

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

II ՄԱՍ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2013

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2 Հ
Ա 501

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը

Աճառյան Հրաչյա

Ա 501 Հայոց լեզվի պատմություն/Հ. Աճառյան.-Եր.: ԵՊՀ հրատ.,
2013. Մաս II.-624 էջ:

Սույն հատորով ամբողջանում է մեծանուն լեզվաբանի
«Հայոց լեզվի պատմություն» ուսումնասիրությունը:

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2 Հ

ISBN 978-5-8084-1822-6

© Հ. Աճառյան, 2013
© ԵՊՀ հրատ., 2013

Ա Ռ Ա Զ Ա Ֆ Ա Ն

Բազմավաստակ հայագետ պրոֆ. Ն. Աճառյանի սույն գրքով ավարտվում է նրա «Հայոց լեզվի պատմություն» ստվարածավալ աշխատությունը, որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1940 թվին, Երևանի Վ. Մ. Մուրադիի անվան Պետական համալսարանի հրատարակչությամբ: Այս երկհատոր աշխատության մեջ հեղինակը նպատակ է ունեցել պատմահամեմատական մեթոդով շարադրել հայոց լեզվի կազմավորման ու զարգացման պատմությունը, առանձնապես հայերենի բառակազմի և բերականության փոփոխությունները: Իր այս նպատակը հեղինակն իրականացրել է բազմաթիվ հայագետների և իր իսկ ուսումնասիրությունների մատակարարած հարուստ փաստական նյութի օգտագործմամբ, նրա հմուտ վերլուծությամբ հանգեցրել հետաքրքիր ու կարևոր եզրակացությունների՝ հայերենի պատմության զանազան հարցերի մասին: Աշխատությունը լեզվական հսկայական փաստական նյութի ընդգրկումով բացառիկ տեղ է զբաղում հայագիտական գրականության մեջ: Նա ընդգրկում է այն բոլոր տվյալները, որոնք վերաբերում են հայոց լեզվի բառապաշարին, այս տեսակետից՝ նա ամփոփում է հանդիսանում «Արմատական բառարանում» պարունակված նյութի: Հեղինակը, սակայն, չի բավականացել այդ նյութի դասգաստմամբ ու շարադրմամբ, այլ գիտական վերլուծություններով կարողացել է գնահատել լեզվական իրողությունները, հատկապես բառակազմի մեջ եղած փոփոխությունները: Այս երկրորդ հատորում, շարունակելով հայերենի բառային կազմի կրած փոփոխությունների պատմությունը, հեղինակը հանգամանորեն շարադրում է հունական, եբրայական, արաբական, վրացական, թուրքական, եվրոպական, նոր եվրոպական և ռուսական փոխառությունները հայերենում, ցույց տալով նաև այդ փոխառությունների տեղն ու գերը հայոց լեզվի պատմության մեջ: Այս հատորում առանձնապես հետաքրքրական են այն գլուխները, որոնց մեջ քննության են առնվում հայերենի բերականության կրած պատմական փոփոխությունները, հայերեն բարբառների առաջացման, միջին հայերենի ու ժամանակակից հայերենի կազմավորման հարցերը: Հեղինակը լեզվական հարուստ փաստերի օգտագործմամբ նկարագրում է այն բոլոր բերականական փոփոխությունները, որոնք կրել է հայոց լեզուն դարերի ընթացքում, աշխատում է ճշտել զրանց մոտավոր ժամանակը և գտնել այդ փոփոխություններն առաջ բերող պատճառները: Այս բոլորով էլ, ահա, սույն աշխատությունը դառնում է մի հարուստ գանձաբան, որի մեջ ամփոփված է հայոց լեզվի պատմության մեծահարուստ փաստաթան նյութը: Հենց սրանից

է քիւում այն մեծ գիտական արժեքը, որ ներկայացնում է Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը», տվյալ դեպքում, նրա երկրորդ հատորը, որ հանձնվում է հրատարակության: Աշխատության այս հատորը, սակայն, ինչպես հայտնում է հեղինակն իր առաջաբանում, գրված ու պատրաստ է եղել տպագրության առաջին հատորի լույս ընծայման ժամանակ, այսինքն՝ ավելի քան 10 տարի առաջ և, բնականաբար, իր այդ վիճակով սույն հատորը չէր կարող արտացոլել սովետական լեզվաբանության մեջ 1950 թվին տեղի ունեցած իրադարձությունները: Լեզվաբանական ազատ դիսկուսիայի ժամանակ և նրանից հետո լույս տեսած ընկեր Ստալինի լեզվաբանական աշխատությունները արմատական հեղաշրջում առաջացրին սովետական լեզվաբանության մեջ, հանեցին սովետական լեզվաբանությունը լճացման վիճակից և զարգացման լայն հնարավորություններ ստեղծեցին նրա համար: Իր հանճարեղ աշխատությունների մեջ ընկեր Ստալինը ստեղծագործական մարքսիզմի սկզբունքներով լուծեց լեզվաբանության տեսական կարևորագույն խնդիրները և դրանով իսկ հիմնադրեց ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքը: Ինքնին հասկանալի է, որ վաղուց արդեն հրատարակության պատրաստված այս հատորը կարիք ուներ վերանայման՝ ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի լույսով: Սակայն հեղինակի զառամյալ հասակն ու աչքերի ծայրահեղ տկարությունը, ինչպես հայտնում է ինքն իսկ՝ հեղինակն իր առաջաբանում, հնարավորություն չեն տվել նրան այդ բանը կատարելու: Այս պատճառով էլ գիրքը տպագրության է հանձնվել՝ ենթարկվելով միայն մասնակի խմբագրական շտկումների: Սրանից էլ բխում է այն, որ աշխատության մեջ արսահայտված մի ջարձ տեսակետներ ենթակա են վերանայման ու քննադատական մոտեցման:

* * *

Ինչպես առաջին, այնպես էլ այս հատորում հեղինակը հետևողականորեն պաշտպանում է այն տեսակետը, որ հայերենը հնդեւրոպական լեզու է և ցեղակից լեզուների շարքում առավել մերձավոր տեղ է զբաղում մի կողմից սլավոնական, մյուս կողմից իրանական ու հունական լեզուների միջև: Այս տեսակետը հեղինակը հիմնավորում է բազմաթիվ լեզվական փաստերով, և դրա դեմ, իհարկե, առարկելու հիմք չունենք: Սակայն, ընդունելով լեզուների ցեղակցությունն առհասարակ և մասնավորապես հայերենի ցեղակցությունը հնդեւրոպական լեզուներին, հեղինակը լեզուների ցեղակցական կապերի առաջացումը բացատրում է «նախալեզվի տեսության» համաձայն: Հեղինակը, ինչպես՝ առաջին հատորում, այնպես էլ այս հատորում անվերապատրուկ գործածում է «նախահայերենի», «նախացեղ», «նախալեզու» տերմիններն այն իմաստով, որով նրանք գործածվել են անցյալում: Հեղինակը այն տեսությունն է հետևում, որի համաձայն ցեղակից լեզուները երբեմնի «նախալեզվի» շարունակությունն ու ճյուղավորումներն են: Ըստ այդ տեսության նախնական ժամանակներում գոյություն է ունեցել հնդեւրոպական միասնական մի ժողովուրդ, որ ապրել է մի որոշ տեղում, հեղինակի կարծիքով այժմյան Ռուսաստանում, հետագայում այդ ժողովուրդը մասնատվել է, նրա հատվածները գաղթել, տարածվել, բնակություն են

հաստատել Ասիայի ու Եվրոպայի զանազան մասերում՝ կազմելով առանձին ժողովուրդներ։ Սրան համապատասխան էլ այդ նախնական միասնական ժողովրդի լեզուն՝ «հնդկերոպական նախալեզուն» իր ճյուղավորումներն է առաջացրել, տարբեր տեղերում ու տարբեր հատվածների մոտ զարգացման տարբեր ընթացք ստացել և առաջ բերել հնդկերոպական ցեղակից լեզուները, որոնք, ըստ հեղինակի, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ «հնդկերոպական նախալեզվի» տարբեր էվոլուցիաները։ Հասկանալի է, որ ժողովուրդների ու նրանց լեզուների պատմական պրոցեսի այսպիսի պարզունակ ու միակողմանի բացատրությունը ընդունելի չէ։ Իհարկե, չի կարելի ժխտել գաղթերի դերը ժողովուրդների կազմավորման պրոցեսում, և մարքսիզմի կլասիկները շատ հաճախ են շեշտել պատմության ընթացքում տեղի ունեցած գաղթերի հսկայական դերը։ Սակայն, որքան էլ մեծ լինի այդ դերը, այնուամենայնիվ չի կարելի ժողովուրդների ողջ պատմությունը վերածել գաղթերի ու տեղափոխությունների պատմության՝ անտեսելով ժողովուրդների կազմավորման ներքին պրոցեսի պատմական օրինաչափությունները։ Ժողովուրդների առաջացումը կապելով «հնդկերոպական» նախացեղի» մասնատման ու գաղթերի հետ՝ հեղինակն այդ ամբողջ պրոցեսը դիտում է որպես արդեն իսկ կազմավորված, մեկ ընդմիջող պատրաստի ժողովրդի գաղթականություն և դրանով իսկ անտես առնում յուրաքանչյուր առանձին ժողովրդի կազմավորման պատմությունը։ Մինչդեռ իրականում յուրաքանչյուր ժողովրդի կազմավորումը մի կոնկրետ պատմական իրողություն է իր հատուկ պայմաններով, առանձնահատկություններով ու զրահորումներով։ Այս նույնը վերաբերում է նաև հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսին։ Ելնելով իր ընդհանուր գրույթից՝ հեղինակը գտնում է, որ հայ ժողովուրդն էլ «հնդկերոպացիներին» մի գաղթականություն է, որն իբրև պատրաստի ժողովուրդ դուրս է եկել «հնդկերոպական» նախահայրենիքից, ներգաղթել է Հայաստան և, իրեն ձուլելով տեղական ցեղերին ու տոհմերին, շարունակել իր դոլությունը յուր նոր հայրենիքում։ Հայ ժողովրդի կազմավորման այսպիսի բացատրության հետ համաձայնել չի կարելի։ Անշուշտ, մենք չենք ժխտում այն ենթադրությունը, որ հայ ժողովրդի մեջ մտել են եկվոր հնդկերոպական ցեղեր և որ, նույնիսկ, այդ ցեղերը կամ ցեղախումբը կարող են նշանակալից դեր խաղացած լինել հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում, մասնավորապես, որ լեզվական տվյալներն այդ ենթադրության օգտին են խոսում։ Բայց այդ դեռ չի նշանակում, թե հայ ժողովուրդը, իբրև այդպիսին, եկել է ինչ-որ տեղից իբրև պատրաստի, կազմավորված ժողովուրդ։ Որքան էլ շատ լինեն հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած եկվոր ցեղերը, և ինչպիսին էլ լինի նրանց խաղացած դերը, հայ ժողովուրդը, որպես այդպիսին, կազմավորվել է պատմական Հայաստանում, որ իր՝ հայ ժողովրդի և՛ նախահայրենիքն է, և՛ հայրենիքը։ Ինչ վերաբերում է հայոց լեզվի կազմավորմանը, ապա այդ հարցին էլ հեղինակը մոտենում է գուհիկ էվոլուցիոնիզմի գիրքերից։ Հեղինակն ընդունում է այն աեսությունը, որի համաձայն եղել է «հնդկերոպական» նախալեզուն, որից աստիճանական ձևափոխությունների ու ճյուղավորումների հետևանքով առաջացել են ցեղակից հնդկերոպական լեզուները, որոնցից մեկն է նաև հայերենը։ Լեզուների կազմավորման այդպիսի գրույթից ելնելով և հայերենը որպես «հնդկերոպական» նախալեզվի»

ուղղակի շարունակութիւնը գիտելով՝ հեղինակը հայերենին հարադատ է համարում միայն այն երևութները, որոնք եղել են «հնգերկրապէս» նախալեզվում և օտար է համարում այն ամենը, ինչ որ չի եղել նախալեզվում: Լեզուների ցեղակցութեան պատմական հիմունքի և ժողովուրդների լեզուների կազմավորման այսպիսի մեկնաբանութիւնը վիճելի է: Բացահայտելով Մառի ու Նրա հետևորդների սխալներն այս հարցում, ընկեր Ստալինը ցույց տվեց, որ լեզուների ցեղակցութիւնը պատմական իրողութիւն է և չի կարելի ժխտել: Սակայն ընկեր Ստալինը ցույց տվեց նաև, որ լեզուների ցեղակցութիւնը դոքս չունի նախալեզվի տեսութեան հետ: Ենելով ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքից՝ սովետական լեզվաբանութիւնը լեզուների ցեղակցութիւնը դիտում է իբրև պատմական իրողութիւն և ձգտում է լուսաբանել այդ իրողութիւնը պատմական մասերիալով հիմունքներով: Եվ թեև առայժմ լեզուների ցեղակցութեան պատմական հիմունքը գեղև իր վերջնական լուսաբանութիւնը չի տաացել, այնուամենայնիվ կարելի է, թեկուզ և ընդհանուր գծերով, նկարագրել այդ պատմական իրողութիւնը: Հիմք ընդունելով ստալինյան այն հիմնարար դրութիւնը, ըստ որի լեզվի հիմքն են կազմում նրա բառային հիմնական ֆոնդն ու քերականութիւնը, լեզուների ցեղակցութիւնը պետք է բացատրել որպէս նրանց բառային հիմնական ֆոնդի և քերականութեան միջև եղած ժազումբանական ընդհանրութիւն: Այստեղից էլ՝ ցեղակից կարելի է կոչել այն լեզուները, որոնց բառային հիմնական ֆոնդի ու քերականութեան մեջ կան ծագումբանական որակ կազմող բնականութիւններ: Անշուշտ այդ ընդհանրութիւնները տարբեր լեզուների մեջ տարբեր չափերով կարող են լինել, բայց դա չի նշանակի ցեղակցութեան բացասում, այլ միայն ցեղակցական կապերի առավել կամ նվազ մերձավորութիւն: Այսպէս, օրինակ՝ ռուսերեն և ուկրաիներեն լեզուների բառային հիմնական ֆոնդի ու քերականական կառուցվածքի միջև եղած ժազումբանական ընդհանրութիւնները շատ ավելի շատ են, քան նույն լեզուների և, ասենք, հնդկերենի ժազումբանական ընդհանրութիւնները, բայց այդ չի նշանակում, թե ռուսերենը կամ ուկրաիներենը ցեղակից չեն հնդկերենին, այլ նշանակում է միայն, թե ռուսերենը և ուկրաիներենը իբար հետ շատ ավելի մերձավոր ցեղակցական կապեր ունեն, որի համար էլ նրանք մտնում են հնդկարական լեզուների մի ճյուղի՝ սլավոնական ճյուղի մեջ, քան՝ հնդկերենի հետ: Եթե լեզուների ցեղակցութիւնը պայմանավորված է նրանց բառային հիմնական ֆոնդի ու քերականական կառուցվածքի միջև եղած ժազումբանական ընդհանրութեամբ, ապա՝ սրանից ինքնին բխում է նաև այն, թե այդ ընդհանրութիւնը ժազում է մեկ ընդհանուր աղբյուրից: Այդ ընդհանուր աղբյուրը սովետական լեզվաբանութեան մեջ առայժմ ընդունված է կոչել ճիմալեզու: Ըստ այդմ այդ ընդհանուր աղբյուրը՝ հիմնալեզուն, ընկած է ցեղակից լեզուների հիմքում, ծառայել է այդ լեզուներին որպէս հիմք, որի պատմական դարբացմամբ, ժողովուրդների կազմավորման պրոցեսին զուգընթաց կազմավորվել են առանձին ժողովուրդների լեզուները: Ծույց տալով, որ ժամանակակից լեզուների սաղմերը առաջացել են խոր հնադարում, ընկեր Ստալինը ցույց է տալիս նաև, որ ասիմային լեզուներից գեպի ցեղային լեզուները, ցեղային լեզուներից գեպի ժողովուրդների (народности)

լեզուները և ժողովուրդների լեզուներից դեպի ազգային լեզուները կատարված անցումները լեզվի պատմութան որակապես տարբեր էտապներ են ներկայացնում (տես Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», էջ 26—27)։ Ստալինյան այս դրույթից ելնելով էլ պետք է բացատրել յուրաքանչյուր լեզվի կազմավորումը, տարբեր պատմական փուլերում տեղի ունեցած նրա որակական անցումներն ու զարգացումը։ Ցեղակից լեզուները, ունենալով մեկ ընդհանուր աղբյուրից՝ հիմնալեզվից ստացած հիմքը, զարգացրել, հարստացրել են այդ հիմքը յուրաքանչյուրն իր ուրույն ընթացքով, իր ուրույն պատմական պայմաններում։ Այդ ընդհանուրին նրանցից յուրաքանչյուրը ավելացրել է պատմական զարգացմամբ ստեղծած իր սեփականը, որ և կազմում է ցեղակից լեզուների միջև եղած տարբերությունների էությունը։ Այսպիսով՝ ցեղակից լեզուներն ինչ-որ նախալեզվի պարզ շարունակությունը չեն, այլ պատմական ընդհանրությունների հիմքի վրա զարգացած ուրույն որակներ։ Սրանից էլ բխում է այն, որ ասենք, հայերենին հարազատ պետք է համարել ոչ միայն այն, ինչ որ ընդհանուր է ցեղակից լեզուներին, այլև այն, ինչ որ նա ինքն է ստեղծել զարերի ընթացքում։ Այսպես, օրինակ՝ ժամանակակից հայերենի և եղանակիչը (կասեմ, կասեի և այլն) ցեղակից լեզուների մեջ չկա։ Նա ստեղծել է ինքն իսկ՝ հայերենը, բայց հենց զրանով էլ նա նույնքան հարազատ է հայերենին, նույնպես բնիկ, ինչպես ասենք, եմ օժանդակ բայը, որ հնդկերու պական ծագում ունի։ Նշանակում է, ընդունելով լեզուների ցեղակցությունը, և նրանց միջև եղած ընդհանրությունների ծագումը մեկ ընդհանուր աղբյուրից դիտելով՝ չպետք է ցեղակից լեզուները մի նախնական լեզվի պարզ շարունակությունը համարել, այլ ընդհանուր հիմքի վրա զարգացած ինքնուրույն որակներ՝ իրենց ընդհանրություններով ու տարբերություններով։ Այս տեսակետից էլ, ահա, եթե ընդհանրությունների բացահայտումը կարեւոր է լեզուների ցեղակցությունը որոշելու համար, ապա նրանց տարբերությունների բացահայտումը խիստ մեծ արժեք է ստանում նրանց ինքնուրույնությունը և նրանց սեփական յուրահատկությունները որոշելու համար։ Պրոֆ. Ն. Աճառյանը, ելնելով իր ընդհանուր դրույթից, այս երկրորդ հանգամանքին կարևորություն չի տալիս և ամեն ինչ աշխատում է բացատրել կամ ցեղակցությամբ, կամ օտար ազդեցություններով, մի բան, որ իր ուսումնասիրությամբ տալիս է խիստ միակողմանի բնույթ։

* * *

Ինչպես առաջին, այնպես էլ այս հատորում զգալի տեղ է հատկացված բառային փոխառություններին։ Մանբաղկիտ ուսումնասիրությամբ քննության առնելով հայոց լեզվի բառային կազմի պատմությունը, հիմնվելով մինչև այժմ եղած ընդունելի ստուգաբանությունների վրա, հեղինակը առանձին գլուխներում շարադրել է այն բոլոր փոխառությունները, որ կատարել է հայերենն այլ լեզուներից։ Այս բոլոր փոխառությունները հեղինակը կոչում է մի ընդհանուր անվամբ՝ «ազդեցություն» բառով։ Այսպիսի ընդհանուր անվանումը առարկելի է, որովհետև նա չի բացահայտում լեզվական ազդեցությունների ուրույն բնույթը։ Մեր կարծիքով հայերենի

և ուրիշ լեզուների միջև եղած պատմական փոխադարձ հարաբերությունները կարելի էր հետևյալ կարգերի բաժանել. 1. խաչավորումներ, 2. փոխառություններ և 3. ազդեցություններ:

Առաջին կարգին պետք է հատկացնել այն բոլոր օտար տարրերը, որոնք մտել են հայերենի մեջ հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում նրան ձուլված զանազան ցեղերի ու տոհմերի լեզուներից: Դա վերաբերում է հայոց լեզվի իբրև ժողովրդի (էթնոսի) լեզվի կազմավորման պրոցեսին, երբ հայերենը, խաչավորվելով այլևայլ լեզուների հետ՝ հաղթել է նրանց և հարստացել է նրանց հաշվին: Դա պատմական մի երկարատև պրոցես է եղել, որի ընթացքում հայերենը, որպես հաղթող լեզու, յուրացրել է հաղթվող լեզուներից որոշ տարրեր (մեծ մասամբ բառեր) և ժամանակի ընթացքում այդ յուրացրած տարրերը ձուլել իր սեփականին ու դարձրել իրեն հարազատ: Այստեղ մենք ունենք լեզուների խաչավորման պատմական պրոցես, որի մասին ընկեր Ստալինն ասում է. «Լեզուների խաչավորումը չի կարելի դիտել որպես վճռական հարվածի եզակի ակտ, որ իր արդյունքներն է տալիս մի քանի տարվա ընթացքում: Լեզուների խաչավորումը տևական պրոցես է, որը շարունակվում է հարյուրավոր տարիներ... խաչավորման դեպքում լեզուներից մեկը սովորաբար հաղթող է գուրա գալիս, պահպանում է իր քերականական կառուցվածքը, պահպանում է իր բառային հիմնական ֆոնդը և շարունակում է զարգանալ իր զարգացման ներքին օրենքներով, իսկ մյուս լեզուն աստիճանաբար կորցնում է իր որակը և աստիճանաբար մահանում:

Հետևաբար, խաչավորումը ոչ թե տալիս է ինչ-որ նոր, երրորդ լեզու, այլ պահպանում է լեզուներից մեկը, պահպանում է նրա քերականական կառուցվածքն ու բառային հիմնական ֆոնդը և նրան հնարավորություն է տալիս զարգանալու իր զարգացման ներքին օրենքներով:

Ընչո՞ւ է այդ դեպքում տեղի է ունենում հաղթանակած լեզվի բառային կազմի որոշ հարստացում. ի հաշիվ պարտված լեզվի, բայց դա ոչ թե թուլացնում, այլ, ընդհակառակը, ուժեղացնում է այն» (նույն տեղ, էջ 85, 86—87): Այսպես է տեղի ունեցել նաև հայոց լեզվի հետ, որը խաչավորման դարեր տևող պրոցեսում հաղթող է գուրա եկել և հարստացրել է իր բառային կազմը այն ցեղերի ու տոհմերի լեզուների հաշվին, որոնք մտել են հայ ժողովրդի կազմի մեջ: Այս ճանապարհով հայերենին անցած բառերը, թեև ծագումով օտար, բայց ժամանակի ընթացքում մերվել են հայերենի բառային կազմին ու դարձել նրա սեփական ու հարազատ մի մասը: Այդ պատճառով էլ նա չի կարելի նույնացնել փոխառությունների հետ, որոնց մեծագույն մասի գործածությունը ժամանակավոր բնույթ է կրել: Այս առաջին կարգին պետք է հատկացնել առաջին հատորում նկարագրված «ազդեցություններից» շատերը, ինչպես՝ խաղերներից և Հայաստանի այլ բնիկ ցեղերի լեզուներից հայերենի մեջ մտած բառերը:

Երկրորդ կարգին պետք է հատկացնել հայերենում գործածված այն բոլոր օտար բառերը, որոնք պատմական որոշ ժամանակաշրջանում Հայաստանին տիրողների լեզվից են փոխառված: Այսպիսի փոխառությունները մեծ մասամբ արդյունք են այն աստիճանաբար քաղաքականության, որ վարել են օտար բռնակալները հայ, ինչպես և ուրիշ ժողովուրդների

նկատմամբ: Այս կարգի փոխառությունների առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք մեծ մասամբ ժամանակավոր բնույթ են կրում: այդ բառերը գործածվում են այնքան ժամանակ, որքան որ տեղում է փոխառու լեզվով խոսողների տիրապետությունը, իսկ տիրապետությունից հետո գրանց մի շնչին մասն է միայն մնում լեզվի մեջ: Այսպես, օրինակ՝ հեղինակի կողմից այս հատորում նկարագրված Հոլանդական փոխառությունները գլխում ասվում է, որ հոլանդերենից, ինչպես և լատիներենից հոլանդերենի միջոցով փոխառված բառերի ընդհանուր թիվն է 1086, որից այժմ գրական լեզվում և բարբառներում գործածվում են միայն 202-ը: իսկ եթե այդ թվից էլ հանենք այն բառերը, որոնք թեև հոլանդերեն են և գրաբարում գործածվել են, բայց ժամանակակից հայերենում գործածվում են իբրև նոր փոխառություն՝ հատկապես ռուսերենից (օրինակ՝ լիմոն, պոետ, եթեր, տիտան և այլն), ապա՝ հազիվ հարյուր բառ կարող ենք գտնել, որ փոխառված լինելով ուղղակի հոլանդերենից, ժամանակակից գրական լեզվի մեջ գործածություն ունեն: Այդպես էլ թուրքական լեզուներից կատարված փոխառություններն են, որոնցից մի քանի բառ է միայն մտել գրական լեզվի մեջ: Այս կարգի փոխառությունների պատմական հիմունքը և լեզվի պատմության մեջ նրանց ունեցած նշանակությունը լուսաբանում է րնկեր Սաալինը: «Պատմությունը նշում է լեզվի մեծ դիմացկունությունը և վիթխարի դիմադրողականությունը բռնի ասսիմիլացիային: Որոշ պատմաբաններ այդ երևույթը բացատրելու փոխարեն սահմանափակվում են զարմանք հայտնելով: Բայց զարմանքի համար այստեղ որևէ հիմք չկա: Լեզվի դիմացկունությունը բացատրվում է նրա քերականական կառուցվածքի և բառային հիմնական ֆոնդի դիմացկունությամբ: Հարյուրավոր տարիներ-թուրքական ասսիմիլատորները ջանք էին թափում ազնատելու, խորտակելու և ոչնչացնելու բալկանյան ժողովուրդների լեզուները: Այդ ժամանակամիջոցի ընթացքում բալկանյան լեզուների բառային կազմը ենթարկվեց լուրջ փոփոխությունների, յուրացվեցին ոչ-բիշ թուրքական բառեր ու արտահայտություններ, եզան նաև «մերձեցումներ» և «հեռացումներ», սակայն բալկանյան լեզուները դիմացան և ապրեցին: Ինչպես Որոշ հետևեալ այդ լեզուների քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը հիմնականում պահպանվեցին» (նույն տեղ, էջ 57—58): Ստալինյան այս հստակ բացատրությունը լույս է սփռում նաև հայերենում եղած այն հազարավոր փոխառությունների վրա, որոնք կատարվել են հոլանդերենից, պարսկերենից, արաբերենից, թուրքերենից և այլ լեզուներից: Պրոֆ. Ն. Անառյանը ամենայն մանրամասնությամբ հավաքել և ուսումնասիրել է այդ փոխառությունները, ցույց տվել նրանց տեղն ու դերը հայոց լեզվի պատմության մեջ: առանձնապես կարևոր է այն հաշիվը, որ նա կատարում է յուրաքանչյուր գլխի վերջում, պարզելու համար, թե փոխառված բառերից քանիսն են մնացել մեր լեզվի մեջ իբրև նրա բառային կազմի անհրաժեշտ հարստություն: նույնքան կարևոր է նաև այն, որ նա ցույց է տալիս, որ այդ ճաղդեցությունները լոկ բառային փոխառություններ են: չեղիմազը հատկապես հաջող կերպով է նկարագրել թուրքական ասսիմիլատորների երկաթառև տիրապետության հետևանքները հայոց լեզվի, մասնավորապես արևմտահայ բարբառների վրա: Այս իրողությունները ուղղակի կերպով համապատասխանում են

ընկեր Ստալինի կողմից տրված հանճարեղ բացատրությանը: Սակայն, ճիշտ կերպով շարադրելով փաստերը, հեղինակը չի հանում անհրաժեշտ եզրակացությունը, չի ցույց տալիս, որ այդ ճաշակեցությունները, որոնք մենք փոխառություններ ենք կոչում, հետևանք են տիրողների աստիճիլատորական քաղաքականության: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ այդ փոխառություններն է մեծադույն մասը ժամանակավոր ու սահմանափակ գործառնություն է ունեցել հայերենում, որ զբաղեցրեց մի շնչին մասն է ձևացել որպես հայերենի բառային կազմի անհրաժեշտ տարր, բայց չի հանգում դրանից բխող այն անհրաժեշտ եզրակացության, որ այդ փոխառությունները չեն աղճատել հայոց լեզուն, չեն փոխել հայերենի հիմնական բառային կազմը և քերականությունը: Հեղինակը ներկայացրել է փաստերը, ընթերցողներին թողնելով հանել այդ փաստերից բխող եզրակացությունները: Տարակույս չկա, որ ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքով զինված ընթերցողների համար գծվար չի լինի հանգել այն հետևություններին, որոնց մասին խոսեցինք: Իսկ եթե ճիշտ են այդ հետևությունները, ապա ճիշտ է նաև այն, որ այս կարգի փոխառությունները այլ որակ և այլ բնույթ ունեն, ուստի և չի կարելի նրանք նույնացնել նախորդ կարգի մեջ մտնող խաչավորումների ու հաջորդ կարգի մեջ մտնող ազդեցությունների հետ, կոչել միևնույն ճաշակեցություն: Բառով և դրանով իսկ անտեսել նրանց ուրույն բնույթը: Այս կարգի մեջ պետք է մտցնել առաջին և երկրորդ հատուրում նկարագրված բազմաթիվ ճաշակեցությունները, ինչպես՝ իրանական, հունական, արաբական, թուրքական և այլն:

Վերջապես, երրորդ կարգին պետք է հատկացնել այն լեզվական ազդեցությունները, որոնք արգյունք են հայերի և այլ ժողովուրդների միջև եղած դարավոր հարևանական եղբայրական հարաբերությունների: Այսպես, օրինակ՝ հայ և վրաց ժողովուրդները հարևանական-բարեկամական հարաբերությունների մեջ են գտնվում իրենց ամբողջ պատմության ընթացքում: Այսօր էլ սոցիալիստական ազգերի ստալինյան դարաշրջանում, այդ բարեկամությունն ափելի ևս ամրապնդվել է: Հասկանալի է, որ այդ երկաբառե բարեկամական հարաբերությունների հիման վրա տեղի կունենային և ունեցել են նաև լեզվական փոխազդեցություններ. իրենց պատմության ընթացքում հայերենը վրացերենից և վրացերենը հայերենից բազմաթիվ բառեր են փոխ առել, այդ փոխառությունները սակայն ոչ խաչավորումների հեռանք են, ոչ էլ տիրողների աստիճիլատորական քաղաքականության, այլ դարավոր հարևանության ու բարեկամության: Այս կարգին է պատկանում նաև ռուսերենի ազդեցությունը: Ճիշտ է, մինչև Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիան ռուսական ցարիզմը վարում էր իր տիրապետության տակ գտնվող ազգերի ռուսացման քաղաքականություն, սակայն Սովետական իշխանության հաստատումով վերացվեց ազգային ճնշումը, վերջ տրվեց ցարիզմի այդ քաղաքականությանը, և ստեղծվեց ազգերի իրավասովասարություն: Սովետական Միության ազգերը բարեկամության, եղբայրության, իրավահավասարության ու համագործակցության անխախտ սկզբունքներով կապվեցին միմյանց հետ: Եվ ջանի որ ռուսերենի, հավասարների մեջ առաջինը հանդիսացող ռուս մեծ ժողովրդի մեծ լեզվի, բարբառ ազդեցությունը հայերենի, ինչպես և մեր Միության ուրիշ լեզուների վրա, հիմնականում

սովետական շրջանին է վերաբերում, ապա բնականաբար այս ազգեցությունն էլ իր բնույթով տարբերվում է առաջին երկու կարգի «ազգեցություններէց»։ Ռուսներնը հայերենի, ինչպես և Սովետական Միության բազմաթիվ մյուս լեզուների համար իբրեւ առաջնորդ է հանդիսանում և իբր բարեբար ազգեցությամբ նպաստում մյուս ազգային լեզուների աննախընթաց զարգացմանը։

Այսպիսով, երրորդ կարգի ազգեցություններն իրենց բնույթով տարբերվում են և՛ խաչավորումներից, և՛ երկրորդ կարգին վերադրված փոխառություններից։ Այս ազգեցություններն արդյունք են պատմական ուրույն պայմանների և ուրույն տեղ ու դեր ունեն մեր լեզվի պատմության մեջ։

Ելնելով այս բոլորից, պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ հատորում նկարագրված «ազգեցություններն» պետք է գնահատել ըստ իրենց բնույթի, պարզել, թե յուրաքանչյուրը վերը հիշված երեք կարգերից որին է համապատասխանում և ըստ այնմ էլ որոշել նրանց տեղն ու գերը հայոց լեզվի պատմության մեջ։

Ինչպես վերն ասվեց, այս հատորում առանձնապես ուշադրով են այն զլուխները, որոնք վերաբերում են հայերենի քերականության պատմությանը։ Հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում քերականական փոփոխությունների պատմությունը և շատ արժեքավոր եզրակացություններ է հանգում։ Այստեղ էլ, առկայս, պետք է նկատի ունենալ, որ հեղինակն առաջնորդվում է «լեզվական անընդհատականության» սկզբունքով, որ հիմնված է գոհեհիկ էվոլուցիոնիզմի վրա։ Հեղինակը հայոց լեզուն դիտում է որպես մի պատրաստի երեւոյթ, որը դարերի ընթացքում զանազան քերականական փոփոխություններ կրելով ձևափոխվել է, հասել այսօրվա վիճակին, առանց որակական անցումների։

Լեզվի զարգացման այսպիսի լուսաբանությունը ճիշտ չէ։ Անշուշտ, եզվի քերականությունը շատ ավելի դանդաղ է փոփոխվում և, հետևաբար, որակական անցումները տեղի են ունենում աննկատելի ու դանդաղ կերպով, բայց այդ անցումներն, այնուամենայնիվ, տեղի են ունենում։ Բացահայտելով լեզվի զարգացման մասին Մառի, այսպես կոչված, պայթյունների տեսության սնանկությունը, ընկեր Ստալինը ցույց է տալիս, որ «լեզվի անցումը հին որակից նոր որակի տեղի է ունենում ո՛չ թե պայթյունի միջոցով, ո՛չ թե գոյություն ունեցող լեզուն ոչնչացնելու և նորն ստեղծելու միջոցով, այլ նոր որակի տարրերի աստիճանական կուտակման միջոցով, հետևաբար, հին որակի տարրերի աստիճանական մահացման միջոցով» (նույն տեղ, էջ 83)։ Սրանից ինքնին բխում է այն, որ լեզվի զարգացման, տվյալ դեպքում հայոց լեզվի զարգացման պատմությունն ուսումնասիրել, նշանակում է ցույց տալ, թե ինչպիսի նոր տարրերի աստիճանական կուտակումով ու հին որակի ինչպիսի տարրերի մահացումով ի՞նչ որակական անցումներ են կատարվել հայոց լեզվի պատմության ըն-

թացքում: Միանգամայն գնահատելի է հեղինակի կատարած աշխատանքը՝ երկար զարերի ընթացքում հայոց լեզվի քերականության մեջ կատարված փոփոխությունները նկարագրելու տեսակետից, բայց այդ աշխատանքը կիսառ և ձուլում, երբ այդ փաստերի հիման վրա հեղինակը անհրաժեշտ եզրակացությունների չի հանգում և ցույց չի տալիս իր նկարագրած փոփոխությունների հետևանքով տեղի ունեցած որակական անցումները:

Առանձնապես ըննադատական մոտեցման են ենթակա այն տեսակետները, որ հայանում է հեղինակը միջին հայերենի և ժամանակակից հայերենի գոյացման մասին: Ելնելով լեզվական անընդհատականության» սկզբունքից՝ հեղինակը միջին հայերենը համարում է զրաբարի, իսկ ժամանակակից հայերենը՝ միջին հայերենի ձևափոխությունը: Հինչպես միջին հայերենը շարունակություն է զրաբարի, — ասում է պրոֆ. Հ. Աճառյանը, — նույնպես և աշխարհաբարը շարունակություն է միջին հայերենին» (էջ 440): Այսպիսի բացատրությունը, մեր կարծիքով, ընդունելի չէ: Որ թե՛ միջին հայերենը, և թե՛ ժամանակակից հայերենը կրում են զրաբարի շատ տարրեր և՛ իրենց քերականության, և՛ իրենց բառային կազմի մեջ, այս, իհարկե, չի կարելի ժխտել: Բայց դա թույլ չի տալիս նաև, որ միջին հայերենը և ժամանակակից հայերենը համարենք զրաբարի ուղղակի շարունակությունն ու ձևափոխությունը: Խոսելով առանձնապես Հելլիկյան հայերենին՝ մասին, հեղինակը ինքն իսկ ասում է, որ դրա հիմքում ընկած է եզվի Կիլիկիայի հայերեն բարբառը. իսկ եթե այդպես է, ապա զրաբարի և միջին հայերենի կապը ուղղակի չէ, այլ միջնորդական, այսինքն՝ բարբառների միջոցով: Այդպես էլ, խոսելով աշխարհաբարի կազմավորման մասին՝ հեղինակը ցույց է տալիս, որ արևմտահայ զրականը հիմնված էր Պոլսի բարբառի, իսկ արևելահայը՝ Արարատյան բարբառի վրա: Հենց այս փաստը հակասում է հեղինակի այն պնդումին, թե ժամանակակից հայերենը զրաբարի շարունակությունն ու ձևափոխությունն է: Մի կողմ թողնելով զրաբարից մեր լեզվին զրական ճանապարհով անցած բառերը, արտահայտությունները, ոճերը և այլն, որոնք պարզապես նոր ժամանակներում կատարված զրական փոխառություններ են, ժամանակակից հայերենի և զրաբարի միջև եղած ընդհանրությունների մասին պետք է ասել հետևյալով: Քերականական, բառային ու հնչյունական այն բոլոր ընդհանրությունները, որ գոյություն ունեն ժամանակակից հայերենի և զրաբարի միջև, գալիս են բարբառների միջնորդությամբ: Արարատյան բարբառը, որպես հայերեն բարբառ, անշուշտ իր մեջ պահպանել է բազմաթիվ երեւյթներ հին հայերենից, որի մի փուլն է ներկայացնում Ծ—Թ—րզ դարերի զրաբարը և այդ երեւյթները փոխանցել է մեր լեզվին հենց այն բանի շնորհիվ, որ դրա հիմքն է հանդիսացել:

Խոսելով աշխարհաբարի կազմավորման մասին, հեղինակը հանգամանորեն նկարագրում է այդ պրոցեսը բացառապես լեզվաբանական մոտեցումով: Նա ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ երկու հայերեն լեզու գոյություն չունի, որ Հայերենը մնում է բոլոր քիչ թե՛ շատ կրթված հայերի համար լրբու մի մեակ լեզու» (տես այս հատորի 568-րդ էջը): Այդ ճիշտ եզրակացությունը, սակայն, հեղինակը չի հիմնավորում նաև հասարակություն, սովյալ գեպրում՝ հայ ազգի կազմավորման պատմության

սովալաներով: Սրա հետեանքն այն է, որ հեղինակին չի հաջողվում բացա-
հայտել հայերեն ազգային լեզվի երկու զբաղան ճյուղավորումները գոյու-
թյան փաստը և ըստ այդմ էլ գնահատել այդ ճյուղավորումները, նրանցից
յուրաքանչյուրի պատմական դերն ու հեռանկարը Հեղինակը նույնիսկ չի
փորձում ճշտել այդ ճյուղավորումների անվանումը, չի ասում, թե ինչպես
պետք է կոչել զբաղանցի յուրաքանչյուրը և ինքն էլ անորոշ կերպով կոչում
է մերթ բարբառ, մերթ՝ լեզու, մերթ՝ արևմտահայերեն և արևելահայերեն:
Հենց սրանով էլ, ահա, սովերի տակ են մտնում մեր ազգային լեզվի կազ-
մավորման պրոցեսի առանձնահատկությունը և զրա յուրահատուկ ար-
դյունքները: Ցույց տալով լեզվի հասարակական բնույթը՝ ընկեր Ստալինն
ասում է. «Լեզուն պատկանում է հասարակության գոյության ամբողջ
ժամանակամիջոցում գործող հասարակական երևույթների թվին: Այն
ծնվում և զարգանում է հասարակության ծննդի և զարգացման հետ միա-
սին: Այն մեռնում է հասարակության մահվան հետ միասին: Հասարակու-
թյունից դուրս լեզու չկա, ուստի և լեզուն ու նրա զարգացման օրենքները
կարելի է հասկանալ միայն այն դեպքում, եթե այն ուսումնասիրվում է ան-
խզելի կապի մեջ հասարակության պատմության հետ, ժողովրդի պատմության
հետ, որին պատկանում է ուսումնասիրվող լեզուն և որը հանդիսանում է այդ
լեզվի սեղծողն ու կրողը» (նույն տեղ, էջ 49): Ստալինյան այս հանճարեղ
դրույթից էլ պետք է ելնել հայ ազգային լեզվի, ինչպես և ամեն մի լեզվի
պատմությունն ուսումնասիրելիս: Նշանակում է մեր ազգային լեզվի կազ-
մավորման պրոցեսի լուսաբանության, ինչպես և նրա երկու զբաղան
ճյուղավորումների գոյությունը ճիշտ բացատրելու համար անհրաժեշտ է
առաջին հերթին դիմել մեր ազգի կազմավորման պատմությանը, իսկ այդ
պատմությունը ասում է հետևյալը՝ անցյալ դարում, երբ անգլի էր ունե-
նում հայ ազգի կազմավորումը, հայ ժողովուրդը տեղայնորեն, տնտեսապես
ու քաղաքականապես մասնատված էր երկու հատվածի, որոնցից մեկը
գտնվում էր թուրքական բռնակալության, իսկ մյուսը՝ ռուսական ցարիզ-
մի լծի տակ: Հայ ազգի կազմավորումը այս երկու հատվածների մոտ տեղի
է ունենում ուրույն պայմաններում: Սրան համապատասխան էլ մեր ազ-
գային լեզվի կազմավորումը չի ներկայացնում մի միասնական ընթացք,
այլ յուրաքանչյուր հատվածի մոտ ուրույն զբաղում է ստանում: Սակայն
հետագայում մեր ազգի զարգացումը, նրա պատմական ուղին այլ վիճակի
հանգեց: Արևմտյան հատվածի հայության մի զգալի մասը թուրքական
կոտորածների զոհը դարձավ, իսկ մյուս մասը վտարանդվելով իր հայրե-
նիքից, ապաստան գտավ զանազան երկրներում: Մինչդեռ արևելյան հատ-
վածը Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիայի շնորհիվ ազատագրվելով ցարիզմի
լծից, սովետական կարգերի հաստատումով ձեռք բերեց ազատություն,
անկախություն և ստացավ զարգացման փայլուն հնարավորություններ. նա
դարձավ Սովետական Միության բազմազգ ժողովուրդների մեծ ընտանիքի
մի անդամ և կանգնեց կոմունիզմի կառուցման անդեղ ուղու վրա: Հենց
այս էլ հայ ազգի վերածնունդը եղավ. հայ ազգի օրրանը դարձավ Սովե-
տական Հայաստանը: Այս պատմական իրողությունն էլ, իր հերթին, պայ-

1) Ընդգծումը մերն է:— Է. Ա.:

մանավորեց հայ ազգային լեզվի երկու ճյուղերի պատմական բախտը: Արեւելահայ հատվածի լեզուն գաղթով մեր պետական լեզուն, նա ստացավ զարգացման ամեն մի հնարավորություն և այժմ արդեն գաղթել է համազգային լեզու, մինչդեռ նրա լարևատահայ գրական ճյուղը՝ զրկված լինելով զարգացման հեռանկարից ու հնարավորություններից, աստիճանաբար դեմում է գեպի մահացում: Այս է ուսուցանում մեզ մեր ազգի պատմությունը՝ հայ ազգային լեզվի ու նրա երկու գրական ճյուղավորումների մասին: Հաջի շառնելով պատմական այս իրողությունները, պրոֆ. Հ. Աճառյանը աշխարհաբարի ու նրա երկու ճյուղավորումների գոյացումը կտրում է հասարակության պատմությունից և կապում առանձին գործիչների շեղվածիկներին, շեղվածիկներին՝ շեղվածիկներին: Ընդհանրապես ու Վերանորոգչական գործունեության հետ: Սրանից էլ բխում է առանձին գործիչների գերի այն գերազանցատվությունը, որ արտահայտվել է առանձնապես 20-րդ դարում: Պետք է նշել մանավանդ այն կողմնակալ նախապատվությունը, որ հեղինակը տալիս է պոսիտիվիստներին՝ նրանց վերագրելով աշխարհաբարի մշակման ամբողջ պատիվը: Հասկանալի է, որ հեղինակի կողմից մեծաբանքի այս տուրքը իր հայրենակիցների նկատմամբ, պատմության ավալներով չի հաստատվում: Այս վերաբերում է հատկապես Շառնելյան աշխարհաբարին, որի մշակողները, հեղինակի կարծիքով, նույնպես արեւմտահայեր են: Բնականաբար հեղինակի այս կողմնակալությունը գուրդ է պատմական հիմքից: Ինչ վերաբերում է առանձին գործիչների խաղաղած գերին, ապա այդ էլ պետք է գիտել պատմական մոտեցմամբ և չվերագրել նրանց այն, ինչ որ ամբողջ հասարակությանն է պատկանում: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ պրոֆ. Հ. Աճառյանի մոտ պատմական երևույթների բացատրությունը հանգում է մեծ մասամբ անհատների գերի ու նրանց հատկությունների նկարագրության (օրինակ՝ Աշխուրհանիների հարստության անկման, արաբական խալիֆայի քայքայման բացատրությունը և այլն): Նույնիսկ այն փաստը, որ Շառնելյան հիմքում Պոլսի բարբառն է ընկած, նա բացատրում է պոսիտիվիստների գերով, անտես առնելով դրա իրական պատճառները՝ Պոլսի, որպես իր ժամանակի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական խոշոր կենտրոնի գերը: Պատմական երևույթների ու գեպերի այսպիսի բացատրությունն, իհարկե, անհարկ է մարքսիստական պատմական մատերիալիզմի սկզբունքներին:

Ուշագրավ են ուսյն հատրում հայերեն բարբառներին նվիրված գլուխները: Հեղինակը ոչ միայն տալիս է հայերեն բարբառների գիտական դասակարգումն ու նրանց համառոտ նկարագրերը, այլև մանրակրկիտ քննություն վեր է հանում հին մատենագրության մեջ եղած այն բոլոր իրողությունները, որոնք վերաբերում են Ե-րդ դարի հայերեն բարբառներին, դրանց հիման վրա քննում հայերեն բարբառների առաջացման մոտավոր ժամանակի հարցը, որոշում նրանց կրած լիթնական փոփոխությունների մոտավոր ժամանակաշրջանը: Այս բոլոր քննությունները հեղինակը կատարում է ամենայն բարեխղճությամբ ու մեծագույն հմտությամբ: Բայց որքան էլ լեզվական փաստերի վերլուծությունները մանրամասն ու գիտականորեն հիմնավորված են, այնուամենայնիվ հեղինակի եզրակացությունները հայերեն բարբառների առաջացման մասին ևս առարկելի են: Հեղին-

նակն այն կարծիքն է հայտնում, որ հինգերորդ դարում հայերեն բարբառ-
 ներ չկային, այլ կային միայն ենթաբարբառներ (էջ 125, 134, 383 և այլն):
 Այնուհետև, պատմական հնչյունափոխությունների քննությունը հեղինակը
 ցույց տալով, որ մի շարք բարբառների ամենաբնորոշ հնչյունափոխու-
 թյունները զագարել են գործելուց 11—12-րդ դարերում կամ ավելի ուշ,
 եզրակացնում է թե, օրինակ՝ Ազուլիսի և Ղարաաղի բարբառների
 շեղումը ընկնում է Թ—Ժ դարերում» (էջ 377, 380), իսկ Նախնի բար-
 բառինը՝ 12-րդ դարից էլ ուշ (էջ 381), իսկ որանից էլ եզրակացնում, թե
 հայերեն բոլոր բարբառներն առաջացել են 8—9-րդ դարերից հետո: Այս
 եզրակացություններն իրենց հերքումը կրում են հենյ իրենց մեղ: Նախ՝
 հինգերորդ դարի բարբառների մասին. հեղինակը թվում է մի շարք բար-
 բառային տարբերություններ 5-րդ դարի մասնագրություն լեզվում. բայց
 քանի որ այդ տարբերություններն այնքան շատ և խիստ չեն, ինչպես
 այժմյան բարբառների միջև եղած տարբերությունները, ուստի և հեղինակը
 չի ընդունում բարբառների գոյությունը 5-րդ դարում, այլ ընդունում է
 միայն ենթաբարբառների գոյությունը: Այսպիսի բացատրությունը հիմնված
 է կանխորոշ կարծիքի վրա. իրականում հենց հեղինակի ասածները հակա-
 ուղի եզրակացության են բերում մեզ: Հայտնի է, որ բարբառները հա-
 մաժողովրդական, ընդհանուր լեզվի ճյուղավորումներն են. առանց ընդհա-
 նուր լեզվի, ինչպես ցույց է տալիս ընկեր, Ստալինը, բարբառներ լինել
 չեն կարող: Ընչա աղպես էլ ենթաբարբառները բարբառների ճյուղավո-
 րումներն են, և ինչպես առանց ընդհանուր լեզվի բարբառներ չեն կարող
 լինել, այնպես էլ առանց բարբառների ենթաբարբառներ չեն կարող լինել:
 Եթե հեղինակն ընդունում է ենթաբարբառների գոյությունը 5-րդ դարում,
 ապա նա պետք է ինքնին արդեն ընդունի նաև բարբառների գոյությունը,
 որոնց ճյուղավորումներն են եղել այդ ենթաբարբառները: Իսկ եթե են-
 թաբարբառ տերմինը գործածում է պայմանական կերպով, ցույց տալու
 համար, որ հինգերորդ դարում բարբառային այնպիսի խիստ տարե-
 րություններ չկային, ինչպիսիք կան այժմ, ապա այս դեպքում էլ այդ
 ենթաբարբառներ տերմինը պետք է հասկանալ բարբառի իմաստով և,
 հետևաբար, գործյալ ընդունել, որ բարբառներ եղել են: Ինքը՝ հեղինակը,
 ճիշտ կերպով ասում է, որ բարբառի ու ենթաբարբառի միջև բացարձակ
 սահմանագիծ գծված է գտնել (էջ 103), ուստի և տարբերությունների
 առավել կամ պակաս լինելը չափանիշ չի կարող լինել ենթաբարբառների
 ու բարբառների: Ռուսներն բարբառների միջև եղած տարբերություն-
 ները ավելի քիչ են, քան Ղարաաղի բարբառի մի քանի ենթաբար-
 բառների միջև եղած տարբերությունները, բայց և այնպես, այդ քիչ տար-
 բերություններով հանգեմառուսներն բարբառներ գոյություն ունեն: Այդ-
 պես էլ, չնայած համեմատաբար նվազ տարբերություններին, հինգերորդ
 դարում կային բարբառներ, որոնց հետագա զարգացումը ավելի շատացրել
 ու խորացրել է այդ տարբերությունները: Ինչ վերաբերում է բարբառ-
 ների առաջացման ժամանակին, ապա այս դեպքում էլ ճիշտ փոտաական
 ավյալների ու դրանց գիտական ստույգ վերլուծությունների հիման վրա
 հեղինակն, այնուամենայնիվ, անընդունելի եզրակացության է հանգում:
 Կարելի է առանց աստանդիլու համաձայնել հեղինակի այն եզրակացության

հեռ, թե, օրինակ՝ Ղարաբաղի բարբառին հատուկ ք>պ, գ>կ, դ>օ, ձ>ծ, ջ>ճ հնչյունափոխությունը դադարել է մասավորապես 11—12-րդ դարերում։ Բայց որանից բոլորովին էլ չի բխում այն, որ այդ բարբառն առաջացել է հենց այդ դարերում, որովհետև հեղինակի այդ փաստարկումները ցույց են տալիս ոչ թե այն, թե երբ են առաջացել այդ հնչյունական օրենքները, այլ այն, թե երբ են նրանք դադարել գործելուց։ Ընդունենք, որ գ>կ հնչյունափոխությունը այլևս տեղի չէր ունենում 12-րդ դարում, բայց մթթե դարներից կարելի է եզրակացնել, որ նա գոյություն չունեի 5-րդ դարում։ Շատ հնարավոր է, որ այդ հնչյունական օրենքը սկիզբ առած լինի 5-րդ դարում, թերևս նաև ավելի շուտ և դադարել գործելուց 12-րդ դարում։ Հետևաբար, այդ բոլոր տվյալները, որոնք մանրամասնորեն քննություն է առնում հեղինակը 27-րդ գլխում, չեն կարող հիմք հանդիսանալ բարբառների առաջացման ժամանակը որոշելու համար։ Այդ տվյալները շատ մեծ գիտական արժեք են ներկայացնում, բայց ոչ թե այն նպատակի համար, որին հետապնդում է հեղինակը, այլ բոլորովին այլ բանի համար։ Առանց այդ տվյալներն ունենալու էլ, մենք կարող ենք ենթադրել, որ 5-րդ դարից հետո հայերեն բարբառները աշխուժացման և նորանոր ճյուղավորումների պրոցես են ապրում։ Այս ենթադրությունը հիմնված է պատմական տվյալների վրա։ Արշակունիների գլխաստիայի անկումից հետո, ինչպես պատմությունից գիտենք, Հայաստանը նորանոր մասնատումների է ենթարկվում, ավելի ուժեղանում են տարբեր նախարարությունների կենտրոնախույս ձգտումները և, հետևաբար, ավելի թուլանում են Հայաստանի տարբեր գավառների միջև եղած կապերը, այս բանն էլ բնականաբար հիմք է հանդիսանում բարբառների աշխուժացման, նրանց հետագա ճյուղավորումների ու նորանոր բարբառների առաջացման։ Սակայն այս ենթադրությունը որքանով էլ հիմնավորված է տեսականորեն, այնուամենայնիվ կարիք ունի լեզվական տվյալներով հաստատվելու։ Եվ ահա, պրոֆ. Ն. Անառյանը սույն հատորի 27-րդ գլխում մանրամասն վերլուծություններով ցույց է տալիս, որ հայերեն բարբառներից շատերին հատուկ հիմնական հնչյունական փոփոխությունները տեղի են ունեցել այդ ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ հայ միասնական պետականության կրաթից հետո։ Այս տեսակետից էլ, ահա, այդ գլուխը հատուկ գիտական արժեք է ստանում։

Ամփոփելով հայերեն բարբառների մասին վերը ասվածները՝ կարող ենք զույգ հետևյալ եզրակացություն. հինգերորդ դարում, անշուշտ, կային հայերեն բարբառներ, որոնք, սակայն, թե՛ քանակով շատ ավելի քիչ էին, քան ասենք 10-րդ դարի բարբառները, և թե՛ ավելի քիչ տարբերություններ ունեին իրենց բառային հիմնական ֆոնդի ու քերականության մեջ։ Հետագայում հայ պետականության կրաթի հետևանքով բարբառներն աշխուժացում են ապրում, որի արդյունքը լինում է մի կողմից նրանց միջև եղած տարբերությունների խորացումը, մյուս կողմից՝ նոր բարբառների առաջացումը։ Սա իր հերթին նշանակում է, որ հայերեն բոլոր բարբառների առաջացումը տեղի չի ունեցել միաժամանակ, մի քանի դարի ընթացքում, ինչպես ենթադրում է պրոֆ. Ն. Անառյանը։ Հայերեն բարբառներն առաջացել են տարբեր ժամանակներում, այդ պրոցեսը՝ բարբառների առա-

շացումը, սկիզբ է առել հայ ժողովրդի լեզվի կազմավորման ժամանակից ու շարունակվել է մինչև ազգի գոյացումը, որ սահմանափակում է բարբառների հետագա ճյուղավորումները և տանում դեպի բարբառների ձուլումը մեկ ազգային լեզվի մեջ:

Վերջապես անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել նաև հեղինակի լեզվի ու ոճի մասին: Հեղինակը մեր գիտնականների ավագա-դույն սերնդի ներկայացուցիչն է և գործածում է այնպիսի բառեր, քերականական ձևեր ու ոճեր, որոնք թեև անցյալում սովորական, բայց այժմ հնացած են և մեզ համար՝ խորթ: Այսպես, օրինակ՝ հեղինակը սիրում է գործածել -ուքյուն մասնիկով վերջացող բառերի հոգնակի սեռականի գրաբարյան ձևը (փոխառությանց, թարգմանությանց և այլն), որոշ բայերի անորոշ դերձայնը՝ -իլ վերջավորությամբ, կամ նաև՝ ներկան (օր. թվի-թվում է, ունիմ, լինիմ) և այլն: Այս առթիվ ինքն իսկ՝ հեղինակը հետաքրքիր խոստովանութուն ունի սույն հատորի 432-րդ էջում: Բացի զրա-նցից, հեղինակը գործածում է որոշ տերմիններ, որոնք մեր լեզվում ընդունված չեն (օրինակ՝ ձայնափոխութուն, փոխանակ՝ հնչյունափոխութուն), և վերջապես որոշ տերմիններ էլ գործածում է հին իմաստով, այս տեսակետից առանձնապես պետք է հիշել ազգ, ազգություն բառերը, որ հեղինակը գործածում է թե՛ ազգ, թե՛ ժողովուրդ, և թե՛ նույնիսկ ցեղ իմաստով, մի բան, որ սովորական է եղել մեր լեզվի մեջ անցյալում, բայց ոչ այժմ: Այս և նման շատ ուրիշ օրինակներ թույլ են տալիս մեզ ասելու, որ հեղինակի լեզվին ու ոճին հատուկ է հնաբանությունների առատությունը, որ պետք է հաշվի առնեն ընթերցողները և դիտեն իբրև ոչ խրախուսելի երևույթ ներկա սերնդի համար:

* * *

Անշուշտ, հիշյալ դիտողություններով չեն սպառվում այն հարցերը, որոնց մասին հեղինակի արտահայտած տեսակետները կարող են վիճարկել լինել: Իր աշխատության մեջ պրոֆ. Ն. Աճառյանը շոշափել է հայոց լեզվի պատմության հետ կապված բազմաթիվ ու բազմատեսակ հարցեր, արտահայտել է իր կարծիքը այդ հարցերի մասին: Մենք աշխատել ենք կանգ առնել միայն կարևորագույն, սկզբունքային նշանակություն ունեցող մի քանի հարցերի վրա, համոզված լինելով, որ ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի հիմունքներով զինված մեր ընթերցողները կարող են ճիշտ կողմորոշում գտնել մյուս, համեմատաբար ավելի պարզ հարցերում:

Գրոֆ. Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

24/X 51 թ.

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հույները կամ հելլենները նախահայրենիքից հեռանալուց հետո, հետզհետե դեպի հարավ դիմելով՝ բնակվեցին նախ Հունաստանի հյուսիսային երկրներում: Մեր թվ. 11 դար առաջ նրանք մտան Հունաստան և քշելով կամ ձուլելով նախաբնիկ պելասգներին, վերջնականապես հաստատվեցին այնտեղ: Իբրև աղքատ երկիր, Հունաստանը չպիտի բավարարեր ժողովրդի պահանջները. հետևաբար շուտով ստիպվեցին նրանք ավելի հեռուները փնտռել իրենց բախտը: Ծովը և մոտակա բազմաթիվ կղզիները նոր ապարեզ էին բաց անում նրանց առաջ: Այսպիսով հույները դարձան ծովագնաց, առևտրով զբաղվող ժողովուրդ և հիմնեցին բազմաթիվ և նորանոր գաղթականություններ: Նրանք անցան նախ Արշիպելագոսի կղզիները, հետո՝ մտան Փոքր Ասիա, ուր հիմնեցին նշանավոր գաղթավայրեր, ինչպես Ջմյուռնիա, Եփեսոս, Միլետ և այլն: Ավելի հետո տարածվեցին Սև ծովի և Մարմարայի եզերքները: Այս ժամանակից են մնում Սինոպ, Կերչ, Բյուզանդիոն և այլ քաղաքները: Մեր թվ. 9 դար առաջ Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովամերձ մասերում կային բազմաթիվ հույն գաղթականություններ, որոնցից ամենամեծն էր Յոնիան: Շուտով սկսվեց մրցումը նրա և Լյուդիայի միջև, որ Փոքր Ասիայի բնիկ պետությունների մեջ ամենից ուժեղն էր և լինելով ցամաքային վաճառական պետություն, իր ապրանքները արտահանելու համար դեպի ծով դուրս գալու պահանջ ուներ: Պատերազմը տևեց մեկ ու կես դար և Լյուդիան կարողացավ ընկճել Յոնիան, նվաճեց Ջմյուռնիան, հետո բոլոր մյուս հունական գաղութները և ամբողջ Փոքր Ասիային տեր դարձավ: Երբ պարսիկները դուրս եկան աշխարհակալության, Լյուդիան չկարողացավ տոկալ նրանց առաջ, և իր հետ բոլոր հունական գաղութներն էլ ընկան պարսկական լծի տակ (546): Այս պահից

սկսվում են պարսկական արշավանքները բուն Հունաստանի վրա, որոնց վերջին եզրն է Ալեքսանդրի արշավանքը դեպի արևելք և պարսից պետության կործանումը (334—330):

Ալեքսանդրի աշխարհակալությամբ հույները տեր են դառնում ամբողջ Արևելքին. մինչև Սիր-Դարիա (Թաթարիստան) և Խնդոս շինվում են 70-ի չափ քաղաքներ, մեծ մասամբ Ալեքսանդրիա անունով, որոնց մեջ հաստատվելով մեծ ու փոքր հույն գաղութներ, դառնում են հունական քաղաքակրթության մի-մի կենտրոն և իրենց շրջապատի մեջ տարածում են հույն լեզուն, գիտությունները, արվեստները, մի խոսքով՝ հույն քաղաքակրթությունը:

Այն տեղերում, ուր հույն գաղթականները թվով ավելի շատ էին, պետական և քաղաքակրթական ազդեցությունը այնքան մեծ եղավ, որ մի քանի դար հետո, տեղացի բնիկ ժողովուրդները կորցրին իրենց ազգային հատկանիշները, կորցրին իրենց մայրենի լեզուն և ընդունելով հունարենը՝ հույն դարձան: Այսպես եղան Փոքր Ասիայի բոլոր ժողովուրդները՝ սկսած ծովեզերքից մինչև Նիքատ, այն է՝ Հայաստան: Իսկ այն տեղերում, ուր հույն գաղթականները նվազ էին թվով, կամ թե բնավ չկային, ազդեցությունը եղավ միայն կուլտուրական և չազդեց տեղական ժողովուրդների ու նրանց մայրենի լեզվի գոյության վրա: Այս կարգին են պատկանում Հնդկաստանը, Պարթևաստանը, Պարսկաստանը և Հայաստանը: Գիտենք, որ պարթև թագավորները «հունասեր» էին և իրենց զրաֆների արձանագրությունը փորարգել էին տալիս ամբողջապես հունարեն լեզվով: Բայց այնուամենայնիվ պարթևներն ու պարթևական լեզուն մնացին անաղարտ: Հայաստանի մեջ էլ հունական կուլտուրան որոշ ազդեցություն ունեցավ: Զարիադրես, Տիգրան Մեծ և ուրիշ հայ թագավորներ իրենց զրաֆների վրա գործ են ածում հունարեն լեզուն: Տիգրանակերտում հիմնվում է հունական թատրոն, և հույն դերասանները հունարեն լեզվով ներկայացումներ են տալիս: Տիգրանի որդին՝ Արտավազդը, ստացել է հայոց պալատում այնպիսի հունական կրթություն, որ մինչև անգամ գրել է հունարեն լեզվով ողբերգություններ. Խորենացու ասելով՝ հին հայոց մեջ նոտարական գրությունները լինում էին ինչպես պարսկերեն, նույնպես և հունարեն լեզվով. «Գիր պարսից և յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց և հանուրց հակառակու-

թեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զըրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն» (Խոր. Ա. գ): Այս բոլորով հանդերձ Հայաստանը չի կորցնում իր արեւելյան կերպարանքը, և Մոմսենի բացատրությամբ մնում է միշտ «ոչ-հունական երկիր» (immer ein un-griechisches Land geblieben*), և այդ ոչ միայն մակեդոնական-հունական տիրապետութեան ժամանակ, այլ և նրանց հաջորդ սելեկյան, հռովմեական և ավելի հետո՝ բյուզանդական տիրապետութեան ժամանակ: Այստեղ է ահա արեւմտյան փոքրասիական երկիրների և Հայաստանի տարբերությունը: Նախաքրիստոնեական շրջանում հայերենը հունարենից ոչ մի ազդեցութիւն չի կրել, և հայերը հույներից ոչ մի բառ փոխ չեն առել (սլաֆների նման) նախ քան քրիստոնեութիւնը:

Նոր քրիստոնեութիւնը մտավ Հայաստան, հայերը կամաց կամաց ուժանալով արեւելից՝ սկսան դառնալ դեպի հույները, Բագի կրոնակցութիւնից՝ այդ նույնը շեշտելու էր նաև քաղաքական կացութիւնը, ըստ որում պարսից Սասանյան թագավորները թշնամի լինելով հայոց Արշակունիների թագավորութեանը, ուզում էին գահազուրկ անել նրանց, իսկ նրանք էլ, իրենց գահը հաստատ պահելու համար ստիպված էին խնդրել մի երրորդ ուժի օգնութիւնը: Այդ երրորդ ուժը հույներն էին: Այսպիսով Հայաստանը գտնվում էր երեք ազդեցութեան ներքո. պարսիկ, հույն և ասորի: Պարսիկներին կողմնակից էր ազնվականութեան մի զգալի մասը, հույներին կողմնակից էին թագավորները և եկեղեցականութիւնը, իսկ ասորիներին կողմնակից էին եկեղեցականութեան մի փոքր մասը և պարսից պետութիւնը, որ հունական ազդեցութեան տարածման մեջ իրեն վտանգ տեսնելով՝ ստիպված էր զիջել գոնե ասորիներին: Գաղաքական հողի վրա հաղթող դուրս գալով՝ պարսիկները հույներին վտարեցին Հայաստանից, իսկ կրոնական և ուսումնական հողի վրա մրցակցութեան ասպարեզը մնաց հույներին և ասորիներին:

Արդեն ասել ենք, որ եկեղեցու և դպրոցի մեջ սկզբում ասորիներն և հունարենը հավասարապես գործածական էին. բայց շուտով ասորիներն տեղի տվեց, որովհետև իր դեմ ունեն ոչ միայն հունականի ավելի ուժեղ մրցակցութիւնը, այլև՝ հայ

*) Mommsen, Römische Geschichte. V. էջ 356:

ազգային գրականության ստեղծումը: Լուսավորչի ձեռքով հայ եկեղեցին ընդունելով Կեսարիայի հույն եկեղեցու հովանավորությունը, բնականաբար ուժ տվեց հունարենին, և այդ հպատակությունը անշուշտ շատ ավելի մեծ ներգործություն պիտի ունենար հայ լեզվի վրա, եթե Պապը (368—374) չմտածեր բաժանել հայկական եկեղեցին Կեսարիայի թեմից և նրանից անկախ չհրատարակեր: Շուտով սրան հաջորդում է մի ավելի նպաստավոր հանգամանք. Ծ դարում ստեղծվում է հայ ազգային գրականությունը և դրանով վերջ է տրվում հունարենի գործածության՝ իբրև եկեղեցու պաշտոնական լեզվի: Հիշենք, վերջապես, այն հանգամանքը, որ հայ եկեղեցին ընդունելով դավանաբանական տարրեր սկզբունքներ քան հույն եկեղեցին, վեճի է բռնվում նրա հետ. նա չի ընդունում 451 թվի Քաղկեդոնի ժողովը և 554-ին համազգային ժողովով հայտարարում է բաժանված: Ահա այս բոլոր պատճառները միանալով՝ նորից փրկում են հայերեն լեզվի գոյությունը, ինչպես եղել էր նախաքրիստոնեական շրջանին՝ տարբեր պատճառներով: Հունարենին մնում է միայն մեկ ասպարեզ. այդ է՝ կրթված հոգևորականների սահմանափակ շրջանը, ճիշտ այնպես, ինչպես այսօր եվրոպական լեզուները մեր ուսումնականների շրջանում:

Հայ ժողովուրդը պարսկական տիրապետությունից հետո մի քանի անգամ էլ ենթարկվեց հունական տիրապետության: Այսպես, նախ՝ 384 թվի դաշնագրությամբ Հայաստանի արևմբայան մասը (որ կազմում էր ամբողջ երկրի ¹/₆-ը) տրվեց հունաց և դարձավ պարզապես հունական մի նահանգ: Երկրորդ՝ Հերակլի ժամանակ, է դարի սկզբից մինչև վերջը, Հայաստանը ամբողջությամբ խլվեց պարսիկներից և ընկավ հունաց տիրապետության տակ, թեև այդ տիրապետությունը հաճախ ընդհատվում էր պարսկական, հետո էլ արաբական արշավանքներով, մինչև որ արաբները ամբողջապես տեր դարձան երկրին՝ 693 թվին: Երրորդ՝ 1021 թվին, Արծրունյաց Թագավորությունը փոխադրվելով Սեբաստիա, Հայաստանի արևելյան և հարավային մասերը անցան հույներին, որոնց ավելացավ նաև հյուսիսային մասը՝ Բագրատունյաց Թագավորության կործանմամբ, 1046 թվին: Այսպես՝ ամբողջ Հայաստանը մտավ հունաց տիրապետության տակ, թեև շատ շուտով թյուրքերը եկան և հույների իշխանությանը վերջ տվին (1064): Չորրորդ՝ Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում հայերը բավական ժամանակ մնացին հունաց տիրա-

պետութեան տակ, մինչև որ ԺԱ դարու կեսից հետո թյուրքերը խլեցին Փոքր Ասիայի կեսը, իսկ հայերը հիւիկիայում հիմնեցին անկախ պետութիւն (1080):

Այս բոլոր չորս շրջաններում հայերը գտնվում էին երեսաւ երեսա հունաց հետ. հայ ժողովուրդը միշտ շփում ունէր հույն բանակի և հունական պաշտօնեութեան հետ. եղան հունարեն լեզվից զանազան փոխառութիւններ, բայց դարձյալ հունարենը մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ հայերենի վրա, որի պատճառը հայ ազգային գրականութեան գոյութիւնը, հայ եկեղեցականութեան թշնամական վերաբերմունքը դեպի հույն եկեղեցին, և հատկապէս հույն գաղթականութեան բացակայութիւնն էր: Նույնիսկ արեւմտեան Հայաստանում, ուր հայերը դարերով մնացին հունական տիրապետութեան տակ, և շատերը ընդունելով հունական դավանանքը՝ կազմեցին հայ-հոռոմների համայնքը, դարձյալ հայերենը չազդվեց հունարենից, և նույնիսկ հայ-հոռոմները մնացին հայախոս: Այսպեսով ուրեմն՝ հունարենը միշտ էլ մնաց որոշ ուսումնականների շրջանում միայն սովորված և ժողովրդի մեջ բնավ չմտած մի լեզու:

Ամփոփելով նյութը այս փոքր սահմանում, մենք այժմ կարող ենք խոսել հունարենի ազդեցութեան հանգամանքների և արդիւնքի մասին:

Դ դարից սկսած, հայ ուսումնատենչ իրիտասարդները գնում էին Աթենք և Բյուզանդիոն՝ հունական բարձրագույն դպրոցներում կրթութիւն ստանալու: Երբ Մեսրոպը հնարեց հայերեն գրերը (հունական այբուբենի օրինակով) և հիմք դրավ հայ գրականութեան, սկզբում Աստվածաշունչը թարգմանվեց ասորերենից, բայց շուտով Պոլսից ստանալով հունարեն մի ընտիր օրինակ, Սահակ կաթողիկոսը իր աշակերտների հետ երկրորդ անգամ թարգմանեց նույնը հունարենի վրայից, որից հետո ասորերեն թարգմանութիւնը ջնջվեց: Սրան հաջորդեցին բազմաթիւ ուրիշ հունական գործեր, որոնք թարգմանվեցին հայերենի՝ սկսած Ի դարից մինչև ԺԲ դարը: Հիշենք հնագույններից Ոսկեբերանը, Սեբերիանոսը, Եվսեբիոսի Քրոնիկոնը, Բարսեղ Կեսարացու Վեցօրեայք, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Վարք հարանց ևլն ևլն: Այս շարքը այնքան երկար է, և այնքան հարուստ է հայ գրականութիւնը հունական թարգմանութիւններով, որ Զարբհանայանը նվիրել է նրանց համար 764 էջով մի ամբողջ հատոր (Մատենադարան հայկա-

կան հին թարգմանութեանց նախնեաց, Դ—ԺԴ դար, Վենետիկ (1889): Կան գրվածքներ, որոնց հունարեն բնագիրը իսպառ կորած է և գտնվում է միայն հայերեն թարգմանությունը. այսպես՝ Փիլոն Եբրայեցու մի քանի ճառերը, Եվսեբիոսի Քրոնիկոնը, Տիմոթեոս Կուզ, Իսյուքոս, Իրենեոս և այլն: Որքան շնորհապարտ է գիտությունը և հատկապես հույն գրականությունը պատմությունը հայ թարգմանիչների մատուցած այս գեղեցիկ ծառայություն համար:

Թարգմանությանց միջոցին տառադարձված և ուսումնականների ու եկեղեցականների ձեռքով հայերենի մեջ զանազան ժամանակ մտցրած հունարեն փոխառությունց ընդհանուր թիվը 916 է, որ նախորդների ոճով դնում ենք այստեղ նախ այբուբենական կարգով և հետո՝ ըստ տեսակի դասավորելով.

1 Աբբա	abbā
ագապ «ճաշ»	agapē
ագոն, ագոնիստայք «մրցանք»	agōn
ագրիտիս «սեզ»	agrōstis
5 ադամանդ	adāmas, -mántos
ադիալիպտոս «անձանձրույթ»	adialēptōs
աթանասիա «անթառամ ծաղիկը»	athanasia
աթերայ (ուտելիքը)	athēra
աթղեստայք «ըմբիշներ»	athlētai
10 ալապստր «մարմար»	alábastron
ալլիլուքիայ «կապակցություն»	allēlouchía
ալփ «ա տառը»	álpha
ալփաբետ «այբուբեն»	alphábētos
աղադեմիա	akadēmeia
15 ալաոն «բերդ»	ákra
ալատ (քարը)	achatēs
ալատ (նավակ)	akátion
ալար (խոտը)	ákoros
ալաքթադիկ «փուշ»	ákantha
20 ալիդաս (ուղղել սկիփոս) «ճճի»	skíphes
ակոդութ (բյուզանդական տիտղոս)	akólouthos
ակոնիտոն (բույսը)	akóniton
ակումիտ (կրոնական տիտղոս)	akoímētos

- աղաբողոսն «վերաբրկու»
 25 աղբեստրոյ «կիր»
 աղեկատ «իլ, իլիկ»
 աղթեկ «տուղտ»
 աղիմայ (բույսը)
 աղկէպ «եղիճ»
 30 աղկիոն (թռչունը)
 աղմուր «աղաջրով համեմանք»
 ամաղթ-եղջիւր
 ամարանտինէ «աղամանդե»
 ամբիոն
 35 ամբովտ «տեղատվություն»
 ամեթով «սուտակ»
 ամնոս «դառն»
 ամոնի, ամմոնի «համեմ»
 ամփիթատրոն
 40 ալբ (տառը)
 ալեր (օդ)
 ալիզոն «լվախոտ»
 անադանոս «գլխակարգաց»
 անաթեմայ «նզովք»
 45 անակիւղ «պարեգոտ»
 անափոռտ «բյուզանդական տիտղոս»
 անափորայ «աղերսագիր»
 անգարիոն «տարապարհակ»
 անգեղոս «հրեշտակ»
 50 անդիլիպս «պաշտպան»
 անդիտիտոն «հակաթույն»
 անդլիտերիոն (չափը)
 անդրաքնէ «դանդուռ»
 անդրի, անդրիանդ
 55 անդրիաստ (մակդիր դիցունհու)
 անեմոն «պուտ»
 անթեմ «ծաղիկ»
 անթիհլպատոս
 անթիպատրիկ
 60 անիդոլոն (կարգան ամիգդալոն) «նուշ»
 *անիսոն (բույս և հունդը) •

anabólaton
 alábastros
 alekátē
 althaía
 álīma
 akaláphē
 alkyōn
 haimyrís
 Amaltheías kēras
 adamanínē
 ámbōn
 ámpōtis
 améthystos
 amnós
 ámōmon
 amphithéatron
 álpha
 aēr
 aeizōon
 anagnōstēs
 anáthema
 anákōlos
 ?
 anaphorá
 angarēion
 ángelos
 antilēpsis
 antidōton
 antilētērion
 andráchnē
 andriās, -ántos
 adrasteia
 anemōnē
 ánthemon
 anthýpatos
 anti-patríkios
 amýgdalon
 ánison

անկիրոս «խարխա»	änkya
անկիւն «աթոռի թև»	ankən
անողանալ «կարգալ»	anaginðskō
65 անոն «թռչակ»	annōna<լու. annona
անտիմիս «խորան»	antimínsion
Անտիրոս (համաստեղություն)	Antínoos
անաիքրիստոս «նեռ»	antichristos
անտռոն «քարայր»	ántron
70 անքիղոս (ձուկը)	*ánkylós
ապաբալսամոն (խեժը)	opobálsamon
ապա-զոնեալ «պարտվիլ»	<ζδνē «գոտի»
ապահիւպատ «փոխ-հիւպատոս»	apo-hypatos
ապահիւպատիկոս (նույն)	apo-hýpatikós
75 ապահիւպարքոս «փոխ-հիւպարքոս»	apo-hy'parchos
ապարքտիաս «հյուսիսային քամի»	aparktías
ապելիոտ «արեւելյան քամի»	apēlîôtēs
ապոկրիսիար «եկեղեցու սպասավոր»	apokrisiarios
ապոմամ «տատի տատը»	apomámmē
80 ապոպապ «պապի պապը»	apópappos
ապոստոլոս «առաքյալ»	apóstolos
ապորիւմայ (հեղուկաչափ)	apórryma
ապօտիքս «մուրհակ»	apódeixis
առգեղ «կավ»	árgilos
85 Առիս «Հրատ»	ā'rēs
ասարոն (բույսը)	ásaron
ասպիդ (օձը)	aspís,-idos
ասպիս «վահան»	aspís
աստակոս «խեցգետին»	astakós
90 աստոդարոն «աստղաբաշխի գործիք»	astrolábon
աստռոնոմի «աստղաբաշխ. աղյուսակ»	astronomía
ասփաղոթ «նավթ»	ásphaltos
ասփոդէլոն «շրեշ»	asphódelos
Ատթիդի «Ատտիկյան պատմ.»	Atthís, Atthídos
95 ատրաք (բույս է)	andráchnē
արանգնոյն «սարդ»?	arachnion
արգ «գործ»	érgon
արգասիք	ergasía
արգաստէլ «արհեստանոց»	ergastérion

100	արգեստէս «հյուս.-արեմ. քամի» արգիայ «ոռոգում», ուղղել արդիայ արգիտէս «արագ կայծակ» արգիւրոն «արծաթ դրամ» արթր «հող»	argéstēs ardeia argētes árgyron árthron
105	արիէ՛ «հերձվածող» արծին (բույս է) արնի «արքեպիսկոպոս» արմիոն «առագաստ» արշի «արքեպիսկոպոս»	A'reie ársēn archē ármenon archē
110	արվէս «հալվե» արտաբոս «արդու» արտեմիսին (բույս է) արտերի «շնչերակ» արքեպիսկոպոս	alóēs artábē artemisía artēria archiepískopos
115	արքերէց «ավագերեց» արքիդիակոն «ավագ սարկավագ» արքիմանտրիտ «վանահայր» արքտական «հյուսիսային քամի» արքտորոս «Արջի պոչ համաստեղութ.»	archieréus archidiákonos archimandrītēs arktikós arktoûros
120	աւր «սյուլք» ափիմեոինոս «ամենօրյա» ափինգ (կարդա սփինգ) ափսէ ափսիմթ	aúra aphēmerinós sphínx hapsis apsínthion
125	բաթրոն «բազմոց» *բաղանիք բաղանտ «պարկ» բաղաս(տ)իոն «վայրի նռան ծաղիկ» բաղբակ «փիփերդ»	báthron balaneíon balántion balaústion bálbakon
130	բաղիստր «նետաձիգ աշտարակ» բաղսամոն «բալասան» բասիլիկ «ձեռքի երակ» բասիլիսկոս «մեծ օձ» բարբարիկ «վայրենի»	balístra bálsamon basilikós, -kē basilískos barbarikós
135	բարբարոս բեմ «ամբիոն» բեսին (չափ է)	bárbaros bēma bíssin

	բիբլոս «պապիրոս»	bíblōs
	բիւրեղ	báryllos
140	բղականք «գիշերվա հսկիչ»	phylákelon
	բղխոր(ոս) «կանաչ»	chlōrós
	բոբոդոն «գոմեշ»	boúbalon
	բոթինոս «հրեբեւութ»	bóthynos
	բողեայ բիր «ծեծի գավազան»	bolís
145	բոմբիւլոս «շերամ»	bombýlios
	բոնոսոս «ցուլ»	bónasos
	բորբորիանոս (աղանդը)	borborianoí
	բորբորիտոն	borborítai
	բրաբիոն «ծաղիկ, մրցանակ»	brabeion
150	բրաքման «բրահման»	brachmán (<սանս. brahmán)
	գալլոս «հերքինի»	gállos
	գաղափար տես կաղապար	
	գայիսոն «մական»	gaisón
	գառազիղ «գաղանի վանդակ»	galeagra
155	*գաւաք	gabátha
	գենեսիս «հարազատ»	gḗsios
	գիւռնիոն «փոքրիկ գորտ»	gyrīnos
	գոնգ (բույս)	góngē
	գոնգեղ «շողգամ»	gongy'le
160	գուռայ «սափրիչ»	koureús
	գրամատիկոս «քերականագետ»	grammatikós
	գրամար (կշիռ. է)	grammarion
	գրայիդայ «պառավ»	graí'dion
	դափնի	daphnē
165	*դելփին (ձուկը)	delphín
	դեկանիոն «տասնապետ»	dekantōn
	դեմարքոս «իշխան»	dḗmarchos
	դեմեսոս «բաղանիք»	dēmósios
	Դեմետէր «երկրի դիցուհին»	Dēmāter
170	դեմոն «բազմություն»	dēmon
	դեսպոտիկոն «տիրական»	despotikón
	դեսպոտ տեր, քահանա»	despótēs
	դիաթիկ «կտակ»	diathēkē
	դիալէկտիկան	dialektikós

175	դիւյօգ, դիւլօղոս «տրամախոսութիւն» դիակոն «սարկավագ» դիասպր (շորեղեն) դիատոն «ասուպ» դիաւղոն «մրցախաղ»	diálogos diakonos díaspros diattōn díaulon
180	դիափսաղմայ «պառուգա» դիդրաքմայ (փող է) դիմիսոն «բանտ» դիմոս «ինչք» դիմոսական «Ժողովրդական»	diápsalma dídrachma dēmósion dēmósios dēmos dēmōtēs
185	դիմոտ «ռամիկ» դիոպտոս (գործիքը) դոմետիկոս «հավատագիրք» դռակոն «վիշապ» դռակոնառ «վիշապաձուկ»	dioptra dogmatikós drákōn drakonárian
190	դստիկոն «տան հարկ» դրակոնդիկոն «նախշ» դրակոնտէս «վիշապաձուկ» դրաքմայ (կշիռ և փող) դրիփաքտայ «ճաղեր»	dístegon *drakontikón drákontes drachmé dryphakta
195	դօրիքս «առու» էբենոս «սև փայտ» հգումենոս «առաջնորդ» էթեր էթիւա (թռչունը)	hrýax ébenos hēgemónios aithér aithyia
200	էլեկտրիոն «սաթ» էլեփանդական (բորոտութ.) էլիք «փայլակ» Եկեղեցի էկղեսիաստէս «քարոզիչ»	ēlektron elaphantiakós helikías ekklēsia ekklēsiastēs
205	էկղեսիաստիկոս (տիպոս) էղատ «եղևին» էղեբորոս (բույս) էղեսպակ (բույս) էղկիանոս (թռչուն)	ekklēsiastikós elátē (h)elléboros elelísphakon alkyōn
210	էղուրոս «կատու» էղոփին «եղջերու» էմատիտէս (քար է)	ailouros elaphínēs haimatítes

	եմփփորոն «ուրար»	ōmophórtion
	եմպոռիոն «վաճառանոց»	empórtion
215	եմփաս «ազդու խոսք»	émphasis
	ենքեղէս «օձաձուկ»	enchéleis
	ենքեր «անձեռոց»	enchéirion
	եպարքի «նահանգ»	eparchía
	եպարքոս	éparchos
	եպենէս (խեցեմորթ)	ai pínnai
220	եպիդեմի «կառուցել»	epidémō
	եպիդիմիական «համաճարակի»	epidēmía
	եպիկլինտ (երկրաշարժ)	epiklínēs
	եպիմանիկոս «բազպան»	epímaníktion
	*եպիսկոպոս	epískopos
225	եպիտրոպոս «խնամակար»	epítropos
	եռիէս «քահանա»	hiereús
	եռմոս «բանահյուսություն»	eírmós
	ետեկնի «ծնիլ»	éteken
	երգիոն (նվագարանը)	órganon
230	երկինք (բույս)	erekínē
	երմու «փայլածու»	hermós
	եւթիփոն	euthy'phron
	եւտուկարտոր «ինքնակալ»	autokrtáōr
	եւրակիկլոն (քամի)	eurakyklon
235	եւրոնոտոս (քամի)	eurónotos
	եւրոս (քամի)	eúros
	եւրոսիդաս (քամի)	euró+?
	եփենէ (թռչուն)	hēphēnē
	եփրոսինայ «ուրախություն»	euphrosy'nē
240	եթերան «ձկնական»	ichthyerā
	եքինէիս (ձուկ)	echenē'is
	եքինոս «ջրի ոգնի»	echinos
	եքսոդիոն «հողարկավորություն»	exódtion
	եքսորի տէս աքսոր (տէս Ա, էջ 337)	
245	զեփիւռ	zéphyros
	զէլօտէ «նախանձավոր»	zelótē
	զիւգոստատ «ոռճիկ բաժանող»	zygostátēs
	զիփական «խաւարային»	ziphaíous
	զմելիւ «գրչահատ»	smílion

զմիւսնիս (կենդանի)
 զմուտս
 զմունիս (քար է)
 255 զողիաղոս «կենդանակերպ»
 զոմ «նաժականուրջ»
 էլիոս «արեգակ»
 Էնկոմիա «ներքող»
 *էփիմերոէ «սոմարագիրք»
 260 էքսարխոս «իշխան»
 Թալատայ «ծով»
 Թեմ
 Թեսմոփորոն «տաճար»
 Թերիակէ «դեղթափ»
 265* Թերմոն «տաքացրած գինի»
 Թեւելիա «փոթորիկ»
 Թէատրիկոն «դերասանուհի»
 *թէատրոն
 Թիակոս «խումբ»
 270 Թիւինի (ծառ է)
 Թիւմ (բույսը)
 Թիւնոս (ձուկը)
 Թողոփա (կենդանին)
 Թրասկիաս «քամի»
 275 Իբիդ (թռչուն)
 Իդէայ «գաղափար»
 Իդիսար (բույս)
 Իդոս «երևույթ»
 Իլ «գիճուկուն»
 280 Իկոն «սրբի նկար»
 Իկոնոմոս «տնտես»
 Իկոսաէդրոն «20-անիստ»
 Իմալակեալ «կակուղ»
 Իմարմինէ «բախտ»
 285 Իմեռիական «ամենօրյա»
 Իմիողեա «Թվի 1¹/₂ անգամը»
 Իպպէ «ձիարձակարան»
 Իպպոս (անտղ)
 Իռիոն (ոտանաձորի չափ)

smyros, my'ros, mýraina
 smýrna, smy'rra
 smy'ris, smy'ridos
 zōdiakós
 zeûgma
 hēlios
 enkōmia
 ephēmerides
 éxarchos
 thálatta
 théma
 thesmophórtion
 thēriakē
 thermón
 thy'ella
 theatrikón
 théatron
 thíasos
 thyī'a
 thy'mos
 thy'nnos
 antólōps
 thraskías
 íbis, íbidos
 idéa
 hēdy'saron
 eidos
 yle
 eikōn
 oikonomos
 eikosáedron
 malaōks
 helmarménē
 hōmería
 hēmioiía
 híppeia
 híppos
 hē'ōikón

290	խորլայիդէ՝ «կեցցեն» խթմիա (մրցանք) խխադաս «չոր թուդ» խոսն «բնագիր» իրենարքայ «հաշտարար դատավոր»	eis pollà ètē tà isthmia ischádas (հյց.) íson eirenárches íris
295	իրիս «ծիածան» իւպոդիակոն «կիսասարկավագ» լաբիրինթոս լագ «անառակ» լամբատք (օղերեռւթ)	hypodiákonos laby'rinthos lagneúō lampádes lampádos > պլ- lamptēr > պլ-
300	լամբար լապտեր լառնակ «աճունակալ» լաւրա «վանք» լելափս (քամի)	lárnax laúra laílaps
305	լեպիդոքաղկոս «պղնձի փշրանք» լեպա «բորոտություն» լէօնտօֆօնոս (կենդանի) լիբանոն (կնդրուկ) լիբանոս (խնկի ծառ)	lepidóchalkos lēpra leontophónos. líbanon líbanos
310	լիբանովիտ (բույս) լիբանովտոն «խնկաման» լիբեռնետյ (նավ) լիբիտոն (ճգնավորի վերարկու) լիբոփիւնիկ (քամի)	libanōtēs libanōtón líberna lebítōn
315	լիզոն «պտակ» լիզիսն «հարա» լիթ «քար» լիթանիա (աղոթք) լիկդինոս «մարմարյա»	libophoínix ly'gos lízion < ւ. lígium líthos litaneía ly'gdinos
320	*լիմոն լիմունիոն (բույս) լինգիրոն (քարը) լիպարեան (քամի) լիպիրիայ (լեւոմ)	limóni leimónion lingoúrian Lipára lipyría
325	*լիար (կշիռ) լիւանօտոս (քամի) լիփս (քամի)	lítra libónotos lips

	լողողիաս «արժեք, գին»	logárlasis
	լուտաս (բույս)	lōtós
330	*խակին «կաթսա»	chalkíon
	խարտափիլիակ «ձեռնադրվողի թանդակը»	chartophylax
	խռսաֆուլ «գանձապահ»	chrysophylax
	խոսուկեփաղ «ոսկեգլուխ»	chrysoképhalos
	կաբոս (չափ)	kâbos
335	կաթարոս «մաքուր»	katharós
	կաթեղը «նստարան»	kathédra
	կաթողիկէ «ընդհանրական»	katholiké
	*կաթողիկոս	katholikós
	կալամոն «եղեգ»	kálamos,-on
340	կաղամար «թանաքաման»	kalamáron
	կաղամբի «խունկ»	?
	կաղանդիկոն «ամսնոր»	*kalandikón
	*կաղապար	kalopódion
	կամաս «կապա»	kámason
345	կամար (շենքի)	kamara
	կամփսակ (աման)	kampsákēs
	կանաբոս (աստղ)	kânōbos
	կանկեղ(ոն) «ճաղեր»	kánkelon
	կանոն	kanōn
350	կապելիոն «գինետուն»	kapēlīon
	կապիլոս (բույս)	kápnios
	կառաբոս «խեցգետին»	kárabos
	կասդրիոս «ջրշուն»	kástōr
	կասիա «դարչին»	kasía
355	կասսիոպէ (աստղ)	kassiópē
	կաստանայ (շաղանակ)	kastanéa
	կատէգիա «մրրիկ»	kataigís
	կատիշիտիտ «վարդապետ»	katechēstēs
	կատովղէպս (կենդանի)	katébleps
360	կարակին «քանոն»	karkínos
	կարբ «խեցգետին»	kárabos
	կարիդոս (խեցեմորթ)	karís,-idos
	կարկինոս «խեցգետին»	karkínos
	կափոս «ջերմ»	kaûsos
365	կեղար «խուլը»	kídarís

	կեկիառ «քամի»	kaikias
	*կեղթ «կողով»	kálathos
	կեմ «խոտից չվան»	kēmós
	կեմետրիայ «գերեզման»	koimētérion
370	կենդար «դե»	kéntauros
	կենդոնառ «հին շոր»	kentōnárion
	կենդրովն, կենտրոն	kéntron
	կեռաս	kérasos
	կեռեայ «կայմ»	keraian
375	կեստ «Աստղկան արկղը»	kestós
	կերան «բաժակ»	kéras,-n
	կերատ (կշիռ)	kerátion
	կերմոս «դրամ»	kérma
	*կերոն «մոմ»	kērós,-n
380	կերոնոս «բարկություն»	keraunós
	կեփալ «գլուխ»	kephalē
	կեփալա «գլխավոր»	kephalaíos
	կեփաղ (ձուկ)	képhalos
	կլտ (ծովային կենդանին)	kētos
385	կիրիկոն «խորանարդ»	kybikón
	կիրառ	kithára
	կիկի «գզթոր»	kēkís
	կիկնոս «կարապ»	ky'knos
	կիմինոն(ն) «չաման»	ky'minon
390	կինաբարիս (ներկ)	kinnábaris
	կինամոմոն «դարչին»	kinnámōmon
	կինկղիս «ճաղեր»	kinklís
	կիպարիս «նոճի»	kypárisos
	կիպերիս (բույս)	ky'peiros
395	կիպրոս (բույս)	ky'pros
	կիռ «տէր»	ky'ríos
	կիռոնոս «կայծակ»	keraunós
	կիվոս «խորանարդ»	ky'bos
	կիտոնոս (տիտղոս)	koltōnítēs
400	կիրէլէիսոն «Տէ՛ր, ողորմեա՛ն»	ky'rie, elé̅̅̅son
	կիւաթոս (աման)	ky'athos
	կիւնիկ «կրկես»	kyné̅̅̅gion
	կիւնիկոս «շնական»	kynikós

*կիրակէ
 405 կիփաս *«մեծ բաժակ»*
 կլիմ, կլիմայ
 կղեր *«կրօնավոր»*
 կղմիւտր
 կնափ (*բույս*)
 410 կոկոմեղոն (*սալոր*)
 կոկորդիլոս
 կողոր (*զգեստ*)
 կողոսոս *«արձան»*
 կոմիտ *«գիւսաստղ»*
 415 կոն *«բրգաձև»*
 * կոնդակ
 կոնդակ *«նիզակ»*
 կոնիոն *«մոլախիւղ»*
 կոնք
 420 կոնքեղ *«խեցեմորթ»*
 կոռիանդրոն *«գինձ»*
 կովղոս *«արձան»*
 կոտիւղ (*չափ*)
 կորանգսա *«ազուսկ»*
 425 կորբան *«սաղավարտ»*
 կորէս (*դիցունի*)
 կորիւբանտ *«քուրմ»*
 կորոդիոֆն *«մարջան»*
 կուլիբայ *«հատիկ»*
 430 կուլուռիայ *«աչքի դեղ»*
 կուրէտ (*քուրմ*)
 կոքղի (*խեցեմորթ*)
 կռան *«հուլն պտուղը»*
 կռոնոս *«երևակ»*
 435 կտին (*խեցեմորթ*)
 կրինոն *«շուշան»*
 կրիտ *«քարտուղար»* }
 կրիտիս *«քննիչ»* }
 կրոմին *«սոխ»*
 440 կրովկոս *«քրքում»*
 հագնի (*ծառ*)

kyriaké
 sky'phos
 klíma
 klēros
 keramis,-idos
 knáphos
 kokky'melon
 krokódilos
 kolóblon, kolobē
 kolossós
 komētes
 kōnos
 kontákion
 kōndax
 kōneion
 kónchē
 konchy'lē
 koriandron
 kolossós
 koty'lē
 kórakes
 koryphaion
 kórēs
 kory'bantes
 korállion
 kólyba
 kolly'rion
 kourates
 kochlías
 kráneia
 krónos
 kténes
 krínon
 kritēs
 krómmyon
 krókos
 ágnos

հալուէ (ծառ)	aloé
հաղիկա «հնդեղեն»	alíkos
հեգեմոն «կուսակալ»	hēgemōn
445 հեննետիկոն «թուղթ միաբանության»	henōtikón
հերեսիովտ «աղանդավոր»	haíresis ^δ ēs
հերետիկոս	haíretikós
Հերմէս «Փայլածու»	Hermēs
հեփտասագրոն (աստղ)	heptásteron
450 հիդրա «վիշապ»	hy'dra
հիմէն (չափ)	hōmína
հիպատիկեան (հալվե)	hēpatikós
հիպոդիմնիսկոս (ընդգծման նշան)	hypolōmnískos
հիւղ, հիւլէ	hy'lē
455 հիւղէ «արեգակ»	hēlios
հիւղոս (կենդանի)	hy'llos
հիւպատի «հյուպատոսութ.»	hypatēia
հիւպատոս	hy'patos
հիւպատիկոս «հյուպատոս»	hypatikós
460 հիւպարքոս «կուսակալ»	hy'parchos
հիւպերէտ «փոքրավոր»	hypēretēs
հիւպոստատիզ «գոյություն»	hypóstasis
հնդիկոն «լեղակ»	indikón
հորմայ «մանյակ»	hórmos
465 հոետոր	hrēiōr
հոողոմ «վարդ»	hródon
հրիզոն «կորեկ»	óryzon
ղանդանոն «խունկ»	lādanon
ղափաթոն «ապելուկ»	lápathon
470 ղենտի «ղենջակ»	léntion
ղեպտոն (դրամ)	leptón
ղեւտիկոն «ղետականք»	leuittikón
ղիմնիսկոս «վարիանտի նշանը»	lōmnískos
ղորոտս «մուրացիկ»	lōtagas
475 ղրամ «գիր»	grámma
մագնեստիս «մագնիս»	magnētis
*մազտաքէ «ծամոն»	mastíche
մաթեմատիկոս	mathēmatikós
մալաթրայ (բույս)	márathron

480	մակարի «երանելի» մակդադիայ (կերակուր) մակեղոն «մսավաճառանոց» մակտրայ «ալյուրի տաշտ» մաղարիկոն (աման)	makários,-ria magdaliá mákellon máktra ? > ասոր. mlmbṛkon
485	մաղթ (խեժ) *մամ «տատ» մանգղիոն «բաբան» մանդիա «շուր» մանդրա «փարախ»	máltha mámma ? (mánganon) mandy'as mándra
490	մանեակ մանիա «զառանցանք» մանրագոր (բույս) *մառուլ (բույս) մատուռն	manlákēs manfa mandragóras maroúlion marty' rion
495	մարկեղ «բրիչ» մարմար,-իոն մարտիրոդոզ «վկայաբանություն» մարտիրոս մեզաղէ «մեծ»	makélē mármaron martyrológion mártys,-tyros megálē
500	մեթել «ցնդաբանել» *մելան «թանաք» մելաւ «ոչխար» մելոփոէ «ոչխարի մորթ» մելոն «խաշխաշ»	mytheúō mélan mēlon melōtē mékōn
505	մեղանպողական (ջերմ) մեղեդի մեղիդովտայ (բույս) մեղրապոպ «շամամ» մենիդոս (ձուկ)	melámpodos melōdia melilōton mēlopépōn mainís,-nídos
510	մեսեդի «կցուրդ» մեսմելիոն «սինձ» մեսմեղոն «խնձոր» մետաղ մետաքս	*mesōdía méspilon? mēlon? métallon métaxa
515	մետրապոլիս «մայրաքաղաք» մետրապոլիտ մեքենայ	metrópolis metropolitēs mēchanai

	միգալիս (կենդանի)	mygaléss
	միթրիատոս (դեղթափ)	Mithridáteios
520	միթր (կրոնավորի թագ)	mítra
	միլ «երկանաքար»	my'los
	միլոբոտ «արոտ»	malóbotos
	միմ	
	միմոս, մոմոս } «ծաղրածու»	mimos
525	միստեռիոն «խորհուրդ»	mysterion
	միրաբաղանոս (բույս)	myrobálanos
	միւռինէս (ձուկ)	my'rinos
	*միւռոն	my'ron
	միւսիոն «մոզայիկա»	mousíon
530	միւրիկէ (բույս)	myríkē
	միլոն	mílon
	մնաս (կշիռ և դրամ)	mnâs
	մոթ (չափ)	módlos
	*մոլոշ (բույս)	molóchē
535	մոնադ «քանքար»	monás,-nádos
	մոնաքոս «ճգնավոր»	monachós
	մոնողոն «արքեպիսկոպոս»	monázōn
	մորէ «համեմանք»	halmyrís
	մորէաս «թութ»	moreá
540	մորա «հիմար»	mōrós
	մունի «բունոց»	mouni
	մուրիկ (բույս)	myríkē
	յակինթ (քարը և ծաղիկը)	hyákinthos
	յամբիկոն «մեծավերջ (տաղ)»	iambikón
545	յապիւզայ (քամի)	iâpygos
	յասպիս (քարը)	íaspis
	յարկ «թակարդ»	árkys
	յեռնաթիկոս սպիրիտէս (վեճում հաղթող)	hieratikós spelaítēs
	յոբելի (տարբերակի նշան)	obelós
550	յոբելիկ «կոթող»	obelískos
	յովտ (տառը)	iōta
	յուդիդաս (ձուկ)	ioulís,-lídos
	նատիկ,-իփ (խճորեղեն)	nastískos
	նարդէս «բոլորի բույսը»	nárdex
555	նարդիստաքոս «սմբուլ»	nardóstachys

	ճարդոս (ծաղիկ)	nárdos
	նարկա (ձուկ)	nárka
	նեկտար «աստված բմպելիք»	néktar
	նեմէ (մրցանք)	némea
560	նիփայ (ծաղիկ)	nymphaiá
	նոմիկոս «նոտար»	nomikós
	նոմիսմայ «դրամ»	nómisma
	նոմոս «օրենք»	nómos
	նոմոն «հուլիս ամիսը»	nómōn
565	նոմիզմատայ «երամ»	nomísmata
	նօտոս (քամի)	nótos
	*շինիկ (շափ)	choínix
	շլոռոս «կանաչ»	chlōrós
	շոնիտ «լական»	chérnibon
570	ոբոդոս (դրամ)	obolós
	ոդիմբիաս (քամի)	olympías
	ոդոգոմեան «Ծաղկազարդ»	eulogeménē
	ոդոմպիադ (մրցանք)	olympiás, -ádos
	ոմբոլոն «խորան»	émbolon
575	ոպդիտ (մրցանք)	hoplítēs
	ոպդոն «զենք»	hóplon
	ոսմիդայ (խեցեմորթ)	osmy'lē
	ոստրէ(ոս)	óstreon
	ովան (հրեշ)	ōánnēn
580	ովասիս	óasis
	ովար «զրույց»	óaros
	ովարիստէս «խոսակից»	oaristēs
	ովկիանոս	ōkeanós
	որդուկ «ուղղափառ»	orthós
585	որթոդոքս	orthódoxos
	որթոփնիա «շնչարգելութ.»	orthopnoía > անոր.
	*որիզ «բրինձ»	óryza
	որիկանոն (բույս)	oríganon
	որիւքս «վիթ»	óryx
590	որմիսկ «վզոց»	hormískos
	ուղետերոն «չեղոք»	oudéteron
	ուկենոս տեմս «վկիանոս»	
	ունիոն (քար)	ōnīōn

	ոււրանիսէոս «քիմք»	ouranístkos
595	օփիթէս (քար)	ophíteš
	օփսարի «ձուկ»	opsárlon
	օքսիմելի «մեղրով քաջախ»	oxy'meli
	օքսիրինքոս «նոտրագիր»	oxy'rynchos
	օքտաէդրոն «ութանիստ»	okláedron
600	պաղակ «ծերուկ»	palaiós?
	պաղատին «նավ»	հյց. platán
	պաղատիտ «չոր թուզ»	palathídos
	պաղմական «երկրաշարժ»	pálma-+ական
	պանդեմի «հասարակական տոն»	pandēmi
605	պանդոկի	pandokeion
	պանեմոս «հուլիս»	panēmos
	պանթեո «հովազ»	pánthēr
	պանթիօտայ «նվիրապետ»	Panthoídes
	պանկրատ(իոն) (մրցանք)	pankrátion
610	*պապ «հայրապետ»	páppos
	*պապա «հայրիկ»	páppa
	պապաս «քահանա»	páppas
	պառակաւտոս «մխիթարիչ»	parákletos
	պառավատոս «ուրացող»	parabátes
615	պառեկիմանոս (տիտղոս)	parakoimēmenos
	պառիկոս «հարկատու»	pároikos
	պատագրոս «ոտքը հիվանդ»	podagrós
	պատերիոն (բույս)	eupatórion
	*պաթրիարք	patriárchēs
620	պարիստրոն «Իստրոսի շրջակայքը»	parístrioi
	պարոպսիդ (չափ)	paropsts, -idos
	*պաքսիմատ	paximádin
	պեղագոս «մեծ ծով»	pélagos
	պեղական (թռչուն)	pelekán
625	պենտաթլոս (մրցանք)	péntathlon
	պենտեկոստէ «հոգեգալուստ»	pentēkostē
	պեոպեոստ (զբամ)	hypérperon > լատ. hy-
		perperata
	պեաարիօն տեն պատերիոն	
	պերեոուա «հոգևոր տեսուչ»	periodeutēs
	պերիարմենիա (գիրք Արիստոտելի)	peri hermēneías

630	պերիպատետիկեան «ճեմական» պերիտոմել «թլփատել» պերիքոն (պերիդեքսիոն) (ծառ) պերոնեւենդեղիոն «նախավետարան» պերոդ «շղարշ»	peripatētikos peritomē peridéxion proeuangélion > ասոր. perízdōma
635	պերսէ (ծառ) պեւկէ «սոճի» պիգասոս (ձին) պին, պինայ, պիննոս (խեցեմորթ) պիպոս (թռչուն)	perséa peúkē pégasos pinna, pîna pîpos
640	պիսիդոն «ծով» պիսինոն «ծովի բուրդ» պիտակ «թղթիկ» պիտուս (ծառ) պիթիա (մրցանք)	poseidōn by'ssinon pittáktion pítys py'thia
645	պիւթոն «հարցուկ» պիւթոս (աման) պիւռամուդէս «բրգաձեւ» պիւռիոն «ատրուշան» պիւրամիդ «բուրգ»	py'thōn pîthos pyramoeidēs pyreion pyramís,-idos
650	պիքիւն «ջրանցք» պղակունդ «կարկանդակ» պղայիդա (աստղ) պղատան (ծառ) *պնակ «ափսե»	pēchys plakoûs,-ūntos pleiáda plátanos pínax,-akos
655	պնակիտ «այբբենի տախտակ» պողիւրի «երկար շոր» պողիպոդ (խեցեմորթ) պոմպիլոս (ձուկ) *պոռնիկ	pinakís,-idos podáres poly'pous,-podos pompílos pórnos, pórnē
660	պոռփիւռիկոն «ծիրանի» պոտատ «զրամ» պորփիւր (քար) պուետէս, պուետիկոս «բանաստեղծ» պոեստեր (օղերեւոյթ)	porphyrikón botínat porphy'ra poietēs
665	պոիստիմոն «զրավ» պոռթես պոռթեսմիոս } «առաջադրութիւն»	prōstimon próthesis prothésmios

	պոռմէական (Պոռմեւսին վերաբերյալ)	promeús
	պոռյզ (օժիտ)	proix,-ikós
670	պոռոտն, պոռտին «առաջին»	հյց. prōton,-ten
	պոռոտնպատրիկ «մեծ պատրիկ»	prōto-patrikios
	պոռոտպապ «հայրապետ»	prōtopápas
	պոռոտսպաթար (տիտղոս)	prōto-spathários
	պոռոտստրատոր «զորավար»	prōtostrátōr
675	պոռոտֆրոնտէս «նախաթոռ պատրիարք»	prōtosphrontistēs
	պոռոկուրապաղատ «մեծ կյուրապաղատ»	prōtokourpalātes
	պոռօսեւեաստրոս «մեծ ազնվական»	prōtosebastós
	պօսէօթէօս «մերձեցիր, իվ աստված»	prósei ho Theós
	պօսիւսմէ(ն) «միտ դնենք»	próschōmen
680	պտեր (բույս)	pterís
	պտղի (ծառ)	pteléa
	պրակ «գրքի մաս»	práxis
	*պրակտոր «հարկահան»	práktōr
	պրաս (բույս)	práson
685	պրասիս (բույս)	prásion
	պրաստին «արվարձան»	proásteion
	պրաքսիս «գործ»	práxis
	պրիոնէ (ձուկ)	príonai
	պրիստէ (ձուկ)	prístes
690	պրիւտան «ատենակալ»	prý'tantis
	պրոծիազմենոս «պատարագ»	proegiasménos
	պօտուռում «կրկես»	hippodromia,-ómion
	ռարդոն «ցուպ»	hrábdon
	ռակայ «տխմար»	hrakà<առոբ. rāqā
695	ռաքիա «ալիքի պատարում»	hrachía
	ռետին	hrélinē
	ռեփանին «բողկ»	hraphantis,-in
	ռիզայ «արմատ»	hríza
	ռոյիկեան «դուցազնական»	hērōikós
700	սաբիթայ (չափ)	sabithá
	սալոն «խենթուկ»	sálos,-on
	սաղամանդը (սողուն)	salamándra
	*սաղմոս	psalmós
	սաղմոսողոգ «սաղմոսասաց»	psalmológos
705	սանգարակ (ներկ)	sandarákē

առտիրոս «կապիկ»	sátyros
առտոն (շափ)	sáton
սատրապ «իշխան»	satrápēs
սարդիոն (քար)	sárdion
710* սառան	sábanon
սեբաստէ «օգոստափառուհի»	sebastē
սեբաստոս «օգոստափառ»	sebastós
սերենի «արմավենյա»	sebénion
սել(աս) «ասուկ»	sélas
715 սելակ (ձուկ)	sélachos
սեմագիր }	s̄meiográphos
սեմիար }	s̄metários
սենգելոս «դպրապետ»	sy'nkellos
սեպեան (ձուկ)	sēpía
720 սերաստէս (օձ)	kerástēs
սիաղոս (սիկղոս) (կշիռ)	síklos
սիբիդդա «մարգարեուհի»	síbylla
սի կիրիէ «քեզ, Տեր»	soi, ky'rie
սիկդ (կշիռ և դրամ)	síklos
725 սիդդոբայ «վանկ, տառ»	syllabē
սիմեոիկոն «մասնակից»	sym-merízō?
սիմէս (կշիռ)	s̄mísson
*սիմինդր «նաշիհ»	semídalís
սինագոսովգայ «հրեից ժողովարան»	synagōgē
730 սինդիկոս «փաստաբան»	sy'ndikos
սինդոն «կտավ»	sindōn
սինեդրիոն «ժողով»	synédriōn
սինէհիս (ջերմ)	synechēs
սինկղիտիկոս «ծերակուտական»	synklētikós
735 սինկղիտոս «ծերակույտ»	sy'nkletos
սինտեկնոս «կաթնեղբայր, սան»	sy'nteknos
*սինոն «սահման»	sy'noros
սիտդ «դուլլ»	sítla<լտ. sítula
սիրայ «չվան»	seirá
740 սիւնբոլոն «հանգանակ»	sy'mbolon
սիւնիքոսական (ջերմ)	synechōs
սկալինեան (եռանկյուն)	skalēnós
սկադիդ «բրիչ»	?

	սկամինոս «թութ»	sykâminos
745	սկարոս (ձուկ)	skáros
	սկեպտոն «գալազան»	skēptron
	սկետա «խարազան»	skytís
	սկեւռին «արկղիկ»	skébrion
	սկիթոն «աստղաբաշխի գործիք»	skiótharon
750	սկիլայ (հրեշ)	sky'lla
	սկիպտոս (շանթ)	skēptós
	սկիւթիկոն «զմրուխտ?»	skythikón
	սկիւտաղ «խարազան»	skytáls
	սկորզոն «սխտոր»	skórdon
755	սմարաքթոս «զմրուխտ»	smáragdos
	սնդմայ «կապանք»	sy'ndesma
	սոդէն «խողովակ»	sōlén
	սովոլոն «դրամ?»	obolós, -ón
	սոտերական «ընծա»	sōtérios
760	սոփեստէս «իմաստակ»	sophistēs
	սոփի, սոփիայ «իմաստություն»	sophía
	սոֆիա ութիւ «իմաստությամբ և ուղիղ»	sophiā orthoí
	սպաթար «բանտապետ»	spathários
	սպատաղանք «փափկակեցություն»	spatáls
765	սպուդեայ «ծգնավոր»	spoudaíos
	սպունգ	spóngos
	ստադիոն «մրցարան»	stádion
	ստամոքս	stómachos
	ստատկէ }	staktiké < սհլ.
	ստաքտիկէ , «ստաշխ խեժը»	*staxša
770*	ստեպիլին «գաղար»	staphylinos
	ստիխարին «վերարկու»	stichárlon
	ստիւրակ (խեժ)	sty'rax
	ստիքերոն «ստանավոր»	stichérón
	ստիքս «տարերք»	stoidheíon
775	ստողոզի վեցուրդ, երգ»	stichología
	ստոմ «թրի բերան»	stóma
	ստոման (աման)	stámnos
	ստոյա }	stoà
	ստոյիկեան }	stōĩkós
	ստորովենի (ծառ)	stróbilos

ստռորիլոս (մբրիկ)	stróbilos
ստրատ	strátios
ստրատելատ } «զորապետ»	stratélâtes
ստրատիզին «զորանոց»	strategion
785 ստրորոդոն տես ստորովենի	strómbos
ստրոմ (խեցեմորթ)	stróbilos
ստրովբիւղ «շունչան»	syrikón
սրիկոն (ներկ)	sphendónē
սփենդնոն «մատանու ակ»	sphaira
790 սփեռ «գունդ»	spyris, -idos
սփիւրիդ «կողով»	schastería
սքաստերիէ «ճախարակի չվան»	schēma
սքեմ	schoīnos
սքինոս «սեզ»	schínos
795 սքինոս (ծառ)	scholastikós
սքողաստիկոս	scholârioi
սքողար «պահակախումբ»	sēsámē
սոսամն «քունջուր»	sphéndamnos
սֆիտամոն (ծառ)	bary's
800 վառ (եղանակի տեսակ)	basileús
վասիլիոս «թագավոր»	basilískos
վասիլիսկոյ «արքայիկ օձ»	bârka
վարքայ «նավակ»	blíton
վլիտոն (բույս)	boréas
805 վոռէ(աս) (քամի)	boúrtsa
*վրծին	talithâ < արամ. talîṯā
տալիթայ «աղջիկ»	tálanton
տաղանդ	talárlon
տառաղան «կողով»	tárīchos
810* տառեխ	tartaros
տարտարոս «դժոխք»	taûron
տաւոռն (աստղ)	taxiôtēs
տաքսիոտ «հետեակ զինվորներ»	taktikón
տաքտիկոն «կարգ»	iára
815 տեառ «խուլք»	teletē
տեխտի «սրբազնագործություն»	teleiôtēs
տեխտիս «գլուխ հոեաբաց»	tetrás
* տետր(ակ)	

	տետրասկեղ «հենաբաժն»	tetraskelḡs
820	տեւթիէդէս (ձուկ)	tyt. teuthídes
	տիգրիս «վագր»	tigrís
	տիմին «պատվական»?	tímios
	տիպ	ty'pos
	տիպօն «կանոն»	ty'pon
825	տիտան «հսկա»	Titàn
	տիւփոն «մրրիկ»	ty'phōn
	տիփտիկոն «ցուցակ»	díptychon
	տոկոս	tókos
	տոմ «հատոր»	tómos
830	տոմար	tomàrion
	տոմս	tómos
	տուբի (ամիս)	tybí
	տոքսական «թունավոր»	toxikón
	տպագիոն (քար)	topázion
835	տոբիթուն (շոր)	tribōn
	տոբիտոն (ջերմ)	trítōn
	տրակ տես տետրակ	
	* տրապիզ «սեղան»	trápeza
	տրապիզիտ «սեղանավոր»	trapezítos
840	տրիբոդոս «փուշ»	tríbolos
	տրիգոն (ձուկ)	trygōn
	տրիէր «եռաթի (նավ)»	triáres
	տրիւդոն «ափսե»	tryblion
	տրմէս (կշիռ)	trimísson
845	տրոփիլոս (թռչուն)	trochílos
	րաւդոս (օգեբրեւյթ)	rábdos
	* րոպէ	hropḡ
	փագրոս (ձուկ)	phāgros
	փալկոն (բազէ)	phálkōn
850	փեկեղն «ուրար, վեղար»	phákelos
	փաղանգ «բանակ»	phálanx
	փաղանգ «մորմ»	phálanx
	փաղարիկ (թռչուն)	phalarís
	փաղդոս «առնի»	phallós
855	Փայիթոն «լուսնթագ»	Phaéthōn
	փասեակ «զատիկ»	phasék

փասեան (թռչուն)	phasianós
փիլոսոփոս «փիլիսոփա»	philósophos
* փիլոն	phelónēs
360 փրիրիսկոպոս «քորեպիսկոպոս»	* perískopos
փիւղակէ «բանտ»	phylakḗ
փինիկ (թռչունը)	phoenix
փիւսիկեան «բնագետ»	physikós
փղոմոս (բույս)	phlómos
365 փոկ (կենդանին)	phḗkē
փոսուռայ լուսատարակ	* phōsourá
փորոն «ուրմը»	[sɔmo]phórion
փռատոր քգործակալ	phrátōr
փռենիտ «խելագարություն»	phrenítis
370 փսալմոս «սաղմոս»	psalmós
փսաղտ «սաղմոսերգու»	psáltēs
փսենաս «բեղմնափոշի»	psḗn, psēnas
փսիաք «խսիր»	psiáthos
փսիաթին «փոքր խսիր»	psiáthion
375 փսոլոս (օդերևույթ)	psólos, psolóeis
փրուրիտոսիկ «պահակազոր»	phroureítikós
փրօսոփոն «գեմք»	prósōpon
քաղազիր «մորթե անկողին»	chaládrion
քաղրան (խեժ)	chalbanē
380 քաղկանթոյ «ժանգառ»	chalkanthōn
քաղկոլիբանոն (մետաղ)	chalkolíbanon
քաղկոս (ղրամ)	chalkós
քամափիթոս «ղաղձ»	chamaípitys
քանոնիկոն «քանոնով քաշված»	kanonikón
385 քարադր (թռչուն)	charadriós
քարակ «մուլթ»	charax
քարակտիր «նկարագիր»	charaktēr
քարիւբդ «հորձանք»	chárybdís
քարտ «թուղթ», քարտէս	cháritēs
390 քարտուղար	chartoulários
քեղիկոն «գլանի շրջագիծք»	helikón
քեռինոս «թերակղզի»	cherrónēsos
քիղոս «կերակուր»	chilós
քիմեռ (հրեշ)	chimaira

895 քիմեոնն հհս. սառուցյալ գոտի» քղամիդ «ծիրանի» քոնտրոն «կորկոտ» քոռ (չափ) քորեպիսկոպոս	heimérion chlamy's,-y'dos chóndros,-on chór chōrepískopos
900 քուզայ (չափ) քոռսելիթիս «ոսկեքար» քսեստ (չափ) քսենոդոհինի «հյուրատուն» քսիփիէ (ձուկ)	chouzâ chrysólithos xésios xenodochēion xiphías
905 քրիայ «հիշատակ տեառն» քրիզմայ «բաղնիսի ցեխ» քրիսոպրասոս (քար) քրիստիանոս «քրիստոնյա» *քրիստոնեայ	chreía chrisma chrysóprasos christianós Christos,-on
910 քրոնիկոն «ժամանակագրություն» քրոնոգրափես «ժամանակագիր» օրթի «ուղիղ (կանգնեցեք)» օքսինտոի «ասեղնագործ» օքսունական «ծիրանեզույն»	chronikós, ón chronographeús orthoí oxyntēr oxy's
915 ֆանոսել «կոկել»	phanós

1. Բնության եւ մեքա զորությանց մասին

ա) Բնություն.— այեր, անտոնն, արգիտէս, բոթինոս, դօրիքս, եթեր, ելիք, եպիկլինտ, զիփական, իրիս, լամբատ, կիռոնոս (կերօնոս), ովասիս, պաղմական, պոեստեր, սկիսլտոս, բաւդոս, փսոլոս:

բ) Մով.— ամբովտ, Թալատայ, ովկլիանոս կամ ուկենոս, պեղագոս, պիսիդոն, ռաքիա, քարիւբդ:

գ) Երկնային մարմիններ, աստղեր.— առիս, անտինոս, արքտորոս, դիատոն, երմու, զոդիակոս, իպպոս, կանաբոս, կասսիօպէ, կոմիտ, կոռնոս, հերմէս, հեփտաստերոն, հիւղէ, պղայիդա, սելաս, տաւոն, փայիթոն:

դ) Քամիներ.— ապարքտիաս, ապելիոտ, արգեստէս, արքտաւան, աւլ, եւրակիկլոն, եւրոնոտոս, եւրոս, եւրոսիդաս, զեփիւռ, էլիոս, Թեւելիա, Թրասկիաս, լելափս, լիբոփիւնիկ, լիպարեան, լիւանօտոս, լիփս, կատէգիս, կեկիաս, յապիւզայ, նօտոս, ողիմբիաս, պոեստեր, ստոքիլոս, վոռէ, տիւփոն:

Զ. Կրօնական բառեր

ա) Դիցաբանական. — ամաղթեղջիւր, անդրիաստ, բրաքման, դեմետէր, իմարմինէ, կենդար, կեստ, կորէս, կորիւքանտ, կուրէտ, կոռնոս, նեկտար, պանդեմի, պանթիօտայ, պիգասոս, պիսիդոն, պիւթոն, պիւռիոն, պոռմէական, ռոյիկեան, սկիւլայ (սկիւլ), սիբիդդա, տարտարոս, տիտան, փաղղոս, քիմեո:

բ) Քրիստոնեական. — ագապ, անաթիմայ, անգեղոս, անտիմիս, ապոստոլոս, անտիքրիստոս, արիէ, բորբորիանոս, ղեսպուտ, դիաթիկ, դոմետիկոս, եկեղեցի, եկղեսիաստէս, իկոն, լիթանիա, կաթարոս, կաթողիկէ, կանոն, կերոն, կիրէլէիսոն, կոնդալի, հեննետիկոն, հերեսիովտ, հերետիկոս, մակարի, մարտիրոս, մարտիրոզ, միւռոն, ողոպոմեան, որդուկ, որթողոքս, պառակաւտոս, պառակաւտոս, պենտեկոստէ, պերիտոմէլ, պերոնեհնգեղիոն, պոստէօթէօս, պոսսիւումէ, պրոթիազմենոս, սիւնքոլոն, սիկիրիէ, սկեւոն, սոֆիա ոռթիւ, սքեմ, տաքտիկոն, տելետի, տետրասկեզ, տիփտիկոն, փասեակ, փսալմոս, քրիայ, քրիստիանոս, քրիստոնեայ, օրթի:

գ) Եկեղեցական պաշտօնութիւն. — աբրա, ակումիտ, անադանոս, ապոկրիսիար, արհի, արշի, արքեպիսկոպոս, արքերէց, արքիդիակոն, արքիմանտրիտ, դիակոն, եկղեսիաստէս, եկղեսիաստիկոս, եպիսկոպոս, եռիէս, իւպոդիակոն, խարտափիլակ, կաթողիկոս, կատիշիտիտ, կղեր, մետրոպոլիտ, մոնոզոն, մոնաքոս, պապ, սաղմոսողոզ, սենգելոս, սպուդեայ, պապաս, պատրիարք, պերետուտ, պոտոպոպապ, պոտոպֆրոնտէս, փիրիսկոպոս, փսաղտ, քորեպիսկոպոս:

Յ. Մարդ եւ մարմնի մասեր

Արտերի, քասիլիկ, կեփալ, մոնի, ուրանիսկոս, ստամոքս, փրօսսփոն:

Զ. Հիվանդութիւն եւ մեղքներ, դեղեր եւ բժշկական բառեր

Անդիտիտոն, ափիմեոնոս, գալլոս, ելեփանդական, եպիդեմիական, թերիակէ, իմեոիական, լեպո, լիպիրիայ, կարկինոս, կափսոս, մանիա, մեղանպոդական, միթոլիտոս, որթոփնիա, պատագրոս, սինէհիս, սիւնիքոսական, տոքսական, տոիտոն, փոենիտ, քրիդմայ:

5. Կենցաղեմեր

Ակիդաս, աղկիոն, աճնոս, անքիդոս, ասպիդ, աստակոս, արանգնոյն, ասինգ, բասիլիսկոս, բորողոն, բոմբիւլոս, բոնոսոս, գիւռնիոյն, դելփին, դակոն, դակոնառ, դրակոնտէս, եթիւա, եղկիանոս, եղուրոս, եղոփին, ենքեղէս, եպենէս, եփենէ, եքթե-րան, եքինէիս, եքինոս, զմիւռնիա, թոզոփա, թիւնոս, իբիդ, լէ-օնտօֆօնոս, կառաբոս, կասդրիոս, կատովդէպս, կարբ, կարիտոս, կարկինոս, կեփաղ, կէտ, կիկնոս, կոկորդիլոս, կոնք, կոնքեղ, կոքղի, կտին, հիդրա, հիւղոս, մելաւ, մենիդոս, միգալիս, միւ-ռինէս, յուդիդաս, նարկա, ոսմիդայ, ոստրէոս, ովան, որիւքս, օփսարի, պանթեռ, պեղական, պին, պիպոս, պողիպոդ, պոմպի-լոս, պրիոնէ, պրիստէ, սաղամանդր, օատիրոս, սեղակ, սեպեան, սերաստէս, սկարոս, սկիւղ, սպուլնգ, ստրոմ, վասիլիսկոյ, տա-ռեիս, տելթիէդէս, տիգրիս, տրիգոն, տրոքիլոս, փագրոս, փալ-կոն, փաղանգ, փաղարիկ, փասեան, փիւնիկ, փոկ, փոսուռայ, քարադր, քսիփիէ:

6. Ընտանիք եւ ընկերակցում

Ապոմամ, ապոպապ, գենեսիս, գրայիդայ, դեմոն, դիմոս, դիմասական, լիզիոն, ղորտոս, մամ, պապա, պաղակ, պառիկոս, պոռնիկ, սինտեկնոս, տալիթայ:

7. Յսկրագործական

ա) Բույսեր.— ագրիտիս, աթանասիա, ակար, ակաքթադիկ, ակոնիտոն, աղթեկ, աղիմայ, աղկէպ, ամոնի (անմոնի), այիզոն, անդրաքնէ, անեմոն, անթեմ, անիդոլոն, անիսոն, ասարոն, աս-փոդէլոն, ատրաք, արծին, արվէս, արտեմիսին, ասիսինթ, բա-ղաստիս, բաղբակ, բաղսամոն, բրաբիոն, գոնգ, գոնգեղ, դափ-նի, եբենոս, եղատ, եղեբորոս, եղեսպակ, երեկինք, թիւինի, թիւմ, իգիտար, լիբանոս, լիբանովիտ, լիմոն, լիմուռնիոն, լու-աաս, կալամոն, կապիլոս, կասիա, կաստանայ, կեռաս, կիկի, կիմինոն, կինամոմոն, կիպարիս, կիպերիս, կիպրոս, կիտրոն, կնափ, կոկոմեղոն, կոնիոն, կոռիանդրոն, կռան, կրինոն, կրո-մին, կրովկոս, հագնի, հալուէ, հաղիկա, հիպատիկեան, հնդիկոն, հոդոմ, հրիզոն, դափաթոն, մալաթրայ, մանրագոր, մառուլ, մեկոն, մեղիդովտայ, մեղրապոպ, մեսմելիոն, մեսմեղոն, մի-բաբաղանոս, միւրիկէ, մուրշ, մորէաս, մուրիկ, յակինթ, նար-

դոս, նարգէս, նարդիստաքոս, նիփայ, որիզ, որիկանոն, պաղա-
տիտ, պատերիոն (պետարիոն), պերիքոն, պերսէ, պեւէ, պիսի-
նոն, պիտուս, պղատան, պտեր, պտղի, պրաս, պրասփ, ռեփա-
նին, սեբենի, սկամինոս, սկորդոն, ստեպղին, ստորովենի (ստորո-
բողոն), սքինոս (խոտը), սքինոս (ծառը), սօսամն, սֆիտամօն,
վիտօն, տրիբողոս, փղոմոս, փսենաս, քամափիթոս.

բ) Գործիքներ.— մարկեզ, սկադիդ.

գ) Երկրագործական.— արգիայ, կեմ, ռիզայ:

Յ. Խաօնաբանություն եւ գյուղատնտեսություն

ա) Մանդրա, մելովտէ, միլոբուտ:

բ) Զիու սարք.— սկետա, սկիւտադ:

Ծ. Գիտություն եւ արվեստ

ա) Արհեստի վերաբերյալ.— աղեկատ, գուռայ, կաղապար,
կանոն, կարակին, միլ, սողէն, սքաստերիէ, վրձին, տիպ, քա-
նոնիկոն, ֆանոսել:

բ) Ուսում և գրականություն.— ալփ (աղփ), ալփաբետ,
ակադեմիա, այբ, անոգանալ, ասթիդի, արթր, բիբլոս, զաղա-
փար, գրամատիկոս, դիալեկտիական, դիալոգոս, եմփաս, եռմոս,
էնկոմիա, էփիմերտէ, իռիոն, իսոն, կաղամար, կանոն, հիպո-
դիմնիսկոս, հռետոր, դեւտիկոն, դիմնիսկոս, դրամ, մելան, յամ-
բիկոն, յեռետիկոս սպիլատէս, յոբելի, յովտ, ուղեւտերոն, ոքսի-
րինքոս, պերիարմենիաս, պիտակ, պնակիտ, պոււետէս, պրակ,
սաղմոս, սեմագիր, սեմիար, սիդդորայ, ստիքս, ստիքերոն, սքո-
ղաստիկոս, տելետիս, տետր, տիպ, տիտղոս, տոմ, տոմար,
տոմս, տրակ, քարտ, քրոնիկոն, քրոնոգրափեւս:

գ) Նկարչություն.— անդրի (անդրիանդ), դրականդիկոն,
իկոն, կողոսոս, կովղոս, միւսիոն, յոբելիկ, վրձին:

դ) Երաժշտություն ևլն.— դիափսաղմայ, երգեհոն, թէատ-
րոն, կիթառ, մեղեդի, մեսեդի, ստողոգի, վառ:

ե) Խաղեր և մրցանք.— ագոն (ագոնիստայք), աթլետայք,
բրաբիոն, դիաւղոն, թէատրիկոն, իպպէ, իսթմիա, կիւնիկ, նեմէ,
ոլոմպիադ, միւմ, միմոս, ոպղիտ, պանդեմի, պանկրատ, պենտաթ-
ղոս, պիւթիա, պօտուկուլմ, սոտերական, ստադիոն, ստրովբիւդ:

զ) Աստղաբաշխական.— աստուղաբոն, աստուոնոմի, սկիթոնոն:

է) Երկրաչափական.— դիոպտոս, իկոսաէդոն, իմիոլեա,

կենտրոն, կիբրկոն, կիվոս, կոն, ոկտաէդուս, պիւռամուդէս, պիւրամիդ, սկալինեան, սփեռ, քանոնիկոն, քեղիկոն:

ը) Փիլիսոփայական.—ալլիլուքիայ, իդէայ, իդոս, իմարմի-
նէ, կրենիկոս, հիւղ (հիւլէ), հիւփօստազիզ, մաթեմատիկոս, միո-
աեռիոն, պերիպատետիկեան, սոփեստէս, ստոյա, ստոյիկեան,
փիլոսոփոս, փիւսիկեան, քարակտիր:

10. Գույներ

Բդիսորոս, շլոռոս, օքսուենական:

11. Վաճառականութիւն եւ գումարական գործարք

Ապօտիքս, լոդոռիաս, պոիստիմոն, պոռթեո (պոռթեամիոս),
տոկոս, տրապիզիտ:

12. Երեւութիւն եւ շեմֆի մասեր

Ամբիոն, ամփիթատրոն, արգաստէր, բաղանիք, բեմ, գա-
ռազիդ, դեմեսոս, դիմիսոն, դստիկոն, դրիփաքտայ, եկեղեցի,
եպիդեմել, եքթերան, զոմ, թեսմոփորոն, թէատրոն, լաբիւրին-
թոս, լաւրա, կամար, կանկեղոն, կանոն, կապելիոն, կինկղիս,
կոնք, մակեղոն, մատուռն, ոմբոլոն, պանդոկ, սինագոգոզայ,
փիւղակէ, քարակ, քսենոդոհինի:

13. Հագուստ եւ զարդ

Աղաբողոն, անակիւղ, դիասպր, եմիփորոն, ենքեր, եպիմա-
նիկոս, լիբիտոն, կամաս, կեդար, կենդոնառ, կողոք, հորմայ,
դենտի, մանդիա, մանեակ, մետաքս, միթր, որմիսկ, պերոզ, պո-
դիրի, պոռփիւրիկոն, սաւան, սեբենի, սինդոն, ստիլաարին,
սփենդոն, սքեմ, տեառ, տոիբուէն, փակեղն, փիլոն, փորոն,
քղամիդ, օքսինտոի, օքսուենական:

14. Ուտելիք եւ ըմպելիք

Աթերայ, աղմուր, թերմոն, իսխադաս, կուլիբայ, մակդա-
ղիայ, մորէ, նատիկ, նեկտար, ոքսիմելի, պաղատիտ, պաքթի-
մատ, պղակունդ, սիմինդր, քիզոս, քոնտրոն:

15. Յուսկիւն օճեստութիւն

Ափսէ, բաթրոն, բաղանտ, գավաթ, զմելին, լամբար, լապ-
տեր, լիբանդատոն, խալկին, կաթեդր, կամփսակ, կեղթ (կա-

դաթ), էկերսն, կիւաթոս, կիփաս, կոնք, մակտրայ, մաղարիկոն, շոնիտ, պիւթոս, պնակ, ստոման, սփիւրիդ, տառաղան, սրապիզ, տրիւդոն, փսիաթ, փսիաթին, քաղադիր:

16. Թիվ, չափ, կշիռ եւ գում

Անդլիտերիոն, ապորիւմայ, արգիւրոն, արտարոս, բեսին, գրամար, դիդրաքմայ, դրաքմայ, լիտր, կարոս, կերատ, կերմոս, կոտիւդ, հիմէն, ղեպտոն, մոլոն, մնաս, մոթ, մոնադ, նոմիսմայ, նումիզմատայ, շինիկ, որողոս, պորոպսիդ, պեռպեռատ, պոտատ, սաբիթայ, սատոն, սիաղոս, սիկդ, սիմէս, սովոլոն, տաղանդ, տրմէս, քաղկոս, քոռ, քուղայ, քսեստ:

17. Մեռացներ, համբայից նյութեր, խեծ եւ նմաններ

Աղամանդ, ալապաստր, ակատ, աղբաստրոյ, ամարանտինէ, ամեթովս, ապաբալսամոն, առգեդ, ասփաղոթ, բիւրեդ, ելեկտրիոն, եմատիտէս, զմուռս, զմոնիտ, լեպիդոքադկոս, լիբանոն, լիթ, լիկտինոս, լինգիրոն, կաղամբի, կինաբարիս, կզմինտր, կորողիոֆն, կուլուռիայ, դանդանոն, մագնիստիս, մազտաքէ, մաղթ, մարմար, մետաղ, յակինթ, յասպիս, ունիոֆն, սփիտէս, պորփիւր, ռետին, սանդարակ, սարդիոն, ստատէ կամ ստաքտիկէ, սկիւթիկոն, սմարաքթոս, սպունգ, ստիւրակ, սրիկոն, տպազիոն, քաղկանթոյ, քաղկոլիբանոն, քրիստպրասոս, քաղբան, քոռոսելիթիս:

18. Համբի վերաբերյալ (նափային)

Ակատ, անկիրոս, արմիոն, լիբեռնեայ, կեռեայ, պաղատին, վարքայ, տրիէր:

19. Ժամանակ (տոմար)

Կաղանդիկոն, կիւրակէ, նոոմոն, պանեմոս, տուբի, բոպէ:

20. Երկիր եւ պեռուրյուն

ա) Երկրի մասեր.— եպարքի, թեմ, կլիմա, մետրապոլիս, փլասիս, պարիստրոն, պիքիւն, պոռոտին, պրաստին, սինօռ, քեռինոս, քիմեռոն:

բ) Պետական կազմ և պաշտոնները.— ակոդութ, անափոռատ, անթիւկատոս, անթիպատրիկ, ապահիւպատ, ապահիւ-

պատիկոս, ապահիւպարքոս, բղակոնք, դեկանիոն, դեմարքոս, դեսպուտ, եգուամենոս, եպարքոս, եպիտրոպոս, եւտուկարաոր, զիւգոստատ, էքսարխոս, իկոնոմոս, իրենարքայ, խոսաֆուլ, կեփալա, կիո, կիտօնտ, կրիտ, կրիտիս, հեգեմոն, հիւպատոս, հիւպատիկոս, հիւպարքոս, հիւպերէտ, մեգաղէ, նոմիկոս, պառեկիմանոս, պոռտոնպատրիկ, պոռտոսպաթար, պոռտոստրատոր, պոտօսեւաստիոս, պոտուկուրապաղատ, պրակտոր, պրիւտան, ռատրապ, սերաստէ, սերաստոս, սինդիկոս, սինկղիտիկոս, սպաթար, սքոդար, վասիլիոս, փոատոր, քարտուղար:

գ) Վարչական գործարք և ղիվանական գրություններ.— աւսափորայ, անոն, դեսպոտիկոն, դիաթիկ, դիմոս, դիմոսական, եքսորի, իսօն, կանոն, հիւպատի, մետաղք, նոմոս, սինեդրիոն, սինկղիտոս, սնգմայ, տիպօն:

դ) Հարկեր.— անգարիոն, դիմոս:

ե) Պատերազմ.— ակառն, ստրատ, ստրատելատ, ռատրատիզին, տաքսիոտ, փաղանգ, փրուրիտոսիկ:

զ) Զենքեր.— ասպիս, բաղիստր, բողեայ, գայիսոն, կոնդակ, կարբան, մանգլիոն, մեքենայ, ոպղոն, ստոմ:

ՅԶ. Յովորակաճ կրանքի բառեր

Աղիալիպտոս, անդիլիպս, անկիւն, ապագոնեալ, արգ, արգասիք, բարբարիկ, բարբարոս, բորբորիտոն, դիմոս, ետեկնիլ, եփրոսինայ, եքսողիոն, զէլօտէ, թիակոս, իլ, իմալակեալ, լագ, լիգոն, խոսուկեփաղ, կեմետրիայ, մեգաղէ, մեթել, մորոս, յարկ, ովար, ովարիստէս, պաղակ, պոռյզ, պրաքսիս, ռարգոն, ռակայ, ռալոն, սիմեռիկոն, սիտղ, սիրայ, սկեպտոն, սպատաղանք, սոտերական, տաքտիկոն, տիմին:

ՅԳ. Մակբայ եվ ճմաճներ.— Իսպոլաիդէ

Հունական փոխառություններից անբաժան պետք է հիշել նաև այն բառերը, որ փոխ է առել հայերենը լատիներենից. որովհետև, ինչպես Ա մաս, էջ 326 բացատրեցինք, նրանք փոխ են առնված ոչ թե ուղղակի լատիներենից, այլ հունարենի միջոցով, ըստ որում ներկայացնում են ճիշտ այն ձևերը, որ կրել են լատիներեն բառերը հունարենի մեջ: Այս բառերը 161 հատ են և կարելի է դասավորել հետևյալ ձևով (նախ այբուբենական կարգով, ապա ըստ տեսակի).

	լո.	Հուն.
1 ակտար «քարտուղար» անտիդնոտուս «անպայման» ապոխտիկիոն «հարավ»	actarius anti-gnotus apricus	
* ապրիլ (ամիսը)	aprilis	>aprilios
5 աս, ասի (դրամ)	as, assis	
ասար(իոն) »	assarius	>assárian
արքիտրիկլինուս «սեղանապետ» ափոսթաթայ «կարգաթող» բեկզ «բիր»	architriclinus apostata baculus	>bákion >bísextion >bikários
10 բեսեքիստոն «փետր. 29» բիկար «փոխարքա» բիրկաթոր «քավարան» բուլ «պապի կոնդակ» բուռկանիա «հրաբուռ»	bisextum vicarius purgatorium bulla vulcanus	
15 բրէսէտ «նախագահ» գազոֆիլակուս «գանձարան» գոնգիարիոն «թողակ» գորփուրալ «սկիհի շորը» դալապը «թուր»	praeses,-sidis gazophylacium conglarium corporalis dolabra december	>gongtiárian
20*դեկտեմբեր դեմեսլիկոս (տիտղոս) դենար (դրամ)	domesticus denarius	>doméstikos >dēnárion, պհլ. dēnār
դիապօլուս «սատանա» դիկատոր	diabolus dictator	
25 դուկենարիոս «երկհարյուրապետ» դուքս դրունգար «վաշտապետ» եսկոպօտիրայ «պահակ» եքսկեփտորոս «նոտար»	ducenarius dux drungarius excubitor exceptor	>doukenarios >doúx >droungários >exkoubitōr >exképtoros
30 էնչենիայ «վերանորոգում» էքսփլորատորէս «լրտես» ընդիկտիոն «15 տարվա շրջան» իդոս «ամսի կեսը» իռռէկուլարիս «ոչ կանոնական»	encaenia exploratores indictio idus irregularis	>explōratores >Indiktīōn >idos
35 լաբարոն (խաչադրոշ) լադրիայ «պաշտամունք»	labarum latria	>lábaron

լարեկ (ծառը)	larix	
լեզնվե	legio,-nis	>legeðn
լեկաթ «պապի նվիրակը»	legatus	
40 լիդատոն «կտակ»	legatum	>legâton
լիմպոս (քավարան)	limbus	
լօղիկ «վերարկու»	lōdix	
* կաղանդ	calendae	>kalándai
կանթեղ	candela	>kandēla
45 կանտիտատ (տիտղոս)	candidatus	>kandidâtos
կապիտոն «գլխահարկ»	capitum	>kápita
* կատապան «կուսակալ»	catapanus	>katepánō
կատինար «շղթա»	catena	>katēna
կարդինալ	cardinalis	>kardínális
50 *կեղար «մատան»	cellarium	>kelláriton
կենդիդիոն «սպա»	centurio,-nis	>kentyriðn
կենդիեար (քաշ)	centenarium	>kentēnariōn
կենսոն «տուրք»	census	>kēnsōn
կինսոռ (տիտղոս)	ensor	>kēnsōr
55 կեստեոն «ջրամբար»	cisterna	>kistérna
կիարոն	citrus	>kitron
կիւեստոր «հարկահան»	quaestor	>kyaistōr
կիւոսոր «սուրհանգակ»	cursor	>koúrsōr
կղեսուր «կիրճ»	clausura	>kl eisou̇ra
60 կնգուղ «վիդար»	cucullus	>koukouállion
կոմենտարիոս «զօրագլուխ»	commentarius	>komentários
կուրապաղետ (պաշտոնյա)	curator palatii	>kouropálatōs
կուրատոր ()	curator	>kourátōr
կրկես	circus	>kirkēsion
65 *նոկտեմբեր	october	>oktēbrios
հոռգ «հոռիկ»	erogatio	>hróga
դիբեդդոն «ձեռնարկ հավատո»	libellus	>libéllon
մագիստրոս	magister	>mágistros
* մայիս	malus	>máios
70 *մանդիլ «գլխի թաշկինակ»	mantile	>mantēla
մանիբուլ «բազպան»	manipulus	
մանկիպէս «վերակացու»	manceps	>mánkipes
մանկլաւ «լախտ»	manualis clava	>manklábion
մանկլաւիկ «լախտավոր»		>manklabittēs

75 մանտատոր «սուբհանդակ» մանէս «մեռելոց հոգին» *մարտ (ամիսը) մեղիարիս (չափ) միսալ «լատին պտրգմատույց»	mandator >mandátor manes martius >mártios milliarius >miliarístion missale
80 մնուր «լատին քարոզիչ» մորթաղ «սանդ» *յուլիս *յունիս *յունուար	minores mortarium? jullus >iouúlis junius >iouínios januarius >ianouários
85 նոթըրել «սնուցել» *նոյեմբեր նովիլիսիմոս (տիտղոս) նումէր «գորագունդ» նօտար	nutrio november >noémbrios nobilissimus >nobilíssimos numerus,-ri >nouúmeros notarius >notários
90 ոպսիտար «սպասավոր» ուլմուս «կնձնի» *ունկի (կշիռ) *ուրար ուրպ «քաղաք»	hospitarius >? ulmus uncia >ounkia orarium >ōrárion urbs
95 պալատն պալիուն «եմիվորոն» պառոխ «տաներեց» *պաստեղ պատրիկ «իշխան»	palatium >palátion pallium parochus >párochos pastillus >pástilos patricius >patrikios
100 պղեմբատ «ծեծի գործիք» պոլմիկուս «նախագահ» պոտիքտոոս «թիկնապահ» պոքսեոթայ «արքայի հուղարկավոր» պրետոր «պաշտոնյա»	plumbatae >*ploumbáta primicerius >primikérios protector >protíktōr prosecutores >prosekoutóres praetor >praítōr
105 պրոպոսիտոս «նախագահ» պրոքսիմոս (տիտղոս) ռեքտոր սակր «հրովարտակ» սանտատոր (իմն մանտատոր)	praepositus >praipósitos proximus >próximos rector >hrektōr sacra >sákra mandator >mandátōr
110* սապոն սառարին (խեժ) սելէս, սելին, սելէն «աթոռ»	sapo,-nis >sápōn sagapenum sella >sellion

սեկունդիկուս (պաշտոնյա)
 սեղենդիար (պաշտոնյա)
 115 սեմեք «նմանություն»
 սեմատոր «ծերակուտական»
 *սեպտեմբեր
 սիգէլ «կնիք, հրաման»
 սիգնայ «դրոշակ»
 120 սիգնոն «դրոշակ»
 սիկարեան «ավազակ»
 սիդիգն «նաշին հաց»
 սիփիռոն (բույս)
 սկեպտոր «քարտուղար»
 125 սուգար «թաշկինակ»
 ստրատոր «ծիապան կայսեր»
 սրկրուսք (=սկրիբուսք) «գրագիր»
 սքրեթ «ծածուկ աղոթք»
 *վեղար
 130 վեստարիս «հանդերձապետ»
 վեստիտորայ «զգեստավորող»
 վիգար «բղշխ»
 վիճիլ «գիշերային աղոթք»
 վիռոն «փիլոն»
 135 վլատ «ծիրանի»
 տարեոնի «պանդոկ, խանութ»
 տապեղ «նարտի»
 տէգրէթալ «հրամանագիր»
 տիտղոս
 140 տիւրոն «նորակոչ զինվոր»
 տորդիկ (թռչուն)
 տռիկլինար «սեղանապետ»
 տրիբուն «ցեղապետ»
 *փեբրուարիոս (փետրվար)
 145*փոս
 փորոն «հրապարակ»
 *փուոն
 օգոստոս, ա «կայսր, ուսի»
 օգոստալիոս «կուսակալ»
 150*օգոստոս (ամիսը)
 151 ֆրա «միաբանակից եղբայր»

secundicerius > sekoundikérios
 silentiarius > selentiários
 simile
 senator > senátör
 september > septémbríos
 sigillum > sígíllion
 signa
 signum > sígnon
 sicarius > sikários
 siligineus > silígnion
 sempervivum
 exceptor > exképtör
 sudarium > soudárlion
 strator > strátör
 scriba > skríbas
 secretus
 velarium > *belárlon
 vestiarius > bestíários
 vestitor > bestítör
 vicarius > oulkários
 vigillae
 birrum > bírron
 blatta > bláttá
 taberna > tabérna
 tabula > tábla
 decretalis
 titulus > títlös
 tiro, -nis > tírön
 turdus
 triclinarius > *triklinários
 tribunus > triboûnos
 februarius > phebrouários
 fossa > phóssa
 forum > phóron
 furnus > phoûrnos
 augustus, a > aúgoûsta, tos
 augustalis > augoustállos
 augustus > aúgoustos
 frater

1. Բնության եվ նրա գործարանց մասին

Ապոփոփոհոն, բուռականիա, կղեսուր:

2. Կրօնական բառեր

Ախոսթաթայ, բիրկաթոր, գորփուրալ, դիապօլուս, սելէս, էնչենիայ, իռոէկուլարիս, լադրիայ, լիկաթ, լիմպոս, կարդինալ, զիբեղդոն, մանէս, միսալ, միուր, պառոխ, սքրեթ, վիճիլ, ֆրա:

3. Մարդ եվ մարմնի մասեր—չկա

4. Հիվանդություններ եվ նմաններ, բժօկական բառեր.—չկա

5. Կենդանիներ.—տորդիկ

6. Ընտանիք եվ ընկերություն.—չկա

7. Սրկրագործական

Հարեկ, կիտրոն, ուլմուս, սիփիռոն:

8. Խառնարածություն եվ գյուղատնտեսություն.—չկա

9. Գիտություն եվ տրվեալ (խաղեր)

Նոտար, տապեղ ճնարդի:

10. Գույներ.—չկա

11. Վաճառականություն եվ գրամական գործարք.—չկա

12. Շինություն եվ շենքի մասեր

Գազօֆիլակում, կեղար, կիստեռն, կրկէս, տաբեռնի, պալատն:

13. Հագուստ եվ զարդ

*Հօդիկ, կնգուղ, մանդիլ, մանիբուլ, ուրար, պալիուն, սու-
դար, վեղար, վիռոն, վլատ:*

14. Ուտեղիք եվ ըմպելիք

Սիդիզն, պաստեղ:

15. Սուսնիք տնտեսություն

Կանթեղ, կատինար, մորթաղ, սապոն, սելէս, փուռն:

16. Թիվ, չափ, կօժա եվ գրամ

Աս, ասարիոն, կենդինար, մեղիարիս, ունկի, դենար:

17. Մեռագներ, հանգային նյութեր, խեծ եվ մամոններ
Սառաբին:

18. ձամբի վերաբերյալ. — չկա

19. ժամանակ (տոմար)

Յունվար, փերրուարիոս, մարտ, ապրիլ, մայիս, յունիս, յուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր, ընդիկտոն, բեսեքիստոն, իդոս, կադանդ:

20. Երկիր եվ պետություն

ա) Երկրի մասեր. — ուրպ, փորոն:

բ) Պետական կազմ և պաշտոնություն. — ակտար, արքիտրիկլինոս, բեկար, բրէսէտ, դիկտատոր, դուքս, եքսկեփտորոս, եսկոպօտիրայ, դեմեսլիկոս, էքսփլորատորէս, կանտիտատ, կատապան, կինսոո, կիւեստոր, կիւոսոր, կիւրապաղատ, կուրատոր, մագիստրոս, մանկիպես, մանկլաւիկ, մանտատոր, նովիլիսիմոս, ոպսիտար, պատրիկ, պոլիթիկոս, պոտիքտոոս, պոտքսետորայ, պրետոր, պրոքսիմոս, պրոպոսիտոս, ռեքտոր, սեկունդիկոս, սեդենդիար, սենատոր, սկեպտոր, ստրատոր, սկրիբ, վեստարիս, վեստիտորայ, վիգար, տոիկլինար, տրիբուն, օգոստատ, օգոստոս, օգոստալիոս:

գ) Վարչական գործարք և դիվանական գրություններ. — Բուլ (վուլ), գոնգիարիոն, լիդատոն, հոռգ, սակր, սիկէլ, տիտղոս, տէգրէթալ:

դ) Հարկեր. — կապիտոն, կենսոն:

ե) Պատերազմ. — դուկենարիոս, դրունգար, լաբարոն, լեգէոմ, կենդիդիոն, կոմենտարիոս, նումէր, սիգնայ, սիգնոն, տիւրոն:

զ) Ձեռքեր. — բեկդ, դալապր, մանկլաւ, պղնմբատ:

21. Սեվերական կյանքի բառեր

Անտիդնոտուս, նոթբրեկ, սեմեք, սիկարեան, փոս:

Այս բառերը մեծագույն մասամբ հունարենի (և լատիներենի) հասարակ տառադարձություններ են. հայ թարգմանիչները երբեմն չիմանալով նույն բառի համապատասխան հայերեն ձևը կամ չգտնելով հայերենի մեջ և կամ գրվածքին գիտական

բնույթ տալու համար՝ պարզապես հայերեն տառերով պահել են նույն բառը։ Նույն երևույթը նկատում ենք նաև այսօր էլ, երբ մի թարգմանիչ ուսեօրհնից կամ եվրոպական մի լեզվից թարգմանություններ անելու ժամանակ, երբեմն ստիպված է լինում զանազան բառեր ուղղակի տառադարձել, առանց հոգ տանելու այն մասին, թե որքան հասկանալի կլինի ընթերցողներին։ Ապահով կերպով կարող ենք ասել, որ իսթոլայիդէ, իկոսաէդոնոն, լիւսոտոս, Եւրակիկլոն և նման բառաթիվ բառեր երբեք հայ լեզվի սեփականություն չեն կազմած։ Այս բանը կարելի է ապացուցել մի քանի փաստերով։ Այդ բառերի մեծագույն մասը մեր մատենագրության մեջ չափազանց քիչ գործածություն ունի՝ կան շատ ու շատ բառեր, որ միայն մի վկայություն մե՛ն ծանոթ մեղ։ Եղիշէի ամբողջ պատմության մեջ՝ որ 153 էջից բաղկացած մի հատոր է*), կա ընդամենը 16 հունարեն բառ, որոնք են՝ բարբարոս, գառագիղ, եկեղեցի, եպիսկոպոս, կաթողիկոս, կաթողիկէ, կանթեղ, հեթանոս, մարտիրոս, մեքենայ, պոռնիկ, սաղմոս, սինկլիտոս, փոս, քրիստոնեայ, քորեպիսկոպոս**): Մինչդեռ պարսկերեն բառերի թիվը հարյուրավոր է. օրինակ պատահաբար բացված մի երեսում (էջ 46) գտնում եմ 21 պարսկական փոխառություն (ապատ, անապատ, շինել, թագաւոր, աշխարհ, օրէնք, վկայ, համարել, աւար, աշխատել, յոյժ, դահիճ, տանջել, դիմել, հրաման, մոգ, մոգպետ,՝ զանդիկ, կեշտ, յուզել, Տաճկաստան)։— և դեռ Եղիշէն այն հեղինակներից մեկն է, որ ունի թշնամի է պարսից և սիրող ու բարեկամ հույներին։ Հյուբշման կարծում է, թե Եղարի վերջում հայերենի հունական փոխառությունների թիվը 50-ից շատ ավելի չէր***): Այսօր էլ հիշյալ 915 բառերից միայն 164-ն է գործածական հայ գրական լեզվի մեջ, այսինքն ավելի պակաս քան մեկ հինգերորդը։ Նմանապես լատինական 151 փոխառություններից այժմ գործածական են միայն 38-ը, գումար 202։ Այս բառերը մեր ցանկի մեջ շեղատառ ենք դրել։ Ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ հիշյալ 202 բառերի մի մասը գործածական է արդի գրականում ոչ որպես շարունակություն հին հայերենի գործածության, այլ իբրև ուսումնականների ձեռքով վերականգնանացրած ձև, միմիայն

*) Եղիշէի վարդապետի մատենագրությունը, Վենետիկ 1859։

**) Ըստ Հյուբշման, Arm. gram. էջ 323 ծան.։

***) Անդ, էջ 324։

այն պատճառով, որ նույն բառերը գործածական են արդի բնական լեզուների, ռուսերենի և կամ տաճկերենի մեջ, պես են օրինակ՝

	ռուս.	ֆրանս.	անկ.
էթեր	эфир	ether	
օվկիանոս	океан	océan	
զոդիակոս	зодиак	zodiaque	
զեփիր	зефир	zéphyr	
սիբիլղա	сивилла	sibylle	
տարտարոս	тартар	tartare	
տիտան	титан	titan	
հերետիկոս	еретик	hérétique	
մարտիրոս	мартир(олог)	martyr	
որթոդոքս	ортодокс	orthodoxe	
սինոդոս	синод	synode	
աբբա	аббат	abbé	
ստամոքս		estomac	
դելփին	дельфин	dauphin	
կոկոռդիլոս	крокодил	crocodile	
սուրէ	устрица	huître	æstëritya
պոլիպոդ	полип	polype	
սպունգ		éponge	sünger
փոկ		phoque	
անիսոն	анис	anis	anison
դափնի		daphné	tefine
էբենոս	эбеновое дерево	ébène	abanoz
լիմոն	лимон	limon	limun
կերաս	черешня	cerise	kiraz
կիտրոն		citron	
հալոէ	алоэ	aloès	
մանդրագոր	мандрагора	mandragore	
պրաս			prasa
կանոն	каноны	canon	qanun
հռետոր	ритор	rhéteur	
պոէտ	поэт	poète	
տիտլոս	титул	titre	
քարտ	карта	carte	kart

	ռուս.	ֆրանս.	տաճկ.
քրոնիկոն	хроника	chronique	
վրձին			fərça
երգահոն	орган	orgue	
թատրոն	театр	théâtre	teatro
կիթառ	гитара	guitare	
մեղեդի	мелодия	mélodie	

Եթե այս բառերը եվրոպական լեզուների, ռուսերենի կամ թուրքերենի մեջ գործածական չլինեին, վստահ կարող ենք ասել, որ հայերենի մեջ էլ չպիտի կենդանանային:

Մեր ասածին ապացույց է այն, որ բառերից մի քանիսը իրենց ձևն էլ են փոխել՝ համաձայն եվրոպական կամ ռուսական արտասանության. ինչպես՝ որթորոքս (այժմ օրթորոքս), պուլտ (այժմ պոետ), մինչև իսկ սինոզ՝ փոխանակ սինեոզոս:

Գալով մեր զուտ ժողովրդական լեզվին, այստեղ զանազան բարբառներում գործածական հույն փոխառությունների թիվը 45 է միայն, իսկ լատինականներինը՝ 23: Սրանցից շատը՝ նոր գրական ճամբով կամ կրոնական լեզվի միջոցով (հիշենք հատկապես 12 ամսանունները), իսկ մի քանիսն էլ թուրքերենի մեջ գտնվելու պատճառով (ինչպես օրինակ՝ անխոն, լիմոն, մառուլ, սինոս, մանդիլ, սապոն):

Այս բոլոր բառերը նշանակել ենք ցանկի մեջ աստղանիշով:

Այստեղ է հենց երևում հույն և պարսիկ փոխառությունների տարբերությունը, պարսկերենները իրեն հայ լեզվի անհրաժեշտ մաս կազմող, ժողովրդական խավերի մեջ մտած ձևեր, իսկ հունարենները ամենամեծ մասամբ անսովոր, անգործածական և անպետք: Հաջորդ աղյուսակի մեջ կարելի է տեսնել հունարեն, պարսկերեն, ինչպես և ասորերեն բառերի գործածականության համեմատությունը հին մատենագրության, արդի գրական հայերենի և բարբառների մեջ:

	պրս.	ասոր.	հույն.—լտ.
Փոխառությանց ընդհ. գումարը	960	209	1066
Որքանը գործածական է արդի լեզվում	574 (60տ)	109(52)	202(19)
Որքանը գործածական է բարբառներում	264(28)	56(27)	68(6)

Այս համեմատությունից պարզ երևում է, որ հունարեն բառերը քանակով թեև ամենաշատ, բայց որակով ամենավատն են:

Հայերենը հունարենից փոխ է առել նաև բազմաթիվ հատուկ անուններ: Մենք արդեն տեսանք, որ հայ ազնվականու-թյունը, թագավորները, իշխաններն ու նախարարները սիրում էին գործածել իրանական անուններ: Երբ քրիստոնեությունը հաս-տատվեց հայոց մեջ, ինչպես ուրիշ քրիստոնյա ազգերի, նույն-պես և հայոց մեջ սովորություն դարձավ դնել աստվածաշնչա-կան անուններ, երբայական և հունական: Հետագայում այսպիսի հունական անունների թիվը հետզհետե ավելացավ: Արդար լի-նելու համար սակայն՝ ավելացնենք իսկույն, թե մեզ հայտնի չեն հին հայոց հասարակ ժողովրդական անունները: Մեզ ավանդ-ված են միայն ազնվականների ու կրոնավորների անունները: առաջինները սովորաբար իրանական և հազիվ երբեմն հունա-կան են, իսկ կրոնավորները՝ երբայական և հունական, և հա-զիվ երբեմն իրանական: Անտարակուսելի է սակայն, որ հին ժա-մանակ ժողովրդական անունները բնիկ հայկական էին (մեծավ մասամբ կորած և մեզ անհայտ), իսկ հետո կամաց կամաց հու-նացան:

Երբայական անունների մասին խոսելը պահելով հաջորդ գլխին, մենք այստեղ տալիս ենք այն հունական և լատինական (վերջինը աստղանիշով) հատուկ անունների ցանկը, որոնք գոր-ծածվել կամ գործածվում են հայոց մեջ:

Ազադորոն	Ակակ(իոս)	Ասթեր	Գերասիմ
Ազաթա	*Ակիւլինէ	Ատելփիոս	Գէորգ
Ազաթանգեղոս	Ազաթոն	*Ատրան	Գինոս
Ազաթոն	*Աղբիանոս	Արիստակէս?	Գորգ
Ազապէս	Աղբասանդր	Արկադիոս	Գրիգոր
Ազապի	Ամբրոսիոս	Արսէն	Դեմետր
Ազնէս	Անաստաս	Արտեմիս	Դեսպլինա
*Ազրիպպաս	Անաստասիա	Արքեղայոս	Դիմառիոս
*Աղբիանոս	Անդրէաս	[Ափրիկանոս]	Դիոնեսիոս
Աթանազիէս	Անդրոնիկոս	Աֆենտ	Դիոսկորոս
Աթանաս	Անթիմոս	Բասիլ(իոս)	Եւթիւլբոս
Աթանաորիա	Անիկոս	*Բասոս	Եղէոն
Աթենադորոս	Անտիոքոս	Բարսեղ	Եպիփան
Ալեքս	Անտիպատրոս	Բիւզանդ	Երանոս
Ալեքսան	*Անտոն	*Գայիանէ	Երստոյ
Ալեքսիանոս	Ասթանէս	Գենարեթիոս	Երմոնէ

Եւագր	Էլպիս	Ղազար	Պողոկատոս
Եւգինէ	Թաղէս	Ղևոնդ	*Պօղոս
Եւգինէոս	Թաղիանոս	Ղուկաս	*Ռամելա
Եւթաղիոս	Թեկղի	*Ղունկիանոս	Ռեթէոս
Եւթիմիա	Թէոդոս	Մատթէոս	*Ռոմանոս
Եւթիոս	Թէոդորոս	*Մարկոս	*Սեկունդոս
Եւդաղ	Թէոփիլոս	Մարտիրոս	*Սեղբեստրոս
Եւպրաքսիա	Թէոփիստոս	Մելիտէ	Սոսթենէս
Եւսերիոս	Թէոփիստէ	Մերկեռլոս	Սուքիաս
Եւստաթէոս	Թէոֆանօ	Մինաս	Սոփիա
Եւստաքիոս	*Իգնատիոս	Միւռոն	Ստեփանոս
Եւփիմէ	Կատարինէ	Յուլիանէ	*Սրապիոն
Եւքարիս	*Կիպրիանոս	*Յուստիանէ	Վասիլ
Եփրիանոս	Կիրակոս	Նիկեփոր	Տիմոթէոս
Եփրոսինէ	Կիւրեղ	Նիկողայոս	*Փաւստոս
Զենոբ	*Կղեմէս	Ողոմպիադա	Փիլիպպոս
Զենոբիա	Կոզմաս	Պանդալեոն	Փիլոն
Զենոն	*Կոմիտաս	*Պետրոս	Քրիստափոր
Զոթիկոս	*Կոստանդին	Պիստոս	*Օգոստինոս
Զոսիմա	Հեղինէ	Պողիկարպոս	

Անձնանունների ամբողջական ցանկը, թե երբ են գործածվել նրանք և ինչքան սովորական են եղել մեր մեջ, երևում է մեր կազմած ընդարձակ Հայոց անձնանունների բառարանից, որի 4 հատորը արդեն լույս է տեսել:

Հունարեն և պարսկերեն հատուկ և հասարակ անունները այն տարբերությունն ունին իրարից, որ մինչդեռ հունարեն հասարակ անունները ժողովրդական ընթացիկ լեզվի մեջ միշտ էլ եղել են անսովոր ու անհարազատ և այսօր էլ մեծ մասամբ ջնջվել անհետացել են, իսկ պարսկերեն հասարակ անունները մեծ մասամբ հաստատ մնում են, ընդհակառակը հատուկ անուններից պարսկական ձևերն են, որ ժողովրդական լեզվի մեջ բույն չեն դրել, և հունարեն ձևերն են, որ մինչև այսօր առատորեն գործածական են:

Նախորդ գլուխներում մենք աշխատեցինք լեզվական բառապաշարը առաջնորդ բռնելով դուրս բերել այս կամ այն շրջանի քաղաքակրթության կամ կուլտուրական ազդեցություն պատկերը: Հունարենի համար ավելորդ ենք գտնում այդ, և անելու դեպքում էլ՝ արդյունքը անճիշտ, որովհետև հունարեն

բառերը ըստ մեծի մասին գրքից գիրք անցած և ժողովրդի մեջ ի սպառ չմտած ձևեր են: Բացառություն են կազմում միայն մի խումբ կրոնական բառեր, որոնք քրիստոնեական կրոնի հետ մտել են հայոց մեջ և ապացուցում են վաղուց հայտնի այն իրողությունը, որ հայ եկեղեցին սկզբում հույն (կեսարիայի) եկեղեցու թեփարկության տակ էր: Երկրորդ, պետք է հիշել տոմարը, որ լատինականից անցել է մեզ և փոխարինել հին հայոց տոմարը: Զուտ կուլտուրական բառերից կարող ենք հիշել երկու բառ՝ բաղամիք և քատրոն, որոնց արժեքը հայտնի է:

Վերը, Ա մաս, էջ 292 համառոտ կերպով ասացինք, որ պարսկերենը ազդվել է հունարենից: Այս ազդեցությունը տեղի է ունեցել Արշակունյաց շրջանին. այս ժամանակ է, որ շատ բառեր հունարենից անցան պարսկերենին: Այս մասին ավելի ընդարձակ տես Grundriss der Iranischen Philologie, I. 2, էջ 6, MSL 17, 110 և 248, Revue des ét. arm. 1 (1920) էջ 11: Ասացինք նաև, որ պահլավերենը ուներ երկու բարբառ՝ հյուսիսային և հարավային: Երկու բարբառների ձայնական տարբերությունը ցույց տալու համար բավական է հիշել «սիրտ» բառը, որ հյուսիսային պահլավերենում ունի zird ձևը, իսկ հարավային պահլավերենում dil ձևը, որի շարունակությունն է արդի պրս. dil: Շատ ակնբախ տարբերություն է նաև այն՝ որ հյուսիսային պահլավերենն ուներ բառավերջում s, մինչդեռ հարավայինը ուներ h. այսպես հյուսիսում ասում էին xrus, հարավում xruh ճհիչ: Արդ՝ հայերենում ունինք վնաս, պատուհաս բառերը՝ վերջածայն u-ով, իսկ պարսկերենն ունի gūnah (իմա wnah), bādāfrāh (պազենդ. pādāfrāh)՝ վերջածայն h-ով: Այս հրեույթը ցույց է տալիս, որ հայերենի իրանական փոխառությունները հյուսիսային իրանական բարբառից են, ինչպես ասել ենք էջ 236—7, և ոչ թե հարավային բարբառից: Սակայն հայերենի հնադույն հունական փոխառություններն էլ հյուսիսային պահլավական բարբառից են. դրանք այն բառերից են, որոնք Արշակունյան շրջանին հունարենից անցան հյուսիսային պահլավերենին (պարթևերեն) և այնտեղից էլ հայերենին:

Հայերենի իրանական փոխառությանց ձայնական փոփոխությունների մեջ շատ կարևոր մի կետ է այն, որ իրանական ծ դառնում է հայերեն ը. ինչ. frapaðak>հրապարակ, spaðapati>սպարապետ, baoiði>բույր ևն: Կա երկու հունարեն բառ

որ նույնպես ներկայացնում են հայերենի մեջ $\delta > \rho$ ձայնափոխությունը. սրանք են lampádos > լամբար, դամբար և kalopódion > կաղապար: Ուրիշ ամեն տեղ հուն. δ տալիս է հյ. դ. Ինչո՞ւ միայն այս երկու բառերի մեջ պիտի ունենայինք ք: Thumb, Byzantinische Zeitschrift 9, 413 գտնում է, որ Փոքր Ասիայի հունական մի բարբառում δ դարձել է ք. բայց այս բարբառը չէր կարող ազդած լինել հայերենի վրա: Ուստի ավելի լավ է հիշյալ երկու բառերը դնել իրանյան միջնորդությամբ անցած հայերենի:

Պահլավերեն շատ բառեր ունին -ik վերջավորությունը, որ -իկ ձևով անցած է հայերենի. այսպես՝ պարսիկ, հնդիկ, տաճիկ, խափշիկ ևն: Հունարեն pónos կամ pórne բառն էլ տալիս է հյ. պոռնիկ, ուր -իկ վերջավորությունը բոլորովին անսպասելի է: Այստեղ էլ հարցը կպարզվի հեշտությամբ, եթե ընդունենք, որ հույն բառը անցել է մեզ պահլավերենի միջնորդությամբ:

Պահլավերենի միջնորդության պետք է վերագրել նաև լապտեր < lampē և արգասիք < ergasia բառերը և թերևս ուրիշներ:

Դժբախտաբար պարթևական լեզուն անհայտ է, որպեսզի կարելի լիներ ավելի վճռաբար լուծել խնդիրը և ուրիշ անծանոթ բառեր էլ մեկնել:

Սակայն արգասիք, պոռնիկ, լապտեր ևն բառերի փոփոխության նոր բացատրությունը մեզ սովորեցնում է և մի ուրիշ բան: Այս բառերը հին հայերենի շատ սովորական բառերից են. մինչդեռ հունարենից փոխառյալ բառերը առհասարակ անսովոր, անգործածական և ուսումնականներին միայն հատուկ բառեր են: Ի հակառակն ենթադրել պետք է ուրեմն, որ այն հունական փոխառությունները, որոնք շատ սովորական բառեր են հայերենի մեջ, ուղղակի հունարենից չեն, այլ իրանյան միջնորդությամբ:

Աղբյուրներ.— Brockelmann, Die Griechischen Fremdwörter im Armenischen, ZDMG 47, 1—42 (հայ թարգմ. Տաշյան, Վիեննա 1894):

2. Hubschmann.— Die Griechischen Lehnwörter im Armenischen, տես, Arm. Gram. էջ 322—389.

3. Thumb H.— Die Griechischen Lehnwörter im Armenischen. Byz. Zeit-IX (1900), 388—462.

ԵՐՐԱՅԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերը և երբայեցիք ուրիշ հարաբերություն չեն ունեցել իրար հետ, եթե ոչ իբր տիրող և նվաճյալ: Առաջին անգամ Տիգրան Մեծը երբ նվաճեց Պարսաստինը, բազմահազար հրեա գերիներ բերավ բնակեցրեց Հայաստանի զանազան քաղաքներում: Նրանք շատ հանգիստ ապրում էին Հայաստանում, աճում ու բազմանում երկրի բոլոր մեծ քաղաքներում, ուր թվով նույնիսկ գերազանցում էին հայերից: Այսպես, ըստ Բյուզանդի (Դ. 55), Արշակի գերություն ժամանակ, երբ պարսիկները արշավեցին Հայաստան և բազմահազար գերիներ Պարսկաստան քշեցին, Արտաշատից գերի էին վերցրել 9000 տուն հրեա և 40 տուն հայ, Երվանդաշատից՝ 30.000 տուն հրեա և 20.000 տուն հայ, Ջարհհավանից՝ 8000 տուն հրեա և 5000 տուն հայ, Ջարիշատից՝ 14.000 տուն հրեա և 10.000 տուն հայ, Վանից՝ 18.000 տուն հրեա և 5000 տուն հայ, Նախիջևանից՝ 16.000 տուն հրեա և 2000 տուն հայ, որով հիշյալ վեց քաղաքներից վերցրած գերիների թիվը լինում է 95.000 տուն հրեա և 42.000 տուն հայ, կամ տունը 5 շունչ հաշվելով՝ 475.000 շունչ հրեա և միայն 210.000 շունչ հայ:

Ձեռք խոսում այստեղ այն մասին, թե որքան ուղիղ են Բյուզանդի տված այս թվերը: Ամենքին հայտնի է, թե որքան չափազանցրած են դրանք: Բայց դա չի խանգարում միևնույն ժամանակ ցույց տալու համար, թե հրեաների թիվը հայերի թվից երկու անգամ ավելի էր:

Պետք է կարծել սակայն, որ հրեաների այս թվական առավելությունը հայերի համեմատությամբ (ավելի քան կրկինը) միայն քաղաքներում էր, որոնց մեջ հաստատված էին նրանք՝ առևտրական նպատակներով: Գյուղերի ստվար բնակչությունը հայ էր:

Ընդհանրապես գիտենք, որ հրեաները ուր որ հաստատվել են, շուտով կորցրել են իրենց լեզուն և ընդունել տեղական լեզուն: Այսպես պիտի լիներ նաև Հայաստանում:

Բայց նույնիսկ այն դեպքում, երբ հրեաները կորցրած չլինեին իրենց լեզուն, դարձյալ նրանք չէին կարող Հայաստանում խոսած լինել երբայերեն, որովհետև պատմությունից գիտենք, որ հրեաները Բաբելոնում գերության ժամանակ կոր-

ցըրին երբայերենը և երբ վերադարձան Երուսաղեմ, արդեն արամեախոս էին: Ուրեմն Տիգրանի բերած գերիներն էլ խոսեցին պիտի լինեին արամերեն, որ նույն է թե ասորերեն: Ասորերենը արդեն Հայաստանում խոսված լեզու էր: Հրեաները անշուշտ իրենց կրոնական հաստատությունց մեջ պահած էին երբայեցերենը, ինչպես մինչև այսօր էլ զանազան երկիրներում, բայց դրանով չպիտի կարողանային որևէ ազդեցություն գործել հայերենի վրա: Այսպեսով երբայեցերենի ուղղակի ազդեցությունը հայերենի վրա՝ ամբողջապես վերանում է:

Բայց երբայեցիք, ինչքան էլ փոքրիկ ու աննշան մի ժողովուրդ, որ քաղաքական ոչ մի մեծություն չկազմեցին և որևէ ազդեցություն չունեցան ուրիշ ժողովուրդների վրա, այնուամենայնիվ զրական ու կրոնական տեսակետով շատ մեծ ազդեցություն ունեցան աշխարհիս մեծագույն մասի վրա: Հին Կտակարանը իբրև սրբազան մատյան ընդունվելով նախ քրիստոնեության, ապա և մահմեդականության մեջ, թարգմանվեց ամեն լեզվի և բազմաթիվ երբայեցերեն բառեր նրա միջոցով մուտք գործեցին բոլոր քրիստոնյա, մասամբ նաև մահմեդական ազգերի լեզուների մեջ: Ամեն բառը համաշխարհային մի բառ է: Գրեթե նույնպես է նաև գեներ, որից ձևացել է մինչև անգամ ֆրանսերեն *gène* «նեղություն», *gêner* «նեղել», *se gêner* «նեղվիլ»:

Հայերենի մեջ Ս. Գրքի և եբրայական գրականության միջոցով մտած բառերի ընդհանուր գումարը 138 է: Տալիս ենք այստեղ այդ բառերի այբուբենական ցուցակը:

	Եբրայեցերեն	Հուն.
արբանա «բարձր տեղ»	habāmā	abbana
արիոն «աղքատ»	evyōn	ábion
արբոկ «չորից»	arbaʿ	arbók
ազանովթ «թակույկ»	aggānōṭ	*aganōṭ
5 ադադառամթով «նոնենի»!	hadadrimmon	
ադար (ամիսը)	adār	adár
ադոնա «Աստված»	adōnāi	Adōnai
ազազայել «չար ոգի»?	ʾazāzēl	
ալէլու, -իա	halēlu yāh	allēlouía
10 ալէփ, ալիփ «ա տառը»	alef	
ակեղդամայ «արյան գույն»	aqel-dām	akeldamá
ալքաճ (փուշը)	haxux	ákan, ákchouch
ահիահ «հեղուկ»	ehyeh	

	ամասարակովթ «աման»	hammizraqōṭh	*amasarakōṭh
15	ամատարա «նեաթ նպատակ»	mattārā	amattarī
	ամէն	āmēn	amēn
	ամոն «վարդապետ»	āmōn	
	ամր «գիտություն»	ēmer, ōmer	
	այն «ակունք»	‘ain	
20	անթանի «թշրին ամիսը»	haṭānīm	athanīn
	ապփովթ «կոնք»	siffōṭh	apphōth
	ասիդ (թռչունը)	xasīdā	asida
	ատոր (աղոր, աթար, աբբոր)		
	«պահանորդ»	āter	
	արարովթ «ձավար»	hā-rīpōth	araphōth
25	արարովթ «տափաստան»	arāboth	Arabōth
	արգոր «քուրձ»	argaz	argob
	արիովթ (բույս է)	oroth	ariōth
	ափփով «խրոք»	af hoa	aphphē
	ափփուսովթ «հիվանդ»	xāfəšūṭh	aphphousōth
30	բադէն «շապիկ»	baddīm	baddīn
	բակեղեթ «տոպրակ»	bəciqlōnō	bakelleth
	բամա «զոհի սեղան»	bāmā	bama
	բարակ «փայլակ»	bāraq	
	բաքայ «լաց»	bākā	
35	բեդեկ «խարխլած մաս»	bedeq	bedék
	բեզակ «փայլատակում»	bāzāq	bézek
	բելիար «սատանա»	bəli-ya‘al	belfar
	բենմովթ «մի մեծ գազան»	behemōth	
	բէնդեբուդ «սատանայտակ»	be‘elzebub	beelzeboul
40	բէթ (չափ է)	bath	baith
	բթուլ «կույս»	bətūlā	
	բոյոս «սյուն»	bo‘az	boos
	բոսոր «կարմիր»	bāšəra	bosór
	բորկոնիմ «փուշ»	barqānīm	borkonīm
45	բուլ (ամիսը)	būl	boúl
	գեդդուր «ավազակ»	gədūd	geddouír
	գեհ «վին»	gaia	gē
	գեհեն «դժոխք»	gēi-hinnom	géenna
	գեղգեղ «անիվ»	galgal	gelgél
50	գերում «պանդուխտ»	gersom	gersám

գորազին «սահման»	gəbul-īm	
գոմեր «չափ»	‘ōmer	gomór
գունի «պարտեզ»	gan	
դարիւր «սրբութ. սրբոց»	dəbīr	dabīr
55 դարում «հարավ»	dārōm	
եդեմ «դերախտ»	‘ēden	édém
ելովա, Ելոյի «աստված»	ēlōha	elōaī
եղամ «գալիթ»	ailām	ailām
եղմոնի «այս ինչ»	almonī	elmōnī
60 եմակ «ձոր»	‘ēmaq	emak
երգար ?		ergáb
երգազ «քուրձ»	argaz	ergaz
եփուդ «վերարկու»	ēfōd	ephoud
եփաթա «բացվիր»	ftḥ	ephphathá
65 զիու (ամիսը)	ziv	zlouí
էլ, էլոհիմ «աստված»	ēl, ēlōhim	elōé, elōeim
էլի էլի «աստված իմ»	ēli ēli	elōī
թալպիոթ «աշտարակ»	talpiyōt	
թամուզ (ծաղիկ)	tammūz	
70 թարար (իմա մարար) «դառ- նություն»	marar	
թաւ (տառը)	tau	haú
թեման «հարավ»	tēman	tthaimán
թերափիմ «կուռք»	təraīim	*theraphím
թեւէ, թէէ «սենյակ»	tāe	theé
75 թուրէ «զիրք օրինաց»	tōra	
իսեմովթ «ավերակ»	yəšīmōth	
լեւիաթան «ծովային կետ»	livyāṭān	leulathán
կադամադեկովթ (չափ)	mənaqqiyōt	metekəth
կադեսիմ «իզացող»	qədēšim	kadēsím
80 կադէս «սուրբ»	qādēš	kádēs
կապպաթա «սալահատակ»		gabbathâ
կեփազ «զուտ ոսկի»	fāz	képhaz
կորբան «տաճարին նվեր»	qārbān	korbân
կորոս (չափ)	kor	kóros
85 հռամօթ «մետաքսեղեն»	rāmōth	hramóth
դուտ «խնկի ծառ»	lut	
մազարովթ (աստղ)	mazzārōṭṭ	*mazarəth

	ման «մանանա»	mān	mán
	մաննայ «նվեր»	minxā	mánna
90	մաքման «սավան»	makbēr	*machman
	Մեսիա	Māsīxa	Messías
	մեքենովթ «խարիսխ»	məkōnōθ	mechōnōth
	միսթաաղ «հանդերձապետ»	meltaḥā	mistháal
	յահ «աստված»	yāh	
95	յաքում (սյուն)	yākīn	iachouím
	յեզեր «պսակ»	nēzer	iezèr
	յոբելեան }	yōbēl	iōbēlos
	յոբելեար }		
	յոբելի «շեփոր»	yōbēl	
100	նազովրի	nēzer «թագ»	nezer
	նեկաթ «հովիվ»	nōqēd	*nekath
	նեսար «չար դև»	ne'sār	neesār
	նէկաս (թռչուն)	ne'elāsā	neélasa
	նէեսա (թռչուն)	noṣā	neessa
105	նիսան (ամիս)	nīsān	nīsán
	ովսանեայ «օրհնություն»	hōṣī'anā	hōsanná
	ովփազ «զուտ սկի»	paz	ōpház
	ուրբայութիւն «պատրաստութիւն»	'rb	
	ոփելեթիւն «պարսավոր»	pələti	ho phelethi
110	ոքոզ «փուռ»	haxux	ochoz
	պասքա «զատիկ»	pesax	páscha
	ռաբբի }	rabbī	hrabbí
	ռաբբունի }	rabbōni	hrabbouní
	ռասիմ «սուրհանդակաց դունդ»	rāṣīm	hrasím
115	ռափայ «հսկա»	rāfa	
	սաբաովթ «աստված»	ṣəbāōθ	sabaōth
	սաբաք «հյուսկեն»	səbākā	sabachá
	սաբեկ «ծառի հյուղեր»	səbak	sabek
	սադա «ամենակարողը»	šaddai	saddai
120	սադեմովթ «ձոր, հովիտ»	šadēmōth	sadēmōth
	սադերովթ «զորաշարք»	sədēroth	sadērōth
	սատան	sāṭan	satán
	սէրսէրիմ «երգ երգոց»	šir haširīm	
	սիւան (ամիս)	sīvān	slouán

125	սոկքովթ «վրան»	sikkūt,	sokkōt
	սորեկ «ընտիր» (խաղող)	sōrēq	sōrēk
	սոււարիմ «ժանտաթուզ»	šo'ārīm	souareīm
	վայքաբովթ «անփառունակ»	i kăbōd	ouaichabōth
	տաբիրոն «գահավանդ»	tābōr	ltaby'rion
130	փարազուն «?»	porāzōn	
	փեղմոնի «այսինչ»	palmōni	phelmoné
	քակկով «սրահ»	ganzak	kakchō
	քասդե (ամիս)	kislēv	chasleû
	քերեթի(ն) «աղեղնավոր»	kārētī	cherethī
135	քեփուր «բաժակ»	kəpōr	kephouré
	քոռին «թիկնապահութեամբ»	kārī	chorri
	քովթար «խոյակ»	kafīdōr	chōthār
138	քովմարիմ «քուրմեր»	kāmārīm	chōmarīm

Առաջին խնդիրը, որ ծագում է այս փոխառությունաց առթիվ, այն է, թե արդյոք նրանք ուղղակի եբրայական բնագրից են անցած հայերենին, թե՞ հունարենի վրայից, քանի որ ուղղակի բերան առ բերան փոխառություն հարցը վերացված է մեջտեղից: Ուրիշ խոսքով՝ հայերեն Աստվածաշունչը թարգմանված է եբրայեցերենից, կամ գոնե եբրայեցերենի համեմատությամբ, թե՞ ուղղակի հունարենից:

Մեր մատենագրության պատմությունը ընդհանրապես ընդունում է, որ հայերեն Ս. Գիրքը նախ՝ ասորերենից և հետո՝ հունարենից է թարգմանված և ոչ թե եբրայեցերենից: Կան այս առթիվ մի քանի աշխատություններ, որոնք հաստատում են այդ՝ բանասիրական ճանապարհով (տե՛ս Macier և Դուրյան): Բայց եթե նույնիսկ այդ բանասիրական ապացույցները չլինեին, երկար որոնումների կարիք չկա հաստատելու համար, թե հայերենի եբրայական փոխառությունները կատարված են ոչ թե Ս. Գրքի եբրայական բնագրից, այլ պարզապես նրա հունարեն թարգմանության վրայից: Եբրայեցերենը ունի մի քանի հրնչյուններ, որոնք չկան հունարենի մեջ. հիշենք հատկապես ց և ջ ձայները: Հույն թարգմանության մեջ այս հնչյունները դարձած են երկուսն էլ ա, որ գտնում ենք նաև հայերենի մեջ: Այսպես, օրինակ՝

եբր. ne'sār
nošā
šəbāōd
šaddai
qədešīm
qādēš

յն. νεσάρ
νεσσα
σαβθωθ
σαδδαι
καδηςιμ
καδης

հյ. նեսար
նիեսա
սաբաւովթ
սադէայ
կադեսիմ
կադէս

Երրայեցերեկն ունի նաև հնչյունը, որ հունարենը չունի և տառադարձության ժամանակ ջնջում է. նույն ձայնը հայերենի մեջ էլ պակասում է. օր.

հբբ. halelu yāh ἁλληλοῦια αἰετλουיהա
habāma ἄββαμα աբբանա

Թե՛ հ ձայնի ջնջման, և թե՛ շ ձայնի փոփոխության օրինակ է՝ հբբ. hōšī'anā wəʾanā nūqamēnā. հայերենը ունենալով ց (նաև ծ, ձ), շ և հ (նաև խ) ձայները, կարող էին մեր թարգմանիչները ամենայն դյուրությամբ հարազատ ձևով ներկայացնել երրայական հնչյունները, եթե ձեռքի տակ ունենային երրայական բնագիրը՝ Եվ եթե այսպես չի եղել, նշանակում է, թե մեր փոխառությունները հունարենի վրայից են և ոչ թե երրայեցերենի:

Այս բանը կարելի է հաստատել դեռ հետևյալ փաստերով:

Կան երրայերեն բառեր, որ հույն թարգմանության մեջ վեր ի վայր են շրջված. սրանց դեմ էլ հայերենը հավատարիմ կերպով համապատասխանում է հունարենին և ոչ բնավ՝ երրայեցերենին. օր. I kābōd, οὐραβωβὸ վալբաբով (հին հայերը գիտեին, որ հույները օտարների վա ձայնը դարձնում են օսա հմմտ. Οὐραβοραπὰρ Վաղարշապատ): Նույնիսկ այնպիսի տեղեր, ուր երրայական բառը ունի մի տարրեր ընթերցված, սխալ ձև կամ աղճատում, հայերենը նույնն է հունարենի և ոչ թե երրայեցերենի հետ. օր. հբբ. ganzak, հն. ζααχῶ, հայ. քակքով, որ անշուշտ հն. χααχῶ ընթերցվածից է:

Ա. Թագ. Ի 19 և 41 կարդում ենք. «Նստցիս առ երգաբառ աղդուիկ... Եւ յարեաւ Դաւիթ յարգարայն»: Երգաբ կամ արգաբ բառի դեմ երրայական բնագրում առաջին դեպքում գտնում ենք «Եղէլի քար» և երկրորդ դեպքում՝ «Հարավի կողմից»: Հայտնի չէ ինչ թյուրիմացությամբ հույն թարգմանության մեջ այս բառերը դարձել են օրգաβ, Αργαβ: Հայերենն էլ ճիշտ սրանց հետեւելով՝ դնում է երգաբ, արգաբ, արգոբ:

Իբրև վերջին օրինակ հունարենի հավատարիմ հետևողության՝ դնենք այստեղ ալքառն, եկքառն, և որոգ բառերի համեմատությունը:

Ալքառն «փուշ» բառը գործածված է երկու անգամ Դ. Թագ. ԺԴ. 9: «Ալքան ի Լիբանանէ յղեաց առ եղևնափայտն... և կտխեցին գակքանն»: Երրայական բնագրում այս բառի դեմ երկու տեղումն էլ դրված է haxux, որի ուղղականն է xuxx «ուղտափուշ»: Նույն երրայական բառը գտնում ենք նաև Բ. Զնաց.

Ին 18, երկու անգամ գործածված, որոնց դեմ սակայն հյ. օրինակն ունի մի անգամ որոգ և մի անգամ երկան, Այսպես Վիքոզն որ ի Հիբանան է, յղեաց առ մայրսն... և եկեալ կոխեցին զամենայն եկեան: Ուրեմն միևնույն երրայական բառի դեմ ունինք հայերենում երեք ձև. ակքան, որոգ և եկքան:

Ինչ է այս զանազանության պատճառը:

Այս զանազանությանց պատճառը հունարենն է: Ս. Գրքի հունարեն թարգմանությունը առաջին և երկրորդ վկայություն մեջ դնում է ἄχαν, երրորդում ἀχουχ (այլ ձեռ. αχούζ) և չորրորդում ἀχουχ (այլ ձեռ. αχουχ): Սրանցից ոչ մեկը հունարենն չէ և անշուշտ եւր. haxux բառի տառադարձություններն են: Ուրեմն ուղիղ ձևն է αχουχ, մյուսները բոլոր (ἄχαν, ἀχουχ, οχούζ) այլափոխյալ: Հունարենի մեջ կա ἄχανθα «փուշ» բառը, որի պատահական նմանությունը թելադրել է գրիչներին՝ αχουχ ձևը դարձնել վերջապես ἄχαν: Հայ թարգմանիչը տառադարձրել է հունարենից այն ձևերը, որ գտիլ է իր գործածած ձեռագրում. այսպես αχούζ ընթերցվածը պահել է որոգ, իսկ մյուսները ակքան, եկքան: Սրանք հունարենի երեք ձևերից ոչ մեկի հետ նույն չեն. այլ ներկայացնում են նրանց խառնուրդը. այսպես ակքան կրում է երկրորդի առաջին մասը (αχχ-) և առաջինի երկրորդ մասը (-αν): Սրանցից կարելի է հետևեցնել, որ կամ հն. բառը ուներ ուրիշ երկրորդական ընթերցվածներ և հատկապես մեր թարգմանիչի գործածած ձեռագրում αχχαν, εχχαν ձևերը, և կամ հայերենը պետք է կարդալ ակքում, իբր հն. αχχουν, փոխանակ αχχουχ ընթերցվածի:

Այս բոլոր օրինակները ցույց են տալիս, որ մեր թարգմանիչները չեն ունեցել իրենց ձեռքի տակ Ս. Գրքի երրայական բնագիրը, այլ միայն հունականը, որից էլ տառադարձրել են եւր. բառերը՝ հավատարիմ հետևողությամբ: Եվ եթե այսպես է, պետք է հետևեցնել, թե մեր նախնիք իրենց ուսման ծրագրի մեջ չէին առած եւրայեցիներն. և հետևաբար եւրայեցիներն նաև գրական ճանապարհով ուղղակի ազդեցություն չունի հայերենի վրա:

Բացի Ս. Գրքից՝ եւրայեցիներն բառեր, թեև շատ սակավ թվով, գտնում ենք նաև մեսրոպյան շրջանի ուրիշ գործերի մեջ. ինչպես Եզնիկի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու մեջ և այլն: Սակայն սրանք էլ հունարենի միջոցով են: Եկեղեցական գրականությունից պատմությունից գիտենք, թե հույն և լատին եկե-

դեցու հայրերն էլ երրայեցերեն լեզուն չէին մացրած իրենց ուսումնասիրության ծրագրում և մինչև Ե դար, հազիվ երկու գիտնական անձնավորություններ, Որոգինես (Գ դար) և Յերոնիմոս (Դ դար) բացառապես հետևած լինելով երրայեցերենի ուսման, կարողացած էին տիրանալ այդ լեզվին: Ընդհանրապես հույն և ասորի մեկնիչ հայրերը (Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Ոսկերեան, Եփրեմ և այլն) անտեղյակ լինելով երրայեցերենին, թարգմանություններից էին օգտվում, երբ հարկ էր լինում Յոթանասնից հույն թարգմանության այս ու այն մութ կետը պարզաբանելու համար (Դուրյան, Ուս. և քնն. 219):

Եթե մեսրոպյան ծաղկյալ շրջանին հայերը երրայեցերեն չէին սովորում, հավանական չէ, որ հաջորդ դարերում սովորեին, քանի որ նույն իսկ ասորերենի և հետո էլ իտալերենի ուսումը հետզհետե վերանում էր: Խորենացին Գ. 62 գրում է, թե ուղարկվել է Երուսաղեմ և Պաղեստին, «անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացւոց հրահանգս», բայց այս պատմությունը եթե ստույգ էլ լինի, մի անցողական և մասնավոր դեպք է:

ԺԱ դարում ունինք Կարապետ Սասնեցի լսնունով մի գրող, որ թողել է մեզ Մեսրոպի վրա մի Ներբողյան, բավական ճշգրտաբան լեզվով: Գիտուն երևալու համար, իր գովասանական տիտղոսների մեջ գործածում է նաև մի խումբ այնպիսի անսովոր բառեր, որոնք թեև աղավաղյալ և անհասկանալի, բայց երևում է, որ երրայեցերեն են. այսպես՝ ամատատարա աղէր, արգասիք և ատոր, բրուլ բոլոր անձամբ, գունի պտղալից, գաբաաս ողկուզալից և այլն (էջ 59—65): Սրանք էլ հունական ճամբով են հասած:

Հունական փոխառությունների նման երրայական բառերն էլ հայերեն լեզվի մեջ մարմին ստացած ձևեր չեն. նրանցից հազիվ 15 հատը սովորական լեզվի մեջ մտել են, որոնցից իբր 6 հատը նաև արդի ժողովրդական լեզվի մեջ: Դրանք են՝ ազագայել, ալեյուիա, ակքան, (որից գրական եկբանիկ), ամէն, բակեղեթ, բելիար, բէղգերուդ, բասոր, զննեն, ենովա, յորհլեան, ովսաննայ, ռաբրի, ռաբրունի, սատան, որոնցից շեղատառները գործածական են նաև ժողովրդական բարբառներում, բոլորն էլ իբր կրոնական բառ, այսինքն գրական ճամբով: ((Ազագայել կա ազագիլ ձևով Լոռի և Փամբակ. հայերենից փոխառությամբ մտել է նաև ուտիերենի մեջ): Այս հանգամանքը թույլ չի տա-

լիս մեզ քննելու այդ բառերը քաղաքակրթական ազդեցութեան տեսակետով, ճիշտ ինչպես հունական փոխառութիւնները:

Երբայական փոխառութիւնների երկրորդ շարքն են կազմում հատուկ անունները: Սրանք էլ երկու կարգի են բաժանվում. ա) այն անունները, որոնք թեև Հին Կտակարանում կամ այլ տեղերում հիշված են, բայց հայոց մեջ չեն գործածված: Այս կարգի անունների թիվը շատ մեծ է. օրինակ՝ Ա. Մնացորդաց զրքից պատահաբար բացված մի էջում (Ա. մնաց. Դ. 24—26) գտնում ենք վեց տողի մեջ 11 անուն, որոնք են՝ Սամուէլ, Յամիւն, Յարիւր, Սաղէմ, Բասան, Ասեման, Մագբա, Ամուէլ, Սաբուդ, Չաքուր, Սեմէի: Սրանք հայ կյանքի և հայ լեզվի պատմութեան համար ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում, ուստի մենք էլ նկատողութեան չենք առնում:

բ) Այն անունները, որոնք մտել են՝ ինչպես այլ քրիստոնյա ազգերի, նույնպես և հայոց մեջ, այսինքն գործածված են հայ անհատների կողմից: Այս կարգի անունների մի ամբողջական հավաքածո չկա դեռ: Քաղելով իմ «Հայոց անձնանունների բառարան» կիսավարտ աշխատութիւնից, դնում եմ այստեղ նրանց ցուցակը (ընդամենը 98 անուն):

Աբգիւու	Բարաղամ	Ենովս	Մանասէ
Աբեղնադով	Բարթողիմէոս	Եսայի	Մանուէլ
Աբէլ	Բեթղեհէմ	Եսթեր	Մարիամ
Աբիսողոմ	Բենիամին	Երեմիա	Մելքի
Աբրահամ	Բենիկ	Եւա	Մելքիոնդեկ
Ադամ	Գաբրիէլ	Եփրեմ	Միսայէլ
Ադրամեելէք	Գաղ	Չաքարիա	Միսաք
Ազարիա	Գասպար	Չօրաբաբէլ	Միքայէլ
Ահարոն	Գեղէոն	Էմմանուէլ	Միքիա
Ահիւրմոն	Դանիէլ	Թամար	Մովսէս
Ամբակում	Դաւիթ	Թորգոմ	Յարեթ
Անանիա	Եզեկիէլ	Իսմայէլ	Յակոբ
Աննա	Եզր	Իսրայէլ	Յեսու
Ասանէթ	Եղիա	Լիա	Յոբ
Ասքանազ	Եղիազար	Հեղի	Յովսեփ
Բաղդասար	Եղիսէ	Մաթուսաղա	Յովակիմ
Բանարգէս	Եղիսաբեթ	Մաղաքիա	Յովասափ
Բառնաբաս	Ենովք	Մամբրէ	Յովէլ

Յովհաննէս	Նաթանայէլ	Սահակ	Սիմէոն
Յովնաթան	Նոյ	Սաղաթիէլ	Սիոն
Յովնան	Շմուէլ	Սամուէլ	Սիրաք
Յովսէփ	Ռափայէլ	Սամփսոն	Սողոմէ
Յորդանան	Ռեբեկա	Սառա	Սոփոնիա
Նազարէթ	Ռուբէն	Սէթ	Փանուէլ
Նաթան	Սաղովկ		

Ինչպես երբայական հասարակ անունները, նույնպես և այս հատուկ անունները, որ հիշեցինք, մտել են հայերենի մեջ և թե ուղղակի երբայեցեանից, այլ Ս. Գրքի հունարեն թարգմանության միջոցով: Ապացույցները նույն են: Այստեղ տալիս ենք մի քանի անունների համեմատությունը, հայերեն, երբայեցեան և հունարեն լեզուներով, որով մամն ինչ պարզվում է:

Ամբակում	Habaquq	Ἀμβακούμ
Անանիա	Hannaniyah	Ἀνανίας
Եզեկիէլ	Yəhezqel	Ἰεζεκιήλ
Ենովք	Hanōkh	Ἐνώχ
Սոփոնիա	Şəfanyā	Σοφονίας

Երբայական անունների մի մասն էլ մտել է մեր մեջ առերեսների միջոցով՝ Ս. Գրքի առաջին (ասորական) թարգմանության, ինչպես և Եփրեմի, Զգոնի և այլ ասորական գործերի թարգմանությանց վրայից: Այս մասին խոսել ենք արդեն վերը, էջ 345: Չենք ուզում կանգ առնել նաև այն անունների վրա, որոնք հետո արաբերենի, և ավելի ուշ՝ եվրոպական դանազան լեզուների միջոցով անցել են մեզ. ինչպես Իբրահիմ, Դաուտ, Նուսուֆ (=Աբրահամ, Դաւիթ, Յովսէփ) կամ Իզաբելլա, Զապել, Լիզա, Բելա, որոնք հրբայական Նիսաբեթ (ժողովրդական Նոսա, Նոսո, Սարեթ) անվան սպանիական, ֆրանսիական և ռուսական ձևափոխություններն են ներկայացնում:

Հիշենք վերջապես երբայական մի այլ ազդեցություն, այն է՝ հրբայական հատուկ անունների թարգմանությունը՝ հայերեն համապատասխան ձևերով. օր. Միսրաթ, որ է Նաոււմ (=երբ. Naxum նշանակում է «Միսրաթի»): Երևույթը ճիշտ նույնն է հունարեն անունների հայ թարգմանության հետ. ինչ. Ստեփաննոս—Պսակ, Ապոստոլոս—Առաքեալ, Անաստաս—Յարութիւն և այլն:

Աղբյուրներ.—Macler, Les traducteurs arm. ont-ils connu et utilisé l'hébreu? ՀԱ 1927, 609—616:

Դուրյան Ե.—Մեր թարգմանիչներուն կարծեցյալ երբայագիտությունը (Ուսումն. էջ 211—25):

ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Այն բոլոր ազդեցությունները, որ նկարագրեցինք մինչև այստեղ, առհասարակ սկսել են գործել նախ քան մեր գրականության սկզբնավորությունը: Ոմանք այդտեղ էլ հենց վերջացրել են. ինչպես փոքր-ասիական, ասուրական, խալդյան և Հայաստանի մանր ցեղերի և հռոմեական ազդեցությունը: Մյուսները մեր գրականության հիմնադրությունից հետո էլ շարունակվում են, ինչպես են իրանական, ասորական, հունական և երբայական ազդեցությունները, ոմանք ավելի, ոմանք նվազ չափով: Հետագայում սկսվելու են ուրիշ ազդեցություններ, այն է արաբական, վրացական, թուրք-թաթարական, եվրոպական ու ռուսական, որոնց վրա խոսելու ենք ժամանակագրական կարգով:

Նախ քան Ե դարը հայերը գրավոր գրականություն չեն օւնեցել. մինչև այդ ժամանակ հայերեն լեզվով հչ մի տող, հչ մի տեսակ գրություն միայն կամ այբուբենով գրի չէ առնված*): Եղածը միայն բանավոր գրականություն էր, որ բաղկացած էր ժողովրդական երգերից, զրույցներից ու առասպելներից, որոնք երգվում ու պատմվում էին բերնե բերան ավանդաբար: Այս շրջանը կոչվում է վիպասանական շրջան, հանուն այն երգիչների կամ վիպասանների, որոնք (հատկապես Գողթն գավառից) շրջում էին Հայաստանի այլ և այլ կողմերը և ժողովրդի մեջ երգում բանդիռի վրա այն վիպական երգերը, որ իրենք էին հնարում դուստրների, քաջ թագավորների և նշանավոր հերոսների վրա: Այս երգերից ամենամեծը մի դուստրներգություն էր, որ պատմում էր հայոց Արտաշես Ա թագավորի, մեծն Տիգրանի, Արտավազդ Ա-ի, Արտաշես Բ-ի, ինչպես և Միհրդատի, Հրադամիդդի և Տրդատ Ա-ի պատմությունը, ընդգրկելով Արտաշատի հիմնարկությունից (180 ն. Ք.) մինչև Ալանաց արշավանքը (72 թիվ), այն է՝ ամբողջ 252 տարվա մի շրջան**):

*) Ընդարձակ տես մեր «Հայոց գրերը», էջ 106—120:

**) Տես Արեղյան, Հայ ժող. առասպելները, էջ 595—6:

Ձենք հիշում Ֆնացյալ մեծ ու փոքր զանազան երգերը, որանցով հարուստ էր այդ ժամանակի բանավոր գրականությունը:

Երբ քրիստոնեությունը մտավ Հայաստան, հոգևորականությունը հակառակ կանգնեց այդ երգերին, հեթանոսության այդ ֆնացողներին: Սակայն ժողովուրդը բնականաբար չէր լսում այդ հոգևորականներին և իր զվարթ օրերին, խնջույքները և ուրախությանը ժամանակ զվարճանում էր նրանցով: Փավստոսը պատմում է, թե ինչպես իշխան և ժողովուրդը արհամարհում էին կրոնավորների քարոզները և սիրով ու հաճույքով լսում միշտ իրենց այդ հեթանոսական երգերը: «Ջի ի վաղնջուց, յորմէ հեաէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանս, լոկ միայն իրբև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան... Խառնաղանձ րազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն և կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ և զցերեկ նստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իրբև զյորդահեղեղ ինչ անձրևաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, և ոչ ոք ի նոցանէն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի: Վասն զի միաք իւրեանց ընդ անպիտանս ընդ անօգուտս ևեթ դքսեալ էին... Ընդ չքոտի մտացն ի հնութիւն հեթանոսութեանց սովորութեանց, բարբարոս խուժաղուժ միտս ունելով: Եւ զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյթ կրթութեանցն և նմին հաւատացեալք, և ի նոյն հանապազորդեալք» (Բուզ., Գ. Ժգ): Երգերի հետքերը գտնում ենք դեռ ԺԱ դարում. բայց ինքնին հասկանալի է, որ ոչ ոք մինչև այդ ժամանակ չպիտի հետաքրքրվեր նրանց հավաքմամբ կամ ուսումնասիրությամբ: Հետեաբար և այդ բոլորը մեզ համար անդարձ կորած է:

Մեր պատմահայր Խորենացին եղավ, որ առաջին անգամ ուշադրություն դարձրեց այդ երգերի վրա: Ցանկանալով գրել հայոց ամբողջական պատմությունը և օգտվելով ամեն տեսակի աղբյուրներից, իրբև լուսամիտ մարդ նա ձեռք առավ նաև վիպասանական երգերը և վերակազմեց նրանցից Հայոց պատմության զանազան մասերը: Այսպեսով Խորենացին դարձավ «ամբողջ արևելքի ամենահնագույն գրուցապատումը... Ֆիրդուսիից (մ. 1020) մի քանի դար էլ առաջ» (Ֆեթթեր, Հայկ. աշխ. Վեննա, 1895, էջ 119): Այս առթիվ նա մեջ է բերում ի մեջ այլոց

12 վիպասանական հատված, երկուսից մինչև 9 տող, բոլորն էլ բառացի: Ձենք հաշվում այն վիպասանական հատվածները, որոնց նյութը կամ բովանդակությունն է միայն հիշում: Եթե չլինե՞ր Խորենացու այդ լուսամիտ մտածությունը, մենք այսօր գաղափար անգամ չէինք ունենա Գողթան երգիչներին և վիպասանական արվեստի գոյություն մասին:

Խորենացուց դուրս կա նաև երկու հիշատակություն. մեկը Տրդատի մասին մի կարճ հատված է, որ ավանդում է մեզ Ագաթանգեղոսը, երկրորդը՝ Նավասարդի երգից մի կտոր, որ ավանդում է մեզ Մազիսարոսը (ԺԱ դարից):

Այստեղ հավաքում ենք վերահիշյալ բոլոր 14 հատվածները, այսինքն վիպասանական դրականության ամբողջ հատակոտորները:

- 1 1 Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
2 Երկնէր և ծովն ծիրանի.
3 Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ,
4 Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր.
5 Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
6 Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.
7 Նա հուր հեր ունէր.
8 Բոց ունէր մօրուս
9 Եւ աչկունքն էին արեգակունք
Խոր. Ա. լա.

- 2 10 Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
11 Ի Տուհաց*) գաւառէն, գճասաղ գետով,
12 Եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով,
13 զԱրտիմէդ քաղաքաւ, գճասաղ գետով,
14 Կոել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի:
Խոր. Բ. կե.

- 3 15 Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
16 Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
17 Եկ հաւանեաց բանից աշագեղոյ դստերս Ալանաց՝
18 Տալ զպատանիդ.
19 Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝

*) Տուհ գավառի անունը գործածնալի կերպով հիշատակված ենք զրուսում Դիոնիսիոս Թրակացու հայ թարգմանության մեջ, էջ 20. ՀԱՂՂԱԿԱՆ է, որ ազգի է յայտական. որպէս՝ զազերձական, տուհ, վրացի»:

20 Զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւնս
21 Կամ ծառայեցուցանել(ով) և ի ստրկաց կարգի պահել,
22 Եւ թշնամութիւն յաւիտենական,
23 Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել:
Խոր. Բ. ծ.

4 24 Եւ ուստի տացէ քաջն Արտաշէս,
25 Հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց,
26 Ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց:
Խոր. Բ. ծ.

5 27 Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,
28 Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
29 Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
30 Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
31 Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
32 Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
33 Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:
Խոր. Բ. ծ.

6 34 Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
35 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն:
Խոր. Բ. ծ.

7 36 Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս՝
37 Զարտախոյր խաւարտ և զտից խաւարծի
38 Ի բարձիցն Արգաւանայ:
Խոր. Ա. լ.

8 39 Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ՝
40 Եւ դե փոխանակ եղին:
Խոր. Բ. կա.

9 41 Ծաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
42 Խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց,
Խոր. Ա. լ.

10 43 Արտաւազդայ ոչ գտեալ, քաջի որդւոյն Արտաշիսի,
44 Տեղի ապարանից՝ ի հիմնանալն Արտաշատու,
45 Նա անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ:
Խոր. Ա. լ.

11 46 Մինչ դու գնացեր
47 Եւ զերկիրս ամենայն բնդ քեզ տարար,
48 Ես աւերակացս որպէ՞ս թագաւորեմ:
Խոր. Բ. կա.

12 49 Դու յորս հեծցիս յազատն ի վեր ի Մասիս,
50 Զքեզ կալցին քաջք,
51 Տարցին յազատն ի վեր ի Մասիս,
52 Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես.
Խոր. Բ. կա.

13 53 Ո՛ւ տայր ինձ զծուխ ծխանի
54 Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
55 Զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց.
56 Մեք փող հարուաք և թմրկի հարկանէաք:
Մագ. ԼԳ.

14 57 Իբրև զսէգն Տրդատ, որ սիգայոյն
58 Աւերեաց զթումբս գետոց և ցամաքեցոյց,
59 Իսկ ի սիգալն իւրում՝ զյորձանս ծովուց:
Ագաթ. § 123

Այս երգերի նյութի մասին ավելորդ չենք համարում տալ
մի քանի պարզ բացատրություններ:

1. Վահագնի երգն է, որ ներկայացնում է այս աստվածայալ դուցազնի ծնունդը՝ այլաբանական պատկերով. Վահագնը իրանական Vərəθraγna-ն է (հաղթության աստվածություն), որ իրանյաններից փոխառությամբ անցել է մեզ:

2. Վարդգեսի երգն է, որ Խորենացին համարում է Հայկազանց Տիգրան Ա թագավորի հոր՝ Երվանդի ժամանակակից: Թվում է թե այդ Վարդգես պատանին սիրահարվել է Երվանդ թագավորի քրոջ և եկել է խնդրելու նրա ձեռքը և նրա հետ էլ ամուսնացել է:

3—13. Արտաշեսի մեծ երգից հատվածներ են.— Ալանաց պատերազմի ժամանակ Արտաշեսը գերի է բռնում թագավորի որդուն. նրա քույրը Սաթենիկ բարձրանում է Կուրի ափին՝ մի ժայռի վրա և խնդրում, որ իր սիրու համար արձակե եղբորը (3): Արտաշեսը լսելով Սաթենիկի խոսքերը և հավանելով նրան՝ Սմբատի միջոցով խնդրում է նրա ձեռքը: Հայրը մեք-

ժուլմ է, որովհետեւ Արտաշեսը չպիտի կարողանար վճարել ար-
 քայադատեր համար պահանջված օժիտը (4): Այս մերժման
 վրա Արտաշեսը իսկույն հեծնում է իր սև ձին, անցնում է
 Կուլըր և գերելով օրիորդին՝ փախցնում է իր բանակը (5): Կա-
 տարվում է հարսանիք, որի ժամանակ ոսկի ու մարգարիտ են
 շաղ տալիս՝ արևելյան թագավորների սովորությամբ (6): Ար-
 տաշեսի ընտանեկան կյանքը բախտավոր չի լինում. նախ Սա-
 թենիկը անհավատարիմ է Արտաշեսին և ապօրինի սեր է տա-
 ծում դեպի Արգավան իշխանը (7): Որդին՝ Արտավազդը լինում
 է չար և ստահակ, այնքան որ երգիչները պատմում են հետևյա-
 ւը. իբր թե սկզբում Արտավազդը լինում է մի շատ գեղեցիկ
 մանուկ, որին սատանաները նախանձելով գողանում են օրորո-
 ցից և փոխարեն մի դևի ճուռ են դնում. դեւը մեծանում է և
 դառնում Արտավազդ (8): Արգավանը, որին սիրում էր Սաթե-
 նիկ թագուհին, ուղղում է դավաճանել թագավորին և դրս հա-
 մար սարքում է մի խնջույք (9): Արտավազդն ըմբոստանում է
 հոր դեմ և վտարանջելով՝ գնում է իր համար շինում Մարա-
 կերտ քաղաքը (10): Արտաշեսի մահվան ժամանակ, երբ շատերն
 իրենց սիրելի թագավորից չբաժանվելու համար ողջ ողջ թաղ-
 վում էին նրա հետ, Արտավազդը նախանձելով՝ գանգատվեց
 նրա դեմ (11): Հայրը դադաղից անիծեց նրան, որ քաջքերը
 տանեն նրան Մասիսի խավար անդունդները բանտարկեն (12),
 որ և ըստ առասպելին իրոք կատարվեց: Որսի ժամանակ քաջ-
 քերը նրան տարին անդունդը և շղթայի զարկին. հավատարիմ
 շները հետևեցին նրան և սկսեցին կրծել շղթաները, որպեսզի
 կոտրվին և Արտավազդը դուրս գա կործանելու աշխարհը: Բայց
 այդ շղթաները չեն կոտրվում, որովհետեւ դարբինները զարկում
 են սալին և մաշված շղթաները նորից զորանում են: Այս վեր-
 ջին մասը Պորենացին պատմում է քաղելով առասպելից, բայց
 բառացի չի դնում: Վերջին հատվածը ներկայացնում է Արտա-
 շեսի կարոտ իղձը հայրենի նավասարդը տեսնելու (13):

14. Տրդատի երգը տալիս է Տրդատի քաջությունը ներկա-
 յացնող ժողովրդական մի ասացված:

Զխոսենք այս երգերի տաղաչափական արվեստի մասին,
 որովհետեւ դա բանահյուսության պատմության գործն է, և ուղ-
 ղակի անցնենք լեզվին:

Արդյոք այս հատվածները հարազատ են, այսինքն ներկա-
 յացնում են իրոք այն ժամանակի լեզուն, երբ երգվել են, ԹԹ

կազմված են խորենացու գրչով: Անշուշտ պետք չէ կասկածել, թե այս գրվածքները խորենացու գրչից դուրս եկած լինեին, որովհետև մեծ է տարբերությունը խորենացու հետմետրոպյան լեզվի և հիշյալ հատվածների մաքուր հայերենի միջև: Մենք այդ տարբերությունը ավելի լավ պիտի ըմբռնենք հետո, երբ մետրոպյան հայերենի հատկությունների մասին խոսենք: Բայց թե այդ հատվածները խորենացու գրչից չեն, դրա համար ավելի զորեղ ապացույց է նրանց տաղաչափական արվեստը: Խորենացին արձակ է գրում իր պատմությունը, ուստի և տաղաչափյալ հատվածները իրենք չեն:

Բայց երբ ասում ենք, թե այդ հատվածների լեզուն հարազատ է, պետք չէ առնել բառը իր ընդարձակ իմաստով: Հատվածների լեզուն ճշտիվ նույն է Ե դարի հայերենի հետ. բայց Ե դարի հայերենը չէր կարող ճշտիվ նույն լինել ն. Ք. 180 թվի, այսինքն 5—6 դար առաջվա հայերենի հետ: Արդ՝ վիպասանական երգերի հնագույն կտորները անշուշտ այդ ժամանակից են և հետևաբար պետք չէ որ նույն լինեին Ե դարի հայերենի հետ: Այս անելից դուրս դալու համար մենք պետք է ընդունենք ուրեմն հետևյալը.— Վիպասանական երգերը հորինված էին իրենց ժամանակի հայերենով. բայց ըստ որում ապրում էին նրանք ժողովրդի մեջ, ուստի դարուց դար հետզհետե ենթարկվեցին այն ձևափոխության, որոնք մտել էին հայերեն լեզվի մեջ: Օրինակի համար եթե Վահագնի երգի մեջ հուր հեք բառերը այն հնագույն ժամանակ pur per ձևն ունեին, հետզհետե անցան այն բոլոր ձևերից, որ կրեց ք բաղաձայնը՝ վերջապես հասնելու համար ի ձևին: Ընդ այնպես, ինչպես նույն երգի հաջորդ տողի մեջ մենք այսօր կարդում ենք մօրուս, առանց նույն իսկ լավ իմանալու թե հին ձևը մուրօն էր թե մուրուս. բայց հաստատ իմանալով հանգերձ, թե անշուշտ մօրուս չէր: Վերջապես կարելի է նույն իսկ որ խորենացու և Մագիստրոսի ժամանակ այս երգերը ճշտիվ այնպես չհնչվեին, ինչպես գրված են, այլ մի քիչ տարբեր արտասանությամբ, և խորենացին ու Մագիստրոսը վերածած լինեին իրենց իմացած գրական հայերենի արտասանության: Այսպես մենք էլ, երբ լսում ենք ժողովրդի բերանից՝

Առաւօտուն կէլլէս, էրէստ վըլա,
ամենայն հանգստությամբ թղթի վրա արձանագրում ենք՝

Առաւօտուն կելնես, երեսդ լուս*.)

*) Մ. Զեբազ, Ազգային դատախազություն, Կ. Գոլի, 1876, էջ 98:

Մի քանի տեղ հայտնապես երևում են Խորենացու սրբա-
գրությունները, օրինակ՝ Արտաշեսի երգի վերջում ի մէջ փո. ի
մէջս, զմէջք փխ. զմէջս և ճասուցանելով փխ. ճասուցեալ հե-
տին ձեափօխություններ են։ Սաթենիկի երգի մի մասը (տող
19—21) ամբողջովին Խորենացուց է անշուշտ։

Այս վերապահությամբ ընդունելով ուրեմն երգերի հարա-
դասությունը, անցնենք նրանց քննության։

Ամբողջ հատակոտորների 59 տողերի մեջ մենք գտնում ենք
ընդամենը 183 բառ, որոնց այբուբենական ցանկը հետևյալն է.

*ազատ 49, 51	+բան 17
*ազգ 16, 23	բանակ 33
ազն տես դիւցազն,	+բառնալ 20
վիշապազն,	*բարծք 38
Ալանք 16, 17, 26, 31	*բիր 25
+ամենայն 47	+բլուր 12
+այլ 20	+բոց 5, 6, 8
+այր 15	*գաւառ 11
+անդ 52	+գեղեցիկ 27
անցանել 29, 45	+գետ 11, 13, 29,
աշագեղ 17	58
+աշկունք 9	*գէտ տես Վարդգէս
*ապարանք 44	գնալ 10, 45, 46
առաւօտ 54	+գողանալ 39
+ասել 15	+գործել 41
*արագ 33	+գտանել 43
Արգաւան 38, 41	*գեւ 40
+արեգակն 9	+գիւցազն 19, 20
արի 27	+դենել 40
+արծուի 29	+դու 46, 49, քեզ 15,
արտախոյր 37	47, զքեզ 50
Արտաշատ 44	+դուռն 14
Արտաշէս 15, 24,	+դուստր 17
27, 34, 41, 43	+ելանել 4, 5
Արաւազդ 39, 43	+եկ 12, 17
Արտիմէդ 13	եղեգնիկ 3
արքայ 14, 27	եղէգն 4, 5,
*աւերակ 48	+եղն 55
աւերել 58	եղերու 55

+էս 48, ինձ 53
 երկին 1
 երկիր 1, 47
 +երկն 3
 երկնել 1, 2
 +երկոքին 23
 Երուանդ 14
 +ես 2, 3, 6, 9, 21,
 22, 24, 25 և այլն
 +գարմ 20
 +գի 19
 +է, էին 9, 19
 +ընդ 4, 5, 26, 29, 47
 +ընկենույ 31
 *բազաուրել 48
 բեւ տես սրաթե
 *բմբկի 56
 *թշնամութիւն 22
 +թումբ 58
 իբրեւ 57
 +իսկ 59
 +իւր 33, 59
 լինել 42
 +լոյս 52
 խարդաւանակ 42
 խարտեաշ 6
 խաւարծի 37
 խաւարտ 37
 ծառայեցուցանել 21
 *ծիրանի 2
 ժխան 53
 ծով 2, 3, 59
 *ծուխ 4, 53
 +կալցին 50
 *կամ 21
 կացցես 52
 կարգ 21
 *կարմրիկ 3

+կենդանութիւն 20
 *կերտ տես Մարա-
 կերտ
 կոյս 26
 կոփել 14
 կռել 14
 *հագար 25
 հանել 28
 +հասուցանել 33
 +հաստատել 23
 հատուած 10
 հարկանել 56
 +հարույ 56
 +հարսնութիւն 35
 հաւանել 17
 +հեծանել 27, 49
 հեր 7
 հիմնաւալ 44
 +հուր 7
 ձգել 30
 *հաշ 41
 +մանուկ 10, 39
 Մասիս 49, 51
 Մարակերտ 45
 *մարգարիտ 35
 Մարք 45
 +մեք 56
 +մէջ 23, 45, մէջք
 31, 32
 +մի' 52
 +մի 19
 +մինչ 46
 +մօրուք 8
 +յադթել 16
 *յաւիտեանական 22
 յորձանք 59
 +նա 7, 45
 *նաւասարդ 54

+ճոյն 42
 +ճստիլ 12
 շատ 32
 շէկ տես շիկափոկ
 շիկափոկ 28, 30
 *շինել 45
 շրէշ 12

+ո 53,
 +ոչ 19, 43
 ասկէօղ 28, 30
 ոսկի 34

+որ 16, 57
 +որդի 43
 որպէս 29, 48

+որս 49
 +ունել 3, 7, 8
 ուստի 24

*պահել 21
 պատանեկիկ 6
 պատանի 18

*պատիւ 41
 պարան 28, 30

*պէս տես որպէս
 Սաթինիկ 35, 36

*սեաւ 27

+սէգ 57
 սիգալ 57, 59

+սուր տես սրաթե
 ստրուկ 21
 սրաթե 29

 վազել 55
 վազել 6, 55

*վասն 19

*վարդ տես Վարդգէս

Այս 183 բառերից 16 հատը հատուկ անուն է, 167 հաա-
 բուկ անուն: Հատուկ անուններից երկուսը (Այանք և Մարք)
 հայկական չեն:

Եթե բոլոր բառերը վերածենք իրենց արմատական ձևերին

Վարդգէս 10
 +վեր, ի վեր 49, 51
 *վիշապ 42

 վիշապաղն 39
 +տալ 18, 24, 53

*տանար 42
 տանել 47, 51

*տեղ 34
 տեղալ 34, 35

+տեղի 44
 տենչալ 36
 տենչանք 36

+տեսանել 52

+տիկին 36
 տից 37

 Տունաց գլո 11
 Տրդատ 57

*ցամաքեցուցանել 58
 ցաւեցուցանել 32

 փափուկ 32
 փեսայութիւն 34

*փոխանակ 40
 փոկ, տես շիկափոկ
 փող 4, 5, 56

*քաղաք 13
 քալ 15, 16, 23, 24,
 43, քալք 50

 քաջազգի 20
 Քասաղ 11, 13

*քէն 19

+օղ տես սկէօղ
 օրէն 19
 օրիորդ 26, 31, 32

(օրինակ՝ Վարդգէս հաշվել երկու բառ, որովհետեւ կազմված է վարդ և գէս բառերից. ընդհակառակը եղեգնիկ, պատանեկիկ, տեղալ չհաշվել, որովհետեւ արդեն ունինք եղէգն, պատանի, տեղ արմատականները), այն ժամանակ կուենանք ընդ ամենը 162 արմատական բառ (միասին առնելով նաև բնիկ հայերեն ի, գ նախդիրները), որոնք ցուցակում շեղատառ են և ըստ ծագման բաժանվում են հետևյալ ձևով.

բնիկ հայերեն բառեր 73 (45 տոկոս)

պարսկերենից փոխառյալ 30 (18 տոկոս)

անծանոթ ծագումով 51 (31 տոկոս)

խալդի-վրացական (ծուխ, ծիրան, տեղ, գաւառ) 4 (2 տոկոս)

ասուրական (քաղաք, փոխ) 2 (1 տոկոս)

ասորական (ցամաք) 1

հունական (մարգարիտ) 1

Հատուկ անունները հաշվի մեջ չենք առնում:

Այս տախտակից հետևում է, որ վիպասանական հայերեն լեզվի մեջ անծանոթ և հնդեվրոպական բառերը կազմում էին մեծագույն տոկոսը. պարսկերեն փոխառությունները թեև հետազային գերազանցելու էին բնիկ հայերեն բառերից (960 ընդդեմ 924-ի), բայց այդ շրջանին բուն հայկական բառերից դեռ պակաս էին. իսկ ասորական փոխառությունները դեռ այնքան քիչ էին, որ համեմատությամբ բնիկ, պարսիկ ու խալդյան բառերի՝ տոկոս էլ չէին կազմում. Զարմանալի է, որ այդ հնագույն ժամանակից ունինք նաև մի հունական փոխառյալ բառ (մարգարիտ), որ լեզվի պատմության հետ համաձայնեցնելու համար՝ պետք է համարել ավելի հոտմեական փոխառություն, քանի որ լատինական margarita, margaritum ձևերը դեռ հիկեթոնի և Տակիտոսի ժամանակից գործածական են:

Այս ամբողջ եզրակացությունը համաձայն է այն պատկերին, որ գծել էինք նախորդ 14 գլուխներում՝ հայերեն լեզվի պատմության վերաբերմամբ, և հաստատում է նրանց ճշտությունը փաստացի կերպով:

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Առաջին անգամ հայերենը գրի է առնվել Ե դարի սկիզբը մեր գրականության հիմնադիր Մեսրոպ-Մաշտոց վարդապետի, իր աջակից Սահակ կաթողիկոսի և սրանց գործակից զանազան աշակերտների ձեռքով:

Առաջին հայերեն խոսքը, որ Մեսրոպը իր ձեռքով գրեց Եղեհայում, հետևյալն է.

Առակք Սողոմոնի
Որդւոյ Դաւթի թագաւորի Իսրայելի
Գլուխ Ա.

Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ, ընդունել զդարձուածս բանից, ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ և ուղղել զիրաւունս: Զի տացէ անմեղաց զխորագիտութիւն, մանկանց տղայոց զմիտս և զհանճար: Որոց իբրեւ լուիցէ իմաստունն՝ իմաստնագոյն լիցի, իսկ որ հանճարեղն իցէ՝ զառաջնորդութիւն ստասցի, ի միտ առցէ զառակս և զբանս խորինս, զճառս իմաստնոց և զառակս նոցա: Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն, հանճար բարի ամենեցուն որ առնեն զնա. պաշտօն բարի առ Աստուած՝ սկիզբն զգօնութեան. զիմաստութիւն և զխրատ ամպարիշտք անգոսնեն:

1545 տարի առաջվա հայերենի պատկերն է այս, բայց անշուշտ է՝ և ավելի հին է նա, քանի որ ճիշտ նման է վիպասանական հայերենին և քանի որ մի լեզու չի կարող մի օրում ծնունդ առնել:

Ըստ որում լեզուները ենթակա են մշտական փոփոխութեան, այս շրջանի հայերեն լեզուն էլ ապագային պիտի կրեր այլ և այլ փոփոխություններ: Լեզվական հայտնի տարբերությունները տեսնում ենք այն հայերենի, որ Մեսրոպյան դպրոցի արտադրությունն է կազմում, և այն հայերենի միջև, որ Մես-

բոսպի, Սահակի և Նրանց անմիջական աշակերտների մահից հետո գրի առնվեց:

Առաջինը կոչում ենք մեսրոպյան հայերեն, որ տևում է 6 դարի սկզբից մինչև կեսը (460 թ.), իսկ երկրորդը կոչվում է հետին կամ հետմեսրոպյան հայերեն, որ սկսվում է 461 թվից և ունի զանազան շրջաններ*):

Այս գլխում պիտի խոսենք մեսրոպյան հայերենի մասին:

Այն բոլոր գործերը (բնագիր կամ թարգմանական) որ հասել են մեզ մեսրոպյան շրջանից, թվով 41 են և ըստ իրենց լեզվական հորինվածության կամ ոճի՝ բաժանվում են 4 դասի**):

Ա դասը կոչվում է Եզնիկյան և պարունակում է հետևյալ գործերը.— Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Սեկերերանի Մեկնութիւն Եսայայ, Սաղմոսաց, Մատթէի, Պողոսի, Ճառք (թվով 9, մյուսները հետին), Սերերիանոս, Եւսեբայ Եմեսացւոյ ճառք (թվով 15), Կիրղի Աղեքսանդրացւոյ Մեկնութիւնք Ս. Գրոց, Եւսեբիոսի Քրոնիկոն, Յերոնիմոսի յառաջաբան Աստուածաշունչ գրոց, Վարք հարանց (մասն ինչ), Արիստիդեայ Աթենացւոյ Զատագովութիւն, Աբրահամ խոստովանողի Վկայք Արևելից, Կանոնագիրք (հին մասը), Հիւպոդիտ Բոստրացի, Գրիգորի Նէոկեսարացւոյ խօսք ի Ծնունդն, և այլ վկայաբանութիւնք, բոլորն էլ թարգմանություն՝ բացի Եզնիկից:

Բ դասը կոչվում է Եփրեմյան և պարունակում է հետևյալ գործերը.— Եփրեմ Ասորւոյ Մեկնութիւնք Հին կտակարանի, Համարարառ, Թարգմանութիւն Աւետարանի, Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց և թղթոցն Պողոսի, Ճառք և կցուրդք, Եւսեբիոս Կեսարացւոյ Պատմութիւն եկեղեցական, Զգօնի ճառք, Զենոբայ Ամթացւոյ ճառք, Այիթալայի Ուռհայեցւոյ ճառ, Լաբուրնա Նեոսացի, Իգնատիոս հայրապետի թուղթք, ընդ ամենը 11 կտոր, բոլորն էլ թարգմանված ասորերենից:

Գ դասը կոչվում է Կիրեղյան և պարունակում է հետևյալ գործերը.— Կիրեղ Երուսաղեմացւոյ Կոչումն ընծայութեան, Բարսեղ Կեսարացու Վեցօրեայքը և իր Պատարագամատոյցը, Ոսկերերանի Մեկնութիւն Յովհաննու (Ա—ԺԳ ճառերը), Եւագր Պոնտացի, Թուղթք Սահակայ և Մաշտոցի, Պատմութիւն հարանց Եփիպատացւոց, ընդ ամենը 7 կտոր, առհասարակ թարգմանություն հունարենից և ասորերենից:

*) Մեսրոպյան հայերենը անցյալում կոչվել է «ուկեղաբյան», իսկ հետմեսրոպյանը՝ «հետուկեղաբյան»:

**) Հմմտ. Նորայր, Կորիւն վրդ. և Նորին թարգմանութիւնք, էջ 16—35:

Դ դասը կոչվում է Ագաթանգեղյան և պարունակում է հետևյալ գործերը.—Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Բուզանդ, Մակաբայեցիք, Եւթաղ (ըստ Նորայրի), ընդ ամենը 5 կտոր, շատը բնագիր, փոքր մասը թարգմանական:

Այս չորս դասերի հատկություններն են. Եզնիկյանը բոլորից կանոնավորը, ճիշտը, հստակը, արվեստավորն ու գեղեցիկն է. Եփրեմյանը ամենից պարզն ու հասարակը. Կյուրեղյանը հերկայացնում է բարեխառն ոճ և բռնում է երկուսի միջին տեղը. Ագաթանգեղյանը պերճ, բազմազարդ, մթին ու հաճախ անկանոն:

Չորս դպրոցների այս բաժանումը, որ նշանակեցինք, ոչ ժամանակի արդյունք է և ոչ էլ տեղի. ըստ որում մեսրոպյան շրջանի այն կես դարը այնքան մեծ տևողություն չէ, որ կարելի լինի շրջանների բաժանել և յուրաքանչյուրը վերագրել մի դպրոցի: Միևնույն ժամանակ գիտենք, թե բոլորն էլ գրական արտադրություններն են Սահակի և Մեսրոպի թեև տակ կազմված դպրոցի, ուստի տեղն էլ առանձին կարևորություն չունի: Մնում է միայն դպրոցների տարբերությունը վերագրել անհատական հայացքների և հեղինակների ոգուն կամ կրթության: Այս է պատճառը, որ դպրոցների զանազանություն համար կատարյալ բնորոշ գծեր չկան. և կան գործեր, որոնք ըստ այս բանասերի մտնում են այս դպրոցում և ըստ մի ուրիշ բանասերի մի ուրիշ դպրոցում:

Միևնույն ժամանակ նկատենք, որ մի որևէ գրական գործ, որ պատկանում է այս կամ այն դպրոցին, ծայրից ծայր չի ներկայացնում նույն դպրոցի հատկությունները և ըստ նյութի փոխվում է տեղ տեղ. օրինակ հենց Եզնիկը:

Տալիս ենք 4 դասերից մի քանի օրինակ՝ ընտրելով ամենից պզեղի բնորոշները.

ա) Եզնիկյան դաս

1. Յորժամ զաներևութէն և զնորին զմշտնջենաւոր զօրութենէն ճառիցէ ոք, քանզի մարմնաւոր լեալ է, պարտի զմիտս յստակել և զխորհուրդս սրբել, զյոյզս շարժմանց պարգել, զի յայն զոր առաջի եղ՝ հասանել կարասցէ: Նա և որ ընդ ճառագայթս արեգականն հայել կամիցի, պարտի զպղտորութիւն աշացն, զաղտն և զբիժն ի բաց պարգել, զի մի մթարքն՝ որ զբբաւքն շողայցեն, արգել հայելոյ ի յստակութիւն լուսոյն լիցին...:

Արդ բարիոք է արեգակն և գեղեցիկ բնութեամբ, և մեզ և

ամենայն արարածոց որ ի ներքոյ երկնից՝ յօգուտ և ի դարման իբրև ճրագ մի ի մեծի տան ի մէջ ձեղուան և յատակի լուցեալ՝ առ ի զխաւարն և զստուերն զերկուց մեծացն անօթոց ի բաց ի միջոյ փարատելոյ. բայց ինքն եթէ իցէ և եթե չիցէ՝ զայն ոչ գիտէ, զի չէ ի բանաւորաց և ի մտաւորաց. նոյնպէս և այլքն յանշնչոցն արարածոց: Եւ թէ ջուր թէ հուր՝ թէ երկիր թէ օդ, թէ իցեն և թէ չիցեն՝ զայն ոչ գիտեն, և զսպասաւորութիւնն՝ յոր կարգեցան՝ անդադար մատուցանեն, վարելով այնր որ կազմեացն զնոսա...

Այլ նա աւաստիկ իբրև զկառս իմն լծեալ ի չորից հրիվարաց զաշխարհս տեսանեմք, ի ջերմութենէ, ի ցրտութենէ, ի ցամաքութենէ և ի խոնաւութենէ. և զօրութիւն իմն ծածուկ կառավար, որ զչորս կագեցողսն ընդ միմեանս ի հաշտութեան և ի հաւանութեան պահեալ նուաճէր: Ամենայն կառք ի համագլխաց երիվարաց լծին, բայց միայն այսց կառաց՝ որ ի չհամագլխաց լծեալ են. և որ ի համագլխացն լծեալ են՝ երբեմն սայթաքեն, երբեմն օձտեն և ի տագնապի զկառավարն և զանձինս կացուցանեն և երբեմն խորտակուին իսկ կառացն գործեն. և յորժամ ողջ կառքն իցեն, և ողջ կառավարն, և վարժ երիվարքն ուշ եղեալ ի հանդէպ երեսացն և եթ արշաւին, և այս կառք զարմանալիք ի հակառակ և յաննման երիվարաց լծեալ և ծածուկ ձեռամբ ուղղեալք, ոչ ի մի միայն կողմն ի հանդէպ երեսացն և եթ արշաւին, այլ յամենայն կողմանս վարգին և ընդ հանուր արշաւին և ընդ բնաւ սլանան և ամենայնի բաւական են: Յորժամ ընդ արեւելս ընթանան, չէ ինչ արգել՝ թէ ընդ արեւմուտս ոչ արշաւիցին. և յորժամ ընդ հիւսիսի վարգին, չէ ինչ արգել՝ թէ ընդ հարաւ ոչ սուրայցեն. զի ձեռն կառավարին բաւական է յամենայն կողմանս զիմեցուցանել և ընդ չորս անկիւնս տիեզերաց արշաւեցուցանել:

Եզնիկ, էջ 5—18:

2. Իցէ՞ տեսեսլ յորժամ հրդեհ զմեծամեծ տանց հարկանիցի, զիարդ ցուանայ բոցն և ծուխն և անդր յերկինս կցի, և չիք որ ժտի մատչել և զչարն շիջուցանել. այլ ամենայն ոք ընդ անձին ճեպի և զիւրն միայն գիտէ. և հրդեհն ոչ մեղմով, այլ ոտստիկ զամենայն ճարակեսցի. և բազում անգամ ամենայն քաղաքն շուրջ կայցէ և տեսողք և եթ չարեացն լինիցին, և ոչ զօրավիգն և օգնականք: Եւ անդ իցէ տեսանել զի ոչ ինչ օգուտն

լինիցին որ շուրջն կայցեն, այլ իւրաքանչիւր ոք զձեռս ձգիցեն, և նոցա որ առ ժամայն իցեն եկեալ զտեղն իմն ցուցանիցեն, կամ ընդ պատուանս զրոցն ցոլացեալ, կամ զգերանսն որ հազ կիսայրեաց անկանիցին, կամ ողջոյն իսկ զփողոցսն որ միանգամայն ի սեանցն և ի մութից զերծանիցին և յերկիրն կործանիցին: Իցեն թերևս և բազումք յանդգունք և ի վսեր եկեալք որ և մօտ իսկ ժողիցին ի հրդեհ շինուածոյն հասանել. ոչ զի ձեռն տայցեն և զչարն շիջուցանիցեն, այլ զի ցանկալի իմն զտեսիլն համարիցին յորժամ ի մօտոյն ստոյգ կարիցեն նշմարել, որոց մինչ ի բացեայն կային չերևէր այնպէս: Եւ անտի զի՛նչ օգուտ գտանիցեն, բայց թե միայն ֆնաս: Եւ եթէ զեղեցիկ ևս և մեծամեծ շինուածքն իցեն, զայն համարին եղուկ և ողորմ բազում արտասուաց արժանի: Նա և է իսկ ողորմ տեսիլ. քանզի սիւնքն հանդերձ հաւեղապէս խոյակօքն մանրիցին և ի յատակսն կործանիցին. եւ իցէ ինչ բազում զոր ինքեանք բեկտիցեն, կէսն ի հրոյն այրեսցի և զկէսն շինողացն ձեռքն մղիցեն ընկենուցուն, զի մի ևս քան զևս սաստիկ ջամբ հրոյն լինիցի: Անդ իցէ տեսանել և զբազում պատկերսն զոր ազգի ազգի նկարուք քանդակեալ դրօշեալ, յորժամ ձեղունքն բանայցեն և մերկ յարկացն լինիցին, բազում անշքութեամբ մերկացեալ խանձատեալ նշաւակ կացցեն. և զազգի ազգի զհանդերձսն, և զոսկեղէն և զարծաթեղէն անօթսն, զոր յանկարծ ուրեք տանուտէրն հանդերձ իւրով միայն ամուսնոջն տեսանէր, սապատք հանդերձիցն և խնկոցն կաւարայք ի մարմարակուռ սենեակսն յերփներփ կձէիցն դրուադացն՝ ամենայն միանգամայն ի միոյ հրոյն գռեհիկ կանառանոց լինիցի: Եւ հասանէ տեսանել այնուհետեւ աղբակիրս որթաւորս թիաւորս զամենեսեան խառն և անհարց ի ներքս մտեալ: Եւ այլ ինչ ոչ իցէ անդ տեսանել, բայց միայն ջուր հուր և կաւ և մոխիր և զփայտսն թերայրեացս:

Ոսկ. եփես., էջ 781—2:

բ) Եփրեմյան դաս

Յարեաւ թագաւորն և կանայք իւր, և ի բաց եղին զթագն ի վերայ զլիւթոյ թագաւորին. զի լուան թե վաղիւն չիցեմք: Ամենայն քաղաքն միաբան գոչեցին. վասն զի ի գոչել հողմոյն պղտորէր զհող երկրին, զի երկինք խռովեալ էին. ամպք և մէգք զմիմեամքք պատէին և զօրացեալ թանձրախայր մառախուղն, Փայլակն զփայլակն բախէր, որոտուէն որոտման պատահէր:

կայծակունք զկայծակունս ստիպէին. դողունն անդ և հիանալ սրտի: Ամենայն մարդ ընդ գետին հայէր, թէ ահաւասիկ տապալի: Լային ամենեքեան զմիմեանս ի կատարեյ աւուրցն: Ծհաս ժամն այն. կացին ամենեքեան յաստիճան մահու, բուռն հարին զմիմեամբք, վասն զի եհաս յուսահատութիւնն: Եւ ի լալն իւրեանց հայէին ընդ երեկսն, եթէ եկն գիշերս և երբ մեզ խաւար [անմեկնելի]. եկն գիշերս և ահա չիք մեզ տեսանիւ դառաւօտն: Եւ առէին՝ թէ յորժամ պահու կործանի, յերեկորեմյ երբեք տապալի, եթէ առաւօտուն կործանի. յորժամ պահու արդևք զայ ձայն գութին, կարծէին թէ յերկրորեայ տապալի. եկն հրեկոյն, և նա կայր կանգուն: Ակն ունէին եթէ ի գիշերի ընկղմեսցի. եղև գիշեր, և նա կայր ևս տակալին: Ակն ունէին եթէ առաւօտուն կործանի. բացաւ առաւօտն, բացաւ ողորմութեան և գթութեան դուռն ի վերայ քաղաքին. զի յայն աւուրսն երկիրն ի շարժմանէ ոչ դադարէր: Յայս վեց եօթներորդսն երանի էր մեռելոց՝ քան նոցա: Կենդանի մեռեալ էին, և չէին թաղեալ: Եղբայր եղբոր պատահէր և ոչ ճանաչէր զկերպարանս նորա. և ոչ ունկն կարաց ի միմեանց մեկնել զձայն ի ձայնէ: Իբրև զխանձող կրակի էին ի պահոց. մորթ և ոսկերք լոկ ֆնացին:

Եփրեմ, Դ. 119.

գ.) Կիրեղյամ զաս

Բարի և զեղեցիկ է ծով ի իսղաղ ժամանակի, յորժամ հանդարտացեալ կայցէ յալեաց և ի մրկաց ի պարզ և յօտակ ժամանակի. յորժամ միտ եղեալ նայիցյա ընդ ծածաղել ջուրց նորա, որ յագգի ազգի գոյնս ցուցանեն զերփն երփն նարօտուց, մերթ ծիրանոյ, մերթ կապուտակի, մերթ սևանհրկ երանգաց, և յորժամ քաղցրաշունչ սողոխ վէտս վէտս զմկանունսն ճոճեալ ճեմեցուցանիցէ. յորժամ ոչ բռնութեամբ օդոյ յանդգնութեան ծփեալ կոծիցէ զերկիր՝ զիւր դրացի, այլ խոր խաղաղութեամբ և ջերմեռանդ սիրով զիրկս արկեալ պատեալ կայցէ զցամաքաւն:

Առաջին գեղեցկութիւն իովու այս է, զի նա է ակն մեծ խոնաւութեան ջուրցն բազմութեան, և յաներևոյթ և յանդունդսն գնացք իւրոյ յորդութեան, որպէս յայտ առնեն փորուածք երկրի և ցնցղկաձև երակք, որ են ի միջի նորա: Զի ջուրք ծովու փորեն. ծակոտեն զերկիր, որ և գնան ի նմա մանուշակապատ շրջանօքն, շրջին կոծին ընդ վայրս բազումս, մինչ քամին

պարզին աղի ճաշակքն և դառնութիւնք, և ապա բխեն ի ներքոյ ի վեր քաղցր և անոյշ ճաշակօք, և առնին ըմպելի ուրախարար ամենայնի, որ զեռան յերկիր:

Բարի և գեղեցիկ է դարձեալ ծով, վասն երազընթացն գնացից ջուրցն անդնդոցն, որ պայմանաւոր չափով բաժանին բաշխին ընդ ամենայն կողմանս, ինեւ հանգիստ ամենայնի: Բարի և գեղեցիկ է դարձեալ ծով, որ ասպնջական է հիւրամեծար գետոց բազմաց, որ յամենայն տեղեաց մտանեն ի նա: Առնու ամփոփէ զամենեսին, և ինքն կայ ի նոյն սակի և ի նոյն սահմանի առանց թերութեան, յաւելուածութեան: Բարի և գեղեցիկ է դարձեալ ծով, զի նա է ակն գլխաւոր՝ ջուրցն օդոց, որ պարզին ելանեն ի նա ճառագայթիւք արեգական, յառնու ընդ աղօտ ի նուրբ ջերմությամբն քաղցրացուցանել զջուրսն քաղցրացուցիչ տապովն, որ ձգին ելանել ի բարձունս վերինս: Եւ առնուն ջերմութիւն ի տապոյն արեգականն, և ապա դառնան հովանան հովանեօք ամպոց, որ զնոսա ընդունին, ի շնչել հողմոց ամպավարաց, և ապա գան հասանեն ջուրքն ինեւ յանձրեալ, թանան գերկիր և արբուցանեն գնա:

Բարի և գեղեցիկ է դարձեալ ծով, զի է պատճառք բարի, զի պնդէ ամրացուցանէ զկղզիսն, որ ի միջի նորա, և պահին առանց փասու, և առանց նենգութեան կերակրին ի նմանէ իրել ի ցամաքի, և առնին ի նմա գեղեցիկ օթեւանք տեղւոյն ի տեղի, և ի հանգիստ այնոցիկ, որք շրջին ի նմա:

Բարի և գեղեցիկ է դարձեալ ծով, զի է պատճառք բարի. քանզի նովին ընտրին և սահմանին աշխարհք ի միմեանց: Եւ է դարձեալ ճանապարհ յատակեալ ի շահ վաճառականաց, և ամենայն կերպարանօք լցուցիչ է կարօտութեան մարդկան: Շահ մեծաշահ է մեծատանց՝ բերելով զվաճառն ազգի ազգի, դարմանիչ և կերակրիչ է աղքատաց, զի գտանեն ի պատճառս նորա զպէտս կարօտութեան կենաց իւրեանց:

Եւ ես զի՛նչ իցեմ տկար մի տառապեալ՝ կա՞յ ճշգրտիւ պատմել զմեծապայծառ գեղ վայելչութեան ծովու:

Բարսղի Վեցօրեայք, էջ 78.

դ) Ագաթանգեղյան դաս

Իղձք բաղձացեալք ցանկալեացն զկամս նաւելոցն ի նաւահանգիստն հառուցանել՝ խնդութիւն է խաղաղութեամբ՝ վասն զի ի մէջ ընդոտուեցեալ ալեացն որ ընդդէմ դառնան,

ածին օգովքն ի մարտ պատրաստին, ընչաքաղցիցն և օգարաւհայն ժամ եղեալ բազմաց, միաբան սանձեալ թիագերիվարս տախտակագործացն բեռնակալ երկաթագործացն՝ եանս քաջալերելով, կասկած երկիւղի սրտիւք ի կապոյտ ոին ձիարձակ լինին, անքայլ գնացիւք անընթաց ոտիւք ցեալ ի վերայ ծովուն մկանանց ջուրցն ալեացն կուտաց, ուր բարկացայտ ալիքն լեռնաձև կուտակին, մէտ ի մէտ արհիւն, ըստ աղեգէտն պատմողին մարմնաքնար Դաւթեան յյն, թէ «Ելանեն լեռնանան, և իջանեն դաշտանան»։ ուր մն ապրեալք ի ծփանացն՝ արշաւանս դնեն յիւրաքանչիւր առս, զայս վէպ պատմեն մերձաւոր սիրելեաց, զանցս եղեաշխատութեան ուղւոյն ճանապարհաց, զելէջս տարուբեր աղարն սահանաց, գրաւակսն եղեալ զանձինս շահաւորն օգթեան, և կէտ՝ զմահ մրցանաց յաղթութեան։ Ընդ մեծանալ առացն փոխանակեն զինքեանս։ զի թէպէտ և տեսանիցեն նութիւն սաստկութեան հողմակոծեալ ալեացն տատանելոց, յերփն երփն զերանգսն շրջշրջին ըստ սաստկութեան ծփայն, դիզագէզ յեղեղուկ փրփրացեալ զմիմեանց կարգեալ զկնի լիցին, և յափնածիր յաւազադիր սահմանս բարձրացելոցն լոգէմ՝ հասեալ ի ցամաքակէտն ծիծաղեսցին։

Իսկ ի մէջ ըմբռնելոցն խորոցն անդնդոցն լցեալ խոռոցեալ խոխոջելովն անափետ արարեալ զօրհասն գուշակեն։ զի պէտ և զինքեանս շարժունս տեսանիցեն ի վերայ յաղթրցն բազմութեան, սասանելոցն սարսափելոցն, սակայն զկաշին առաջի ածեալ ընդ միտ՝ ջանան դիմագրաւեալք ընդ լովութիւն անագին ծովուն։

Ազաթանգեղոս, յոջ.

Այս չորս դասերը մի մի բառով բնորոշելու համար կարող է ասել թե՝

Առաջին դասն է արվեստավոր,

Երկրորդ դասն է պարզ,

Երրորդ դասն է բարեխառն,

Չորրորդ դասն է պերճ։

Մեսրոպյան շրջանի գրվածքները թեև այսպես ոճով դասական կամ իրարից տարբեր, բայց բառարանով ու քերականությամբ իրար հետ բոլորովին նույն են։ Հետին հայերենից բանք տարբերվում են շատ որոշ գծերով, այնպես որ կարելի որևէ գրվածք լեզվից դատելով որոշել անմիջապես, թե հր

ժամանակին է պատկանում: Այս տարբերությունները բաժանվում են երկու կարգի՝ ներքին և արտաքին: Ներքին տարբերություններն են լեզվի ճոխություն, ասուլիսանց կանոնավորություն, հոմանիշների առատություն, քերականական կանոնների միօրինակություն, դարձվածների վայելչություն, բնականություն և այլ այնպիսի հատկություններ, որոնց կարելի է վարժվել միայն հաճախակի ընթերցումով: Այսպես՝ երբ եզնիկի վերև մեջ բերված հատվածում կարդում ենք՝

«Ո՛չ ի մի միայն կողմն ի հանդէպ երեսացն ևեթ արշաւին, այլ յամենայն կողմանս վարգին և ընդ հանուր արշաւին և ընդ բնաւ սլանան և ամենայնի բաւական են: Յորժամ ընդ արևելս ընթանան, չէ ինչ արգել՝ թէ ընդ արևմուտս ոչ արշաւ իցին, և յորժամ ընդ հիւսիսի վարգին, չէ ինչ արգել՝ թէ ընդ հարաւ ոչ սուրայցեն. զի ձեռն կառավարին բաւական է յամենայն կողմանս դիմեցուցանել և ընդ չորս անկիւնս տիեզերաց արշաւեցուցանել», — տեսնում ենք, որ միևնույն «վազել կամ արշաւել» բառը կրկնված է 6 անգամ տարբեր հոմանիշներով. այսպես՝ արշաւին, վարգին սլանաւ, ընթանաւ, սուրալ, դիմեցուցանել. — միևնույն «ամեն կողմ» բառը կրկնված է 4 անգամ տարբեր ձևերով. յամենայն կողմանս, ընդ հանուր, ընդ բնաւ, ընդ չորս անկիւնս և այլն:

Նույնպես երբ Բուզանդ (Դ. ք) գրում է՝ «Եւ սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատած դեհկանութեան, շինականաշէն ազգս Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին: Նոյնպէս ստրատելատութեան սպարապետութեանն զօրավարութեանն մարտի կռուելոյ գործոյ ռազմիկ ճակատամուղ նիզակին իրափառն աղանազգիք աղանադարօջ արծուէնշանք վարժնակաւնիշք աներկիւղք քաջասիրտք նահատակք քաջանունք քարենշանք բարենամբաւք բարհգործք յաջողակք ի գործ պատերազմաց ի բուն ի նախնեացն կարգեաց...», կամ նույնը՝ Գ. ի, «Եւ այնչափ զայրացոյց գրգռեաց յուզեաց դրդեաց սրտմըտեցոյց բարկացոյց...», կամ Բուզ. Դ. 6 «Սկսաւ նքողել ծարաւել նուաղել և ներգնել դորսովել ի քաղցոյ կամ ի ծարաւոյ...», — այստեղ ուրիշ ոչինչ չենք տեսնում, եթե ոչ հոմանիշների գանազան խմբակցություններ, ճոխությամբ ու առատությամբ գործածված:

Նույն իսկ ամենափոքրիկ մի հատվածում, երբ կրկնություն

է պատահում, մետրոպոլիտան շրջանի ընտիր հեղինակը գիտե գործածել գանապան հոմանիշներ. օր. Եզն. էջ 129, տող 4. «Արդ եթէ նա վասն նորա յաշտ առնէր, զի որդի լինիցի նմա, իսկ Որմիզդ վասն նորա յժր սակա առնէր, միթէ հրաբխած ինչ ուտեք էր նմա, և այնր աղագաւ պատուիրէր նմա վասն իւր յաշտ առնել...»: Ոսկ. պօղ. Բ. 480. «Արդ բնդէ՞ր թշնամատիցես զնոսա զմէ՞ խայտառակիցես, էրո՞ւմ այպն առնիցես...»:

Մետրոպոլիտան շրջանի հեղինակների լեզվի այս ճորտությունը յայտուն կերպով երևան է գալիս հայտնաբերս այն ժամանակ, երբ մարդ համեմատում է հունարենից կատարված հայերեն թարգմանությունները բնագրի հետ. օր. Եւթաղի հունարեն բնագրում կարդում ենք

«ἀχαλῶει γὰρ τὰ ἔχαστα καὶ λήγει πάλιν»

Հայերեն դարձած է՝

«աճէ զայ հասանէ յաստիս և դարձեալ միւսանգում անդրէն դադարէ», ուր միայն ἀχαλῶ «ծաղկիլ, դարգանալ» բայի դեմ դրված է 4 բառ, և πάλιν մտկերայի դեմ 3 բառ^{*)}:

Մակար. Ա. 42. «կարգեցաւ կազմեցաւ ճակատեցաւ պատարաստեցաւ, յարձակեցաւ, ի դիմի հարաւ...» (հուշնը միայն «բանակը կարգնց»^{**) :}

Ո՛չ միայն գոյականներ, ածականներ և բայեր այդպիսի գանազանությամբ և հոմանիշներով կրկնվում են, ինչ որ շատ հնարավոր է ամեն լեզվի մեջ էլ, այլ և նախադրություններ ու դերանուններ, ինչ որ շատ ավելի դժվար է: Այսպես Եզն. էջ 7—8 կարդում ենք՝

Քանզի ոչ եթէ կարօտ ինչ ոք իւրեք էր, եթէ վասն այնորիկ խնայիցէ՝ իւր միայնոյ սեպհականեալ զկենդանութիւնն, և անգոր և սկար, եթէ անձին ևեթ խորիցէ զգորութիւնն, և ոչ նվազ ի գիտութենէ, եթէ ինքեան ևեթ պահիցէ զգիտութիւնն ...

Ուր հոմանիշ են ոչ միայն կարօտ, անգոր, սկար, նվազ ածականները և սեպհականել, խորել, պահել բայերը, այլ և իւր, անձին, ինքեան,—միայնոյ, ևեթ, այնպես որ երեք շարք նախադրություններ համապատասխան հոմանիշներով շարված են դեմ դեմի:

Արտաքին նշանները շատ ավելի բնորոշ և հասկանալի են: Թվենք նրանցից կարմորները.

^{*)} Վարդանյան, Եւթաղ, էջ 209—210, ծան.

^{**)} Դուրյան, Ուսումնասիր. Երուսաղէմ, 1936, էջ 335.

1) Մեսրոպյան հայերենը չգիտե մի խումբ բառեր, որոնք սովորական են հետին հայերենի մեջ. ինչպես՝ փարթամ, վսեմ, վեհ, արփի, բառ, բայ, սեռ, տառ, կենցաղ, սաղարթ, հրաջ, փեթակ, տեսակ, քանակ, որակ, էակ, տափանք, տրոհել, հրճուիլ, որոնց փոխարեն ունի տարբեր հոմանիշներ. ինչպես՝ հրաջք բառի տեղ ասվում է զորութիւն, արուեստ, նշան, սքանչելիք. — փեթակ բառի տեղ գործ էածվում մեղուանոց. — տեսակ բառի տեղ աղգ և այլն, և այլն: Չկան նաև այսպիսի ածանց բառեր, ինչպես՝ գեղջուկ, վաղեմի և այլն:

2) Մի խումբ բառեր մեսրոպյան հայերենում ձևով փոքր ինչ տարբեր են. ինչպես՝ արծուի, հիւսիսի, պատասխանի արուեստ փոխանակ արծիւ, հիւսիս, պատասխան, արհեստ, որոնք հետին են:

3) Ապա, առ, բազ, բաց, գեր, դեր, ենթ, հոմ, մակ, յար, ներ, շաղ, շար, պար, վայր, վեր, տար, տրամ, ստոր, փաղ մասնիկներով սկսվող բառերը չեն գտնվում մեսրոպյան հայերենի մեջ:

4) Ամէն բառը մեսրոպյան հայերենում կարող է բարդվել միայն բայաբառի հետ և ոչ թե ածականների հետ. ուրիշ խոսքով նշանակում է «ամեն բան», մինչդեռ հետին հայերենում նշանակում է «ամենից ավելի» և դարձել է գերադրական մասնիկ: Այսպես մեսրոպյան են ամենագէտ «ամեն բան գիտցող», ամենահմար «ամեն բան հնարող», ամենակեցոյց «ամենքին ապրեցնող», սրովհետև կազմված են հնարել, գիտել, կեցուցանել բայերի արմատներից: Բայց հետին են ամենաբարի, ամենագեղեցիկ, ամենամեծ և այլն, որովհետև կազմված են բարի, գեղեցիկ և մեծ ածականներով:

5) Ունի մասնիկով կազմված իգական բառեր չեն գործածվում. ինչպես՝ սրբունի, տիրունի, մաքրունի, իշխանունի, երանունի և այլն (կա միայն թագունի, որ շատ քիչ է գործածված և այն էլ հետո է դրված՝ փոխանակ ղշխոյ): Մեսրոպյան հայերենում իգական կազմելու համար գրվում է կին բառը պարզ կամ բարդությամբ. Չայր հզոր և զկին զօրաւոր. իշխանակին:

6) -զան մասնիկը, որ այնպես սովորական է հետինների մեջ, բնավ չի գործածվում մեսրոպյան հայերենի մեջ. ինչ. այլազան, սրբազան, հրաշազան, գեղազան, բազմազան, հիզան, որզան, բաղազան, բաղազանեալ, գերազան, մաքրազան և այլն, և այլն, կա միայն զանազան, որ սակայն չի նշանակում «զանազան»:

7) -նեմ մասնիկը, որ նույնպես հետին հայերենի մեջ սիրե-

լի մի ձև է, իսպառ անգործածական է մեսրոպյան հայերենում. ինչպես լուսանեմ, երկնանեմ, վեհանեմ, իսկանեմ, ատորբանեմ, արեհանեմ, արփիանեմ, սաղարթանեմ, սաղարթանեմափթիթ, և այլն: Այսպես նաև փառ, ինչ. հրաշափառ, իրաւափառ և այլն:

8) -ային մասնիկը անսովոր չէ մեսրոպյան հայերենում, բայց գործածվում է միայն տեղական բառերի հետ. օր. կարելի է տուել լեռնային, դաշտային, քաղաքային, հարաւային, հիւսիսային, ցամաքային, բայց կարելի չէ ասել երկնային, աստուածային, մարդկային, հրեշտակային, որոնք հետին ձևեր են. մեսրոպյան հայերենում սրանց փոխարեն գործ էածվում երկնաւոր, երկնաւորական, աստուածական կամ աստուածեղէն, մարդկեղէն և այլն:

9) Ան- մասնիկով կազմված բացասական բառերը չեն կարող իրենց վերջում կրել -ելի մասնիկը. — այսպես հետին են անշարժելի, անայլայլելի, անխախտելի, անսասանելի և այլն բառերը, որոնց համապատասխան մեսրոպյան հայերեն ձևերն են անշարժ, անայլայլ, անխախտ, անսասան և այլն: Կան նաև անզննական, անբժշկական, կամ առանց զննելոյ, անհնարին առ ի բժշկութիւն և այլն, բայց ոչ բնավ -ելի:

10) ող- և -եալ ձևերով դերբայները շատ սովորական չեն մեսրոպյան հայերենում. այս ձևերը կազմվում են հարաբերականով. ինչպես՝ որ շարժէ, որ միտին, որ շարժին և փոփոխի, փոխանակ ասելու՝ շարժողն, միտողն, շարժեալն և փոփոխեալն. — Եզնիկ (էջ 23) գրում է. «Քանզի յորում իցէ ոք, այն յորում էն, քան զայն որ ի նմա էն՝ մեծ գտանի» փոխանակ ասելու պարունակողը պարունակյալից մեծ է: Ող մասնիկի փոխարեն ավելի սովորական է իշ մասնիկը. ինչ. արարիչ փրկիչ, շարժիչ, փոփոխիչ և այլն:

11) Երկրորդ լծորդության բայերի անորոշի վերջավորությունն է -ել և ոչ թե -իլ, թեև բայը խոնարհվում է -իմ ձևով. ինչպես՝ խօսել-խօսիմ, համարել-համարիմ, պատշաճել-պատշաճիմ և այլն. իսկ խօսիլ, համարիլ, պատշաճիլ ձևերը հետին հայերեն են: Այս հանգամանքը հաճախ պատճառ է դառնում, որ ներգործական և կրավորական բայերը շփոթվեն իրար հետ. այս պարագային մեսրոպյան հայերենը մի հարմարավոր դարձվածով դուրս է գալիս դժվար դրությունից. այսպես ըստ Եզնիկ՝ էջ 15, չեմ արժանի պաշտօն առնլոյ, այլ պաշտօն հարկա-

նելոյ, Իսկ Մտթ. Ի 28 նույնը դառնում է՝ Որդի մարդոյ ոչ եկն պաշտօն առնուլ, այլ պաշտել:

12) Մեսրոպյան հայերենի սիրելի ձևերից է նույն բառով կազմված բարդություններ գործածել մոտ մոտի. ինչպես «Ձօրացուցանէ զանգորս մեծագոր զօրութեամբ և ինքն ոչ թերանայ ի զօրացուցիչ զօրութենէն. և պարզէ գիտութիւն ամենայն անգիտաց և ինքն բաւանդակ ունի յինքեան զամենագէտ գիտութիւնն» (Եզն. էջ 8): «Մեծապատիւ մեծապարզ և մեծարեաց զնա» (Բուզ. Գ. Ժ.): «Ոչ էութեան էականաց իրիջ խառնիչ, այլ գոյանալոյ դոյացելոցն գոյարար» (Եզն. 239): Շահ մեծաշահ է մեծատանց (Վեցօր. 88):

13) Խառնել բայը, ինչպես հայտնի է, ունի երկու նշանակություն՝ «խառնել, յօդել, միավորել» և «խառնակել»։ մեսրոպյան հայերենում առաջին իմաստով խառն գրվում է բարդությանց վերջը, իսկ երկրորդ իմաստով՝ սկիզբը. համառ. ձագախառն, ջրախառն, հողախառն, հրեշտակախառն և խառնախօս, խառնածին, խառնագազան և այլն: Հետին հայերենի մեջ այս նբությունը չկա:

14) Երբեմն մեսրոպյան հայերենի բառերը թե ձևով և թե նշանակությամբ տարբերվում են հետիններից. ինչպես՝ այդ շրջանում սառամանիք նշանակում է «ցուրտ քամի», իսկ հետին հայերենում սառնամանիք է բառը և նշանակում է «սառույց»։ երկուսի տարբերությունը տեսնելու համար հմմտ. Եզն. 17 «Կամ օղջ երբեմն զսառամանիսն շնչելով և երբեմն զխորշակն բերելով», իսկ Եղիշէ՝ «բազում ձմեռաց հալեցան սառնամանիք»:

15) Շատ անգամ հետին հայերենը գործ էածում մի բայ, որի տեղ մեսրոպյանը մի ամբողջ սուսցվածք ունի. ինչպես՝ պատասխանի տալ կամ առնել՝ փխ. պատասխանել, աղօթս առնել, աղօթս մատուցանել՝ փխ. աղօթել. զհետ երթալ փխ. հետեւել, երկիր պազանել, երկրպագութիւն առնուլ փխ. երկրպագել, նույնպես ողջունել, ուրախանալ, ուրախացուցանել:

16) -տրեմ վերջավորությամբ բայերը, ինչպես նաև սրանցից կազմված գոյականները - ութիւն մասնիկով՝ չեն ընդունված մեսրոպյան հայերենում. ինչպես՝ փառատրել, փառատրութիւն, պատասխանատրել, պատասխանաւորութիւն, պարզեատրել, պարզատրութիւն և այլն:

17) Փոխանակ ան՝ բացասական մասնիկի՝ մեսրոպյան լեզվում շատ անգամ գտնում ենք առանց նախադրությամբ

կազմված ձևեր. ինչպես՝ առանց հասանելոյ «անհատ», առանց գիտութեան «անգետ», առանց շիջանիւլոյ «անշեջ», առանց պատասխանի տալոյ «անպատասխանի», առանց գող ական հատանելոյ է բնակութիւնն «բնակությունը ապահով է»:

18) Քաղաքների և երկրների անունները կազմվում են հատկացուցիչով. ինչպես՝ աշխարհ Պաղեստինացւոց (Պաղեստին), աշխարհ Հայոց (Հայաստան), քաղաք Հոռվմայեցւոց (Հոռմ), քաղաք Երուսաղէմացւոց (Երուսաղէմ) և այլն*):

Այս բոլորից դուրս կան բազմաթիւ մասնաւոր ձևեր, ոճեր կամ դարձվածներ և ասություններ, որոնք հատուկ են միայն մետրոպոլիտան հայերենին և անծանոթ հետին հայերենին:

Կան երբեմն էլ այնպիսի գեղեցիկ ոճեր ու ասություններ, որոնց քաղցրությունը միայն վարժված ականջը իյարող է զգալ: Օրինակի համար «ապերախո գտնվեց» հասարակ ասությունը մետրոպոլիտան հայերենում արտահայտվում է հետևյալ ձևերով. —

Անձիր լինել ի վերայ երախտեաց.

Ապաշնորհ գտանել առ ոք.

Ապաշնորհ լինել գումիքէ.

Ապաշնորհ երախտակորոյս երախտեացն լինել.

Ապախտիս հատուցանել.

Անշնորհս գտանել առ ոք,

Անշնորհակալ գտանել առ ոք.

Աղուփոխ համարել առ ոք.

Ժխտել գերախոխ.

Ի ժխտութիւն ելանել.

Ժխտող գտանել**)

Բայց այս բոլորը մի առ մի սովորեցնել բառարանի և քերականության գործն է:

Այստեղ պիտի ավելացնենք մի կտրուկ նկատողություն:

Ասացինք, որ մեր ամենահին հիշատակարանները Ե դարի սկզբից են. բայց հարց է ծագում, թե նրանք ինչ հարազատությամբ հասել են մեր ձեռքը: Ամենահին հայ ձեռագիրը 887 թվից է, որ է Մոսկվայի Լազարյան ձեռագրանի Ավետարանը: Ուրեմն նա

*) Իբրև օրինակ հիշենք, որ երկիրների անվանց մեջ թեև կարելի է տեսլ Պարսկաստան, Հրէաստան, Ասորեստան, Տաճկաստան, բայց երբեք կարելի չէ ասել Հայաստան, այլ միայն Հայաստան աշխարհ, Հայաստան երկիր, աշխարհ Հայոց, երկիր Հայոց (Նքայր, Կոր. վրդ. էջ 37):

**) Վարդանեան, Նիւթեր հայերէն բառադրութեան, Վիեննա 1920, էջ 48:

400 տարի ավելի ուշ է, քան թարգմանության թվականը: Շատ ավելի վատ է նշանակը, որի վեհնեությունը հրատարակությունը ԶԻԹ=1280 թվի ձեռագրից է, իսկ այժմ աշխարհում գոյություն ունեցող միակ ձեռագիրը (Էջմիածնի, այժմ Երեւանի № 1111 ձեռագիրը), որ միևնույնն է, շուրջ 830 տարի ավելի ուշ, քան սկզբնագիրը: Ինը դարի ընթացքում, ձեռքից ձեռք արտագրությամբ, ով գիտե որքան փոփոխություններ են տեղի ունեցել: Ոչ մի պրիմաթի սկզբնագիրը հասած չէ մեզ: Գրիչները երբեմն հապավել են այս ինչ կամ այն ինչ հատվածը, տեղ տեղ հավելումներ և անհատական բացատրություններ են ավելացրել, տեղ տեղ էլ փոխել են բնագրի լեզուն և իրենց ժամանակի սովորական հայերենին են վերածել: Այնպես որ ամենամաքուր մեսրոպյան մի գրվածքի մեջ անգամ հաճախ պատահում են հետմեսրոպյան լեզվի հետքեր:

Օրինակի համար, Ոսկերեանի Եսայայ մեկնության մեջ էջ 188, 211, 458 գտնում ենք անըմբռնելի ձևը, որ պետք է ուղղել անըմբռնական, ինչպես ունի էջ 199.—էջ 88 անհիաստալի՝ պետք է ուղղել անհաստ, ինչպես ունի Եզն. էջ 115,—Նույնպես Եզնիկ էջ 195, 196 գտնում հենք փառատրութիւն, որ պետք է սրբագրել փառատրութիւն, ինչպես ունի արդարև Եզնիկի միակ ձեռագիրը:—Ոսկերեանի մեկնութիւն Յովհաննու և Մատթէի մի քանի անգամ ունին պատասխանատրութիւն, որ պետք է ուղղել պատասխանատուութիւն, ինչպես ունին հաճախ Ս. Գրիգն ու Ոսկերեանը:—Մեսրոպյան չէ -զան վերջավորությունը. բայց գտնում ենք զարմանազան Ա. Եզր. ա. 10. զարմանազանական Ոսկ. եփես., աստուածազան Եփր. պհ. Սեբեր. էջ 199, հրաշագան Ոսկ. ես.—այս բոլորը հետնամուտ ձևեր են, որ պետք է սրբագրել: Իրավամբ էլ Վարդանյան ՀԱ 1913, 562 Սեբերիանոսի (էջ 199) աստուածազան ձևը ուղղում է աստուածական, Գր. սքանչ. ծն. քս. ճառի մեջ զարմանազան ձևը դարձնում է զարմանական, իսկ Ա. եզր. Ա. 10 զարմանազան բառը հասարակ լուսանցագրություն է, որ ապա բնագրի մեջ է մտել:

Պրոկղ և Ակակ, երկու հույն հայեր, առանձին առանձին նստակ են գրել Սահակին և Մեսրոպին՝ աղանդավորների մասին: Երկուսին էլ պատասխանում են Սահակ և Մեսրոպ առանձին նամակներով, որոնք գրեթե նույն են: Պրոկղի պատասխանը այսպես է սկսվում. «Ճառագայթք մշտնջենաւոր յաւիտե-

նական լուսոյդ որ առ մեր տկարութիւնս երևեցան ի ձեր լուսաւոր սրբութենէդ» (Գիրք թղ. էջ 9): Ակակի պատասխանն էլ միևնույնն է, միայն լուսաւոր բառի տեղ դրված է լուսաբեր (անդ, էջ 16): Արդ՝ երկրորդ գրության մեջ կան գանազան ձևեր, որոնք չեն կարող մեսրոպյան լինել: Այսպես օրինակ՝ էջ 17 Որ աւելի քան զօրինացն չափն ջանան և նկրտին ըմբռնել զանբմբոնելիս: Այս ձևերը հետին սխալ գրչություններ են, որ կարելի է ուղղել առաջինի համեմատ: Այսպես, նախորդ սըխալը էջ 11 ուղիղ ձևով է՝ «որք աւելի քան զինքեան չափն ջանան և նկրտին ըմբռնել զանհասն զառանց ըմբռնելոյն», Բանասերները աշխատում են գտնել այս եղծումները և սրբագրել: Ձեռագրական սրբագրությունների այս գործում մեծ արդյունք ունին Նորայր և Վարդանյան: Դժբախտաբար մեսրոպյան հայերենի գիտությունը բոլորին չի հասած. Կովկասում ոչ մի հայագետ չունինք, որ մեսրոպյան հայերենն ընդունի իմանա և ուսումնասիրած լինի, բացի ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանից: Այս գործով զբաղվում է միայն Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցը, որ և առաջին անգամ գիտության մեջ գտավ ու պարզեց մեսրոպյան հայերենի գաղտնիքը՝ Գաթրըճյանի և Գարագաշյանի ձեռքով (1840 թ.*):

Վերևում հիշատակված ցուցանիշներով կարելի է միշտ որոշել, թե որևէ գրվածք, որ ավանդված է մեզ հնից, մեսրոպյան շրջանին է պատկանում՝ թե հետմեսրոպյան շրջանին: Իբր օրինակ առնենք Խորենացու հետևյալ հատվածը.—

«Այլ ասասցուք, թե է՞ր աղագաւ կոչի նա Մանեայ այրք: Քանզի էր կին ոմն Մանեայ անուն յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանցն, որպէս զնունէ Վրաց վարդապետունի, որ ոչ շութափեաց ճետեւ նոցա ի գալն առ մեզ, գիտելով զամենայն տեղիս Աստուծոյ, բնակեցաւ...»:

Այս կարճ հատվածի մեջ հայտնապես մեսրոպյան չեն է՞ր աղագաւ և վարդապետունի (պետք էր ասել՝ առաջինի փոխարեն ընդէ՞ր, վասն է՞ր, է՞ր վասն, էրո՞ւմ և կամ պարզապէս է՞ր. իսկ երկրորդի տեղ՝ առանց ունի մասնիկն ավելացնելու՝ վարդապետ). — ճետեւիլ բառը միայն 4 տեղամ կա գործածված մեսրոպյան գրականության մեջ, բայց մեսրոպյան չէ (պետք է ասել՝ զնետ

*) Ընդարձակ պատմ. տես Ալիճյան, Դասական հայերէնը և Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցը, Վիեննա, 1932, հատկապէս էջ 130 և շարք...:

երթալ, զհետ զնալ, զհետ լինել, զհետ գալ)։— վերջապես մեքո-
պյան չէ գիտելով. թեև ունինք գիտելով գիտաստիճանացվածը*։

Լինում են դեպքեր, երբ մի միակ բառով կարելի է վճել,
թե գրվածքը պատկանում է հետմեքոպյան շրջանին. օրինակ՝
Զիմրոյ միաւորի ընդ պարագրելոյն անպարագրելին (Աթան. Թ)։
Այստեղ միակ անպարագրելի բառը՝ իր սլար նախամաս-
նիկով և բացասականի հետ -ելի մասնիկով միաժամանակ եր-
կու ապացույց է ներկայացնում հետնության։

Այնու ամենայնիվ հեշտ չէ ծանոթանալ մեքոպյան լեզ-
վի բոլոր գաղտնիքներին և նրբություններին։ Օրինակ՝ Գու-
սում հրատարակվում էր ժաշակ ոսկեղէն դպրութեան»
(1886/7), ընտիր հայերենով. Խմբագիրներն էին Ա. Մ. Գարա-
գաշեան և Յ. Գուրգէն, երկուսն էլ հավատարիմ մեքոպյան.
առաջինը նույն իսկ մեքոպյան հայերենի դուռն անողներից
մին. Չնայած դրան, Վիեննայի միաբանության անդամներից
մեկը, Հ. Գ. Մէնէվիշեան, ՀԱ. 1888, 159, քննադատելով ժաշա-
կի լեզուն, գտնում է հետեյալ սխալները.

— Ճշ. Գ. 3 յապշութիւն զընթերցողս կրթել.— այսպիսի ոճ
չկա մեքոպյան շրջանում, թեև ասվում է յապշուշ կրթել.— բայց
չկա յապշութիւն կրթել, կա յապշուշ դառնալ (Եւս. պատմ. 652),
որից կարելի է հետևել թե պիտի ասին յապշութիւն գար-
ծուցանել, բայց նույնպես չէ ավանդված։

— Ճշ. Գ. 19 Գրգռեաց յարոյց ամբաստանութիւն ի վե-
րայ նորա։

Ամբաստանել բայի խնդիրը լինում է գ-ով բացառական
կամ վասն-ով սեռական. չկա ի վերայ։

— Ճշ. Գ. 6 լալ և հեծել պարտ իցէ ի վերայ տկարութեան
մտաց ազդին։

Հեծել բայը առնում է միշտ ընդ նախդիրով կամ վասն
նախադրությամբ խնդիր։

— Ճշ. Գ. 27 ժամաբարտակ զրախօսութիւնս. առաջինը նոր
է հարմարեցրած ճամբարտակել բայից, երկրորդը՝ հատուկ է հե-
տին դարերին։ Բու՛ն մեքոպյան շրջանի լեզվով պիտի ասվեր
«անհանձար ընդվայրախօսութիւնս»։

Այս օրինակները ցույց են տալիս որ մեքոպյան մեծա-
գույն վարպետներն անգամ կարող են սայթաքել. Հետևաբար

*ՊՏԽ Մէնէվիշեան, Արգարու զրոյցը, Վիեննա, 1897, էջ ԺԱ։

և անհրաժեշտ է ունենալ ժեսրոպյան հայերենի ամբողջական համարաբառը, ուր լեզվի բոլոր օրինակները մանրամասն հավաքված ու դասավորված լինեին: Վիեննայի Մխիթարյանները կազմել են այդ աշխատությունը. բայց դա զտնվում է միայն իրենց մոտ ձեռագիր վիճակում, որովհետև այդպիսի ահազնածավալ աշխատություններ անհրատարակելի են:

Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Գաբադաշեան.—Նկարագիր ուսմանց. Վիեննա 1845:

Ալիենեան.—Դասական հայերէնը և վիեննական Մխիթարեան դպրոցը. Վիեննա 1932:

Նորայր.—Գորիւն վարդապետ և թարգմանութիւնը նորին. Տփղիս, էջ 16—35:

Գաթրըճեան.—Մաշտոցեան լեզուն. ՀԱ 1913, էջ 719—723:

Գալեմքեարեան.—Ոսկեդարեան և ոչ-ոսկեդարեան հայերէնը. ՀԱ 1903, էջ 257—272:

Մէնէվիշեան.—Ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը. ՀԱ 1903, էջ 225 շար:

ԳՐԱԲԱՐԸ ԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ ԷՐ

Մեր ուսումնականները շատ անգամ են զբաղվել այն հարցով, թե ե՞րբ հարի հայերենը, այն լեզուն, որով գրված են Ս. Գիրքը, Եզնիկը, Ոսկեբերանը և այլն, ժամանակի ժողովրդյան խոսակցական լեզուն էր, թե արվեստական մի լեզու, որ հորինեցին Մեսրոպ, Սահակ և իրենց երեց աշակերտները։ Ոմանք առաջինի կողմն են, բայց շատերը երկրորդ կարծիքին են. ուրիշներ էլ բռնում են միջին դիրք, այսինքն ընդունում են, որ ե՞րբ մեզ ավանդված այդ հայերենը (գրաբար) ժամանակի խոսակցական լեզուն էր, բայց Սահակի և Մեսրոպի ձեռքով գրական մշակություն կրած, կոկված ու բարեփոխված էր։

Միանգամից ասենք, որ արվեստական լեզվի գաղափարը հակառակ է գիտական լեզվաբանության սկզբունքներին և օրենքներին։ Ո՛չ մի տեղ, մարդկային պատմության ընթացքում տեսնված չէ ինքնահնար արվեստական մի լեզու կամ այդպիսի մի լեզվով գրված գրականություն։ Նույն իսկ այն արվեստական լեզուները, որ ժԹ դարուց սկսեցին հորինել զանազան գիտուններ՝ միջազգային հաղորդակցության պահանջներին բավարարություն տալու համար, (ինչպես վոլապյուկ, էսպերանտո, իդո և այլն) դեռ մինչև այժմ, հակառակ գիտունների և պետությանց և միջազգային զանազան կոնգրեսների ֆանքերի և աշխատանքի, արմատ չեն բռնել։ Նրանք անցել են և անցնում են նորաձևությունների նման, մինչդեռ գրաբարը (այսինքն Ե դարի «արվեստական» լեզուն) դարեր շարունակ շարունակել է իր գոյությունը։ Եթե այդքան գիտուններ, պետություններ և միջազգային կոնգրեսներ, այս լուսավոր դարերում չեն կարողանում ստեղծել ու պահել մի արվեստական լեզու, միթե Սահակ ու Մեսրոպ և իրենց սակավաթիվ աշակերտների խմբակը ավելի ուժեղ էին քան այդ բոլորը, որ կարողացան թե ստեղ-

ծել և թէ պահել այդ արվեստական լեզուն (գրաբարը) այնքան դարեր շարունակ:

Նախ հարց տանք.— ինչո՞ւ համար Սահակ և Մեսրոպ պիտի ստեղծեն արվեստական լեզուն.— անշուշտ այդ լեզվով մի գրականութուն ունենալու համար: Իսկ ինչո՞ւ համար պիտի ունենային այդ գրականութունը.— ի հարկե ժողովրդի պահանջներին բավարարութուն տալու համար: Ներկա դեպքում մենք գիտենք, որ Սահակի և Մեսրոպի նպատակը հայ ժողովրդի քրիստոնեական դաստիարակութունն էր, նրա ձեռքը հայերեն լեզվով գրված Ս. Գիրք տալն էր: Եթե նայդ գիրքը պիտի ծառայեր լոկ իբրև սրբութուն կամ իբրև կուռք, ինչպես պիտի լիներ, եթե նա գրված լիներ արվեստական մի լեզվով, այն ժամանակ խնչ կարիք կար այնքան նեղությամբ թարգմանելու այդ արվեստական հայերենին, քանի որ հունարեն և ասորերեն Ս. Գիրքը արդեն կար և գործածվում էր հայ ժողովրդի մեջ, եթե Մեսրոպ և բոլոր թարգմանիչները տառապում ու զանգատվում էին այն բանից, որ հայ ժողովուրդը ոչինչ չի հասկանում հունարեն կամ ասորերեն Ս. Գրքից, ինչո՞ւ պիտի տային նրա ձեռքը արվեստական լեզվով գրված մի ուրիշ Ս. Գիրք, որ նույնպես անհասկանալի պիտի մնար նրան:

Կորյունը խանդավառությամբ պատմում է այն ըոպեն, երբ Ս. Գիրքը հայերենի թարգմանված՝ ժողովրդին մատուցվեց:

«Յայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհո հայոց, անպայման սքանչելի լինէր. յորում անկարծ ուրեմն օրենսդրոց Մովսէս, մարգարէական դասուն, և յառաջադէմն Պաղոս, բովանդակ առաքելական գնդոյն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն ճայաբարբառք հայերենախօսք գտան:

«Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայելոյն: Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածազործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան, առժամայն վաղվադակի ամենայն իրացն եղևոց խելամուտ լինէր. ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցելոցն, այլ և յառաջագոյն յաւիտենիցն, և ապա եկելոցն սկզբանն և կատարածի, և ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն: Իսկ իբրև զչափ առեալ զիրացն հաստատութեան, և համարձակագոյն և առաւելագոյն զաշակերտութիւնն նորագիւլ: Վարդապետութեանն՝ լոմբէին ուսուցանել և թեքել, և պատրաս-

տական քարոզութեանն անգէտ մարդկան յօրինել. որոց և ինքեանք իսկ ի կողմանց և ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին յորդեալք և զրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն զիտութեանն Աստուծոյ: Քանզի յԱյրարատեան գաւառին՝ ի կայս թագաւորացն և քահանայապետացն, բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ» (Յորիւն, էջ 18—19):

Ամենաքիչ մի դար էր, որ հայերը քրիստոնյա էին. մի դար էր, որ քրիստոնեութիւնը քարոզվում էր նրանց մեջ և մի դար էր, որ նրանց ձեռքը տրված էր հունարեն և ասորերեն Ս. Գիրքը: Ի՞նչ զարմանալի բան է, որ այդ 100 տարվա ընթացքում, Հայաստանը տեղեկութիւնն անգամ չուներ Երուսաղեմի և Քրիստոսի մասին (երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածադործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան): Եվ հանկարծ նույն անտեղյակ երկիրը բոլոր քրիստոնեական պատմութեան խելամուտ դարձավ (առժամայն վաղվադակի ամենայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր): Ինչպէս բացատրել այս հանկարծական փոփոխութիւնը: Որովհետեւ Ս. Գիրքը, որ մինչև այն ժամանակ անհասկանալի լեզվով էր (հունարեն կամ ասորերեն), այժմ հայաբարբառք հայերենախօսք գտան, այսինքն թե գրված էր այն լեզվով, որ ժողովուրդը խոսում, բարբառում էր:

Այս մտածութիւնները մեզ ստիպում են ընդունել որ այն լեզուն, որով թարգմանվեց Ս. Գիրքը, հայ ժողովրդին հասկանալի, այսինքն նրա խոսակցական լեզուն էր:

Մեր աչքի առաջ իբր օրինակ ունինք հարյուրավոր դեպքեր զանազան գրականութեանց ստեղծման, մասնավանդ քրիստոնեական քարոզչութեան նպատակով, ինչպէս եղավ Մեսրոպի ժամանակ հայոց մեջ: Թողնելով սլավական և գոթական գրականութեանց ստեղծումը՝ Ավետարանի թարգմանութեան միջոցով, հիշենք անգլիացի ու ամերիկացի բողոքական միսիոնարների քարոզչական գործունեութիւնը՝ Ափրիկէի գուլուսների, Ամերիկայի կարմրամորթների և կամ մեր հարևան անգրագետ քրդերի մեջ, ի՞նչ են անում այդ քարոզիչները: Արդյոք որեւէ արվեստական լեզու են ստեղծում և դրանով սկսում իրենց քարոզչութիւնը: Ոչ, նրանք տարիներով մնում են այդ ժողովուրդների մեջ, ուշադրութեամբ լսում ու սովորում են նրանց խոսած լեզուն և հետո տառեր հարմարեցնելով՝ թարգմանում են Ավետարանը այդ խոսակցական լեզվով և սկսում են կարդալ ու

քարոզել, Ուրիշ կերպ վարվել ոչ կարելի էր և ոչ էլ պետք էր, Այսպես արին նաև Մեսրոպ և Սահակ:

Ասենք թե այն անգլիացի և ամերիկացի քարոզիչները օտար են այն՝ քարոզած ժողովուրդների համար, իսկ Սահակը և Մեսրոպը իրենց ժողովրդի հարազատ զավակներն էին. Այդ դեպքում օրինակ առնենք ալբանացիներին, արխաղներին, հզիդիներին և շատ ուրիշ ժողովուրդների, որոնք մինչև վերջերս անգլի ժողովուրդ էին և այժմ միայն այրուբեն հնարելով՝ հիմք դրին մայրենի լեզվով գրականության: Արդյոք նրանք հնարեցին որևէ արհեստական լեզու, թե գրեցին ու գրում են այնպես, ինչպես իրենք են խոսում: Բնականաբար խոսակցական լեզուն են անց կացնում գրականության, որովհետև ուրիշ կերպ կարող չեն:

Հակառակորդների զարմանքն ու տարակուսանքը հիմնվում է նաև ուրիշ երևույթի վրա: Ինչպես կարելի էր, հարց են տալիս նրանք, Ե դարում, առանց նախավոր մի հին գրականություն ունենալու, հանկարծ գրել մի այնպիսի հարուստ, չքնաղ, սքանչելի լեզվով, որին երբեք հետո չհասավ գրաբար գրականությունը հազարավոր տարիների ընթացքում:

Բայց այս երևույթը անսովոր չէ լեզուների պատմության մեջ: Մենք մեզ հետ ունինք այս կետում արաբերենը (Ղուրանի լեզուն), որի համար ահա թե ինչ է գրում Ռենանը. «Մարդկային պատմության անակնկալ երևույթների մեջ ամենից տարօրինակը և ամենից անբացատրելին, թերևս, հենց արաբերեն լեզուն է: Այս լեզուն, նախապես անհայտ, երևում է մեզ հանկարծակի իր ամբողջ կատարելության մեջ, իր ճկունությամբ, իր անհուն հարստությամբ, մի խոսքով այնպես կատարյալ, որ այն օրվանից մինչև այսօր չի կրել ո՛չ մի կարևոր փոփոխություն: Նրա համար չկա ոչ մանկություն, ոչ ծերություն. հենց որ երևաց նա՝ իր հրաշալի աշխարհակալությամբ, հենց նա լրումն էր ամեն բանի, Զգիտեմ, թե կարելի՞ է գտնել մի ուրիշ օրինակ, որ մի լեզու մտնի աշխարհ նրա պես, առանց հնավիճակ մի շրջանի, առանց միջին աստիճանների և առանց տատանումների» (Renan, Hist. des langues sémit. I.^e 1863, էջ 342):

Դրաբարը իբրև արվեստական լեզու ընդունելը ենթակայական (subjectif) մտածողություն է: Մենք, որ տարիներ շարունակ աշխատելով, հազիվ կարողանում ենք սովորել գրաբար և հիանում ենք միշտ նրա գեղեցկությամբ, ճոխության ու

պերճության վրա, չենք կարողանում ըմբռնել, թե ինչպես կարող էր նա լինել մի անգրագետ, հասարակ ժողովուրդի խոսակցության լեզուն: Եվ այս անըմբռնելի երևույթը բացատրելու համար մերթ ընդունում ենք Գ կամ Դ դարում գոյություն ունեցած և հույն, պարսիկ կամ ասորի տառերով կամ դանիելյան նշանագրերով գրված հայալեզու գրականություն և մերթ ընդունում ենք, որ այդ լեզուն երբեք խոսված չի եղել, այլ հանճարեղ Մեսրոպի և Սահակի ձեռքով շինված արհեստական մի լեզու է եղել: Բայց, ինչպես որ անհիմն է ենթադրել նախամեսրոպյան որևէ հայալեզու գրավոր գրականություն, նույնպես և անտեղի է մտածել, թե գրաբարը Ե դարում շինված արհեստական մի լեզու է: Մի ամբողջ ժողովուրդ և նրա գլխով անցած հազարավոր տարիների ժամանակը—ահա սրանք են եղել հայերեն լեզվի հեղինակները և այս հեղինակները շատ ավելի մեծ բան են կատարել, քան իրենց ծնած հանճարեղ զավակները:

Եթե գրաբարի գեղեցկության, ճոխության ու պերճության, նույնպես և նրա դժվարության պատճառով մենք առաջնորդվենք մտածելու, թե նա մի արհեստական լեզու էր և ոչ խոսակցական, ուրեմն արհեստական պիտի լինեն նաև հին հունարենը, լատիներենը, սանսկրիտը և այլն, որոնք, սակայն, իրենց ժամանակին խոսակցական լեզուներ էին: Խոսակցական չպիտի լիներ նաև գերազանցապես դժվար ու հանելուկային կազմությամբ արաբերենը, որ սակայն այսօր անապատում թափառող անգրագետ արաբի բերանում էլ է հնչում:

Այսօր գրաբարը չկա, և կան նրա փոխարեն բազմաթիվ հայ բարբառներ: Բայց գրաբարի հատկանշական կողմերի եթե ոչ բոլորը, գոնե մեծ մասը կարող ենք գտնել արդի հայ բարբառներում: Գրբ. առ իս նշանակում է «ինձ մոտ»։ կենդանի է Ղարաբաղի բարբառում. գրբ. յիմէն «ինձանից», ի քէն «քեզանից» կենդանի են Պոլսի բարբառում (իմէ, քէնէ ձեով)։— գրբ. ճմա «նրան» կենդանի է Արտահանի բարբառում. — գրբ. սոցա, դոցա, նոցա «սրանց, դրանց, նրանց» կենդանի են Խրիմի և Նոր-Նախիջևանի բարբառում՝ սոցա, դացա, նացա ձևերով. — գրբ. ո՞յր «որի» կենդանի է Վանի բարբառում՝ վիւր. գրբ. է՞ր «ինչ՞և» կենդանի է Թավրիզի բարբառում ճէ՞ր ձևով. — գրաբարի ներկան արդի հայերենի ստորադասականի կամ ըզձականի ձևով էր. այժմ այդ ձևի փոխարեն ունինք ում, կը, ել

ձեները. ինչ. տանում եմ. կտանիմ, տանելիմ. բայց գրաբարի ձևն էլ գտնում ենք խոտրջուրի բարբառում. ինչ. նօ՞յ տանիս «նօւր ես տանում», տունն ի նի տանիմ «տուն (ներս) եմ տանում». — գրբ. ք հոգնակերտ վերջավորության տեղ ամենուրեք գտնում ենք եր, ներ, բայց ք ձևն էլ պահված է Երևանի, Նոր-Ջուղայի, Ազուլիսի, ինչպես նաև Մարաղայի բարբառում. — գրբ. ց-ով հոլովումը գտնում ենք շատ տեղ. ինչ. Պլ. տղաք, տղոց. — վերջապես գրաբարի ամենաբնորոշ զ նախդիրը մինչև այժմ կենդանի է Մշո, Տիգրանակերտի, Սուչավայի, Սիրիայի բարբառում. — վերջինիս մեջ գտնում ենք նաև ի նախդիրը բացառականի և նախդրիվ հայցականի մեջ (օր. ի փուրցունքա թի փորձանաց», ի գէղէյնքա թի գետին», ի չուրքէյն թի չարէ»):

Գրաբարի արհեստական և ոչ խոսակցական լեզու լինելու գաղափարը մերժելուց հետո, անցնինք խոսել այն մեղմ կամ չափավոր կարծիքի մասին, որով գրաբարը համարվում է ժողովրդական լեզվի կոկված ու բարեփոխված մի վիճակը: Նրանք՝ որ հետևում են այս կարծիքին, իրը օրինակ մեջ են բերում մեր արդի աշխարհաբարը, որ հիմնապես մեր ժողովրդի խոսած լեզուն է, բայց գրադեպերի ձեռքով կոկված ու մշակված:

Այս օրինակը հենց ինքը իրեն է հերքում:

Ի՞նչպես կոկեցին մեր գրագետները հայ ժողովրդական լեզուն (ռամկորենը). ի՞նչպես ստեղծեցին նրանից աշխարհաբար գրական լեզուն: Թե արևմտյան և թե արևելյան աշխարհաբարի հեղինակները առին ժողովրդական լեզուն այնպես՝ ինչպես կար, ջնջեցին նրա միջից օտար (սովորաբար թուրքերեն) բառերը, դրին նրանց տեղ հայերեն հոմանիշները, իսկ աղավաղյալ հայերեն բառերը փոխանակեցին գրաբարի ձևերով: Օրինակի համար ժողովուրդը ասում էր՝

Սապոնը փխ հոտ ունի.

Գրագետները դարձրին՝

Օճառը վատ (կամ գեշ) հոտ ունի.

Ժողովուրդը զանազան բարբառներով ասում էր.

Երև. էս տուն բարցր ա.

Պլ. աս տունը բարս է.

Վն. էսա տուն պանցր ի.

Ղրբ. էս տունը պէցիւր ու:

Գրագետները վերցնելով գրաբարի ձևերը, կազմեցին՝

Աշխ. Այս տունը բարձր է:

Քերականությունը, շարահյուսությունը և համաձայնությունը մնացին անփոփոխ, ինչ որ նշան է թե փոխվել էր լեզվի միայն արտաքին կողմը, իսկ ներքինը ամբողջ մնացել էր նույն: Ուրիշ խոսքով լեզուն փոխված չէր:

Բայց քանի որ լեզվի շինությունը նշանակում է հին ձևերի վերանորոգում, հետևաբար այս շինողական երևույթը տեղի կարող է ունենալ միմյալ այն պարագային, երբ լեզվի հնագույն վիճակը հայտնի է: Իսկ երբ այդ հին ձևերը հայտնի չեն գրական մնացորդներով, ուրիշ խոսքով՝ չկան, գրագետը ստիպված է լսածը զրի առնել ամենայն հավատարմությամբ: Ուրիշ կերպ նյութապես անկարելի է: Այսպես արին և պիտի անեին բողոքական միսիոնարները կաթմարթները լեզվով Ավետարանը թարգմանելու ժամանակ, այսպես են անում նաև բոլոր անգիր ժողովուրդները, որոնք ակում են իրենց համար գիր և գրականութուն ստեղծել: Այսպես արին նույն իսկ մեր գրական լեզվի հնարիչները այն բառերի հանդեպ, որոնց հին ձևը կամ չկար և կամ չգիտեին. օրինակ՝ հենց, հերթ, ալարիլ, ալանի, արար, ակիշ, հարևան, ակոա, ատեն և այլ բաղմաթիվ գալառական բառեր: Եվ կամ նաև այն օտար բառերի հանդեպ, որոնց համապատասխան չին հայերեն ձևը չկար. ինչ. նամուս, հարամ, հալալ, մահտեսի ևն:

Արդ՝ Մեսրոպի կամ Սահակի առաջ կան որևէ գրական մնացորդ հայերհն լեզվով. կան նախնի գարերի հայերենի վիճակը ներկայացնող ուրեք գրություն, որպեսզի իմանային, թե ինչպես է եղել այս ինչ կամ այն ինչ բառի հնագույն հնչումը: Ի ըստ այնմ բարեփոխեին կամ կոկեին: Մենք գիտենք, որ նախքան Ե դարը ոչ մի գրականություն չի եղած հայերեն լեզվով: Ուրեմն Սահակն ու Մեսրոպը չէին կարող կոկել կամ հարդարել ժողովրդական հայերեն լեզուն, և ուրիշ միջոց չունեին, եթե ոչ ճշտիվ գրի առնել այն, ինչ որ լսում կամ իրենք խոսում էին:

Հակառակորդները իբր ապացույց մեջ են բերում այսպիսի մի կետ.— Եթե ասում են, գրաբարը Ե դարի խոսակցական լեզուն էր, ուրեմն պետք է որ այն դարի բոլոր հեղինակների լեզուն էլ միատեսակ լիներ. բայց ընդհակառակը, մենք մեծ գոնազանություն ենք տեսնում Ավետարանի, Եզնիկի, Եփրեմի, Ապաթանգեղոսի, վերջապես մեսրոպյան շրջանի գանազան հեղինակների լեզվի մեջ:

Թե Ե դարի հեղինակների լեզվի մեջ մեծ գանազանու-

թյուններ կան, այդ ընդունում է ամեն ոք, և դրա համար էլ վերևում մեարդայան հեղինակներին բաժանեցինք չորս դպրոցի (Եզնիկյան, Կյուրեղյան, Եփրեմյան և Ազաթանգեղյան)։ Բայց այստեղ լեզու ասելով չպետք է շփոթել բառարանն ու քերականությունը ոճի հետ։ Ե դարի բոլոր հեղինակներն էլ, ինչ դպրոցի էլ պատկանեն նրանք, միևնույն բառաբանն ունին ու միևնույն քերականությունը. ամենաաննշան տարբերությունն անգամ չկա նրանց մեջ որևէ բառի հնչման կամ գրության, որևէ բառի հսկուման և որևէ բայի խոնարհման մեջ, Չորս դպրոցների տարբերությունը կայանում է ոճի մեջ. մեկը պարզ ու հեշտ, մյուսը զարդարուն ու ծաղկավետ, մյուսը հորդ ու առատ, չորրորդը ծանր ու մութ։ Բայց ոճը բոլորովին այլ հարց է. լեզուն հասարակաց է, ոճը հեղինակինն է. առաջինը ընդհանուր է, երկրորդը՝ անհատական։ Ամեն մի հեղինակ, նայած իր կրթության, ճաշակին, զգացմունքների նրբության, նայած նույն իսկ րոպեի տրամադրության, ունենում է առանձին սեփական ոճ։ Բայց այդ չի նշանակում, թե նա դուրս է լեզվից. ոչ, նա հասարակության անդամն է ու մի քայլ անգամ չի կարող շեղվել լեզվի մեջ ընդունված ձևերից։

Այսպես ուրեմն պիտի ընդունենք, որ Ե դարում առաջին անգամ դրի առնված լեզուն, որ հետո զրաբար անունն ուտացավ, նույն ժամանակի ժողովրդական խոսակցական լեզուն էր, և ժողովրդական ու գրական լեզուների տարբերությունը, որ այժմ սովորական երևույթ է ամեն տեղ, գոյություն չունեւր այն ժամանակ մեր մեջ*)։

«Ավետարանի լեզուն հավատարիմ պատկերն է այն ժամանակ խոսված լեզվին, այնքան հավատարիմ՝ որքան անգլերեն Աստվածաշունչը հավատարիմ ցուլացումն է ԺՁ և ԺԷ դարերու մեջ խոսված անգլերենին»**),

Երբեմն այս բանը երևում է բավական հայտնի կերպով։ Փափաստած, որ այնպիսի փարթամ ու մթին ոճ ունեցող մի հեղինակ է, տեղ-տեղ, երբ առիթը ներկայանում է խոսեցնելու իր աշխարհիկ հերոսներին, դնում է նրանց բերանը մի լեզու, ոչ շատ հեռու է հեղինակի փարթամ լեզվից և կրում է հասարակ ժողովրդական անտաշ լեզվի ոճը***)։

*) Աճառյան. Պատմ. հայոց նոր գրականութ., էջ 6—8։

**) Conybeare, Մասիս, 1893, էջ 213—4։

***) Գարագաշեան, Ճաշակ Ոսկեղէն դպրութեան, էջ 43—51։

Դնում ենք այստեղ այսպիսի շորս օրինակ.

1. Խոսում է Արշակ Թագավորը, երբ լսում է, թե Վաղես կայսրը քաղաք է ներսեւին.

Քարինք բազումք ի վերայ կայսերն և ձեր ի բերելդ. քարինք և մեր շատ կան ի թափել զատամուկնս նորա ի տալն և ձեր ի բերելդ. զմեր վատթարութիւնս յո՞ տարայց. արդ՞ այդմ Իրախտեացդ ես դարձուցանեմ (Բուզ. Դ. Ժա):

2. Խոսում է Մուշեղ զորավարը Պապի առջև, թե ինչո՞ւ է բռնել Ուռնայր Թագավորին, բայց չէ սպանել.

Ջիմ զընկերսն զամենեանս ես կոտորեցի. իսկ որ Թագս ունէին, նոքա իմ ընկերք չէին, այլ քո. եկեսցես, որպէս ես զիման սպանի, դու գոյսն. այլ իմ յայր Թագաւոր ոչ ձգեալ ձեռն երբէք որ Թագ ունի, և ոչ ձգեմ. և մի այլ ձգել լիցի՝ եթէ կամիս սպանանել զիս, սպան. այլ ես, եթէ գայ ինձ ի ձեռն երբեք այր Թագաւոր, որպէս եկն բազում անգամ, ես ոչ սպանանեմ զայր Թագաւոր՝ որ գամ մի Թագ ունի, եթէ ոք իսկ զիս սպանցէ (Բուզ. Ե. դ):

3. Խոսում է Շապուհ պարսից Թագավորը, երբ Դրաստամատը խնդրում է այցելել Արշակին.

Խիստ են խնդրուածքդ, զոր խնդրեցերդ. զի յաւուրց ժամանակաց՝ յորմէ Թագաւորութիւնս Պարսից կանգնեալ է, և բերդն այն Անյուշ բերդ կոչեցեալ է, չիք ոք մարդ հղեալ ի մարդկանէ՝ որ իշխեցեալ է յիշեցուցանել Թագաւորաց զոր յայնմ բերդի եղեալ զոք է Թագաւորաց, յիշելով զայն մարդ՝ որ յայնմ բերդի զոք եղեալ է, թող թէ զնա զայր Թագաւոր և զիմ ընկեր կապեալ եղեալ յայնմ բերդի զհակառակորդն. քան մինչ աշխատ արարեր զմեզ և դու աւադիկ զանձն ի մահ եղիր յիշեցուցեր զԱնյուշն, որ ոչ էին լեալ երբէք օրէնք Թագաւորութեանս Արեաց ի սկզբանէ (Բուզ. Ե. է):

4. Հանդիմանաբար խոսում է Շապուհը Վասակ Մամիկոնյանին և Վասակը քաջաբար պատասխանում.

—Աղուէս, դու էիր խանգարիչ՝ որ այսչափ աշխատ արարեր զմեզ. դու ես այն՝ որ կոտորեցեր զԱրիս այսչափ ամա. և զի՞ գործես. զմահ աղուեսու սպանից գրեզ:

—Այժմ քո տեսեալ զիս անձամբս փոքրիկ, ոչ առեր զչափ մեծության իմոյ. զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի և արդ՝ աղուէս: Բայց մինչ ես Վասակն էի, ես սկայ էի. մի ոտնս ի միոյ լերին կայր և միւս ոտնս իմ ի միոյ լերին կայր. յորժամ յաջ ոտնս

յենուի, զաջ լեառն ընդ գետին տանէի. յորժամ ի ձախ ոտնն յենուի, զձախ լեառն ընդ գետին տանէի:

—Աղէ՛ տուր ինձ գիտել, ո՞վ են լերինքն այնոքիկ, գորոգուն ընդ ունջ տանէիր:

—Լերինքն երկուք, մի դու էիր, և մի Թագաւորն Յունաց: Այն մինչ տուեալ էր ինձ Աստուծոյ, զքեզ ընդ գետին տանէի և զթագաւորն Յունաց. մինչև օրհնութիւն հօրն մերոյ Ներսէսի հանգուցեալ էր ի վերայ մեր, և Աստուծոյ զմեզ ի ձեռանէ չէր թողեալ. մինչև զնորա բանն արարաք, և խրատ նորա եկաց առ մեզ, գիտացաք տալ քեզ խրատ. մինչև մեզէն աչօք բացօք անկաք ի խորխորատ: Արդ զինչ և կամիս, արա՛ (Բուզ. Դ. ծգ.).

Այս բօլորի մեջ մենք ուրիշ բան չենք տեսնում, եթե ոչ միևնույն բառարանը և միևնույն քերականությունը՝ ինչ որ մեսրոպյան շրջանի բոլոր գրվածքների մեջ: Տարբեր է միայն ոճը, խոսելու եղանակը, որ ունի հախուռն և անհարթ ձև:

Մի փոքրիկ ժողովրդական հատված էլ գտնվում է Նզնիկի մեջ. Մին ասէ թէ ի մերում գեղ ծովացուկ զկով գործեաց և զգոչիւնն հանապազ մեք լսեմք ամենեքեան: Եւ միւսն ասէ. Զպայն իսկ իմ աչօք տեսեալ է:

Բայց նույն իսկ ինքը Նզնիկը երբեմն, հակառակ իր մշակված ու նուրբ ոճին, գործ է ածում ժողովրդական անմշակ ոճ, ինչպես հետևյալ հատվածում:

Զի շունն, որ շնայ, մինչդեռ իսկ ի գործ շնութեանն իցէ, եթէ ոք շուն կոչէ զնա, ըմբոստանայ*):

Այս կարգի օրինակների վրա կարող ենք ավելացնել վիպասանական երգերը, որոնց հավաքածոն տեսանք վերը, գլուխ ժն: Ոչ ոք չի կարող մտածել, թե այդ երգերը ձորենացու հնարածն են, որովհետև մեծ է վիպասանական հայերենի և ձորենացու հայերենի տարբերությունը: Մյուս կողմից չկա տարբերություն վիպասանական հայերենի և մեսրոպյան հայերենի միջև: Նաև կարիք չկա ենթադրելու, թե այդ երգերը ձևափոխված են ձորենացու կամ որևէ մի ուրիշի ձեռքով, քանի որ երաժշտական չափն ու բանաստեղծական հորինվածությունը ոչ կարիք կար փոխելու և ոչ էլ հնարավոր էր: Ուրեմն վիպասանական հայերենն ու մեսրոպյան հայերենը, որ միևնույնն են, ժողովրդի խոսած ու երգած լեզուն էին:

*) Meillet, Rev. des et. arm. հտ. I, էջ 13.

Գրաբարի կենդանի ժողովրդական խոսակցական լեզու լինելու ապացույց է նաև այն, որ նա լիքն է կենդանի ժողովրդական առօրյա ձևերով ու դարձվածներով, նույն իսկ մի այնպիսի լուրջ փիլիսոփայական գրվածքի մեջ, ինչպիսին է Նզնիկը: Ինչպե՞ս մի քաղվածք այդպիսի դարձվածներից.

Զսակաւիկ ինչ գհայթայթանացն հնարս չմարթիս իմանալ^{*}). էջ 139:

Փորձ իրացն իսկ ցուցանէ. 157

Շուրջ եկեալ յածի հնարս խնդրել. 46

Մի ինչ տարցիս ընդ միտ (վատ բան մի մտածիր). 60

Յորժամ տազնապեալ ոք յումեքէ իցէ. 90

Ձեռ ոգի կլանել, չեռ ոգի առնուլ. 90

Մի օտարոտի ինչ գիրսն համարեացիս. 94

Օգնու ինչ իցէ այս զոր առնեմ, եթէ ի զուր ինչ փանայցեմ. 113

Լինիցի՞ք և եթէ չլինիցի, և ի զուր ինչ վաստակիցիմ. 120

Ա՞յդ ինչ ի մտի է քո (միտքդ ա՞յդ է). 129

Մեծի ծաղու արժանի է. 131, 135

Զմամնէ յուրաստ եմ և զմիւսմէն խոստուկ (այն չեմ ընդունում, մյուսն ընդունում եմ). 136

Մի զխորհուրդս ի վեր հանցես (մարդու չասես). 138

Մեծամեծս կոտորես (չատ մեծ մեծ ես փարդում). 289

Յականէ աղբերն պղտորեալ է շուր նորա. 243

Ոչ խառն ի խուռն ինչ առնէ. 234

Տեսի ընդ առաւօտս զերկինս կարմրացեալ, անձրև լինելոց է. 186

Հարաւ շնչէ, խորշակ մեծ լինելոց է. 186

Յորժամ շողն ընդ երդ մտանիցէ, հողամաղք իմն երևին ի շողն. 228

Բանջար ընդ մսոյ եփեալ է (մսով բանջարեղեն է եփել). 287

Ի բանջարոյն ոչ կամիմ ճաշակել. 287

Եթէ ուտէր ոք, չփնասէր. 66

Վարազի ուտի միսն և ոչ փնասէ. 66

Զմիսն եթէ սիրտ ուրուք առնոյր և ուտէր, ոչ փնասէր. 66

Է ինչ զոր ախորժեմ ուտել և է ինչ որ ոչ ախորժեմ ուտել. 283

^{*}) Հայոց օրինակներէ մեջ գեմքերը հաճախ փոխել եմ, որպէսզի խոսակցութեան պատկերը ավելի պայծառ դառնայ:

- Դատաստան կա իմ ընդ քեզ. 248
- Ո՞ր ոք լիցի դատաւոր ի միջի մերում. 248
- Արգահատել պարտ է և ոչ | պատիժս ի վերայ հասուցա-
նել. 59
- Ոչ ինչ ի վճռականացն գործեալ է. 38
- Անհնարին ֆնաս գործէ (հանցանքը մեծ է). 38
- Ոչ պարսաւանք ինչ են նմա և ոչ գովութիւնք. 41
- Թագուցեալ զթշնամութիւնն՝ դադտ կամի ֆնասել. 46
- Որչափ ի մեծութիւն հասանիցես, ի խոնարհութեան կալ-
ջիր զանձն. 224
- Վրիպել չէ հնար ի սահմանելոյ հրամանէն. 161
- Որ ինչ ի ճակատագրին գրեալ է հրամանացն, այնմ չէ
հնար վրիպել. 161
- Էջ ի տարապարտ հպարտութենէդ՝ չունել զանձնդ առ մե-
ծարգիս. 148
- Միթէ կասկած ինչ ուստեք է քեզ. 129
- Ջեղբօրն չարաճճոյ զխորհուրդ ընդէ՞ր ոչ գիտաց. 126
- Բերան ի բերան և ձեռն ի ձեռն ընդ բարեկամին իւրում
խօսէր. 95
- Ի մանկութենէ մարդիկ ի խնամս չարի միտեալ են. 44
- Մեզ մի լիցի այնպիսի ինչ ասել. 36
- Ամենեին այդմ խնդրոյ չիք սպառուած. 22
- Ըստ նոցա մտացն է (դստ իրենց կարծիքն է). 25
- Լինիցի մեզ ոչ ի գուր ինչ զբանս ծախել. 22
- Ձի պիտոյ է մեզ բնաւ մի ըստ միողէ թուել. այլ համա-
ռօտ իսկ ասել. 20
- Յետ այսր ամենայնի հաւանութեանց՝ յամառեալ զնոյն ի
մէջ բերես. 59
- Իսկ եթէ ի նմին յամառութեան կացցես. 29
- Ո՞րոց բարբաջանք են և ոչ ճշմարտութիւն. 251
- Յիւրեանց բանիցն իսկ ոչ ամաչիցեն. 209
- Յիւրեանց իսկ բանիցն յանդիմանին. 192
- Դու ո՞վ ես որ համարս պահանջես յինէն. 168
- Դու ո՞վ ես որ պահանջես պատասխանի յինէն. 168
- Ամենեին չէ հավատալի. 142
- Ապաքէն մարդկան մտաց բաջաղանք են. 122
- Վրճեալ ևս պնդիս ի բանիցդ վերայ. 99
- Ո՞ր բանից պարտ էր հաստատուն լինել. 74

Ամենայն առասպելք են և պառաւաց դրդչիւնք. 99

Ի սնտոի յոյս կապեալ կաս. 105

Ի զուր ակնկալութիւն կապեալ կաս. 105

Կեղծիք են և ոչ ճշմարտութիւն ինչ իրաց. 107

Անմտութեամբ լի են բաջադանքն. 119

Այս բոլոր պատճառաբանությունները ցույց են տալիս, որ մեսրոպյան շրջանում գրված հայերենը ճշտիվ ժողովրդի խոսակցական լեզուն էր*):

.

*) Գրաբարի խոսակցական լեզու լինելը պատճառաբանող և հաստատող վերջին հոգվածն է Աբ. Մովսէսյան, «Հայադէր դպրոցի ժառանգը և նրա հետագա վերակը», Գիտ. աշխ. XIII, էջ 388—390:

ՀԵՏՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Մեսրոպյան շրջանից հետո հայերենի բարեշրջության առաջին աստիճանը հետմեսրոպյան շրջանի լեզուն է:

Հետմեսրոպյան ենք կոչում այն շրջանը՝ որ անմիջապես հաջորդում է մեսրոպյան շրջանին, սկսելով 461 թվից: Մատենադրության սլատմության մեջ սովորություն է՝ ինչպես մեսրոպյան շրջանն ընծայել առաջին թարգմանիչներին (Մեսրոպ, Սահակ և իրենց երեց աշակերտները), նույնպես և հետմեսրոպյան շրջանն ընծայել երկրորդ թարգմանիչներին, այն է Սահակի և Մեսրոպի աշակերտների աշակերտներին:

Մեսրոպյան հայերենի հատկությանց մասին խոսելու ժամանակ բնականորեն և զուգընթացաբար պիտի դնենք հետմեսրոպյան հայերենի հատկությունները: Այսպես օրինակ՝ մի խումբ նոր արմատական բառերի երևումը (փարթամ, բուշք, փեթակ, կենցաղ), բառերի տարբեր ձևը (պատասխան, հիւսիս), մասնիկների ու բարդությանց նոր ձևեր (ինչ. պատասխանել, աղօթել, անշարժելի, պատասխանատրութիւն, փառատրել) և այլն: Այս բոլորի մասին նորից խոսել մի առ մի սովելորդ է: Այստեղ պետք է քննենք միայն այն հարցը, թե ինչից են առաջացել այդ տարբերությունները հետմեսրոպյան հայերենի մեջ:

Հին բանասերները այդ բոլորը բացատրում էին անկախաբայմբ: Արշակունյաց պետության կործանումով և քաղաքական կյանքի անկումով ընկնում է հայ դպրոցը, հայկական կրթությունը, որի արդյունքը լինում է և հայերեն լեզվի անկումը: Բայց այս բացատրությունը նախ լեզվաբանական արժանիք չունի, երկրորդ՝ ենթադրել է տալիս, որ զրաբարը մի արհեստական լեզու էր, որ Սահակն ու Մեսրոպը հնարելով տարածեցին Հայաստանում, իրենց հիմնած դպրոցների միջոցով:

Զնայվելով թիվ 3 նշանակած նախամասնիկները, որոնք դրական մի խմբակի արհեստական ձևերն են և որոնց մասին

խոսելու ենք զլուխ ի, հետմետրոպյան շրջանի մնացյալ բոլոր յուրահատուկ ձևերը ունին երկու ծագում։

1) Այն ձևերը, որոնք բոլորովին նոր են հետմետրոպյան շրջանի հայերենում, կամ նոր փոխառություններ են իրանական լեզվից և կամ հայերեն գավառական ձևեր, որոնք մետրոպյան շրջանում դեռ դուրս եկած չէին իրենց անձուկ շրջանակից և հետմետրոպյան շրջանին միայն տարածվելով Հայաստանի ուրիշ մասերում, դարձան ընդհանուր սեփականություն և մտան գրավոր լեզվի մեջ։

2) Այն ձևերը, որոնք ընդհանրապես նույն են մետրոպյան ձևերի հետ և նրանցից մասամբ միայն տարբերվում են, արդյունք են լեզվի հետագա զարգացման, նմանաբանություն (analogie), ընդհանրացման (généralisation) և այլ լեզվաբանական օրենքների։

Առաջին կարգին են պատկանում փարթամ, փեթակ, հրաշք, վսեմ, վեճ և այլն բառերը, որոնցից ոմանք հայտնապես գիտենք, որ պարսկական փոխառություն են, ինչ. փեթակ, վեճ, մյուսները թվում են, թե պարսկերեն պիտի լինին, ինչ. հրաշք, վսեմ, խկ բոլորն էլ ընդհանրապես գավառական ձևեր են։ Նույնը պետք է հասկանանք նաև արհեստ, պատասխան, արծիւ, հիւսիս և նման բառերի համար։ Պատասխանի բառի համար հատկապես պետք է հիշել, որ դա ներկայացնում է իրանական մի բարբառ, մինչդեռ պատասխան մի ուրիշ բարբառ — Բ կարգին են պատկանում հետմետրոպյան հայերենի մնացյալ առանձնահատկությունները։ Այսպես, երբ ամեն բառը դարձել է ընդհանուր գերադրական մասնիկ, դա արդյունք է ընդհանրացման. ամենագէտ բառը որ նշանակում էր «ամեն բան գիտցող», կարելի և շատ բնական էր հասկանալ նաև «ամենից ավելի գիտուն», այսպես հասկանալուց հետո մասնիկը պատրաստ էր և կարելի էր ամեն մի ածականի վրա կպցնել շատ վայելուչ ձևով։ — Երբ կային Տիգրանուհի, Համազասպուհի, Սմբատուհի ևն իգական անունները, անբնական չէր հետևել, թե ուրեմն ունի իգական մասնիկ է և նրանց օրինակով կազմել ամեն մի բառի իգականը։ Բայց պետք է կարծել, որ ունի մասնիկի այս գործածությունը ուսումնականների արհեստական հնարքն է և ոչ բնիկ ժողովրդական։ — Շատ կանոնավոր է ային և ելի մասնիկների գործածությունը. գործածական էին ցամաքային, հիւսիսային և այլն ձևերը, միօրինակության օրենքով կարելի պիտի լիներ ասել

նաև աստուածային, մարդկային և այլն։ Այսպես ային մասնիկը դարձավ ավելի ընդհանուր, իսկ ական հոմանիշը տեղի ավեց գոնե մասամբ։ Ամեն լեզվի մեջ էլ հոմանիշների մրցումը առաջացնում է կամ իմաստի տարբերացում և կամ եթե այդ կարելի և կարևոր չէ, մեկի կամ մյուսի ջնջումը։ — Ավելի բնական է ելի մասնիկի գործածությունը։ Իրա առում էին շարժելի, փոփոխելի, տանելի, ամենահեշտ ձևով կարելի պիտի լիներ ասել բացասական ան մասնիկի պարզ հավելմամբ անշարժելի, անփոփոխելի, անտանելի և այլն։ Դեռ կարելի է կարծել, որ տարբերություն դրված լինի անշարժ և անշարժելի, անփոփոխ և անփոփոխելի և այլն ձևերի մեջ։ Առաջինները նրանք են, որ ինքնին այնպես են, երկրորդները՝ ուրիշի միջոցով։ Այսպես՝ անշարժ երբ ինքնին իր տեղից չի շարժվում, անշարժելի ժայն, որին չի կարելի շարժել։

Շատ բնական և կանոնավոր է նույնպես իլ ձևով անորոշի կազմությունը։ Իթե սիրեմ տալիս էր սիրել, խաղամ տալիս էր խաղալ և թողում տալիս էր թողուլ, ինչո՞ւ խօսիմ պիտի տար խօսել և այսպեսով էլ շփոթություն առաջացնել և և բ լծորդություն մեջ։ Չկա ավելի բնական և կանոնավոր բան, քան խօսիլ ձևով անորոշի հորինումը, թեև այս դեպքում անկանոն պիտի մնային հոլովյալ խօսելոյ, խօսելով ձևերը, փխ. խօսալոյ, խօսով։

Ասացվածների տեղ առանձին բայեր գործածելու սովորությունը (պատասխանել, աղօթել փոխանակ պատասխանի առնել, աղօթս առնել) կարող է առաջացած լինել կամ որևէ գաղափարական ձևից և կամ բնական զարգացմամբ։ Մենք էլ սրանից քառորդ դար առաջ գործ էինք ածում թեյի մեջ շաքար գցել ասացվածը, բայց հիմա արդեն ասում ենք շաքարել միակտուր բայը։

Մեսրոպյան հատկություններից մի քանիսը այնպես են՝ որ նույն իսկ մեսրոպյան շրջանում բացում չեն։ օրինակ՝ երբ ասում ենք, թե օղ և եալ ձևով դերբայների փոխարեն գործ են ածվում հարաբերականով միասին դիմավոր բայեր (որ գործէն, փխ. գործողն, և որ գործին փխ. գործեալն) չի նշանակում, թե ող և եալ ձևով դերբայները ի սպառ գոյություն չունին մեսրոպյան շրջանում։ Նույնպես, երբ ասում ենք, թե երկիրների և քաղաքների անունները մեսրոպյան շրջանում հաճախ գործ են ածվում հատկացուցիչով (քաղաք Հոռվմայեցոց փխ. Հոռվմ և աշխարհ Պաղեստինացւոց փխ. Պաղեստին), չի նշանակում, թե բուն անունները իսպառ անգործածական են։ Հետմեջ-

բոսնիական շրջանի գործն է եղել սուրբն, այս և նման դեպքերում ծանոթ, բայց քիչ գործածական մի ձև ավելի ընդհանրացնել, ավելի սովորական դարձնել:

Այս բուրբից հետևում է, որ հետմեսրոպյան հայերենը ոչ թե մեսրոպյան հայերենի աղավաղումը կամ անկումն է, հառաջացած քաղաքական կյանքի անկման պատճառով, այլ լեզվի բնական աճման ու բարեշրջության հետևանքը, որի մեջ գործոն դեր ունին ընդհանրացում, միօրինակություն, պարզացում և նման լեզվաբանական օրենքներ, որոնցով կառավարվում են բոլոր լեզուները: Իսկ եթե մեկը այսօր ավելի համառնի մեսրոպյան մի գրվածքից, քան թե հետմեսրոպյան հայերենից, դրա պատճառը նախ՝ առաջին թարգմանիչների արվեստն է, որ անհատական գործ է և ոչ թե լեզվի քերականական հորինվածությունն արդյունք, և երկրորդ, ընթերցողի ճաշակն է, որ կարող է ըստ կրթության և ըստ սովորության անձից անձ տարբեր լինել: Հետմեսրոպյան հայերենն էլ, արվեստագետ հեղինակի գրչի աակ, կարող է դուրս գալ այնպես գեղեցիկ ու ճաշակավոր, ինչպես մեսրոպյան հայերենն է: Սրան իբրև ապացույց դնում ենք այստեղ երկու հատված հետմեսրոպյան ամենաառաջին հեղինակներից, այն է Փարպեցուց (Ն դարի վերջից) և Շղիշեից (նրանից քիչ առաջ):

1. Նկարագիր Այրարատայ

«Նւ խորհելով զայս ամենայն Արշակ թագաւորն ի միտս իւր՝ լքեալ մերժեալ թողոյր զբարի և զբնիկ ժառանգութիւն նախնեաց իւրոց, զաւառն Այրարատու, զհոյակապն և զհռչակաւորն և զակնաւորն, զամենաբոյն, զամենաբուղին, զամենալին, զամենագիւտն ի շահս և ի դարմանս մարդկային պիտոյիցս կենաց և վայելչութեան և սթափութեան. զդաշտս մեծատարածս և որսալիցս. զիւրինս շուրջանակի գեղեցկանիստս և պարարտարօտս, զհոճեալս երէովքն կճղակարածն իւք և որոճայնովքն, և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին: Յորոց ի վերուստ ի կատարացն ջրոց հոսմունք, անկարօտ ոռոգման արբուցանելով զդաշտս՝ մատակարարէ անբաւ բազմութեամբ յոսսանն, կանամբք, արամբք և ընտանեօք, զանպակասութիւն հացի և գինւոյ, զանուշահոտ գմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն և զզանազանումն իւղաբուղիս սերմանցն: Իսկ ի լանջակողմանսն կամ ի սարահարթ տեղիս սփռեալ, յոր դիպեցուցեալ զհայեցած նորոգատեսիլ մարդոց՝ հանդերձս ինչ և ոչ ծաղկաբոյս գոյնս կարծեցուցանեն»

սփռեալքս պարարտարոյսք և պարարտարօտք պարարտահամք. որոց թանձրախիտ աճմունք խոտացն զանթիւ արօտականս ընտանի իշանց և զանհամբոյր բոյլս վայրենի երէոցն յագեցուցեալ՝ թանձրաթաղանթս, առագագաւակս, սոնքացեալս գիրութեամբ զընաւ մարմինն ցուցանեն: Իսկ սաստկաբուրուփն անուշահոտ ծաղկանցն, որ զարանցն քաջաց որսառէր նետողացն և զհոտարած բացօթեպանցն, ընձեռելով առողջութիւն՝ զորացուցանեն զզգայութիւնն խելացն և նորոգեն: Անդ գտանին և ազգի ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց, ըստ ճարտարագետ ճանաչողութեան ստուգամուտ բժշկացն յօրինւածոցն, երագահաս ախտահալած սպեղանիք, և կամ արբմամբ, յերկարելոցն ի ցաւս պատահացուցանեն առողջութիւն:

Իսկ դաշտացն ամենալրութիւն զկամս աշխատասիրացն կորզելով յինքեանց իբրեւ բանիւ, և աւլցեալ որ զինչ և է բարով՝ ևս առաւել փութանակի զդարձն առ ինքեանս հրաւիրեն միանգամայն, որք ոչ միայն երեւութեամբն ցուցանեն, վերաբերեալ զշահաւորութիւն օգտից մարդկոն, այլ առաւել յորդորախոյզ աշխատողացն՝ զառ ընդ երկրաւ ծածկեալ օգուտս ուսուցանեն, զանձեւ անձանց շահս և զվայելս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց և ի հաստատութիւն հարկահանաց, զսակի և զպղինձ և զերկաթ և զպատուական քարինս. զոր ընկալեալ արուեստող ձեռաց, զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ զարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի խոյրսն և ի թագսն և ի հանդերձն յոսկեհուռս պաճուճեալս ընդելուզանեն: Այլ և մածմամբ ջրոց, համածին անուշութիւնս մատուցանեն կերողացն զխորտկացն որոշութիւնս: Նաև զարմատս եղէգնառէր բուսոցն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենաբաղձ դաշտն Այրարատոյ, այլ և ի նմանէ ծնեալ որդունս, ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց, ընծայէ օգտասիրացն շահս և շքեղութիւնս: Եւս և զետոցն զնացք բազմակերպ ձկամբք մեծամեծօք և փոքումբք. զանազանեալ համովք և այլ և այլ տեսովք՝ ուրախացուցեալ լցուցանէ զշնորհս ընչից և հագուելոք որովայնից ժրացելոցն և անվեհեր ջանացողացն:

Սնուցանէ յինքեան երկիրն ջրովք արուեստիւք և զառաւելութիւն հաւուցն յուրախութիւն և ի սթափումն որսատենչ ագտացն զկրկնաձայն քաղցրաձայն առապարտէր վիմասոյզ սորամուտ, երասմ կաքաւացն և սալմբացն և կամ զեղէգնաբլնակ թփամուտ մոցառաղօղ պարտաւարմին զանուշահաւ:

ազգ ազարացն վայրենեաց. այլ և զՋրասուզակ մամռախնդի
խօզակեր մեծանձունք և յաղթամարմինք հաւքն, փորն և
թանձրն և սազն, և կամ այլ բազում և անհամար ցամաքայ-
նոցն և ջրայնոցն ջուկք թուչնոցն, իսկ թակարդացն շրջափակու-
թեամբք, երազագիւքն և դահողովքն, ելեալ ի յորս գունդք նա-
խարարացն որդւովքն ազատացն. ուր ոմանք գհեալ ցուցն և այ-
ծեմանցն արշաւելով՝ զխիզախական զաղեղնաձայնն և եթ բար-
բառիցին. և այլք գհեալ բուլից եղջերուացն և եզանց ձիարձակ
եղեալ, զգործ կորովածիզ արանցն ցուցանեն. և կէսք սուսերօք
իրն և զմենամարտիկս, զսաստկանդամ երամս վարազացն զյորե-
ցուցեալ սպանանեն: Եւ շատք ի մանր մանկանց նախարարաց
որդւոցն դաստիարակօք և ծառայիւք զայլ և այլ սեռս ի թրաշ-
նոցն որսացեալ բազայիւք, դարձեալ քերիցեն ի յաճուսն ընթ-
րեացն ուրախութեան. և այսպէս առլցեալք իւրաքանչիւր որսով,
գնան ուրախացեալք»:

Փարպ. տպ. 1904, էջ 9—11:

2. Յետ պատերազմին

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ զրգհալք և
զգոռեալք էին յիւրաքանչիւր բաստեռունս և ի գահաւորակս,
հանապազ բոկ և հետի երթային ի տունս աղօթից, անձանձրոյթ
խնդրեալ ուխտիւք, զի համբերել կարացեն մեծի նեղութեանս:
Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց և
ամճովք երէցոց, խոտարուտ կենօք իրն և զվայրենիս ընդունէին
զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ, և ոչ յիշէին ամենեին զսովո-
րական փափկութիւնս: Սկացեալ ներկան մորթք մարմնոյ նոցա,
վասն զի ցերեկ արևակէզք էին և զամենայն գիշերսն զետնաբեկք:

Մոռացան զկանացի տկարութիւն և եղեն արուք լաւաքի-
նիք ի հոգևոր պատերազմին. մարտ եղեալ կռուեցան ընդ միզսն
կարևորս, հատին, կտրեցին և ընկեցին զմահաբեր արմատս նո-
րա: Միամտութեամբ յաղթեցին իւրրամանկութեան, և սուրբ
սիրով լուացին զկապուտակ ներկուածս նախանձուն. հատին
զարմատս ազահութեան և չորացան մահաբեր պտուղք ոստոց
նոցա:

Այլիք, որ ի նոսա էին, եղեն վերստին հարսունք առաքի-
նութեան և բարձին յանձանդ՝ զնախատինս այրութեանս: Իսկ
կանայք կապելոցն՝ կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս
և եղեն կցորդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց

նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, և ի հեռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանտարգելեացն: Մատամբ իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան, և զկարգեալ ռոճիկ նոցա յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տալին տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Անարիւն ճիպոնաց նմանեցին, որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կերակրանաց կեան, և կենդանի են միայն զօդն ծծելով, զանմարմնոցն բերեն զնմանութիւն:

Բազում ձմեռաց հալեցան սառնամանիք. եհաս զարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք. տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, և նոքա ոչ երբեք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք զարնանայինք յիշատակեցին զսպասկասէր ամուսինս նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք որսականք և խցեալ կուրացան արշաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նոքա, և ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռաստանէ. ի ճաշկատեղս նոցա հայեցան և արտասուեցին. և յամենայն յատեանս յիշեցին զանուանս նոցա: Բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա, և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա:

Եւ իբրև այնպէս յամենայն կողմանց ալեկոծ լինէին միտք նոցա, ոչ ինչ կասեալ թուլացան յերկնաւոր առաքինութենէն: Արտաքնոցն երեւէին իբրև այրիք սգաւորք և չարչարեալք, և յոգիս իւրեանց զարդարեալք և մխիթարեալք երկնաւոր սիրով:

Ոչ ևս սովորեցին հարցանել զեկեալ ոք ի հեռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր. այլ այն էին իղձք ազօթից նոցա, եթէ որպէս սկսանն քաջութեամբ, ի նմին կատարեսցին լի երկնաւոր սիրով:

Եղիշէ

Անուրանալի է, որ ոչ-մեսրոպյան հեղինակներ ժող կան քաղմութիւլ լեզուական անհարթություններ, լեզվի սխալներ, որոնց պատճառով էլ մենք սխալ գաղափար ենք կազմում նրանց մասին: Բայց դա նրանից է, որ այդ հեղինակները սկսել են գործածել արդեն ո՛չ թե իրենց խոսած լեզուն, այսինքն ժողովրդական կենդանի բարբառը, այլ նախորդներից ավանդված գրաբար լեզուն: Երբ մի հասարակ մարդ խոսում է իր բնական լեզուն, ինչքան էլ տգետ լինի, դարձյալ ճիշտ կխոսի: Իսկ երբ մի ուսումնական խոսում է ուրիշ լեզուն, ինչքան էլ գիտուն լինի, դարձյալ սխալ կխոսի:

Ե ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Լեզվաբանության ներածությունից գիտենք, որ լեզուն այն անհրաժեշտ միջոցն է, որ ստեղծել է մարդկային ընկերությունը, իր անդամների միջև փոխադարձ հաղորդակցություն պահպանելու համար: Մրանից դուրս լեզուն պոյություն իրավունք չունի: Իբր այն, լեզուն պիտի լինի մի և միևնույն ամեն մի ընկերական խմբակցության համար, ապա թե ոչ այլ ևս չի կարող ծառայել իբրև միջոց հաղորդակցության և հետևաբար կզրկվի իր գոյության իրավունքից:

Բայց լեզուն իբրև մարդկային մտքի ստեղծագործություն, իբրև պատկեր նրա քաղաքակրթական զարգացման և իբրև արդյունք մարդու ձայնական գործարանների գործունեության, չէր կարող մնալ փարացած վիճակում: Նա շարունակ պիտի փոփոխվեր համաձայն բարեշրջության (էվոլուցիայի) օրենքներին:

Միևնույն ժամանակ մարդկային հաղորդակցության միությունը բացարձակ չէ. ամեն մի համայնք իր ուրույն կյանքն ունի. և այս ուրույն կյանքը, միացած կլիմայական տարբեր պայմանների և ձայնական գործարանների տարբեր տիպի գործունեության հետ, առաջ է բերում մարդկային լեզվի մեջ տարբերություններ:

Առաջինները կազմում են լեզվի դարից դար փոխադասված կերպարանները, երկրորդները ստեղծում են միևնույն շրջանում զանազան բարբառներ:

Այս երկու երևույթները անխուսափելի են ամեն մի լեզվի կյանքում:

Մեսրոպյան հայերինը մեր լեզվի կյանքի մեջ առաջին երևույթի այն առաջին պատկերն է, որ ավանդել է մեզ պատմությունը. նրանից առաջ եղած պատկերները, թեև գիտենք որ կան, բայց մեզ անծանոթ են: Բայց միևնույն ժամանակ, նույն այդ մեսրոպյան շրջանին, պետք է ընդունենք, թե կար նաև

երկրորդ երևույթը, այն է զանազան բարբառներ հայերենի մեջ, որոնցից մեկը միայն բարձրացավ զրականության, այն է մեսրոպյան գրավոր հայերենը:

Հայերեն բարբառների Ն դարում գոյություն համար ունինք մի զորեղ պատմական փաստ. դա Եզնիկի մի վկայությունն է:

Յոսելով այն մասին թե ոգի, հոգի, շունչ կամ քամի ըստ էության միևնույնն են, Եզնիկը իբրև ապացույց մեջ է բերում բառերի հիմնական նշանակությունը և ասում է. «Ասի և դև ոգի. այլ ոգի չար... գոր թէպէտ և ի մեր լեզու այս շար ասեմք, որպէս ի խորանայ հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ, այլ գիտեմք՝ եթէ այսն հողմ է և հողմն՝ ոգի, ըստ յառաջագոյնն ասացելոյ: Քանզի յորժամ մեք ասեմք՝ թէ «իք շնչէ, ստորնեայք») ասեն՝ այս շնչէ»:

Վերջին նախադասությունից երևում է, որ Եզնիկը խտրություն է դնում Ստորնեայց հայերենի և իր խոսած հայերենի միջև: Եվ որովհետև Եզնիկը իբրև Կողբացի պատկանում է հյուսիսային Հայաստանին, ուստի Ստորնեայք բառով պիտի հասկանանք հարավային Հայաստանի ժողովուրդը, իսկ Եզնիկի շըրջանը, այն է հյուսիսային Հայաստանը, կարելի է կոչել Վերին Հայաստանի դավառների այսպիսի բաժանմունք և միևնույն անուններով հայտնի է մեզ նաև ուրիշ տեղից: Բուզանդ Դ. իգ խոսելով պարսիկների արշավանքի մասին՝ Մերուժանի առաջնորդությամբ, ասում է. «Առնուին կոտորէին զամենայն բնակիչսն վերնազաւառացն Հայոց. մինչդեռ թագաւորն Արշակ ի կողմանսն ստորին գաւառացն, յԱնգեղտանն էր յուտեստ, զմիջնաշխարհն քանդեալ բրեալ զօրքն Պարսից ապականէին»:

Անցողակի հիշենք, որ Եզնիկի տված բաժանմունքը համապատասխանում է մեր արդի վիճակին. ինչ սր այնտեղ Վերին է կոչվում, մեր այժմյան արևելյան (կամ Ռուսահայոց) կոչված բարբառն է, իսկ ինչ որ Ստորին է կոչվում, մեր այժմյան արևմտյան (կամ Տաճկահայոց) կոչված բարբառն է:

Բայց Եզնիկի վկայությունը միայն բարբառների անվանակոչությունը չի տալիս, այլ նաև այդ բարբառներին մեջ մի

*) Այս բառը թեև տպագրւներում ասորնեայք ձևն ունի, բայց Եզնիկի միակ ձեռագիրն ունի ստորնեայք. այս մասին տես իմ Քննութ. և համեմատութ. Եզնիկայ նորագիւտ ձեռագրին, էջ 74: Հմմտ. նաև Հանդ. ամս. 1932, էջ 191—4, ուր քննված է այս նորագոյուտ ստորնեայք ձևի արժեքը:

բառի գործածութեան տարբերութիւնը: Այդ բառն է այս, որ գործածական էր թե՛ Վերին և թե՛ Ստորին Հայաստանում, բայց Վերին Հայաստանում գործածվում էր «սատանա» նշանակութեամբ, իսկ Ստորին Հայաստանում «քամի» նշանակութեամբ: Վերին Հայաստանում «քամի» նշանակութիւնը հայտնի չէր և այդ պատճառով է, որ Եզնիկը հաստատելու համար այդ նշանակութիւնը, որ ինքը բառի առաջին և հիմնական նշանակութիւնն է համարում, քանզի «որովհետեւ» ասելով մեջ է բերում ստորինեայց «այս շնչէ» դարձվածը: Վերին Հայաստանում «քամի» իմաստով գործածական էր սիք (կամ սիւք) բառը. բայց այդ չի ստիպում մեզ անպատճառ ընդունել, որ սիւք բառը գործածական չէր Ստորին Հայաստանում, որովհետեւ սիւք իբրեւ ասորական փոխառութիւն, ավելի Հարավային Հայաստանում գործածական եղած պիտի լիներ: Կատարվել է լեզվաբանական սովորական մի երևույթ. երկու հոմանիշներից (այս և սիւք) հնագույնը տեղի է տվել նորի առաջ, բայց դեռ բոլորովին չի ջնջվել և պահվել է միայն շոգի» կամ «չար ոգի» նշանակութեամբ:

Բարբառների գոյութիւնը Ե դարում կարելի է հաստատել նաև մեսրոպյան շրջանից միզ հասած գրական գործերի լեզվական քննութեամբ:

Ամեն մի անհատ, որ գրում է որևէ ոչ-մայրենի լեզվով կամ բարբառով, ինչքան էլ լավ իմանա այդ օտար լեզուն կամ բարբառը, այնու ամենայնիվ իր մայրենի լեզվից կամ բարբառից որևէ հետք կթող ի, երբ մի վանեցի գրում է գրական հայերեն, լինի դա արևելյան թե՛ արևմտյան բարբառով, անշուշտ մի քանի տեղ որոշյալ բառերի ը հոգը կուլ պիտի տա: Երբ Լեոն իր Հայոց Պատմութեան մեջ (Ա. էջ 690) գրում է. «Տիգրանից մոտ էր ապրում», դրանով մատնում է իր դարաբաղցի լինելը (Ղարաբաղի բարբառում մօտ նախադրութիւնը վերցնում է բացառական խնդիր, մինչդեռ ուրիշ բարբառներում սեռական տրական խնդիր): Կամ երբ Մանանդյանը իր հրատարակած Նոննոսի մեջ (Marburg 1903, էջ 5, ծան.) գրում է պիտի լինիր՝ փոխանակ պիտի լիմէր, դրանով մատնում է, թե խոսում է կարենեցոց բարբառը: Նույն երևույթը տեղի պիտի ունենար անշուշտ նաև մեսրոպյան շրջանում:

Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ մենք չգիտենք և չենք էլ կարող իմանալ մեսրոպյան շրջանի պաշտոնական կամ կենսաբանական գրական լեզուն իր անխառն ձևի տակ, որպէսզի մենք

մի հեղինակի շեղումները բռնեինք: Չգիտենք նույն իսկ շատ երկերի հեղինակների անունը, ուր մնաց իմանալ նրանց որտեղացի լինելը, որպեսզի գտնե այդ միջոցով իմանայինք բարբառների որոշ հատկությունները:

Սակայն կարելի է, առանց այս նախապայմանների, քննել մեսրոպյան շրջանի հայերենը ինքն իր մեջ և եղած տարբերություններից եզրակացություններ հանել:

Այս մասին մի սոսկալի մանրագնին աշխատանք է կատարել Նորայր Բիւզանդացին*), որ (թեև բոլորովին այլ նպատակով) կարդացել ու բառաքաղել է ամբողջ մեսրոպյան հայ գրականությունը և գտել այնտեղ 634 բառ, ոճ, ասացված կամ դարձված, որ հատուկ են Կորյունին, Ագաթանգեղոսին, Փավլոս-տոսին, Մակաբայեցոց գրքերին ու Եվթաղին, բայց չկան մյուս մեսրոպյան գրվածքների մեջ:

Գաղափար տալու համար այս աշխատության մասին, դենք նրանից երեք օրինակ:

1) Մեկի անունը տալու համար մեսրոպյան հեղինակները սովորաբար լսում են «որում կոչէին, որում անուն կոչէր, որ կոչէր, որում անուն, որում անուն կոչէին»։ Բայց Կորյուն և իւր խումբը սիրում են գործածել «որոյ անունն ճանաչէր»։ այսպես գործածված է 11 անգամ, իսկ մնացյալ մատենագրության մեջ ոչ բնավ:

2) Իբրև մակբայից հետո սովորաբար գործածվում է որևէ դիմավոր բայ. ինչ. իբրև ետես, իբրև լուաւ ևն. Կորյունի խումբը սիրում է գործածել իբրև մակբայից հետո անցյալ դերբայ. այսպես գտնում ենք՝ «Իբրև ի վերայ հասեալ, իբրև կարգեալ, իբրև հայեցեալ, իբրև զգացեալ, իբրև տեսեալ, իբրև լուեալ, զոր իբրև լուեալ, իբրև գիտացեալ» ընդամենը 9 անգամ, իսկ մնացյալ մատենագրության մեջ և ոչ մի անգամ:

3) Նուազ «պինու մեծ բաժակ» բառը գործածված է Կորյունի խմբի մեջ 6 անգամ, բայց ոչ մի անգամ չկա մնացյալ մեսրոպյան գրականության մեջ:

Այս առանձնահատկություններից Նորայրը այն եզրակացությունն է դուրս բերում, որ Կորյուն, Ագաթանգեղոս, Բյուզանդ, Մակաբայեցիք ու Եվթաղ միևնույն անձի գործերն են (առաջինը ինքնագիր, մյուսները թարգմանական) և այդ անձն է Կորյունը:

*) Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք: Տփղիս, 1900:

Ինչ վերաբերում է ոճերի, դարձվածների, գտնապան ասու-
թյանց, բառերի այս կամ այն ձևով դասավորության, կամ ու-
րիշ այս կարգի արտահայտությանց, Նորայրի եզրակացությու-
նը կարող է ճիշտ լինել: Բայց ինչ վերաբերում է քերականա-
կան ձևերի, մասնիկների, բառերի և մանավանդ արմատական
բառերի գործածության, եզրակացությունը բացարձակապես
սխալ է: Անկարելի բան է ընդունել, որ օրինակ նուազ «բաժակ»,
ատրուշան «կրակատուն» բառերը, կամ անի հոգնակներտ մաս-
նիկը (աւագանի, կանանի, ազատանի, դլխանի ևն), որոնք միայն
Կորյունի խմբումն են պատահում, հատուկ լինեին միայն Կո-
րյունի անձին: Քերականություն և բուռն արան մասնավոր ան-
հատի գործ կամ սեփականություն չեն: Դրանք հատուկ պետք
է եղած լինին մի որոշ բարբառի, որ խոսում էին Կորյունը,
Ագաթանգեղոսը, Բյուզանդը և Մակարայեցոց գրքի ու Նվթաղի
թարգմանիչը կամ թարգմանիչները:

Այս տեսակետով մոտենալով ինդերին, Նորայրի կազմած
աշխատությունը կարող է ուրեմն ծառայել մեզ՝ երևան հանելու
համար վերոհիշյալ բարբառի առանձնահատկությունները:

Ինչպես վերևում ասացինք, Նորայրի հավաքած հատկա-
բանությունները 624 հատ են: Այս թվից մի մասը բոլորովին
գուր է դրված, որովհետև՝

1) Իբրև պատմական բառեր անշուշտ գտնվելու էին միայն
Կորյունի խմբի մեջ, և ոչ ուրիշ տեղեր էլ. ինչ. Այրարատեան,
Նոր քաղաք (Վաղարշապատ), Մաղխազ, Մաղխագութեան տուն,
Հայոց մեծաց ևն:

2) Թեև ցանցառ, բայց գործածված են մյուս մատենագրու-
թյանց մեջ և այդքանը բավական է, որ Կորյունի խմբին հա-
տուկ ձև չհամարվեն. ինչ. նժոյգ, դեսպան ևն:

3) Հազվագյուտ են նաև Կորյունի խմբում և տարօրինակ
չէ, որ ուրիշ տեղ գտնված չլինեն. ինչ. բամբրախուն, մեծա
լրջմտութեամբ, անցնորն առնել:

4) Բոլորովին սովորական բառեր են և կարեք չկա բնավ
իբրև այս կամ այն հեղինակի հատկաբանություն հիշելու. ինչ.
Յունաց և Հոռոմոց աշխարհն, երանելիմ Ղուկաս ևն:

5) Ծանոթ են ուրիշ հեղինակներից, բայց Նորայր աչքից
փախցրել է. օր. յանդիման լինել թագաւորին ճերկայանալ՝
ոճի համար տալիս է 12 օրինակ և ճշ մի օրինակ մյուս մատե-
նագիրներից. բայց հմմտ. Յանդիման եղև արքային. ՍԳր. կայ-

անք հս քեզ պարտ է յանդիման լինել. Գծ. Այս կարգի բառերի և սճերի մի ցանկ տես Հ. Ս. Կոզեան, Մակաբայեցւոց Բ գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Վիեննա 1923, էջ 19—22.

Վերջապես մենք դուրս պետք է հանենք այն դարձվածները, որոնք թեև կարող են համարվել որոշ հեղինակի նախասիրած ձև և ըստ այսմ օգտակար լինել Նորայրի մտադրած նպատակին, բայց անկարելի է վերագրել որոշ բարբառի առանձնահատուկութան, որովհետև ընդհանուր հայերենն էն. այսպես զօրս զօրութեամ իւրոյ, բուն գունդն, ինքն իսկ թագաւորն, մանկիկ մի փոքրիկ ևն.

Կատարելով այս գտումը և դուրս հանելով Նորայրի աշխատությունից վերոհիշյալ հինգ կարգի աստությունները, մենք իբրև Կորյունի բարբառին առանձնահատուկ ձևեր գտնում ենք հետևյալները.

1. ԲԱՐԴ ԿԱՄ ԱԾԱՆՑ ՁԵՎԵՐ

Արուեստախօսել, անարգամեծար, առաքելակից, ամենափրկիչ, յուսալից, հայրաբարոյ, փառաբանիչ, աստուածակարգ, գելարան, դիւրահաս (հեշտ), տօնախմբել, ինքնատես (ականատես), կենդանատուր (կենսատու), մենակուիւ (մենամարտող), տեղապահ, ըստանձնել «կրել» (փխ. առնուլ՝ բառնալ ըստ անձին), միահաղոյն (այլք՝ միանգամայն), միասնական, տաճարակից (սեղանակից), անպիտոյ (չպիտոյ), վկայարան կամ մարտիրոսարան (մատուռն), ձեռնադրել, աստուածակերպ, դասադաս, վերնագաւառք (վերին կողմանք կամ աշխարհք), միջնաբերդ, յառաջու (յառաջագոյն), կուսաստան (կուսանոց), առիւծաբար (իբրև առիւծ):

—Համապագ բառով բարդեր.—հանապազատարած, հանապազարուխ, հանապազախօս, հանապազսկիր, հանապազատես.—մյուսներն ունին մշտնջենաբուլթ, մշտակիր, միայն մեկ անգամ կա համապագասուտ:

—Բարեացապարտ, չարեացապարտ.

—Աշխարհակիր, անուանակիր, խաչակիր.

—Նախավկայ, նախածանօթ (յառաջածանօթ).

—Զօրանիստ, թագաւորանիստ.

—Երկնաչու, ամպաչուել, նաւաչու (մյուսները չու բառով կազմած ոչ մի բարդ չունին).

2. ՈՃԵՐ ԵՎ ԱՍՏՅՎԱԾՆԵՐ

1. Որոյ անունն ճանաչէր.
2. Փոյթ ի վերայ ունել «ջանալ».
3. Տեսուչ եպիսկոպոս.
4. Ի ժամադիր կողմանս հասանել.
5. Թողուլ վերակացու (ետեղապահ, տեսուչ, պահապան ևն փխ. կացուցանել).
6. Որում անուն. փխ. որում անուն էր.
7. Գայ երևել (երևան եկավ, յայտնվեց).
8. Ի հանգիստ փոխել (թաղել նահատակին).
9. Աստուածեղէն կրօն (աստվածապաշտութիւն).
10. Ծածուկ լուսաւորութիւն (գաղանի խորհուրդ).
11. Կոյսս կոյսս (փխ. կողմանս կողմանս).
12. Խոտաճարակ լինել (խոտ ճարակել կամ ուտել).
13. Տեսանել ի բացէ (այլք ի բացուստ, ի հեռուստ, ի հեռաստանէ):
14. Գինի կամ բաժակ ի մատունս (փխ. ի ձեռս).
15. Ուխտ քահանայութեան (կղերականք).
16. Յայնժամ դեռ ևս.
17. Երեոյթ տեսիլ (տեսիլ ծանականաց).
18. Հրովարտակ առնել կամ տալ (հրովարտակ առաքել).
19. Փոխանակել կամ փոխանակ տալ զանձինս (տալ կամ մատնել զանձն վասն).
20. Ի հնոց ժամանակաց հետէ.
21. Ձեռն ի ձեռն (վաղվաղակի).
22. Բովանդակել զունդ կամ զօրս (զօրաժողով լինել).
23. Զօրաժողով է (այլք՝ զօրաժողով լինի).
24. Զօրահատոյց առնել (զորքի մի մասն ուղարկել).
25. Ի հարկի կացուցանել (դնեմ ընդ հարկաւ, հարկատու առնեմ և այլն):

3. ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

1. Կղեր (կղերական, կղերիկոս).
2. Ատրուշան (կրակատուն).
3. Նուաք (բաժակ).
4. Գումարտակ (գունդ զօրաց).
5. Դղեակ (բերդ, ամրոց):

4. ԱՅԼԻՄԱՍՏ ԲԱՌԵՐ

1. Հայրենիք (հայր) նշանակությամբ գործածված)։
2. Բնակութիւն (Սեպհականութիւն)։
3. Միամտութիւն (հավատարմութիւն)։
4. Թափել (նշ. հափշտակել), իսկ ըստ այլոց «յետ առնուլ՝ դափշտակեալն»)։
5. Զանազան (աւնաման)։
6. Զգալ (շուել, տեղեկանալ, իսկ ըստ այլոց «նկատել, զգալ»)։
7. Ի բարձուէ (ի բարձրութենէ)։

5. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

1. Իբրև մակբայից հետո գործածվում է անցյալ դերբայ՝ փոխանակ դիմավոր բայի. ինչ. իբրև հասեալ փխ. իբրև հասա. Փոխանակ դիմավորի՝ անցյալ դերբայի գործածության այլ օրինակներ ևս կան։

2. -անի հոգնակերտ մասնիկով կազմված բառեր. ինչ. աւագանի, կանանի, ազատանի, գլխանի (գործածված ընդամենը 39 անգամ. մնացյալ ամբողջ գրականության մեջ մեկ անգամ կանանի և մեկ անգամ ընկերանի)։

3. -ուրիւն մասնիկով բառերից բարդված ձևեր. ինչ. յարութենական, արդարութիւնաբեր, արքայութիւնաբեր, օծութիւնընկալու, օրհնութիւնաբեր, մխիթարութիւնաբեր, յարութիւնագործ, նեղութիւնակիր, փրկութիւնագործ, քաւութիւնաբեր, ամուսնութիւնընկալ, օրհնութիւնսընկալու։ Այսպիսի կազմությամբ բառեր չկան մնացյալ հեղինակների մոտ, բացի երկու բառից, իմաստութիւնախնդիր և փրկութենական, երկուսն էլ ձեռագրական սխալ են թվում։

4. Ինքնին թագաւորն, իշխանն փխ. ինքն թագաւորն...

5. Յայնց պատճառանաց (յայս պատճառս)։

Այս հինգ կարգի առանձնահատկությանց մի մասը կարող է նույնպես կեղծ կամ պատահական լինել (դատելով խնդիրը միայն բարբառային տեսակետով)։ Այսպես մենք գիտենք որ հայերենը բարդությանց մեջ բավական ազատ է. ուստի կարող է պատահել, որ հորյունը անձնապես բարդ բառերի սիրող լինել և այդպիսի բարդ ձևեր կերտելով իր զրվածքը զարդարելու։ Այսպես են օրինակ աստուածակարգ, հայրաբարոյ, անարգամեծարէն։ Բայց ուր որ մի սկզբունք կա, կարելի է այնտեղ բարբառային առանձնահատկություն տեսնել. այսպես, ըստ Նորայրի

մեսրոպյան ամբողջ գրականության մեջ չու բառով բարդություններ չկան և միայն Կորյունի խումբն է որ ունի այսպիս բառեր (երկնաչու, ամպաչուել, նաւաչու): Արդ այս բառերը կաբող են այն բարբառին հատուկ լինել: Մյուս կարգերի առանձնատկությունները, ինչպես վերևում էլ նկատեցինք, ավելուժեղ են և անշուշտ, ինչպես արմատական բառերը, ցույց ետալիս առանձին բարբառ:

Ենթադրելով, թե մեր պատճառաբանությունները բավական գորեղ են, և ընդունելով Կորյունի լեզուն իբրև Ե դարի առանձին բարբառ, մենք կարող ենք այժմ քննել, թե Հայաստանի ժրջանին հատուկ էր այդ բարբառը: Անշուշտ եթե իմանայինք, թե Կորյունը որտեղացի է, խնդիրը վճռված կլիներ. բայց այդ բանը հայտնի չէ. որովհետև ճիշտ չէ այն կարծիքը կամ ենթադրությունը, թե Կորյունը վրացահայ կամ նույն իսկ վրացի էր*):

Բայց հայտնի է, որ Կորյունը Այրարատյան գավառից չէր. որովհետև եթե գիտենք, որ Եզնիկը այս գավառից էր, իսկ Կորյունի լեզուն Եզնիկի լեզվից տարբեր է, ուրեմն և Կորյունը չի կարող լինել Այրարատից: Նմանապես Կորյունը Տարոնի շրջանից էլ չի կարող լինել, որովհետև Մեսրոպը՝ որ Տարոնի շրջանից է, Կորյունից տարբեր լեզու ունի Առակաց գրքում: Մնում են Հայաստանի արևելյան և արևմտյան գավառները. առաջինը Պարսկաստանի սահմանակից, երկրորդը Հունաց սահմանակից: Այս երկուսից ընտրելի է անշուշտ առաջինը. ինչպես ցույց են տալիս Կորյունի լեզվի առանձնահատկություններից մի քանիսը. այսպես 1) ատրուշաց, նուագ, գումարտակ գուտ պարսկական փոխառությունց գործածությունը. 2) պարսկական անի հոգնակերտ մասնիկով կազմված բառերի հաճախությունը. 3) անցյալ դերբայի հաճախակի գործածությունը դիմավոր բայի փոխարեն, ինչ որ նույնպես պարսկերենում ընդունված ձև է: Արևելյան Հայաստանը անշուշտ ավելի ազդված պիտի լիներ պարսկերենից, քան Հայաստանի մյուս մասերը: Այս բանը երևում է նույնիսկ այսօր, հազարավոր տարիներից հետո: Հարևան բառը, որ իրանական հին փոխառություն է, գտնվում է միայն մեր արդի արևելյան բարբառներում. մինչդեռ արևմտյան բարբառները գործ են ածում դրացի բառը, որ բնիկ հայերեն է:

*) Տես իմ Ս. Մեսրոպի և գրեթե գիտի պատմութեան աղբիւրներն, էջ 7—8:

Երևան բերելով Ե դարի մի բարբառ (այն է արևելյան Հայաստանի բարբառը), մենք կարող ենք այժմ ընդհանրապես համեմատություն դնել այդ բարբառը մյուսների և հատկապես Եդնիկի, այն է զուտ Արարատյան բարբառի հետ և կշռել նրանց էական տարբերությունը:

Լեզվաբանության ներածությունը սովորեցնում է մեզ, որ մարդկային լեզուները բաժանվում են զանազան լեզվաբների, որոնց ստորաբաժանումներն են ճյուղ, լեզու, բարբառ և ենթաբարբառ: Բացի առաջինից, որ մի մորից առաջացող բոլոր լեզուների ընդհանուր գումարն է ներկայացնում, ոչ մի տեղ որոշ սահման չկա: Չգիտենք և չի էլ կարելի իմանալ, թե ինչն է կազմում իրական սահմանը երկու ճյուղերի միջև, կամ ավելի խոր գնալով՝ ուր է սկսում լեզուն, ուր է բարբառը և ուր ենթաբարբառը: Ո՛չ միայն ամեն ինչ հարաբերական է, այլ և պայմանական ու պատահական: Դրա համար է, որ շատ անգամ պիտուները տարբեր տարբեր բաժանումների են հետևում: Մի ժամանակ հնդկական և իրանական լեզուները տարբեր ճյուղեր էին հաշվում, այժմ միասին կազմում են Արիական խումբը: Այսօր էլ Բալթիկ-Սլավոնական լեզվաճյուղը շատերի համար կազմում է երկու առանձին ճյուղ (Բալթիկ և Սլավոնական): Ավելի վատ են ավելի փոքր ստորաբաժանումները, Ցարական շրջանում ուկրաիններն ուսերենի մի բարբառն էր համարվում. միայն Սովետական իշխանությունն էր, որ ճանաչեց, թե նա անկախ լեզու է, համաձայն գիտություն: Սպաներենը և պորթուգալերենը համարվում են երկու տարբեր լեզուներ, բայց նրանց միջև եղած տարբերությունը ավելի փոքր է, քան հայերենի ու ղոկերենի. և սակայն այս վերջինը համարվում է բարբառ: Այսպիսի օրինակներ բազմաթիվ են, Իսկ բարբառների և ենթաբարբառների տարբերությունը շատ ավելի անորոշ է: Ընդհանուր սկզբունքն այն է, որ երբ երկու անհատ իրար չեն հասկանում, այդտեղ բարբառ կա. իսկ երբ հասկանում են իրար առանց դժվարության, այդտեղ ենթաբարբառ կա: Բայց չհասկանալու և հասկանալու միջև կան անհուն աստիճաններ. և անշուշտ այդ հասկացողությունը կամ անհասկացողությունը առաջանում է նաև մարդու սեփական ընդունակությունից: Շատ անգամ մեզ համար անհասկանալի է դառնում բարբառը, երբ այսինչ անձն է խոսում, բայց մի ուրիշի բերանում նույն բարբառը հասկանալի է դառնում: Միևնույն բարբառը անհասկանալի է, երբ

ականջով ենք լսում, իսկ երբ գրավոր ենք կարդում, ավելի հասկանալի է դառնում:

Այս բոլորը նկատի առնելուց հետո, այժմ հարց տանք, թե Ծ դարի բարբառները թնչ աստիճան էին ներկայացնում. այնպես էին, որ հայերը իրար չէին հասկանում, թե՞ ընդհակառակը արտասանական և այլ չնչին տարբերություններ միայն կային, որոնք գրավորի վերածվելու ժամանակ արդեն ջնջվում էին:

Այս հարցին մենք կարող ենք պատասխանել տեսականորեն և գործնականորեն:

Տեսականորեն մենք կարող ենք դատել հետևյալ ձևով:

Գիտենք, որ Մեհրուպը հնարելով հայերեն գիրը՝ նպատակ ուներ քրիստոնեական քարոզչություն: Նա ուզում էր տալ ժողովրդին Ս. Գիրքը, նրան հասկանալի լեզվով: Նա ման եկավ Հայաստանի բոլոր գավառները, թե պարսկական արևելյան Հայաստան և թե հունական արևմտյան Հայաստան, և ամեն տեղ դպրոցներ բանալով, սովորեցրեց հայ գիրը: Ըստ Կորյունի վկայության, նույնը արավ նաև Վրաստանում և Աղվանքում, որոնց համար հնարեց այբուբեն և թարգմանել տվեց Ս. Գիրքը իրենց լեզվով: Արդ, եթե Արարատյան բարբառը, որով թարգմանված էր Ս. Գիրքը, հասկանալի չլիներ Հայաստանի զանազան գավառներին, էլ թնչ նպատակ ուներ այդ քարոզչությունը կամ այբուբենի ուսումը: Իսկ եթե միևնույն թարգմանությունը տարածվում է ամեն տեղ, նշանակում է, որ ժողովուրդը փոքր ջանքով կարող էր հասկանալ այդ լեզուն:

Գործնականորեն դատելով հարցը, մենք մեր առաջ դնենք Արարատյան (Եզնիկի) բարբառը և Արևելյան (Կորյունի) բարբառը, որ նախորդ քննություններով ձեռք բերինք, և համեմատենք իրար հետ: Ո՛չ մի էական տարբերություն չկա երկուսի մեջ. նույն են բոլոր բառերը, նույն են ամբողջ հոլովումն ու խոնարհումը, նույն են շարադասությունը և համաձայնությունը. մի խոսքով երկուսն էլ միևնույն լեզուն է: Նորայրը (էջ 262) գտնում է, որ հանգերձ բառը Կորյունի իմբի մեջ հոլովվում է ո հոլովման համաձայն (հանդերձոյ, հանդերձով, ընդամենը 4 անգամ), մինչդեռ մնացյալ՝ գրականության մեջ հոլովվում է միշտ ի ձևով, միայն մի անգամ կա ի հանգերձոյ ձևը (Ղևտ. ԺԱ. 32): Արդարև մեծ տարբերություն, որի վրա կարելի է բարբառ հիմնել!!!

Այն բոլոր տարբերությունները, որ մենք տեսանք Կորյուն-

նի բարբառում, ոչ մի էական արժեք չունեն և ներկայացնում են միևնույն հայերեն լեզուն: Ի՞նչ էական տարբերություն կա, եթե մեկը խոտանաքակ լինել ասի և մի ուրիշը խոտ ճարակել կամ ուտել. եթե մեկը գինի կամ բաժակ ի մատուցա ասի և մի ուրիշը բաժակ ի ձեռս: Եվ կամ ավելի խիստ ձևերից խոսելով, եթե մեկը ութիւմ ձևով բարդություններ կազմի (նեղությունա-կիր, քառությունարեւն) և մի ուրիշը այդպիսի ձևեր չգործածի. եթե մեկը անցյալ դերբայ գործածի (իրեւ հասեալ), իսկ մյուսը դիմավոր բայ (իրեւ եհաս): Այս տարբերությունները այնքան անարժեք են, որ թույլ է տրված միևնույն Ս. Գրքի մեջ երկու տարբեր բարբառների գոյությունը. Հին կտակարանի ամենամեծ մասը և Նոր կտակարանն ամբողջ Արարատյան բարբառով են, միայն Մակարայեցոց գրքերը Կորյունի բարբառով են: Եվ այս երկու բարբառները կողք կողքի ապրել են միշտ, առանց որևէ անպատեհություն, առանց որևէ դժվարություն կամ թյուրիմացություն առաջացնելու: Գրքեր ամբողջ կարդացել են Ս. Գիրքը և այժմ էլ, եթե Նորայրի քննությունները չլինեին, չպիտի էլ իմանայինք, թե նրանք տարբեր բարբառների արդյունք են:

Գլխավոր տարբերությունը երկու բարբառների միջև, ինչպես նախորեն ստացինք, մի քանի նոր բառերի գոյությունն է (ատուշան, նուազ, գումարտակ, զղեակ, կղեր և ի հարկե ուրիշներ էլ). նաև որոշ բառերի տարբեր իմաստով գործածությունը, ինչպես միաժամանակ «հավատարմություն» (Արևելյան բարբառում) կամ այս «քամի» Ստորին Հայաստանի բարբառում: Սրանք սակայն նույնպես բարբառի էությունը չեն կազմում. Բարբառի էությունը կազմող տարրերն են ձայնաբանությունն ու քերականությունը:

Այս բոլոր մեր քննություններից հետևում է այն, որ մեսրոպյան շրջանում հայերենի բարբառները չկային. Հայաստանը չէր ներկայացնում մի այնպիսի երկիր, ինչպես Հունաստանն է, որ բաժանված էր զանազան բարբառների և որոնք գրական գործերի մեջ էլ պահում էին իրենց գոյությունը (հոնիական, աստիկյան, դորիական և այլն): Հայաստանի զանազան գավառների ժողովուրդները իրար հասկանում էին հեշտությամբ, և գրական ու ժողովրդական լեզուների միջև խառնություն չկար: Այն տարբերությունները, որ կարելի էր նկատել զանազան գավառների խոսակցության միջև, կազմում էին ոչ թե բարբառային տարբերություններ, այլ ավելի ճիշտ բառով՝ ենթաբարբառային:

Այս կարծիքն ունի նաև պատվականն Այսոնյան, որ գրում է. «Արգէն Դ և Ե դարերէն կամ ավելի կանուխ՝ երկու էակեօ զանազանեալ լեզու ունէ՞ր Հայաստան, ինչպէս մենք այս օրոյ Թէև որոշ պատասխան մը տալու չափ դրական ապացոյց մը չունենանք, ստոյգ կերևայ թէ չէ: Այլ այնչափ միայն, որչափ որ միշտ և ամէն տեղ կենդանի լեզու մը իւր բարձրագոյն և խոնարհագոյն կարգերը կունենայ, իւր պրաւորականն ու ժողովրդականը կզանազանէ» (Քնն. Քեր. էջ 120):

Այս եզրակացութեան հասանք մենք քննելով Կորյունի լեզուն և համեմատելով Եզնիկի լեզվի հետ: Բայց ընթերցողը իրավունք ունի առարկելու այն պատճառաբանութեամբ, թե Կորյունը այնու ամենայնիվ գրում է Արարատյան հայերեն բարբառով և ոչ թե զուտ Արևելյան բարբառով: Ուստի նրա գրքից ոչ մի գաղափար կարելի չէ կազմել ենթադրյալ Արևելյան բարբառի մասին: Այս առարկութեանը ճիշտ է: Ուստի մենք էլ հիմնականք միմիայն նրա ներկայացրած աչքի ընկնող տարբերութիւնների վրա և հաստատեցինք, որ այդ աչքի ընկնող տարբերութիւնները անարժեք բաներ են: Բոլորովին այլ բան պիտի լիներ խոշորը, եթե իրօք Կորյունը գրած լիներ բուն իսկ իր բարբառով:

Սակայն նույն եզրակացութեան կհասնենք մենք նաև բոլորովին այլ ճանապարհով, արդի հայ բարբառների համեմատական քննութեամբ: Համեմատելով արդի հայ բարբառները իրար հետ, դուրս բերելով նրանք կազմող տարբերութիւնները, և մտավորապես կտ ետ տանելով նրանք առաջ բերող դարգացման և բարեշրջութեան ընթացքը, կգտնենք, որ բոլոր այդ բարբառները ունին մի ծագում, նրանց հասարակաց աղբյուրը մեսրոպայան հայերենն է, ուրիշ խոսքով Ե դարի պրաբառը:

Այս մանրամասն քննութիւնը մենք պահում ենք ինչ գլխին:

Այն եզրակացութիւնը, որին մենք հասանք, տարօրինակ չպետք է թվի. նման օրինակներ շատ կան այլուր. տաճկերենը՝ որ առնչադէ 600 տարուց ի վեր խոսվում է Տաճկաստանում, ոչ մի բարբառային տարբերութիւն չի ներկայացնում՝ սկսած Պարսկոտանի սահմանից մինչև Ադրիականի եզերքը, Ռուսերենը՝ Հնդկադաշտից կամ Մուրմանսկից մինչև Խրիմ և Վլադիվոստոկ մինչև լեզուն է. մալգաշերենը, որ աշխարհակալների մի փոքր խումբ Մալայան կղզիներից փոխադրեց Մադագասկարի մեծածավալ կղզին (առաջին դարերին), բոլորովին օտար մի

աշխարհ և օտար ցեղերի մեջ, ոչ միայն տարածվեց ամբողջ կղզու՝ ջնջելով տեղական բնիկ լեզուները, այլ և ոչ մի բարբառի ներկայացնում այսօր, 1600 տարվա մեջ, ունենալով հանգերձ երեք միլիոն խոսող:

Հայ բարբառների մասին խոսել են նաև, թեև նույն իսկ Եդարից ավելի ուշ, մեր հին քերականներից Թրակացու քերականության թարգմանիչը, Դավիթ մեկնիչ, Անանուն մեկնիչ, Մովսես Գերթող և մանավանդ Ստեփաննոս Սյունեցի:

Դիոնեսիոս Թրակացու հունարեն քերականության մեջ բնականաբար խոսք է լինում ունարեն բարբառների մասին (ինչպես Եվդիացոց և Դորիացոց) և մեջ են բերվում այս բարբառներից զանազան ձևեր: Հայ թարգմանը և մեկնիչները (Դավիթ, Անանուն և Մովսես) սրանց համապատասխան դնում են հայոց Գորդայ կամ Կորճայ բարբառը՝ չորս հետևյալ վկայությունց մեջ:

1. Թրակացին (էջ 14, հույն բնադրում) արական հայրանունների համար իբրև մասնիկ հիշում է երեքը՝ *ἄγος* ('Ατρειδης), *ων* ('Ατρειων) «և ըստ Եվդիացոց բարբառին *άγιος* ('Ερράδιος)».— հայ թարգմանը իբրև հայերեն հայրանունների մասնիկ հիշում է էն, էլ, իթ, գէն, էնչակ և սրանց համար օրինակ է տալիս Մամէն, Մամուէլ, Մանիթ, Բաբգէն, Մանէն, Արտակ (փակագծի մեջ ասենք որ այս բոլորը սուտ բաներ են), և որպեսզի եվդիական բարբառին էլ համապատասխան մի բան գրած լինի, ավելացնում է «Եւ Գորդայիցն ինքեանց գաղափար յատկական, որպիսի Մամայն»: Նույնը կրկնում են մյուսները. «Եւ Գորդայիցն իւրեանց գաղափար յատկական Մանայն (Անանուն մեկնիչ, էջ 140). «Եւ ըստ Գորդայիցն Մանայն» (Մովսէս Գերթող, էջ 170):

2. Դավիթ մեկնիչ (էջ 105) դորիական բարբառը բացատրելու համար ստում է. Գորդայիցն գաղափար է, զի որպէս դոքա ծեքելով ի հոմանուն լեզուէ ի խօսս, նմանապէս և ի հոռումին՝ Դովրացի իմն անուանեալ լեզու»:

3. Նույն մեկնիչը (էջ 112) խոսելով բայի սեռի վրա՝ ասում է, թե ներգործականն է գանեմ, կրավորականը գանիմ, միջինը (իմա հասարակը)՝ մոռացայ գոք կամ մոռացեալ եղէ: (Ուզում է ասիլ, թե մոռանամ բայը թի իբրև ներգործական է գործածվում և թե իբրև կրավորական «մոռացվիլ» նշանակությամբ): Եվ ավելացնում է. «Բայց յայլ վայրս, որպէս Կորճայքդ, վարին

կըականին (իմա կրավորական բայ) *հչ հմտաբար, այլ ըստ ուղորության»*։

4. Անանուն մեկնիչ (էջ 147) բայերը ըստ կազմության բաժանում է երկու տեսակի. նախագաղափար և ածանցական. օրինակ ոռոգեմ նախագաղափար է, իսկ ոռոգանեմ ածանցական, եվ ավելացնում է. «Եւ պարտ է գիտել եթէ ըստ մերումս բարբառոյ նախագաղափարաւդ վարին Կորճայքդ միայն, իսկ ածանցական՝ ոռոգանեմ. արդ այսպէս և այլքն ամենեքեան»։

Այս բոլորից հետևում է, որ այն ժամանակներում գոյութիւն ունեւ հայոց մեջ Գորդայ կամ Կորճայ կոչված մի բարբառ, որի առանձնահատկութիւններից հիշվում են՝ 1) Մամայն ձևը փոխանակ Մանէն, 2) կրավորականի իմ վերջավորության տեղ եմ ձևի գործածութիւնը, 3) բայերի անեմ վերջավորության տեղ եմ։

Սակայն հայ բարբառների գոյության մասին շատ ավելի լիակատար տեղեկութիւն է տալիս Ստեփաննոս Սյունեցին իր Քերականության մեջ (էջ 187)։

Այստեղ նա խոսելով լեզվագիտության մասին, ասում է թե մարդ, որպեսզի լավագույն կերպով կարողանա հմտանալ իր լեզվին, պիտի իմանա նախ՝ շրջակա ազգերի լեզուն (որ շուրջ զքեւ ոահմանակից աշխարհք իցեն՝ գիտութիւն լեզուաց նոցա), երկրորդ՝ իր լեզվի բարբառները և երրորդ՝ հին լեզուներ (հրէից և այլն), Երկրորդի մասին, որ մեզ համար կարևորագույնն է, ահա իր բառերը. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ զբառսն զեզերականս, որպէս զԿորնայն և զՏայեցին և զհուբայիմն և զՉորրորդ Հայեցին և զՍպերացին և զՍիւնին և զԱրցախայիմն. այլ մի միայն զՄիջերկրեայսն և զՈստանիկսն, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան. այլ և օգտակարք ի պատմութիւնս, զի մի վրիպեսցի անընդել գոլով լեզուացն»։

Սյունեցու այս խոսքերից ընդհանրապէս այն են հետևեցրել, թե հին հայերենը ունեցել է 7 բարբառ (Կորճայից, Տայոց, Խուբի, Չորրորդ Հայոց, Սպերի, Սյունյաց և Արցախի)։ Սրանցից զուրս է բուն հայերենը, կենտրոնական կամ պետական լեզուն, որ համարում են Արարատյան բարբառը, և որ Սյունեցին կոչում է «Միջերկրեայսն և զՈստանիկսն», խստիվ բաժանելով նախորդներից։

Որ անգամից ասենք, թե սխալ է Սյունեցու խոսքերը այսպես հասկանալ։ Հիշատակված 7 անունները ներկայացնում են *հչ թե*

հայերենի բարբառները, այլ Հայաստանում ապրող օտար ժանր ազգությունների (արդի բառով փոքրամասնություն) լեզուները:

Վաղուց գիտենք արդեն, որ Հայաստանում ապրում էին բացի խալդիներից՝ 18 զանազան բնիկ ժողովուրդներ, ամեն մեկը իր առանձին ու սեփական լեզվով: Այս մասին հաստատվելու ենք Սյունիքի մարզում (տես Ա. մաս, էջ 203): Այս փոքրամասնությունները կամաց կամաց ձուլվեցին Հայոց մեջ և վերջապես հայերենը ընդհանուր տարածվեց: Եթե նույն իսկ ժ դարում Ասորիները, Խուրեհիները և Սասնեցիները շարունակում են դեռ իրենց սեփական լեզուն, Ը դարում (Սյունեցին մեռել է 735 թ.) ալեյի ևս մեծ իրավամբ գոյություն պիտի ունենային մյուս փոքրամասնությունները իրենց սեփական լեզվով: Սյունեցին հիշում է նրանցից միայն 7, մնացյալ 11-ի մասին լուսթյամբ անցնելով (կամ որովհետև ծանոթ չէին իրեն, կամ այն ժամանակ արդեն բոլորովին հայացել էին և կամ այնքան աննշան մնացորդներ էին մնացել, որ Սյունեցին ալեյորդ է համարում հիշատակել):

Ապացուցանելու համար այն՝ թե հիշված անունները հայերենի բարբառները չեն, այլ փոքրամասնության լեզուներ, հարց ենք տալիս: Եթե դրանք հայոց բարբառներն են, ուր են հապա Բարձր Հայոց, Աղձնիքի, Մոկաց, Պարսկահայքի, Ուտիքի, Փայտակարանի, Գուգարքի և մանավանդ Վասպուրականի և Տարոնի հռչակավոր բարբառները: Ինչո՞ւ չեն հիշվում դրանք:

Ընթերցողն էլ փոխադարձաբար ինձ պիտի հարցնի, թե ուր են այդ բարբառները:

Հայաստանում խոսված հայերեն բարբառները Սյունեցին հիշատակում է միայն մի տառով՝ որ է Ս, հոգնակիի թյս և վերջավորությունն է, որ նա կցելով զՄիջերկրեայն և զՈստանիկն բառերի ծայրին, պարփակում է բոլոր հայերեն բարբառները: Նա Միջերկրեայ կամ Ոստանիկ ասելով չի հասկանում Այրարատյան կենտրոնական բարբառը, ինչպես հասկանում են գիտունները: Ո՛չ: Այդ դեպքում ո՞չ հոգնակի պիտի գործածեր (որովհետև Այրարատյան բարբառը մեկ հատ է), և ո՞չ էլ Միջերկրեայ առանձին և Ոստանիկ առանձին պիտի հիշեր: Ոստանիկի ծայրին դրված հոգնակի նշանը ցույց է տալիս նմանապես, որ Ոստանիկ ասելով Սյունեցին չի հասկանում պալատական բարբառը կամ մայրաքաղաքի լեզուն, ինչպես

մենք ենք հասկանում, այլ մի քանի բուն հայ բարբառներ, Դրա համար է, որ իսկույն ավելացնում է այստքիկ (բոլոր հայ բարբառները): Նույն հոգնակիի և վերջավորությունը գտնում ենք նաև «եզերականն» բառի ծայրին և իրավամբ, որովհետև եզերական (= փոքրամասնությանց) լիզունները 7 հատ են:

Այսպիսով Սյունեցու տված այս վկայությունը մեզ յուրյ տվավ, թե ոչ թե որոնք են հայ բարբառները Լ դարում, այլ թե որոնք չեն ճայ բարբառները:

Այժմ մի քիչ ավելի մանրամասն մոտենանք հարցին և լուսարանենք Սյունեցու ասածները:

Սյունեցին երեք տեսակ լեզուների գիտությունն էր պահանջում. 1) շրջակա ազգերի լեզուները, 2) «զք լեզուիդ գրառան գեզերականս», 3) հին լեզուներ: Սրանցից առաջինն ու վերջինը շատ որոշ և հասկանալի են, Կասկածելին միայն երկրորդ խումբն է, որ գտնվում են նույն 7 «եզերականները» (այն է՝ ծայրամասերի, ծայրագավառների): Այս եզերականները նա անվանում է բառ (գրառան գեզերականս), որով ոչ թե պիտի հասկանանք «բառ» (слово, mot, word) արդի մտքով, այլ «բարբառ»: Բայց այս բարբառն էլ ոչ թե արդի իմաստով «զավառաբարբառ», наречие, dialecte», այլ «լեզու», ինչպես որ ասում է նույն պարբերության վերջում (անընդել գոյով լեզուացն): Հին հայերենում գեռ չկար այն տարբերացումը, որ ունինք այժմ բառ, բարբառ և լեզու բառերի միջև: Լեզու նշանակում էր թե՛ լեզու, թե բարբառ, թե ձայն և թե նույնիսկ «ազգ»: Օր. հելլեն և հայ լեզուաւ: Ընդ հոովմայեցւոց լեզուն արշաւէ. Գրեցաւ ըստ գաւառաց գաւառաց յիւրաքանչիւր լեզուս նոցա. Որ խօսիցին զՔանանայւոց լեզուն. ունկն դնէին յեղլեզուկ լեզուի նորա. Աշակերտեցէք ընդ ամենայն լեզուս (ազգերը): Նմանապես քարբառ նշանակում էր «ձայն և լեզու», օր. Լկզդ առնիցէք բարբառով փողոյ. Որ կոչի ի հայ բարբառ կորուստ. Ի բարբառ հոռոմ. Յասորական բարբառոյն: Վերջապես բառ, որ ուշ ժամանակ հնարված բառ է, նշանակում է «ձայն, լեզու և բառ». ինչ. Ես Լրգեմ և նա ոչ երգէ. Իմ բառս քաղցր է և նորայն ոչ. Ցարդ ևս բան ընդ իւրեանց աղխատրոյզ բառին պատմի. Որպիսի՞ ինչ նշանակէ բառն:

Եթե մենք դատենք միմիայն տեղից, որովհետև դրված են երկրորդ շարքում, անշուշտ պիտի հասկանայինք «բարբառ» մանավանդ որ կողքին դրված է «զք լեզուիդ» հատկացուցիչը՝ «Լեզու» լինելու դեպքում պիտի մտնեին առաջին խմբի մեջ՝

Սակայն, ինչպես ասացինք, Սյունեցին բարբառ է համարում նաև միևնույն երկրի կամ պետության մեջ խռոված զանազան լեզուները: Այսպես, չնայած որ նախորդ հաշվով Սյունին բարբառ պիտի լիներ, քիչ հետո դառնում է առանձին լեզու: «Եւ գտանի սա յորովադոյն ի Պարսից և յԱղուանից և ի Սիւնեաց լեզուին, զի երկանունք և եռանունք են յորովք. որպես՝ Նիւ-դաստ, Նիւ-Խոսրով, Ջուան-Խոսրով, Վարազ-Խոսրով, Վարազ-Տրդատ և որք այսպիսիք» (էջ 205): Պարսկերենի և աղվաներենի հետ մեկ գծի վրա հիշելը ցույց է տալիս, որ Սյունին էլ առանձին լեզու է և ոչ բարբառ, և հետևաբար վերոհիշյալ 7 անուններն էլ առանձին լեզուներ են և ոչ թե բարբառներ:

Սյունեցու հիշյալ հատվածի քննությամբ զբաղվել է հատկապես Հյուբշմանը, «Armenische Grammatik», էջ 519: Նա հաստատում է, որ հիշյալ 7 անունները առանձին լեզուներ են և ոչ թե հայերեն բարբառներ, թեև նույն հեղինակը «Հին հայոց տեղւոյ անունները» աշխատության մեջ, էջ 56-59 վարանում է երկու կարծիքի միջև: Իրոք, հաստատապես օտար լեզու էր Խուբայիքը, որ ըստ Tomaschek, Sasun und Quellengebiet des Tigris, Wien, 1895, մինչև ժ դարը խոսվում էր Խոյթ գավառում, օտարացեղ մի ժողովրդի մեջ: Հայ չէին նաև տայեցիք՝ Տայքի հին բնակիչները, որ Քսենոփոնը Τάοχοι անունով հիշում է խալիբների և փասիանացոց հետ և հայերից բաժանում է: Սպերացին էլ նույնպես առանձին լեզու էր, որ խոսում էին սպերացիք, և որ հիշում է Հերոդոտը՝ իբրև առանձին ազգություն Σάπηρες ձևով: Դարձյալ Զորրորդ-Հայեցին հին Մոփաց նահանգի արամայեցի ազգաբնակչության լեզուն էր:

Մնում են Կորճայքը և Արցախը:

Կորճայքը Կորդվաց աշխարհի մի մասն է, և որովհետև գիտենք, որ կորդուացիք օտար ժողովուրդ էին (տե՛ս Ա մաս, էջ 202), ուստի Կորճայք էլ օտար էին և հավանաբար քրդական մի բարբառ էին խոսում:

Արցախի համար կարող ենք հիշել Նդիշեի մեկ վկայությունը, որով Արցախը դասվում է օտար ժողովուրդների շարքին. այսպես՝ «Ի Տմորիսն (ասորի) և ի Կորդիսն (քուրդ), յԱրցախ և յԱղուանսն, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեսոց» (Նդիշե. Մատ. էջ 72): Բայց որովհետև Նդիշեի ժամանակ (450—1 թ.) Հայաստանը արդեն բաժանված, և Արցախը ուրիշ մի քանի նահանգների հետ նրա վարչական կազմից դուրս էր հանված,

աւատի կարելի է Նդիշերի խոսքը այս մտքով էլ հասկանալ և ոչ անպատճառ իբր օտար ցեղ (Հիւրը. Հին հայ. տեղ. ան. 57):

Ավելի լավ է Սյունյաց հիշատակությունը:

Խոր. Բ-ը պատմելով Վաղարշակի բարեկարգությանց մասին՝ Սյունիքը դնում է հայ լեզվի սահմանի վրա. «Նւյարեւելից կողմանէ զեզերբ հայկական խօսից կողմնակալս, զերկու ցեղից նահապետութեանցն՝ Սիսակեան և Կադմեայն միայն...»: Մենք էլ գիտենք, որ Սյունիքը հայ լեզվի սահմանի վրա է, բայց հարց է, թե Խորենացին Սյունիքը սահմանից միջ կողմ է ընդունում, թե՛ այն կողմ:

Այս հարցը վճռելու համար կարելի է հիշել երկու բան.

1) Պրոկոպիոսը պատմում է, թե՛ Կալատ (488—531) մի բանակ ուղարկեց Հռովմեական Հայաստան. բանակը բաղկացած էր պարսկահայերից և սյունեցիներից, որ սահմանակից են Ալանաց (իմա Աղուանից)»: Այս վկայության համեմատ սյունեցիք Պարսկական Հայաստանի զինվորներից առանձին են, թեև Սյունիքը նույն ժամանակ Պարսկական Հայաստանի մասն էր:

2) Զաքարիա հոռտորի Նկեղ. պատմությունը 554/53 թ. հիշում է հայերից, վրացիներից և աղվաններից հետո «երկիրն Սիսական (=Սիւնիք) սեպհական լեզվով...» Այս երկու վկայությունները ցույց են տալիս, որ Սյունիքը հայերից տարբեր ցեղ և լեզու է ներկայացնում, ինչ որ հաստատվում է նաև Ստեփաննոս Սյունեցու (տե՛ս նախորդ էջում) առանձին վկայությամբ:

Այսպիսով վերի չորս լեզուներին (Տայեցին, Խուբեցին, Զորրորդ-Հայեցին, և Սպերացին) դալիս միանում են նաև Կորճայքը և Սյունիքը և իրենց հետ քաշում տանում են նաև Արցախը, Բուլոյն էլ Հայաստանի փոքրամասնությանց լեզուներ են, հայերենից օտար:

Խնդիրն այսպես պարզաբանելուց հետո, այժմ բոլորովին հասկանալի է դառնում մեզ այն Ուխտատալան վերաբերմունքը, որ մեր պատմագիրները ցույց են տալիս իրենց հպատակ այս փոքրամասնությանց հանդեպ:

Կորյունը (ե՛ դարի հայ պատմիչ, Մեսրոպի սիրելի աշակերտներից մեկը, նրա կյանքի միակ կենսագիրը, գրական գործիչ) խոսելով Նախիջևանի կողմերի ժողովրդի լուսավորության գործի մասին, ասում է. «Յայնժամ վաղվակի հրաման առեալ ի Թագաւորէն (Մեսրոպ)՝ սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ

կողմանան Մարաց, որք ոչ միայն վասն գիւական սաստանայակիր բարուցն ճիւղողութեան, այլ և վասն խեցքեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյցք էին» (Կորյուն, տպ. Երեան 1941, էջ 54):

Խոսելով Սյունյաց երկրի լուսավորության մասին Մեսրոպի ձեռքով, ասում է. «Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակից ի Սիւնական աշխարհն ելանէր... Առաւել զգազանամիտ զվայրենագոյն զճիւղադարոյ կողմանցն... մինչև ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել» (անդ 60):

Երկու վկայություններից առաջինը վերաբերում է Մարտին, երկրորդը՝ Սյունեցոյ, երկուսն էլ օտար փոքրամասնություն Հայաստանում:

Նվաճող ազգերի վատ սովորությունն է անարգանքով վերաբերվել նվաճված ազգերին և ժողովուրդներին, հատկապես նկատի ունենալով նրանց օտար ծագումը: Կարդացեք հատկապես Կորյուն, էջ 62, 10 68, 25 և 70, 27:

Սրանից տարբեր չէ նաև Խորենացին, որ նույն Աղվանից մասին ասում է. «Ստեղծ (Մեսրոպ) զնշանագիրս կոկորդախօս աշխարհուր խժական խեցքեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին» (Խոր. Գ. ծգ):

Աղվանից հետ Հայաստանի մարաց և սյունեցոյ միևնույն անականներով որակելը նշան է, թե վերջին երկուսին էլ տառջինի նման համարում են օտար և ոչ թե բնիկ հայ:

Օտարալեզու ժողովուրդների գոյությունը Հայաստանում չի խանդարում բնականաբար ան, ինչ որ ասացինք սկզբից եեթ, հայ բարբառների գոյությունը Հայաստանում: Թերևս դրա համար է, որ մեր պատմիչներն էլ հայերենի մասին խոսելու ժամանակ, երբեմն գործածում են հոգնակի թիվ: Օր. Խորենացին ասում է. «Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական (Խոր. Ա. ԺԴ). Խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր» Խոր. Գ. ծը):

Ստեփաննոս Սյունեցու վկայությունը պարզաբանելուց հետո, դառնանք դարձյալ մեկնիչների Գորդայ կամ Կորճայ կոչածին: Ո՞րն է այս երկու ձևերից ուղիղը.— Գորդայ ձևը հիշում են Թրակացին, Անանունը, Մովսեսը և Դավիթը՝ մի մի անգամ. Կորճայ ձևը հիշում են Դավիթը և Անանունը մի մի անգամ: Հին և հարադատ ձևը ուրեմն Գորդայ է: Այս բառը

ըստ իս նշանակում է «ռամիկ, գոհիկ» և ընավ կապ չունի Գորճայքի հետ, որ ըստ Սյունեցու առանձին լեզու է։ Գորգայ բառը ավելի հետո ջնջվելով լեզվից և այլ ևս անհասկանալի դառնալով՝ Թրակացու հավելված բառացանկում մի անձանոթ մեկնիչ կարիք է զգացել բացատրելու. և անչուշտ իրար կապելով Գորդայք, Կորդոք և Կորճայք նման բառերը, ավելացրել է այնտեղ «Գորդէիցն՝ Կորճէիցն» բացատրությունը (էջ 61)։ Սրանից հետո, մյուս հեղինակները (Դավիթ և Անանուն) սկսել են սխալմամբ անխտիր գործածել երկու ձևերը իբրև հոմանիշ։

Ինչ էլ որ լինի, ճշտվում է Գորդայի՝ իբրև առանձին հայ ժողովրդական բարբառի գոյությունը և երևան են գալիս նույն իսկ այս բարբառի երեք առանձնահատկությունները, որոնք հիշեցինք վերևում։ Բայց այս առանձնահատկություններն էլ չեն ներկայացնում այնպիսի մեծ տարբերություններ (նույն իսկ Ե դարից բավական ուշ լինելով), որ կարելի լինի ասել, թե դա իրոք բարբառ է, այլ միմիայն ենթաբարբառ, Եթե Գորդաների մեջ ավելի ուժեղ լեզվական տարբերություններ լինեին, քերականները անպատճառ և անպատճառ պիտի հիշեին և այդ տարբերությունները առանձնապես պիտի շեշտեին, քանի որ պատրվակ էին փնտռում բարբառների հետքեր գտնելու, և Դիոնեսիոսի հիշած հունական բարբառներին համապատասխան ձևվեր գտնելու հայերենի մեջ։

Մինչև այսպեղ մեր ասածների ամփոփումը հետևյալն է։

1. Հինգերորդ դարում հիշատակված են Վերին և Ստորին Հայաստանի բարբառներ, որոնց վրա կարող ենք դեռ ավելացնել այսպես կոչված սրեևլյան և արևմտյան բարբառներ։

2. Այս բարբառները սակայն չունեին իրարից անջրպետող խոշոր տարբերություններ և բոլոր հայերը հեշտութամբ հասկանում էին իրար։ Այնպես որ այդ բարբառները կարող ենք կոչել ոչ թե իրապես բարբառ, այլ ենթաբարբառ։

3. Հայաստանի հողի վրա, և հատկապես ծայրամասերում, խոսվում էին 19 օտար լեզուներ, որոնք—երկրորդ դարում նվաճված մանր ազգերի լեզուներն էին. Այս լեզուները կոչվում էին «եզերական»։ Ստրաբոնի ժամանակ բոլորն էլ հայերեն գիտեին՝ իբրև պետական լեզու. բայց խոսում էին նաև իրենց լեզուն։ Քանի առաջանում ենք դեպի նոր ժամանակները, եզերական լեզուները ջնջվում են և հայերենը տարածվում է ընդհանուր։ Ութերորդ դարում նրանցից հիշատակվում

35 7, այն է. Կորճայքի, Տայքի, Խութի, Ծոփաց, Սպերի, Մյու-
նիքի և Արցախի լեզուները, Մյուսները արդեն ջնջված կամ
գրեթե ջնջված էին:

Այժմ պիտի սկսենք քննել թե ինչ էին այն տարբերու-
թյունները, որ կարելի էր նկատել Ե դարի հայ բարբառների
(ավելի ճիշտ, ենթաբարբառների) միջև:

1 Այդ տարբերություններից առաջին հերթին հիշատա-
կելի է թրթռուն, խուլ և թավ բաղաձայնների փոխանակու-
թյունը: Սրա համար օրինակ է տալիս Անանուն մեկնիչը, էջ
149 բազուկ բառը, որ «էր իսկ ճշմարտապէս և ի տեսակի խօ-
սիցն, որպէս բազուկ, պազուկ, փազուկ»: Այստեղ Անանունը «տե-
սակ խօսից» ասելով հասկանում է այն՝ ինչ որ մենք կոչում
ենք բարբառ: Բուն միտքն այն է, թե տաղաչափները հաճախ
լծորդ (=հանգավոր) բառեր են գործածում. բայց իրոք բարբառ-
ներում էլ կան այդպիսի լծորդներ. ինչպես բազուկ, պազուկ,
փազուկ, Թեև Անանունի այս վկայութիւնը շատ անորոշ է և
չենք կարող միայն նրա վրա հիմնվելով ընդունել թրթռուն բա-
ղաձայնների փոխանակութիւնը խուլի և թավի հետ, բայց այ-
լուստ մեզ հայտնի է, որ այդ երևույթը կար դեռ ավելի առաջ
հայ ժողովրդական լեզվի կամ բարբառների մեջ, և կարող ենք
հաստատել ավելի հին օրինակներով: Հունարան դպրոցի լեզվում
ունինք ենթակայ, ապաքարց, ներքող բառերը: Առաջինը ծագում
է ենք (այն է ընդ) «տակը» բառից, Երկրորդը թարգմանաբար
կազմված է հուն. ἀποστrophος բառից, որ ծագում է ἀπο «ապ»
և στρέφω «դարձնել» բառերից. ըստ այսմ հայերենն էլ ներկա-
յացում է ապադարձ ձևը (ինչպես որ գրված էլ կա Մյունեցի,
էջ 217): Երրորդը՝ ներքող թարգմանաբար կազմված է հուն.
en-kōmion հոմանիշից, որ ծագում է en «մեջ» և κόμω «գեղ,
արվարձան» բառերից, որով հայերենն էլ ներկայացնում է
ներփող(ոց) ձևը: Վերջապես հիշենք բաղ «կից» մասնիկը, որ
չարունակ դառնում է փաղ. ինչ. փաղանուն, փաղառութիւն ևն:
Այս բոլոր օրինակները ցույց են տալիս, որ դ>թ, ձ>ց, բ>փ,
մի խոսքով թրթռունի և թավի փոխանակութիւնը սովորական
երևույթ էր հունաբանների ժամանակ (2 դար):

Անանունի այս ասածը կրկնում է նաև Մովսես քերթողը
հետևյալ ձևով. «Այլ էր իսկ ճշմարտապէս ի տեսակին խօսից,
որպէս բազուկ և մազուկ» (էջ 174): Այստեղ Մովսեսը չի դնում
Անանունի բազուկ, պազուկ, փազուկ բարբառային ձևերը, բայց

նրանց տեղ տալիս է մի ուրիշ բարբառային ձև (տեսակ խօսից), այն է բառի կրկնությունը մ բաղաձայնով: Այս երևույթը, որ շատ սովորական է այսօր թե հայերենում և թե ուրիշ զանազան լեզուներում (հաց մաց, պանիր մանիր ևն), գտնվում էր նույն իսկ Ե դարի հայերենում. հմմտ. լուռ մուռ, ճեղձամղձուկ, շեղտամեղտ, խառնամառն, սուտմուտ ևն):

Վերջապես նույնը կրկնում է նաև Ստեփաննոս Սյունեցին, բայց շատ ավելի համառոտ և առանց օրինակի, հիշելով միայն բ, պ, փ, մ ձայների լծորդությունը, և բարբառները ծագումը բացատրելով արտասանական թերություններ (գնչու՝ այսինքն թյվատ և թոթով նախորդների պատճառով): Ահա իր բառերը. «Եւ եղև թիւրութիւն խօսիցն այսպէս. գնչուք (սթլուատ) և թոթովատք եղեալ յազգէն որ յառաջ քան զմեզ, որք ոչ կարէին զընտրութիւն առնել լծորդացն ի խօսս իւրեանց յաղաքս մերձաւորութեան լծորդացն առ միմեանս, որպէս բեն, մենի, պէի և փիւրի և որք մի ըստ միովէքն, սուանդեցաւ թիւրութիւն խօսից նոցա որդւոց իւրեանց... իսկ սովորութիւնն վարժեալ պահեցաւ իբրև զօրէնս յիւրաքանչիւր գաւառի» (էջ 188):

2. Կային բառեր, որոնք սովորական էին այս կամ այն բարբառում, բայց կենտրոնական բարբառում չկային, հետևաբար չեն մտել Ե դարից մեզ ավանդված գրականության մեջ: Այսպիսի բառերից հիշում եմ հետևյալները, իբրև օրինակ:

Անձեղ և կաշաղակ միևնույն թռչունի անուններն են, առաջինը այսօր զործածական է Ալաշկերտի, Ակնի, Զեյթունի, Խարբերդի, Հաճինի, Մուշի, Մոկաց, Ողմիի և Վանի բարբառներում, իսկ երկրորդը զործածական է Ախալցխայի, Ագուլիսի, Գորիսի, Երևանի, Ղարաբաղի, Մեղրիի, Շամախիի և Տիգրիսի բարբառներում: Երկուսն էլ չեն ավանդված հին գրաբարից. բայց անշուշտ հնապես կար կաշաղակ բառը, որովհետև, ինչպես ակվերջավորությունը ցույց է տալիս, փոխառյալ է պհլ. *kačalak > պրս. kačala հոմանիշից:

Խլուրդ բառը ավանդված է մեսրոպյան շրջանից և այսօր էլ տարածված է մեր ըստի բարբառներում: Միայն Խտրըշուրի բարբառն է, որ սրա փոխարեն ասում է ամբուդ, որ և գրաբարում գործածված է չորս անգամ ամբևտ ձևով: Որովհետև խլուրդ ասորական փոխառություն է, ուստի նա մտել է հարավից և գործածական է եղել հարավի բարբառներում: Հյուսիսում գործածական էր ամբևտ, որ թվում է թե բնիկ հայերեն է:

Երկուորի և սրա գգվականը՝ երկուորեակ «գույդ ծնված» հավասարապես ավանդված են մեսրոպյան շրջանից: Արդի բարբառներից Վան և Նոր-Բայազետ գիտեն ջամուկ բառը՝ նույն նշանակությամբ: Ծաղում է իրանյանից. հմմտ. զնդ. yama, սանս. yama, պհլ. yumāk «երկվորյակ»: Պհլ. բառասկզբի y դառնում է պրս յ, ինչպես պհլ. yāvēt > պրս. jāvēd = հյ. յաւիտեան, զնդ. yātu > պհլ. jātūk, պրս. jādū > հյ. ջատուկ «կախարդ»: Բայց այժմ պարսկերենում չկա ջամուկ բառի ժառանգը. ուստի նա գտնվել է ԺԱ դարից ավելի առաջ և պարսկերենից անցել է հայոց արևելյան բարբառին, մինչ մյուսները գործ էին անում երկուորի:

Հյ. ասում ենք դրացի, որ մեսրոպյան շրջանում ընդունված բառ է և մինչ այժմ էլ շարունակվում է շատ բարբառներում: Արևելյան բարբառներում այժմ գործածվում է հարևան, որ ունի իրանական կազմություն և անշուշտ պարսկերեն է: Առաջին մասն է հար < զնդ. haðō, պհլ. hað «գույգ», ուից կազմվել են զնդ. haðozāta > պհլ. *haðazāt, պհլ. *haðaka š, և պհլ. *haðavan, որոնցից փոխառյալ են հյ. հարազատ «գուգածնունդ», հարակաշ «գուգակից ընկեր» և հարևան «գուգարնակ, բնակակից»: Այս բառերը ոչ միայն գոյություն չունին արդի պարսկերենում, այլ և ավանդված չեն պահպանվել: Կա միայն «հարազատ» բառը զենդերենում: Հայերենի մեջ նրանց գոյությունը ապացույց է, որ մի ժամանակ գոյություն են ունեցել պահպանվել: Այդ շրջանում հարևան բառը անցել է մեզ, և անշուշտ գործածվելիս է եղել արևելյան բարբառում, մինչդեռ ուրիշ բարբառներում գործածվել է դրացի բնիկ հայ բառը:

Յ. Գրաբարում ունինք բառեր, որ հոլովված են տարբեր ձևերով, և բայեր, որ խոնարհված են տարբեր ձևերով: Այսպես, լուսիմ, սեռ. լուսնի կամ լուսնոյ:

Աղախիմ, հգ. սեռ. աղախնաց, աղախնանց, աղախնայց, աղախնեաց:

Բնակիմ կամ բնակեմ, կտր. բնակեցաւ կամ բնակեաց, հգ. բնակեցան կամ բնակեցին:

Ջեռանիմ կամ ջեռնում:

Անցողական բայերից. լուսեցանեմ կամ լսեցուցանեմ:

Բայերի չորս լծորդությանց կրկնակ տիպարներից. ոռոգանել կամ ոռոգել, սպանանել կամ սպանել, տարածանել կամ տարածել, երկիրպագանել կամ երկրպագել ևն:

Պարելի է ասել, որ այսպիսի կրկնակ ձևերից մեկը մի քարքառի էր սեփական, մյուսը մի ուրիշ բարբառի:

Իմ կարծիքով Ե դարի բարբառների զանազանությունը այս երեք կետերի շուրջին է եղել: Ուրիշ տեսակի տարբերություններ չկային: Չեմ ընդունում հատկապես ձայնավորների այն մեծ տարբերությունները ($a > o$, $i > a$, $e > i$ ևն), որոնք այնքան սովորական են արդի զանազան բարբառներում և որոնցով նրանք այնքան են ձևափոխվում, որ այլ ևս անհասկանալի են դառնում միմյանց:

Մովսես քերթովի «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ մի տեղեկություն էլ կա է ձայնավորի մասին, որ սակայն լավ չի հասկացվում, մասնավորապես որ հայտնի չէ, թե երևույթը հայերենի համար է, թե հունարենի:

Առաջ ենք բերում այդ հատվածը ամբողջապես (էջ 162—3, «Յաղագս է-ին երկայնութեան.—Երկայնութիւն է-ին առայոցն սոսի կարճութիւն ձայնաւորացն, Բայց ամհնայն նիւթ վիցիւ բոյորի ձևով, ի վեր և ի խոնարհ, ի դէմս և ի թիկունս, յաջ և յահեակ, Իսկ ի տեսակս իմանալեաց երկարահնչումն և սուղ ասել սովորութիւն է յօղական խօսից, որ ընդ գրոյն շաբադերեալ լինի: Բայց նա առանձնացեալ ըստ ինքեան կատարէ բան և եթէ ոչ լիաձայնապէս, այլ ըստ խօսից ոմանց և եչն զնոյն ընդ զտեղի փաղանունաբար»:

Ուզում է ասել, թե ձայնավորները լինում են կարճ կամ երկար, ինչ որ տառով էլ արտահայտվում է. է ձայնավորը ինքնին երկար է, բայց որոշ բարբառներում ե ձայնավորն էլ նույն դերը կատարում է:

Նույն նյութի մասին շատ ավելի ընդարձակ խոսում է Մագիստրոսը (էջ 235), նրա խոսքերից իմանում ենք, որ հարցը հայոց լեզվի է ձայնավորի մասին է, որով, ասում է նա, զանազանվում ենք հույներից: Իբր թե մենք է ձայնը առել ենք պարսկերենից, ինչ որ անմիտ խոսք է: Միևնույն ժամանակ նրա լացատրությունից երևում է, որ հարցը ոչ թե ձայնի երկարության մասին է, այլ տառի ձևի և անվան, «Քանզի այլոցն գծից ձայնաւորաց աւարտեալ երիւք և երկրորդիւ յաւղաւորիւ յանգին, որպէս այբ, եչ, ին, երթ, ոյ, իւն: Իսկ է-ն առանձին պարունակէ և ոչ գոք, ոչ սկսեալ յումեքէ և ոչ աւարտեալ որպէս երթ ի սկիզբն ունելով և լիւն և այլքն յաւարտի: Վասն որոյ սուղ սոքա անուանին»: Արդարեւ ա, ե, ի, ը, ո, ւ

ձայնավորները 2 կամ 3 զծերից են բաղկացած և նրանց անուններն էլ (այբ ևն) մի քանի տառերից են բաղկացած կամ վերջում ունին որոշիչ հոդ (ինչպես ին, ճիւն)։ Իսկ է մի ուղղահայաց զծից է բաղկացած և անունն էլ մի ձայնավորից է բաղկացած՝ առանց որոշիչ հոդի։ Մնացյալ խոսքերը (թե Աստված կոչվում է է և այլն) բնազանցական բաներ են և գիտության հետ գործ չունեն։

Թե Մագիստրոսի ասածները ոչ թե ձայնի, այլ տառաձեռքերկարության մասին է, ավելի բացահայտ ձևով երևում է հունարենի մասին խոսածներից։ Այոպես՝ «Արդ ի յունականին ոչ է է-ն երկայն ըստ մերումս, այլ ի-ն և ոչ սոցա միայն ին-ն առանձին է, այլ և նուազագոյն քան զնա ունելով զիծ, որ իաւտա անուանի։ Եւ է պատկեր զծին այնմ զիծ մի օտակ և յատակ առանց նկատման... այլ է նոցա ին երկուս գիծ պատկանեալ մերձ առ միմեանս և լծեալ զծիւ զնոսա, զայնմանէ անուանեալ առն երկայն գոլ, ապա յերկուց բաղկացելոցն իաւտայիցն»։

Ուշագիշտ ընթերցողը տեսնում է, որ խոսքը հունարեն Լ (կամ ՚) և Ի տառերի մասին է, որոնցից առաջինը հասարակ մի գիծ է (կոչվում է iota), մյուսը բաղկացած է երկու զծից (իբր թե երկու iota-ից), մեջտեղից միության գծով միացած։ Մինչդեռ ըստ գիտության հուն. Լ և Ի ոչ մի կապ չունին իրար հետ և երկրորդը ոչ թե Լ ձայնի երկարն է, այլ Ե ձայնի։ Մագիստրոսը նոր հունարենի $H=i$ հնչումը խառնում է հնի հետ։

Հաւերենի մեջ էլ ըստ գիտության ավյալների է ոչ թե երկար ձայնավոր էր և գրանով էր գանազանվում ե-ից, այլ միայն փակ ձայնավոր, մինչդեռ և ձայնավորը բաց էր կամ միջակ։

Հայերենը կարճ ու երկար ձայնավոր չէ ունեցած։

Այս բարբից դուրս քերականների աված տեղեկությունները սխալ է ընդունել բարբառների մասին։ Օրինակ՝ Սյունեցին ուզելով ստուգաբանել սղոց և կրակ բառերը, առում է. «Ստուգաբանին փոխադրելով զլծորդսն և զբժակիցոն, քանզի սղոցն սղոց է, պակասեալ եթի և յաւելեալ ոյի, և կրակն կերակ է ըստ գործոյն, փոխանակեալ զեթ եչի» (էջ 188)։ Ուզում է տեսլ թե սղոց բառը ծագում է սղոց նախաձեռից, իբր թե սղալ բայից, որ կամ մեր իմացած սղալն է՝ փայտի մեջ եռ ու առաջ երթալ գալուց առնելով, և կամ ինչ որ բնաձայն բառ

է: Հեղինակը չգիտե, որ այս բառը պետք է հանել սուղ «կարճ» բառից (սղոց=եկրճատող գործիք): Հետեւաբար արդի պարսկահայ բարբառի սողվոնց ձևը կապ չունի այս ստուգաբանության կամ ենթադրյալ գաղափարական ձևի հետ:

Նմանապես կրակ բառը Սյունեցիին իր դատողությամբ հանում է «ուտել» գաղափարից և դնում է կեր արմատից, իբր թե կրակ=կերակ «ուտող, կերող», դրա համար էլ ասում է ճշտագործոյն: Սա էլ նարեւի չէ համարել որեւէ հին գաղափարական ձև:

Թե այս բառերը գաղափարական ձևեր չեն, հայտնի է Սյունեցու այն ընդհանուր կանոնից, որ տալիս է քիչ հետո:—«Իսկ որք ոչ կարեն ստուգաբանել և բացայայտել զմի ոք յերից վերասացեալ յեղանակացդ, թիւրեալ են զոր պարտ է փոխել զմի գիր յանուանէն և ի բայէ, ի ձայնաւորաց կամ յանձայնից, լծորդելովք յայտնեցելուովք, մինչև պատահեսցէ տեսութեան անուանն, որպէս վերադոյն ասացաք յաղաքս կրակի թէ կերակ է և տրգալն՝ տարգալ և սղոցն՝ սողոց, ի փոխել զլծորդսն և զգմակիցսն ըստ այսմ մտածութեան. ապա թէ ոչ փոխեսցես երկու կամ երիս ի լծորդացն և ոչ հանդիպեսցիս ստուգաբանութեանն» (էջ 190):

Ըստ այսմ Սյունեցին պատվիրում է, որ երբ ուզենանք գտնել որեւէ բառի ստուգաբանութիւնը, պիտի փոխենք նրա միջից երկու կամ երեք լծորդ տառ, մինչև որ հասնենք (պատահենք) մայր բառին: Իսկ եթե չփոխենք լծորդները, ստուգաբանության չենք հասնի: Հետեւաբար փոխողը մենք ենք և ոչ թե ժողովուրդը. և այն կերակ, սողոց, ինչպես և տարգալ բառերը մեր հնարածներն են և ոչ թե գոյութիւն ունեցող գաղափարական ձևեր: Ճիշտ ինչպես քիչ հետո քերզողութիւն բառն էլ ստուգաբանելով! դարձնում է ինքը գիրգելութիւն կամ գիրթողութիւն (էջ 191) և կամ ասում է թե «գրելի քերել ասիւր անախնեօքն» (էջ 199):

Վերջապես սխալ է նաև Սյունեցու հիշած հոմանիշներն էլ վերածել բարբառային ձևերի: Սյունեցին ասում է. «Իսկ իաղանունք ասին, որ են զսյգ անուանք. անիւ և ճղուղ, առեղ և աւարտք, հեան և դանդանք, կունդք և ականոց, հեց և բոյթ, կապերտ և գորգ: ձի և դզի, երամակապան և կուտպան, բիր և մահակ, սրոց բնութիւն մի և անուանք այլ» (էջ 209):

Ամեն լեզու էլ հոմանիշներ ունի. կարող է պատահել, որ այս կամ այն հոմանիշ ձևը մի որոշ բարբառից եկած ավելա-

ցած լինի լեզվի վրա. բայց դա օրենք չէ: Հոմանիշներն ընդհանրապես ներկայացնում են բառերի երանգներ և հաճախ իսկապես հոմանիշ չեն: Այսպես՝ այսօրվա հայերենում ունինք խնդրել, աղաչել, պաղատել, բախանձել, աղերսել, որոնք ներկայացնում են այն գործողության զանազան աստիճանները և իսկի էլ գավառական բառեր չեն: Նաև Սյունեցու հիշած բառերի մեջ գորգ և կապերա ամենևին հոմանիշ չեն: Այսպես և մյուսները: Եթե Սյունեցու այդ հոմանիշները իբր բարբառ ընդունեինք, ուրեմն պաշտոնական լեզվի մոտ ընդամենը մի բարբառ պիտի ընդունեինք, որովհետև մի բառին մի հոմանիշ է դնում: Ռուսերենում ОКО, ОЧН, ГЛАЗ հոմանիշ են. երեքն էլ նշանակում են «աչք»: Բայց այդ չի նշանակում, թե ռուսերենում երեք բարբառ կա: Նրանց համապատասխան հայերեն էլ ունինք «ակն, աչք, թկանող կամ ականողիք», որոնք բոլորը նշանակում են «աչք»: Մեր հին հեղինակները այս իմաստով սարքել են դեռ «հայարան, տեսլարան, հայելիք, տեսանելիք, տեսարան, տեսանողական, տեսավորութիւն», թերևս և ուրիշ հոմանիշներ. ուրեմն, հայերենը 11 կամ ավելի բարբառներ ունի:

ՀՈՒՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Ե դարում, երբ հայերը սկսեցին թարգմանել հունարենից պատմական, նկարագրական, կրոնական ու բարոյական գրքավածքներ, հայերին լեզուն ոչ միայն բավական էր հունարեն բնագրերի բոլոր նրբությունները դուրս բերելու, այլև իր ճոխությամբ ու հարստությամբ շատ անգամ գերազանցում էր նրանցից: Այսպես, օրինակ՝ Ոսկեբերանի հայերեն թարգմանությունը այնքան պերճ, այնքան բազմազան, այնքան հարուստ լեզու ունի, մինչդեռ հունարենը նրա համեմատությամբ այնքան հասարակ ու սովորական է, որ կարծես թե Ոսկեբերանը հայերեն է խոսել և ոչ հունարեն, կամ թե բնագիրը հայերենն է, իսկ նրա անհաջող թարգմանությունը հունարենն է:

Ե դարից հետո, երբ հայերը ձեռք զարկին հունաց փիլիսոփայական գրվածքները թարգմանելու, տեսան, որ հայերենը բավական չէ փիլիսոփայական արվեստական մշակված լեզվի բոլոր նրբությունները պատկերացնելու: Այդ բույսից պահանջ զգացվեց հայերենի այս տկար կողմը գորացնելու, պակասությունը լրացնելու:

Թե ով եղավ, կամ ովքեր եղան, որ առաջին անգամ մտածեցին լրացնել հայերենի այս պակասը, մեզ հայտնի չէ: Ավանդությունը մեզ տալիս է ոմն Դավիթ Անհաղթ Հարքացի կամ Ներգյուտացի փիլիսոփայի անունը, որ իբր թե ապրել է Ե դարի երկրորդ կեսում, սովորել է Աթենքում, կայսեր ներկայությամբ Պոլսում մրցել է հույն փիլիսոփաների հետ, հաղթել բոլորին և դրա համար էլ ստացել Անհաղթ տիտղոսը: Քննական բանասիրությունը առասպել է համարում այս բոլորը և հաստատում է, որ Դավիթին ընծայված գործերը հունարենից թարգմանություն են:

Ինչ էլ որ լինի, իրողությունն այն է, որ Ե դարից հետո 2—3 դարերի շրջանում դուրս են եկել մեր մեջ անհատներ, որոնք արհեստականորեն փոխել են հայերենը, համաձայն հունա-

րենի, որով և գրել և կամ ավելի ճիշտ՝ Թարգմանել են բաղձա-
թիվ փրիսոփայական գրվածքներ:

Այս հայերենը կոչվում է հունարան հայերեն:

Քննենք այս հայերենի վիճակը կամ կազմությունը:

Հունարան հայերենի ամենակարևոր կողմը իր բառարանն է, որ այս տեսակետից բաժանվում է երկու մասի.—

1) Հունաց փրիսոփայական լեզվի հարստությունն են կազմում այն բառերը, որոնք կազմված են զանազան նախա-
մասնիկներով: Հայերենը թեև հետամասնիկներով շատ հարուստ,
բայց չափազանց աղքատ է նախամասնիկների կողմից: Այսօր
էլ երբ ռուսական կրթություն ստացած մեր հայրենակիցները
առիթ են ունենում հայերենը համեմատելու ռուսերենի հետ և
կամ ուզում են թարգմանություններ անել ռուսերենից հայե-
րեն, ամենից ավելի զանգատվում են նախամասնիկների բացա-
կայությունից հայերենի մեջ: Այսպես ռուսերենը բացի ЛИТЬ
լցնել՝ սովորական արմատական ձևից՝ գիտե ասել НАЛИТЬ,
ВЫЛИТЬ, ВЛИТЬ, ПОЛИТЬ, ПРОЛИТЬ, ПРИЛИТЬ, ПОДЛИТЬ, РАЗЛИТЬ,
ОТЛИТЬ, ИЗЛИТЬ, ЗАЛИТЬ, ДОЛИТЬ, որոնց դեմ հայերենը առան-
ձին բառեր չունի: Այդ չի նշանակում, թե հայերենը անկարող է
այդ գաղափարները բացատրել, այլ թե բացատրում է կամ
առանձին արմատներով, ինչպես ռոգել, ջրել, ածել, ձուլել, հե-
ղուլ, ամառել, թափել, վոթել, դատարկել, պարպել և կամ հա-
րակից բառերով, ինչպես վրան լցնել, դուրս լցնել, պակասը լցնել,
մեշը լցնել, նռից լցնել և այլն: Ոչ մի լեզու չի կարող մի
ուրիշ լեզվի կատարյալ պատկերը լինել: Բայց մեր այս կարգի
ինտելիգենտները գոհունակ չեն հայերենից և ուզում են, որ հա-
յերենն էլ կարողանար նույն լցնել արմատական ձևից կազմել
զանազան ածանցյալներ, ճշտիվ համապատասխան ռուսերեն
ձևերին:

Ահա ճիշտ մեր արդի «ռուսագետների» մտածմունքն ունեին
և մեր հին հունարանները, որոնք չբավականանալով հայերենի
արմատական ձևերով կամ նախդրվոր բացատրություններով,
որոշեցին նաև հայերեն նախամասնիկներ, համաձայն հունա-
րենի: Ահա այդ նախամասնիկներն են՝

ապ=απο, άπ, άφ	բաց=άπο-	հակ=άντι	ներ=έν
առ=αρος	գեր=ύπερ	հոմ=όμο	շաղ=σιν
արա=έκ., έξ	դեբ=άντι	մակ=έπι	շար=συν
բաղ=συν	ենթ=ύπο	յար=παρά, συν	պար=περι

ստոր=ὅπο

վեր=ἀνα

տար=παρα, δια

փոխ=μετα

տրամ=δια

փաղ=συν

փար=περι

Այս նախամասնիկները հնարելուց հետո, մեր հունարան հեղինակները սկսեցին անխնա և ստրկորեն թարգմանել այն բոլոր հունարեն բառերը, որ կազմված էին համապատասխան մասնիկներով, առանց ուշադրութուն դարձնելու թե հայերենի մեջ այդ բառերի համազորները կան, թե՛ չկան. և թե հայ ժողովուրդը կարժղ է արդյոք հասկանալ այդ նորակերտ բառերի իմաստը, թե ոչ. Ահա մի քանի օրինակ այդ թարգմանություններից՝ համապատասխան այն հայերեն բառերով, որոնք արդեն գոյություն ունեն լիզվի մեջ և գործածական էին մեարայյան հայերենում:

ἀπολογία

ապարանութիւն

ջատագողութիւն

ἀπόφθμι

ապուսել, ապասոցել

ժխտել, ուրանալ, մերժել

προσπίπτω

առանկանիլ

պատահել

ἔξοχή

արտունութիւն

իրաւունք, առաւելութիւն

σύγκρισις

բաղդատութիւն

համեմատութիւն

ἀπο-τίθημι

բացադրել

մեկնել

ὑπερ-θετικός

գերադրական

գեր ի վերոյ

ἀντωνυμία

դերանուն

փոխանակ անուն

ὑποτίθημι

ենթադրել

դնել (դիցուք թէ)

ἀντίστασις

հակակայութիւն

խտիր

ὁμῶνυμος

հոմանուն

համանուն, անուանակից

ἐπιφάνεια

մակերեւոյթ

երեսք

παραιτίημι

յարադրել

կցել

ἐναντίος

ներհակ

հակառակ, ընդդիմակաց

ἐνεστώς

ներկայ

առաջիկայ

ἐνεργέω

ներգործել

ազդել

σύνδεσμος

շաղկապ

զօդ, յօդակապ

συνεχής

շարունակ

հանապազ

περιοχή

պարունակութիւն

բովանդակութիւն

ὑπογραφή

ստորագրութիւն

նկարագիր, ձեռնագիր

ἀναγινώσκω

վերծանել

ընթեռնուլ

παράδειγμα

տարացոյց

օրինակ

διαφέρω

տարբերել

որոշել, գանազանել

διαφορος	տարբեր	ընդհատ
παρακοή	տարալսութիւն	անհնազանդութիւն
διάθεσις	տրամադրութիւն	զգածումն, յօժարութիւն
σλλαβή	փաղառութիւն	վանկ
μεταβάλλω	փոխարկել	փոխել, յեղուլ
περιαιρέω	փարաբառնալ	ի բաց բառնալ

Հիշված նախամասնիկները կարող ենք կոչել պարզ. բայց հունարենը, հատկապես փրիսոփայական լիզուն, ունենք նաեւ քարզ նախամասնիկներ. որոնք կազմված էին երկու պարզ մասնիկներից: Հունարան հեղինակները դրանք էլ թարգմանեցին անփոփոխ՝ նույն ոճով: Այս կարգի բառերը նախորդների չափ առատ չեն, որովհետեւ առատ չեն նույն իսկ հունարենի մեջ: Ահա նրանցից մի քանի օրինակ.

προσείεργάζομαι	առարտագործել	յաւելլուլ ինչ
παρասυναπτικός	տարբաղմատ	յօդուածոյ (մասնիկ)
ἐπισυνδῆω	մակշաղկապել	կապել երկիցս
συγχατάλλεσις	բաղստորադրութիւն	հաւանութիւն
ἐμπεριέχω	ներպարունակել	րովանդակել

կամ նույն ոճով՝ մակատրամատութիւն, գերպարունակ, գերտորակայ, հակատրամատեալ, ներառատութիւն, ներմակագրեալ և այլն:

2. Նախամասնիկավոր բառերից դուրս հունարենը, ինչպես և ամեն լեզու, ունենք մի խումբ այնպիսի բարդություններ, որոնց կազմությունը հայերենից տարբեր էր: Հայերենը զարծյալ դրանց դեմ ունենք կամ առանձին արմատական բառ և կամ տարբեր ձեով բարդ կամ ածանց ձև: Հունարան հեղինակները այս կարգի բառերն էլ սկսեցին թարգմանել բառացի. ինչ.

Ἐωσφόρος «*Ուրուսեակ*», կազմված է ἔως «այդ» և φορός «հոսողութիւն» կրել, զգենուլ» բառերից. հայերենը ունենք աստղ աստուծոյ և արուսեակ գեղեցիկ բառերը. հունարենից թարգմանվեց վաղորդայնագեցիկ անճոռնի բառը (տես Տիմոթ. Կուզ, էջ 239 և 266):

Φιλονεικῶ «*վիճել, կռապել, հակառակել, յանդգնեալ վիճել*», կազմված է φιλέω «սիրել» և νικᾶω «*յաղթել*» բառերից. հունարանների համար պատրաստ է յաղթասիրել:

ԾԱՆՈԹ.—Հունարան հայերենի մասին մի ընդարձակ մենագրութիւն ունի մեր համալսարանի գասախոս Հ. Մանանդյանը, «*Յունարան զգրուցը և նրա զարգացման շրջանները*», Վիեննա 1928. աշխատութիւնը մեծագույն մասամբ զբաղվում է բանասիրական հարցերով. բայց ունի նաև լեզվաբանական կողմեր: Իմ աշխատութիւնը զբաղած է նրանից առաջ և բուրբուրի անկախ է նրանից:

Φιλοτιμέομαι «պարծել, հպարտանալ, փառս անձին համարել, ճոխանալ, առատանալ (այսինքն «առատաձեռն (ինեք)»): կազմված է փιλέω «սիրել» և τιμάω «յարգել» բառերից. ըստ այսմ հունարաններն էլ թարգմանում են պատուասիրել. օր. Յուսային պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիւս. Խոր. Գ. 68. Պատուասիրէին (Սամարացիք) յաղաքս Լըրահամու և նախա-հայր զնա անուանէին. Ոսկ. յհ. ա. 38:

Γραμματική «քերականութիւն». կազմված է γράμμα «գիր, տառ» բառից և այս էլ գալիս է γράφω «գրել» բառից, որի առջին և նախնական նշանակութիւնն է «քերել, ճանկոել, փորագրել», ըստ որում հնագույն ժամանակներում գրչութիւնը քորի վրա փորելով էր. բառը հետո ստացավ պարզապես «գրել, շարագրել» նշանակութիւնը: Մետրոպոլիս հայերենում բառի համանիշն էր «պարսիւն», արուեստ դպրութեան», որին չհավանելով մեր հունարանները քերել բառից սարքեցին քերականութիւն:

Այս ձևով՝ բառացի թարգմանութիւն կազմված բառեր են՝ գիմառնութիւն = προσωποποιία (դէմք առնել և ոչ թե առնել) բերանուին = φερόνυμος և իր ածանցները՝ բերանռնութիւն = φερωσμία, բերանունապէս = φερωσμως ևն:

Այս կարգի բառերից զուրս կան և այնպիսի բարդութիւններ, որոնք տարբերվում են հայերենից միայն դասավորութեամբ. այսպիս օրինակ հն. φιλόλογος «բանասէր» բառի կազմի մասերն են փιλο-սէր և λόγος բան, որոնք դասավորված են հայերենի հակառակ շարքով: Այս կարգի բառերը թարգմանված են հայերենի մեջ նախ մեր լեզվին հարապատ կարգով, իսկ զուտ հունարան հեղինակների մոտ զուտ հունական շարքով: Այսպիս ևնիք՝

φιλεργος	գործասէր	սիրագործ (Տիմ. Կուզ, 327)
μητρόπολις	քաղաքամայր	մայրաքաղաք
φιλόλογος	բանասէր	սիրարան

Թերթելով ամբողջ Նոր Հայկազյան բառարանը, հաշվեցի ու գտա, որ նախամասնիկավոր բառերի թիվը ընդամենը 1793 հաս է: Սրանց մեջ ամենամեծ թիվը կազմում են ներ նախամասնիկով կազմված բառերը (ընդամենը 185 բառ), ալիլի հետո գալիս են զեր նախամասնիկով կազմվածները (173 բառ), վեր «ներից» մասնիկով կազմվածները (140 բառ), բաց մասնիկով կազմվածները (131 բառ), արտ մասնիկով կազմվածները (129 բառ), մակ մասնիկով կազմվածները (121 բառ), տար մասնիկով կազմվածները (117 բառ), և այլն, իսկ ամենափոքր թիվը կազմում են փաղ մասնիկով կազմվածները (11 բառ), փար մասնիկով կազմվածները (5 բառ) և զեր մասնիկով կազմված-

ներք (նույնպես 5 բառ), նույն 1793 թվի մեջ գտնվում են նաև
այն բառերը, որոնց մեջ մասնիկը բարդության մեջ թաքնը-
ված է. օր. քառափաղառական, սկզբնաներհակ, կիսենթամնայ են.
Այս կարգի բառերի թիվը շատ փոքր է (1—2 տասնյակ միայն).
Հունարանությունը չի սահմանափակվում միայն նախա-
մասնիկներով և բարդ բառերի ստրկական թարգմանությամբ.
կան նաև ավելի հետաքրքրական և բնորոշ գծեր. օրինակ
գծուար բառով կազմված բարդությունները հայերենի համար
բնական և օրինական են. ինչ. դծուարագիւտ «դժվար գտնվող»,
գծուարագործ «դժվար գործելու», դծուարալոյծ «դժվար լուծելու»,
գծուարալուչ «դժվար լսելու», դծուարախիլ «դժվար խլելու»,
գծուարածին «դժվար ծնվող», դծուարակատար «դժվար կատա-
րելու», ևն, որոնք մեսրոպյան շրջանից են: Հունաբան դպրոցը
ընդունում է այս բառերը և նրանց ոճով կազմում է ուրիշ շատ
բառեր էլ. ինչ. դծուարածեղն «դժվար ձեռնարկելու» (δυσχερής),
դծուարապատան «դժվար պատահելու» (δυσάντητος), դծուարավի-
նող «վիճասէր» (δύσερις) ևն: Բայց սրա հետ հնարել է նաև դծիս
բառով կազմված ձևեր. ինչ. դծիսալուայ «դժվար լվանալու»
(δύσεκλύτος), դծիսածեղնարկելի «անհաշտ» (δυσμεταχειροστότατος),
նաև դծիխարանել, դծիխակենդան, դծիխելանելի, դծիխերասան,
գծիխորսալի ևն:—Դծուարարգելի բառը կա նաև դծիսարգելի
ձևով:

Երեք բառով կազմված բարդությունները մեսրոպյան շրջանի
սիրած ձևերն են. ինչ. երեքամեայ, երեքամսեայ, երեքանկիւն,
երեքաստուածեան, երեքբոլորաձև, երեքմմբեթակիր, երեքդան-
գեան, երեքթգեան, երեքժանի, երեքկարգեան, երեքկնանօր,
երեքկուսի, երեքհազարեան, երեքձեղուանեայ, երեքուղկրան,
երեքպարսպեան, երեքսրահեան, երեքքաղաքեան, երեքօրեայ:
Այս ձևը ընդունում է հունարան դպրոցը և հորինում է նաև՝
երեքփափագեան, երեքկնայարկ, երեքլուսեան, երեքարփին և
նման բառեր: Բայց սրանց դեմ հնարում է նաև եռ, որով կազ-
մում է բազմաթիվ բարդեր. ինչ. եռօրեայ (Մեսր. երեքօրեայ),
եռանկիւն (Մեսր. երեքանկիւն), եռամեայ (Մեսր. երեքամեայ),
եռամսեայ (Մեսր. երեքամսեայ) ձև:

Հունարանություն ազդեցությունը կարելի է գտնել նաև
բացասական կողմից. օր. կենսագրութիւն (biographia) բառը, որ
արդի հայերենի սովորական ձևերից մեկն է, չկա հունարան
հայերենի մեջ, ուր մեսրոպյան շրջանի նման գտնում ենք այս
իմաստով միշտ վարք: Պատճառը հունարենն է, ուր թե հին հելլե-
նական և թե միջին բյուզանդական շրջանում նույնպես գոյու-
թյուն չունի βιογραφία բառը, որ հատուկ է միայն նոր հունա-
րենին: Հները գիտեն այս իմաստով βίος «կեանք, վարք»:

Միայն բառարանը չէ, որ նորոգեցին հունաբանները, այլ ձեռք առին նաև հայերեն քերականությունը. ահա մի քանիսը նկատելի նորմուծություններից.

1. Հայերեն լեզուն Ե դարում արդեն վաղուց ջնջած էր քերականական սեռը. հունարենը ուներ երեք սեռ. արական, իգական և չեզոք. հունաբանները հայերենի մեջ էլ մտցրին սեռի տարբերությունը, բայց ոչ թե գոյականների և ածականների մեջ, այլ միայն մի բառի սա, դա, նա դերանունների մեջ. այսպես մի բառի արականն է եզ, իգականը մի, չեզոքը մու.— դերանունների համար իբր օրինակ հիշենք իգ. սէ, սեռ. սերա, սարա, տր. սեմա, հգն. սէք, սայք, սեռ. սացա, չեզոք սայց? այսպես և մյուսները. կա և նոչա (փխ. նոցա), որ հաճախ գործ է ածվում Տիմոթեոս Կուզի հակաճառության մեջ: Այսպես և ներ նոջայ, ներ սոջայ Անյ. 462: Գոյականների մեջ սեռի զանազանություն դնելու համար փորձեր եղել են, բայց այդ բոլորը չի հաջողվել (տես այս մասին Արուստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնությունը նորին, հատկապես էջ 238—244):

2. Հայերենի մեջ թիվը երկու է. եզակի և հոգնակի. հունարենն ունի նաև երկակի. հունաբանները աշխատեցին այս թիվն էլ մտցնել հայերենի մեջ. Դիոնիսիոսի քերականության մեջ երկակի իբր մասնիկ նշանակված է ու, թե գոյականների և թե ցուցականների համար. այսպես՝ Պետրու «երկու Պետրոսները». այսու, այդու, այնու «այս երկուսը, այդ երկուսը, այն երկուսը». անձնական դերանունների երկակիներն են մոնք, դոնք, Յոնք «մենք երկուսս, դուք երկուսդ, նրանք երկուսը». ստացական ածականների երկակիներն են իմէն, քովրա, նովրա «իմ՝ քո՝ նրա ունեցած երկու բաները»:

3. Հոլովման մեջ իբրև նորմուծություն կարող ենք հիշել սեռականի ոջ, ոյր, տրականի ում, ներգոյականի և բացառականի համար ըն, ն մասնիկները (առաջինը բաղաձայնով սկսող բառերի, երկրորդը ձայնավորով սկսող բառերի համար) ինչ. սեռոյր եզոյր ելոյր «սեռի միոյ եղելոյ», ձիոյր «ձիոյ», երկաքամչիւրոյր «ամեն մեկի», մարգոյր «մարդոյ», կենցաղում, ի քաղաքոյ, նոյր, նում, նով «նորա, նմա, նովա», ներկուց ընպակասեցելոց «երկու պակասածներից», ընտելոյր «տեղից», ընպակասեցելոյ և Յաարտեցելոյ «պակասածից և ավարտածից», նամգին «վերջում», (յամգ բառից), ներ մարդունն միայնոջ, ներ մեռելունն մարդոջ՝

4. Թվականների մեջ նկատելի է դասականների փոփոխությունը. երկիր, երիւր, չորիւր, ճնգիւր կամ ճիմգերիւր, վեցերիւր փե. երկրորդ, երրորդ ևն.— վերևում արդեն հիշել ենք եզ (արական)

և մու (չեզոք) նորամույժ ձևերը. համատ. եզ առ մու «մին առ մին կամ առ միւսն» սեռ. մոյր, տր. մում:

5. Միջակ անունների և անփոփոխելի մասունք բանինների մեջ հիշատակելի նորմուծություններ են՝ քարց «առանց», սերկ, սերկեան «այսօր», ոչ եզով իւիք «բնավ», հայո՝ «այո» (Դիոնիսիոս, էջ 33, 275), որզոն, որզան, որբար, ճիզան, ճիբար «արպես, ինչպես» և այլն:

6. Բայը կրում է շատ զգալի փոփոխություններ. այսպես, մանում են երկակի թիվը, մի քանի նոր ժամանակներ, կրավորականի նոր ձև, դերբայների տարբեր կազմություն:

Իբր օրինակ տալիս ենք կոփեմ բայի խոնարհումը ըստ Դիոնիսիոսի քերականության (էջ 45):

Ներգործական

Կրավորական

Սահմանական եղ.

Ներկա

եզ. կոփեմ	կոփիմ
կոփես	կոփիս
կոփէ	կոփի
երկ. կոփում	կոփովմ
կոփոս	կօփովս
կոփոյ	կոփով
հզ. կոփեմք	կոփիմք
կոփէք	կոփիք
կոփեն	կոփին

Անկատ.

եզ. կոփէի	կոփիի
կոփէիր	կոփիր
կոփէր	կոփիւր*)
երկ. կոփոյի	կոփուի
կոփոյիր	կոփուիր
կոփոյր	կոփուր
հզ. կոփէաք	կոփիաք
կոփէիք	կոփիրք
կոփէին	կոփիրն

*) Անկ. եզ. դ դեմքի իւր ձևը շատ է տարածված և նրանով սրբագրված են նույն իսկ մեծարության շրջանից հասած զրվածքներ:

Հարակատար

հգ. էկոփէի*)	էկոփիի
էկոփէիւր	էկոփիւր
էկոփէր	էկոփիւր
հրկ. էկոփոյի	էկոփուի
էկոփոյիւր	էկոփուիւր
էկոփոյր	էկոփուր
հգ. էկոփէաք	էկոփիաք
էկոփէիք	էկոփիիք
էկոփէին	էկոփիին

Գերակատար

հգ. էկոփեցի**)	էկոփեցայ
էկոփեցեր	էկոփեցար
էկոփեաց	էկոփեցաւ
հրկ. էկոփոցի	էկոփոցայ
էկոփոցեր	էկոփոցար
էկոփոցր	էկոփոցաւ
հգ. էկոփեցաք	էկոփեցաք (էկոփիցաք)
էկոփոցէք	էկոփեցայք (էկոփիցայք)
էկոփեցին	էկոփեցան (էկոփիցան)

Կտարյալ

հգ. կոփեցի	կոփեցայ
կոփեցեր	կոփեցար
կոփեացր	կոփեցաւ
հրկ. կոփոցի	կոփոցայ
կոփոցեր	կոփոցար
կոփոցր	կոփոցաւ
հգ. կոփեցաք	կոփիցաք
կոփեցէք	կոփիցայք
կոփեցին	կոփիցան

*) Այսպէս և էաաշէի, էհալէի, էքերէի, էքանդէի, էնկարէի, էուտէի, էրմպէի (Սիւն. քեր. էջ. 214):

**) Հստ այսմ և էհանի, էհատի, էաաշեցի, էհալեցի, էքանդեցի, էնկարեցի, էկոտրեցի, էոպանի (Սիւն. քեր. 214):

Ապառնի

եզ. կոփեցից կոփեսացես կոփեսցէ	կոփեցայց կոփեսցիս կոփեսցի
երկ. կոփոցից կոփոսցիս կոփոսցէ	կոփոցայց կոփոսցիս կոփոսցի
հգ. կոփեսացուք կոփեսցէք կոփեսցեն	կոփիսացուք կոփիսցիք կոփիւցին

Հրամայական եղ.

Ներկ. և անկ.

եզ. կոփեա կոփեսցէ	կոփեաց կոփցի
երկ. կոփոա կոփոսցէ	կոփոաց կոփովցի
հգ. կոփեցէք կոփեսցեն	կոփիայք կոփիցին

Հարակ. և զերակ.

եզ. էկոփեա էկոփեսցէ	էկոփիցիր էկոփիցի
երկ. էկոփոյա էկոփոսցէ	էկոփոցիր էկոփովցի
հգ. էկոփեցէք էկոփեսցեն	էկոփիցայք էկոփիցին

Պատար. և ապառ.

եզ. կոփիսջիր կոփեսցես	կոփեսցիր կոփեսցի
երկ. կոփոսջիր կոփոսցէ	կոփոսցիր կոփոսցի
հգ. կոփեսջիք կոփեսցին	կոփեցարուք կոփեսցին

Հղձական եղ.

Ներկ. և անկ.

եզ. կոփեըմ	կոփիւմ
կոփեըս	կոփիւս
կոփեը	կոփիւ
երկ. կոփոըմ	կոփում
կոփոըս	կոփուս
կոփոը	կոփու
հզ. կոփեըմք	կոփիւմք
կոփեըք	կոփիւք
կոփեըն	կոփիւն

Հարակ. և գերակ.

եզ. էկոփեցիւ	էկոփեալ իի
էկոփեցիւր	» իիւ
էկոփեցեր	» իիւր
երկ. էկոփոցիւ	էկոփուալ ուի
էկոփոցիւր	» ուիւ
էկոփոցեր	» ուիր
հզ. էկոփեցիւք	էկոփեալք իաք.
էկոփեցիւրք	» իիք
էկոփեցիւն	» իին.

Կար. և ապառ.

եզ. կոփեցիւց	կոփիցայց
կոփեսջիւր	կոփիսցիւս
կոփեսցեւ	կոփիսցիւ
երկ. կոփոցիւց	կոփոցայց
կոփոսցեւս	կոփոսցիւս
կոփոսցեւ	կոփոսցիւ
հզ. կոփեսցիւք	կոփիսցուք
կոփեսջեւք	կոփիսցիւք
կոփեսցեւն	կոփիսցիւն

Ստորադասական եղ.

Ներկ.

եզ. թե կոփիցեմ	թե կոփիցիմ
թե կոփիցես	թե կոփիցիւ
թե կոփիցէ	թե կոփիցի

Էրկ. թե կոփիցովմ
 թե կոփիցովս
 թե կոփիցով
 հգ. թե կոփիցեմք
 թե կոփիցէք
 թե կոփիցեն

Անկատար

Եղ.

նախ.

Երկ.

նախ.

հգ.

Հարակատար

Եգ. թե էկոփեցի
 էկոփեցեր
 էկոփեացր

Երկ. թե էկոփովցի
 էկոփովցեր
 էկոփովցր

հգ. թե էկոփիցեմք
 էկոփիցէք
 էկոփիցեն

Գերակատար

Եղ.

նախ.

Երկ.

թե կոփացիմ
 թե կոփոցիս
 թե կոփոցի
 թե կոփիցիմք
 թե կոփիցիք
 թե կոփիցին

թե կոփեալ լինէի

» լինէիւր

» լինէր

թե կոփոյլ լինոյի

» լինոյիւր

» լինոյր

թե կոփեալք լինէաք

» լինէիք

» լինէին

թե էկոփեալ եմ

» ես

» է

թե էկոփոյլ ոմ

» ոս

» ո

թե էկոփեալք եմք

» էք

» են

թե էկոփեցեալ էի

» էիւր

» էր

թե եկոփոցեալ ոյի

» ոյիւր

» ոյր

հգ.	Թե էկոփեցեալք էաք
Նույն ընդ նախ.	՝ էիք
	՝ էին

Կառար.

հգ. Թե կոփեցից	Թե կոփիցայ
Թե կոփեսցես	Թե կոփիցար
Թե կոփեսցէ	Թե կոփիցաւ
Երկ. Թե կոփովցից	Թե կոփոցայ
Թե կոփովսցես	Թե կոփոցար
Թե կոփովսցէ	Թե կոփոցաւ
հգ. Թե կոփեսցուք	Թե կոփիցաք
Թե կոփեսցէք	Թե կոփիցայք
Թե կոփեսցեն	Թե կոփիցան

Ապառնի

հգ.	Թե կոփիցայցիմ
	կոփիսցիս
	կոփիսցի
Երկ.	Թե կոփեցայցոմ
	կոփեցայցոս
	կոփեցայցո
հգ.	Թե կոփիցիմք
	կոփիցիք
	կոփիցին

Աներևույթ

Ներկ. և անկ.

կոփել

կոփիլ

Հարակ. և գերակ.

էկոփել, էկոփոցել

էկոփիլ, էկոփիցիլ

Անորոշ

կոփոցել*)

կոփոցիլ

Ապառնի

կոփոցոցիլ, կոփոտոցել, կոփոցոցիլ, կոփոտոցիլ

*) Ըստ այսմ ունինք բացասոցել, բացերևոցել, ապասոցել, ստորասոցել, երևոցել, լիւոցել (Արիստ. յղ. մեկն., էջ 466—471):

Եթե բայը այսքան այլափոխուած և հարմարեցրած էր հունարենի, ավելորդ է ասել, թե ինչ պիտի լիներ համաձայնութիւնը և շարադասութիւնը, որ առանց այն էլ մեծ տարբերութիւն չուներ հունարենից և իր ազատությամբ կարող էր ստանալ ամեն ձև ու կարգ: Հունարան հեղինակների բոլոր թարգմանութիւնները կրում են ճիշտ հունարենի շարադասութիւնը, խնդրառութիւնը նույն ձևով է, ընդունված սովորութիւն է ածականները և դերբայները միշտ համաձայնեցնել գոյականի հետ և այլն: Ահա մի քանի կարճ օրինակներ.

Ձ'ի վերայ եկելոցն գործս.

Կարող է գրովանդակն յայտնել զազգ.

Մանկան ելոյր և այրացելոյր և ներգործելոյր ինչ կամ դադարելոյր (այսինքն՝ մանուկ գտլով և յարբունս հասեալ և գործելով ինչ կամ դադարելով):

Այն բոլոր փոփոխութիւնները՝ որ վերեւում նկարագրեցինք (բառական, քերականական և համաձայնական) մի անգամից անմիջապէս տեղի չունեցան, այլ կամաց կամաց, սկզբում դանդաղ, միայն բառարանական ասպարեզում և այն էլ կարևորագույն բառերի համար, իսկ ավելի հետո ընդարձակվելով բոնեցիին ամբողջ բառարանը և քերականութիւնը:

Եղիշեի ամբողջ պատմության մեջ (հղիչի վրդ. Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1859, էջ 5—158) կասկած հարուցող հինգ բառ կա, որոնք են՝ վերաբերիլ «վերև բարձրանալ», տաքաբերիլ «տատանվիլ», բացատրել «թափել, նետել», յարակայութիւն «մշտագոյութիւն» և տարաբաժին «զրկված»: Սրանց վկայութիւնները հետևյալներն են. Եւ հաւ վերաբերիմք ընդ քեզ ճախրելով, և իրրև բարձրաթռիչս եղեալ՝ զամենայն փասական մրրկածին օղովքս անցուցանիցեմք (էջ 6): Գանգի յոյժ սիրելի էր նմա խռովութիւն, արիւնհեղութիւն, վասն այնորիկ յաճն իւր տարաբերէր, եթէ յո թափեցից զբառնութիւն թիւնից, կամ հւր բացատրեցից զբաղմութիւն նետիցն (էջ 7): Տևողութիւն յարակայութեան բոլոր աշխարհիս (էջ 27): Մի ոք զձեր բաժինն ի ձէնջ հատանիցէ և զձեզ օտարախօսթ արարեալ՝ տարաբաժին հանլցէ (էջ 84): Այս բոլորն էլ սակայն, թեև հետմետրոպան, բայց հունարան դպրոցի բառեր չեն:

Ուրեմն Եղիշեն բոլորովին ազատ է հունարանութիւնից:

Փարպեցու բոլոր գրվածքների մեջ (Պատմութիւնը, հետն առնելով նաև Մահակի տեսիլը իր մեկնությամբ, ինչպես և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, տպ. Տիգրիս 1904) երկու խնդրական բառ կա. — յեղափոխութիւն, շարագիր և շարագրել: Առաջինը գործածված է մեկ անգամ՝ հետևյալ հատվածում. Ընդ բազում

հաս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի. յորոց ըստ յերկար ընթերցողութեան գտի ի նոցանէ զժամանակաց և զգարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի յեղափոխութիւնս. յատոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ Առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս (էջ 2, տող 22), Բայց այս բառը հունարան չէ և զործածված է Ագաթանգեղոսի մեջ (Վասն յեղանակաց յեղափոխ պատերազմաց). այս տեղից էլ վերցրել է Փարպեցին, ինչպես որ ինքն էլ ակնարկում է:

Երկրորդի վկայություններն են.— Գարգել զվաղնջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն (էջ 16, տող 29), Երրորդ պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարագրեալ տկարութեանս մերում (էջ 2, տող 1), Առաջին վկայության հետ ճիշտ նույն է գալիս Խոր. Գ. ԺԲ՝ Զվաղնջուցն գրեալ շարագիր տառից (ըստ Արեղյանի հրատարակության), որ սակայն մյուս տպագրությանց մեջ այս ձևն ունի. Զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից: Ըստ այսմ վիճելի են շարագիր (որ հունարան բառ է, իբր sy'ngrogramma) և նշանագիր (որ մետրոպոլիս է. հմմտ. Գորիւնի «նշանագիրս աղիպարետաց», որ համապատասխանում է Փարպեցու «նշանագիր տառից» ձևին):

Մյուս վկայության մեջ ձեռագրերի մի մասը ունի շարագրեալ, մյուս մասը շարագրեալ. բայց սրանցից թե առաջինը (=syngrophō) և թե երկրորդը (=syntithemi) հավասարապես հունարան են:

Ահա հունարան դպրոցի առաջին և միակ բառը, որ զործածված է Ե գրարի վերջից:

Երբ անցնում ենք Խորենացուն, հունարան նախամասնիկները լայն ծավալ են ստանում. իսկ ավելի ուժեղ է Տիմոթեոս Կուզ. այս երկուսը դեռ բավական տանելի հայերեն են: Դավիթ Անհաղթի զործերի մամոյջ բառարանն ու քերականությունը այնպես հունարան են, որ կարծես թե առանձին լեզու է, որ հայերենով հասկանալ անհնարին կամ շատ դժվար է և որ հասկանալու համար պետք կա անպատճառ հունարեն իմանալու:

Հունարան դպրոցը ունեցել է անշուշտ զանազան դպրոցներ. դրան իբրև աղացուց կարելի է հիշել հենց այն հանգամանքը, որ միևնույն հունական մասնիկը մերթ այսպես և մերթ այնպես է թարգմանվում. այսպես հուն. συν լինում է բաղ, շաղ, շար, փաղ, յար. δια լինում է տար և տրամ. παρα լինում է յար, տար, ὅπο լինում է ստոր և ենթ, ἀντι լինում է հակ և դեր, ἀπο լինում է ապ և բաց, կամ թե միևնույն հայերեն նախամասնիկը

ներկայացնում է երկու տարբեր հունական մասնիկ. այսպես յար ներկայացնում է $\pi\alpha\rho\alpha \text{ } \kappa \text{ } \sigma\upsilon\nu$, տար ներկայացնում է $\pi\alpha\rho\alpha \text{ } \kappa \text{ } \delta\iota\alpha^*$),

Այստեղ տալիս ենք մի քանի օրինակ հունարան հայերենի. թիվ 1 6 Տիմոթեոս Կուզի հակաճառությունից հատվածներ են և իրենց դեմ ունեն նաև համապատասխան մեսրոպյան թարգմանությունը. — թիվ 7 Խորենացուց մի հատված է, իսկ թիվ 8—11 Դավիթ Անհաղթի գործերից՝ հունարան խրթնագույն լեզվի իր օրինակ:

1) Զամենայն փոյթ արարեալ գրել ձեզ յաղաքս հաւարակաւ մերոյ փրկութեան, հարկաւորութիւն կալայ գրել ձեզ մաղթելով նահատակիլ մի հազ տուելով սրբոցն հաւատով: Քանզի առմտեցին ոմանք մարդիկ ի վաղուց յառաջադրեալք յայս դատապարտութիւն ամպարիշտք զԱստուծայն մերոյ շնորհն փոխադրողի ի գեղխութիւն և զմիայնն իշխանականն և զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացողք (Տիմոթ.):

2) Եւսաց իսկ Մարիամ առ հրեշտակն. Ի՞՞քր եղիցի ինձ այս, զի զայր ոչ ճանաչեմ: Եւ ասէ նէմա հրեշտակն. Հոգի սուրբ վերեկեսցէ առ քեզ և կարութիւն բարձրելոյ հովանացի քեզ, զի և ծնիցեալն

Զամենայն փոյթ յանձին կալեալ գրել ձեզ՝ վասն մերոյ հասարակաց փրկութեանն, հարկ յանձին կալայ գրել ձեզ և աղաչել զի ճգնիցիք ի վերայ հաւատոցն, որ միանգամ աւանդեցաւ սրբոց: Քանզի սպրդեցին մտին ոմանք, որ յառաջագոյն իսկ կատարեալ էին ի սոյն դատաստան, ամպարիշտք, որ զԱստուծոյ մերոյ շնորհն դարձուցին յանկարգութիւն և զմի միայն գիշխանն և զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացեալք: (Յուդ. 3—4):

Եւ ասէ Մարիամ ցրեշտակն. Զիմարդ լինիցի ինձ այդ, քանզի զայր ոչ գիտեմ: Պատասխանի ետ հրեշտակն և ասէ ցնա. Հոգի սուրբ եկեսցէ ի քեզ և զօրութիւն բարձ-

*) Մանանդյանը իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ հունարան գորոցի համար գնում է երեք խափ: Ամենաառաջին գործն է Թրակացու քերականությունը, որ Փիլոնի և Պիտոյից գրքի ետ կազմում է առաջին խափը (2 դարի առաջին կեսը). երկրորդ շերտը կազմում է Տիմոթեոս Կուզ. 552—564 թ. երրորդ շերտն են կազմում Դավիթ Անհաղթի թարգմանությունները, որոնք գնում են մինչև է գաբի վերջը: Այսպեսով հունարան գորոցը 200 տարվա կյանք ունի: Իսկ Ակինեան, Դասական հայերենը, էջ 86, հունարան գորոցի սկիզբը գնում է 572—603 թվերին:

սուրբ կոչեացի Որդի Աստու-
ծոյ (Տիմոթ. էջ 292):

3) Եթէ փորձութիւն խընդ-
բէք գլխան խօսողի Քրիստոսի
(էջ 211):

4) Զի նոյաւ շինեցաւ ա-
մենայն զ'ի յերկինս և զ'ի վե-
րայ երկրիս, տեսանելիք և
անտեսանելիք (էջ 313):

5) Յիսուս Քրիստոս, տուի-
չըն զինքն հակափրկանակ ի
վերայ ամենեցուն (էջ 98):

6) Այլ են ոմանք որք
անհաւատանան իրիս, իբր զի
զԱստուած ոչ զիտացին: Զի՞նչ
իսկ, ասա ինձ, դիւրագոյն
յոչն էութենէ ի գոյն առածիլ,
եթէ զլուծեալն յարուցանել
դարձեալ: Այլ զի՞նչ ասեն.—
Այս անուն, ասէ, նաւակոծու-
թիւն համբերեաց և ընկղմե-
ցաւ. և անկեալ՝ զնա ընկա-
լան ձկունք բազումք, և
ձկանցն իւրաքանչիւր անդամ
կեբալ. ապա սոցուն իսկ այ-
սոցիկ ոմն յայսմ գոգի, իսկ
ոմն յայսմ ըմբռնեցաւ և ծա-
խեցաւ ի միւսմէ, և սա յայլ-
մէ զմարմին ունելով պա-
րենացեալ. և այսոքիկ դար-
ձեալ յայլ գաւառս մեռան, և
սոքա թերևս ի զազանաց,
որք զձկունան կերան՝ զառն
ծախօզ. այսքանոյ խառնու-
թեանն եղելոյ և ցանութեան՝

րելոյ հովանի լիցի ի վերայ
քո. քանզի և որ ծնանելոցն
է ի քէն՝ սուրբ է և որդի Աս-
տուծոյ կոչեացի (Ղուկ. Ա.
34 - 35):

Եթէ զփոք ինչ խնդրէք
զՔրիստոսի, որ ինչաւ ընդ ձեզ
խօսի (Ք. Կոր. ԺԳ 3):

Զի նոյաւ հաստատեցաւ
ամենայն, որ ինչ յերկինս և
որ ինչ յերկրի, որ երկին և
որ ոչն երկին (Կողոս. ա. 16):

Յիսուս Քրիստոս, որ եւ
զանձն փրկանս ընդ ամենե-
ցուն (Ա. Տիմ. բ. 6):

Այլ են ոմանք որ թերա-
հաւատեն յիրացն. քանզի չգի-
տեն զԱստուած: Եւ արդ ադէ,
ասա, որ դիւրագոյն իցէ. յո-
չընչէ՞ ի զոյսածել, եթէ զքակ-
տեալն և զլուծեալն միւսան-
գամ կանգնել: Այլ տես զի՞նչ
ասեն.— Այս անուն, ասեն,
նաւաբեկութիւն կրեաց և
ընկղմեցաւ. և իբրև անկաւ՝
ձկունք բազումք կերան զնա.
և ի ձկանցն իւրաքանչիւր ոք
մի անդամ եկեր. և ի նոցա-
նէն ոմն յայս խորշ և ոմն
յայնմ ըմբռնեցաւ, և եղեն
կերակուր այլոց. և նոցա մար-
մինքն այլում կերակուր ան-
կան. և ի նոցանէ դարձեալ
յայլ աշխարհ մեռան,

Թերևս զազանաց գէշ ան-
կան որք զայն ձկունս կե-
րան. և արդ որ այնչափ շփոթք
և ցրումն անդամոց դործեցան

Թրբ դարձեալ յարիցէ այրն.
ձ հողոյն ածող:

Էրճւմ իսկ և դայս ասես,
ճվ մարդ. և շարս աղճատա-
կանս (հանես). որպէս անկա-
րելի դնես... Եթէ հեթանոսք
իցեն, որ դայս տարակուսա-
նան, առ նոսա բէւր ասեմք...

Այլք դարձեալ ասեն ի հրոյ
ծախիլ և հանդերձիցն յարու-
թիւն եղանել և ոտիցն զգես-
տից... Ո՛չ տեսանես թղենին,
հրչափ ունի..., հրչափ ստե-
ղունս և սաղարթս, քանիօնս
ոստս, արմատս, այսքան վե-
րունելով և գոգացեալս. այս
այսուհետեւ այսչափս, այսպի-
սիս ի կորեկանէ յայնմանէ
լինի՝ ի վայր արկեցելոյ և
նորա ապականեցելոյ նախ. և
եթ՝ ոչ փտեսցի և լուծցի,
ոչինչ այսոցիկ եղանի. Եւ այ-
գի իսկ այսպէս գեղեցիկս և
տեսանելի և ընդունելի՝ ի
թնճէն լինի նորա: Ո՛չ ջուր
է մի ի վերուստ վայրեկեալն,
Թրբ յայսքանս փոխարկեալ
լինի. Թրբ յեղանի յայսքանս:

... Ինքեան, ասա ինձ, քան-
զի մօտագոյն, այս սերմնս
վայրարկեալս. Թրբ յաչս, Թրբ
ի ձեռս, Թրբ ի սիրտ, Թրբ
յայսքանս պատկանի և դա-
ղափարի... արդեօք ո՛չ յոլովա-
գոյն գոլ քեզ թուի սոցայն
գոլ տարակուսանք...

(Տիմոթ. էջ 323—4):

զիմրդ իցէ զի միւսանգամ
այրն յարիցէ. ո՛ր զհողն ի մի
վայր ածիցէ:

Ընդէ՞ր խօսիս զայդ, ո՛վ
այր դու. և տողս առանցելոց
բանից յեռուս և անհնարին
իմն զիրան հաշուիս... Եթէ
հեթանոսք իցեն, որ յայն տա-
րակուսանս մտանիցին, բա-
զում ինչ ունիմք և առ նոսա
ասել... Այլք դարձեալ ասեն.
ի հրոյ ծախին և հանդերձից
յարութիւն լինի և կօշկաց...

Չտեսանիցնս զթղենին, որ-
պիսի է բունն, որպիսի շա-
ռաւիղքն, հրչափ տերեւքն,
քանի ոստքն, որպիսի պատ-
եանքն մանր հատուցն գնդա-
կեալք. և որ այնչափ և այն-
պիսի է, ի կորեկանէ միոյ
յերկիր անկելոյ ծնանի. և այն
զի և նա նախ ապականեսցի.
և թէ չլուծանիցի և չփտիցի;
և ոչ մի ինչ անտի լինիցի:

Եւ որթն որ այնչափ գեղե-
ցիկ է ի տեսանել և քաղցր ի
ճաշակել, յանպիտան թնահա-
տէ լինի: Ո՛չ ապաքէն մի
ջուր ի վերուստ իջեալ. զի-
մրդ յայնչափ փոփոխմունս
փոփոխի. զիմրդ դառնայցէ
յայնչափ պէսպէս գունակս...
Բայց և ի քեզ իսկ ասա, զի
մերձաւորագոյն իսկ է. սերմն.
որ սերմանի՝ զիմրդ յաչս-
որպէ՞ս յականջս, Թրբ ի ձեռս,
որպէ՞ս ի սիրտն, զիմրդ յայն-
չափ անդամս տպաւորի և յօ-
րինի. և չթուեսցի՞ այս քեզ
առաւել տարակուսանք (Սուկ.
Գող. հտ. Բ. էջ 445—7):

7) Յարահետևողք իմաստասիրացն և վերահայեցողք Հա-
փաբերապէս մեկագրութեանց՝ զաստեղս ի լուսնոյ ասեմ ըն-
ծուիլ և զլուսին արեղակամբ ուռնացեալ և զրոլոր արեգակն
յարփայլինն երկնէ. հիկէն արփւոյն հեղեալ զծագունն յերկա-
քանչիւր դօտիսն, և զանձնիւր գօտիսն ի ձեռն արեգական ըն-
ծուի՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի: Օրինակ իմն,
այսպէս և մեք յաւետախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմաստայի ճա-
ռագայթից հոգեւոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարտ-
յածեալք՝ յեղեսացւոցն հասանէաք քաղաք. թեթեակի ընդ իւրոս
դիւանին նաւեալ՝ անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագիլ և ճնալ
վայրկեան ի Պաղեստինացւոց հրահանգս:

Եւ այնպիսեալ սաղապանեմիւ մտաք յեզրպտոս, յաշխարհն
հաժարաւտենչ, յանչափից հրաժարեալ ի ցրտոյ և ի տօթոյ, ի
հեղեղաց և յերաշտից, ի գեղեցկութիւն մասին երկրի գոյիւն ունե-
լով, ամենազան պտղովք առլցեալ, և անձեռագործ պարըս-
պեալ նեղսիւ, որ ոչ պահպանութիւն միայն, այլ և կերակուր
նմա բաւական մատուցանել քնաւորեաց յինքենէ, և առագմամբ
տէր գոլ պատահեաց և չորութեան և խոնաւոյ՝ առ երկրին
գործաւորութիւն. և զանեղսն ի նմա դիւրածել զետոյն բերիւք՝
հանգիտակ կղզւոյ առատագիւսս առնէ, շուրջ պարունակելով և
ընդ սմենայն հոսելով, տրոհմամբ երկոտասանից վտակաց: Յորում
բարեյարմար մեծն Աղիքսանդրեայ է շինեալ քաղաք բարեժա-
մանակ ի մէջ ծովուն, և ձեռագործ լիճ կտուղեալ. յորոց օղոցն
քաղցրախառնութիւն փչեցեալ, որ ի լճէն բերանք արձակին ի
ծովն, և որք ի ծովէքն մօտի ելոյ որ ելանեն ստէպ ստէպ սղոխք
օդոյ, անօսրունք այն որ ի ծովէն, և թանձունք որ ի լճէն, որոց
խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց գործէ:

Սորա առաջի այժմ ոչ անցեալ նստի Պղոտենիոս հինգա-
կատար գաղաթամբն, զանսպառ սշխարհ պատելով, այլ Մար-
կոս աւետարանական քարոզութեամբն. և ոչ վիշապազին դիւ-
ցազնակաց գերեզմանք, այլ սրբոցն վայելչանան վկայարանք:
Եւ ոչ ի քօան և հինգն Տուրի՝ տօնի աղճատանք, զբեռնաբարձս
պսակելով զբաստս և պաշտօն տանել լորտուաց, և աթերաց տո-
նել բաշխումն, այլ ի մետաւա՝ նորին Տուրի՝ յայտնութեանն
Տեառն կատարի տօն. զյաղթող նահատակս գովել, և օտարաց
առնել ընդունելութիւն և յաղթատս տուրս: Եւ ոչ զոհել չար
դիւին Սարապեայ, այլ զՔրիստոսի արիւնն մատուցանել պա-
տարագ. և ոչ խնդրել հրաման պատգամախանոյ ի սանդարամետէն

Պրոդէիադայ, այլ ուսանել զգօրութիւնս պէսպէս իմաստից ի նորն Պրատոնէ, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան գտայ աշակերտ, և ոչ անկատար վարժամար ի յանգ հլեալ արուեստից՝ ինքնացայ:

Նաեւ յՅլլադայ կամելով՝ յիսալիա բռնութեամբ անկաք հողմոց. և ողջունեալ ի հանգիստ սրբոցն Պետրոսի և Պաւղոսի և ոչ բազում ի Հոովմայեցւոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ ֆնացաք յԱթէնս: Եւ ի կատարել ձմերթանոյն՝ դ՛ամ եղեալ ի Բիւզանդիոն ելանել, փափագելով մերոց հայրենեացն (Խոր. Գ. կբ):

8) Տեսա՛լ տսի և ի վերայ իւրաքանչիւրոյ կերպի՝ ըստ որում տսի. նախ տեսակ արժանի գոռոզութեան: Եւ տսի տեսակ և այս՝ որ ընդ բացատուեալ սեռիւս է, ըստ որում սովորեցաք տսել զմարդ տեսակ կենդանւոյ՝ սեռոյր հլոյր կենդանոյր. և սպլտակն գունոյ տեսակ և եռանգիւնին ձևոյ տեսակ: Եւ եթէ զսեռն բացատուելով՝ զտեսակն յիշեցաք, ասելով զյոլովիցն և զտարբերեցելոց տեսակաւ ի ներում զինչէն ստորոգեալ, և զտեսակն ասեմք զայն՝ որ ընդ բացատուեալ սեռիւն է: Գիտել պարտ է, վասն զի սեռն՝ որումն է սեռ, տեսակն՝ որումն է տեսակ, երկաքանչիւր երկաքանչիւրոյր՝ հարկ է և ներկոցունց բանս վարիլ երկոքումբ: (Ներած. Պրփիւրի, էջ 230):

9) Արդ են ներ ձայնոջն ներ անձինցն ախտիցն նշանակք, և զլիցեալքն՝ ներ ձայնոջացն. և որպէս գիրքն ոչ ամենեցուն նոյնք, և ոչ ձայնքն նոյնք: Բայց որոց այսոքիկ նշանակք առաջնոցն՝ սոքին ամենեցուն նոյն կիրք անձինն. և որոց այսոքիկ նմանութիւնք՝ իրք տհա սոքա. տրդ յաղազս այսոցիկ ասացեալ է ներ յազազս ոգւոյն՝ քանզի այլոյ իրի է: (Պերիարմ. 461):

10) Բայ է որ առնշանակէ ամանակ, որոյ մասն ոչինչ նշանակէ զատ, և է միշտ զայլմէց ասիցելոցն նշանակ: Եւ տսեմ, զի առնշանակէ ամանակ. որզան՝ ողջութիւն՝ անուն, իսկ ողջ է՝ բայ. քանզի առնշանակէ զայժմ գոյն. և միշտ, զայլմէց ասիցելոցն նշանակէ. որկէն՝ ենթակայից և կամ, նենթակայոջաց ասիցելոցն է: (Արիստ. յգ. մեկն. 463):

11) Բայց այս ոչ գնոյն նշանակէ և ոչ համանգամայն ի հարկէ. և երեւիլ է, զի և մու բացասութիւն՝ ըստ միոյ ստորասութեան. քանզի զսոյն պարտ է բացասոցել զբացասութիւն, զոր ստորասեացն ստորասութիւն. և ապոսմեւ. կամ ըստ իւրա-

քանչիւրցն ումեքէ. կամ ապ ըստ բոլորէցն իմեքէ. կամ իբր ըստ բոլորէ, և ոչ զբոլորէ: Եւ ասեմ, որգան՝ իք Սոկրատէս սպիտակ, ոչ է Սոկրատէս սպիտակ. և եթէ այլ ինչ, կամ ապ այլոյ, զսոյն ոչ հակակայ, ալ եղիցի նորա միւս ևսն, ամէնում մարդ սպիտակ՝ ոչն ամէն մարդ սպիտակ, և ումեմն ոմն մարդ սպիտակ՝ ոչն ոք մարդ սպիտակ, իսկ իբում մարդ սպիտակ՝ ոչ իք մարդ սպիտակ, Արդ զի մու բացասութիւն, մում ստորասութեան հակակայէ՝ բացերևակի. (Անդ, էջ 468):

Հունարան հայերենի հորինվածությունը նկարագրելուց հետո, մնում է մեզ քննել թե արդյոք ինչ աղբյուրներից օգտվելով կազմեցին կամ հնարեցին հունարանները իրենց այս նորելուկ հայերենը, և թէ որքան ընդունելություն գտավ նա:

Ըստ ծագման հունարան նախամասնիկները կարելի է բաժանել 5 տեսակի. 1) նրանք, որ պարզապես հայերեն բառեր են. ինչ. առ (նախդիր), յար (կից), բաց (ի բացի, բացեայ), գեր (գեր ի վերոյ). 2) նրանք՝ որ հայերեն սովորական մի բառի արմատն են իրոք կամ ենթադրաբար. ինչ. փոխ (փոխել, փոխանակ), հաղ (հակիլ, հակառակ), արտ (արտաքս, արտաքին, հմմտ. նաև արտ Վարած կամ վարելիք հող), որ նույն բառն է. հմմտ. լիթ. laũkas հող և laukè ղուրսը, ասոր. barā արտ և արաքս), ներ (ներքին, ներքս, ներքինի), բաղ (բաղրադայք՝ «կցկցանք, յերևրանք», զբաղել «մի բանի յարիլ, պարապիլ»), օտոր (ի ստորէ Սղ. ԺԳ. 37, նորագիւտ Բ. մնաց. Ի. 6, ստորին, ստորենայք, ստորոտ), շաղ (շաղիլ, շաղապատել), պալ (պար «կողր պար», պար առնուլ, պարոյկ, պարոյր, պարուրել), տար (տար աշխարհ «հեռու երկիր», տարաշխարհիկ «պանդուխտ», տարաղէմ «հեռագնաց», տարակաց «հեռու կիցած», տարադիր, տարաժամ, տարակարծ, տարապայման, տարապարտ, որոնք մեսրոպյան շրջանի հայերեն բառեր են և որոնցից դեպի տար «տարբեր» մասնիկը մի քայլ է միայն մնում):

3) Մի քանիսը հայերեն սովորական ձևեր են՝ ձևով կամ նշանակությամբ փոփոխված. ինչ. եմք (ընդ «տակը»), փաղ (նույն ընդ բաղ), հոմ (=համ, որ փոխառյալ է իրան. ham մասնիկից. հունարան հեղինակները հունարենն ὅμο մասնիկին համաձայն համ ծանոթ ձևը դարձրել են հոմ), վեր (ի վեր «վերև» բառն է, որին տրվել է ենորից, վերստին, դարձյալ, կրկին» նշանակությունները՝ հանելով հյ. վերստի՞ն մեսրոպյան բառից կամ հեռեկեղծ հունաբանին, ուր ἀνα իբր մակրայ նշանակում է «վեր»

լը, բարձրը», իսկ իբրև մասնիկ «յետս, հակառակ, նորից»), ջար (հյ. շարել «կարգել, դասել» բայից, արմատը շար, շարք՝ որին տրվել է «կից, յար, միասին» նշանակութունը), ապ (հյ. ապ- բացասական մասնիկն է, որ պարսկական ծագում ունի և որ գտնվում է ապալեպ, ապենիազ, ապերասան, ապախուրել և այլն բառերի մեջ. պատահաբար նման է հյ. ապա «հետո» բառի հետ, ինչպես և հուն. ἀπό «հեռու, բաց» և այլն, որ իբր մասնիկ նշանակում է «ժխտում, բացասություն, կատարում, վերադարձ և այլն»։ Վերջապես փար նույն է պար ձևի հետ, ինչպես յուլյց են տալիս այս մասնիկով կազմված մի քանի բառերը, որոնք են փարաբառնալ, փարաբարձութիւն, փարագրական, փարադրել, փարադրութիւն, որոնք ունինք նաև պարաբառնալ և այլն ձևերով)։

4) Մակ «վրա» մասնիկը, իբրև առանձին բառ գտնում ենք Թուշերենի մեջ մաք «վրա, ի վերայ» ձևով, որով կազմված են զանազան ածանցներ։

5) Բոլորովին անծանոթ են դեր և տրամ մասնիկները։

Քերականական ձևերի մեջ մի քանիսի ծագումը շատ պարզ է. այսպես երկակիի ու մասնիկը առնված է երկու բառի վերջավորությունից, իզականի է մասնիկը (սէ, նէ) հանված է մի խումբ իզական հատուկ և հասարակ առունների ծայրից (Պայիանէ, Հոփիսիմէ, սեբաստէ), արական եզ փոխառյալ է կովկասյան լեզուներից (հմմտ. չերքեզ. ՇՅ մեկ, կաբարդին շՇՅ մեկ, yizako միակ, եզակի), չեզոք մու հիշեցնում է արդի գեռ. Ազլ. մույն «մեկ», մոնք, դոնք, նոնք հիշեցնում են արդի մե-րոնք, ձերոնք, անոնք ձևերը, հոլովական ոջ, ոյր, ում մասնիկները սովորական են մեսրոպյան հայերենի մեջ որոշ դեպքերում (հմմտ. տեղուջ, կղզուջ, սորա, այսր, այսորիկ, այլում, միւսում), ըն կամ ց հթե հյ. ընդ բառը չէ, հունարեն εν մասնիկն է, սերկ «այսօր» բառը գտնում ենք այսօր Հավարիկի բարբառի մեջ իսէկի, իսէրկի «այսօր» ձևով, բայերի է նախահավելվածը սովորական է հին հայերենի միավանկ բայաձևերի մեջ (եհատ, էած, էօծ) և նույն է հն. օ նույնիմաստ նախահավելվածի հետ, կրավորականի կոփիւր, բերիւր և այլն ձևը այսօր էլ գտնում ենք Կարնո բարբառի մեջ կլիմիւր, կուտվիւր, կեփվիւր և այլն ձևերով։

Այս բոլորից հետևում է, որ հունարանների նորմուծությանց մեծագույն մասը հանված է հայերենի արդեն ունեցած

տարրերից, որոնք ձևավորված են համեմատ հունարենի, երբեմն նույն իսկ ձայնով կամ հնչումով հարմարեցնելով նրան: Մեծամասնության օրինակից կարող ենք հետևեցնել, որ միացյալ անծանոթ ձևերն էլ քաղված են հայերենից և ոչինչ չկա բոլորովին ինքնահնար: Ինքնահնար է միայն այդ տարրերի գործադրության ձևն ու եղանակը, որ հայերենի մեջ ոչ միայն գոյություն ունեցած չէ, այլ և նույն իսկ հակառակ է նրա ոգուն:

Վերջին հանգամանքը գուշակել է տալիս այն՝ թե ինչ ընդունելություն գտավ հունաբան հայերենը մեր մեջ: Լեզուների ընդհանուր փորձից հայտնի է, որ քերականություն ստեղծել անկարելի է. այդ հողի վրա անհատական ջանքերը արժեք չունեն. նրանք միշտ էլ բախվել են ժողովրդի կամ հանրության ժայռ անտարբերության և ուշ կամ կանուխ ջնջվել են: Այսպես և հունաբան հայերենը: Նույն իսկ այն ժամանակ, երբ հունաբան հայերենը ապրում էր իր ամենափայլուն շրջանը, սովորական լեզուն չի դադարել գործելուց ոչ միայն ժողովրդի մեջ, ուր հունաբան հայերենի ընդունելություն մասին խոսք չի կարող լինել, այլ և զրազետների շրջանում, որոնք սկսած Շ դարից մինչև ԺԳ դարը շարունակել են հետմետրոպոլի հայերենը հունաբան դպրոցի հետ կողք կողքի: Հունաբան հայերենը մնացել է ուրեմն առանձին մի խմբակի ուսումնական լեզուն՝ լայն խավերի համար օտար, անհասկանալի և անընդունելի:

Հայաստանի ևր մասում արդյոք առաջացավ այս լեզուն: Meillet, Altarm. elementarbuch էջ 4 ասում է, թե հունաբան հայերենի մեջ գտնվում են հյուս. արևելյան հայերենի քերականության առանձնահատկություններից մի քանիսը: Սրանից հետևում է, որ հունաբան հայերենը Հայաստանի հյուս. արևելյան կողմը (Արցախ, Սիւնիք, Փայտակարան) ձևացավ: Բայց Meillet իր այս ասածը հաստատելու համար ոչ մի օրինակ կամ ապացույց մեջ չի բերում: Ես կարծում եմ թե ընդհակառակը այդ լեզուն կազմված էր Հայաստանի հյուս. արևմտյան շրջանում (Տալք և այլն), ուր կար հունասեր և հունամիտ հայություն: Եզ «մեկ», մակ «վրայ», սերկեան «այսօր», կրավ. բերիւր և այլ ձևերը հյուսիս-արևմուտքն են մատնանշում:

Մինչև Թրբ տեղեց հունաբան դպրոցի գոյությունը, Ըստ Մանանդյանի, հունաբան դպրոցը տևում է մինչև է դարի վերջը. նա անշուշտ Թ դարից այս կողմ չի գալիս, իսկ ԺԲ դարում ջնջվում է խապա: Այսօր հունաբան դպրոցի գործերը հնություն

կարգն են անցած և կազմում են միայն բանասիրական հետաքրքրությունն նյութ, Նրա հորինած քերականությունը ամբողջովին ջնջված է, պահելով միայն մի հետք, այն է ն է իգական դերանունը, որ իր ներա սեռականի հետ երբեմն գործածվում է բանաստեղծների լեզվի մեջ, Գալով բառարանական ատաղձին, կիրառություն տեսակետից կարող ենք բաժանել հինգ կարգի.—

Ա.— Այն բառերը, որոնք չունենին իրենց համազորը մեարդյան հայերենում, լրացնում էին լեզվի թերի կողմերը, հետեւաբար գտան առանձին ընդունելություն և այսօր էլ սովորական գործածություն ունին հայերենի մեջ: Այսպես են օրինակ՝ եմքակայ, տրամաբանել, տրամաբանութիւն, տրամագիծ, ապաքարց, առողանութիւն, մակբայ և այլ բառերը: Այս կարգի բառերը ոչ միայն ընդունված են արդի հայերենի մեջ, այլ և նրանց օրինակով կազմվել են բազմաթիվ նման ձևեր. ինչ. առարկայ, յարաբերութիւն, արտատպութիւն, պարբերական, շարունակութիւն, արտահագուստ, արտաժամեայ, դերասան, դերակատար և այլ հազարավոր բառեր, որոնք կազմում են մեր արդի լեզվի հարստությունը, և առանց որոնց մեր գիտական լեզուն շատ տկար ու աղքատ պիտի լիներ: Այստեղ է հունարան դպրոցի արժանիքը:

Բ.— Այն բառերը, որոնց համազորները թեև կային մեարդյան հայերենի մեջ, բայց չունենին պահանջված ուժը և կամ այնպես համարվեցին և մրցման ժամանակ տեղի տալով հունարան ձևերին՝ խափանվեցին. օր՝.

ապացոյց

բաղադրել

եզակի

յոգնակի

շաղկապ

ներկայ

ներգործել

ստորագրութիւն

տեսակ

մականուն

ընծայութիւն

յօդել

միաւոր

բազմաւոր

զօդ

առաջիկայ

ազդիլ, յաջողել

ձեռնագիր

ազգ

անուն յորջորջանաց

Այս կարգի բառերն էլ սովորական գործածություն ունեն արդի հայերենի մեջ:

Գ.— Այն բառերը, որոնք իրենց համազորները ունենին մեարդյան հայերենի մեջ,

բոսայան հայերենի մեջ և նրանց հետ միասին և հավասար առ-
աւելանի վրա գործածվեցին և այժմ էլ գործածվում են օր՝

ներհակ—հակառակ

վերծանել—ընթերցանութիւն

ստորագրութիւն—նկարագրութիւն

Դ.— Այն բառերը, որոնք ունենին իրենց համազորները մե-
սոսայան հայերենում, բոլորովին ավելորդ և անճաշակ նորաբա-
նություններ էին, ոչ մի պահանջ չէին լրացնում, հետեւաբար
թե հին հայերենում, և թե արդի լեզվի մեջ ընդունելություն
չեն գտել. օր՝

արտակացութիւն

շարագիր

յարահետեղ

վաղորդայնագեցիկ

պերասպարել

վերագիրսել

ններամիտ

ստորախշտեցութեանել

ἔκστασις

συγγραφεύς

παράχουθος

ἑσθόρος

ὑπερ-ασπιζω

ἀναχομίζω

εὐ-voos

κατα-χοιμᾶω

զարմանք, հիացումն

մատենագիր

արբանեակ, աշակերտ

արուեսակ

պահպանել, խնամել

նահանջել

խելացի, իմաստուն

հանդարտել

Ե.— Այն բառերը, որոնք չունենին իրենց համազորները հա-
յերենում, թեև լրացնում էին իրենց ժամանակի գիտական պա-
հանջները, բայց հետո ավելորդ դարձան և իրենց անճոռնի
կազմութեան պատճառով էլ բոլորովին ջնջվեցին. օր՝

մակեռանկիւն—վեցանկիւն

մակսաստկութիւն—առաւել սաստկութիւն

մակսագոյեղուտ—այատկութիւն բնական կամ պատահական՝
սեպականեալ քան զայլ պատահուես ալլալակս:

ներստորագրական—եոր ինչ ենթագրի իբրև ստոյգ առժամն:

Այստեղ վերջանում է հունարան հայերենի պատմութեան
նը: Ընթերցողներին համար հետաքրքրական պիտի լինի, ան-
շուշտ, իմանալ, որ նմանօրինակ մի շարժում տեղի է ունեցել
նաև եվրոպական մի նշանավոր լեզվի՝ ֆրանսերենի մեջ և այն
էլ շատ ավելի նոր ժամանակները: ԺՋ դարում դասական (հույն
և լատին) լեզուների և գրականութեան ուսումը այնպես էր տա-
րածվիլ Նվրոպայում, որ դպրոցական ծրագիրների գրեթե մա-
թողի մասն էր կազմում: Ուսումնականներն ու գրագետները հիա-
ցած էին հույն և լատին գրողների լեզվի ճշտութեամբ, փայլով,
պերճութեամբ և արվեստով: Շատերը ցանկանում էին այդ

լեզուների գեղեցկութունը փոխադրել և իրենց լեզվի մեջ, Առաջին անգամ Joachim du Bellay 1548 թվին արձակեց իր նշանավոր մանիֆեստը, որ կոչվում է Défense et illustration de la langue française: Այստեղ հեղինակը առաջարկում է մի նոր ծրագիր, այն է՝ ուղղակի ֆրանսերենի մեջ փոխադրել հունարեն ու լատիներեն բառերը և ստեղծել մի անգամից մի նոր բանաստեղծական լեզու: «Մեր նախնիք մեզ թողել են,— ասում է նա,— մի աղքատ ու մերկ լեզու. նա պետք ունի զարդարվել և այդ զարդը պիտի լինի ուրիշների փետուրները: Դեհ, ֆրանսիացիք, քայլեցեք քաջարար հռովմեական այն փառավոր քաղաքը և նրա կողոպուտներով զարդարեցեք ձեր տաճարներն ու խորանները»:

Այս ծրագիրը գործադրության դրավ Ronsard (1524—85): Նա հիմնեց մի նոր դպրոց, որի սկզբունքն էր

et pouvoir en français parler grec et latin

Ֆրանսերեն լեզուն վերածել հունարենի և լատիներենի: Այս նպատակով բազմաթիվ հարյուրավոր հունարեն և լատիներեն ուսումնական բառեր ֆրանսիական մի վերջավորությամբ օժտելով՝ դարձրեց ֆրանսերեն: Ronsard-ի աշակերտները ավելի առաջ տարին գործը: Նրանք չբավականացան լեզվի մեջ նոր բառեր միայն մտցնելով, այլև ուզեցին վերակազմել ֆրանսերենի հին ատաղձը լատիական նոր կերպարանքով: Այսպես՝ ֆրանսերեն ասում են, օր՝ oïseux «դատարկապորտ», venger «վրեժ լուծել», page «էջ», parfait «կատարյալ», pèlerin «ուխտավոր» և այլն: Վերանորոգիչները ջնջեցին այս բառերը և նրանց տեղ հնարեցին otieux, vindiquer, pagine, perfect, peregrin և այլն, կաղապարելով այդ բառերը լատ. otiosus, vindicare, pagina, perfectus, peregrinus հոմանիշների վրա, որոնք նրանց մայր ձևերն են:

Ի՞նչ ընդունելութուն գտավ այս նորամուծությունը Ֆրանսիայում: Ուսումնականների և գրագետների շրջանը հիացած էր նրանով. ընդունելությունը ուրիշն շատ սրտագին էր, որովհետև նրանք բոլորն էլ արդեն հունարեն և լատիներեն սովորում էին, և ֆրանսերենի այս նոր կերպարանքը ոչ միայն խորթ չէր իրենց լատինավարժ ականջներին, այլև տալիս էր իրենց ռամիկից բարձր մի վիճակ, իսկ ժողովուրդը... նա բոլորովին անտեղյակ էր անցուղարձից և ամեն ինչ թողել էր ուսումնա-

կանների քմահաճույթին: Նա ոչինչ չէր կարող հասկանալ այդ լեզվից:

Այս վիճակը տեսց մինչև Malherbe (1555—1628), Նա էր, որ սկսեց հակառակ շարժումը: Նա վտարեց լեզվից բոլոր այս արհեստական օտարաձև նորաբանությունները, պահելով միայն ժողովրդական հին ձևերը և բացառաբար, նորաբանություններից մի խումբ (Brachet, Grammaire historique de la langue française. Paris, էջ 57—62):

Երևույթը նույնն է մեր հունարանության հետ: Այստեղ էլ կեղծ քերականությունը ամբողջապես և բառարանը մեծավ մասամբ վտարված են, պահվում են միայն այն կարևոր բառերը, սրտնք անհրաժեշտ են արդի գիտական և փրկիսոփայական լեզվին:

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Մինչև է դարը արաբները ընդհանուր պատմության համար աննշան մի ժողովուրդ էին, որ խուճաբ-խուճաբ ապրում էին Արաբիայի տաք սնապատներում՝ կիսավայրենի դրություն մեջ: 611 թվին Մուհամմեդը սկսեց քարոզել իսլամը, և արաբների բաժան-բաժան ցեղերը կրոնի միությունում միացած ու զորացած՝ դուրս եկան աշխարհներ նվաճելու (632): Ժամանակը չափազանց բարեպատեհ էր, հույները և պարսիկները իրար ջարդելով ուժասպառ էին եղած. քրիստոնեություն մեջ երկպառակություն էր տիրում, և արաբների թարմ ուժերի առաջխաղացման համար խոշոր արգելքներ չկային. ուստի կարծվածից էլ ավելի շուտ եղան նվաճումները: Կարճ ժամանակում նվաճվեցին Ասորիքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, որից հետո էլ՝ Հայաստանը:

Առաջին արաբական բանակը ոտք կոխեց Հայաստան 640 թվին և մինչև Դվին առաջացավ: Այնուհետև սկսվեց պատերազմների մի երկար շարք արաբների և հույների միջև՝ Հայաստանի տիրապետության համար: 53 տարի տևեցին այդ պատերազմները, և վերջապես՝ 693 թվին արաբները պաշտոնապես տեր դարձան Հայաստանի և հասան մինչև Գովկասյան լեռնաշղթան:

Քանիցս անգամ հայերը ապստամբեցին արաբների դեմ, թոթափելու համար հպատակության լուծը, բայց այդ ապստամբությունները բոլորն էլ անհաջող անցան և վերջիվերջո նպաստեցին միայն մի բանի, այն է՝ իրենց լուծը ավելի ծանրացնելու: Հայերը վերջապես համոզվեցին դրանում և այնուհետև լքված՝ տարան հպատակության լուծը մինչև Թ դար:

Թ դարից սկսում է արաբական պետության քայքայումը, որի պատճառներն էին նախ՝ պետության ընդարձակածավալ տարածությունը, որ մեկ ձեռքի տակ կառավարել անհնար էր,

երկրորդ՝ արաբ իշխանների և ամիրապետների մեղկությունը, որ դիզված անբավ հարստության արդյունքն էր, երրորդ՝ կրոնական բազմաթիվ հերձվածները, որոնք ձևացան մահմեդականության մեջ, չորրորդ՝ պետությունը կազմող ցեղերի և ժողովուրդների բազմազանությունը և հինգերորդ՝ յուրաքանչյուր երկրի վրա նշանակված էմիրների անջատական ձգտումները։ Ապստամբության ընդհանուր ոգին սկսում է տիրել արաբական պետությանն ու միայն քրիստոնյա, այլև մանավանդ մահմեդական դարձած ժողովուրդների մեջ, Այսպես՝ Աֆրիկայի սրաբները կազմում են մասնավոր խալիֆայություններ. Պորասանում հիմնվում է պարսկական Թահիրի պետությունը (820), Աֆղանըստանում՝ Սաֆֆարիների. պետությունը, որ Պարսկաստանի մեծ մասին տեր է դառնում։ Նույն ժամանակ Հայաստանում էլ Աղոտ՝ Ա ճարպիկ քաղաքականությամբ ստանում է արաբներից թագավորական տիտղոս և հիմնում է Բագրատունյաց թագավորությունը (885)։ Այս թագավորությունը սկզբում հարկատու էր արաբներին, որոնց կողմից նշանակված մի ոստիկան էլ նստում էր դեռ Դվինում. բայց քիչ-քիչ այս կախման կետերն էլ ջնջվեցին, և Հայաստանը կատարյալ անկախություն ձեռք բերեց Աղոտի անմիջական հաջորդների օրով։

Հայերը երկրորդ անգամ հարաբերության մտան արաբների հետ ժԲ դարից սկսած։ Արծրունյաց և Բագրատունյաց թագավորության անկման ժամանակ շատ հայեր գաղթեցին Կիլիկիա և քեյսով տեղական հույներին՝ հիմնեցին Կիլիկիայի փոքրիկ իշխանությունը, որ Լևոն Բ-ի ժամանակ մեծ ու զորեղ թագավորություն դարձավ։ Առաջանալով դեպի Եփրատ և դեպի Ասորիքի հյուսիսային կողմը՝ բնականաբար հայերը շփման մեջ պիտի մտնեին Հալեբի և Դամասկոսի արաբ սուլթանությունների հետ։ Շուտով սկսվեց թշնամությունը հայ և արաբական իշխանությունների միջև. Հալեբի, Դամասկոսի և Եգիպտոսի սուլթանները քանիցս անգամ արշավեցին Կիլիկիա. հայերը դաշնակցելով թաթարների հետ՝ հաջողությամբ դիմադրեցին արաբներին և մինչև անգամ նվաճեցին Հալեբը, Դամասկոսը, Երուսաղեմը և մտադիր էին նույնիսկ Եգիպտոս արշավելու։ Սակայն թաթարների դաշնակցությունը կես դար միայն տևեց. և 1302 թվին թաթարները մահմեդականություն ընդունելով, բնականաբար այդ դաշնակցությունն էլ լուծվեց, Հայոց նախկին դաշնակիցները դարձան թշնամի և արաբների հետ միացած՝

հարձակվեցին Գիլիկիայի վրա: Հայերը հետզհետե թուլացան, Գիլիկիան մաս-մաս նվաճվեց և վերջապես՝ 1375 թվին, ամբողջովին ընկավ Եգիպտոսի արաբների լծի տակ: Այնուհետև Գիլիկիան մնաց արար, թուրքմեն և թուրք իշխանությունների ձեռքը, մինչև 1517 թիվը, երբ Ասորիքի, Պաղեստինի և Եգիպտոսի հետ Օսմանցոց ձեռքն անցավ:

Հայ-արաբական հարաբերությանց այս համառոտ ամփոփումից երևում է, որ այդ հարաբերությունները պետք է բաժանել երկու մասի. առաջինը՝ արաբական տիրապետությունը բուն Հայաստանում, որ տևում է է դարի կիսից մինչև Ժ դար (250 տարի) և երկրորդ՝ Գիլիկիայում և Ասորիքում, որ տևում է զանազան հանգամանքների տակ ԺԲ դարից մինչև այժմ, քանի որ այսօր էլ հայերը Ասորիքում արաբական տիրապետության տակ լինելով՝ ապրում են արաբների հետ ամենօրյա հարաբերության մեջ: Ըստ այսմ էլ արաբական ազդեցությունը հայերենի վրա պետք է քննել երկու դիրքից՝ բուն Հայաստանում և Գիլիկիայում ու Ասորիքում:

Թեև արաբները դուրս էին եկել մարգարեի պատվերի համաձայն անհավատներին դարձի բերելու, բայց իսլամի քարոզությունը տեղի ունեցավ և հաջողվեց միայն կռապաշտ ու կրակապաշտ երկրների մեջ: Այսպես՝ Պարսկաստան, Աֆղանստան, Բելուջիստան, Հնդկաստան, Թուրքեստան, Կովկասի լեռնականները և Աֆրիկայի որոշ ցեղեր ընդունեցին իսլամությունը և իսլամության հետ արաբական գիրը, գրականությունը և քաղաքակրթությունը: Մեր հարևան Պարսկաստանում այնպես թրազ հաջողվեց իսլամը, որ կրակապաշտների փոքր մի խումբ միայն կարողացավ փախչել ու հաստատվել Հնդկաստանում, ուր մինչև այսօր շարունակում են իրենց գոյությունը՝ Փարսի անունով: Մնացյալ ամբողջ ժողովուրդը մահմեդական դարձավ: Պարսիկները մահմեդական դառնալով՝ իրենց հին կուլտուրային թշնամի դարձան և ոչ միայն ջնջեցին ատուրշանները, այլև ամբողջ իրենց գրականությունը, գրքերը և նույնիսկ պարսկական (պահլավական) գիրը: Նրանք ընդունեցին արաբական տառերը, բազմաթիվ փոխառություններ արաբերեն լեզվից, այնպես որ պարսկերենը լի է արաբերեն բառերով:

Դրիստոնյա ժողովուրդները այնպես չեղան. արաբները ընդհանրապես կրոնական հալածանք չհանեցին քրիստոնյաների

դեմ. կատարված դեպքերը մասնակի բնույթ էին կրում. այս պատճառով էլ այդ ժողովուրդները քրիստոնեական կրոնի հետ միասին և նրա պատճառով կարողացան պահել իրենց լեզուն, գիրը, գրականությունը և քաղաքակրթությունը: Միայն այն քրիստոնյա երկրները, ուր արաբները կամ ընդհանրապես մահմեդականները հոծ բազմություն մը լցվեցին, չկարողացան դիմանալ և վերջ ի վերջո ամբողջապես արաբացան. այսպես՝ Պաղեստինը, Ասորիքը, Միջագետքը և Նգիպտոսը:

Հայաստանը պատկանում է Ա կարգի երկրների թվին, այսինքն՝ նրանց, որոնք ընդհանրապես զերծ մնալով կրոնական խռոշոր հալածանքից և չունենալով իրենց մեջ արաբական խռոշոր գաղթականություն, կարողացան պահպանել իրենց լեզուն, գիրը և գրականությունը: 250 տարիների այն շրջանը, երբ Հայաստանը մնաց արաբական իշխանության տակ, իր տնտեսությամբ բավական կարճ է հռոմեականից և շատ ավելի կարճ պարսկականից: Որակի տեսակետից էլ նա շատ հետ է ոչ միայն պարսկականից, այլև ասորականից ու հունականից: Քրիստոնեությունից առաջ հայերը կրոնակից էին պարսիկներին. քրիստոնեության ներմուծությամբ նրանք կրոնակից դարձան ասորիներին և հույներին, նրանց կուլտուրական ազդեցության, գրին ու գրականության ենթակա էին երկար ժամանակ, մանավանդ, երբ սեփական գիր և գրականություն չունեին: Մինչդեռ արաբների ժամանակ այդպես չէր:

Իհարկե, հայերը բացարձակապես չեզոքացած չէին արաբներից. Հայաստանի մեջ կար արաբական իշխանություն և բանակ, զանազան քաղաքներում գտնվում էր արաբ գաղթականություն, այսպես՝ Խլաթի շրջանում, Դվինում, ավելի հյուսիս՝ Պարտավում, ուր, ըստ արաբ աշխարհագիրների, տեղական ընթացիկ լեզուներից մեկն էլ արաբերենն էր: Շատ հայեր գիտեին արաբերեն լեզուն, հատկապես նրանք, որ Բաղդատ ու Դամասկոս մի քանի տարի գերի մնալուց ու նույնիսկ հավատքը ուրանալուց հետո դարձել էին Հայաստան: Օր. Բագարատ Բագրատունի իշխանը, որ 835 թվին էլ-Մոտասսեմ ամիրապետից իշխանաց իշխան էր կարգվում Հայաստանում, այնպես էր տիրապետում արաբերեն լեզվին, որ նաև ասորի վարդապետը նրա խնդրանք ընծայում էր իրեն Հովհաննու ավետարանի մեկնու-

թյունը արաբերեն լեզվով, որ ինքն էր գրել նախ ասորերեն լեզվով և հետո Բագարատի համար վերածել արաբերենի*):

Այս բոլորով հստակեցնել հայոց կրոնական տարբերությունը, հայերեն գրի ու գրականության գոյությունը և ազգային դատակցության լայն ըմբռնումը մի մի թուժա դարձան արաբական ազդեցության առաջ և հայերենը չազդվեց նրանից, այն չափով, որ ազդվել է մյուսներից: Չունենալով որևէ գրվածք այս շրջանի ժողովրդական լեզվով, մենք իսկապես չգիտենք, թե հասարակ ժողովրդի լեզուն որչափով ազդվել էր արաբերենից, Բայց գիտենք գոնե, որ գրական լեզվի վրա այդ ազդեցությունը չափազանց աննշան է: Այսպես Հովհաննես Ե կաթողիկոսը, որ թղարու կեսից մինչև Ժ դարու առաջին քառորդի վերջն ապրած հեղինակ է (մ. 929 թ.) և որ մոտիկ հարաբերություններ ուներ արաբ իշխանավորների հետ, իր ամբողջ պատմության մեջ (տպ. Երուսաղեմ 1867, էջ 457) գործ է ածում միմիայն երեք արաբական բառ.— սելամ ալէք (էջ 123)՝ իբր Ոգրայ արաբ ոստիկանի բերանից, կուրան (էջ 421) և մակուրան կուրան (էջ 314), որ թվի թե արաբերեն է: Նույնպես Նանա Ասորու Հովհաննու ափետարանի մեկնության մեջ, որ Բագարատ Բագրատունու խընդրանոք նախ ասորերեն գրել է հեղինակը, հետո թարգմանել արաբերենի և արաբերենից էլ վերածվել հայերենի (Թ դար), տպ. Վենետ. 1920, ծայրից ծայր ոչ մի բառ չկա արաբերենից փոխառյալ: Ըստ Հյուբշմանի (Արաբական փոխառնալ բառեր, թրգմ. Տաշյան, էջ 49—50) Վենետիկում ոչ մի արաբերեն բառ չունի՝ բացի անուններից: Ղևոնդ պատմիչը բացի անուններից և տիտղոսներից (ամիրալմուսնիք, միայն 2 բառ ունի.— Կուռայք (Կուրան ընթերցող) և Փուրկան (Կուրան), երկուսն էլ արաբական կյանքի բառեր: Սակավաթիվ բառեր ունին նաև Թ—Ժ դարերի մատենագիրները: Պետք է ընդունել սակայն, որ հասարակ ժողովրդի լեզուն սրանից շատ ավելի փոխառություններ ուներ:

Արաբերեն լեզվի ազդեցությունը գրական հայերենի վրա երևում է ուրիշ կողմից: Բանասերները արաբական ազդեցության են վերագրում այն ուղուցիկ, ճամարտակ ոճը որ երևում է նույն շրջանի հայ հեղինակների գրությանց մեջ, իբրև օրինակ բերենք Հովհաննես կաթողիկոսի պատմությանց երկու հատված:

*) Նույն ասորի, էջ 6—7:

ԴՎԻՃԻ ԵՐԿՐԱՉԱՐԺԸ (զվ. ԼՔ)

Չայսու ժամանակաւ ահագին իմն յեղակարծում ժամուստստիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դուին քաղաքի, բազում սասանումն և ոտքսափումն և դղրդումն և կործանումն զընակօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր: Վասն զի առհասարակ ի վայր փլուզեալ զպատուար պարսպացն և զապալանսն գլխաւորացն և զտունս ոամկացն, իբրև զերիզուս վայրս առապարաց յական Թոթափիւ տեսանիւր: Այլ և զաստուածաշէն եկեղեցիս կաթողիկոսարանին և զայլ ևս հաստահողոյս վկայարանս դղրդեալ քանդեալ աւերեալ ի վայր հոսէին, որ գրեթէ իբրև զփապարս վիմուտս դերբկաց սարսափելի տեսողացն երևիւր: Այլ և հեղձամղձուկ յարկածածուկ հողաթաւալ հողահեղձոյց սատակումն դիակոյտ բազմութեան, որ կարծրագոյն քարեղէն և անկարեկիր միտս էր ստացեալ՝ յարդարէր զնա ի բազում ողբս և յարաօտթոր կականմունս: Թողում ասել զազգակիցս և զկարեկիցս և զլծակից հարազատութիւն մարդկան, որոց կականումն և ողբումն և աշխարումն գումից ճշոյ և կանչոյ և կառանչոյ, և աղիողորմ ձայնք երգեցիկ գուսանաց և սևազգեաց կանանց և արանց վշտահար հեծությամբ սգացելոց՝ մինչև յերկինք բարձրացեալ հասանէր, Իսկ զբազմութիւն դիականցն ոչ բաւեալ սալ զերեզմանացն, զբազումս ի վիհս և ի խորափրտս և ի դարափլակս ընկեցեալ լինէին: Եւ այսպէս ահ բարկութեանն ահափետ զամենեւեան առնէր, պաշարմամբ զգածեալ զմնացեալսն:

ՆՈՒԻՐԱԲԵՐՈՒԹԻՆԵՐ ՅՈՒՍՈՒՓԱՅ

Եւ իբրև ի բաց եղաւ ձմեռնային ձիւնախաղաղ սառնաժանեաց ցրտութիւնն, և զարնանային հարուահողմն շնչեաց՝ զտեղին փոխաբերեաց, ապա ոստիկանն Յուսուփ բազում երկալաբ սրսվարս սօսս և ահապարանոցս պատրաստեալ՝ բազմազան պճնայարմար զարդուք և զինուք ոսկեսանձ և ոսկենկար պաճուճանօք, այլ և թագ ևս յոսկւոյ սոփիրայ կազմեալ ի նմա յիլուզեալ յեռեալ վարսակալ մարգարտատող տպագարդութիւնս, և այլ ևս ականս պատուականս, և բազում և երևելի զգեստս արքունականս ոսկեճամուկս և շղաշատեռն հրաշանկարս միանգամայն առաքէ ի պատիւ մեծարանաց արքային Սմբատայ: Այլ և Աշոտի երիցու որդւոյ արքայի նորանշան իմն պատիւ յարդարեալ՝ իբր օղապարիկ իմն երիվար գեղեցիկ զարդուք և զի-

նուք և պերճասլանոյճ երանգս զգեստուց և կամար ականակապ-
ընդ մէջ ածեալ, և կացուցանէ զնա իշխան իշխանացոյ Հայոց:
Բայց և ես ևս՝ որ զայս գրեցի, պատուեցայ պատուասիրաբար
յոստիկանէն զգեստուք՝ ըստ օրինակի կարգիս, և ջորի պաճու-
ճաբար ոսկեզօծ զարդուք առաջի մատուցանելով ինձ: Իսկ ար-
քայի խրախ լեալ ի բարեձիր պարգևս նորա և ընկալեալ մեծաւ
շնորհակալութեամբ, ոչ սուկաւ ինչ քան թէ բազմամասնաբար
յիւրմէն ևս նմա ընծայէր բարեվայելուչ և չքնադատես և երե-
ւելի զարդս հանդերձանաց և նկարակիրտ կազմուածս բազմա-
կանաց կարմրութեամբ որդանց և ըմբակս և նուազս. և կամար
ի համակ ոսկւոյ՝ գործ հռոմայական ճարտարաց, յերանգս
գունակ գունակ ապակւոյ, առուել ևս տասնապատիկ յաւելուա-
ծով՝ քան զմիանգամայն իսկ ընկալեալն առ ի նմանէն (Յհ.
կթ. զլուխ Խ):

Հովհաննես կաթողիկոսից մի քիչ հետո է Թովմա Արծրու-
նին, որ լինելով Հայաստանի հարավային արեւելյան կողմից՝
ազելի մոտիկ էր արաբական աշխարհին և ազելի ազդված պի-
տի լինելը արաբերենից: Ահա նմուշներ նաև նրա լեզվից.

Ա.

Իսկ իբրեւ լուաւ թագաւորն զայս գոյժ աղաղակի հասեալ
ի դուռն արքայի՝ մրմռեալ իբրեւ զառիւծ և իբրեւ զարջ տարա-
կուսեալ՝ վառեալ լինէր իբրեւ զբոց հնոցի, իբրեւ զալիս ծովու
դիզեալ կուտամբ փրփրեալ ծիրանագոյն արիւնհաման, ուժգին
գոչելով անդնդաքակ յուզմամբ, իբրեւ զհեղեղատ յորդահոս ի
ճայթմանէ կարկտահոս ամպոյց, հրախառն տոշորմամբ եռացեալ
շուրջ զսրտին արիւնն՝ մաղձախառն բերմամբ յապուշ զմիտսն:
կրթեալ՝ կայր ի մէջ տարակուսի, խնդրէր գտանել զելն իրացն
եկելոցն սու նա գուժկանացն (Արծր. տպ. Պատկ. էջ 114):

Բ.

Եւ ելեալ թագաւորն նստաւ յատենի ի բարձրաբերձ բեմի
միոջ, ի մէջ աշխարհակոյտ ամբոխի անհուն բազմութեանն, և
հրամայեաց ածել առաջի զկապեալսն, հարցանել և լսել ի նոցա-
նէ: Եւ կայր գոյնսն պաւտեալ, կոկոզաբանէր լի յոխորտանօք,
խրոխտայր և փռնգտայր, եռացուցանէր ի վեր մղէր զդառնու-
թիւն ժահահոտ մաղձոյն չաքաթոյն վատախառնութեանն, սըրտ-

մտեալ անժուժկալ ի բարկութեանն ջերմագոյն արեանն մըրբ-
կալից շարժմանն, և սկսաւ թափել զմահածին թոյնս իւր ի վե-
րայ կապելոցն, իբրև զթոյնս իժի, ստանց վեր ի վերայ դնե-
լոյ սփռել տարածանել ի կորուստ և յապականութիւն բազմաց
(Արծր. էջ 154):

Գ.

Ի սորս յերրորդ ամի թագաւորութեանն ի վերայ Հայոց
առտուածատուր բարկութեամբ անդնդաշարժ վրդսւմամբք ներք-
նագոյն խորոցն պատահեալ միմեանց սահանախաղաց զղըրդ-
մամբ, հիմնաշարժ տապալմամբ, ներքստգոյն երկրի թուլացեալ
պնդափակ աղխեալ սանդարամետուկան սահմանին, բարկութեան
հողմոց շնչեալ ընդ ջրոցն խաւարայնոց, ի կոհակս անդնդաքակս
զթանձրայտակ երկրի զկարծր և զծանրալիւր անկշիռ անբու-
ւութիւնն տատանեալ, մինչ յերեսս երկրի ի վեր մղեալ հան-
դէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բյուրն նորուն ոսի, յորում զա-
հաստանն Դուին, մարդախիտ պարսպաւոր պատնիշօք պատուա-
րեալ և տարեկտիկ վաճառականութեամբ և ազգի ազգի ողծու-
թեամբ յափրացեալ յղփոցեալ՝ զնա ի հիմանց տապալեալ, բե-
րանաբաց դժոխարար լայնեալ զբերան իւր՝ յողունց քան թէ
օակաւուց արար յիժիլ յանդունդս, որոց ոմանք և տունք նո-
ցա գերհզմանք նոցին եղեն, Գունակ Կորխոյին բանակին յան-
դընդաքակ տունսն զբնակութիւնսն սրարին, անխայեալ ի նի-
նուէականն ստրջացեալ նախ անդ ոչ անխայեալ առ քարեղէն
սիրտ քաղաքացւոյն Դունայ, նա և տեղիք սրբութեանց տունք
աղօթիցն զշաւժմանն կիրս կրեալ, պատառմամբ որմաշարժ լի-
նելով (Արծր. էջ 230):

Վերջապես տայիս ենք մի հատված Սահակի և Մեսրոպի
անանուն պատմությունից (տպ. Սոփերք, հտ. Բ. էջ 5—42), որ
մեր կարծիքով գրված է մոտավորապես 850 թվից առաջ*):

Այսպիսիս թերևս բարբառէին երսնելի առաջնորդքն մեր.
այսպիսի՞ ձայնս արձակէին վաճառականքն ամենառատք. այս-
պիսի՞ թելադիր լինէին քորոզքն ճշմարտութեան, մշակքն հո-
գևորք, գործօնեայք գեղեցիկք, բեռնաբերքն շահաւէտք, հարս-
նածուքն երանելիք, փեսաւէրքն փառաւորք, առթողքն արիա-

*) Տե՛ս Աճառեան, Ս. Մեսրոբի և գրեթէ գիւտի պատմութեան աղ-
բիւրներն ու անոնց քննութիւնը, Բաքի 1907, էջ 31:

կան, կուսատածքն պատուականք, վարդապետքն քաղցրուսոյցք, դայեակքն դւրահամբոյրք, դաստիարակքն գորովագութք, զըպ-
րապետքն բարեսէրք, հովիւքն քաջափառք, մատակարարքն
երջանկացեալք, իմաստաւէրքն մեծարգոյք, բարեբերքն բերկ-
րալիցք, ճանապարհորդքն ճոխացեալք, սիւնքն հաւատոյ, ամուլքն
եկեղեցւոյ, արմատքն անմահութեան, քանոնքն արդարութեան,
չափքն իմաստութեան, յարգարիչքն օրինաց, հիմնացուցիչքն
հաւատոյ, արձանքն ամրութեան, պսակքն պճնութեան, զարդքն
զգաստութեան, խահարարքն իմանալի, մատուակքն ցանկալի,
բարձրացուցիչքն եկեղեցւոյ, մխիթարիչքն տրտմեցելոց, սանձ-
քըն անզգամաց, փարթամացուցիչքն հաւատացելոց, դաւանող-
քըն ուղղափառութեան, հաստատիչք հաւատոց, նորոգողքն կար-
գաւորութեան, դարանակալքն իմաստութեան, պատմաբանիչքն
փառացն Յիսուսի, ողբերգակքն զովելիք, որք խնդութեանն ոչ
եղեն խրախակիցք, այլ տրտմութեանն գտան սգակիցք. որք
ի բերկրութեանն ոչ վայելիցին ընդ բերկրեալսն, այլ ի դառ-
նութեանն տխրեցան ընդ վտանգեալսն. որք յանդորրութեանն
ոչ էին զուարճակիցք, այլ ի թշուառութեան գտան չարչարա-
կիցք. որք ի գերամբարձութեանն ոչ գտան բարձրացեալք. այլ
ի տառապանսն նուաւտացեալք. որք ցնծութեանն ոչ գտան
դասակիցք, այլ ողորոցն եղեն ձայնակիցք (էջ 24—26):

Ճոռոմարան այո ոճը տեւում է բավական երկար. ԺԱ գա-
բում դեռ Մագիստրոսը գրում է.

Զբաղձումն անձկութեան տեւչանաց քոց և զփափագ ցանկու-
թեան տուփանաց, որ խանդակաթ ըղձամբ յաւժ տոշորէր, պասք-
մամբ կարօտեալ. (հրատ. Կոստ. էջ 22):

Ուր միմիայն «փափագի» ձևի տեղ 11 բառ է գրված:

Բանասերների այն ենթադրությունը, թե այս շրջանի ուռու-
ցիկ և ճամարտակ ոճը արարական ազդեցության արդյունք է,
ըստ իս ճիշտ չէ: Ուռուցիկ ոճի ամենամեծ ներկայացուցիչն է
Թեոդորոս Քոթենավոր, որի լեզուն իր նորահնար կանգունա-
չափ անսովոր բառերով նմանը չունի հայ մատենագրության
մեջ: Ահա մի հատված այս հեղինակից ևս:

Այսօր մեծ խնդութիւն ամենայն տիեզերաց. քանզի բա-
ցաւ դուռն արևելեան աստղանշան ճանապարհաւն մոգս հանե-
լով ընծայարեռս, երկնաւոր հրեշտակաց արքային մատուցանե-
լով օսկի արքայական՝ ինքնահողաբուսակ արուեստահնարագոր-
ծութեամբ մաքրագտեալ և գունազարդեալ ի շողիւնս հրալու-

առճաճանչադեղնութեանն... այսօր աւարտագործեալ կատարաշինեցաւ լրումն եկեղեցւոյ՝ բազմայեղանակ նախագուշակ մարգարէիցն քարոզութեամբ... Այսօր վերահայեաց տեսակ գուարթածաղիկ երփնազանազեղ զարուհն, սաղարթաճեմափթիթ բուռով վայելչացեալք... Այսօր հոսանք հոգեխաղացք և վտակք առատարուղիք միշտխողմեան տրամոռոզանեն զբուրաստանեալ աւետարանատունկ մանկունս եկեղեցւոյ... Այսօր հողատեղծեալ զարմ աղամածնութեանս՝ երկնաքաղաքացի անուանակոչութեամբ զրեցան ի դպրութիւն կենաց... Այսօր ծով համատարած տարաբերութեան նուագարանօք, սահմանագոչ վերաճայթեցին խաղաղաշարժ գեղաճեմեալ... Այսօր և վերագաթնակատարահերձ կոհակ լերանց վարսագեղեալ պճնագարդեցին գալստեամբ որդւոյն Աստուծոյ, Այսօր երկնահոյովակառու տարերք երկուց լուսաւորաց ջնահ՝ պայծառ դամբարօք փայլածին գալստեամբ որդւոյն Աստուծոյ... Այսօր ծովաքատակ մեղք աշխարհի արտասահմանահալած փախչի... այլ և ի հեթանոս շառաւելագործեալ համարուոր տարածասփիւռ ներծաւալեցաւ ուղէշարձակ քաղցրաբեղուն արմատոյն այնորիկ, որ ի քէն յայտնեցաւ աշխարհի, որք պասքածարաւիք էին յամենայն սրբաւէ աստուածգիտութեանն... Դարձեալ եռանդնասէր և յորդոր փութով և յորդորապահանջ հարկապահանջութեանս ըստ բաղմայեղանակաբուն շառաւիղն գովասանութեամբ Հոգւոյն սրբոյ վարսագեղութեանց խոյրապսակազարդ փաղփեւք ընծայարբերմք քեզ ի մերմէ նուաստաջան արուեստից, զՎ Տիրուհի, սրբասնեալ վերահռչակեալ քոյր մեր, դուստր մարգարէութեանց, ակն սուտակ և դահանակ լուսաջահայեղց, ընտրաբանեալ ի մէջ դատեալաց Սիոնի... որ խոխումեալ արբուցանես զյողնազանագունակ տունկս զբախտին փափկութեան... առ հոսանահոյովաշարժ վարդապետութիւնս աւետարանին Քրիստոսի... Ուրախացիր, Մարիամ, տիեզերաբաղձ տուփ ոսկի, զարդարեալ անուշահոտ խընկովք, և տաշտ մաքրափայլ իւղեփեցական բուրմամբ. քանզի որպէս ի գունազանազեղ վարդից, և շուշանաց և հովտածիծաղառաղարթ ծիրանաթոր մանուշակացն, վարդագեղեալ ունիս հիւսակ... (տես Հով. Իմաստ. տպ. Վենետիկ 1833, էջ 173—181):

Քռթինալորի այս անսովոր բառերը 18 հատ են, որոնք հավաքում էմ այստեղ.—*հիահրաշափառագոյն (էջ 168), վերնաքաղաքամայր (171), *համարուորապսակեալ (172), ինքնահողաբուսակ (173), արուեստանարագործութիւն (173), հրա-

լուսաճաճանչադեղնութիւն (173), սաղարթաճեմափթիթ (174), *վերնագագաթնակատարահերձ (175), *երկնահոլովակառու (175), արտասահմանահալած (176), *գեղադեշարմատ (179), յորդորապահանջ (179), խոյրապսակազարդ (180), լուսաջահայեղց (180), յոգնազանազունակ (180), հոսանհոլովաշարժ (180), գունազանազեղ (181), *հովտածիծաղասաղարթ (181): Այս բառերը կան Հայկազեան բառարանում, բայց պակասում են նրանցից վեցը, որոնք նշանակել եմ աստղանիշով: Առձեռն բառարանն էլ հետևում է Հայկազեանին, բայց երկուսը (համարոյորապսակեայ և հովտածիծաղասաղարթ) նշանակել է: Հրալուսաճաճանչադեղնութիւն բառի տակ Հայկազեանը գրում է. «եթէ չիցէ յաւելուած իմաստակի ումեմն!» (իմա՛ս ուրումն) Թաղէոս վարդապետի, որոյ է և ճառ Համբարձման՝ իռկեալ այսպիսի բառիւք, գորովք զանց առնեմք ի կարգի բառարանիս: Այս հետաքրքրական անձի, Թաղէոս վարդապետի ոչ թվականը գիտենք և ոչ էլ նքա՛ Համբարձման ճառը: Ջարբհանալյանն էլ իր Հայկական հին դպրութ. պատմության մեջ (Վենետիկ 1897) նրա անունն անգամ չի հիշատակում:

Արդ այս ամենաճամարտակ Քոթենավորը ապրած կամ գրած է արաբների տիրապետութիւնից առաջ: Մենք ճիշտ չգիտենք Քոթենավորի թվականը, բայց գիտենք, որ է դարի հեղինակ է, իր աշակերտներից է Սահակ կաթողիկոս Ձորափորեցին, որ մեռավ 703 թվին, և եթե իր վարժապետի մահը դնենք 680-ական թվերին, ճշմարտութիւնից բնավ հեռացած չենք լինիլ: Արդ, արաբները որ առաջին անգամ Հայաստան իբր փորձ արշավեցին 640 թվին և միայն 693 թվին վերջնականապես տիրեցին երկրին, չէին կարող 680-ին մեռած Քոթենավորի լեզվի վրա ազդեցութիւն ունեցած լինել: Սրանից հետևում է, որ մեր այս շրջանի հեղինակների ճոռոմաբան լեզուն ոչ թի արաբական ազդեցության արդիունք է, այլ առհասարակ արևելյան է, և որ տարբեր չէ Սեբեոսի, կամ ալեկի հին՝ հորյունի և Ագաթանգեղոսի լեզվից: Բյուզանդական հունարենում էլ սովորական էր այս ոճը՝ փոխանակ նախկին հելլենական պարզության:

Արաբական ազդեցութիւնը հայերենի վրա երևում է տաղաչափության մեջ: Հնագույն հայոց բանավոր զրականության մեջ գործածական էր վիպասանական շափը՝ որի օրենքները մեզ հայտնի չեն, բայց պարզ է, որ վանկերի հավասար թվի և հանգերի նույնության վրա հիմնված չէր: Ե—Ձ դարերից մեր գրա-

կանուխյան մեջ ոտանավոր գրվածքներ չկան. է—Ը դարից սկսում են երևալ շարականները, որոնց չափական արվեստը թվականի ու քանակականի մի տեսակ խառնուրդ է, առանց հանգի: Այսպես են մեր հին գրականության մեջ հայտնի առաջին երկու ոտանավորները. Կոմիտաս կաթուղիկոսի «Անձինք նուիրեալք» շարականը և Դաւթակ քերթողի Ողբը (գրված 680-ական թվերին): Ավելի ուշ երևում է տաղաչափության երրորդ տեսակը, որի մեջ տողերի վանկերը հավասար են թվով, իսկ ամբողջ ոտանավորը ծայրից ծայր ունի նույն հանգը: Հինք Գրիգոր Մագիստրոսի «Մեծ են գործք Աստուծոյ» ոտանավորը 1016 տող՝ ամբողջը ին հանգով (ԺԱ դար), Շնորհալու (ԺԲ դար)՝ Վիպասանութիւնը 1654 տող, ամբողջը եւալ հանգով: Նույնի Հիսուս որդին 3988 տող, ամբողջը ին հանգով և այլն, և այլն: Ոտանավորի այս տեսակը վերագրվում է արաբական ազդեցության:

Ոտանավորի հանգի հետ պետք է հիշել նաև այն, ինչ որ արաբերենում կոչվում է կաֆիյե: Արաբները սիրում էին ո՛չ միայն ոտանավորի, այլ և բանաստեղծական արձակի մեջ նախադասությունները միեւնոյն հանգով վերջացնել, մանավանդ տծականը գոյականի հետ նույնահանգ դուրս բերել: Այս ոճը շատ սիրված է նաև տաճիկների ու պարսիկների մոտ և մինչև այսօր էլ շարունակվում է: Օրինակ պրս. ասում են՝

dovlāt-i ābādmuddāt հաւիտենաաւ պետություն

pusār-i hunārvār հնարիմաց որդի

duxtār-i ‘ismātpārvār պարկեշտասուն դուստր:

Մինչև անգամ մեր արեւմտահայ գրողները անցյալ դարում ընդունել էին կաֆիյեի դրությունը (տաճիկերենի նմանությամբ) և գործածում էին իրենց արձակ գրությանց մեջ: Ահա մի փոքրիկ օրինակ այդ ձևից.

«Մեր սրտերը յոյգերով, մեր աչքերը լոյսերով և մեր հոգիները յոյսերով լցված կապասենք ձեզ»:

Արեգյանը իր Գրականութ. պատմության մեջ (տպ. 1944, Ա հտ. էջ 541) հիշում է Նարեկից մի հատված (բան 27), ուր ոտանավորի հանգը և բառերի կաֆիյան միացած են.

Դու լոյս ես և յոյս,

Եւ ես՝ խաւար և յիմար.

Դու իսկութեամբ բարի գովելի,

Եւ ես՝ համայնիւն շար ապիկար.

Դու տէր ստորիցս և երկնից,
 Եւ ես՝ անիշխան շնչոյս և հոգւոյս.
 Դու բարձրեալ ի կարեաց զատեալ,
 Եւ ես՝ տաժանաւոր և վտանգաւոր.
 Դու ի վեր քան զկիրս երկրիս,
 Եւ ես՝ կաւ անարգութեան գարշութեան.
 Դու... մնաս յաւիտեան յանրաւ բարձրութեան,
 Եւ ես՝ միշտ կորնչիմ...
 Ի քեզ ոչ է մթութիւն կամ նենգութիւն,
 Եւ ես՝ բովանդակն իսկ իցեմ,
 Որ զաւանդ իմ ոչ պահիցեմ:

Արաքական ազդեցութեան է վերագրվում նաև մութ ու խրթին գրեւու այն ձևը, որ գործ են ածում զանազան հեղինակներ՝ ցույց տալու համար մյուսներին իրենց խոր ու խորհրդավոր գիտութեան չափը: Ոճի պարզութեամբ այն ժամանակ տգիտութիւնն էր համարվում: Այս կարգի հեղինակներից հիշենք Կարապետ Սասնեցին, բայց մանավանդ Գրիգոր Մագիստրոսը (ԺԱ դար), որ առհասարակ մութ ու անիմանալի լեզու ունի, բայց հատկապես իր մի քանի գրվածքների մեջ գործ է ածում մի այնպիսի լեզու, որ հասկանալու համար առանձին բանասիրական աշխատանքի պետք կա: Այսպես են իր Գամապտականը (որ վերլուծեցին Նորայր և Մենեվիշյան*), Մրգուզ փանաքը (որ լուծեց Աճառյան**), Բառոսական բաղդատալիսը, Գանգիւն Բախլուն և Կէտ կարթիւ, որոնք դեռ անլուծ են մնում:

Գաղափար տալու համար ընթերցողներին նաև այս խորհրդավոր լեզվի մասին, դնում ենք այստեղ ամբողջութեամբ Մագիստրոսի Մրգուզ փանաքը իմ թարգմանութեամբ: Այս գրութեանը միանգամայն ցույց է տալիս ոտանավորի այն ժամանակվա ձևը՝ ծայրից ծայր եալ հանգով:

1. Մրգուզ փանաք ծրդեալ ծեքեալ՝ անհոյժ ոգեալ յառեալ,
2. Իրազեկ՝ խանտեալ, մանձրեալ, յարազինեալ, իսկոյն
յահրեալ,
3. Մանչուկ մանչոն ճահճեալ, դամեկեալ, ըմբահակեալ,
4. Դիւրադատ պատեհեալ, անռահավար պարայածեալ,
5. Որջասոյգ և գրուանող ծեքեալ, նոծեալ, ապաւոնեալ,

*) Վիեննա 1912:

**) Հանգէս ամսօրեայ, 1923, էջ 241—256:

6. Փինատ փէքէ փքացեալ՝ ասլազինիւ բացասացեալ,
7. Հիկէն գոս կոյր կոպանեալ, թափառական, կոկոզացեալ,
8. Ամայի բաղադրեալ, առվիրական ի գուր խոնջեալ,
9. Անխորասոյգ արգոբ կարծեալ՝ արտօրինեալ բարուրեալ.
10. Անդրուատ գրուահ բոսոր՝ անիրապէս ըմբոշխորեալ,
11. Անճոռնի տիպ դիմառեալ, ապաժաման լաւից եղեալ,
12. Ընկրկեալ, թոպեալ՝ թմրեալ թողեալ, ի յայտ տրամա-
կայեալ,
13. Բոսորագոյն հաշմեալ, չույածական արտալածեալ,
14. Իւղագործ կիւղ կածնական յուզեալ, խուզեալ եւ խող-
խողեալ,
15. Անհեթեթ, վիթխարացեալ, հրաշիմացող գաղափարեալ,
16. Մեզդէտ մախիզ զոփեայ՝ միտեալ, յարգեալ, առասու-
նեալ:

(Թարգմանութիւն)

- 1) Նայելով իմ հասարակ ըսածներուս՝ կցնդաբանելիւ թե անոնք անպիտան, գձուձ ու աղտոտ բաներ են:
- 2) Երբ իրազեկ եղար, նախանձով վատեցար ու մրկեցար. ու զենք առիր, շուտ մը դեմս հանդէնցար.
- 3) (Իրրեւ մանչուկ մը, փոքր տղա մը ստահակեցար, ընդ-վզեցար) և ըմբոստացար.
- 4) Դյուրին բան մը երեցավ քեզի, բայց հիմա ճամբող կորսնցուցած՝ ման կուգաս ասդին անդին.
- 5) Ուրջիդ մեջ պահված՝ ծածուկ կցնդաբանելիւ, հիմա (ընկճվեցար), պարտվեցար:
- 6) Խեղճ ու թշուառ հպարտացեր էիր, հիմա հայտնապես ու վճռարար անգն ու տկար կոչվեցար.
- 7) Ինչպես կույր կղեգներին թափառական, դու՝ որ մեծա-մտեր էիր.
- 8) Ի գուր իրար խառնեցիր (գրվածքես բան մը հասկնա-լու համար), ի գուր և ի գուր հոգնեցար:
- 9) Պարզ [կամ դյուրահասկանալի] խոսք մը համարեցիր, բայց չափե դուրս դատաւարտվեցար.
- 10) Նախատական ամոթալի խոսքը պարապ տեղը (կերար).
- 11) Դեմքէ անճոռնի կերպարանք մը առավ [քիթդ բե-րանդ թթվեցուցիր]. լավ բանի չհասար.

12) Ետ քաշվեցար, ծեծ ուտելով՝ Թմրած մնացիր և հայտնի կերպով հասկցար [լմբռնեցիր]։

13) Ամոթահար ջարդվեցար, աստանդական հալածվեցար։

14) Թանաք-գրիչդ փնտոեցիր, որոնեցիր և խուզարկեցիր։

15) Շատ մեծ, խոշոր, հրաշալի գիտուն կարծեր էիր քեզ։

16) Բանտարկված, անտեղյակ, նեղը մնացած, խոնարհեցար, կարգի եկաւ ու մարդ դարձար։

Ընթերցողը նկատեց արդեն, թե ինչպես տաղաչափական արվեստը, նույնպես և խորհրդավոր գրության այս ձևը հրեւում են մեր մատենագրության մեջ ոչ թե է, Ը, Թ դարերին, երբ արաբական տիրապետութիւնը տարածված էր մեր երկրի ամեն կողմը, այլ ավելի ուշ, հատկապես Ժ՛Ա դարում, երբ հայոց Բագրատունի թագավորութիւնը արդեն վաղուց հաստատված էր, արաբները Հայաստանից հեռացած և նույն իսկ իրենց անկման շրջանն էին մտած։ Այս պատճառով ազդեցութիւնը պիտի վերագրենք ոչ թե ուղղակի արաբներին, այլ մեր հարեան պարսիկներին։ Ինչպես արդեն գիտենք, է դարում պարսիկները արաբական տիրապետության տակ մտնելուց հետո, շուտով մահմեդական կրոնն ընդունեցին, որ և պատճառ դարձավ արաբական լեզվի ու գրականության շատ խոշոր ազդեցության՝ պարսիկների վրա։ Պարսիկները ոչ միայն ընդունեցին արաբական գիրը, այլ և պարտավորված սովորում էին արաբերեն լեզուն՝ դուրսն կարգալու համար։ Պարսկերենը կնքեց բազմաթիւ փոխառութիւններ արաբերեն լեզվից։ Բանաստեղծները և առհասարակ գրողները սիրում էին անխտիր լցնել իրենց գրվածքները արաբերեն բառերով։ և Շահնամից հետո անկարելի է գտնել պարսիկ գրականության մեջ մի գրվածք, որ արաբերեն տեղի ու անտեղի փոխառութիւններով խճողված չլինի։ Այսպես օր. Սաադին, որ պարսկապիւր ամենասիրված և նույն իսկ ժողովրդական դարձած բանաստեղծն է (1175—1291), իր հռչակավոր Գուլիստանի ու Բոստանի մեջ գործ է ածում մի լեզու, որի կեսից ավելին արաբերեն է, չհաշվելով այն ոտանավորները՝ որոնք ամբողջապես արաբերեն են։ Այդ նույն հեղինակների մեջ արաբերենի գործածության իբր հետևանք՝ առաջացավ նաև խրթր-նաբամ ոճը.— սետք էր գրել այնպես, որ պարզ մարդը ոչինչ չհասկանա, իսկ գիտունն էլ դժվարությամբ հասկանա։

Ահա այս ոճն է, որ պարսիկներից և Պարսկաստանի վրայով անցնում է նաև Հայաստան։

Արաբները նշանավոր եղան գիտությունը մեջ. Արաբսյան խալիֆայության ժամանակ Բաղդադը դարձավ Պոլսի մրցակիցը. աստղաբաշխությունը, մաթեմատիկան, երկրագործությունը, քիմիան և մանազանդ բժշկությունը արաբների մեջ շատ սիրված ու մշակված գիտություններ դարձան։ Այդ գիտությունը վրա երեւացին զանազան հեղինակների գործեր, որոնք այսօր էլ գիտությունը պատմության համար մեծ նշանակություն ունեն։ Բժշկական գրվածքներից քանի քանիսը լատիներենի թարգմանվելով եվրոպական գիտության սեփականություն դարձան, և ԺԱ—ԺՁ դարերում եվրոպացիք արաբ բժշկական գրվածքներ էին ուսումնասիրում։ Այդ գիտությունները մտան նաև Հայաստան. ԺԲ դարում հայերը արաբերենից թարգմանեցին Վաստակոյ գիրքը (երկրագործության ու գյուղատնտեսության վրա հարուստ տեղեկություններով), Սմբատ Կ (Խուրինյանց թագավորը (1296—99) Սսի մեջ պաշտոն հանձնեց ասորի բժիշկ Ֆարաշին, որ երկար ժամանակ մնալով Բաղդադում՝ սովորել էր արաբական բժշկությունը, կազմել հայերեն լեզվով մի Անասնաբուժական գիրք. և բժիշկ Ֆարաշը հավաքելով ձնայ, Ապի-Յուսուֆի, Ռաշիդի և այլ բազմաթիվ հնդիկ ու արաբ նշանավոր բժիշկների գործերը, հայագգի արաբագետ Թորոս քահանայի հետ թարգմանաբար հորինեց «Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ զբաստնոյ»։ Ավիլի շատ են աստղաբաշխական, հմայական ու կախարդական գրվածքներ, բոլորն էլ արաբերենից թարգմանաբար կազմված։ Վերջապես ունինք զուտ բժշկական գրվածքներ, թարգմանական կամ նաև հեղինակություն հայացի բժիշկների, որոնց հնագույնն է բժիշկ Հովհաննես 870—880 թվերին, իսկ գլխավոր ներկայացուցիչը Մխիթար Հիրացի, որ 1184 թվին գրեց «Ջերմանց մխիթարութիւնը», ջերմի բուսր տեսակների վրա զուտ բժշկական գիրք։

Անկարելի էր, որ այս բոլոր թարգմանական գրվածքները և այլն, առանց ազդեցություն մնային հայերենի վրա. և մենք տեսնում ենք, որ եթե Ը—Ժ դարերին հայ գրական գործերի մեջ գրեթե չկային արաբերեն բառեր, ընդհակառակը ավելի ուշ, ԺԱ—ԺԲ դարերում գրված աշխատությունների մեջ՝ նրանց թիվը հասնում է հարյուրների։ Հատկապես բժշկության լեզուն (նրա հետ անբաժան հասկանալով նաև բուսաբանական լեզուն) զուտ արաբերեն էր։ Հայերեն բժշկական գրվածքների մեջ հաճախ ամենահասարակ բառերի տեղ (ինչպես թոք, զարկերակ և

այլն), գտնուած ենք նրանց արարքերէն հոմանիշը: Բժշկական դեղատոմսերը կազմված են միշտ արարքերէն բառերով, մոտավորապես այնպէս՝ ինչպէս այսօր գրուած են լատիններէն բառերով: Հայերը թողել են մեզ նույն իսկ բժշկական բառարաններ՝ արաբերէն, պարսկերէն, հունարէն, լատիններէն և հայերէն լեզուներով:

Մի գաղափար տալու համար այն ժամանակի հայ-արաբական բժշկական լեզվից, ստորև դնուած ենք մի դեղատոմս, որ հանված է Մխիթար բժշկի աշխատությունից:

Հապ այարիճ՝ որ օգտէ գլխոյն և աչացն և ոսկերացն և հանէ զաւելուածքն և զգիճութեններն ի գլխոյն և ի յամենայն մարմնոյն: Առ հինգ ազգ հալիլէ, սապո, ըռեւանդ, կարմիր վարդ, դարիկոն, թրպութ կէս կէս դրամ. շահմ խանզալ, սակամոնի փթթիմոն, հնդի աղ, քիթրէ, մուխլազրախ, անխոն մի մի դանկ. պալասանի փայտ և պոռուղ, ասարօն, սալիխայ, մազտաքէ, դարիսենի, սումպուլ, զաֆրան, օշինդր, հայքար, ջհուտքար, լազուարդ քար, սուրինճան, պուզիտան, հապնիլ, կէս կէս դանկ. լոսէ զամէնդ մանտր և զսակամոնին խոշոր, և շաղէ սաթառճի ջրով. հապ արա:

Մխիթար բժիշկ, էջ 144:

Տարակույս չկա, որ արաբական փոխառութեանց մի մասը՝ հունական փոխառութեանց նման գուտ տառադարձություն է և բնավ չէ մտած հայոց ոչ գրական և ոչ էլ ժողովրդական լեզվի մեջ: Սրան ապացույց է ծառայում այն հանգամանքը, որ նրանց մեջ կան այնպիսի ձևեր, որոնք առաջացել են արաբական բառերի սխալ կետադրութեամբ կամ սխալ ընթերցմանութեամբ: Այսպէս՝ կլունու «բոյս ինչ» Վստկ. 209. և թէ առնուս կլունուս և եփես գիլնեաւ, օգտէ. այս բառի դեմ հույն բնագիրն ունի φλόμος «խոնդատ», որ արաբերէն թարգմանութեան մեջ տառադարձվելով գրվել է فلوْموس flūmūs, հայ թարգմանը կարդացել է սխալմամբ فلوْونوس qlūnūs և կամ գուցե այդպէս է գտնւիր գործածած ձեռագրում. երկու դեպքումն էլ կլունուս հառաջանում է ձեռագրի միջոցով և ժողովրդի բերանը մտած բառ է:

Ճաւարս «մի տեսակ խաղող» Վստկ. 47. հույն բնագիրն ունի χλωρός, որ արաբ թարգմանութեան մեջ տառադարձվել է خلوْروس xlōros. հայ թարգմանը գտնւ կամ կարդացել է جاورس

ĵāvars, որով կազմել է հյ. ճաւարս ձևը: Այսպիսի բառ բնավ գոյություն ունեցած չէ ոչ արաբերենի և ոչ էլ բնականաբար հայերենի մեջ:

Փութփութանայ «մի տեսակ խաղող»։ Ազգ մի սպիտակ խաղող կայ, որում հոռոմն ստինաս ասէ, և այլ կայ որում փութփութանա ասեն. Վատկ. 47. այս բառի դեմ հույն բնագիրն ըստ Ալիշան, չբուս. § 3092 ունի կորկինթական, Արաբերէն թարգմանության մեջ բառը տառադարձվելով դարձել է قورقانتيا qōrqintiya, կետերը մասամբ ջնջվելով հայ թարգմանիչը գտել կամ կարդացել է قورفسنا fūrūsna, որով և կազմել հայերեն փութփութանայ անգո ձևը:

Բարբիլակ «ծմել, blitum» Գաղիան. արաբերեն ڤاربوز yarbūz կամ ĵarbūz բառն է, որի նախատառը սխալ կարդացվելով՝ եղել է ڤاربوز barbūz և դրանից էլ առաջացել է վերի բարբիլակ ձևը:

Կարելի է հիշել դեռ մի քանի օրինակներ էլ, բայց այսօր քանն էլ բավական է ջուրջ տալու համար, թե արաբական փոխառությունների մի մասը՝ միայն ուսումնական ճամբով է հառաջացած և ժողովրդական լեզվի մեջ բնավ չէ մտած: Մնացյալների համար, ինչպես վերևում ասացինք, չունենալով ժողովրդական գրվածքներ, չենք կարող ասել, թե ինչ չափով ժողովրդական բառեր են, որ ժամանակից են մտած հայերենի մեջ, որ տեղով և որ լեզվից: Անուբանալի է, որ նյութից շատ քչերն են միայն է կամ է՝ դարից, մի մասը մտած է Ասորիքի արաբների միջոցով Կիլիկյան հայերենի մեջ, իսկ ավելի մեծ մասը Պարսկաստանի ու պարսիկների միջոցով արևելյան հայերենի մեջ: Արաբերենը այդ ժամանակ, ինչպես և հիմա, ամբողջ մահմեդական Արևելքի կուլտուրական լեզուն էր. բոլոր մեր շրջակա ժողովուրդները (պարսիկ, թուրք, քուրդ, թաթար, աֆղան և այլն) բաղմաթիվ փոխառություններ էին կնքել արաբերենից և այդ փոխառությունները այնպես էին խառնվել բնիկ տարրերի հետ, որ անկարելի էր որոշել, թե որն է արաբական և որն է օտար: Կարող ենք ասել, թե արևելքում կազմված էր որոշ միջազգային բառարան. և ահա այդ բառարանը անցավ նաև հայերին, եթե ոչ ամբողջությամբ, դռնե մեծ մասամբ: Այսօր էլ Նոր-Նախիջևանի կամ ավելի հեռու Սուլավայի հայերը, որոնք արաբների երևուր բնավ չեն տեսած, ունին իրենց բարբառում

դանազան արաբական բառեր, որոնք բխում են նույն միջազգային բառարանից: Օր. ննխ. մախսում «անմեղ մանուկ» <արաբ. ma'sūm, սահաթ «ժամ» <արաբ. sā'at, Սչ. խամթօու ու գօլվրթօու «բախտավորությամբ և հարստությամբ» <արաբ. qasimat u dovlat և այլն:

Սև որովհետև այն ժամանակի Արևելքում ամենից կուլտուրական և հայոց հետ էլ ամենից ավելի շփման մեջ եղող երկիրը Պարսկաստանն էր, որ և նույն միջազգային բառարանի գլխավոր հեղինակն ու տարածողն էր, ուստի մենք էլ հաջորդ ցանկի մեջ միասին հավաքում ենք այն բոլոր փոխառությունները, որ կնքել է հայերենը արաբերենից (ուղղակի կամ անուղղակի) և հետին շրջանի պարսկերենից: Դրանցից շեղատառերը արաբերեն են, մյուսները պարսկերեն: Այս կարգի պարսկերեն բառերը պետք չէ շփոթել այն հին իրանական փոխառությանց հետ, որ հիշել ենք վերը գլուխ Ժ և որոնք պարսկերեն լինելուց ավելի պահլավերեն են, ըստ որում ներկայացնում են ոչ թե արդի պարսկերենի, այլ պահլավական ձևերը. հմմտ. նիզակ=պհլ. nēzak=պրս. nīzā. դրանք փոխառյալ են հայերենի մեջ հնադույն ժամանակներից սկսած մինչև մահմեդական շրջանը, իսկ մյուսները մահմեդական շրջանից հետո:

Շատ հեշտ չէ ամեն անգամ որոշել, թե այս ինչ բառը ո՞ր շրջանին է պատկանում: Ընդհանրապես մեր չափանիշն է բառի գործածությունը թվականը, Բայց այս միջոցը թեև հին շրջանի համար ճիշտ և ստույգ, սակայն նոր շրջանի համար վրձնական չէ. որովհետև կարող է մի բառ փոխառված լինել հին (պահլավական) շրջանում, բայց գործածված չլինել հին հայ մատենագրության մեջ, և միայն վերջին շրջանում գրի առնելով լինել: Սրա լավագույն ապացույցն այն է, որ նույն իսկ այսօր կան բառեր, որոնք գործածական են միայն գավառական բարբառներում, ավանդված չեն հնից, և սակայն պահլավական փոխառություն են: Այսպես, օրինակ՝ ջամուկ՝ բառը (տես վերը, էջ 321), Այս պատճառով լավագույն չափանիշը պետք է համարել բառի ձայնական հորինվածությունը: Սրինակ՝ իշտրմոտ <պրս. ušturmurγ. բառը Hübschmann (Arm. Gram. էջ 157) դնում է հին պարսկական փոխառությանց շարքում: Բայց դա ճիշտ չէ. որովհետև բառը հին լինելու դեպքում պիտի ունենար դոնե *իշտրմարգ ձևը. հմմտ. լոքամարգի և սիքամարգ.—պրս. Կ-ի դեմ հայերեն գտնում ենք միշտ գ. իսկ դ մեծ հետնության

նշան է. այնպես որ հայ բառը կարելի չէ տառադարձել ištrmut, ինչպես անում է Hübschmann (անդ), այլ միայն ištrmut:

Ուշ ժամանակի փոխառությունց էլ մի մասը գրական ճամբով է առաջացած, այսինքն զրքերի միջից ձևապես տառադարձված: Այս բանը կարելի է ապացուցանել տառերի սխալ ընթերցումով. օր. ամենուք «մկնականջ» <պրս. انجراك anjarak բառից՝ սխալմամբ կարդալով انجوک anjūk.— նույնպես ապրուր «սմբուլ» <պրս. آبرو ābrūd բառից՝ սխալմամբ կարդալով آبرو ābrūr:

Պարսկերեն բառերի մի փոքր մասն էլ կեղծ է. այսինքն նոր ժամանակ կազմված՝ հայ բանասերների ձեռքով, նոր պարսկերենի վրայից, տալով սակայն հին պարսկական (պահլավական) ձևը: Այսպես են ատրեանակ, շահպրակ և փերուզակ (քաբը), որոնք ցանկում մենք զրել ենք անկյունավոր փակագծի մեջ:

Նախորդների ոճով ցանկը երկու տեսակ է. առաջինը պարզ այբուբենական և պարունակում է արաբերեն փոխառությունները, որոնց թիվն է 702. երկրորդը արաբ և նորապարսիկ բառերի ցուցակն է, դասավորված ըստ նյութի: Երկուսի մեջ էլ աստղանիշ են այն բառերը, որոնք գործածական են արդի գրականում: (Նորապարսիկ բառերի այբուբենական ցանկը տես Ա. մաս, էջ 240—292, որոնց թիվն է 445):

	Արաբերէն	հն. álysso
1 Աալուսան «վառվառուկ խոտը» Ագատ հասարակածի հատված» Ադադ «քանոն» Ադարոր «մարգարիտ»	aalusan 'aqd 'idāda durra, durar	
5 Ադէմ «կաշի» Ազապ «շամուսնացած» Աթխար (բույսը) Աթունի «հնոց» Ալաթահրի (բույս)	adīm 'azab aðxar atūn al-ǰahrī	
10 Ալամ «դրոշակ» Ալանի «հայտնի» Ալատնի (խոտը) Ալափ «խոտ» Ալիկ «անասունների կեր»	'alam 'alani alatini 'alai 'alīq	elatīn*
15 Ալպուն (բույսը) Ալսուս (բույսը) *Ալքիմիա «քիմիա» Ախախիա (ծառը) Աիինոս (բույսը)	al-buǰǰ al-sūs al-kīmyā āqāqlā aqīnus	ākīnos
20 Ախրոն (բույսը) Ախլիմիա » Ախլսաչ » Ախհաւան » Ախունա »	*aqiūn al-qalimīa axarsāǰ aqhavān aqhūn	échion
25 Ակրաբադին «դեղագիրք» Ակրկարհայ (բույսը) Աղալունի «հալվելի փայտ» Աղարիկոն (սունկը) Ադեդ (քարը)	aqrābādīn 'aqīr qarḥā *āǰā'ūx <agállóchon āǰārīqōn <agárīkōn 'aqīq	
30 Ադիտայ «եփած ոռւղ» Աճառ «տանիք» Աճաս «սալոր» Աճուռ (բույսը) *Աճպ-արար «ձեռնածու»	'aqīda iǰǰār aǰās 'aǰūr 'aǰab	
35 Ամանաթ «աւանդ» Ամաբաթ «ձրի ճաշարան» Ումիաս (խաղողը)	amānat 'imārat ?	<ամֆնիոս

Ամիր ալ մուսնիք «խալիֆա»	amīr-al-mūminīn
Ամիր «իշխան»	amīr
40 Ամլաճ (բույսը)	anlaĭ
Ամպաճ, անպ (պտուղը)	anhaĭ, anab
Ամբուսիա (խոտը)	?
Այպ «թերություն»	‘ayb <ambrosia
Այրաս «կապույտ շուշան»	*ayras <iris
45 Անդարա (խոտը)	onayrā <on‘agra
Անդուն «գիշահոտ վարդ»	anīqun
Անճիտան (բույսը)	anĭidān
Անճուպար »	anĭibār
Ապուկալ(ամ)ին	abūqalamūn
50 Ապուր «հարկ»	‘ubūr
Ապրախիլ «ասեղ խլոդ (մազնիս)»	ibra «ասեղ»
*Ապրայ «ամանի քաշը»	‘abra
Ապրանճ (բույսը)	abranĭ
Ասխիս »	ašxīš
55 Ասկորդիոն »	?
Ասմազուն »	<skórdion
Ասպուր »	āsmānĭyūnī
Աստախոտոս »	‘ašfur
Աստուլուխիայ (բույսը)	uštūxūdūs
60 Ասրունճ «սիլիկոն»	?
Ատիլ «քաշ»	<aristolochia
*Ատլաս (կտորեղենը)	asranĭ
Ատմատ (բույսը)	‘ādil
Արական «դեղնցավ»	āṭlas
65 Արաք (բույսը)	aṭmāṭ
Արիշ «սարփինա»	araqān
Արճուան (բույս է)	arāk
Արմինան »	‘arīš
Արտանիսա »	arĭyuvān
70* Աւշակ	armīnīn <hórminon
Ափարբիոն (բույս)	‘artanīsā
*Ափիոն	uššāq
Աքիլմէիք (բույսը)	farbiyūn <euphórbion
Բաբ «դուռ»	afiyūn
75 Բազադ «կերպասավաճառ»	iklīl-ul-malik
	bāb
	bazzāz

*Բալասան	balasan
Բալուտ «խոզկաղիւն»	ballūt
*Բակլայ	baqla
Բահման (բույս է)	bahman
80 Բասար «բանականութուն»	başar
Բարբիլակ (բույս է)	yarbüz ?
Բզրկատուն (բույս է)	bizr-i-qatūnā
Բզրուկ »	bizr
Բլիլած (բույս է)	balīlāj
85 Բութակ «քուրա»	butaq
Բուխար «շոգի»	buxār
Բուրդամուշ ալիսուս=հն.	δενδρογαλινον
Բուրհան «տապնապ»	buhrān
Բտում «բեկնի»	butum
90 Դահն-ազոյն «սխեռագուն»	ṭahīn
Դահուճ (թռչուն)	ṭihūj
Դաման «հարկ»	ḍamān
Դարապ «փողերանոց»	ḍarb
Դարիսվար (բույս)	ṭālisfār
95 Դարչիշան (բույս)	dāršiš‘ān
Դարունաջ (բույս)	darūnaj
Դաւար «ոչխար»	davvāb
Դաւի «վեճ»	da‘va
Դաւիլ «մուրհակ»	ṭahvīl
100 Դիֆլա «դափնեվարդ»	dafla
Դհունադհունար (իւղ է)	duhn-ul-ḥinnā
Դմիշկ «պողպատ սուր»	dimišq
Դուռա, «հազուստ»	durra‘a
Դուռէճ «սալամբ»	durraj
105 Դուրճ «արկղիկ»	durj
Եամանի (քարը)	yamanī
Եաշմ »	yašm
Եասպ »	yasb
Եարիճփեկրայ (դեղ է)	ayārīj-i-fīqra<hiera pikra
110 Երպատուր (բույս)	yarbatūr
Զահթեր (դեղ է)	sa‘tar
Զահրայ (ծաղիկ)	zahra
Զանապ (համաստեղութ.)	zanab, zanab

	Զանճապիլ	zanjabīl
115	Զառնաբ (բույս)	zarnab
	Զարեհ »	zarīh
	Զարու »	zīrv
	Զարուր «ալոն»	za‘rūr
	Զափրան «քրքում»	za‘farān
120	Զենեա «իսլամ կրոնավոր»	zahīd
	Զելիա «իսլամ վանք»	zāvia
	Զիկ «եղերքի շրջանակ»	zīq
	Զինջարակ «ժանդառ»	zanjār
	Զինջուփր (ներկը)	zanjāfr
125	Զիրպաճ (կերակուր)	zīrbāj
	Զլլիլ «սահիլ»	zalaq
	Զոհալ «երևակ»	zuḥal
	Զոհրայ «Արուսյակ»	zuhra
	Զուկակ «փողոց»	zuqāq
130	Զունար «զոտի»	zunnār
	Զուռոսայ «կտրեկ»	zurra
	Զուրափէ «ընձուղա»	zurāfa
	Զրևանդ (բույս)	zarāvand
	Ընջան «կոնք»	inǰāna
135	Ըռեկ «ասպանդակ»	rikāb
	Ըռդակ «ինչք»	arzāq
	Թալութայ (նավ)	Թարաթա?
	Թախթըղ «գրվածք»	taxtəṭ
	Թաղանդաստ (բույս)	tāḡundast
140	Թաշանուճ «լղաձգություն»	tašannuǰ
	*Թաա	ṭās
	Թարկեւ «թողնել»	tark
	Թետպիր «միջոց»	tedbīr
	Թիլ «բլուր»	tall
145	Թիմսահ «կոկորդիլոս»	timsāh
	Թմբուլ (բույսը)	tambūl
	Թմրհնդի (բույսը)	tamra-ul-hindī
	Թնուլ (ծառ)	tannūb
	Թուեյիդ « ¹ / ₆₀ վայրկյան»	ṭāliṭat
150	Թուենիթ « ¹ / ₆₀ րոպե»	ṭāniyat
	Թուրայա (աստղ)	ṭurayyā

	Թրմուս «բակլա»	turmus
	Թրպուտ (բույս)	turbud
	Ժիպակ «սնդիկ»	zībaq
155	Ժղուլ «գրոսանք»	šuyī
	Իպլիս «սատանա»	iblis
	Լարյար «բաղեղ»	lablāb
	Լաղապ «պատվանուն»	laqab
	Լսպսան «մանանեխ»	labsān
160	Լեհեֆ «ծածկոց»	lihāf
	Լեղինջ «լեղակ»	hlanj
	Լոկոն «կոծիկ»	luqun
	Լոշ «հիվանդի պապակ»	lavj
	*Լովիաս, Լուպիա, Լոբի	lūhiya
165	Լուպնի (ծառը)	lubnī
	Լուք (թշկական ըմպելիք)	lu'ūq
	Լուք (ներկանյութ)	luk
	Լուֆ (խոտ)	lūf
	Լուֆահ (բույս)	luffah
170	*Լպուտ «գգրար»	libād
	Խազամ «մեխակ»	xuzāma
	Խազիրան «զազի փուշ»	xayzurān
	Խալանջ (բույս)	xalanj
	Խալապալ «կոխիկ»	ḡalaba
175	Խալատ «սխալ»	ḡalaṭ
	Խալէ «նավ»	? <հն. galéa
	Խալիալ «կալաքար»	qalia
	Խալիզոն «խղունջ»	ḡalazūn
	Խալլիփալ «ամիրապետ»	xalīfa
180	*Խահուէ «սուրճ»	qahva
	Խաղուկ «քրքումի յուղ»	xulūq
	Խամալոն (բույս)	xāmalyūn<հն. chamalleōn
	Խանազիրան (ախտը)	xanāzīr
	Խանդակ «խրամ»	xandaq
185	Խանդարեկ (բույս)	qanṭārūn
	Խանթար (քաշ)	qanṭār
	Խանսար »	qansar
	Խապազ «հացազործ»	xabbāz
	Խառնուկ (ծառը)	xarnūb

190	Խառապ «թոր»	qaṣab
	Խառապարիբէ (բույս)	qaṣab-ul-ḡarīra
	Խառ (չափ)	qisṭ
	Խառ «մնացորդ պահանջ»	qisṭ
	Խարան «զխահարկ»	xarāḡ
195	Խարբախ (բույս)	xarbaq
	Խարշուկ «մանանեխ»	xarṣuq
	Խարտալ «մանանեխ»	xardal
	Խաւաղան «ճգնածամ»	xafaqān
	Խափիթ (ծաղիկ)	ḡāfiṭ
200	Խեր «բարիք»	xayr
	Խիարշամբար (բույս)	xīyārṣanbar
	*Խիկար «իմաստուն»	ḡīqār
	Խիմուլակաւ (հող)	qilīmūliya<հն. kimōlā
	Խիւմ «դատի մեջ ոտոխ»	xasīm
205	Խիրու (ծառ)	ḡiru կամ xīru
	Խլեփ (ուռի)	xilāf
	Խլէմս «երկրամաս»	? <հն. klīma
	Խնդուզ «ջրշուն»	qunduz
	Խոզար «դալարիք»	xazrā
210	Խոխ «գեղձ»	xauxa
	Խուզամի (բույս)	xuzāmī
	Խուլինջ (ախտ)	qūlinḡ
	Խուխայ «կոխիկ»	ḡauḡā
	*Խումար «զարթխում»	xumār
215	Խումրայ (ջերմ)	ḡumra
	Խուպաղ (բույս)	xubbāz
	Խուստ (բույս)	qusṭ
	*Խպիպ «կզակի տակի միտք»	ḡabab
	Խռիպիստն «կպրածյութ»	?
220	Խսար «պաշարում»	ḡisār
	*Խսիր	ḡasīr
	Կազ «մետաքս»	qazz
	Կալափտեի «ձուլթեի»	qalafat
	Կալի «calcia»	qalia
225	Կակիլայ (բույս)	qāqilla?
	Կակուլայ (բույս)	qāqulla
	Կանդարայ «կամուրջ»	qanṭara

Կաշհմար (բույս)	qīššā-al-himār
*Կապալ	qabāla
230 *Կապայ	qabā
Կառան «չվան»	qarān
Կաթր (բույս)	qasb
Կարուբայ Շմիդաման»	qārūrā
*Կաւատ	qavvad
235 Կափայ «ոտանավորի հանգ»	qāfiya
Կիլկիլ (բույս)	qulqu
Կիփալ «եբրակ»	qīfāl
Կլայ «բերդ»	qal'a
*Կլայեակ «կլեկ»	qala'i
240 Կլունուս (բույս)	qlūnūs <phlōmos
Կղմուխ »	qalmūḫ, qulmūḫ
Կնքիլ (բույս)	qanbīl
*Կոլոտ «կարճ»	qulaṭ
*Կոդպեկ	qufl
245 Կոստ (բույս)	qust
Կոտոր (բույս)	qaṭaf
Կուժաշ «կերպաս»	qumās
Կուկայ «գմբեթ»	qubba
Կուկայայ «կապա»	ḵubba
250 Կուռաբ «ագռավ»	ḡurāb
Կուռայ «դուրան կարդացող»	qurrā
*Կուրան	qurān
Կտրան «կուկր»	qaṭrān
Կրտիմ (բույս)	qarṭam
255 Կրտմանէ »	qardmāni
Կրփէ «դարչին»	qarfa
Կոդայ (բույս)	qiṭṭā
Հազազ »	ḥaḍaḍ
Հազր (հարկ)	ḥazīra
260 Հէլիհ, հալիլա (բույս)	halīlaḡ
Հալպիպ (բույս)	ḥilbab
Հալֆա »	ḥalfā
Հաճ (փուշ)	ḥaḡ
Համահիմ (բույս)	ḥamāḥīm
265 Համամա »	ḥamāma

	Համլայ «հարձակում»	hamla
	Համկնա (բույս)	hamqā
	Հանդալ (բույս)	hanzal
	Հանդադուդ »	handaqūq
270	Հանթիթ »	hantit
	Հաշա »	hāšā
	Հաշիշ »	hāšīš
	*Հապալաս »	habb-al-ās
	Հապըլխոր	habb-ul-ḡār
275	Հապըլմիթ	habb-ul-?
	Հապըլմուք } (բույս)	habb-ul-mūlūk
	Հապըլնիլ	habb-ul-nīl
	Հապըլպան	habb-ul-bān
	Հաջամ «սափրիչ»	haǰǰām
280	Հասակ (փուշ)	hasak
	Հասպա «քութեշ»	haşba
	Հավարի «խաշիլ»	havārī
	Հավարիօն «սպեղանի»	havārīyyūn
	Հավը (ծառ)	havar
285	Հատաղ (բույս)	hadaq
	Հատատ «երկաթագործ»	haddād
	Հարան (բույս)	haraǰ
	Հարամի «ավազակ»	harāmī
	Հարբ, հորփ «կոտեմ»	hurī
290	Հարիրայ «խաշիլ»	harīra
	Հարիֆ «ընկեր»	harīf
	Հարմալ (բույս)	harmal
	Հաւայ «օդ»	hava
	Հաւիճ «համեմանք»	havāiǰ
295	Հաքը «անարգ»	haqīr
	Հեջուք «սենեկապետ»	hāǰib
	*Հերիսայ	harīsa
	Հէճ (ուխտաղնացութ.)	hāǰ
	Հիլա «սենեկաթյուն»	hīla
300	Հիլիոն «ծնեքեկ»	haliūn
	*Հինայ (բույս)	hinnā
	Հլթիտ (խեժ)	hantit
	Հնդիպէ «եղերդ»	hindibā

	Հնդկոկ (բույս)	hındqūq
305	Հոտոտ (դեղ)	hudaδ
	Հուլաբ (բույս)	hulb
	Հուլպայ »	hulba
	Հուճբա «խորշ»	huʃra
	Հուճայդ «թրթնջուկ»	humaiδ
310	Հուսամ (բույս)	husāma
	* Հուրի «զեղուհի»	hūriyya
	Հրշակ (բույս)	haršaq
	Հազա «կոհիվ»	γaza
	Հալամ «գորիչ»	qalam
315	Հալիայ (ուտեղիք)	qalīa
	Հալիոն (բույս)	γāliyūn
	Համար «լուսին»	qamar
	Համպիլ (բույս)	qanbīl
	Հայսում (ծաղիկ)	qaysūm
320	Հանոն (նվազարան)	qānūn
	Հատափ (բույս)	qaṭaf
	Հատի «դատավոր»	qādī
	Հար «դափնի»	γār
	Հարասէ (պտուղ)	qarāsiyā
325	Հարազ (բույս)	qaraz
	Հարիկոն «սուենկ»	γārīqūn
	Հաւլ «պայման»	qavl
	Հափեթ «բույս»	γāfaṭ
	Հաֆիլ «անդետ»	γāfil
330	Հիէֆ «պատյան»	γəlāf
	Հիկնդում «ժանգառ»	? <chālkanthon
	Հիմոնայ (կավ)	qīmūliyyā <klmōlīa
	Հուլայ «գմբեթ»	qulla
	Հուլղաս (բույս)	qulqās
335	Հուլպ »	qulb
	Հրֆա «դանդուռ»	xarfa
	Ճալղուղայ (ծառ)	jalγūza
	Ճանակ (բույս)	janāḥ
	Ճառայ «կարաս»	ɣara <արս. gara
340	Ճատէ (ծաղիկ)	ɣa'da
	Ճատվար (բույս)	jadvār

Ճարճիր (բույս)
 Ճարտավար «քանոն»
 Ճաւարս (խաղող)
 345 Ճեմիայ «մզկիթ»
 Ճզահ «եղնգնաքար»
 *Ճիտ «վիզ»
 Ճիփս «գաճ»
 Ճնդիան (բույս)
 350 Ճսրով «բռնի»
 Ճոււարիշ «ղեղերի խառնուրդ»
 Ճուլապ (լմպելիք)
 Ճուլինար «նռան ծաղիկ»
 Ճուճճում (բույս)
 355 Ճուճդիկ «զինվոր»
 Ճօզպէ «հնդկընկույզ»
 Ճօշիր (ծառ)
 Մազատ «անուրդ»
 Մազրայ «արտորայք»
 360 Մալ «եզ»
 Մալազ «անմազ»
 Մալում «մոլլա»
 Մահակ «փորձաքար»
 Մահլապ (ծառ)
 365 Մահմէզ «կոշկի խթան»
 *Մահտեսի
 Մահր «օժիտ»
 Մահրասայ «վարդապետ»
 Մաղապ (ծաղիկ)
 370 Մաղլաղ «գլուխկոնձի»
 Մաղճուն «ղեղախյուս»
 Մանաս «բազկերակ»
 Մամբար «մզկիթի բեմ»
 Մամիթա «բույս»
 375 Մամիրան »
 Մայս «բռինչ»
 Մայտան «հրապարակ»
 Մանշուր «հրովարտակ»
 Մաշարայ «ածու»

jirjir
 jadval, jedver
 jāvars Հ. chlōrós
 jāmi'
 jiz'
 jīd
 jibs Հ. gy'psos
 janṭiān
 javr
 juvāriš Հ. guvāriš
 jullab Հ. gulāb
 jul-i-nār Հ. gul-i-nār
 jumjum
 jundī Հ. rundī
 javz-i-bava
 jāvšīr Հ. gāvšīr
 mazād
 mazra'a
 māl
 malas
 mu'allim
 maḥakk
 maḥlab
 mihmaz
 muqdisī
 mahr
 marxasa
 malāb
 mu'allaq
 ma'yūn
 ?>Հ. մաշա.
 minbar
 māmīta
 māmīrān
 mays
 maydān
 mansūr
 mašāra

380	Մառեխ «Հրատ»	mirrix
	Մասխարայ «ծաղրաշարժ»	masxara
	Մավզաճ (բույս)	mavīzaǰ
	Մավիճ «վետ վետ»	mavǰ
	Մատպուխ «ղեղախաշու»	maṭbūx
385	Մարան (ծառ)	murān
	Մարար (բույս)	murār
	Մարմախուր (բույս)	marmāxūz
	Մարքաբ «գրառու»	markab
	*Մելիք «խշխան»	malīk
390	Մեհրապ «մզկիթի խորան»	miḥrāb
	Մէլ «հույս»	amal
	Մէն (կշիռ)	mann
	Մթխալ (կշիռ)	miṭqāl
	Մինայ «նալահանգիստ»	mīnā
395	Մինամ «սպեղանի»	malham<ն. málagma
	Մլինտ «ուրադյալ»	mulḥid
	Մյղուն «անիծյալ»	mal'ūn
	Մկսար «միս ձեծելու տախտակ»	mīksār
	*Մկրատ	miqraḍ
400	Մհրուզ «այրած (դեղ)»	maḥrūq
	Մղակ «դռան փակ»	miǰlāq
	Մճնեհ «պատերազմական մե- քենա»	manǰanīq
	Մնթին «զիշահոտ»	mintin
	Մնիրայ	mināra
405	Մշղիլ «գբաղիլ»	mašǰūl
	Մշմիշ «ծիրան»	mišmiš
	Մու (բույս)	mū
	Մուզ «մարխոշ»	muz
	Մուլուխ (բույս)	malūx
410	Մուլք «հարստություն»	mulk
	Մուխատրայ «փորձանքավոր»	muxāṭara
	Մուխթասիպ «ոստիկան»	muḥtasib
	Մուկլ (խուռնկ)	muql
	Մուղրէ «սուսք»	maǰra
415	Մուղրի «խլամ կրոնավոր»	muqri
	Մուճուր «ձառույ»	maǰūr

Մուճիայ «զմուտ զի»
 *Մունեհիկ «ջուռի»
 Մունֆախէն «քաղցու»
 420 Մուշապաք «խուփ»
 Մուշթարի «լուսնթագ»
 Մուտանջանայ (կերակուր)
 Մուխմանակ «մահմեդական»
 Մումար «մեխ»
 425 Մուսթին (զործիք)
 Մարուպ «երգիչ»
 Մրուահար «հոգհար»
 Մրուր (տուրք)
 Յալաթ «պիտուլք»
 430 Յալամ «դրոշ»
 *Յամբար (ծաղիկ)
 Յաապէ (բույս)
 Յարար (ծառ)
 *Յունեապ
 435 Նադրուն «բորակ»
 Նազլայ «հարբուխ»
 Նալ «պայտ»
 Նալաթ «նդովք»
 Նադաշ «նկարիչ»
 440 Նադարայ «թմբուկ»
 Նադիշա (բույս)
 Նադու «կանխիկ դրամ»
 Նամամ (բույս)
 Նաշ «դագաղ»
 445 Նապիտ (բույս)
 Նաուր «բույսերի շարք»
 Նաուին «հյուսկեն»
 Նաուուր «մարմնի կոշտ»
 Նաաար «հայացք»
 450 *Նարինջ
 *Նարնիտ «նարկիտ»
 Նաֆաա «շունչ»
 Նկաա «նշխարքի ծակծկիչ»
 Նկիբացող «ուրացող»

mūmiyā
 munādī
 mayfuxta] <պրա. may puxta
 mušabbak
 muštari
 mušanjana
 muslimān
 mismār
 mištaraýn?
 muṭrib
 marvaḥa
 murūr
 ālat
 ‘alam
 ‘anbar
 ‘aḍba
 ‘ar‘ar
 ‘uṣnāb
 naṭrūn
 nazla
 na‘l
 na‘lat
 naqqāš
 na‘ara >թրք. naṭara
 nāyīšt
 naqd
 nammām
 na‘š
 nabq
 naṣb
 naṣīṭ
 nāsūr
 naẓar
 nārīnī
 narjīs
 nafas
 naqqāṭ
 nakar, inkār

455	Նկտա «մարմնի կիսված»	nuqta
	Նկրիտ «ոտքի ցավ»	niqris
	*Նշայ «օսլա»	nišā
	*Նոպայ «տապնալ»	nōba
	Նուկրայ «դեղ եփելու աման»	nuqra
460	*Նունուֆար	nīnūfar
	Նուսխայ «օրինակ»	nusxa
	Նուր «լույս»	nūr
	Նֆլ (բույս)	nafal
	Շաթրութիւն «խաբդախաթ.»	šāṭir
465	Շակակուլ (բույս)	šaqāqul
	Շահապ (բույս)	šāḥib
	Շահմիանդալ (բույս) }	šahmat-ul-ḥanzal > պր...
	Շահմիհամ }	šahm-i-ḥantal
	*Շամամ	šammām
470	Շամս «արեգակ»	šams
	Շապահ (բույս)	šabah
	Շառ «խոսովություն»	šarr
	Շառաեւ «ածելիքով ճեղքաեւ»	šarṭ
	Շաբաբ «խմելու դեղ»	šarāb
475	Շարբաթ «օղաբալ»	šarbat
	Շաւսայ (հիվանդություն)	šauša
	Շաւքարան (բույս)	šavkarān
	Շաք «պատուհան»	šaqq
	Շեխ «իսլամ վանահայր»	šēx
480	Շեհ (բույս)	šīḥ
	Շէբ «երգ»	šī'r?
	Շէբմ (բույս)	šarm
	*Շիպ «պաղլիկ»	šabb
	Շիբրայ «տանջանքի գործիք»	šaxr
485	Շինարմի (բույս)	ših-armanī
	Շուքահի »	šukā'ī
	Շպրամ »	šabram
	Շրիք «ընկեր»	šarīk
	Ուաիկ «մոշ»	'ulaiq
490	Ուշուր «տառանաբղ»	'ušr
	Պաղբպանն (բույս)	bazr-i-banī
	Պալատուր (բույս)	balāḍūr

Գալղամ	baḡam
Գախարակ «ճախարակ»	bakara
495 Գահմի «որոմ»	bahman
*Գայտար	baytar
Գանթումա (բույս)	bantuma
Գապլաս (բույս)	bablaş <յն. pēplos
Գապունան (բույս)	babūnaġ <պրս. babūna
500 Գառշաւոշան (բույս)	bařšavšān <պրս. parsiyā-vušān
Գասպայիճ (բույս)	basbayiġ <պրս. baspāya
Գասպաս «հնդկընկույզի կեղե»	hāsbās
Գատեխ «սեխ»	haṭṭix
*Գատինճան (բույսը)	bādiniġān
505 Գատլիլ «փշանալ»	haṭṭāl
Գատրինջ (բույս)	badranġ <պրս. bādrang
Գատրուճ (բույս)	badrūġ
Գարաս «քոս»	baraş
Գարզատ (բույս)	barzad <պրս. bərzad
510 Գարկուկ «ծիրան»	barqūq <յն. praikókkion
	<լատ. praecoqua
Գարսինա (բույս)	barsiānā
Գաքարայ «արջառ»	baqara
Գիլիսկի (բույս)	biliskī
Գիլօր, պլօր «բյուրեղ»	billūr
515 Գղպղայ «թութակ»	babṡā
Գնդեղ «կաղին»	bunduq
Գուլ (բույս)	bul
Գուկ «շեփոր»	hūq
Գուսիր, պուսր, պոուր «արմավ»	busr, bisr, busur
520 Գուրճ «բուրգ»	burġ
Գտպտ (բույս)	bṡbāṡ
Գրինկ (բույս)	birink
Գրիսմէն «մետաքսեղեն»	ibrīsum
Դրուխ «շրեշ բույսը»	birvāq
525 Դրքէ «ավազան»	birka
Դոսպօսող «շողոքորթ»	başbaşa
Զաթաղիկ «կաթուղիկոս»	ġātalīq
Զամ «գումար»	ġam‘
Զհտաքար (քար)	ġuhūd

530 Զնիրայ «ձի»
 Զահար «զահար»
 Զուռա «պատասխան»
 Զուռա «կո՛վու լիզի»
 Զուհի «ծաղրածու»
 535 Զուժլայ «զուժար»
 *Ռահան (բույս)
 Ռամ «կախարդություն»
 Ռամասե «հոգացավ»
 Ռայ «դրոշակ»
 540 Ռայիւ «զլիտվոր»
 Ռապա «իջևան»
 Ռասան (բույս)
 Ռասմ (տուրք)
 Ռասուլ «մարգարե»
 545 Ռասիւնէն (խեժ)
 Ռասայ «աղույտ»
 Ռափիկ «բնկեր»
 Ռեհ «քամի»
 Ռէսմ «սովորություն»
 550 Ռիադէ «վերաբերու»
 Ռուկ «բրինձ»
 Ռուկ «քառորդ»
 *Ռուկ «զոշար»
 Ռուսասուդէլ «մարթային հի-
 վանդություն»
 555 Ռոքուն «Սուրբ քար»
 Ռոթլ «լիար»
 Սադիր «ծաթրին»
 Սադրիլ «զապարիլ»
 Սալա «կողով»
 560 Սալաթ (բույս)
 Սալայ «աղսթ»
 Սալիխա (ծառ)
 Սակա «խեղկատակ»
 Սակմիլ «հոգնիլ»
 565 Սակա «ազատվ»
 Սաղադ (բույս)

janıba
 jauhar <պր. gōhar
 javāb
 ? <պր. gāv-zabra
 juḥī
 jumla
 raiḥān
 raml
 ? <հ. hrenmatismós
 rāya
 raīs
 rabāṭ
 rāsan
 rasm
 rasūl
 rāiīnāj <հ. hrotine
 raṭba
 rafīq
 rīḥ
 rasm
 rida
 aruz
 rubʿ
 rubb
 ? <հ. erysipelas
 rukn
 raṭl
 saʿtar
 satr
 sala
 salat
 ṣalā
 salīxa
 saḡaṭ
 saqm
 ṣaqr
 ṣaʿlab

Մաղաւաթ «ընծա»	ṣalavāt
Մաճ (ծառ)	sāḵ
Մամաղ (քար)	summāqī
570 Մամսար «հարկահաւաք»	samsār
Մանամըքի (բույս)	sanāmākī
*Մանտալ (փայտ)	sandal
Մապռ «հալվե»	ṣabr
Մասալիոռ (բույս)	sāsāliyyūs <հն. séselis.
575 Մատա (խիչիս) (բույս)	saṭāxis <լատ. stachys
Մատապ (բույս)	sadāb
*Մատափ (խեցի)	ṣadaf
Մատէճ (բույս)	sādaḵ
Մատիւր «տապալար»	saṭūr
580 Մատիւր «շիթիլ»	sadīr
Մատր «բազմոց»	ṣadr
Մատրինջ «շախմատ»	ṣatranḵ, siṭranḵ
Մարախ (բույս)	saraxs
Մարատան «խեցզեւորին»	saraṭān
585 Մարիաթ «շտապում»	sur'at
Մարդանդ (բույս)	sarḡant
Մարմախ (բույս)	sarmaq
Մարու «մողես»	? <հն. saūros
Մափ «մաքուր»	ṣāf
590 Մափ «երակ»	ṣāfn
Մափարայ «արինդ»	ṣaffāra
Մափրայ «մաղձ»	ṣafrā
Մաֆսաֆ (բույս)	ṣa'ṣāf
Մեղմ (հիվանդութիւն)	saqm
595 Մեպաճ «սև սաթ»	sabaḵ
Մերեֆիկ «սեղանաւոր»	ṣarrāf
Մէհ, «ծովափ»	sāḥil
Մէքին «հեզ»	sākin
Մթար «ձիու ծածկոց»	satara
600 Միասաթ «պատրաստութիւն»	siyāsāt
Միդիգոն (ներկ)	siḥqūn
Միսպար, սիսպան (բույս)	siṣbān
Միֆուռ «խողովակ»	*siḥūn <հն. siṣphōn
Մլիհ «զենք»	silāḥ

605 Սղար «պաշարում» տես խտր	
Սղկել «փշրել»	saḥq
Սղուտ (դեղ)	su'ūt
Սնգուր, սնգնգուր (ձուկ)	saqanqūr
*Սնգուկ	ṣundūq
610 Սնոպար «զինձ»	?
Սնպատիճ «փոքձաքար»	sunbādaṣ
Սոնոպրի (ծառ)	ṣanaubar
Սոբնջան (բույս)	sūrinjān
*Սուլտան	sulṭān
615 Սունաթ «թլփառություն»	sunnat
Սուս (բույս)	sūs
Սուրաղաստանայ (բույս)	*suraqastāna
Սուք (դեղ)	suk
Սպստան (բույս)	sabistān <պրս. sagpistān
620 Սփուփ «դեղափոշի»	suṭūf
Սքթայ «կաթված»	sakta
Սոգ (բույս)	su'd
Վախմ «վանքին կառկված հող»	vaqf
Վահշիժակ,-բակ (բույս)	vaxšīraq <պհլ.?
625 Վաճ (բույս)	vaṣṣ
Վարս (բույս)	vars
Վաթիայ (կշիռ)	vaqiya
Տալիհ «բանան պատուղը»	ṭalh
Տալիս (բույս)	ṭalq
630 Տաղակ «ապահարդան»	ṭalāq
Տաճր «լորի»	daṣr
Տանդ (բույս)	dand
Տապախ (հիվանդություն)	ṭābix
Տապաղ «պնակ»	ṭabaq
635 Տապաղայ «օդի խավ»	ṭabaqa
Տապաշիր «եղեգի հանգույց»	ṭabāšīr
Տապար (պտուղ)	ṭabbār
Տապարզա (շաքար)	ṭabarzad
Տապլ «թժբուկ»	ṭabl
640 Տապրան (առող)	dabarān
Տապրիդատակ տես առապարդա.	
Տարառիս (բույս)	ṭarāṭīṯ

Տարդոն «թարխուն»	tarxūn
Տարպայ «անգամ»	darba
645 Տաւթար	daftar
Տետրատէօս (Չերմ)	tətrataūs <հն. tetartaios
Տիրս «դոշար»	dibs
Տիմեա «վերքի խյուս»	dimad
Տիպիս (խեժ)	dibq
650 Տլէ «սպեղանի»	tilā
Տլիսմ	tilism
Տլսմաթ } «կախարդանք»	tilism+at
*Տնաղ	tnaz
Տուխն «կորեկ»	duxn
655 Տուհա «ծխախոտ»	duxān
Տուդաս (խոտ)	duas
Տուդու (բույս)	dūqū
Տրէդ «շորի բանվածք»	trāz
Տրխանայ (կշիռ)	? <drachmē
660 Բամաք (դեղ)	rāmak
Բուպ «քառորդ»	rub'
Փահլ «արու ձի»	fahl
Փատլայ «արտաթորություն»	faḍla
Փարախոն (բույս)	farāsiun <prāsiun
665 *Փարսախ	farsax <պհլ. frasax
Փարտ «կենդ»	fard
Փափղեմն (բույս)	falfīmūn
Փեննա (ծաղիկը)	fāvāniyā <հն. palonía
Փիլաք «երկինք»	falak
670 Փնաուկ «իջևան»	funduq
Փու, Ֆու (բույս)	fū <հն. phou
Փուրկան «դուրան»	furqān
Փուրփուզնայ (խաղող)	qōrqintiya <հն.
Փուփլէ, բուբալ (բույս)	fūfal <պրս. pūpal
675 Փստուղ «պիստակ»	fustuq <պհլ. pistak
Քալաք «երկնքի պարունակը»	falak
Քամուհի «չաման»	kammūn
Քապապա (բույս)	kabāba
Քասապ «մսազործ»	qaşşāb
680 Քարաւէ, -ւիա (բույս)	karavīa

Բաքանաջ (բույս)	kākunaḡ
Բաքում (կենդանին)	qāqum
Բիլս «կիր»	kils
Բնիշտ «տաճար»	kanīsat
685 Բշութ (բույս)	kušut
*Բումայթ «արմավազույն ձի»	kumait
Բուշնայ (բույս)	kušna
Բուշտ (բույս)	kušut?
Բուռաթ (բույս)	kurraḥ
690 Բուրմ (ծառ)	qurm
Բուրմ «խաղողի որթ»	karm
Օնոսմա (բույս)	aunusmā<հն. ōnosma
Օշնայ «կաղնու մամուռ»	ušna
Օտարիտ «Փայլածու»	‘uṭarid
695 Ֆանիտ (շաքար)	fanīḡ
Ֆաշարայ (բույս)	fāšīra
Ֆառաշ «ոստիկան»	farrāš
Ֆար «մուկ»	fāra
Ֆլեհիլ «աճիլ»	falāḥ
700 Ֆուլան «այս ինչ»	fulān
Ֆուխա «գարեջուր»	fuqā‘
702 Ֆոտանջ (բույս)	fūḡanḡ <պրս. pūdana

1) Ոճաւթյան եվ նրա զօրութեան մասին.

Ազատ, զանազ, զոհալ, զոհրայ, թուրայա, հաւայ, դամար, մանեխ, մուշքարի, շամս, ռեն, սարատան, տապաղայ, տապրան, փիլաք, քալաք (= ֆալաք), օտարիտ:

2) Կրօնական բառեր (Կրօն, նախապաշարմունք, ոգիներ և այլն)

*Ալք, գոռ, դանիշման, զելիա, զելիադար, զենետ, քափուտ, իպլիս, կուռայ, *կուրան, հէն, *հուրի, դադի, նեմիայ, մալում, *մանտեսի, մահրասայ, մամբար, մեհրապ, *մզկիթ, ժինետ, մլղուն, մնիրայ, մուղրի, մալիմանակ, նալաք, նկատ, շէխ, շաքաղիկ, ռասուլ, ռամ, ռոքուն, սալայ, սունաթ, տաղակ, տլիսմ, տլմաթ, փուրկան, բնիշտ:

3) Մարդ, մարդու եվ տնտեսի մարմնի մասեր.

Ադէմ, բասար (Խելք), *խալ, խաստայ, *խալիպ, կիփալ, *կոտոջ, *նիտ, նաֆաս, շուարգ, սափ, սափրայ, փատլայ:

4) Հիվանդութիւններ եվ նմաններ, բժշկական բառեր.

Աթաշակ, ակրաբաղիմ, արական, բիմար, բուրն, բուրնամ, *գիթ, գոսակ, դարդ, եարինփեկրայ, քաշանուն, թուխմայ, լոշ, լուք, խանագիրան, խարազայ, խաւաղան, խուլինջ, խումրայ, *կուզ, հասպա, հափսրիօն, հոտոտ, հու, ղլմոնայ, նուարիշ, նուլապ, մաղնուն, մանաս, մատպուխ, մինամ, մհրուգ, մումիայ, նազլայ, նաշ, նասուր, նկրիս, *նոպայ, նուկրայ, նուսխայ, *շառտեյ, շարաբ, շարբաթ, շաւսայ, շուշտանդամ, պալղամ, պահրէզ կամ փահրիզ, պարաս, ռամատես, սուստուպէլ, սղուտ, սեղմ, սուք, սփուփ, սքթայ, տապախ, տետրատէօս, տիմետ, տլէ, բամաք, քաշալ:

5) Կենդանիներ.

Ապուզնայ, *բլբուլ, դահուն, դաւաթ, դուռէն, զամբուռ, զուրափայ, քիմսան, թութակ, իկտիշ, իշտրմուզ, խալիզոն, խնտուզ, կուռար, մալ, մարքաթ, մեմուն, *շիշակ, պաքարայ, պղպղայ, շնիրայ, ռահվար, սակո, սարու, սմզուր, փահլ, քաքում, ֆար:

6) Ընտանիք եվ ընկերութիւն.

*Ազապ, հարիֆ, մալազ, մունուր, փքղանդ:

2) Երկրագործական.

ա) *Բույսեր.* — ապուսան, ազատդրախտ, ազարիոն, աթխար, ալաժահրի, ալատնի, ալպուն, ալսուս, ախախիա, ախինոս, ախինոն, ախլիմիա, ախլսաշ, ախնաւան, ախունա, ալիւր, ալրկարհա, աղալունի, աղարիկոն, անաս, անուռ, ամիաս, ամլան, ամպան, ամրուսիա, անդարա, անդուն, *անճարա, անճարակ, աննիտան, անճրիւտամ, աննուպար, ապրանն, ապրուր, առասն, ասխիս, ասկորդիոն, ասմանջուն, ասպաղօլ, ասպանոտ, ասպաստ, ասպտիւմ, ասպուր, ասպուրակ, աստախոտոս, ատմատ, արանդուպարանդ, արաք, արիշ, արնուան, արմինան, արտանիսա, սւթիմոն, ասիարբիոն, *ասիոն, արլիւմէիք, բադիան, *բալ, *բալասան, բալուտ, *բակլայ, բահման, բան, բանգ, բաշխ, բատաւարդ, բարբիւզակ, բենեշտի. բգրուն, բգրկատուն, բէշ, բլիւան, բուրդամուշ, բրնձաս, բտում, *գազար, գգմազ. գուլիսապան, գուլվարդ, դարունաջ, դարիսվար, դարշիշան, դիֆլա. երպատուր, *եղրեանի, զահթեր, զահրայ, զաննապիլ, զառնաբ, զարեն, զարիւր. զարու, զարուր, զարրիւտրախտ, զափրան, զինջարակ, զուռոայ, զրեանդ, զրիշկ. զրմբատ, ըռագիան, թաթրա, թաղանդաստ, *թարխուն, թմբուլ, թմրնտի, թնօպ, թութիա, թուտարի, *թուրինջ. թուրշա, թրմուս, թրպուտ, ժիժք, ժլրակ, իշխուն, լալա, լախլախայ, լալլապ, լապսան, լեղինջ, *լոբիա, լուպնի, լուֆ, լուֆան, խազամ, խազիրան, խալանջ, խամալցն, խանդալեկ, *խաշխաշ, խառ, խառթութ, խառնուպ, խասապարիւրէ, խարաք, խարբախ, խարզահրա, խարխար, խարշուկ, խարտալ, խափիթ, խէրպուէ, խիար, խիարշամբար, խիլալ, խիւր, խիրու, խլեփ, խոզար, խոխ, խորփրրստ, խուզամի, խուպազ. խուռամ, խուլջան, խուստ. կալի, կակիլայ, կակուլա, կանդանայ. կաշմար, կասբ, կիկիլ, կլունուս, *կղմոխ, կնբիլ, *կոկան, կոստ, կոտոբ, կրաիւմ, կրտմանէ, կրփէ, կոզայ, ճազազ, հազարդարուն, հազարճաշան, հալիլա (նէլին), հալպիպ, հալֆա, հան, համանիւմ, համամա. համիշաբահար, համկնա, հանգալ, հանդադուդ, հանթիթ, հաշա, հաշիշ, *հապալաս, հապըլխոբ, հապլիթ, հապլմուր, հապլմիլ, հապլպան, հասակ, հավր, հատադ, հարան, հարբ, հարմալ, հաւաք, *հիւ, հիլիոն, *հինայ, ճնդիպէ, ճնդկոկ (ճոտոտմաքի), ճուլաբ, ճուլպա, ճումայգ, ճուսամ, ճըշակ, դալիոն, դամպիլ, դայսում, դատափ, դար, դարասէ, դարազ, դարիկոն, դափեթ, դուլդաս, դուլպ, դըֆա, ճալդուզայ, ճանակ, ճատէ, ճատվար, ճարենի, ճաւարս, ճնդիան, ճուլինար, ճուպան, ճումնում, ճօզպէ, ճօշիբ, մահգանակ, ման-*

լապ, մաղապ, մամիթա, մամիրա, մայս, մավզան, մարան, մարար, մարգանգոշ, *մարխ, մարմախուր. *մեխակ, մենրիկ, մնթին, մնթուր, մշմիշ, մու, մուլուխ, մուխալլասա? մոգ, *յամպար, յատպէ, յարար, *յունապ, նադիշտ, նամամ, նանախու, նապխ, *նարինջ, նարնխ, նարմշուկ, նարտան, նիլ, նիշուղ, ննի, *նունուֆար, նֆլ, շակա-կուլ, շանապ, շահթաուակ, շանմիանդալ, շանմլիամ, շահպալուտ, շահպանակ, *շահպրուկ, *շամամ, շանկիար, շապան, շաքարան, շեն, շէրիշտ, շէրմ, շարալութ, շենարմի, շոմին, շուքանի, շու-քուֆայ, շպրամ, *շրէշ, ոլաիկ, չաշմակ, չուքաղ, պագրպանն, պալատուր, պանմի, պանթումա, պապլաս, պապունան, պառշա-ուջտն, պասպաս, պասպային, պատեխ, *պատիննան, պատրինջ, պատրուն, պարգատ, պարկուկ, պարսինա, պիլիսկի, պնդեղ (պըն-դուկ), պուլ, պուսք, պուտինա, պտպտ, պրինկ, պրուխ, *ռահան, ռասամ, ռատպայ, ռաւանդիսենի, ռիպաս, ռուգ, սադիր, սալաք, սաղապ, սալիխա, սան, սանսմըքի, սանտալ, սապո, սասալիոս, սատախինիս, սատապ, սատէն, սարախ, սարդանդ, սարմախ, սաֆ-սաֆ, սիսամբար, սիսպար, *սմբուլ, սնոպար, սոնոպրի, սորնշամ, սուս, սուրաղաստանայ, *սպանախ, սպարուկ, սպուտան, սոդ, վան-շիժակ, վան, վասմա, վարս, տալին, տալիս, տանմուշտ, տանր, տանդ, տապար, տաստանպուհայ, տարասիս, տարդոն, տիվտար, տուխն, տունա, տուղաս, տուղու, փարասիոն, փափղեմն, փեննա, փու, փուրփուզմայ, փուփլէ. փստուղ, *փրփրեմ, քամունի, քաշմ, քապապա, քարաւէ, քաքանաշ, քնար, քշուք, քոռի, *քուշմայ, քուշտ, քուռաք, քուրմ «խաղողի որթ», քուրմ (ծառը), օնոսմա, *օշնայ, ֆաշարայ, ֆոտանջ:

բ) Այլք.—ղէֆ, մաշարայ, նասք, *չեշ, *սարբինայ, սատիր-պահէզ, տապաշիր:

Յ) Խառնարանայություն եւ գյուղատնտեսություն.— ալիկ:

բ) Ձիու սարք.—ըոթեկ, թանգ, լիամ, մանմէզ, մալ, սախ-տեկ, սքար, փալան, քնփուշ:

Շ) Գիտություն եւ արվեստ.

ա) Արհեստի վերաբերյալ.—ալքիմիա, դաստաքար, *դինգ-դոին, *լպուտ, խապազ, խարուանդայ, կալափտել, *կաւատ, հաշամ, հատատ, *մունետիկ, մամար, պախաքալ, *պայտար, *ջուլ-հակ, սերեֆիկ, սիֆուն, փալանտուզ, *քիմիա, քասապ:

բ) Ուսում և գրականութիւն.— քախքըդ, կափայ, դալամ, տաւրար:

գ) Նկարչութիւն.— աղաղ, ճարտավար, մատոհն, ճաղաշ:

դ) Երաժշտութիւն.— բարբուտ, *գոս, դամ, դաշտ, դանոն, մարուպ, ճաղարայ, նաֆիր, շէր, պուկ, սափարայ, տապլ:

ե) Խաղեր և մրցանք.— *անպարար, մազատ, մաղլաղ. մաս-խարայ, *նարտ, ջունի, սատրինը, սակատ, քուշտագիր:

10) Գույներ.— դանճագույն, *քումայթ:

11) Վաճառականություն և՛ գրամական գործարք.

Ամանաթ, *ապրայ, բազագ, դարապ, խաստ, *կապալ, դաիլ, մագատ, մալ, մուլք, ճաղտ, շրիք, ջամ, ջումլայ, ռեմոն:

12) Շինութեան և շինքի մասեր.

Աթունի, անառ, ամարաթ, բաթ, գիկ, բալութայ, կանդարայ, ալայ, հունրա, դուլայ, մղլակ, նղմունք, շաք, պուրն, չափար, պրքէ, ռապատ, սայվան, սարուփարթայ, փնտուկ, քնիշտ:

13) Հագուստ և զարդ.

Ապուկալին, բալափուշ, դաստառչայ, դուտայ, զունար, *լաթ, *լաջակ, լեհնի, *խալխալ, կազ, *կապայ, կումաշ, կոռտիկ, կուպ-պայ, մավին, մրուանար, ճասին, ճկատ, շարփուշ, շմաթ, շուպ, *չմուշկ, *չուխայ, պեչայ, պրիսմէն, ռիտդէ, սարաղունճ, տուֆ, տրէզ, փարտայ, *քթան:

14) Ուտելիք և՛ ըմպելիք.

Աղիտայ, գուլբայշաքար, գիրպան, թարխանա, լեղանգ, *խանուէ, հավարի, հաբիրայ, հաւին, *հեբիսայ, դալիայ, մուն-ֆախդէն, մուստառ, մուտանջանայ, *ճշայ, նշաստակ, *շիրիկ, *ռուպ, տապարգա, տապրիգատակ, տիրո, փենիտ, քուֆտայ, ֆա-նիտ, ֆուխա:

15) Մուտնին տնտեսություն, կարասիք.

*Ակիշ, բութակ, բուխար, դաստապրիկ, դաստիշոն, դուրճ, ընջան, *թաս, թափուր, թուայ, *խսիր (կամ հասիր), կառան, կարուրայ, *կոդպէք, հեմիան, ճառայ, մկսար, *մկրատ, մուշա-պաթ, յալաթ, չամչաշերեփի, ջովլի, սալա, սատուր, սատր, սինի, *սնդուկ, տապաղ, քաֆշայ, քոր:

16) Թիվ, չափ, կեփռ եվ դրամ.

Առիլ, դաստա, դահադրամ, թասուռ, թուխթ, խամքար, խամսար, խաստ, հաշտադրամ, հաւթադրամ, մէն, մթխալ, ոռազ կամ րուզ, ոօթլ, վաքիայ, տաստակ, *տրցակ, տրխանայ, տարպայ, փարսափս, քիլակ:

17) Մետաղներ, Խանքային նյութեր, Խեժ եվ նմաններ.

Աղարոք, աղեղ, աշմ, ապրախիլ, ասրունն, *աւշակ, բարկ-ժատ, *բուստ, *գաճ, դնունադհունար, էամանի, էաշմ, էասպ, զինջուփր, թանազ, թուլթի, ժիպակ, *լազուարթ, *լալ, լոկոն, լուք, խալիայ, խաղուկ, խիմուլակաւ, խոխիսոն, կակիլայ, *կլայնկ, կտրան, ճլքիտ, դլկնդում, ճգան, ճիփս, մանակ, մահմուտայ, մարդասանկ, մարդարիշար, մուկլ, մուդրէ, նադրուն, *շիպ, պառ-ժախ, պիլօր, ջնդաքար, ջոհար, ռատիմէն, ոօշնայ, սամադ, *տա-տափ, սեպան, սիդիգոն, սիբիխիշա, սնպատին, տիպիս, քարու-պայ, քիլս:

18) Համփի վերաբերյալ.— խալէ:

19) Ժամանակ եվ տեղ.— բուելիդ, բուննիթ, *շուտտ, (փետրվար):

20) Երկիր եվ պետութիւն.

ա) Երկրի մասեր.— դարբանդ, գուկակ, թիլ, խլէմս, կլայ, մազրայ, մայտան, միմա, սէնլ, վախմ:

բ) Պետական կազմ և պաշտոնները.— ամիր, ամիրալ-մումնիք, *գզիր, ըռքեպդար, թարխան, խալիփայ, ճեշուք, ճաշկիր, *մելիք, միմապան, մուխթասիպ, շահնայ, ջիհանգիր, ռայիս, սամսար, *սուլտան, փաթշահ, փայիկ, ֆառաշ:

գ) Վարչական գործարք և դիվանական գրութիւններ.— դալի, մահր, մանշուր:

դ) Հարկեր.— ապուր, դաման, խարան, հազր, մրուր, ուշուր, պաջ, ռասմ:

ե) Պատերազմ.— ալամ կամ յալամ (դրոշ), ալափ, բահա-դուր, գախմել, *թալան, խանդակ, խուխայ, խսար, համալայ, ճա-րամի, դազա, ճունգիկ, մննեն, չարխաւոր, ջանդար, ռայ, սրա-հանգ, քմին:

զ) Զինքեր.— բալաթիկին, գմիշկ, խալաչուրի, ճաւշանիռու, ճօշան, շիմշիր, շիւրայ, սասիր, սլեն, փիլիկոն, քէշ:

21) Սովորակաճ, կյանքի բառեր.

Այանի (յայտնի), արայիշ, բեշարայ, բեշմար, բեշմէտ, բէսիֆաթ, բէտար, բեվաֆայ, բուխտան, գանդալ (կատակ), գաստրութիւն, *դիրտ, դրուստ, զղիլ, ըոգակ, թագել, թաժայ, թամաշա, թարկել, թետպիր, ժղուլ, լաղապ, խալապայ, խալատ, խեր, *խիկար, խիսմ, խշկիլ, *խումար, *կոլոտ, կուռդ, հաքք, հիլա, դալ, դաֆիլ, *հորով, մէլ, մշղիլ, մուգ, մուխատրայ, նատար, նկիրացող, նուր, շաքրուրիւն, շառ, շիւան, չախել, պատիլի, պօսպօսող, ջուապ, ռափիկ, ռէսմ, ռինտ, *սազիլ, սաղրիլ, սակմիլ, սաղաւթ, սաբիաթ, սափ, սէքիմ, սիասաթ, սղկել, *տաղել, *տնագ, տուրկան, փարտ, *քիշ, քուռնջ, քուշատ, ֆիեհիլ:

22) Մակբայ և նմաններ.

*Ափսոս, բարէ (գոնե), գինահար, թէգ, ֆուլամ:

Թեև ցանկը բավական սովոր է, բայց այնուամենայնիվ ամբողջական չէ. որովհետև մեծ մասամբ հրատարակված չեն դեռ այն գրութիւնները (միջնադարյան տաղեր, բժշկարաններ, ախտաբանական գրվածքներ, պաշտոնական կամ դիվանական գրութիւններ և այլն), որոնցով հարուստ է այն ժամանակվա հայ գրականութիւնը: Զուհինք մի այնպիսի բառարան, ուր այդ բոլոր բառերը հավաքված ու ամփոփված լինելին. եղածներն էլ կրում են պատահական բնույթ, որովհետև այդ բոլոր բառերը համարվում են մեզանում խորթ ու անհարազատ տարր, գրական լեզվից իսպառ մերժելի և արժանի միայն ռամկական լեզվի մեջ գործածվելու: Սրանով արդեն մենք հայտնած ենք լինում, թե արաբական փոխառութիւնները ինչ ընդունելութիւն դտան հայերենի մեջ, եթե ոչ անցյալում, գոնե այժմ և ապագային: Նրանք իրենց գոյութիւնից մեծագուշն մասամբ զրկվելով՝ մոռացութեան մատնվեցին. մի մասը եթե շարունակում է իր գոյութիւնը ռամիկ կամ ժողովրդական լեզվի մեջ հայութեան գրեթե բոլոր գաղութներում, այդ բանը միմիայն պարսկերենի, թուրքերենի, թաթարերենի և տաճկերենի միջոցով է, որոնք ունենալով բազմաթիվ արաբական փոխառութիւններ՝ պատճառ են դառնում նույն բառերը հաստատուն պահելու դեռ հայ բարբառների մեջ: Գալով գրական հայերենին, նա չափազանց անողորմ է այդ կարգի փոխառութեանց վերա-

բերմամբ, որոնցից 111 հատ միայն ընդունել է իր մեջ (53 զուտ արաբերեն, 58 նոր պարսկերեն)։ Այս բառերը նշանակված են մեր ցանկում աստղանիշով, և շատերը մեր արդի լեզվի անհրաժեշտ տարրերն են կազմում. ինչպես՝ բալ, բակլայ, թութակ, քիչ, մզկիթ, կաւատ, խալ, պատինճան և այլն։

Այն հեղինակը, որ ամենից ավելի շատ մթերք ունի արաբերենից փոխառյալ բառերի, Մխիթար Հերացին է (ԺԲ դար), որ գրել է իր «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ը (հրտր. Վենետիկ, 1832)։ Այս գիրքը գերմաներենի թարգմանեց Seidel (տպ. Leipzig 1908), հարստացնելով այնպիսի ընդարձակ գիտական ճիշտ բացատրություններով, որ գիրքը սովորական թարգմանությունից հեռու, ստուգաբանական բառարանի երևույթ է ստացել։

Բառարանական արժեք ունի Ալիշանի «Հայրուսակը» (հրտր. Վենետիկ, 1895)։ որ հավաքումն է բոլոր հայերեն բուսանունների, միասին առնելով նաև արաբերենից փոխառյալ բուսանունները, որոնց ստուգաբանությունն էլ տալիս է։ Սրանից ավելի արժեքավոր գործ է Նորայրի «Քննադատություն Հայրուսակի», որ մաս-մաս տպված է նախ Հանդ. ամս. 1921—6 և ապա արտատպված առանձին գրքով (?)։ Հեղինակը տալիս է այստեղ շատ բառերի բացատրությունը, արաբերեն համապատասխան հոմանիշները, ուղղելով նաև Ալիշանի սխալները։ Շատ լուրջ գիտական աշխատություն է։

Այս բոլորի նյութը և բառերի ստուգաբանական բացատրությունը հավաքելու մտքով եմ իմ «Արմատական բառարանի» մեջ, ավելացնելով իմ կողմից նաև շատ պարսիկ ու արաբ բուսանունների մեկնությունը, քաղելով Կամուսի ծովածավալ արաբերեն բառարանից (տպ. Պոլիս Հիջրի 1250 թ.) և մանավանդ Steinschneider-ի արաբերեն բուսաբանական բառերի սքանչելի բառարանից (տպ. WZKM հտ. 12)։

Աշխատությանս ընթացքում հրատարակվեցին երկու պատկառելի գործեր, Առաջինն է Ամիրտովաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ»-ը, աշխատակցությամբ դեղագործ-գիտնական Կ. Բասմաշյանի (Վիեննա, 1927)։ Այս գործը, որ գրված է Ժժ դարում, պարունակում է 3754 դեղանյութերի (մեծ մասամբ բուսական) ընդարձակ բացատրությունը։ Սա մի տեսակ բառարան է արաբերենից հայերեն, ուր բառերը հայատառ արաբերեն են (մինչև անգամ «հաց» բառը կոչված է արաբ. խու-

լայզ!): Հրատարակիչը ոչ միայն ամեն մի արաբ բառի մոտ
քել է համապատասխան ֆրանսերենը, այլ և տվել է բոլոր բա-
ռերի համար երեք տարբեր այբուբենական ցանկ՝ էջ XIX—XLIV
հրանսերեն, էջ 625—691 (եռասյուն) և էջ 692—753 (երկ-
սյուն)՝ արաբերեն և հայերեն:

Երկրորդն է նույն Ամիրտովլաթ բժշկի կազմած «Օգուտ
ժշկության» գիրքը, որ հրատարակեց հայտնի հայագետ Ստ.
Դալխասյանցը (Երևան 1940 թ.): Եթե առաջինը դեղաբանական
էր, այս երկրորդը ախտաբանական է: Հրատարակիչը՝ էջ 545—
578 տալիս է երկսյուն ցանկ՝ գրքում պատահած բոլոր բժշկա-
լան և դեղաբանական բառերի, քաղելով բժ. Պ. Մելիք-Փարսա-
շանյանի և դեղագետ Յ. Սևակտեյանի անտիպ բառարանից:

Վերոհիշյալ երկու աշխատությունց միջոցով մենք այժմ
մեր ձեռքին ունինք ըստ կարելիության յիակատար արաբական
բառերի բժշկական բառարան, բայց նրանցից ոչ մեկը չի տա-
լիս բուռերի ծագումը կամ ստուգաբանությունը:

Հետաքրքրական է իմանալ, թե մինչև երբ տեեց արաբա-
կան փոխառությունների գործածությունը մեր մեջ:

Տեսանք որ նրանց սկիզբը հազիվ 7-րդ դարից է: Ձափա-
զանց շատանում են ժԲ դարի գրվածքներում: Սրանք մեծ մա-
ռամբ բժշկական և հատկապես բուսաբանական բառեր են: Բայց
կան նաև սովորական կյանքի բառեր: Բժշկական բառերը շա-
րունակվում են դեռ ժԵ դարում: Ամիրտովլաթ Ամասիացին
իր խոշոր գործերում մեծ տեղ է տալիս նրանց. նույնը շարու-
նակում է բժ. Բունիաթ Սեբաստացին ժԷ դարում (1630 թ.):
Այնուհետև դադարում է, ըստ որում գալիս է եվրոպական
բժշկությունը:

Բացի հասարակ անուններից հայերենը արաբերենից ու
նոր պարսկերենից փոխ է առել նաև անձնական հատուկ անուն-
ներ: Ինչ.

Աբդլա
Աբլաբաս
Աբլասադ
Աբլղարիբ
Աբուղամբ
Աբուսահլ

Ազամաթ
Ազիզ
Ազիզմելիբ
Ախի
Ահլիմելիբ
Աղեղ

Աղիդա
Ամադին
Ամբար
Ամինադին
Ամինիա
Ամիր

Ամիրազիզ	Արիֆ	Զարիֆ
Ամիրզովլաթ	Աւալ	Զաքարթ
Ամիրխէր	Աւդալ	Զենադին
Ամիրմելիք	Աւդուլ	Զենատմելիք
Ամիրմուլք	Աւլան	Զիադմելիք
Այնիմելէք	Բադալ	Զիրիդա
Անիֆա	Բադր	Զոհալ
Ապլջահապ	Բահրի	Զոհրաթ
Ապուլասովադ	Բադի	Զուլալ
Ապուհամզա	Բաշարաթ	Էդիլ
Ապուդանամ	Բինաթ	Էլիազ
Ապումայեայ	Բուլքարամ	Էմին
Ապումկղէմ	Դաւուտ	Ըռանա
Ապումուսէ	Դովլաթ	Համամ
Ապուպաքր	Դունիա	Հասան
Ապուջափր	Եադուր	Զալալ
Ասադ	Եմենիկ	Սաֆար
Ասիլ	Եօնուզ	Նուրադին
Ասլի	Զահիր	և այլն:

Ամբողջական ցուցակը տես իմ «Հայոց անձնանուններէ բառարանում»: Աղջային ու կրոնական տեսակետով այս կետը զարմանալի պիտի լիներ, եթե սակայն չնկատենք, որ փոխառյալ անձնական անունները ըստ իմաստի անմեղ ու սովորական բառեր են, ածականներ, պատկերավոր բացատրութիւններ, այն ժամանակները հայտնի եղած նշանավոր մարդկանց անուններ և երբեք չկա նրանց մեջ մեկը՝ որ հիշեցնե մահմեդական կրօնը (ինչ՝ Մուհամմեդ, Ալի և այլն):

Մենք միշտ և այժմ չեոսեցինք Հայաստանից դուրս գտնված հայության մասին, թե ինչ ազդեցութիւն են կրել նրանք արաբներին: Այստեղ կա երեք խափ. հնագուշին խափը Եգիպտոսի, Ասորիքի և Միջագետքի այն հին գաղութներն են, որ արաբական ահագին մեծամասնության մեջ կու դնալով, ձուլվել անհետացել են: Երկրորդ խափը կազմում են այն գաղութները, որոնք թեև դեռ կրօն և ազգութիւն պահել են, բայց լեզուն կորցնելով ամբողջովին արաբախոս են դարձել. այսպես են Հալեբի, Դամասկոսի, Բեյրութի, Մերդինի, Մուսուլի, Քերքուքի

գաղութները, որոնց վրա պետք է ավելացնել նաև Սդերդը՝ որ
թեև Հայաստանի մեջ է, բայց իբրև ծայրագավառ, շրջակա
քուրդ ու արաբ մեծամասնություն ազդեցություն կորցնելով
հայերեն լեզուն, քրդախոս ու արաբախոս է դարձել։ Երրորդ
խավը կազմում են Ասորիքի հյուսիսային արևմտյան անկյունը
գտնված հայ գաղութները (Չոք-Մարզուան, Անտիոքի գյուղերը,
Սուետիա և հատկապես Զիսրի-Շուղուրի հայերը), ինչպես նաև
Բաղդադի և Բասրայի հայերը, որոնք խոսում են հայերեն բար-
բառներ, բայց մեծապես ազդված արաբներից. հմմտ. Աճառյան,
Հայ բարբառագիտություն, էջ, 213—214 դրված հատվածները։
Այս երեքից դուրս իբրև չորրորդ խավ պետք է հիշել Ասորիքի
նույն շրջանը ապաստանած մոտ 150.000 հայերին, որոնք թեև
այժմ հայախոս, բայց շրջապատի արաբախոս մեծամասնու-
թյան ազդեցության տակ՝ ուշ թե շուտ պիտի կրեն արաբերեն
լեզվի կնիքը և մտնեն նախորդ երրորդ խավը։

Այս բարբառներն ունին արաբերենից փոխառյալ բազմա-
թիվ բառեր. ինչ. Սվեդիո բարբառում՝

թմշրըրիլ «փորձել» <արաբ. tašruha
դ'ուրդ'ա «քվե, վիճակ քաշել» <արաբ. qur'a
ռադա «կամք» <արաբ. irāda
ըրրոզ «բրինձ» <արաբ. aruz

Նույն իսկ հիլիկիայի հայ բարբառները ունին գուտ արա-
բերեն բառեր, որոնք Ռուրինյանց ժամանակից մնացած ձեռ-
ք. ինչ. կանդաղայ «կամուրջ» (Զթ. գանդայո, Հճ. գ'անդայո),
խասապ «թոք» (Հճ. խասոթ «թոք, լյարդ»)։

Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Բ Ն Ե Բ

Hübschmann.—Die semitischen Lehnwörter im Altarme-
nischen, ZDMG 1892, էջ 226—228, հյ. թրգմ. Տաշեան, Վիեն-
նա, 1894, էջ 49—70, Արսրական փոխառեալ բառեր, Առաջինի
ամփոփումը սեւս նույն հեղինակի Arm. Gram. էջ 259—280,

ՎՐԱՑԵՐԵՆԻ ԱՉԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Հայաստանի հյուսիսային կողմը, Սև և Կասպից ծովերի միջև և Կուր գետից մինչև Կովկասյան լեռները փոխած ընդարձակ երկիրը՝ անհիշատակ ժամանակներից սկսած՝ օրրան է եղել բազմաթիվ ցեղերի, որոնց թիվն այսօր 40-ի է հասնում։ Այս ժողովուրդների և նրանց խոսած լեզուների թվումն ու ցեղակցական կապը տվել ենք վերը՝ գլուխ Թ։

Այս ժողովուրդների մեջ ամենամեծ և ամենակարևոր տեղը գրավում էին Վրացիք և Աղվանք, առաջինները արևմտյան կողմը՝ մինչև Սև ծով, երկրորդները արևելյան կողմը՝ մինչև Կասպից ծով։ Թե Վրաստանը և թե Աղվանք՝ հայոց պես, շարունակ ենթակա եղան այն բոլոր արշավանքներին, որ գալիս էին արևելքից ու արևմուտքից։ Նրանք էլ կրեցին իրար հետևից մարաց, պարսից, մակեդոնացոց, սելեվկյանց և հռոմայեցոց լուծը։ Չափազանց սերտ են ամեն տեսակի այն կապերը, որ այս երեք ազգերն ու երկիրները կապում էին իրար հետ պատմական ամբողջ շրջանում։ 37 թվին վրացիք՝ հռոմայեցոց օգնությամբ Հայաստանի վրա թևարկություն ունեցան, որ տեղեց մինչև 54 թվը։ Այս 17 տարվա շրջանում Հայաստանի գահի վրա նստում էին վրացի թուգավորներ և Հայաստանում էր գտնվում վրացական մի բանակ։ 184 թվին, օսերի արշավանքի ժամանակ, վրացիք կարողացան ոչ միայն ազատել իրենց երկիրը նրանց տիրապետությունից, այլ և արշավելով Հյուսիսային Կովկաս, նվաճեցին բոլոր ժողովուրդները՝ արևմտից մինչև ափսապները։ Սասանյանների ժամանակ, Վրաստան և Հայաստան, գրեթե միշտ դաշնակից, երկուսն էլ հավասարապես հարկատու վասալ թագավորություն էին։ Հուլյն-արաբական հակամարտության ժամանակ, Հայաստանի պես Վրաստանն էլ նշավակ դարձավ երկու պետությանց ձեռքին։ Արևելյան մասը անցավ արաբներին, իսկ արևմտյան մասը հուլյներին։ Արաբների անկման ժամանակ, վրացիք էլ ապստամբեցին

և առաջին անգամ Արխագիայում (746) հիմնվեց Արևմտյան Վրաստանի անկախ պետությունը, որից հետո կազմվեց Արևելյան Վրաստանի պետությունը (786): Բագրատ Գ մեծը (մ. 1014) իր գալիսոսնի տակ միացրեց երկու վրացական պետությունները և ստացավ շահնշահ տիտղոսը:

1046 թվին հայոց Բագրատունի թագավորությունը կործանվեց, և Անի մայրաքաղաքը հունաց ձեռքն անցավ: Քիչ հետո արշավեցին սելջուկները և մեծ կոտորածով գրավեցին Անին (1064): Հայ իշխաններն ու ժողովուրդը սկսան ցրվել և ապաստան որոնեցին Վրաստանում:

Այս ժամանակ Վրաստանն էլ ենթարկվել էր այն բոլոր աղետներին, որոնց ասպարեզ դարձավ ամբողջ Արևելքը՝ սելջուկյան արշավանքի պատճառով: Բայց Վրաստանը չընկճվեց և Մելիքշահի մահից հետո գլուխ բարձրացնելով, անկախ պետություն հիմնեց: Այս միջոցին վրաց թագավորն էր Դավիթ Բ Վերանորոգիչը (1089): Դավիթ երկրորդը, գիտակ բազմաթիվ լեզուների, որով ուղղակի հարաբերության մեջ էր մտնում գանազան ցեղերի և ժողովուրդների հետ, ձեռք գարկեց մի մեծ Վրաստան կազմելու գործին:

Առաջինը, որ այդ միջոցին Անին գրավված և հայոց Բագրատունյանց պետությանը վերջ էր տրված: Սկսել էր հայերի մեծ գաղթը դեպի հյուսիս և արևմուտք: Անշուշտ Հայաստանի նաքավային և արևմտյան գավառներն էին, որ գաղթում էին դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա և Կիլիկիա, ուր կազմվել էր Թուրքիայանց պետությունը. իսկ Հայաստանի հյուսսային գավառների բնակիչները, իրենց իշխաններով միասին, դիմում էին դեպի Վրաստան: Ընդհանրապես վրաց թագավորները և հատկապես Դավիթ Բ՝ մեծ սիրով ընդունեց գաղթողներին, հայ իշխաններին և զորավարներին՝ պաշտոններ տվեց և իր բանակը հայ զինվորներով ստվարացրեց:

Այս բանակով Դավիթը նախ դրավեց Տփղիսը, որ իր տեղության մայրաքաղաք դարձրեց (1121), հետո նվաճեց Նուխին, Շամախին, Օլթին, Տավուշը, Լոռին, Տաշիրն ու Կյուրիկեի հայոց թագավորությունը և ամբողջ Կովկասը՝ Սև ծովից մինչև Կասպից ծով, իր իշխանության տակ առավ: Անիի հայերը կանչեցին նրան, և Դավիթը զորքով դիմելով Անիի վրա, միջի հայոց օգնությամբ գրավեց քաղաքը Թուրք Ամիրայի ձեռքից:

Վրաստանի մեծացման և հզորացման այս աննախընթաց շարժումը իր գագաթնակետին հասավ Թամար Թագուհու ժամանակ: Ինքը, սերած լինելով բյուզանդական կայսերական ընտանիքից, վայելում էր արդեն հունաց բարեկամությունը: Ամուսնանալով օս իշխսն Դավիթ Սոսլանի հետ և իրեն աջակից ընտրելով Զաքարե և Իվանե հայ իշխաններին, ձեռք բերեց նաև այս երկու ժողովուրդների վստահությունը: Առաջինին դրավ ամիրսպասալար վրաց, երկրորդին՝ հայոց և վրաց աթաբեկ: Սրանք վրաց թագավորության սյուները դարձան: Հայ-վրացական միացյալ բանակի զուգահեռ անցած՝ բազմաթիվ պատերազմներ մղելով շրջակա թուրք ամիրաների դեմ, գրավեցին Աղվանքը, Սյունիքը, Գանձակը, Շիրակը, Դվինը, Անին և մինչև իսկ Կարինը հարկատու դարձրին: Այսպիսով հյուսիսային և հարավային Հայաստանը նվաճելով և ամրապնդելով մաքրելով՝ վրաց պետությանը միացրին: Արդարև ի սուլթանը հարձակվեց Անիի վրա, վրացիք նրան էլ հաղթեցին, արշավեցին Պարսկաստան և Ասորպատականի զանազան կողմերը ավերելով՝ գրավեցին Արդարին ու Թավրիզը (1210): Այսպիսով վրացիք հիմնեցին մի մեծ պետություն, որ տարածվում էր Բաթումից մինչև Թավրիզ, պարունակելով իր մեջ Վրաստանը, Հայաստանը, Աղվանքը և Ասորպատականը:

Վրացական այս գերիշխանությունը Հայաստանի ու Կովկասի վրա շատ կարճ տևեց և թաթարների արշավանքի ժամանակ վերջացավ: Զալաբդդինը գրավեց ու ավերեց Թիֆլիսը 1226 թ., Զարմաղանը ասպատակեց Աղվանքը, Վրաստանը, Հայաստանը (1236), գրավեց Անին ու Կարսը և բոլոր մանր իշխանություններին վերջ տվավ:

Օսմանցոց ժամանակ Վրաստանը Հայաստանի պես տանկական ու պարսկական հակամարտության զոհ դարձավ, մինչև ռուսական տիրապետությունը: Դրան վերջ տվավ Սովետական իշխանությունը: Կովկասյան բոլոր ազգերը միացած՝ կազմեցին Անդրկովկասյան ֆեդերացիան, որի մեջ մտնում էին Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը: Այժմ սրանք անկախ միութենական պետություններ են:

Հայ-վրացական հարաբերություններն այս համառոտ ամփոփումից երևում է, որ հայերը վրաց հետ սերտ հարաբերության

մեջ են եղել ամբողջ 2100 տարի, որ և շարունակվում է այսօր էլ։ Այս թիվը գերազանցում է բոլոր նախորդ թվերը և նույնիսկ ավելի է. քան պարսիկներինը, ըստ որում մեր հարաբերությունները իրանյանների հետ սկսում են ավելի հին ժամանակից, բայց վերջանում են արդեն 11-րդ դարում՝ թուրքական առաջխաղացության պատճառով։ Հնագույն շրջանում հայերեն ու վրացերեն լեզուների փոխադարձ ազդեցության մասին արդեն խոսել ենք (գլուխ Թ)։ Այստեղ ուզում ենք խոսել այն ազդեցության մասին, որ վրացերենը ունեցավ հայերենի վրա ավելի նոր ու նորագույն շրջանում։

Վրացիք տիրեցին Հայաստանին և երկիրն իրենց թևարկության տակ առին ամբողջ հարյուր տարի (ԺԲ դար)։ Այս շրջանին անշուշտ տեղի ունեցան բազմաթիվ պաշտոնական հարաբերություններ վրաց թագավորների, Վրաստանի հայ սպառազնիքների և հայ իշխանների միջև։ Այս ժամանակի գործ է, անշուշտ, վրաց պատմության թարգմանությունը, որ համարում են Ժ—ԺԳ դարից (տպ. Վենետիկ 1884)։ Հեղինակն է վրացի Զուանշեր պատմիչը, իսկ թարգմանչի անունն անհայտ է։ Նույն շրջանից է Պրոկդի Դիագոխոսի «Շաղկապք աստուածաբանականք», որ վրացերենից թարգմանեց Սիմոն քահանան՝ վրաց «Պրինձահանք» վանքում (1248 թ.)։ Կան թերևս նաև ուրիշ գործեր, որոնք մեզ անհայտ են։ Հարյուր տարին այնպես փոքր շրջան չէ, որպեսզի վրացերենը առանց ազդեցության մնար հայերենի վրա։ Բայց այն միջոցին, երբ վրացիք տիրեցին Հայաստանին, թեև վրաց գրականության ծաղկյալ շրջանն է, բայց հայերն էլ հետաքննադ վիճակի մեջ չէին։ Թեև ընկել էր հայոց թագավորությունը, բայց Կիլիկիայում ծաղկյալ վիճակի էր հասել Ռուբինյան պետությունը և ԺԲ դարը հայոց գրականության էլ վերածնության շրջանն է։ Թեև արևելքում, և թե մասնավաճ արևմուտքում երևան են գալիս նշանավոր մատենագիրներ, որոնց նմանը միայն Ե դարում ունեինք։ Մի օտար ժողովրդի տիրապետությունը մի երկրի վրա, անշուշտ, այնպիսի մեծ ազդեցություն չի կարող գործել այդ երկրի լեզվի վրա, եթե նա գտնվում է ծաղկյալ ու բարգավաճ վիճակում, քան եթե նա գուրկ լիներ գրականությունից կամ ունենար մի խղճուկ գրականություն։ Ահա այս պատճառով վրացերեն լեզուն հայերենի վրա չի գործել մեծ ազդեցություն։

Այնուամենայնիվ մենք ունինք 54 բառ, որ իմ կարծիքով հայերենը փոխ առած պետք է լինի վրացերենից՝ հիշյալ ժամանակաշրջանում և կամ քիչ հետո:

Այստեղ դնում ենք այդ բառերի այբուբենական ցանկը:

Վրաց.

1) ակութ «վառարսն»	ակութա
2) արտայայ «տավարի ազդրի միսը»	արտալա
3) բալախ «փշախոտ»	բալախի
4) բաղլինջ «մուկ»	բաղլինջա
5) բանդակ «ռուպ»	բադագի
6) բոչոյ «փոքր ձի»	բաչա-ցխենի
7) գմիր «ռոժեղ»	գմիրի
8) գուլայ «սիրտ»	գուլի
9) դդաւփալ «թագուհի» (վրաց)	դեդոփալի
10) դէդէսյոււլ «վրացի ազնվական»	դիդեբուլի
11) դպէլ (տիտղոս)	տբելի
12) երիսթավ «իշխան վրաց»	էրիսթավի
13) թոկ «չվան»	թոկի
14) թոշ «սառույցի կտոր»	թոշի
15) խազ «գիծ»	խազի
16) խատ «զարդանկար»	խատի
17) խարբ «ագահ»	խարբի
18) խիզան «պանդուխտ»	խիզանի
19) խորբալ «ցորեն»	խորբալի
20) խտիտ «գիրկ»	խուտվա
21) ծէս	ծեսի
22) ծիկնաւար «դիվանագիր»	մծիգնորարի
23) ծինամծղոր «վանահայր»	ծինամծղվարի
24) ծիտ	չիտի
25) ծօ, ծօլա	ծուլի
26) կացի «մանուկ»	կացի
27) կեղ «մահակ»	կետի
28) կինճ «մանր քար»	կենճի
29) կիտր «վարունգ»	կիտրի
30) կոծոխուր «ծառ»	կոծախուրի
31) ճաղ	ճալի
32) ճաղագ «անտառ»	ճալակի

33) ճիւ «սեղ»	ճիւի
34) ճլել «նիհարություն»	ճլելքի
35) ճղաւդիտել (տիտղոս)	ճղոնդիդելի
36) ճոն «մուշտակ կարող»	ճոնի
37) մամթավար «պաշտոնյա»	մամաթ-մթավարի
38) մամփուղ «իշխան»	մամփալի
39) մանդիկ «մախաղ»	մանդիկի
40) մաշիկ «կոշիկ»	մաշիա
41) մարմաշ «բարակ կտավ»	մարմաշի
42) շէթ «խենթ»	շէթի
43) շռատ «պանրի շիճուկ»	շռատի
44) շքրիկ «սուրհանդակ»	շիկրիկի?
45) չեչ «կեղևանք»	չեչա
46) չիտ «ճնճղուկ»	չիտի
47) ջոխ «րիւր»	ջոխի
48) սոմար «չափ է»	սոմարի
49) տխիւ «կաղիւն»	տխիւի
50) տուտ «ճյուղ»	տուտի
51) փիճի	փիճվի
52) փոցիւ	փոցիւի
53) քալա «քան, այ աղջիկ»	քալի
54) քշփել «սաստել»	քիշպերա

Այս բառերից ինը պետական պաշտոններովյան անուններ են (արդյունք վրացական գերիշխանության), 8 բույսերի անուններ, 4 կենդանիների անուններ, 4 տնային տնտեսության վերաբերյալ, մեկը երկրագործության, երկուսը գեղարվեստի և ֆուսյալը հասարակ կյանքի բառեր։ Ամենից կարևորն է ծէս բառը, որ վրացական կարգերի և պետական օրենքի ցուցանիշն է։

Բայց սրանով չի վերջանում վրացերենի ազդեցությունը հայերենի վրա։ Մենք գիտենք, որ հնագույն ժամանակներում հայ գաղութ կար Վրաստանում, 626 թվին, երբ Խաղաբները առին ու կործանեցին Տփղիսը, այնտեղ կային արդեն հայեր որ Բերդի թաղում շինեցին իրենց համար մի եկեղեցի (632), Մակայն հայոց ավելի մեծ գաղթը տեղի ունեցավ Անիի կործանումից հետո։ Դավիթ Բ Վերանորոգիչ՝ վրաց թագավորը, իրեն գիժոդ հայերին բնակեցրեց Տփղիսում և նրա շրջակա

գյուղերում: Ավելի հեռու նա, հառկապես հայ գաղթականների համար, շինեց Գոռա քաղաքը (Ուռհ. էջ 356), որ այսօրվա Գուրին է: Հայերը գաղթեցին ավելի հեռուները, մինչև Մինգրելիա և Վրաստանի գանազան կողմերը: Այսօր հայ բնակչությունը կա Վրաստանում, բացի Տփղիսից և Գորիից, նաև Սղնախ, Ջաքաթալա, Թելավ, Դուլեթ, Թիոնեթի, Ցխինվալ, Դուդաուր, Բութալիս, Օնի, Լայաշ, Բաթում և Փոթի:

Մեծ է վրացերենի ազդեցությունը նրանց լեզվի վրա: Այս առնականից մենք կարող ենք բաժանել Վրաստանի հայերին երեք խմբի. ա) այն հայերը, որոնք շատ վաղուց են հաստատվել Վրաստանում և շրջապատված վրացական հոծ բազմությամբ՝ թողել են իրենց մայրենի լեզուն և գուտ վրացախոս են դարձել: այսպես են Գուրի, Սղնախ, Թելավ, Ջաքաթալա, Դուլեթ, Թիոնեթի, Ցխինվալ, Դուդաուր, Բութալիս, Օնի, Լայաշ:

բ) Նրանք, որոնք թեև հին են, բայց լինելով բազմաթիվ պահել են մինչև այժմ իրենց ազգային կուլտուրան և հայերեն լեզուն: Այսպես է Տփղիսը, որ ունի իր սեփական բարբառը: Այս բարբառն էլ սակայն մեծ չափով ազդված է վրացերենից և ունի շատ բազմաթիվ փոխառություններ վրացերեն լեզվից: Մի քանի էջ Սունդուկյանի պիեոներից, բավական է այս ազդեցության մեծությունը ցույց առնու համար:

գ) Նրանք, որոնք նոր են, և դեռ չեն ազդված վրացերենից այն չափով, ինչպես է Տփղիսը: Այս կարգին են պատկանում Ախալցխա, Բաթում, Փոթի և այլն:

Բնել այս բոլորը մանրամասն՝ դուքս է հայոց լեզվի պատմության սահմանից, և պատկանում է յուրաքանչյուր բարբառի մասնավոր ուսումնասիրության:

Սակայն նույն իսկ Վրաստանից դուքս, բուն Հայաստանի հեռու գավառների ժողովուրդը ունի մի խումբ բառեր, որ վրացերենից փոխ առնելով մտցրել է իր բարբառի մեջ, որից էլ մի մասը անցել է մեր այսօրվա գրական լեզվին: Ահա այս կարգի բառերի մի ցուցակ.

Բիծա Երև. «հոբեղրայր» <վրաց. բիծիա.

Բիճ Երև. «խանութի աշակերտ» <վրաց. բիճի.

Բղաւել (Ախց. Երև, Ղզ. Ղրք. Տփ.) «պոսալ, գոսալ, աղա-
գավել» <վրաց. բղավիլի.

Թոխր. Ղրք. «բրիչ» քոխրել Ղրք. «բրիչով փորել», Հմշ.
«հողը բրիչով փշրել մանրել» <վրաց, քիսրա «փորել»:

Մուսղ Հմշ. Տր. Պրտ. prunus laurocerasus <վրաց. ծղ'ավի:
 Մապլի երև. «ձագար» <վրաց. ձաբլի:
 ձոն Բբ. «ճահիճ» <վրաց. ճոնի:
 Մանառ երև. Ղզ. Տփ. «նոր գինի» <վրաց. մանարի:
 Միթամ երև. մթամ. Լ. Ղզ. «իբբ թե» <վրաց. միթամ:
 Զիքիլա երև. Ղբբ. Տփ. «Տփղիսի տարագով կանանց գլխի
 Ֆածկոցը» <վրաց. չիքիլա:
 Պոռշ. Ազլ. երև. Ղզ. Ղբբ. Շմ. Տփ. «շրթունք» <վրաց.
 պրոշի:

Նույն իսկ կա վրաց քսանորդական դրությամբ թարգմա-
 նաբար կազմված իրիք-քսան «վաթսուն», շորս-քսան «ութ-
 սուն» են, որոնք ոչ միայն Տփղիսում ունին գոյություն, այլ և
 հեռավոր Ղարաբաղում:

Հ ա վ ե լ վ ա ծ

Վերև հիշատակված 54 վրացական փոխառյալ բառերի
 վրա պետք է ավելացնել նաև հետևյալ երկուսը.—

Մեսխուր «ոստայնանկություն, ջուլհակագործություն».
 մի անգամ ունի Մագ. քեր. 228=Շրզն. քեր. և ինքը համա-
 քում է վրացերեն բառ. «Ջգործ մատին ոստայնանկութեան,
 գոր այժմ առ մերս գործի, և մեսխուր (այլ ձ. մեսխուրան)
 անուանեմք զնա ըստ վրաց. իսկ նոքա մեսխիկա (այլ ձ. մե-
 սիկա)».— Զուրինովի վրաց. բառարանում նման ձև չգտա:

Սեն «ցավ». այս բառը մի անգամ գործածված է Պտմ. վր.
 108 սեմփորի ձևով: Իմ Արմ. բառարանում մեկնել եմ իբբ
 հուն. σμφορί «զանազան հիվանդությունների հավաքում»:
 Վրացի երիտասարդ գիտնական սիրելին Ի. Աբուլաձե գտավ որ
 «իսկ է այս համեմատությունը. վրացերեն բնագիրը ունի սենի
 մուցլիստ «ցավ փորի», որից հետևում է որ հայ բառն էլ
 պետք է ուղղել սեն փորի, որով սեն դառնում է վրացերենից
 փոխառյալ բառ (տես Գիտ. նյութերի ժող. № 1, 1941 թ. էջ 30 բ).

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Տեսանք հայերենի զարգացման առաջին և երկրորդ աստիճանները. այն է՝ մեսրոպյան և հետմեսրոպյան հայերենները:

Հատ որում բարեշրջութունը (էվոլուցիա) կանգ առնել չգիտեմ, հետևաբար հայերենն էլ կանգ առնելու չէր նաև հետմեսրոպյան շրջանի վրա և շարունակելու էր իր բնական ճանապարհը, հետզհետե զարգանալով կամ փոփոխվելով: Այստեղ առաջ էր գալիս մի նոր հանգամանք, և դարի հայոց լեզուն՝ որ Մեսրոպի և իր անմիջական հաջորդների ձեռքով արձանագրվել էր գրքերի մեջ, հաստատուն ու անփոփոխ մնում էր նույն գրքերում: Եկեղեցին անձեռնմխելի պահում էր այն՝ իբրև սուրբ գրքերի լեզու և աշակերտներն ու հետագա հեղինակները սովորում էին դպրոցում, իբրև օրինակելի լեզու: Երբ նրանք պետք էին ունենում գրի առնելու իրենց մտքերը, աշխատում էին, որքան հնարավոր էր իրենց, հետևել այդ օրինակելի լեզվին: Այսպեսով և դարի լեզուն ոչ միայն և դարի գրվածքների, այլ և հետզհետե իրար հաջորդող դարերի գրվածքների մեջ մնում էր անփոփոխ, ենթարկվելով միայն անհատական ոճային փոփոխությունների և մերժելով ամեն օտար նյութական ազդեցություն: Ընդհակառակը՝ ժողովրդական լեզուն, որ և դարում նույն էր գրական լեզվի հետ, մի կողմից բնական աճումով և մյուս կողմից օտար ազդեցությունների տակ՝ հետըզհետե փոխվում էր ազատորեն, այնպես որ գրական անփոփոխ լեզվի ու ժողովրդական հարափոփոխ լեզվի միջև տարբերությունը քանի գնում մեծանում էր:

Եւկու լեզուների ընթացքը մենք կարող ենք պատկերացնել մի սուր անկյունով, որի գագաթը և դարն է, ուր գրական և ժողովրդական լեզուները նույն են. սուր անկյան հորիզոնական կողմը ներկայացնում է գրական լեզուն, որ սկսած և դարից մինչև անորոշ ժամանակներ մնում է անփոփոխ, իսկ շեղ կողմը

ներկայացնում է ժողովրդական լեզուն, որ հենց Ե դարից անմիջապես հետո, սկսում է հեռանալ և այդ հեռացումը (կամ անկյան բացվածքը) քանի գնում մեծանում է, մինչև հասնում ծայրահեղ չափերի:

Ե դար ————— բական լեզու
Գ
Ժողովրդ. լեզու

Այս պատկերը դիտելուց հետո, ըստ ինքյան անտեղի է դառնում այն հարցը՝ թե երբ ոկավից ժողովրդական հայերենը: Այսպիսի սահման չկա: Սկզբնական շրջանում, երկու լեզուները այնպես մոտիկ են միմյանց, որ գրեթե խտրություն չկա դեռ: Ո՛չ թե շատ դժվար, այլ անհնարին է որոշել թե երբ է վերջանում վերջալույսը և սկսում գիշերը, կամ երբ է վերջանում գիշերը և սկսում արշալույսը: Այդ շրջանին նույն իսկ «ռամիկը» կարող է հասկանալ «գիտունին», եթե սա ուզենա մի քիչ ավելի հանդարտ կամ պարզ խոսել: Այսպիսի անցման դրություն մեջ էր հունարենը Դ դարի վերջերը, երբ հին հունարենը վերջանում էր և սկսում բյուզանդական հունարենը: Պատմում են թե մի օր, երբ Հովհ. Ոսկեբերանը եկեղեցում քարոզ էր խոսում, ժողովուրդի միջից մի կին գոչեց. «Հայր սուրբ, պարզ խոսիր որ բան հասկանա՞ք»: Վարդապետը այնուհետև սկսեց իր ճառերը պարզ լեզվով խոսել (Այտն. Քնն. քեր. 133):

Այսպես նաև մեր մեջ:

Ճանազան հին հեղինակների մոտ պատահած ինչ ինչ հասարակ բացատրությունները ումանք համարում են աշխարհաբարի առաջին հետքերը՝ իրավացի կամ անիրավ կերպով: Այսպիսի հետքեր ունին Փավստոսը՝ նույն իսկ մեսրոպյան շրջանից և Փարպեցին՝ Ե դարի վերջից: Իրավացի կամ անիրավ եմ ասում այն պատճառով, որ նախ այդ ժողովրդական ձևերից ոմանք կարող են ձեռագրերի մեջ հետին ներմուծությանց արդյունք լինել (ըստ որում Ե դարից մեզ հասած հայերեն ձեռագիր չկա և ամենահին հայ ձեռագիրը 887 թվից է), իսկ ուրիշներ նույն իսկ հին հայերենի մասնակի ձևեր են՝ որ հետո ժողովրդական լեզուն իրեն սեփական է դարձրել: Այսպես՝ ամի մասնիկը, որ գտնում ենք մեսրոպյան աւագանի բառի մեջ, բայց հետո դառնում է ժողովրդական լեզվի հոգնակիի մասնիկ՝ ճի. կամ եար, ճեար՝ որ հետո դառնում է աշխարհաբարի եր, ճեր մասնիկը:

Այս կարգի բոլոր ձևերի մանրամասն թվումն ու քննությունը (բառական, քերականական և համաձայնական) ունի Այտնենան, Քնն. քեր. Վիեննա 1866, էջ 64—118):

Առաջին հեղինակը, որ ժողովրդական ձեերի այնքան մեծ խառնուրդ է երևան հանում, որ կարելի է արդեն ժողովրդական զբոլ համարել, դա Հովհաննես Մամիկոնյանն է, Տարոնի եպիսկոպոս է դարից: Ահա մի նմուշ նրա հայերենից.

Եւ յգեալ (Սմբատ՝ որդին Գայլ Վահանի) առ պարսից թագաւորն: Խոսքով և ասէ. Տուր ինձ երկոտասան տարւոյ հարկ, որ զօրքդ քո զիմ երկրիս զխոտն և զհացն կերան և զփայտն այրեցին, և զլոռյ՝ զոր արբին՝ զգինն և զտաճարացն զգինս՝ զոր իմ հայրն այրեաց վասն քո Գայլ Վահան. և դարձեալ զսպանի գինսն վաթսուն հազար դահեկան, որ զքո զօրացն զգիշահոտ հալաւն և զարիւնաթաթախ հանդերձսն լուանալ տուաք և ագաք. Ապա թէ ոչ, գամ հարեւր մարդով ի վերայ քո և զամենայն պարսիկս գերեալ՝ ի Տարօն ածեմ և ի քո աստուածքդ շուն խառանեմ, որ փոխանակ դոցա հաջնն ի ձեզ: Արդ փութով՝ զոր ինչ ասացի քեզ, արձակեա, ապա թէ ոչ, տեսանես թէ զի՞նչ անցք անցանին ընդ ձեզ...

Իսկ Սուրէն քանզի իմաստուն այր էր, ասէ. Ո՛վ բարեպաշտ և հօր իշխան, թէ և զշուն դարապատիդ քո արածել տայիր, դեռ պարծանս է մեզ, որ ի դռն քում կայաք, թող թէ այժ արածել: Բայց թէ լսէք մեզ, առէք ի մէնջ հարեւր հազար դահեկան և երկու հազար ուղտ և վեց պարսիկ ձի, և մեզ տուրս տուք զայս կինս և զմանուկս: Իշխանն ասէ. Զայդ՝ որ բերեալ ես, այդ մեր է. զի զքո զլուխդ կտրեմ և զոր ունիս՝ յիս առնում: Բայց թէ դժբա քեզ պիտոյ են, դու քրիստոնեայ լեր և կնքեաց, և զիս առ և ի պարսիկս գնա, և դժբա քեզ. ապա թէ ոչ, ձեզ այլ հնար իմացէք. Իսկ Սուրէն բերեալ ետ զհարեւր հազար դահեկանսն և զուղտսն և զձիսն առաջի, և ասէ ցիշխանն. Աւագիկ է տուքսդ: Իսկ նա ասէ. Հաւանիմ տրոցդ, բայց հարեւր և ութսուն հազար փայտ են տարեալ ի Դարբէոյ, և չորեքհարեւր հազար դահեկանի խոտ են կերեալ ի դաշտէդ. և վաթսուն հազար դահեկանի՝ որ զեզն և զեղջերու և զնապաստակ երկրիս որսացեալ են և կերեալ. զլրոյ և զնաջի գինն թողում: Բայց զանոյշ գինին Ասորոց և Սալնայ և զՄոսրայ այլ՝ երկու տարի է՝ որ յինէն կտրեալ էին, և ինքեանք արբին, զայն թող տան. և զվեց գաւառին հարկն՝ զոր առեալ են, և զքաղաքին մուտսն՝ զոր կերեալ են չորեքհարեւր դահեկան, զայլ ամենայն թող ընեն. և դու քրիստոնեայ լեր, և զիս ի պարսիկս տար և դժբա քեզ (Մամիկ. էջ 36—38):

Այսպես ուրեմն է դարում արդեն ծլած պետք է համարենք այն ժողովրդական լեզուն, որին հետո «աշխարհաբար» անունը պիտի հատկացնենք:

Ժողովրդական լեզվի գոյությունը այս դարում և գրաբարի անջատումը նրանից՝ կարելի է ապացուցանել նաև մի ուրիշ ճանապարհով:

Հոգեբանական երևույթ է այն, որ երբ մեկը գրում է իր խոսած բնական լեզվով, արտադրում է մի բնական, պարզ և կանոնավոր գրականություն: Իսկ երբ նա գրում է մի այնպիսի լեզվով, որ իր խոսածը չէ, այլ սովորովի, այսինքն ուսման և կրթության միջոցով է ձեռք բերել, նայած իր կրթության ուղղության և աստիճանին, կարող է արտադրել երկու ձևի գրականություն: Եթե ուսել է վարպետ ուսուցչի մոտ, ձեռք է բերել լավ հմտություն հին հին հեղինակների լեզվից, ունի ճաշակ, գիտություն և արվեստ, նրա գրականությունն էլ կլինի բավական հաջող նմանություն հին լեզվին, ըստ կարելիության կանոնավոր և ճաշկավոր: Իսկ եթե ստացած ուսումը բավարար չէ, ճաշակն անճոռնի և արվեստը կեղծ, նրա գրականությունն էլ կլինի կեղծ, արվեստակյալ, ուռուցիկ և ճամարտակ: Միեռնալ լեզուն իւր հաճոյիցը խաղալիք ընելը՝ անոր բնածին գեղեցկութեանն և ուժոյն անտեղեակ ըլլալու բաւական յայտնի նշան է, և առերևոյթ ճոխութեան երևութովն իրական տղքատութիւն ցոյց կուտայ... ուրիշ լեզուաւ մտածել ու խօսիլ և ուրիշ լեզուաւ գրել՝ պէտք էր որ դժուարաւ յաջողէր» (Այտն. Գնն. քեր. էջ 135):

Մեկնելով այս տեսակետից, երբ ձեռք ենք առնում մի Թեոդորոս Գոթենալսի գրվածքը (է դար) և տեսնում ենք այն անճոռնի արվեստակյալ ճամարտակ ուռուցիկ լեզուն (տես էջ 177), իսկույն հետևեցնում ենք թե այս լեզուն սովորովի է, հետևաբար և ի հակառակեն դատելով հաստատում ենք նրա հետ միասին ապրող մայրենի ժողովրդական լեզվի գոյությունը:

Հովհ. Մամիկոնյանից ավելի նշանավոր է նրանից երկու դար հետո ծաղկող Շապուհ Բագրատունին, որ գրել է Աշոտ Ա-ի և Բագրատունյանց պետության հիմնարկության պատմությունը: Հեղինակը զինվորական լինելով, իր այս աշխատության մեջ չի հետևել վարդապետների լեզվին, այլ գործ է ածել ամբողջովին ժողովրդական լեզուն, Ահա թե ինչ է գրում Հովհաննես պատմագիրը (կաթողիկոս 898—929 թ.) նրա մասին. «Զի թեպէտ ստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան և զբոլորովին բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել, սակայն ըստ

իւրուեմն ժամանակի ընտանի գոյով նորա զրուցացն ամե-
նայնի՝ գեղջուկ ռանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկու-
թեան» (էջ 167)։ Դժբախտաբար Շապուհի այս գործը կորած
լինելով՝ չենք կարող գաղափար կազմել նրա և նրա միջոցով
ժամանակակից ժողովրդական լեզվի մասին։ Բայց ինչ էլ լինի,
այն ժամանակի ժողովրդական լեզուն դեռ այնքան տարբեր է
մեր այսօրվա աշխարհաբարից և դեռ այնքան մոտ գրաբարին,
որ մենք կարգալիս գրաբար պիտի համարելինք։

Ահա Շապուհից մի դար հետո Դրիգոր Նարեկացու տաղե-
րից մի նմուշ, որ թեև ժողովրդական լեզվով գրված, բայց դեռ
բավականին գրաբար է.

Վարդավառի տաղ

Այդ սօս ու տօսախ ծառերդ

Վարդագոյն ոստս արձակեցին.

Այդ նոճ ու բողբոջ ասրօսդ

Ձարդ առեալ վարդն շուշանին։

Շուշանն շողէր հովտին,

Շողշողէր դէմ արեգականն.

Այն հիւսիսային հաւէն,

Հով հարեալ գոհար շուշանին.

Յայն հարաւային յեռնէն,

Քաղցր օդով ցօղէր շուշանին.

Շուշանն շաղով լցեալ

Շող շաղով և շաղ մարգարտով,

Ծաղկունքդ ամէն շաղ առին,

Շաղն յամպէն, ամպն յարեգակնէն,

Աստեղքն ամէն շուրջ առին,

Իէմ լուսնին գունդ գունդ բոլորին,

Գունդ գունդ խաչաձև գնդակ,

Յօրինուած երկնից շուրջանակ։

Գրական լեզվի և ժողովրդական լեզվի տարբերութիւնը
մեծագոյն չափերի է հասնում ժԱ դարից հետո, որ պուգադի-
պում է թրքական արշավանքներին և տիրապետութեան և միև-
նույն ժամանակ հայ պետական կյանքի քայքայմանը Հայաս-
տանում։ Հաջորդ գլխում մենք մանրամասն պիտի խոսենք
թուրքերենի աղղեցութեան մասին հայերենի վրա։ Այստեղ այն
միայն ասենք, որ ժողովրդական լեզվի հեռագհետե աճող տա-
րբերութիւնը թրքական աղղեցութեամբ այնպիսի մի նոր թափ է

ստանում, որ այլ ևս խոսակցական հայերենի ու գրական հայերենի տարբերությունը շատ մեծ է դառնում: Նրանք տարբերվում են միմյանցից ոչ միայն բառերով, հոլովներով, խոհարհումով ու ոճերով, այլ և համաձայնությունամբ ու շարադասությունամբ: Խոսակցական լեզուն աղավաղել, փոփոխել է շատ բաներ, ստեղծել է նորերը, օտարներից վերցրել է առատ բառաթերք և այդ բոլորը չկա գրական լեզվում: Հոլովներն ու խոնարհումը պարզվել են, փոփոխվել նոր կանոններ են ավելացել, բացառությունները ջնջվել, մինչդեռ գրական լեզուն տեղյակ չէ այս բոլորից: Վերջապես շարադասությունը հակառակ շարքն ունի այժմ, բայց գրական լեզուն մնում է այնպես, ինչպես առաջ էր: Երկու անջատ լեզուների գոյությունը այլ ևս փաստ է և հարկավոր է որոշել նրանք միմյանցից: Գրական լեզուն ստանում է գրաբար անունը, իսկ ժողովրդական լեզուն կոչվում է զոեհիկ, մթին լեզու, զեղջուկ բան, ռամկօրեն, սովորական խօսք, աշխարհական խօսք, աշխարհաբար: Այս բառերի հնագույն գործածության պատահում ենք Համամ Արևելյուն (թ գար) քերականության մեջ. «Մեքական է բառս ըստ մթին լեզուաց. ի վաղիւն... զոր գոեհիկքն յեզուց ասեն» (էջ 265, 271) Հովհաննես կաթողիկոսը իր Պատմության մեջ Ստեփաննոսի համար խոսելով ասում է. «Որ Կոնն ի ռամկաց սովորական խօսից անուանէր» (էջ 166): Ավելի հետո այս բառերը ավելի հաճախ են գործածվում: Այսօր լեզվաբանության մեջ զանազանություն է զրվում այս շրջանի ժողովրդական լեզվի և արդի ժողովրդական լեզվի միջև. առաջինը կոչվում է միջին հայերեն (ըստ ոմանց ստորին հայերեն), երկրորդը աշխարհաբար կամ մոր հայերեն, հակադրությունամբ գրաբարի կամ հին հայերենի:

Թե գրաբարը այլ ևս անհասկանալի էր ժողովրդին՝ վկայում է Մմբատ Գունդատապլ իր Դատաստանագրքի առաջաբանում.

Ես Մմբատս անարժան և մեղաւոր ծառայս Աստուծոյ, որդի Կոստանդեայ Թագաւորահօր և հղբայր բարեպաշտ Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, բազում աշխատանօք աշխատեցայ ի Դատաստանագիրքս ծերացեալ մաօք. վասն զի այլակերպած էր և հեռացած ի հին հայ բառէն ի նորոյս՝ հայնց որ իսկի չէին ի հասկնալ և ոչ յօկտել գայր: Եւ ես բազում աշխատութեամբ փոխեցի զսա ի հին և ի դժուարաբառ և յանհասկընալի գրոց ի մեր հեշտալուր և ի սովորական բառս, ի թըականութեանս Հայոց ԶԺԴ ամին (1265), (Մմբատ Դատ. Հրատ. Karst, էջ 13):

Խոսքը վերաբերում է Մխիթար Դոշի Դատաստանագրքին, որի լեզուն, ինչպես նկատում է Հոֆմանյան*), այնպես պարզ ու հասարակ գրաբար է, չունենալով շատ ուրիշ հեղինակների խըրթին բառերը և ուռուցիկ ոճը: Հայտնի է նույնպես, որ Դատաստանագիրքը (այսինքն օրենքների ժողովածուն) ժողովրդի հասարակ խավի համար չէ, այլ օրենսգետների, եկեղեցականների և պետական պաշտոնյաների համար: Եւ սակայն այդ պարզ գրաբարը նույն իսկ այս բարձրաստիճան մարդկանց համար այնպես անհասկանալի էր ժԳ դարում, որ Սմբատը ստիպվի է Թարգմանել, իրը թե մի օտար լեզվի մասին լինել խոսքը:

Լեզվի ասարբերությունը նույն իսկ գրադեցրել է մեր հին հոգևորականներին, որոնք հարց են տվել թե ինչ արժեք ունի գրաբար աղոթքը շինականի համար, որ լսում է առանց հասկանալու կամ երգում և մրմնջում է առանց հասկանալու: Ահա թե ինչ է ասում այս մասին Դր. Տաթևացին, իր Քարոզգրքի մեջ, Ձմռան հատոր, զլ. ՀԹ, էջ 363 ա:

Այլ աստ հարցումն լինի, թէ ոք յորժամ յաղօթս կենայ և ոչ հասկանա, զաղօթս իւր. և ոչ հասկանայ զքահանային զի խրթին բառով է, կամ այլ լեզուով, զի՞նչ օգուտ է նմա թէ ուշ ղնէ: Պատասխանեն վարդապետք և ասեն, թէ յորժամ շինական ոք կայ յաղօթս կամ լսէ զաղօթս քահանային, թէ սուրբ սրտիւ և հաւատով լինի, ոչ է անօգուտ. որպէս թէ ակն մի պատուական անկանի ի ձեռս շինական մարդոյ՝ որ ոչ գիտէ զգինն. և ապա տայ զակն ի ձեռս մարդոյ մի սառաֆի որ գիտէ զգինն. որչափ արժէ ի ձեռին սառաֆին՝ նոյնչափ արժէ ի ձեռս շինականին, թէպէտ ոչ գիտէ զգինն: Նոյնպէս աղօթք ի բերան իմաստնոյն ուր հասկանայ, և ի բերան շինականին որ ոչ հասկանայ, ի սուրբ սրտէ ընդունելի են և միապէս առնուն զվարձս:

Հարցը ճիշտ այն է՝ որ 500 տարի հետո պիտի բարձրանար լուսավորչական և բողոքական եկեղեցիների միջև, այս անգամ մի քիչ ավելի հաջող լուծում ստանալով, քան Տաթևացու ժամանակ, այն է առաջ բերելով ս. գրքերի աշխարհաբար Թարգմանությունը գոնե հայ ժողովրդի բողոքական հատվածի մեջ:

Այն ժամանակ, երբ ժողովրդական լեզվի ու գրական լեզվի միջև տարբերությունը շատ մեծ չէր և ռամիկը դեռ կարող էր գրադեպի լեզուն հասկանալ, գրադեպները հարկ չէին տեսնում

*) Հետազոտութիւնք նախնեաց բանաստեղծութեան, Ա, էջ 35:

դիջեալ իրենց դիրքերը և իրենց մտքերի գրավոր բացատրութեան համար ուսմիկ լեզվին դիմելու: Այլ բան էր անշուշտ բերանացի խոսակցութիւնը, որ իհարկե չէր կարող ուրիշ ձեռք լինել քան ժողովրդական լեզվով: Դարերի ընթացքում երկու լեզուների տարբերութիւնը հետզհետե սաստկանալով, նրա հետ էլ գրական լեզուն հասկանալը աստիճանաբար դժվարացավ, Իսկ երբ այդ տարբերութիւնը վերջապես այնքան մեծացավ, որ այլ ևս անկարելի էր իրար հասկանալ, նրանք որ պետք ունեին ուսմիկին դիմելու, ստիպվեցին նաև գրավորի մեջ նրա լեզվին դիմելու. այսպես սկսեց միջին հայերեն գրականութիւնը:

Միջին հայերեն գրականութեան հնագույն հիշատակարանը Վահրամ սպարապետի որդի Գրիգորի պատմական դեղագիրն է 1037 թվից, գրված բժիշկ Բուսայիդի ձեռքով: Ահա այդ գրվածքը:

Վասն լերդացաւի որ ի ջերմութենէ ցաւի, և զայն գրենք որ Գրիգոր Վահրամայ որդին իւրն արար և այնով յաջեցաւ յայնժամն ինչ նմայ լերդն ի ջերմութենէ ցաւեցաւ, և զնաց ի Մուֆարզինն ի ՆՁՁ (=1037) թուականին, և Բուսայիդ բժիշկն զայս արար նմա և այսով յաջեցոյց: Եւ նմային նշանքնն այս էր՝ որ թիկունքն և աջոյ բազուկն ցաւէր և ձեռքն ծանրանայր, և ընդ կողքն ի ներս խոցոտէր դեպ ի յետի կոյսն, որ կողքն հատանի: Երբ աջ դեհին պառկէր խիստ ցաւէր և ջերմանայր, և գինին և այլ տաք իրքն ինչ սաւէր՝ խստացնէր: Ապա ինչ այտ ցաւտ նմա դիպաւ և նա ի Մուֆարզինն զնաց, որչափ ձմեռնաւորք էր, բժիշկն չարար նմա դեղ, ասէր՝ թէ Յայս աւուրքս դեղն չօգտէ զի մարդն այնց սառուցած լինի զերդ հողն և չօգտէ դեղն՝ ինչուր լքչի: Բարի (բայց) հով ըմբելաօտան տայր՝ զերդ ծորի, զերդ նոան, զերդ սքնքքին յամէն աւուր: և կերակուր զայն տայր զոր ախորժական լինէր:

Ապա երբ գարնանայինն մտաւ՝ զայս նմայ քառասուն աւուր նուսխաթ գրեց, և զամէն աւուր զդեղ և զկերակուր ուրիշ ի գիր հհան, և այնց սոսաց՝ թէ Զայտ նուսխաթնիտ որ ի ժողով եմ ածել և քեզ համար ընտրել և ի գիր հանել, զլերդն ուժովացնէ և զցաւիւն տանի, և զայն շոքն որ ի լիրդէն ի վեր ի թիկունքն է յելնել և ի ցաւեցնել՝ զայն կտրէ և զանձն դաւաւրեցնէ և գիրացնէ, և զոհմքն և զմտավածքն ի սրտէն (հանէ): Արդ՝ ինչ գարնանայինն մտաւ և Հոռի ամսոյ տասն էր, յառնջ արար՝ նմա դեղ տալոյ: Առջի դեղ՝ զայս ակրաս երեստ, որ զլերդն ուժովացնէ և հովացնէ: Առ... բզրդատնի ջրով շաղղէ՝

գերդ այլ ակրասի ռասմ է, այնց որ ջրի շիւնի խիստ, և բլթի
արա՝ զամէն բլիթ դրամ մի, և ի մաղի վերայ շարէ և շուք
ընդ արև չորացու Եւ առ յիւրմէտ հինգ օր հետ իրաց՝ յամէն
յեգեն արևահարուցն. և երբ յառուլ լինիս (ճառնելու լինիս)՝
այս նշանօքս զուգէ՝ Առ յիւրմէդ դրամ միւն և մանդը աղաւ. և
առ տասն դրամ նոան սքնքրին և հինգ դրամ յուսապի ըմպելի...
գայտոց յիրար խառնէ և զաղցած ակրաստիներս ի կթղայն ած.
և յըմբելոյդ քիչ մի վերայ ած խառնէ որ տրորի, և քիչ մի այլ
կաթեցո և այլ տրորէ. յենում (հետո) զըմբելիդ զամէն ի ներս
արկ և խառնէ և խմէ և երեսուն դրամ հով ջուր արկ և խառնէ
խմէ՝

Եւ պահ մի կաց և ձի հեծիր և ի շուրջ եկ ի նուսխատեղ և
ի կանաչի. և դարձիր և ի բաղնիս մուտ. բարի յամէն օր մի
մտել. ի շաբաթն երեք օր հերիք է... Եւ երբ մտես՝ յուշիկ
մարձնի տուր, և շատ ջուր արկ ի վերայ եղկ... և ի ներսն շատ
մի յիմել. և երբ յիշիկ լինիս՝ զանձնդ մանիշակեղով օծնէ՝ Եւ
երբ ջուրն ի զուգիլ լինին՝ այս նշանով զուգէ... այնց որ ինչ ի
ներս մտես՝ ինչուր վիզն թանուի... և ի ներս նիստ այնչափ
որ վատուծիս ոչ, Եւ երբ էլնես՝ ի քիմքն մանիշակեղ հաստ.
պառկիր պահ մի և հանգիր, և ի ցրտոյ պատրաստ կաց։ Եւ
ինչ ի ջրէն ելնես և զայտ ամէն անհա՝ այնց արա որ օր հա-
սարակ լինի, յենում հաց կեր և զհացն միամաղ տուր առնել...
Եւ զայս ամէն զինչ գրած է՝ հինգ օր արա զղեղտ և զկերա-
կուրտ. և յետ հինգ աւուրն փոխէ և զայս արա զոր այժմ
դրենք...*)

Այստեղ երբ խոսում ենք Միջին հայերեն գրականութեան
սկզբնավորութեան մասին և երևան հանում նրա հնագույն հի-
շատակարանը, պետք չէ բնավ հասկանալ միջին հայերեն բա-
նավոր լեզուն, որի ծագումը շատ ավելի հին էր քան գրավորը։
Այստեղ էլ երևութիւնը նույնն է՝ ինչ որ մեսրոպյան շրջանի
գրականութեան և աշխարհիս բոլոր լեզուների գրականութեանց
համար, որոնք միշտ սկիզբ են առնում որևէ խոսված ժողովրդ-
դական լեզվից և բնականաբար միշտ ավելի նոր են, քան այդ
խոսակցական լեզուն։

Ժ՛ դարի երկրորդ կեսից միջին հայերեն գրականութեանը
մեծ զարկ է ստանում. հրապարակ են իջնում այնպիսի նշա-
նավոր գրողներ, ինչպես են Ներսես Շնորհալին, բժշկապետ

*) Յոֆանեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Բ, էջ
415—61

Մխիթար Հերացին (իր Զերմանց մխիթարությամբ), ավելի հետո Սմբատ սպարապետ (որ գրել է Տարեգիրքը, Դատաստանագիրքը և Անտիգդ Անտիոքայ) ևն. Ռուբինյանց տերությունը իրեն պաշտոնական լեզու է ընդունում միջին հայերենը, ինչպես որ եկեղեցին պաշտոնական լեզու էր ընդունել զրաբարը։ Մեր թագավորական դիվանատնից հրատարակված զանազան հրովարտակները, արտոնագրերը, առևտրական դաշնագրերը, մուհակներ և այլն, որոնք մինչև այժմ ցան ու ցիր մնում են, բոլորն էլ միջին հայերենով են։ Նույն իսկ նշանավոր եկեղեցականներ, ինչ. Ներսես Լամբրոնսիցին, Վարդան Արևելցի, Գրիգոր Կթ. Անավարզեցի, Հովհ. Երզնկացի և այլն. երբ դիմում են թագավորին կամ իշխաններին, ստիպված են լինում գրել միջին հայերենով։

Նկատելի կետը այն է, որ միջին հայերենը թեև պետական ու միանգամայն ժողովրդական լեզու, այնու ամենայնիվ չի կարողանում վերացնել զրաբար գրականության դործածությունը, ինչպես այս շրջանում, նույնպես և հետո երկար դարեր շարունակ, Երևույթը ճիշտ նույն է՝ ինչ որ եվրոպական ազգերի գրականության մեջ, ուր տեղական լեզուների կողքին և ավելի մեծ չափերով ծաղկում էր միշտ լատիներեն գրականությունը։ Մեր մեջ էլ երկու լեզու և գրականություն ապրում են կողք կողքի։ Նույն իսկ միևնույն հեղինակը մերթ զրուժ է գրաբար և մերթ միջին հայերեն։ Այսպես Շնորհալին իր առակներն ու հանելուկները գրել է միջին հայերենով, բայց իր Ընդհանրականը, Յիսուս որդին և ուրիշ գործեր՝ իբրև ավելի բարձր նյութ ունեցող գործեր, գրել է զուտ զրաբար լեզվով։ Այսպես ուրեմն ծաղկում ու զարգանում է հին հայերեն գրականության կողքին նաև միջին հայերեն գրականությունը, որ գերազանցում է մյուսից իր բազմազանությամբ, մեծ ծավալումով, պետականությամբ և ժողովրդականությամբ։ Մինչդեռ զրաբար մատենագրությունը երևան է հանում միայն կրոնական ու պատմական գործեր, միջին հայերեն գրականությունը երևան է հանում բացի սրանցից նաև գիտական գործեր (բժշկություն, անասնաբուժություն, քիմիա), երկրագործություն, արհեստագիտություն, օրենսգիտություն, գիվանապետություն, աստղաբաշխություն և տոմարագիտություն (ախտաբ. վեցհազարեակք, ռամզարկ, գիճ, երագահանք), ժողովրդական գրականություն (առակ, հանելուկ, առասպելներ, հեքիաթներ) և բանաստեղծություն։ Վերջնայի մխիթարյաններից Հ. Ղևոնդ Վ. Հովնանյան

աւսումնասիրութեան նյութ է դարձրած միջին հայերենի գրականութեան պատմութիւնը երկհատոր մի աշխատութեան մեջ (Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Վիեննա 1897), ուր մի առ մի հիշում է միջին հայերեն գրող հեղինակներին, տալիս է նրանց հրկերի բովանդակութիւնը, քննում նրանց ժամանակը, հորինման հանգամանքները և լեզուն: (Աշխատութիւնը դժբախտաբար կիսավարտ է):

Մենք այստեղ դնում ենք չորս հատված ևս միջին հայերեն գրականութեան այս շրջանի երկերից. առաջինը Շնորհալու ժողովրդական հանելուկներից (գրված 1166—1173 թվերին), երկրորդը Մխիթար Հերացի բժշկապետի Ջերմանց մխիթարութիւնից (գրված 1184 թվին), երրորդը Սմբատի Դասաստանագրքից (գրված 1265 թվին) և չորրորդը Լևոն Գ-ի թագավորական հրովարտակը (գրված 1288 թ.):

1. Յամէն շրջի ինքն ի քարեր,
Ունի ծախու մազէ քրձեր.
Գինւոյ ունի աղուոր տրկեր,
'ւ օժտէ ձրի դանկի կոթեր: (Այծ):
Իրք մի կայ 'ւ ինքն է ջրբեր,
Հանց գինեխում մարդ չէ տեսեր.
Խմէ ձգէ դառնայ ի վեր,
Դարտակ նա չէ մարդոյ ընկեր: (Գինու գդոււմ):
Որպէս տիկին յուշիկ գնայ,
Պարտն յետեն ի քարշ կուգայ.
Բազմի յոսկի բարձի վերայ,
Որսիկ առնէ քան զբազայ: (Կատու):

2. Ապա գիտացիր որ այս ջերմս շատ այնոց հանդիպի, որ ի չորս տարւոյն ի վեր լինին մինչև ի քսան տարին, մանաւանդ ի դարնան աւուրքն. և այնոց որ արիւնն շատ լինի ի մարմինն, և այնոց որ կերակուր գայն ուտեն, որ արիւնն ընծայէ, զերդ գառին միսն, և կաթներն, և ձուի դեղնուցն, կարմիր և քաղցր գինին: Իսկ նշաննին որ հետ այդ ջերմսնդ երեւենայ այս են, որ բերանոյն առաստաղքն ուռչին, և խնձորքն գլուխն ցաւի և ծանրանայ, և երեսն կարմրի, մանաւանդ այտերն, աչացն երակսն և քներոյն ուռչին, և լինի որ կարմիր շտեր երևենան, կամ դեպ ի կանանչն:

Այլ որ գիտենաս որ յառաջ քան զամենայն ստածումն

գիւանդին ուժն և զտարիքն և զկերպն և զերկիրն և ժամ, տես
 քէ օգնէ տարիքն, և այն զոր ասացաք, դու երակ առ սկիզբն
 այս ջերմանս, յառաջ քան որ յաւելնայ հիւանդութիւն. ապա
 քէ չօգնէ ուժն և տարիքն և այլն, դու ապիկիք արկ, և արիւն
 հտն. զի սկիզբն այս ջերմանս արիւն հանելն շատ օգտակար է:
 Այլ ի յաւելնալն և ի կատարելն հիւանդութեանն, որ է երրորդ
 ժամանակն, պատրաստ որ շառնուս երակ, զի չէ ժամանակ և
 ոչ պատեհ, այլ սկիզբն հիւանդութեանն առ զերակն: Զի մեծ
 իմաստասէրն Գաղիանոս պատրաստեցոյց շատ, և ես տեսայ ի
 յիմ ժամանակս, որ ի կատարել ժամն հիւանդութեան երակն
 առին, և մեռան շատք. և այլ տեսայ որ ապիկիք արկ, նա հի-
 ւանդն վատուժ էր, մեռաւ: Զէ պատեհ՝ յորժամ հիւանդն վա-
 տուժ լինի, արիւն հանել. թէպէտ և տարիքն և ժամն օգն լինին,
 Բայց երբ ուժն օգնական լինի, և ժամն չլինի, կարողք ենք ճար
 այրնելն և երակ առնուլն. և այն որ տարիքն չօգնեն, կարող
 ենք ճար այրնել ապիկիք արկանելով ի սկիզբն հիւանդութեան,
 որ զերծանի հիւանդն: (Մխիթար Հերացի, էջ 65-66):

3. Յաղագս այրուկնաց ամուսնութեան.

Հրամայէ աստուածային օրէնքս՝ որ այրն գլուխ է կնոջն
 և պատեհ է որ կինն հայնց կենայ ի յայրկանն ի համանքն՝
 զէտ ոտքն ու այլ զօգուածքն ի գլխոյն: Ապա քէ ուրդի որ
 վասն անհնազանդ լինելոյ կնկանն անհանգստութիւն կենայ
 յիրենց մէջն, նա կու տայ համանք օրէնքս որ բաժնեն, երբ այլ
 ճարակ չկենայ. և տայ այրիկն զինչ հետ իր առել լինի ի յինք,
 որ երթայ այրիկ մի այլ առնու: Զի թէպէտ և յառջի կանոնքն
 չկայր այս որ կարէ վասն անհանգստութեան թողուլ, բայց յետև
 վասն անճարակութեան, որ տեսան որ այլ մեծ վզեն կայր ի
 ժայրն, նա զայս թուլցուցին: Բայց երկու դեհին հալփին որ ի
 խարճն գնաց, և պառիկելիք որ երկուքն մաշեցին՝ վճար չկայ.
 ապա անսուն զինչ որ լինի գլուխքն դառնայ, և աճն ի կէս լի-
 նի. ու վասն արծելոյ կամ ստածելոյ կամ վասն այլ իրաց՝
 վարձ կամ այլ աւելի պակաս չկայ: Այս է զոր գրեցաւ: (Սմբատ
 Դատ. հրտր. Karst, էջ 107):

4. (Աւետարական հրովարտակ որ մեր Լեոն Գ թագավորը
 շնորհել է Զենովայի վաճառականներին՝ 1288 թվին: Մագաղա-
 թյա բնագիրը պահպւմ է Տուքինոյի դիվանում և նմանա-
 հանված է Մխուհան, էջ 387):

Այս մեր թագաւորական բարձր հրամանք է և հաստատութեան սիղեղ, Լեոնի ճշմարիտ ծառայի Աստուծոյ և նորին շնորհօք և ողորմութեամբ թագաւորի ամենայն հայոց, զոր պարգևեցաք աստուածայհաստատ գումնին շնվիգացն, ի իւրնդրոյ պատուելի և իմաստուն իշխանին մեծապատուեալ վիգայրին ճնուվիգացն գումնին ծովու այս դեհիս և մեր թագաւորութեանս կատարել և հաւատարիմ սիրելոյն սիր Գէնէթ Զաքարէին: Վասն ճնուվէզ վաճրոկներոյն, որ լինի իրենց սահմաննայսպէս. յառաջ որ մեր քաղքնոյն որ ի մեր ձեռք կան՝ նա բաժերն ու իրաւներն լինի որպէս Այասունն է, զարդել ի յայն տեղեստընոյն՝ որ ի սիգեզն գրած կայ, և զինչ իսկի իրք ծախեն ի շուկայն սամսրով ու ի տունն ծախեն՝ նա քանց զսամսըրչէքն այլ իրք չտան. և գինի թէ պըտթէով ծախեն ու թէ փարչով, նոյնպէս ու ձէթ թէ պըտթէով ու թէ ճառտով՝ որ անիկեռ ծախվի՝ նա իրավունք չտան քանց սամսըրչէքն ի պըթէն նոր դրամ մէկ... Եւ վանց վաճրոկներոյն, որ եփկու գան՝ նա զիրենց սնդիկնին կու բանան ու զիրենց իրքն ի գիր կու առնուն, նա չբանան զիրենց սնդկնին ու ոչ մատնէհրեն ու ոչ գրեն զիրենց իրքն...:

Լեոն թագաւոր Հայոց

Այստեղ անհրաժեշտ է ունել հետեւյալ նկատողութիւնը:

Մենք եթէ վերը (գլուխ ԺԹ) մերժեցինք հայերեն բարբառների գոյութիւնը եւ դարձում, նուէնը անշուշտ չենք կարող անել յովելի ուշ, հատկապես ԺԱ—ԺԲ դարերի համար: Այս ժամանակ յարգեն կազմված էին Հայաստանում և Հայաստանից դուրս գաղթավայրերում գանազան բարբառներ, իրարից յովել կամ պակաս մեծ տարբերությամբ: Միջին հայերենն էլ ուրեմն մի բարբառ չէր, այլ ունեւ իր գանազան ձեւերը, ինչպես հին բարձր գերմաներենը կամ միջին բարձր գերմաներենը: Այս գանազան ձեւերը ընդհանրապես մեղ հայտնի չին. կա նրանցից միայն մեկը (այն է Գլիկիայի բարբառը), որ թեւ զաղթավայրի մի բարբառ, բայց պետականութեան շնորհիվ ստացավ ավելի պատվավոր դիրք և անցաւ զրաւանութեան: Վերե հիշատակված գործերը առհասարակ կիլիկյան բարբառով են գրված: Այս բարբառը կամ լեզուն է՝ որ պիտի կոչենք այսուհետեւ կիլիկյան հայերեն և որ միջին հայերենի ճյուղերից մեկն է միայն: Գլիկիայի հայերենը բնականաբար գործ է ածում այն աղբուրներ, որ ավանդված էր Մեսրոպից: Բայց տառերի հնչումը,

ուրիշ խոսքով ընթերցանությունը այլ ևս այն չէր, ինչ որ Մեսրոպի ժամանակ: Ամեն լեզվի մեջ էլ մի սովորական երեկույթ է այս: Լեզվի ձայները մշտական փոփոխության մեջ են, բայց գրությունը՝ իբրև քարացած մի մարմին, մնում է միշտ ձևով անփոփոխ, իսկ ձայնապես՝ հետեւելով լեզվի դարե դար հաջորդական փոփոխությանց, ստանում է շարունակ նորանոր արժեքներ: Այսպես, օրինակ՝ որք բառը՝ որ Ե դարում հնչվում էր orb, իրապես էլ գրվում էր որբ, որով գրությունը և հնչում համապատասխանում էին իրար: Ժամանակ անցնելով այդ բառը սկսեց հնչվել uorb, բայց գրությունը մնաց դարձյալ որբ և միայն հնարվեց մի կանոն թէ ուտառը բառի սկզբում կարգացվում է uo: Այնուհետև բառը սկսեց հնչվել vorp (վօրփ), բայց գրությունը մնաց դարձյալ նույնը և հնարվեցին նոր կանոններ, թե ուտառը բառի սկզբում կարգացվում է vo և բառը v-ից հետո կարգացվում է փ: Այսպես հասկանալ և այն բոլոր պարագաների համար, երբ գրության և հնչման մեջ որևէ տարբերություն կա:

Համաձայն այս ընդհանուր օրենքի՝ կլիկիյան հայերենն էլ պահելով ըստ կարելիության մեսրոպյան գրության ձևն անփոփոխ, տալիս էր նրան նոր արժեքներ, համաձայն իր նոր հնչումին:

— Այսպես՝ ե տառը հնչվում էր շեշտի աակ ie, շեշտից առաջ e. ինչպես՝ ընկեր engier, մեռնիմ (mernalm):

— Ուտառը բառասկզբում հնչվում էր vo, իսկ բաղաժիյում իբր փակ o, որ մոտենում էր ու հնչման:

— Այ թե բառավերջում և թե բառամիջում հնչվում էր a:

— Ոյ բառավերջում հնչվում էր o, բառի մեջ ձայնավորից առաջ հնչվում էր uy, իսկ բաղաձայնից առաջ հնչվում էր մ-ի մոտիկ u հնչունով:

— Իւ բառավերջում, ինչպես նաև բառի մեջ ձայնավորից առաջ հնչվում էր iv, իսկ բաղաձայնից առաջ մ. դրա համար էլ հաճախ միևնույն բառը գրվում է մերթ իւ և մերթ ոյ տառերով:

— Էւ հնչվում էր ev կամ iev, ինչպես որ աւ՝ ձայնավորից առաջ և բառավերջում հնչվում էր av:

— ու բաղաձայնից առաջ և բառավերջում ուներ բաց u հնչումը, իսկ ձայնավորից առաջ հնչվում էր արդեն իբր բաղաձայն v, բացառությամբ քոզուի և այլն ձևով անկառարների մեջ, ուր ուներ նույնպես u հնչումը:

Բաղաձայնները ենթարկվել էին ձայնաշրջության օրենքին. պ, կ, տ, ծ, ճ հնչվում էին իբրև թրթռուն b, g, d, j, չ, խկ բ, գ, դ, ձ, ջ հնչվում էին իբրև խուլ p, k, t, c, ճ, այս ձայնաշրջության չէին ենթարկված ստ, շտ, սպ, շպ, սկ, շկ խմբերը, որոնք հին հնչման համեմատ կարդացվում էին st, ձt, sp, ձp, sk, ձk և ոչ թե sd և այլն. նույնպես նգ, նբ, նդ, նձ, նջ կարդացվում էին ng, nb, nd, nj nj և ոչ թ nk, np և այլն. սրա համար էլ անխտիր գրվում էին վերի ձևերով և կամ նկ, նպ, նտ, նծ, նճ: Այս բոլորը վերածելով մի լեզվաբանական ֆորմուլայի, կարող ենք ասել թե խուլները դարձել էին թրթռուն և թրթռուները խուլ, միայն ուղեականից հետո մնում էին անփոփոխ: Շատ անգամ կ տառը հնչվում էր դարձյալ հին ձևով k, իբր համապատասխան արաբ. q տառին:

Մյուս բաղաձայններից դ արդեն ուներ կոկորդական չ հնչումը և j բառասկզբում կարդացվում էր h:

Գիրիկյան հայերենը ստեղծել էր նաև երկու նոր ձայն (մի ձայնավոր և մի բաղաձայն), որոնք չկային մեսրոպյան շրջանում և հետևաբար մեսրոպյան այբուբենի մեջ առանձին նշան չունեին:—Մրանք էին օ և ֆ տառերը՝ որ հունարեն այբուբենից առին:

Այս օ տառի համար զանազան սխալ կարծիքներ կան. կարծում են, թե մեսրոպյան շրջանին օ հնչումը գրվում էր ալ, որ կիրիկյան շրջանում էլ շարունակվում էր և հետո դյուրության համար ստեղծվեց օ տառը: Եթե մեսրոպյան շրջանին օ ձայնը գրվում էր ալ, ապա ինչո՞ւ համար էր հնարված ո տառը: Երբ համեմատում ենք մեսրոպյան շրջանում կատարված բազմաթիվ հունական փոխառությունների հայերեն տառադարձությունը հունական մայր ձևի հետ, տեսնում ենք որ հունարեն օ-ի դեմ հայերեն գրվել է միշտ ո. այսպես օրինակ որդոս=հն. ὀρθός, որթողքս =հն. ὀρθόδοξος, պողիպող =հն. πολυποδός և այլն: Ընդհակառակը հայերեն ալ գրության դեմ գտնում ենք հն. αυ. ինչ. ալգոստոս=αὐχουστός, Պողոս =Παύλος և այլն: Առաջին համեմատությունից հետևում է, որ ո տառը հնչվում էր մեր այսօրվա օ-ի պես, կամ որ նույն է՝ օ հնչումը գրվում էր ո: Երկրորդ համեմատությունից հետևում է, որ ալ հնչվում էր հն. αυ ձևի նման և որովհետև հունարեն αυ չունեի օ հնչումը, ուստի և ալ չէր հնչվում իբր օ: Միևնույն ժամանակ կարելի չէ ասել որ ալ հնչվում էր այսօրվա պես ալ, որովհետև այդ պարագային ինչ պատճառ կար որ ալ չգրեին, այլ գրեին ալ:

իրապես աւ հնչվում էր հին լատինական **au** կամ արդի գերմանական **au** երկրարժաոյի նման, որ արագ արտասանված առ հնչյունն է ներկայացնում: Ժամանակ անցնելուց հետո **n** և աւ փոխեցին իրենց հնչումը, մասնավանդ այս վերջինը: Կիլիկյան շրջանում **n** ունեւր փակ **o** (կամ ու-ի մերձավոր) հնչյուն, իսկ աւ ձայնավորից առաջ դարձել էր **av**, բաղաձայնից առաջ՝ բաց **o**: Տարբեր **o**-երի համար հարկավոր էին տարբեր նշաններ. առաջինը մնաց **n**, երկրորդն էլ կարող էր, իհարկե, մնալ աւ, եթե սակայն այս աւ-ը ձայնավորից առաջ տարբեր և բաղաձայնից առաջ տարբեր հնչում չունենար: Մի ժամանակ մտածեցին այս երկուսը տարբերելու համար առաջին դեպքում **u**-ի վրա դնել թավ նշան (աւ), իսկ երկրորդ դեպքում դնել ∞ կամ ուրիշ մի նշան: Բայց որովհետեւ այս նշանները ավելի երկար էին, ուստի վճռեցին, շատ իրավացի կերպով, առաջինը պահել անփոփոխ աւ, երկրորդի համար փոխ առնել հն. **o** տառը: Ֆրանսիացիք էլ այսօր մեր այն ժամանակվա կիլիկյան հայոց պես ունին երկու տեսակ **o**, որ գրում են **o** և **au** ձևով, բայց կարիք չեն զգում փոխելու **au** գրութունը, որովհետեւ **au** ունի միայն **o** հնչյունը և երբեք չի հնչվում **av**:

Յ տառի համար առանձին ասելու բան չկա. այդ հնչյունը չկար հին հայոց ձայնական գրութայն մեջ. երբ նրանք լսում էին **o** տառ ազգերից ֆ ձայնը, իրենք արտասանում և հետևաբար գրում էին փ, ճիշտ ինչպես արդի Ղարաբաղցիք կամ Մարաղայի հայերը, որոնք շարունակում են դեռ թուրքերեն կամ առեւերեն ֆաւ, ֆաբրիկ, ֆայտոն ևն բառերը հնչել փաւ, փաբրիկ, փայտոն և այլն: Ժամանակ անցնելով՝ հայերենի մեջ մըտավ նաև այս ձայնը, այնպես որ այլևս կարիք էր զգացվում նրա համար էլ մի նոր նշան ունենալու. և ահա, ԺԲ դարում փոխ առնվեց հունարենից ֆ տառը: Ավելացնենք միայն այն, որ պետք չէ կարծել, թե այդ տառը կամ հնչյունը միմիայն **o** տառ բառերի համար էր. բուն հայերեն բառերն էլ, թեև հազվադեպ, ունեին նույն հնչյունը. օր. ինչֆի «մինչև»:

Կիլիկյան հայերենի ձայնախոսութունը (կամ ձայնական դրութունը) ընդհանուր գծերով նկարագրելուց հետո, անցնենք համառոտ կերպով դիտելու նրա ձայնաբանութունը, այսինքն այն ձայնական փոփոխութունները, որ կիլիկյան հայերենը մուծել էր հին հայերեն բառերի հնչման մեջ:

Ա և Ե ձայնավորները երեք և ավելի վանկով բառերի մեջ

կորչում են. ինչ. գանկավոր (գանգաաավոր, պառանդի (պառանդներ), հաւար (հաւաար), վաճակներ (վաճառականներ), վայել (վայել), վինալ (վիննալ), ուննալ (ունննալ) և այլն:

Այ գառնում է ա. ինչ. հար, մար, ան (հայր, մայր, ձայն):

Յո բառակզրում գառնում է յե. ինչ. յեմեմ (յամեմ), յեբակ (յարակ, յարակայ), յիմեցեմ (որ է յեմեցեմ, հիմը յամեցուցանել):

Ե ձայնավորը վերածվել էր բառակզրին միավանկ բառերի մեջ ye, բազմավանկ բառերի մեջ e, շեշտի առկ ie, և ուրիշ տեղ e. ինչ. ես (yes), եմ (yem), աներ (anier), երկու (ergu), ընկեր (ængier), մեռնիմ (mernim) և այլն:

Նայերի մաս Ե վերածվում էր ի. ինչ. իրեք (երեք), աւիլեմ (աւելեմ), աւիրեմ (աւերեմ): Ղ ձայնի մաս բառակզրում գառնում էր ա. ինչ. աղբայր (եղբայր), աղին (եղին), աղուր (եղուր), աղջուր (եղջուր):

Նախորդին հակառակ ի ձայնավորը նայերի մաս գառնում էր ie. ինչ. զեղծ (զիրծ), անկիշեա (անկշիւ):

Ը ձայնավորի տեղ հաճախ գառնում ենք ի. ինչ. յիստակ (յասակ), գիժար (գիժար), կիշեռք (կշիւք), իսղիտակ (սղիտակ):

Ա ձայնավորը միավանկ բառերի սկզբում գառնում է vo, բազմավանկների սկզբում, բառամիջում և բառավերջում՝ • ինչ. ով (վով), որ (վոր), որբ (vorp), բայց հագն. orpier:

Ա ձայնավորը բառակզրում դ-ից առաջ գառնում է ը կամ օ. ինչ. օղորդ, ըղորդ (ուղղորդ), ըղուղ (ուղեղ), օղբնեղ, ըղբնեղ (ուղեբնեղ), ըղեարիլ (ուղեարիլ), օղղեմ (ուղղեմ):

Այ երկբարբառը գառնում է ու. ինչ. լուս (լոյս), քուր (քուր) և այլն:

Իւ երկբարբառը գառնում է ոյ, որ հնչվում էր Ա. ինչ. այրոյն (արիւն), հարայր (հարիւր), այլայր (ալիւր), առայծ (առիւծ), աղբայր (աղբիւր) հայո (հիւսն), հայր (հիւր), ձայն (ձիւն) և այլն: Նույն երկբարբառը զ-ից առաջ գառնում է ե կամ ի. ինչ. զեղ (զիւղ), երկեղ կամ երկիղ (երկիւղ):

Եա երկբարբառը կրճատվելով գառնում է ե. ինչ. յամեանն (յամեանն), յաւիտեն (յաւիտեան), բարեն (բարեան), արենն (արեանն), սե (սեաւ) և այլն:

Բազմայնների մասին արդեն ասել ենք. ավելացնենք այստեղ, որ Բ-ից հետո ԹԲԹաւն պայթուցիկ բազմայնները

դառնում են թալ. ինչ. եփ (երբ), գերթ (գերդ, զիարդ), կարք (կարգ), որց (որձ), վարց (վարձ)։

Այս ձայնափոխություններից ոմանք բառի պատկերի մեջ մեծ փոփոխություն չեն մտցնում. բայց կան բառեր, որոնք գրաբարի համեմատությամբ գրեթե անճանաչելի են դարձած. ինչ. շաք (չափ), հաւերք (հրաւէր), համանք (հրաման), ճանպան (ճանապարհ), սուփ (սուրբ), սպկիկ (մաքուր, սուրբ), ալնեմ (առնեմ, անեմ), աղջկին (աղջիկ), պոման (պայման), վոթել (վայթել), վանց (վասն), պացխուն (պատասխան). արդի աշխարհաբարի կամ բարբառների հետ նույն ձևեր են՝ արցունք, ծանդր, մանդր, ծունդր, պանդրուտի և այլն։

Գիլիկյան հայերենը ունի նաև բոլորովին նոր բառեր, որոնք չկան գրաբարի մեջ. օր.՝ ակռայ, աղէկ, դահ, հայնց, կտրիճ, ճորտ, ճիճն (միշտ), փնտռել, խէչ (կողքին), հօնովրել Վինչքը բռնագրավել և արգելքի տակ դնել, ըռովկիլ ռոսհմանափակվել, դոհանալ և այլն։

Քերականություն.

Յոթ տեսակ հոլովում կա, որոնք սեռականի կազմության համեմատ կոչում ենք ի, ոյ, ու, ալ, ոչ, աճ և օր հոլովում։ Ճաշիս ենք այստեղ մի քանի օրինակ այս բոլորից։

1) Պղինձ, պղնձի, ի պղնձէ, պղնձով.

արոյն, արոյնի (կամ արին), արոյնէ, արոյնով.

ձոյն, ձոյնի և այլն.

2) Անսուն, անսնայ, ի յանսնոյ, անսնով.

3) Վաճուկան, վաճուկնու, ի վաճուկնէ, վաճուկնով.

4) Ֆուլան, ֆուլանայ.

5) Դուր, քուրոջ, ի քուրոջէ, քուրոջով.

6) -ութիւն, -ութեան (ութեն), կնկան, ձկան, տան,

7) Աղբայր, աղբաւր, յաղբաւրէ, աղբաւրով,

հայր, հաւր, ի հաւրէ,

քոյր, քաւր և այլն։

Բացառիկ հոլովում է ներկայացնում՝

օր, աւուր, յօրէ, յօրվընէ, օրով։

Այս բոլորից ավելի հետաքրքրական է գործիականի օմ վերջավորությունը, որ գտնում ենք 6-րդ հոլովման և ուրիշ շատ բառերի մեջ. ինչ. ձկօմ, ոսպօմ, սիսոօմ, արջասպօմ, եւեղօմ, պտղօմ, անձօմ, կաթօմ, բութօմ, ձեռօմ, ոտօմ և այլն։

Հոգեակիի կազմությունը

Հին հայերենի ք վերջավորութիւնը կիլիկյան հայերենում թեև գոյութիւն ունենք, բայց սահմանափակված էր միայն ձայնավորով հանգող բառերի համար. այսպես, օրինակ՝ որդիք, տանեցիք, քրիստոնէք, պախրէք, վկայք, ակոյաք, ծառայք, քահանայք, տղայք, ածուք, ասլիկիք, տարիք, աղիք և այլն:

Բացի սրանից, կիլիկյան հայերենը իբրև հոդակերտ գործ է ածում վեց ուրիշ մասնիկներ, որոնք գրաբարում հավաքական կազմելու համար էին գործածվում: Սրանք են՝

1) եր (կարդա ւեր).—Այս մասնիկը գործ է ածվում միայն քաղաձայնով հանգող բառերի ծայրին, թե միավանկ և թե բազմավանկ բառերի համար. ինչ. որքեր, մունետկեր, հիվանդանոցեր, հաւուկթեր (ձուեր), աչցիութեներ (աչքի ցավեր): Հետագայում այս մասնիկը պիտի ընդհանրանար թե ձայնավորով և թե բազաձայնով վերջացող բառնրի համար, բայց բազմավանկների համար պիտի դառնար ներ:

2) նի.—Այս մասնիկը գործ է ածվում միայն նրկվանկ բառերի համար. ինչ. ամենի (ամաններ), արոյննի (արիւններ), իրիցնի (երեցներ), նանվնի (ճանապարհներ), պոմըննի (պայմաններ): Այս մասնիկն է, որ հետագային միահայլով եր մասնիկի հետ՝ պիտի կազմեր արդի սշխարհարարի ներ մասնիկը:

3) Վի, ուի, լի.—Այս մասնիկը շատ սահմանափակ գործածութիւն ունի. եղած օրինակները հետևյալներն են. ալվի, ձեռվի, ստվի, միջուի, դուվի, իրվի, մտվի, տնվի, շնվի.—ուրիշ օրինակ չկա: Բոլորն էլ միավանկ են: Պատկերները ցույց են տալիս, որ այս մասնիկը հայերենի հնագույն երկակի մասնիկն է և ըստ այսմ վերի օրինակներն էլ նախկին երկակիներ են. այսպես աչք, ձեռք, ոտք, մէջք, նմանապիս և դուռ, որ դուրս գններն է նշանակում. մյուսները նմանութիւնով կազմված ձևեր են:

4) Տի.—Այս մասնիկով ունինք միայն ծակտի, սյրկտի (չրիկներ) և կնկտի բառերը,—այս միևնույն մասնիկը միանալով նախորդ վի մասնիկի հետ՝ դառնում է վտի, որով ունիւք քուրկտի (քուրեր). ճիշտ այնպես՝ ինչպիս ունինք ներ, որ դու՛մարն է նի և եր մասնիկները:

5) ան.—Այս մասնիկով են կազմված ձիան, իշան և ջորան (ջորիներ) բառերը. ուրիշ օրինակ չկա:

6) ստան.—Այս մասնիկը գործ էր ածվում միայն ի վերջա-

ցող անշուշտ առարկաների համար. ինչ. շննհատան, տեղեւտան, խմելեւտան, ըմբելեւտան, հայրենեւտան, մայրեւտան քանտառներ».— Ի ձայնավորով վերջացող շնչավոր առարկաների հոգնակին կազմվում էր ք մասնիկով:

Այս բաղադրից գտերս կային նաև ուրիշ մասնիկներ և մասնիկների ուրիշ խառնուրդներ, ինչպես՝ սյք, իք, նիք:

Հոգնակիի հոլովումը հետևյալ ձևով էր.

Ու. հայրենիք	զեղել	տերևի	ձևավի
Հ. պհայրենիք	զղել	զտերևի	զձեռվի
Ս—Տ հայրենից	պեղելոյ	տերևոյ	ձեռվոյ
Բց. ի հայրենեց	ի զեղելոյ	ի տերևոյ	ի ձեռվոյ
Քծ. հայրենիօք	դեղելով	տերևով	ձեռվով
հայրենիօք			

Ու. քուրմիտի	ձիան	տեղեւտան
Հ. պքուրմիտի	զձիան	զտեղեւտան
Ս Տ. քուրմիտոյ	ձիանոյ	տեղեւտանոյ
Բց. ի քուրմիտոյ	ի ձիանոյ	ի տեղեւտանոյ
Քծ. քուրմիտով	ձիանով	տեղեւտանով

Մխիթար Հերացու գործածած հայերերում կա նաև և հանգով հոգնակի ուղղական. ինչ ձեռս, որովայնս, հոգս, շաքս. (փխ. ձեռք, որովայնք, հոգք, չափք). սրանցից, ինչպես հայտնի է, հոգս սովորական է այժմ արեւելյան հայերենի մեջ, իսկ շոքս բոլոր բարբառներում:

Ավելայնենք վերջապես, որ իլիլիկյան հայերենում կային միևնույն ժամանակ դուռ գրաբարածև հոլովներ, ինչ. աղբրաց, քրտնօք, և հալծնայ և այլն:

Թվական անուններ

Գրաբարից տարբեր ձև ունին՝ մէկ կամ մեկ, երկու կամ երկուք, իրեք, չորս, հինկ, իաւթն, տասնուամէկ, տասնութերկու, քսանուհինկ, քառսուն, իաւթնասուն, հարոյր և այլն:

Դերանունները իրենց հոլովմամբ

ես	դու, դուն	մենք	դուք
զիս	զքեզ	զմեզ	զձեզ
իմ	քո	մեր	ձեր
ինձ	քեզ	մեզ	ձեզ

յիսնէ	ի քենէ		
յիսմէ	ի քեզնէ	ի մեզնէ	ի ձեզնէ
իսնով	քենով		
իսմով	քեզնով	մեզնով	ձեզնով

ինք	իրենք		
սինք	զիրենք		զիրար
իր, իրեն	իրենց		իրաց
յիրմէ	յիրմնցնէ կամ	յիրենցմէ	յիրացմէ
իրմով	իրմնցնով	իրենցմով	իրով

սա	դա	նա	սաքա	դաքա	նաքա
զսա	զդա	զնա	զսաքա	զդաքա	զնաքա
սարա	դարա	նարա	սացա	դացա	նացա
—	—	—	իսացմէ	իդացմէ	ինացմէ
—	—	—	—	—	—

այս	այտ	այն	այսոք	այտոք	այնոք
զայս	զայտ	զայն	զայսոք	զայտոք	զայնոք
այսոր	այտոր	այնոր	այսոց	այտոց	այնոց
յայսոր	յայտոր	յայնոր	յայսոց	յայտոց	յայնոց
այսով	այտով	այնով	այսովք	այտովք	այնովք

Ըստ Մխիթար Հերացու

բոց. յայնորէ, հգ. այնոնք, զայնոնք, այնոց, յայնոցէ:
Յուցական դերանունն (և ածականն) են՝

իսա	իոտա	ինա

հյոց. զիսա	զիտա	զինա

ուրիշ հոլովներ չունին.

Անփոփոխելի բառեր, միջակ անուններ ևն.

հայնց, այնց, հանց, հէնց.

հանչաք, այնչաք, այդչաք, այսչաք, որչաք, միաչաք.
հայնցեղ.

հիմա, հիմայ, յիմայ.

հօս, հօտ, հօն, ի հօս, ի հօտ, ի հոն.

այլ վայր, այլվայր, այլուայր, այլուի.

առջև, յառջև, յետև, հետև, վերև, ներքև, դրուցև, վերջև,
յերջև, ստորև, ընդ ներքսէ, ընդ ներքսէ, ընդ դրացէ, ընդ դրու-
ցէ, ի դրացէ, ի դուրք, ի ներք, ցներքս, ցներքսև, ցներքև,
ցներքսէ, ցդրուց, ցդրուցէ և այլն:

Անտից, աստից, յայտկի, յայնկից:

Ի հետ, յետ «միասին», ի հետ ու ի հետ, ի հետ ու ի հետ, ի հետ ի հետ, հետ մի այլ, վաղ, ի վաղէ, յեզուց:

Այլ, այլ չ, մենակ, մինակ.

իսկի, վատահի, ամենս, լուկ, բահրակ, ի լման,

ճիճն, ի ճիճն, քիչ, չէ, չ,

զինչ ցեղ, ով զիտէ, ոտին մի «մի անգամ»,

ժւր, է՞ր, քանի՞, աւելի, ան աւելի, մէն «լուկ, միմիայն», շատ. զ, ի, ց, ընդ, ըստ, առ.

Ի խէչ, զարթ, զարդ, զարթել (բացի).

վանց, քանց, ինչու, ինչվի, ինչֆի, տաանց:

Շաղկապներ

ու, ու վ, վ

նա, նայ

ամ «ուրեմն»

հապա, ապա

այլ

կամ, կամ... կամ

ոչ, ու ոչ, ու ոչ... ու ոչ

որ (զի)

եփ (երբ)

զէդ, զէտ (իբր)

ինչուր (մինչև)

եթէ, նա թէ, ապա թէ, ամ թէ, որ թէ, և թէ

թէ չի, թի չի «եթե ոչ»

քաւէլ (բացի)

Բայը ամենից ալելի ձևափոխյալ վիճակն է ներկայացնում: Լծորդությունները զբաբարի պես այստեղ էլ չորս են. եմ, իմ, ամ, ում. բայց նկատելի են հետևյալ նոր հանգամանքները.

1) Լծորդությունները իրենց զիրքերը փոխել են. այսօրինքն զբաբարի այս ինչ բայը որ պատկանում է այս ինչ լծորդության, վերածվել է մի ուրիշ լծորդության. օր. *հլանեմ* > *եղնում, կլանեմ* > *կլնում, յօժարիլ* > *յօժըրնալ* և այլն:

2) Ա, Բ, Գ լծորդությանց երկրորդ տեսակի միջին ա ձայնը կորել է. ինչ. բաժնեմ (բաժանեմ), բաժնիմ (բաժանիմ), ամբրնամ, լոկնսմ (լոգսնամ), յօժըրնամ, շողնամ, լմնամ (լցուիլ) և այլն:

3) Չորրորդ լծորդության առաջին տեսակը (ուժ) ցնջվել է. ձուժ է միայն երկրորդ տեսակը—նուժ, որին անցել են նաև ուրիշ բայեր. ինչ. ելնուժ, մտնուժ, գտնուժ, կլնուժ, հեծնուժ, սկսնուժ և այլն. այսպէսով—նուժ ձևով բայերի թիվը շատացիլ է:

4) Գրաբարի մեջ կրավորականը յուրահատուկ ձև չուներ, այլ երկրորդ լծորդության ձևը ծառայում էր առաջին և երկրորդ լծորդության կրավորականի համար. միջին հայերենը ստեղծել է կրավորականի համար առանձին մի ձև, որ է՝ ուիմ, վիմ, լիմ, որ շարունակվում է նաև արդի հայերենում: Բայց միջին հայերենը ունի մի խումբ կրավորական ձևեր, որոնց կազմութունը չի համապատասխանում արդի ձևերին, ինչ. գողընվիլ (գողացվիլ), յիմընվիլ (իմացվիլ), բանվիլ (բացվիլ), լվանվիլ, տվիլ (տրուիլ):

5) Ընդհանրապես խոսելով գրաբարի մեջ բայի սեռը անորոշ էր. միջին հայերենը ստեղծել է երեք սեռ. կրավորականի համար ուիլ ձևը ստեղծելուց հետո, ներգործականին, հատկացրել է ել և չեղոքին իլ վերջավորութիւնը: Այսպես են օր.

ներդ.	չեղ.	կրաւ.
բաժնեմ	բաժնիմ	բաժնուիմ
եփեմ	եփիմ	եփուիմ
այրեմ	այրիմ	այրուիմ

Դժբախտաբար այս գեղեցիկ զանազանութիւնը ընդհանրացած չէ նույն իսկ միջին հայերենի մեջ, այնպես որ սրանց կողքին գտնում ենք նաև իմ վերջավորությամբ ներգործական բայեր էլ. ինչ. ունիմ, տանիմ, ընդունիմ և այլն:

6) Անցողականը կազմվում է ցնեմ, եցնեմ, ացնեմ մասնիկներով. ինչ. ուսցնեմ, սնցնեմ, փոքցնեմ, յեքցնեմ (յարուցանեմ), անցցնեմ, պակսեցնեմ, վզենկեցնեմ, յեմեցնեմ, թուլացնեմ, զօրացնեմ:

Խոնարհման դրութիւնը ամբողջապես փոխված է և համարյա թե նույն է արդի արևմտյան կամ կը ճյուղի բարբառների խոնարհման հետ:

Ներկան կազմվում է կու մասնիկով, ամեն տեսակ բայերի համար անխտիր.—նկատիլի է, որ արդի արևմտյան աշխարհաբարը միավանկների մոտ ունի կու, բազմավանկների մոտ գործ է ածվում կը, իսկ ձայնավորով սկսող բայերի համար գնում է կ. այսպիսի զանազանութիւններ չկան կիլիկյան հայերենում:

որ կու ասեմ, կու բաժնեմ, կու այնէ «անում է», կու հային շնայում են», կու զայ «գալիս է»:

Անցյալ անկատարը ճիշտ նույն ոճով է. ինչ. կու կարծէր կու հայէր, կու երթային և այլն:

Ապառնին կազմվում է երբեմն ներկայի նման և նրբեմն էլ կամի բայով. ինչ. կու տամ, կու ասեմ, զնալ կամի, կամի ելնել, կամի մեռնիլ և այլն:

Անցյալ կատարյալը պահում է դ՛նո գրաբարի ձևը, ինչպես է նաև արդի աշխարհաբարում և բարբառների մեծագույն մասի մեջ. — նկատելի է, որ շարունակվում է դեռ կատարյալի և կամ է հավելվածը. ինչպես՝ էած, եհաս, եղարկ և այլն. — գալ, տալ, դնել բայերը ստացել են բոլորովին նոր ձևի կատարյալերեկ (եկաւ), երեստ (տուեց), երեդ (դրեց):

Հրամայականը գրաբարի ոճով է. բ դեմքը՝ է. ինչ. այրէ, օծնէ, մարդրէ, ընկնէ. սոյցողականի մեջ ոյ կամ ու. եոցոյ, Թանձրցոյ, կաթեցոյ, իջու, կակղցու, հովցու, շողցու, չորցու. — ստորադասականը ներկայացնում է գրաբարի ներկան. այսպեսով կլիկյան հայերենի սահմ. ներկան զանազանվում է ստորադասականից միայն կու մասնիկի հավելումով. Կան մի քանի բայեր, որոնց ստորադասականը տարբերվում է ներկայից՝ ստանալով նեմա՞ ձևը. այսպես են հետևյալ բայերը.

Ներկ.

լինամ, լիննամ

ուռնամ, ուռնամ

կենամ

դիտենամ

կամենամ

կարենամ

ուզենամ

պարտենամ

պիտենամ

թվենամ

այժենամ, աժենամ

ծարվենամ

ճանչենամ

ուռենամ

ամաչենամ

մօտենամ

վախենամ

ստոր.

լինիմ

ուռնիմ

կամ

դիտեմ

կամիմ

կարեմ

ուզեմ

պարտիմ

պիտիմ

թվիմ

այժեմ, աժեմ

ծարվիմ

ճանչեմ

ուռիմ

ամաչեմ

մոտիմ

վախեմ

Բայերի վերջավորություններին փոխված է ներկա հոգ. առաջին դեմքը (նք փոխանակ գրաբար մք). տարյալի հոգնակի ա դեմքը միայն ք հանգն ունի և աչ հաբարի նք ձևը չկա դեռ: Կատարյալի եզ. ք դեմքն ունի փոխանակ գրաբար եք. հփեցյիր, դերիր, եկիր.—եզ. զ դեմք փոխանակ եաց. կտրեց, քչփեց, գահեց, խանգրեց, հա առջնտրեց և այլն. շատ անգամ դարձած է ալ, ինչ. տե եղաւ, ելաւ, մտաւ, իջաւ և այլն:

Դերբայները պահուում են գրաբարի ձևերը՝ ենթաբկվ միայն ձայնական փոփոխությանց. ինչ.

ներկ. դերբ. օղ, աղ.—կորսնօղ, գրաւկնօղ, հոգցօղ, հա նօղ և այլն:

ապ. դերբ. լի.—ընդունելի, անըժշկելի.—[ո] վերջավոր թյունը կազմում է ածական. ինչ. զայլ դեղերն որ հալելոյ է զայլ դեղերն որ աղալոյ է. զայն խիժերն որ չէ լոսելոյ:

անց. դերբ. ել. ինչ. կարգել, կցել, յեմել, հովցել, յիմլ լմնցել, յաւելցուցել, եկել, կրալ. բերուել, լոսուել և այլն:

Հայն գործածություն է տրված —աձ ձևով դերբայներ ինչ. ածած, համած, սայզած, քշտած, տահրկած:

Սրանցից կազմվում են բաղադրյալ ձևերը. ինչ լոսել լոսել լինիմ, կրաւ. լոսուել եմ, լինիմ:

լոսել էի, լոսել լինէի, լոսուել էի, լինէի.

լոսել լինամ, լոսուել լինամ.

լոսել լինայի, լոսուել լինայի.

Զբաւ. { լոսած եմ, լոսած լինիմ
լոսած էի, լոսած լինէի
լոսած լինամ, լոսած լինայի

Հետաքրքրական է բացասական բայի կազմություն, դրաբարը մի շատ պարզ ձև ունի. նա պահում է դրականի լու նարհման ձևը անփոփոխ՝ ալելացնելով միայն ոչ կամ չ մակ բայը:

Իսկ կիլիկյան հայերենը այս դրությունը շարունակում կատարյալի և ստորադասական ներկայի և անցյալի համար, իս սահմանական ներկա ու անկատարը կազմում է բոլորովին նոր ոճով.—Առնում են բայի անորոշ ժամանակը, դնում եմ նրա վրա ի կամ յ նախդիրը և կցում են էական բայի բացասական ներկա և անկատար ձևերին. ինչ. չեմ յերթալ, չեմ յառնուլ, չես ի կարել, չէիր ի խօսել, չէ ի վճարել, չէ ի հասնել

չէ ի հաճեցնել, չէ ի հրամայել, չէ ի տալ, չէր ի փնտռել, չեն
 ի յայրել և այլն. եզ. Գ դեմքում «չէ ի» կարող է սղվելով առ
 չի, ահա լուսեմ բայի խոնարհումը.

չեմ ի լուսել	չէի ի լուսել
չես ի լուսել	չէիր ի լուսել
{ չէ ի լուսել	չէր ի լուսել
{ չի լուսել	
չենք ի լուսել	չէաք ի լուսել
չէք ի լուսել	չէիք ի լուսել
չեն ի լուսել	չէին ի լուսել

Պատարյալն է չլուսեցի, չլուսեցիր և այլն, ստորագասականը՝
 չլուսեմ, չլուսէի և այլն: Ապառնին նույն է ներկայի հետ:

Հրամայականը գրաբարի պես լինում է մի լուսեր, մի
 առնուր, մի մատներ, բայց հետաքրքրական նմանողությամբ՝
 նետեկով սահմանականին, մերթ ծայրի ր դարձնում է չ և
 մերթ էլ իբրև երկրորդ դեմք դարձնում է ա. ինչ. մի տալ, մի
 առնուլ, մի արգելել, մի լսել, մի՛ արժկհր, մի շինես, մի ար-
 գելես, մի դնես, մի ընդունիս և այլն:

Սահմ. բացասականի այս ձևը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մի
 տեսակ ներգոյական. չեմ ի լուսել, չես ի տալ նշանակում են
 լուսելու գործողության մեջ չեմ, տալու գործողության մեջ չես
 և այլն: Այսպես ըմբռնելուց հետո՝ պեսք էր սպասել որ հաստա-
 տականի մեջ էլ սահմանականը այսպիսի ձև ստանար, և իրոք
 Վարդանի և այլ գրողների հայերենում գտնում ենք՝ են ի
 կուռիլ լկուվում են», եմ յանձնել, է ի վառիլ, հաւատալ հմ, է
 ի գալ, ոնց ելնեմ ի դուրս՝ երբ երկինքն ի շուրջ է ի գալ եւ
 զիս ի ներք է ի յուսնել. ինչ ցեղ ելնեմ, երբ երկինքն ի վրայս
 է ի փլչել եւ. զիս ի ներքեն է յարգելել:

Այս ձև սահմանականը նախարանն է արևելյան հայերենի
 ում ձևով ներկայի, որ նույնպես ուրիշ բան չէ, եթե ոչ ներգո-
 յական հոլով. չեմ խաղում, չեմ ծնծում բուն նշանակում են
 «խաղի մեջ չեմ», «ծնծի մեջ չեմ» և այլն:

Անկանոն բայերը գրաբարի մեջ թեև այնքան շատ ու
 այնքան դժվար չեն, որչափ ուրիշ լեզուների մեջ, բայց այնու-
 ամենայնիվ լեզվի ընդհանուր պարզության և միօրինակության
 մեջ ներկայացնում են անհարթություններ: Միջին հայերենը

այստեղ էլ դրել է իր ձեռքը: Նախ որովհետև գրաքարի ապառ-
նին և ստորագասականը ջնջված են, հետևաբար և դժվարու-
թյունների մի նշանավոր մասը ինքնին վերացված է բոլոր ան-
կանոն բայերի մեջ: Երկրորդ՝ անկանոն բայերից մի քանիսը
ամբողջապես գործածությունից դուրս են ընկած: Մյուս է ուրեմն
մի խումբ անկանոն բայերի կատարյալը, հրամայականը և ան-
յյալ դերբայը, որոնք շարունակում են դեռ իրենց գոյությունը:
Բայց այստեղ էլ միջին հայերենը շատ անգամ անկանոն ձե-
վերը ջնջելով՝ վերածել է կանոնավորի, կամ գոնե ավելի հեշ-
տացրել:

լսեմ—կտր. լսեցի, հրմ. լսէ, լսեցէք:

(փխ. լուայ, լուր, լուարուք):

ճանաչեմ—կտր. ճանաչցի (փխ. ծանեայ):

դնեմ.—կտր. դրի, գրիք, հգիր, դրաք, դրիք, դրին (փխ.
եդի, եդիր, եդ, եդաք, հգիրք, եդին):

տամ—կտր. տուի, տուիր, երետ, տուաք, տուիք, տուին
(փխ. ետու...):

առնեմ—կտր. այրի, այրիր, արար, այրաք, այրիք, այրին
(փխ. արարի, արարեր, արար, արարաք, արարիք, արարին). հրմ.
այրէք (փխ. արարէք):

Այստեղ վերջ ենք սալիս կիլիկյան հայերենի նկարագրության:
Ամփոփելով մեր խոսքը կարող ենք ասել, որ միջին հայերենը կանգ-
նած է գրաքարի և աշխարհաբարի միջև, իբրև երկուսի միացուցիչ
օղակը: Կան դեպքեր, ուր նա դեռ գրաբար է, ինչպես հայցակա-
նի զև բացառականի ի, յնախդիրների գործածության մեջ. բայց
ավելի շատ են այն դեպքերը, ուր նա բոլորովին աշխարհաբար է.
ինչպես կտր. դրի, գրիք, տուի, տուիր, և այլն: Ավելի քիչ են այն
դեպքերը՝ ուր նա, իբրև անցման շրջան, ներկայացնում է միաժա-
մանակ թե գրաբարը և թե աշխարհաբարը, ինչպես հոգնակիի կազ-
մության մեջ, ուր ձայնավորով վերջացող բառերը ստանում
են ք, բաղաձայնով վերջացողները եր և այլն: Աշխարհաբարի
հետ համաձայնության դեպքերը ավելի կշատանան, եթե փոխա-
նակ առնելու գրական աշխարհաբարը, համեմատության առնենք
արդի զանազան բարբառները. այսպես այն զանազանությունը,
որ գտնում ենք միջին հայերենում հոգնակիի կազմության մեջ
(ձայնավորով հանգող բառերի համար ք, բաղաձայնով հանգող
բառերի համար եր), մինչև այժմ էլ կա Նոր-Ջուղայի հայոց

բարբառում.—հայցականի զ նախդիրը կա Մշո և Սուշավայի հայոց բարբառում.—բացառականի ի նախդիրը Սյուրիո հայոց բարբառում.—կատարյալի երեւ, երեդ, երեկ (տուեց, դրեց, եկավ) ձևերը կան Նոր-Ջուղայի բարբառում (արետ, արեկ)։—ձայնավորի մոտ կու մասնիկի գործածությունը առանց սղմածն՝ էա նույնպէս Թիֆլիսի բարբառում (կու առնիմ, կու ազատիմ, կու աղօթիմ, կու էրիմ և այլն)։ և այսպէս ուրիշ շատ մանրամասնություններ։

Վերջին անգամ պետք է կրկնել այն՝ ինչ որ ասացինք վերևում, թե միջին հայերենը մի բնդհանուր լեզու չէր, այլ թե կային Հայաստանում և Հայաստանից դուրս բազմաթիւ միջին հայերեն բարբառներ, որոնցից մեկն էլ էրիկյան հայերենն էր, որ պետականութեան շնորհիւ բարձրացավ գրականութեան։ Ուրիշ բարբառներն հեռու ելան են գալիս տարբեր վայրերում գրված գրքերի և արձանագրությունների մեջ։

Բոլորից ամենահինը պիտի համարենք Համամ Արեւելցու տված տեղեկությունները իր Քերականութեան մեջ, Յոսելով բայերի լծորդութեան մասին (էջ 265)։ այս հեղինակը գանազանում է երեք ձև. ա, ու և եա. առաջինին իբրև օրինակ տալիս է գամ, գաս, գայ, երկրորդին՝ առնում, առնուս, իսկ երրորդին՝ գեամ, գեաս, որի համար ասում է հատկապէս թե «Մեքայտն է բառը ստ միին լեզուաց» (հմմտ. Պարաբադի բարբառով կյամ, կյաս, կյա)։ Նույն հեղինակը հիշում է նաև յնգուց, եգուց մողովրդական բառի գործածությունը, որ հիմա արևելյան հայերենում սովորական է. «ի՛նչպիսիք... զոր գոհիկքն յեզուց ասեն. եգուց դառնամք» (էջ 271)։

Միւթար շերացու հայերենում հոգնակի ուղղականը վերջանում է ս, մինչդեռ Կիլիկիայում այդպիսի բան չկա.—ը ձայնի տեղ հաճախ գտնում ենք ի. ինչ. չի փոխանակ չը, իսպիտակ փոխանակ սպիտակ և այլն. անցյալ դերբայը վերջանում է եք, մինչդեռ Կիլիկիայում վերջանում է ել։—Վարդանի գրվածքներում գտնում ենք ներգոյական հոլովի և սահմանականի ում ձևը, որ արևելյան հայերենի սկզբնավորությունն է. ինչ ի սրտումս, աղօթք են առնում։ Բջնի մի արձանագրութեան մեջ, որ գրված է 1358 թվին, գտնում ենք հետեյալ բարբառային ձևերը։

հգ. սհռ.-երի (փխ.-երոյ). ինչ. ճորտերին.

բերաց (փխ. եբեր «բերաւ, բերեց»)։

Ախրապատինի մեջ գտնուած ենք չաքս (փխ. չաք, որ է չափ), տեսել (փխ. տեսուել, որ է տեսանել), երիկ (կիլիկյան այրիկ «ամուսին»), ոյր (փխ. իր), ոյրհն, յոյրմէն (փխ. իրեն, յիրմէն) և այլն:

Արձանագրությունների և հիշատակարանների մի կանոնավոր հետազոտություն պիտի կարողանա անշուշտ ավելի շատ բան ասել այս շրջանի հայերեն բարբառների վերաբերմամբ:

Ա Ղ Ր Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Միջին հայերենի ուսումնասիրության համար կա երկու գլխավոր աղբյուր, դրանք են Այտնյանի Քննական քերականությունը և Հոֆմանի «Հետազոտութիւնք», որոնք հիշեցինք վերը՝ էջ 227 և 230.

Բայց այս երկուսից շատ ավելի կատարյալ է Karst, Historische Grammatik des Kilikisch — Armenischen, Strassburg 1901 (մասնական թրգմ. տեւ Բազմ, 1900, ապա ընդհատված): Այս գործը կիլիկյան հայերենի ընդարձակ և մանրամասն քերականությունն է, որից քաղեցինք և մենք վերը՝ էջ 230—232:

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Բաղդադի խալիֆաները չկարողանալով դիմադրել արաբական պետության զանազան կողմերը ծագող ապստամբություններին, պետական ծառայության էին կանչել Միջին Ասիայի իրենց հպատակներից թուրքեր, որոնք շատ հարգված էին իրենց քաջության համար։ Այս թուրքերից նրանք կազմել էին զանազան զնդեր, որոնք տարածված էին ոչ միայն Բաղդադում, այլև եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Ասորիք և բոլոր սահմանների վրա։ Թզարի կեսին Հայաստան արշավող Բուղա զորավարը նրանցից էր։ Երբ թուրքերը շատացան ու զորացան, սկսան իրենք էլ ըմբոստանալ և այլ ևս խալիֆաների հրամանին ուշադրություն չէին դարձնում։ Այսպես կազմվեցին արաբական պետության զանազան կողմերում թուրք-մոնղոլական այլևայլ պետություններ, ինչպես էին Սամանիների պետությունը՝ 901 թվին, Բուխարա և Սամարղանդ մայրաքաղաքներով, և Ղազնևիների սուլթանությունը՝ Աֆղանիստանի և Հնդկաստանի կողմերում (Ժ դարի վերջը)։

Թուրք ցեղերից սելջուկները Կասպից ծովի հարավային եզերքով դիմեցին դեպի արևմուտք. նրանց մեջ նշանավոր եղավ Տուղրիլ բեկը, որ Միջագետքը տակնուվրա անելուց հետո մտավ Հայաստան, Վասպուրականի կողմից, 1021 թվին, առաջին անգամ։ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը դիմադրեց նրան, բայց հաղթվեց։ Տուղրիլը շարունակեց իր ասպատակությունները մինչև Նախիջևան, որտեղից ետ դառնալով՝ մտավ Պարսկաստան։ Այստեղ՝ Ուորասանի մեջ, նա իրեն թագավոր հայտարարեց և Իրաքը, Մուսուլն ու Բաղդադը գրավելով՝ հիմնեց թուրք-պարսկական նոր պետություն։ Այնուհետև Տուղրիլը երեք մեծ արշավանքներ էլ կատարեց Հայաստան 1042, 1047 և 1048 թվերին և ամբողջ ևրկիրը՝ մինչև Տաբոն, Հաշտյանք, Կարին, Բասեն, Տոյք և Սպեր, ասպատակեց։ Իր հաջորդը՝

Ալփասլան, առաջ Անին, Սերաստիան, որ այն ժամանակ հայկական վասալ իշխանություն էր կազմում, առաջացավ մինչև Կեսարիա, իսկ նրա հաջորդ Մելիք շահի ժամանակ (1086—1092) ամբողջ Հայաստանը պաշտոնապես գտնվում էր սելջուկների իշխանության տակ։ Այս թագավորի օրոք սելջուկյան պետությունը հասնում էր իր գագաթնակետին. Եգիպտոս, Ասորիք և ամբողջ Փոքր Ասիա, արևելքից էլ մինչև Բուխարա, Սամարղանդը և Քալկարի պետությունը մտնում էին սելջուկների իշխանության տակ։ Այնպես որ նա իր մեծությունը գերազանցում էր հին պարսից միապետությունից և արաբական խալիֆայությունից։ Մելիքի մահից հետո սելջուկյան պետությունը մասնատվեց, կազմվեցին զանազան սուլթանություններ և մի խումբ մանր իշխանություններ (աթաբեկություններ), հատկապես Ատրպատականում և հարավային Պարսկաստանում ձևացած աթաբեկությունները։ Առաջիններից կարևոր են մեզ համար Հալեբի, Դամասկոսի, Իկոնիայի և Նիկիայի սելջուկյան թուրք սուլթանությունները, որոնց հետ Կիլիկիայի հայերը հարաբերության մեջ էին շարունակ։ Մեր երկրում՝ Հայաստանում էլ կազմվեցին զանազան հայ իշխանություններ և մահմեդական ամիրայություններ (Խլաթ, Դվին, Կարս, Անի), որոնք իրենց գոյությունը շարունակեցին մինչև թաթարական արշավանքները։

Թաթարները (հատկապես մոնղոլ թաթարները) դուրս եկան Միջին Ասիայից 1203 թ. Չինգիզ խանի առաջնորդությամբ գրավեցին ամբողջ Թաթարստանը, Չինաստանը, Մանջուրիան, Կորեան, Թուրքեստանը, Պարսկաստանը, հետո՝ Ռուսաստանը, Խրիմը, Լեհաստանը, Հունգարիան և մինչև անգամ Դանուբ գետն էլ անցան։ 1236 թվին Աղվանքն ու Վրաստանը գրավելով՝ ներանք մտան Հայաստան. ամբողջ հրկրին տիրեցին, հետո անցան Միջագետք և Բաղդադի ամիրապետությանը վերջ տվին։ Իրենց իշխաններից մեկը (Հուլաղու) աթոռը դրավ Ատրպատականի Մարաղա քաղաքում և հիմնելով պարսկական-թաթարական նոր հարստություն, իր իշխանության տակն էր պահում Հայաստանը։ Այս ժամանակից հայերը մտնում են թաթարների մոտ զինվորական ծառայության և նրանց հետ միասին գնում են հեռավոր արշավանքների։ Բաղդադի արշավանքին Պռոշ իշխանը իր գնդով մասնակցում էր կռվին։ Նույն Պռոշ իշխանը մասնակցել է նաև Մուֆարդինի արշավանքին։ Բուրթեյ իշխանը մասնակցում էր Խփչաղների պատերազմին՝ Թերեք գետի սփռում։

Տարսայիճ իշխանը մասնակցել է Խորասանի, Շամի, Դարբանդի, Համսի, Համայի արշավանքներին, Հայերը կազմում են նաև մի քանի գաղութներ թաթարական երկրներում. այսպես՝ Վոլգայի եզերքը գտնված զանազան քաղաքներում. Սարայ, Աստրախան, Ղազան և այլն։ Նույն միջոցին Կիլիկիայի հայերը քաղաքական դաշն են կապում թաթարների հետ։ Սմբատ սպարապետը, և նրանից հետո Հեթում թագավորը, անձամբ գնում է Կարակորում մայրաքաղաքը՝ Բայկալ լճի վրա, թաթարների խանի մոտ և նրա հետ կնքում հարձակողական և պաշտպանողական դաշնադրություն՝ Փոքր Ասիայի Սելջուկյանների և Եգիպտոսի Մեմլուք պետության դեմ (1254 թ.)։ Թաթարական մի բանակ գալիս է Կիլիկիա և միանալով հայոց հետ՝ արշավանքներ է մղում դեպի Ասորիք և Պաղեստին։ Այս դաշնակցությունը տևում է կես դարից ավելի, մինչև 1302 թիվը, երբ թաթարները մահմեդականություն են ընդունում և թուրքերի, թուրքմենների ու արաբների հետ միացած՝ սկսում են իրենց ասպատակությունները Կիլիկիա, որոնց վախճանն է լինում Կիլիկիայի թագավորության կործանումը։

1340 թվին թաթարական մեծ պետությունը քայքայվեց, և նրանից ձևացան մանր մուսուլմանական պետություններ։ Հայաստանն էլ թեև պաշտոնապես գտնվում էր Պարսկաստանի թաթարական պետության ենթակա, բայց միևնույն ժամանակ երկրում իշխում էին զանազան ցեղեր. այսպես՝ արևմուտքում թուրքմենները, արևելքում՝ թուրքացած պարսիկները և հարավում՝ քրդերը։

ԺԴ դարի վերջում (1372 թ.) Սամարղանդից դուրս եկավ էօզպեկ թաթարների առաջնորդ Լենկթիմուրը, որ իր նախորդ Զինգիդ խանի պետությունը վերականգնեց։ Զինաստանից մինչև Փոքր Ասիայի ծովեզերքը և Մոսկվայից մինչև Եգիպտոս իր իշխանության տակ առավ։ Նա Հայաստան ասպատակեց երկու անգամ. բոլոր քաղաքները, ինչպես և Փոքր Ասիայի Մեքաստիա հայաշատ քաղաքը, հարաշար հարվածներ կրեցին։ Հայաստանը էօզբեկ թաթարների ձեռքը մնաց մինչև այս ահաբեկու բռնավորի մահը (1405)։

Լենկթիմուրի մահից հետո Հայաստանը դարձյալ անցնում է թուրքմեն, թուրքացած պարսիկ և քուրդ իշխանների ձեռքը, մինչև որ Ուզուն Հասանը բարձրանալով պարսից գահի վրա՝ տիրում է ամբողջ Հայաստանին (1468 թ.)։ Այդ ժամանակից սկսվում է մի երկարատև պատերազմ թուրք-պարսիկների և

օսմանցիների միջև՝ Հայաստանի տիրապետութեան համար, որ տեսում է 250 տարի: Օսմանցիք առաջին անգամ Հայաստան են մտնում 1473 թվին. այնուհետև Հայաստանը, ինչպես նաև Կովկասը, Վրաստանը և Ատրպատականը, մասամբ կամ ամբողջովին, մերթ տաճիկների և մերթ թուրք-պարսիկների ձեռքն է անցնում. բայց սովորաբար Հայաստանի արևելյան մասը մնում է թուրք-պարսիկների, իսկ արևմտյան մասը՝ տաճիկների ձեռքը, մինչև որ Ռուսաստանին են միակցվում Հայաստանի հյուսիսային և մասամբ էլ արևելյան նահանգները: Այս վիճակը տեսում է մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, որից հետո հայ տարրը արդեն բնաջնջված էր Մարմարայից մինչև Արաքս. իսկ բուն Հայաստանը Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայի շնորհիվ ազատագրվեց ցարիզմի լծից և ապա՝ սովետական կարգերի հաստատումով ստեղծեց իր պետականությունը:

Թուրք-հայկական հարաբերությունների այս ընդհանուր տեսությունից երևում է, որ հայերը 900 տարի ամբողջ գերիշխանության տակն են ապրել թուրք-թաթարական ցեղի զանազան ժողովուրդների, այն է՝ սելջուկներ, Պարսկաստանի թուրքեր, մոնղոլ թաթարներ, էօզբեկ թաթարներ, թուրքմեններ և վերջապես՝ օսմանցիք կամ տաճիկներ: Այս ժողովուրդները թեև սուանձին առանձին անուններ են կրում, բայց լեզվով այնքան մեծ տարբերություն չունին միմյանցից և միևնույն քուրքերեն՝ լառի տակ կարող ենք հասկանալ բոլորի լեզուն:

Այս երկարժամանակյա հարաբերությունների արդյունքն է եղել թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա. ազդեցություն, որ գերազանցում է բոլոր նախկին ազդեցությունները, նրանց հետ նաև պարսկերենի ազդեցությունը, այն մեծ տարբերությամբ, որ նախորդները գրական լեզվի վրա են ազդել, իսկ սա՝ ազդել է միայն որոշ բարբառների վրա և մուտք չի գործել գրական լեզվի մեջ: Վաղ ժամանակներից, դոնե ժ. Գ. դարից սկսել էին հայերը սովորել թուրք կամ թաթար լեզուն՝ Այսպես՝ Կիրակոս պատմիչը (1201—1272) խոսելով մոնղոլ-թաթարների լեզվի մասին, ասում է. «Այլ եւ խօսք նոցա խժականք անձանօթք ի մէնջ. քանզի կոչէին զանունն աստուծոյ Թանկրի»¹⁶ եւ զմարդն՝ էրէ եւ զկին՝ եմէ պփնի. եւ զանուն հօր՝ էջքա¹ եւ զմօրն աքա եւ զեղբայրն՝ աղա²,¹⁷ եւ զքոյր՝ աքանի, եւ զգլուխ՝ քոթօն, եւ զաչս՝ նիտօն³, եւ զականջս՝ շիքիւն, եւ զմօրուս՝ սախալ,¹⁸ եւ զերեսս՝ յիւզնիւր¹⁹, եւ զերբանն՝

աման, եւ զատամն՝ սիզուն-սխուր, զհացն՝ օրմաք²⁰, եւ զեզն՝ օքար, եւ զկով՝ ունէն⁵, զոչխար՝ դօյնա²¹, եւ զգառն՝ դուրդան, եւ զայծ՝ իման⁶, եւ զձի՝ մօրի⁷, զջուրի՝ լուսա, գութիտ՝ քաման, եւ զշուն՝ նօխա⁸, եւ զգայլ՝ զինա⁹, եւ զարջն՝ այբբու²², եւ զաղուէս՝ հոնքան, եւ զնապաստակն՝ քօրլա-բուլա¹⁰, եւ զհաւ՝ քախնա²¹, եւ զաղաւնին՝ քօրուշին⁵, եւ զարծիւ՝ բուրբուի-դուշ, եւ զջուրն՝ ուսուն^{11, 26}, զգինի՝ տարասու, եւ զծով՝ նաուր տան-դրգ^{12, 27}, եւ զգետ՝ մօրան ուլանսու¹³, եւ զթուր՝ խօլաու, եւ զաշեզն՝ նմու, եւ զնետն՝ սմու¹⁴, եւ զթագաւորն՝ մէլիք, եւ զպարոն՝ նու-ին¹⁵, եւ զմեծ պարոն՝ էքա-նուին²⁸, եւ զերկիր՝ էլիրկան, եւ զհրէինք՝ զօգ²⁹, զարեգակն՝ նարան, եւ զլուսին՝ սարա, զասանդս՝ հու-տուտ-սարդա, զլոյս՝ օտուր, եւ զգիշեր՝ սոյնի, եւ զգրապիր՝ բիթիքշի³⁰, եւ զսատանայ՝ բառահուռ էլէպ, եւ զայլ աշուխի խը-ժական սնուանս, զոր ի րազում ամաց մեզ անձանոթ՝ իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալ (Կիրակոս, Վերետիկ 1835, էջ 149—150)։

Նմանապես Մարտիրոս մեծ իշխանի որդի Օրբելիի դե-րեգմանի վրա գրված է. «Որ էր աստուածային շնորհօք լցեալ աշնչափ, մինչ զի ի կէս տարւոջ զհայ գիրս եւ ի մի ամուջ զմուղային ուսաւ, զտեսողսն զամենեանս զարմացոյց»։ (Տեա Վիմական տարեգիր, էջ 132, արձ. 1291 թվից)։

Մանոթութիւն.— Կիրակոսի հիշատակած այս բառացանկը Մոնղոլական դրականութեան ամենահին հիշատակարանն է։ Բա-ռերի ուղղագրութիւնը ընդհանրապես ճիշտ է. համեմատել օրի-նակ մոնղոլ. ečige¹ «հայր», axa² «եղբայր», nidün³ «աչք», saxal⁴ «մորուս», üniye⁵ «կով» (ալեւի հարմար է մանչուր. unen «կիթան կով») yamaan⁶ «այծ», morin⁷ «ձի», noxai⁸ «շուն». čino⁹ «գայլ» (Клюкин-ի բառարանը, էջ 48, чинó, „волк“, որից հայտնի է թե Կիրակոսի զինա ձեւը պետք է ուղղել շինա), iūlay¹⁰ «հա-պաստակ», usun¹¹ «ջուր», nuur¹² «լիճ», muren¹³ «շետ», sumun¹⁴ «նետ», noyan¹⁵ «պարոն». Թուրք-թաթարական բառեր են՝ tangri¹⁶ «աստուած», aγa¹⁷ «եղբայր», saqai¹⁸ «միրուս», yūz¹⁹ «շերտ», ek- mek, etmek²⁰ (չաղաթ. otmak) «հաց», qoyun²¹ «ոչխար», aγy, ayqu²² «արջ», tavuq, tovux²⁴ «հավ», gūgerčün²⁵ «աղափնի». su²³ «ջուր»՝ dengiz²⁷ «ծով», yeka²⁸ «մեծ» ցōg²⁹ «երկինք», bitikči³⁰ «գրագիր»։

Դիտելի մի կես էլ այն է, որ Թուրքական ազդեցութեան ենթարկվել են ոչ թե միայն Հայաստանը և Փոքր-Ասիո հայե-րը, որոնք երկար ժամանակ մնացին տաճիկների տիրապետու-թյան տակ, այլ և զրանցից դուրս գտնված հեռավոր գաղթա-

կանությունները. այսպես՝ Կովկասի, Նոր-Նախիջևանի, Խրիմի, Բուսթինիո, Բուլղարիո, Տրանսիլվանիո, Հունգարիո, Հեհաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Եգիպտոսի և մինչև Ամերիկայի հայոց բարբառները։ Սրա պատճառը նախ այն է, որ այդ երկիրներից մի քանիսը նախապես հպատակ էին արդեն տաճիկներին, կամ ուրիշ թուրք-թաթարական ժողովուրդներին, հետեւիւրաւ այս տեղերի հայերն էլ կրել են նրանց ազդեցութիւնը. այսպես են Կովկասի, Խրիմի, Ռումինիո, Բուլղարիո և Տրանսիլվանիո հայերը։ Երկրորդ՝ մյուս երկրների հաշիւը կամ գաղթիկ են Հայաստանից և կամ թուրք-թաթարական տիրապետութեան տակ գտնված մի որեւէ երկրից. այսպես՝ Նոր-Նախիջևանի և Գրեգորուպոլսի հայերը գաղթել են Խրիմից, Հունգարիայի և Հեհաստանի հայերը գաղթել են Խրիմից կամ Թաթարիստանից, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Եգիպտոսի և Ամերիկայի հայերը գաղթել են Պոլսից, Չմյուռնիայից, Խարբերդից և Տաճկաստանի ու Արևելյան Հայաստանի ուրիշ քաղաքներից։

Ի հարկե այս բոլորի վրա նույն կերպով և նույն ուժով չէ ազդած թուրքական տիրապետութիւնը, այլ կենտրոնական տեղերում ալիւլի գորեղ, իսկ կենտրոնից հեռու տեղերում և բուն Հայաստանում համեմատաբար ալիւլի տկար։ Այս տեսակետից բոլոր հայերին կարող ենք բաժանել երեք աստիճանի։

1. Նրանք որ թուրքական ազդեցութեան տակ բաւորովին կորցրել են հայնքն լեզուն և թրքախոս են դարձել։

2. Նրանք, որ թեև պահել են հայերենը, լայց ունին մեծ քանակութեամբ թուրքական փոխառութիւններ։

3. Նրանք, որոնց մեջ այդ փոխառութեանց թիւը չափազանց մեծ չէ։

Առաջին աստիճանին են պատկանում՝

1. Գրեթե ամբողջ արեւմտյան Փոքր-Ասիան, սկսած Քասթամունիի մոտերքից մինչև Զիլե, այստեղից հարավ մինչև Կեսարիա և Կեսարիայից հարավ-արեւելք՝ Սոփ ու Այնթաքի վրայով մինչև Եփեսոս։ Այս սահմանադրից արեւմուտք՝ մինչև Մարմարայի, Արշիպոլսի և Միջնրկրականի ծովեզերքները գտնված բոլոր հայերը տաճկախոս էին դարձել։ Բացառութիւն են կազմում Պոլսի, Նիկոմիդիայի և Չմյուռնիո շրջանի հայերը, նույնպես Անկորայի, Այդընի և Յոզղադի գոտիներից մի քանիսը։

2. Փոքր-Հայքի մեջ Նիքսար, որ Եփղոկիո հյուսիս-արեւելքան կողմում թրքախոս հայոց մի կղզակ է կազմում։

3. Կիպրոս կղզին, որի հին գաղթականութիւնը թրքախոս էր, բայց նոր գաղթականութիւնը հայախոս է:

4. Մարմարայի միուս երեսը, Եվրոպական Թուրքիոյ, արևելյան Ռումելի (Թրակիա) և Բուլղարիա մեծ մասամբ թրքախոս են, րադառութեամբ Ռոդոսթո և Մակեդոնի հայաշատ քաղաքները: Բուլղարիո և արևելյան Ռումելիի հին գաղթականութիւնը ամբողջապէս թրքախոս էր, բայց 90-ական թվականներին նոր գաղթականութիւնը մեծ մասամբ վերականգնեց հայերենը այս երկիրներում:

5. Ռումինիո հայաբնակ քաղաքներից նրանք՝ որոնց հայ ժողովուրդը նախապէս Բուլղարիայից է գաղթել. սրանք էլ նոր գաղթականների շնորհիւ մասամբ հայախոս դարձան:

6. Բնաստաբլիտ՝ նախապէս Ռումինիո սլաւոնական լեռնաւանդակներից է. այսպէս նաև նրանց գաղթաւայրերը, ինչպէս Գրիգորուպոլիս, Օդեսա և Խերսոն:

7. Տրապիզոնի արևելյան կողմը՝ Լազիստանի հայերը:

8. Ախալքալաքի արևմտյան կողմի դշուղերից չորսը:

9. Օլթիի շրջանում գտնված 7 հայ գյուղ:

10. Մոզդուկի մոտ Նոր-Եդեսիո ամանը (հին անունը Դուռոս):

11. Սերիս լճի հարավային կողմերում՝ Մովսէսբուրգի և Միանդարի, մի խոտքով՝ պարսկական Քուրդիստանի հայերը:

12. Ավեյաջնենք սրանց վրա նաև ուտիացի հայոց դշուղերից մի քանիսը (ինչպէս Սուլթան-Նուխի և այլն), և վերջապէս՝

13. Լեհաստանի հին հայ գաղթականութիւնը, որ հիմա քնքոված է:

Կերտիչյալ քաղաքի տեղերի հայերը իրենց մայրենի լեզուն կորցրած խոսում են թուրքերեն՝ թե տանը՝ իրենց ընտանիքում և թե դուրսը՝ շուկայում կամ փողոցում: Եկեղեցում անգամ, ուր արարածութիւնը կատարվում է գրաւար, քարով և ծանուկում կատարվում են թուրքերեն լեզվով: Փոքր-Ասիո հայերը իրենց մայրենի լեզվից սլահել են միայն 150 – 200 բառ*), որոնցից շատերը մտել են նաև սեղացի թուրքերի և թրքախոս հույների լեզվի մեջ՝ լեզվի նույնութեան պատճառով: Բնաստաբլիո հայերը այնպիսի են յուրացրել թուրքերենը, որ այդ լեզուն կոչում են

*) Նրանց ցանկը տես Ս. Միքայելեան, Բիւրակն 1898, էջ 783 – 790 և 885 – 886:

քիզիմընէ Վերերենն: Լեհաստանի հայերը թեև նախապես հայախոս էին, բայց Վոլգայի ափերից ստվար թվով թաթարախոս հայերի մի գաղութ ընդունելով իրենց մեջ, իրենք էլ թաթարախոս դարձան: Եվ թաթարերենը այնպես արմատ բռնեց նրանց մեջ, որ հիմնեցին հայատառ թաթարերեն գրականություն և մինչև անգամ եկեղեցական գրքերը և աղոթքները թաթարերենի վերածեցին: Ինուամ եմ այստեղ իբրև օրինակ այդ լեզվի՝ Ներսես Շնորհալու Նորաստեղծեալ երգի թաթարերեն թարգմանությունը, որ կատարվել է 1530 թվին:

Եանկի եառադդը՝ սօզու թանկրինինկ հիշիքդան

Աւալ գօգնու գօգնունկ

Տա գօգտակի չէրուվլարընը՝ թէնսիդ

Անկլովուչի ֆրիշդալարընը՝

Տա սէզիքլի էլէմէնդալարընը՝ տէօրդսուն

Քարշիլըխտա պօլկան պիրլադդը՝,

Քայսիլարը՝ պիլա տայլմա հայպաթլանը՝յըր

Երրորդութիւն այդովսուզ:

Հայատառ թաթարերեն այս գրականությունը ընդհանրապես մնում է անտիպ և չուսումնասիրված: Եվ պիտի մնա այդպես մինչև այն օրը, երբ թաթարական լեզվաբանությունը և քանասիրությունը կծաղկի և կզարգանա, ու կսկսի հետաքրքրվել հնության այս հետաքրքիր մնացորդներով: Առ այժմ՝ նրանք պահվում են ձեռագիր վիճակում եվրոպական դանազան չրադարաններում: Բավական հարուստ է այդ կողմից Վիեննայի Մխիթարյանց մատենադարանը: Հրատարակված ընագիրներից կարևոր է հիշի Ալիշանի «Կոմենից» (տպ. Վենետիկ 1896) աշխատությունը, ուր հրատարակված է նաև հայատառ թաթարերեն մի ժամանակագրություն, 1611 թվից մինչև 1652, էլ 68—112:

Մի հատված էլ մեջ եմ բերում այստեղից:

1621. Դադար ուշուև.— Թվ. ՌՀ. Յունիս այընա. Տին-
սիդ Դադար քէլտի Քամէնէց չօվրասինա սալալարկա, նէ-
շիք Բանովցեակա, տա Օսդրօչինչակա տա Բօտակա. խայ-
սի քի 30 աթլը էտի, տա ասըը պէք պուզուշէտիլար. տա
պէշ աթլը Դադար քէլտիլար Տօլուշքակաւ էվէդ ռալաշի
տօրուսդիդ էդմատի սալակա, քէնտիլարի տա պիր Դադար

պիր սալաչի խաթունուն խըզը պլա թուգուբ պաղլաբէտի, նէտա քի էրի օլ խաթունունկ երիշտի, Դադարկա, տա օլտուրտու Դադարնը, խայսի քի խութխարտը խաթունուն տա խըզնտա, ալտը Դադարտան իքի աթ տա եարաղըն, տա պաշըն քէսիք քէլլիտի շահարկա. նէտա քի օլ պաշնը խազուխ ունա խօյտուլար խալակա խարշը վալ ունա (էջ 91—92):

(Իմ թարգմանությունը)

1621. Թաթարների մասին. — Թվ. ՌՆ, հունիս ամսին. անհավատ Թաթարը եկավ Կամենից շրջանի գյուղերը, ինչպես Պանովցիա, Օստրոչինչա և Ռոդա. նրանք 30 ձիավոր էին. բայց շատ կատաղի էին. հինգ թաթար ձիավոր եկան Դուլուշկա, բայց գեղացիք չթողեցին մտնել գեղը: Թաթարներից մեկը բռնեց մի գեղացի կին՝ իր աղջկա հետ միասին և սկսեց կապոտել: Այդ միջոցին վրա հասավ նույն կնոջ ամուսինը, թաթարին սպանեց և կնոջն ու աղջկան ազատեց: Թաթարից խլեց երկու ձի և գնեքերը, գլուխն էլ կտրեց ու բերեց քաղաք, ուր այդ գլուխը ցիցը զարկին և բերդի դեմը պատի վրայ կախեցին:

Ճիշտ ինչպես Հեհաստանում, նմանապես և Պոլսում, թուրքախոս հայերը ստեղծեցին հայատառ տաճկերեն գրականություն: Նախապես հրատարակվում էին հայտարարություններ, փոքրիկ տետրակներ, աշուղական կամ ժողովրդական երգեր, բայց հետո այդ գրականությունը շատ ավելի մեծացավ, տարածվեց ու ճոխացավ: Բազմաթիվ հայ աշուղներ իրենց բանաստեղծությունները հրատարակեցին այս ձևով (ինչպես՝ Նամի, Սերվերի, Պիտարի և այլն), ֆրանսերենից բազմաթիվ վեպեր թարգմանվեցին, չորս կամ հինգ օրաթերթ հրատարակվում էին Պոլսում այս ձևով (այսպես՝ Մանգուլէի էֆեհար, Թերճիմանը էֆեհար, Թերճիմանը հադիգաթ, Ճերիտէի շարգիյէ, Մեմուլայի ախպար, Միւնատի և բողոքականների թուրքերեն Աւետարանը շարաթաթերթը): Այս թերթերից ոմանք այնպես առաջադիմեցին, որ նույնիսկ հայերեն թերթերից ավելի էին տարածվում: Մինչև անգամ նշանավոր տաճիկներ, որոնք տաճկական թերթերից համ չէին առնում, սովորել էին հայերեն տառերը և կարդում էին հայոց հրատարա-

կած այս հայատառ թուրքերեն թերթերը, որոնք ավելի լավ խմբագրված և քաղաքական անցուղարձին ու միջազգային կացության ավելի իրազեկ էին: Հայատառ տաճկերեն գրականության ավելի զարկ տվին Պուսի և Փոքր Ասիայի հայ կաթոլիկները, որոնք հերձվածողի մոլեռանդությամբ խորշելով հայ անունից և իրենք իրենց ֆրանկ կոչելով, հայ չլինելու համար հայերեն չէին խոսում, այլ միշտ թուրքերեն. և ըստ այսմ մշակում էին հայատառ թուրքերեն գրականությունը: Բայց բացի կաթոլիկներից, Փոքր Ասիայի հայությունն էլ և նույնիսկ Պուսի հայախոս հասարակ դասակարգը, որ գրաբար չէր հասկանում և գրական աշխարհաբարն էլ դժվար էր հասկանում, հաճույքով կարդում էր հայատառ թուրքերեն գրականությունը: Հայատառ թուրքերեն գրականության զարգացման համար կային ուրեմն նպաստավոր հանգամանքներ ու նա կարող էր թերևս ավելի մեծ չափեր ընդունել, և հայտնի չէ, թե ուր կտաներ մեզ այդ իրողությունը, եթե չգտնվեին մի քանի ուրիշ բարեհաջող հանգամանքներ, որոնք կասեցրին հայատառ թուրքերեն գրականության առաջդիմությունը և վերջապես մեռելության դատապարտեցին:

Այս բարեհաջող հանգամանքներից առաջինը թուրքերեն գրության կնճռոտությունն էր. նույնիսկ թուրքերը չէին կարողանում վարժվել իրենց դժվարընթեռների գրության, որի համար էլ այժմ անցել են լատինական այբուբենի գործածության: Այս պատճառով ահա հայերը ինչքան էլ որ թուրքերեն խոսեին, այնուամենայնիվ հեռու մնացին թուրքական գրերից, կապվեցին հայ գրին և հետևաբար հայ շրջանակի մեջ մնացին: Բացի սրանից կրոնական տարբերությունն էլ որոշ չափով կասեցնում էր թուրքերեն գրի ուսումը. Երեմիա չէլեպին իր «Օրագրության» մեջ (էջ 150) այսպես է խոսում իր տաճկերեն ուսման մասին. «Ե՛ւ օրս պրծայ զՏաճկալ էլիֆպէն և մտայ ի նոր բան գոր կոչի ամմէ. և վէլիֆն Աւագ երկուշարթի սկսայ ի յողորմութիւնն Քրիստոսի ապաւինելով. զի բազում անգամ ի մանկութենէ ի հետ հարկեալ ի ծնողաց և շատ նախատինս կրեալ վասն բանիս, զի պիտանի էր հանապազ. և այժմ ձեռս հարկաք բանիս. միթէ Աստուած յառաջացուցէ» (թվ. 1656):

Հատվածիս միտքը մոռթ է. արդյոք ծնողները նախատում էին Երեմիային, որ նա չէր սովորում «ամմէն», թե ընդհակառակը արգելում էին սովորել: Բայց երևի թե հակառակն է ճիշտ. Երեմիան ուզում էր սովորել «ամմէն», իբրև կյանքում հար-

կաժոր բան, իսկ ծնողները (հաակապես քահանա հայրը) արգելում էին սովորել այն, իբրև իսլամական կրոնի բան.

Երկրորդ բարեհաջող հանգամանքը թուրք գրականության աղքատությունն էր. կրթական ոչ մի ասպարեզում նա ոչինչ չուներ մեզ տալու: Թեև հայերը թուրքական բռնակալ լծի տակ էին, և թուրքերը ջանում էին վերացնել հայ գրականությունը, այնուամենայնիվ, Պոլսում հայ գրականությունը, հատկապես հայ լրագրությունը թուրքականից շատ ավելի բարձր էր. նույնիսկ այն հայ մտավորականները, որոնք արևելքին սիրահար կամ թուրքերի հետ եղբայրակցության կողմնակից լինելով՝ աշխատեցին տարածել մեր մեջ թուրք գրականության գլուխ գործոցները, շուտով հիասթափվեցին, որովհետև կարելի չէր Շեքսպիրը, Գյոթեն, Հայնեն, Դանտեն, Լամարտինը և եվրոպական գրականության մյուս գլուխ գործոցները թողած՝ Շինասի, Ֆլեմինգ հանրապետության կամ Լեյկա հանրապետության վրա կանգնած լինել, թուրքախոս հայերը ամբողջապես կհարվեին թուրք գրականությանն ու լեզվին: Այս պակասը լրացնել թերևս թարգմանական թուրք գրականությունը. բայց այս կողմից էլ նա անհունապես ցածր էր մերից: Հայերը գրաբար կամ աշխարհաբար թարգմանած ունեին Հոմերոսը, Վիրգիլիոսը, Դանտեն, Վիկտոր Հյուգոն, Լամարտինը, Շեքսպիրը, Գյոթեն, Միլտոնը և այլն. մի խոսքով հունական, լատինական, անգլիական, գերմանական, իտալական և մանավանդ ֆրանսիական գրականության բոլոր նշանավոր գրական գործերը. իսկ թուրքերը այս կողմից ոչինչ կամ շատ աննշան բան ունեին: Ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ հայ աշակերտությունը միշտ ֆրանսերեն կամ անգլերեն բավական սովորած լինելով, կարող էր ի հարկին օգտվել այդ լեզուների գրականությունից և կարիք չուներ դիմելու թուրք գրականության:

Երրորդ բարեհաջող հանգամանքը նույն այն կաթոլիկությունն էր, որ նպաստում էր հայատառ թուրք գրականության զարգացմանը: Կաթոլիկ հայերը ընդունելով թուրքերենը և զգվելով հայերենից, հենց սրանով էլ պատճառ դարձան, որ հայերի մեջ ստեղծվի հակազդեցություն: Իր ազգին ու կրոնին հավատարիմ մնացած ստվար հայությունը սառեց հայատառ թուրքերենից, իբրև կաթոլիկների լեզվից: Եվ խոսքը, անշուշտ, մեծամասնությանն էր:

Զհաշվելով այն աշխատանքը, որ թափեցին հայ մտավորականները հայ գրական լեզվի տարածման համար (որովհետև այս նյութի մասին խոսելու ենք առանձին գլխով), իբրև չորրորդ բարեհաջող հանգամանք հայատառ թուրքերեն գրականության անհաջողության, պիտի հիշենք այն, որ այդ գրականությունը մշակողները վերցրին ո՛չ թե ժողովրդական հասարակ թուրքերենը, որ ամեն հայ գիտեր և խոսում էր, այլ այն բարձրը որակի՝ գրական թուրքերենը, որ մշակում էին տաճիկ գրագետները և որ հասկանալու համար նախ արաբերեն պետք էր իմանալ, հետո՝ պարսկերեն, իսկ թուրքերենը կարելի էր նույնիսկ չիմանալ, որովհետև այդ լեզվի մեջ միայն էական բայն էր թուրքերեն, նրանք պարտական էին այդպես անել նույնիսկ հակառակ իրենց կամքին, որովհետև պարզ և հասկանալի ժողովրդական թուրքերենը նախ շատ աղքատ էր և անընդունակ սովորականից բարձր մտքեր արտահայտելու, և երկրորդ՝ այդ լեզվով գրելը համարվում էր ռամկություն, գոեհկություն: Այդ լեզուն վերապահված էր միայն ժողովրդական երգիծական գրականության, Նզավ ժամանակ, երբ հայ խմբագիրները տեսնելով, որ իրենց այդ բարձր թուրքերենը անհասկանալի է մնում ժողովրդին, յուրաքանչյուր հոգվածի հետ տալիս էին նաև դժվարիմաց բառերի բառարանը թուրքերենից հայերեն, ուրիշ խոսքով հենց իրենք նպաստում էին հայերենի տարածման: Մեր աննման երգիծաբան Պարոնյանը «Հաստատամտություն» վերնապրով մի հոգվածի մեջ (Խիկար, 1886, էջ 138—142) ծաղրում է այդ գրական լեզուն էլ և այդպիսի լեզվով գրողներին էլ: Նա ներկայացնում է մի մարդու, որ «Մանգում էի էֆենար» թերթի մեջ մի հոգված կարդալու համար նախ՝ աշխատում է բերան անել անծանոթ բառերի ցուցակը, և երկու շաբաթ է չի հաջողվում. նույնիսկ Վիլհելմ շեպպեթ—ծաղիկ հասակ՝ բառը արտասանել չի կարողանում, այնքան արտասովոր է այն: Նրա կիներ, որին հաճախ կանչում է մարդը սովորած բառերը հարցնել տալու համար, գանգատվում է այդ բոլոր գրողների դեմ և ասում. «Անանկ դժուար բաներ գրողներուն ալ միտքը չեմ հասկնար որ, եթե ինքզինքնին մտիկ ընել տալ կուզեն նէ՝ ամենուն հասկցած լեզունով գրեն, որ մտիկ ըլլուն. աս մեկ կողմէն բառերը գոց ընելով, մյուս կողմէն մոռնալով տարին մեկ յօդուած պիլէ չպիտի կրնան կարդալ: Մարդս դադէթա կը կարդայ նէ՝ արապի, ֆարսի սորվելու համար

կը կարդայ: Ամա ան չէ, անանկ զժուար բառեր չդնեն նէ՝ իրեցն ըսածներուն պարապ խօսքեր ըլլալը մէյտան պիտի ելնէ, վարպետութեամբ խրթին բառեր կը դնեն կոր քի ուսուցում մը պարտկեն իրենց պակասութիւնը...»:

Ահա այսպես հայատառ թուրքերեն գրականությունը հետըզհետե թուլացավ. Փոքր-Ասիո թրքախոս հայությունը դըպրոցների և Պոլիս պանդխտելու շնորհիվ վերստացավ մայրենի լեզուն. Բուլղարիայի և Ինուսթինիայի հայերը Տաճկահայաստանից եկած նոր գաղթականութեան շնորհիվ մեծ մասամբ հայախոս դարձան. Բուսարաբիայի հայերը քիզիմջէն թողնելով սկսան հետզհետե ռուսախոս դառնալ, ինչպես որ Լեհաստանի հայերն էլ թաթարերենը թողնելով լեհախոս էին դարձել և հետո լեհացել: Կերջապես հասան այն եղերական օրերը, երբ տաճիկները իրենք ոչնչացրին Փոքր-Ասիո և Կիլիկիո մեջ՝ իրենց լեզվի տարածման հիմնական սյուները, այն է թրքախոս հայությունը, ֆնացյալ ամբողջ տաճկահայութեան հետ: Այսպես նաև պարսկական Բուրդիստանում:

Վիեննայի ուսումնականներից Ֆրիդրիխ Ֆոն Կրելից — Գրայֆենհորսթ առանձին գրքույկով ուսումնասիրել է հայատառ թուրքերեն այս գրական լեզուն (Studien zum Arm.-Türkischen, Wien 1912, նախապես հրատ. SWAW հտ. 168), իր եզրակացութիւնն այն է, որ հայոց մշակած հայատառ թուրքերենը մի առանձին բարբառ է, որ կոչում է հայաթուրք բարբառ և որ ունի իր առանձին ձայնափոխութիւնները, առանձին բառեր և առանձին քերականական ու շարադասական կանոններ, որ չկան բուն թուրքերենում: Մի ջախջախիչ գրախոսականի մեջ (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, № 61, էջ 219—224) ևս ցույց եմ տվել, որ հեղինակի այս եզրակացութիւնը բացարձակապես սխալ է և թե այդ սխալը առաջացել է նրանից, որ հեղինակը մի կողմից հայատառ թուրքերեն բառերը տառադարձում է սխալ և մյուս կողմից թուրքերեն լեզվի բառերը կարդում է սխալ: Այսպեսով երկու սխալների համեմատութիւնից առաջանում են ավելի սխալ եզրակացութիւններ. Իրականութիւնն այն է, որ յուրաքանչյուր թրքախոս հայ խոսում է ճշտիվ իր շրջանի թուրք ժողովրդական լեզվով, նմանապես պոլսեցի հայը թուրքերեն խոսելիս, խոսում է ճիշտ Պոլսի ժողովրդական թրք. լեզվով: Նրանք որ կրթված են թրքական գրական լեզվով (պետական պաշտոնյաներ, գրողներ, ուսու-

Այս լեզուն ճիշտ ու ճիշտ այն է, որ պիտի գործածեր
զուտ թրջական մի լրագիր. ներմուծված են միայն հայ կյան-
քին հատուկ բառերը, որոնք դրինք շեղատառու Հասարակ ժողո-
վուրդից մի անհատ էլ պիտի խոսեր միևնույն ձևով, միայն
արարեբեն բառերի տեղ դնելով հասարակ թուրքերեն. ինչ-

քեաֆֆէի=պիւթիւն

տայիր=իշուն

իւսալ գըլընմըշ=կէօնաէրիմիշ

հէվմի մէզքիւրտէ=օ կիւնտէ

վազը=պուլունան ևն:

Այս լեզուն այնքան հսկատարիմ է իսկականին, որ հա-
յերը մինչև սուգամ թուրքերենի պոռթյան ճիշտ պատկերը
տալու համար՝ ց q տառին հատկացրիւ են հայերեն գ, յ

k տառին ք, շ t տառին ք, ծ t տառին դ, որոնք արեւմտ-

յան գրական արտասանության մեջ միևնույն հնչումն ունին:

Այժմ խոսինք թուրքերենի ազդեցության երկրորդ աստի-
ճանի մասին, այսինքն այն հայերի մասին, որոնք թե՛ չեն կոր-
ցրել մայրենի լեզուն, բայց ունին թուրքերենից բազմաթիւ փո-
խառություններ: Սրանք բնականաբար ունին զանազան աստի-
ճանավորումներ, որ չենք կարող այստեղ մի առ մի կշռել ու որո-
շել: Ընդհանրապէս խոսելով՝ այս կարգին են պատկանում այն
տեղերի հայերը, որոնք Հայաստանի բնագավառներից դուրս են
ապրում և հոծ թրջության մեջ ու նոանց գեթիլիականության
ներքո: Այսպէս են Ռոստոսթոկամ Թեքիրտաղ (եվրոպական Թուր-
քիա կամ Թրակիա), Պուխ, Նիկոմիդիո և Ատափազաբի շրջանը,
Զմիւռնիո շրջանը, Պոնտոս, Խրիմ և Նոր-Նախիջևան, և պարս-
կական Քուրդիստանումն էլ՝ Մարաղա: Քանի գտնք դեպի բուն
Հայաստան, թուրքերենի ազդեցությունն էլ այնքան կպակասի:
Այսպէս՝ Վան, Մուշ, Ալաշկերտ, Երևան, Տփղիս, Ղարաբաղ,
Ադուլիս և պարսկահայության մնացյալ մասը պատշաճում են
ազդեցության երրորդ շրջանին. իսկ Փոքր-Ասիո արեւելյան և
Հայաստանի արեւմտյան մասը (Եվդոկիա, Սեբաստիա, Կարին,
Ախալցխա ևն) բռնում են երկրորդի և երրորդի միջին տեղը:

Թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա ուսումնասի-
րելու նպատակով ես հրատարակել եմ մի աշխատություն, որի
վերնագիրն է «Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերենի վրա և
Թուրքերէնէ յիտիառեալ բառերը հայերէնի մէջ», Վաղարշապատ,

1902 թ.: Այստեղ հավաքված են Պոլսի հայոց ժողովրդական բարբառում գործածված բոլոր տառերին բառերը, համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառների: Այդ փոխառությունների թիվը Պոլսի բարբառում 4000 է*), Վանի բարբառում՝ 2100, Նոր-Նախիջևանի բարբառում՝ 1170, իսկ Ղարաբաղի բարբառում՝ 800: Ն. Նախիջևանի բարբառի փոխառությանց մեջ մտած չեն սակայն բազմաթիվ թաթարական բառեր, որոնք Պոլսի տառերենում և հետևաբար նաև պոլսահայոց բարբառում գործածական չեն: Այսպես նաև Ղարաբաղի բարբառում կան բառեր, որոնք միայն ազերի լեզվի մեջ գոյություն ունենալով՝ մտած չեն հիշյալ ցանկի մեջ: Կարող ենք ուրեմն ասել, որ մոտավոր հաշվով Վանի և Ն. Նախիջևանի բարբառներում գործածված թուրքական փոխառությունները պոլսահայոց թրքական փոխառությանց կեսն են կազմում, իսկ Ղարաբաղի բարբառում գործածվածները՝ սրանց կեսը, այն է՝ 1000 բառ, Ներևանի բարբառը կարող է ունենալ մինչև 800 թուրքերեն փոխառյալ բառ**):

Մեր ուսումնասիրությունից երևում է, որ՝

ա) Թուրքերենը, որի մատենագրությունը այնքան խեղճ է և այնքան էլ ուշ է սկսվում, ոչ մի գրական փոխատվություն չի արած մեզ. մեր փոխառությունները բոլորն էլ պատկանում են ժողովրդական փոխառությանց տեսակին, առաջ են եկած բուն ժողովրդական թուրքերենից և բերին բերան խոսակցության միջոցով: Սրան իբրև ապացույց ծառայում է նաև այն հանգամանքը, որ գրական թուրքերենի բառերը գոյություն ունեն մեր փոխառությանց շարքում, նրանց ամբողջությունը բաղկացած է միմիայն այն բառերից, որոնք առհասարակ գործածական են խոսակցական-ժողովրդական թուրքերենի մեջ, եվ երկրորդ՝ այն, որ մեր թուրքական փոխառությունները ձևով նման են թուրքերենի ժողովրդական ձևերին և ոչ թե գրականի

*) Նույն ղրքում (էջ 9) փոխառությանց թիվը ղրված է 4200. բայց այդ թվից պետք է հանել նոր հունարեն, իտալերեն ևն բառերը, որոնց թիվը կարելի է դնել 200:

**) Թուրքերենից փոխառյալ բառերի վրա մի ընդարձակ հոդված ունի E. Sluszkiewicz, Remarques sur la langue turque des Arméniens et sur les emprunts turcs de l'arménien, Lwów 1939, արտատպ. Rocznik orientalistyczny, հտ. XIV, էջ 136-154 (շարունակելի): Այստեղ խոսում է նաև իմ վերոհիշյալ աշխատության վրա, որ կոչում է «հին, բայց չգերազանցված գործ»:

հետ՝ ամեն անգամ, երբ այդ երկուսի մեջ որևէ ձայնական տարբերություն կա:

բ) Յուրաքանչյուր գավառում թուրքական փոխառությունները առնված են նույն գավառի ժողովրդական թուրքերենից, կամ ավելի ճիշտ այն գավառի ժողովրդական թուրքերենից, որտեղից որ գաղթել են. այսպես՝ գիտենք, որ Լեհաստանի հայերի թաթարերենը Վոլգայի շրջանից է բերված. Նոր-Նախիջևանի հայոց թուրքական փոխառությունները Խրիմից են բերված. նմանապես Պոլսի հայոց փոխառությունները այնպես են, որ ցույց են տալիս, թե նրանք փոխ են առնված Խրիմի բարբառից (տե՛ս Քնն. Պոլսահայ բարբ. էջ 9):

գ) Ըստ այսմ որոշ գավառների թուրքական փոխառությունները կարող են նույն գավառի թուրքերենի ձևերից տարբեր լինել և բնականաբար նման՝ նախաբնակ գավառի թուրքերենի հետ: Կարող են միևնույն ժամանակ մի քանի ձևեր միասին գոյություն ունենալ: Այսպես, օրինակ՝ բուն պոլսեցի հայերը գործ են ածում երեք տեսակ թուրքերեն. 1) Պոլսի թուրքերի խոսած ժողովրդական թուրքերենը, որ գործ են ածում, երբ ամբողջովին թուրքերեն են վարում խոսակցությունը. 2) Պոլսի գրական թուրքերենը, որ գործ են ածում գրագետներն ու պաշտոնյաները. 3) թուրքերեն փոխառություններ, որ հայերը գործ են ածում միմիայն հայերեն խոսակցության մեջ. օրինակ՝ غرمت «պանդխտություն» բառը ժողովրդական թուրքերենով արտասանվում է քուրբեթ qurbet, գրական թուրքերենով՝ դուրբեթ yurbet, հայոց փոխառությանց մեջ՝ խուրբեթ xurbet: Այս երեք տարբեր ձևերը փոխ առ փոխ գործ են ածում Պոլսի հայերը, նայելով թե ում հետ են խոսում, կամ ինչ հանգամանքներում*):

Ձեռք բերելով հայերենի զանազան բարբառների թուրքական փոխառությանց թիվը, մենք կարող ենք այս թվերը համեմատել մեր շրջակա ազգերի թուրքական փոխառությունների թվի հետ և կշռել մեր ու նրանց կրած ազդեցության աստիճանը:

Մեր շրջակա ազգերն էլ այս կողմից գտնվում են ճիշտ այն դրուժյան մեջ, ինչ որ մենք. այստեղ էլ կարելի է գտնել մեր երեք աստիճանները. Օրինակի համար. Պարսկաստանի քրդերի մի մասը, Ղարաբաղի քրդերն ամբողջովին, Լազիստանի արևմտյան մասի բոլոր լազերը, Փոքր Ասիայի կենտրոնական

*) Ցես իմ «Մատենախոսականը», BSL № 61, էջ 219:

շրջանի բոլոր հույները, բուլղարական փոմաք ցեղը ամբողջովին կորցրած իրենց մայրենի լեզուն, Թրքախոս են դարձած: Պոլսի և շրջակայքի հույները, բուլղարները, ռուսները, ալբանացիները, լազերը, քրդերը, վրացիները ունին բազմաթիվ փոխառություններ թուրքերենից: Թուրքերենը ազդել է նաև ամբողջ բալկանյան ժողովուրդների, հունգարերենի, լեհերենի և ռուսերենի վրա, որոնք նույնպես ունեն շատ փոխառություններ: Franz Miklosich սլավոնագետ լեզվաբանը, որ հավաքել և ուսումնասիրել է թուրքերենից փոխառյալ բառերը արևելյան և հարավային արևելյան նվաճող լեզուների մեջ (այն է՝ նոր հունարեն, բուլղարերեն, սերբերեն, ռուսերեն, լեհերեն, հունգարերեն, ուկրաիներեն, ռուսերեն և այլն), գտնում է 2500 փոխառություն*): Այս թիվը թեև Պոլսի փոխառությունների կեսին է հասնում, բայց երկու և կես անգամ ավելի է բուն Հայաստանի փոխառություններից և հավասար է միայն արևմտյան Հայաստանի փոխառությունների թվին:

Ձեռք ուզում առանձին ցուցակներով թվել այստեղ հիշյալ 1000-ից 4000 թուրքական փոխառությունները այբբենական կարգով և ըստ տեսակի, ինչպես արել ենք մյուս լեզուների փոխառությունների համար: Փափագողները կարող են դիմել մեր վերահիշյալ աշխատության, որ բոլոր փոխառությունների այբբենական ցանկն է: Միայն ընդհանրապես ասենք, որ բացի քրիստոնեական կրոնի վերաբերյալ բառերից, մնացյալ բոլոր տեսակներից էլ թուրքական փոխառություններ կան, սկսած ամենահասարակ կենսական բառերից (ինչպես՝ սիւտ «կաթ», չէյմէ «աղբյուր», եօղուրտ «մածուն») մինչև բարձրագույնը (ինչպես՝ տուլլու «զգացում», նէֆեսանիյէթ «ատելություն, հակառակություն», թէնէզուր «զիջողություն» և այլն): Պատահում են հաճախ այնպիսի նախադասություններ, որոնք ծայրից ծայր թուրքերեն բառերից են կազմված. օրինակ Պոլսի բարբառով «հելվաճիին խալպ պէշլիխը եութուրմիշ ըրի», կամ «սա ենիչէրիին խալփախին թեքմէ մը երլեշդիրմիշ ընեմ քի խոսխոճաման խալփախը եօթուշ աշաղի թեքեր մեքեր դա».— Նոր-Նախիջևանի բարբառով՝ «ասլան, խափլան, խուրպաղա, թոսպաղա, ալայ ճանավարները հոն էին»: Թուրքական փոխառությունները այնպիսի մեծ թիվ են կազմում Պոլսի հայոց ռամիկ բարբա-

*) Die türkischen Elemente in den Südost-und Osteuropäischen Sprachen. Wien 1889—90.

առւմ, որ եվրոպացի ուսումնականներից մեկը (Balbi), հայկ-
րենը Պոլսում միայն լսելով՝ իր «Լեզուների դասակարգութեան»
մեջ զետեղել էր թրքական լեզվախմբի մեջ*):

Նշանավոր հայագետ Գերովթե Պատկանյանը իր մի աշխա-
տութեան մեջ (Материалы для изучения Армянских наре-
чий, I, Санктпет. 1875, էջ XV) տալիս է մի հատված՝ բանա-
ստեղծ և վիպասան Պատկանյանի «Չախու» գեղեցիկ պատմված-
քից (առաջին 7 տողերը), որի մեջ թուրքերեն բառերը գրում է
արաբական տառերով: Այսպեսով անմիջապես աչքի են ցայտում
օտար բառերը: Օրինակում եմ այստեղ այդ հատվածը՝ միայն
արաբական այբուբենը վերածելով լատինականի, ընթերցողների
դուրսբերության համար:

Bahar-ը daha հասած չէր ama, ան տարին տաքը
ամպէս կանօխ կօխի էր վօր, փետերվարի տասնըհինկին-
քսանին artəx erişda արօտը, panjār-ը (=բանջար) կետի-
նէն մէկ xarəş վեր էլիլ էին. Մառտին կօլօխօվ artəx sə-
vərjəx-ները էկիլ էին հեռու տեղերէ ու kiremit-ներուն
araləx-ը başlay-իլ էին իրենց պունը խօրթելու. turna-ները,
yabani xaz-երը sūrū sūrū կանչվըռտելէն yali-ին semt-էն
տէպի Ռասէի semt-երը թոչելէն կերթային. ալ վախ
չիքար:

Մի լեզու մի ուրիշ լեզվից փոխառութիւններ կնքելիս սո-
վորաբար փոխ է առնում գոյականներ, քիչ անգամ ածական-
ներ և ավելի քիչ անգամ բայեր.— թվական անուններ, մակբայ-
ներ ու շաղկապներ փոխ չեն առնվում: Բայց հայերենի թրքա-
կան փոխառութեանց մեջ այս կարգի բառերն էլ փոքր թիվ չեն

*) Անեկդոտներ կան Պոլսում՝ հայոց խոսած այսպիսի լեզվի մասին:—
Մի հայ գիշերով մի թուրք հրուշակավաճառից առևտուր է անում և վճա-
րում է նրան 5 դրուշ: Այդ միջոցին մոտ է գալիս իր ծանոթներից մեկը և
հարցնում. «Ի՞նչ կընէս կոր ծօ՞ւ:—Սա պատասխանում է. «Էլէվաճիին խալպ
պէշիլիը եռլթուրմիշ ըրի—հրուշակավաճառին կեղծ հնգանոցը կբցբիշ:
Թուրքը հասկանում է և իսկույն դրամը ետ տալիս:

Ծրկու հայ կանգնած են. մի ենիլերի անցնում է նրանց մոտով. հա-
յիքից մեկը առում է իր ընկերոջ. «Սա ենիլերիին խալփաիին թէքէ մը
եբլէշտիմիշ ընեմ քի, իօս—իօճաման խալփաիը եօիուշ աշաիի թէքէր—
մէքէր գա:—սա ենիլերիի գլխարկին այնպես քացի տամ, որ ահագին գըլ-
խարկը գառիվայրից ցած գլտոր գլտոր գա՞ւ: Ծնիլերին բնականաբար հաս-
կանում է այսպիսի «հայերենը», թուրք քաշում և նրա գլուխը կտրում:

կազմում: Շատ բարբառներում 70, 80, 90 թվականները թուրքերեն են գործածվում. ասում են՝ եթմիշ, սէքսէն, տոխսան, և միավորների հետ՝ եթմիշ մեկ, սէքսէն վերկու, տոխսան վիրէք և այլն. այսպես Պոլսում, Նոր-Նախիջևանում, Կարինում, Լենի-նականում և այլն: Ռոտոսթոյի հայոց բարբառում 70-ից մինչև 99 ամբողջապես թուրքերեն են թվականները: Այսպիսի՝ եթմիշ, եթմիշ բիր, եթմիշ իքի, եթմիշ իւշ և այլն: Համշենյի հայերը իրենց խոսակցութիւնը վարում են հայերեն ու թուրքերեն միաժամանակ լսառն. այնպես որ միեւնույն նախադասութեան մի մասը հայերեն է, մյուս մասը՝ թուրքերեն: Օրինակ՝ էնիր Խաչօգին քիշ մը յարալադիլէր «նրանք Խաչիկին մի քիշ վիրավորեցին», Իրաց հետ ուշալում «իրար հետ հարմարվենք», էղառ մեզի հետ կոշտի «առավ մեզ հետ միացրեց», Գեդ թե գաս, իրաց հետ տողուշուրուք «եթե գլուղ գաս, իրար հետ կ'ընկենք». Դունք շատ փարակազոնուրսունուզ «դուք շատ փող էք շահում»:

Ահա թե ինչպես է նկարագրում Այստընյանը հայերենի այս խայտառակ վիճակը.—

«Ձկայ, որչափ գիտենք, ծանօթ լեզուաց մէջ լեզու մը՝ որ այնչափ օտարութեանց անձնատուր, այնչափ կերպարանափոխ եղած, վերջապէս այնչափ ինք զինքն ուրուցած ըլլայ ինչպէս մեր վերջին դարերուն հայերէնը: Լեզուի մը՝ որուն միայն առաջին կարգի հիմնական բառերը դուրս առնելով՝ մնացած ամէն մասն օտարացած ըլլայ, գոյական և ածական, բայ և շարկապ՝ մեծաւ մասամբ. որ մինչև նախադրութեանցն ու նաև թուական անուանցը մէջ օտար բառեր ընդունած ըլլայ.— լեզուի մը, կըսեմ, այս աստիճան հասնելը՝ ճաշակազետ զգացողութեան առջև անզգայութիւն և բանականութեան տեսանին առջևն անստարակոյս ոճիր մը համարուելու է: Եթէ մեր հասարակ լեզուին բաղկացուցիչ տարերացը մէջ ազգաբանական վիճակագրութիւն մը հաստատել ուզենք, այնպիսի անախորժ հետեանք մը կ'ունենանք, որ հարկ կ'ըլլայ մէկ խօսքով ըսել, թէ այս լեզուն քերականութեամբ հայերէն է, և բառարանով՝ տաճկերէն... Հայերէն լեզուին այս ընդհանուր ապականութեանը մենք մեր օրովը հասած՝ տեսած ու լսած ենք, և դեռ ընդհանուր ռամկօրէն լեզուն այս տխուր վիճակին մէջն է. դեռ օտարութեանց Չափն՝ անչափութիւնն է. (Այտն. Քնն. քեր. էջ 232 — 5),

Այն՝ ինչ որ ասացինք մինչև այժմ, պատկանում է արդի հայերեն բարբառներին. քանի գնանք դեպի հինը, բնականաբար ազդեցության չափն էլ կփոքրանա և փոխառյալ բառերի թիվն էլ կպակասի: Իմ Արմատական բառարանում հավաքված հին հայերենի թրջական փոխառությունց թիվը 170 է. այս բառերը ցույցակազրուծ եմ այստեղ՝ նախ այբուբենական կարգով և հետո ըստ նյութի դասավորությամբ:

- սղազուն «ատամ» <թրք. azu
 աթաբեկ <արև. թրք. atabeg
 *ալոն <արև. թրք. alu
 աղալ <թրք. aḡal «փարախ»
 աղթարմայ «կաթուղի հայ» <թրք. aḡtar.ma
 ողլհակ «ոչխարի հարկ» <թրք. aḡal haqqā
 աղութ «հակինթ» <թրք. yaqut
 ամիբիշխամ «մի տեսակ ոեհան»
 ալլղան «իշխան» <թթր. eyl-xan
 10 անտուզ «բույսը» <թրք. anduz
 ասախ «օրենք» <թրք. yasax
 սրապան «թմբուկ» <թթր. balaban
 արզուչի «աղերսամատույց» <թրք. arzač
 արխ «առու» <թթր. arx
 արզուչի «դատավոր» <թթր. yar, uči
 արտուն «գիհի» <թրք. arda
 արքայուն «քրիստոնյա» <մոնղ. arkaun
 աւզան «երգիչ» <չաղաթ. avzan
 *բարան «պարիսպ քանդող մեքենա» <թրք. ?
 20 բալարան «թմբուկ» տես արապան
 բալիշ «դրամ է» <չաղաթ. balış
 բաղամ «փայտը» <թրք. baqam
 *բալութ > վառող <թրք. barut
 բաւբայ «լմբիշ» <թթր. bükā
 *բեղ «ընչացք» <չաղաթ. biy
 *բեկ «իշխան» <թրք. beg
 բիդիկչի «գրագիր» <թթր. bitlikçi
 բիճ «պոռնկորդի» <թրք. plč, biş
 *բուխերիկ <թրք. buxari
 30 բուղայ «ցուլ» <թրք. buya

- բրինձ «պղինձ» <թրք. pirinç
դէիմ «հագուստ» <թրք. giyim
զաբանք «փեղկ» <թրք. kepenk
*դղմաճ «կերակուր է» <թրք. tutmaç
դուդայ «ցցունք» <թրք. tuğ
դում «հարբուխ» <թթր. tumav
դօստաքան: «գալաթ» <չաղաթ. tostaqan
եառլիս «արտոնագիր» <թթր. yerliy
*ելակ «մորի» <թթր. yilak
- 40 ելասար «չղջիկ» <թրք. yerasa
ելլի, էլլի «դեսպան» <թրք. elçi
երեմուկ «խոշոր ալյուր» <թրք. irmik
*էրջիկ «էայբաս» <թրք. erişgi
զաղառ «շուն» <թրք. zağar
զամպախ «շուշան» <թրք. zanbaq
զերտայ «կզաքիս» <թրք. zerdave
*դիլ «սուր» (ձայն) <թրք. zil
զմրութ «զմրուխա» <թրք. zümrüt
զնջիլ «շնթա» <թրք. zenjil
- 50 զողալ «հուն» <թթր. թրք. zoğal
թաթուլա «արջընկույզ» <թրք. tatula
*թաղուր «աման: 2. հարկ» <չաղաթ. tağar
թանկա «դրամ» <չաղաթ. tanka
թաւլի «նարդի» <թրք. tavli
թէնսուխ «անուշահոտություն» <օսմ. tensux
թոզախ «պրտուի փունջը» <թթր. tozaq
թուման «10.000» <թթր. tuman
թուման «գալլոս» <թրք. tuman
թօզ «փոշի» <թրք. toz
- 60 թօփալախ «բույս է» <թրք. topaləq
իամ «իջևանապետ» <թթր. yam
իւզէրլիկ «փեղկնա» <թրք. üzerlik
լաղմ «ական» <թրք. lağəm
լաաբ «կաթի փոխառություն» <թրք. qab
*լաթուն «տիկին» <չաղաթ. xatun
լալան «հարկ» <թթր. qalan
լաղա «մուշկի յուղ» <թրք. qalya
*լամաճիկ «տիկնիկ» <թթր. quma-ñik

- *խամութ «ձիու լծան կաշի» <ԹԹր. qamut
 70 խանթէփար «մի տեսակ բույս» <ԹԹր.?
 խանտալայ «մլուկ» <ԹԹր. qandala
 խափանք «Կշիռ աստեղատունը» <չղթ. qapan
 խափշուր «ոչխարի հարկ» <ԹԹր. qubşur
 խիպիլիկ «մղձալանջ» <ԹԹր. kâvâlâk
 *խոզակ «նոճիի պտուղ» <Թրք. qozaq
 խորոտիկ «գեղեցիկ» <յաքութ. kârâtik
 կապակ «կարճ կապայ» <ԹԹր. kepek
 կատրաղա «նալ է» <Թրք. qadərğa
 կոթրու «առանց կշռելու մի անգամից վաճառում»
 <Թրք. götürü
- 80 կուկնար «փիճի» <Թրք. köknar
 կռապալ «հաղարջ» <Թրք.?
 կրիտ «խոտ է» <Թրք. girid-otâ
 դաթմար «ծաղիկ է» <Թրք. qatmer
 դան «իշխան» <ԹԹր. dan
 դանարայ «սպանդանոց» <Թրք. qan...
 դատիֆա «թավշածաղիկ» <Թրք. qadife
 դարանֆիլ «մեխակ» <Թրք. qaranfil
 դարաշալս «բույս է» <Թրք. qaraçalâ
 դարխու «անիծյալ» <ԹԹր. qarıu?
- 90 դարփուզ «ձմերուկ» <Թրք. qarpuz
 դճի «վայրի մանանեխ» <Թրք. qəçə
 դմուզ «ձիու կաթով բմպելիք» <չղթ. qimiz
 դումայ «սպորինի կին» <Թրք. quma
 դուռութայ «ժողով» <ԹԹր. qurultay
 ճիմ «հողի պուղձ» <չաղաթ. çim
 ճմրի «գձուձ» <Թրք. jımrı
 ճոթ «ծայր» <ԹԹր. jot
 մալ «տուրք» <ԹԹր. mal
 մանղլայ «նախամարտիկ» <ԹԹր.?
- 100 մանոշայ «բույս է» <Թրք. menefşe
 մասուրայ «մաքոք» <Թրք. masura
 մէշում «չնչին, խեղճ» <ԹԹր. meşum
 մուշակայ «պայմանագիր» <Թրք. mücelgya
 յետեկ «ձի» <Թրք. yedek
 յոււ (իմա յոււտ = յօտ)

- յօտ «հալուէ» <թրք. öd
նոյին «մոնղոլ իշխան» <մոնղոլ noyan <չին. lao-ye
շարմաշուրայ «բաղեղ» <թրք. sarmaşəq
չիֆիոն «նստարան» <թթր.?
- 110 որտու «բանակ» <թրք. ordu
ուսկուլի «վուշ» <թթր. usgul
չաշտա «վեցաղի ջութակ» <թրք. çašta
չաար|ծաղիկ| «վրան|ածաղիկ|» <թ. čadər
չաւուշ «ոստիկան» <թրք. čavuş
չեխ «շուն քշնլու ձայն» <թրք. čəx
չիգիտամ «ծաղիկը» <թ. čigdim
չում «հուն» <թթր. čum
*չոքել «ծունր դնել» <թրք. čökme
չքնտուր «ճակնդեղ» <թրք. čukundur
- 120 չօրտիկ «բույ» է» <թրք. čordik
պասխաղ «հրամանատար» <թթր. başboğ
պատեա «բաժակ» <թրք. badya
պկամ «ծառ է» <թրք. baqam
պօխտախ «կնոջ գլխարկ» <թթր. boğtağ
ջաթան «թաթար խանի որդի» <?
*ջիգր «վրեժ, ոխ» <թրք.
ջիտայ «երկարության չափ է» <թ. jida
ոռհիակ «քող» <թրք. urpāk
սաղ «ծանծաղ» <թրք. səğ
- 130 սայայ «պարզ, անգարդ» <թրք. saya
սանջախ «դրոշակ» <թրք. sanjağ
սուպղար «հաշմանդամ» <թթր.?
սար, սըռ «ջնարակ» <թրք. sə
սեկուտ «ուտի» <թրք. söğüd
սեկուտ «քնտիր կերպաս» <թրք. iskerlet
սղամիշ «սլարդե» <թթր. siurğamiş
սնփարա «փորձաքար» <թրք. sənpara
սուբայ «միայն, լոկ» <թրք. subay
սուլու «հաճար» <թթր. sulu
- 140 սուսար «կուզ (անասունը)» <թրք. sansar
սուրսաթ «հարկ» <թրք. sürsat
սրմայ «ոսկեթել» <թրք. sərna
վարսամ(ան) «սուսամբար» <թրք. marsemani

վոյվոտայ «հարկահավաք» <թրք. voyvoda
 տաղմաճի «դրոշմահար» <չաղաթ. tamğačə
 տամղա «դրոշմ» <թրք. tamğa
 տառ «նեղսիրտ» <թրք. dar
 տառուղայ «ոստիկանապետ» <չաղաթ. daruğa
 տերփու «խարտոց» <թրք. dörpü

- 150 տղղու «հարկ» <թրք. turgu
 տմաղուն «հարբուխ» <չղթ. dumaçu
 *տոպրակ «պարկ» <թրք. tubrak
 տուլրայ «թուրք զինանշան» <թրք. tuğra
 *տրմուխ «փոցխ» <թրք. tərmeq
 փայիզայ «թաթարական պատվի տախտակ» <չին. pai-tseu
 փարանիկ «թուրք կնոջ շրջագգեստ» <թրք. ferafe
 փերոմ «լաստ» <թրք. pereme
 փիթրախ «խոտ է» <թրք. putraq
 փիլթայ «պատրույգ» <չղթ. piltā
 160 փուր «կեղև» <թրք. pür
 փռաստ «պրաս» <թրք. prasa
 քալամաչի «թարգման» <թրք. kâlimâci
 քաշ «քար է» <թրք. qaş taşə
 քեշ «չորթան» <թրք. keş
 քեշի «պահակ» <?
 քեսիկթոյ «զինյալ դռնապան» <թրք. keşik
 *քութէշ «հարսանիթ» <թրք. qurd-eşni
 քսխայ «սատրելու սոխ» <թրք. kisxa
 *թաղայ «ցցունք» <չղթ. otayā
 170 օսր «ղարբնի սալ» <թրք. örs

1) Բնության և նրա զորությանց մասին. — արխ, խափանք,
 2) Կրոնական բառեր. — աղթարմայ, արքայուն,
 3) Մտրդ, մարդու և անասնի մարմնի մասեր. — ազագուն
 բեղ:

4) Հիվանդություն, բժշկական բառեր. — դում, խիպիլիկ,
 սապղար, տմաղուն, քութէշ:

5) Գնեղանիներ. — բուղայ, ելասար, զաղառ, զերտայ,
 խանտալայ, յեռեկ, սուսար:

6) Ընտանիք և ընկերություն. — քիճ, դումայ:

7) Երկրագործական, բույսեր, և այլն. — ալոճ, ամբրիշ-

խամ, անտուգ, արտուճ, բաղամ, Ելակ, գողալ, թաթուլա, թոգաթ, թօփալախ, իւզէլլիկ, խանթէփար, խոզակ, կուկնար, կոպալ, կրիտ, դաթմար, դատիֆայ, դարանֆիլ, դարաչալու, դարփուզ, դճի, ճիւմ, մանօշայ, յօտ, շարմաշուրայ, ուսկուլի չատրծաղիկ, չիգիտամ, չում, չքնտուր, չօրտիկ, պկամ, սեկուտ, սուլու, վարսամ(ան), տրմուխ, փիթրախ, փոսաս, քսխայ:

8) Խաշնարածություն և գյուղատնտեսություն.— աղալ, խամութ:

9) Գիտություն և արվեստ.— արապան, աւզան, գիլ, չաշտա, տերփու, օսր:

10) Գույներ.— չիք:

11) Վաճառականություն և դրամական գործարք.— կոթրու:

12) Շինություն և շենքի մասեր.— բուխերիկ, զափանք, լաղմ:

13) Հագուստ և զարդ.— գէիմ, դուղայ, թէնսուխ, խազա, կապակ, պօխտախ, ռօճփակ, սկեռլատ, սրմայ, փարաճիկ, օթաղայ:

14) Ուտելիք և ըմպելիք.— դղման, երեմուկ, երշիկ, դմուզ, քեշ:

15) Առտնին տնտեսություն, կարասիք և այլն.— դօստաքան, գնջիլ, թաղար, խար, դանարայ, մասուրայ, շիքիլոն, պատեա, սար (սըռ), տոպրակ, փիլթայ:

16) Թիվ, չափ, կշիռ և դրամ.— բալիշ, թանկա, թուման, ջիտայ:

17) Մետաղներ, հանքային նյութեր, խեժ և նմաններ.— աղութ, բրինձ, գմրութ, խաղա, սնփարա, քաշ:

18) Ճամբի վերաբերյալ.— իամ, կատրաղա, փերոմ:

19) Ժամանակ և տեղ.— չիք:

20) Երկիր և պետություն.

ա) Երկրի մասեր.— թուման.

բ) Պետական կազմ և պաշտոնեություն.— աթարէկ, այլդան, արդուչի, բէկ, բիդիկչի, ելչի, խաթուն, դան, մանղլայ, Դնոյին, չաուուշ, պասխաղ, ջաթան, վոյվոտայ, տաղմանի, տառուղայ, քալամաչի, քեշիկ, քեսիկթոյ:

գ) Վարչական գործարք և դիվանական գրություններ.— առախ, արդուչի, եառլիխ, դուռութայ, մուչալկայ, սղոմիշ, տամղա, տուղրայ, փայիզայ:

դ) Հարկեր.—աղլհակ, Թաղար, խալան, խափշուր, սուբսաթ, տղղու:

ե) Պատերազմ.—որտու, սանջախ:

զ) Զենքեր.—բարան, բարութ (վառօղ):

21) Սովորական էյանքի բառեր.—բաւքայ, Թաւի, Թօզ, խամճիկ, խոբոտիկ, դարխու, ճմրի, ճոթ, մէշում, չեխ, չոքել, փգր, սաղ, սայայ, սուբայ, տառ, փուր:

22) Մակբայ և նմաններ.—չիք:

Այս ցանկը կատարյալ չէ և չենք էլ կարող ճիշտ ու կատարյալ ձևի տակ դնել հետևյալ պատճառներով.—

1. Թուրք-թաթարական լեզուները խիստ բազմաթիվ փոխառություններ ունեն կնքած արաբերենից ու պարսկերենից. ազատ կարող ենք ասել, թե այն միջազգային բառաբանը, որ կազմվել էր արևելքում, և որի մասին խոսեցինք էջ 186-ին, ամբողջապես սեփականություն էր դարձած նաև թուրքերին: Որևէ բառ որ օրինակ՝ արաբերեն է ինքնին և գտնվում է հայերենի մեջ, կարող է թե՛ ուղղակի արաբերենից, թե՛ պարսկերենից և թե՛ թուրքերենից անցած լինել մեզ. բայց կարելի չէ ամեն անգամ ճշտել, թե հատկապես որ լեզվից է: Այն 1147 բառերը, որ մենք թվեցինք վերևում, իբրև միջազգային բառաբանից վերցրած, կարող են լինել նաև, գոնե մասամբ, թուրքերենից: Կան նույնիսկ բառեր, որոնք թեև ուղղակի արաբերենից և կամ ուղղակի պարսկերենից են (ինչպես քաա բառը), բայց վերահաստատված են հայերենի մեջ թուրքերենի միջոցով: Այս երեք վոյթը նույն է հոմեմական փոխառությանց երևույթի հետ: Ինչպես հոմեմական փոխառությունները բյուզանդական շրջանում հունարենի կաղապարով վերահաստատվեցին հայերենի մեջ, նմանապես և արաբերեն և պարսկերեն բառերը թուրքերենի կաղապարով վերահաստատվեցին հայերենի մեջ: Սրա պարզ ապացույցն այն է, որ հիշյալ 1147 արաբերեն ու պարսկերեն բառերից այսօր մեր լեզվի մեջ կյանք ունեն գրեթե միայն այն բառերը, որոնք թուրքերենի մեջ էլ կան: Օրինակի համար՝ բժշկական փոխառյալ բառերից, որոնց թիվն ընդամենը 61 է, այսօր բարձրանալով կենդանի է միայն 18 հատը, ճիշտ նրանք, որոնք արդի թուրքերենի մեջ էլ կան. մնացյալները կորած են, ճիշտ նրանք, որոնք արդի թուրքերենի մեջ չկան: Այս դատողությամբ կարելի էր թուրքերեն բառերի վերոհիշյալ ցանկը շատ ավելի ճոխացնել՝ միևնույն արաբերեն և պարսկերեն բա-

ոները այստեղ էլ դնելով: Բայց այդ բանը չարինք մենք, և ցանկում դրինք միայն այն բառերը, որոնք ըստ ծագման պատկանում են ավթայական լեզվախմբին, մի քանիսը նույն իսկ ծագում են չինարենից. ինչպես են իսմ, ցոյին, փայլզայ:

2. Ինչպես արաբական շրջանի, նույնպես և թուրքական շրջանի հայ ժողովրդական գրականությունը հայտնի չէ մեզ. կամ էթի կան գրվածքներ այդ ժամանակի լեզվով, հրատարակված չեն դեռ. այս պատճառով նույն շրջանի թուրքական փոխանությունը ամբողջությունը հայտնի չէ մեզ:

3. Ինչպես այսօր մեր գրական լեզվի մեջ, նույնպես և այն ժամանակ հայ հեղինակները չէին սիրում ժողովրդի և նույն իսկ իրենց խոսակցության մեջ գործածված թուրքական բառերը մտցնել իրենց գրվածքների մեջ, և եթե եղել են իսկ ռամկարան հեղինակներ, որոնք այդպիսի թուրքական փոխանություններ գործածել են իրենց գրվածքների մեջ, մեր բառագիրները վտարել են բառարանից:

Ահա այս երեք պատճառներով թուրքական փոխանությունը թիվը իրականից շատ ավելի փոքր է դառնում և սահմանափակվում է վերոհիշյալ 170 թվի մեջ: Այդ դեռ հին գրական լեզվի վիճակն է: Ավելի անողոր է արդի հայերեն գրական լեզուն, որ սկզբունքով մերժում է իր միջից ամեն թուրքական փոխառություն: Վերի ցանկից միայն 20 բառ մնում է այժմ հայ գրական լեզվի մեջ, որոնցից ոմանք սխալմամբ հայերեն կարծելով պահվել են, ուրիշներ իբրև թուրքական կյանքին հատուկ բառեր: Բոլոր այս բառերը նշանակված են ցանկի մեջ աստիճանիչով: Արևելյան գրականում մուտք են գործել նաև մի քանի Թրք. բառեր, որ չկան ոչ միջնադարյան լեզվում և ոչ էլ արևմտյան գրականում. օր. յուլա գնալ, մեխ, մեխել, թող, քելազսզ, գաղել, դարաղ, դարաղել, օջախ, չօլ, դըռ, սվաղ, սվաղել, զավթել, քոչ, քոչել, քոչվոր, յայլաղ, յար, նէյնիմ ևն:

Այժմ պետք է մի քանի խոսք ասել թուրք-մոնղոլական կուլտուրական ազդեցության մասին, քաղելով վերի բառացանկից:

Բնություն և նրա զորությունը մասին գրեթե ոչինչ չկա. մենք հիշատակել ենք երկու բառ. այն է արխ «առու» և խափանք «հշիռ աստեղատունը»: Առաջինը ոչինչ չի տալիս մեզ, որովհետև ջրանցքներով հողը ոռոգելու արվեստը շատ հին է հայոց մեջ, որ շարունակություն է իսլադյան շրջանի: Թուրքական արխ բառը կարող է առառավելն ջրաբաշխության մի նոր՝ թուրքա-

կան դրության արդյունքը լինելու Զարմանալի է, որ աստղաբաշխական բառերից միայն խափանքն է անցել հայոց: Մինչդեռ հին թուրքերը աստղաբաշխական արվեստի մեջ բավական մեծ առաջադիմություն ունեին:

Կրոնական բառերից բնական է ոչինչ պետք չէր սպասել. աղբարմայ (հայ կաթողիկոսներին տրված մի անվան) շատ ուշ ծամանակի բառ է և մի ծաղրական արտահայտություն, որ վերցված է թուրքերենից. իսկ արքայուն՝ քրիստոնյաներին տրված տեղական մի անվանակոչություն է:

Մարդու և մարմնի մասերի համար նույնպես միայն երկու բառ ունենք. ազագուն «ատամ», որ ոչ մի արժեք չունի, և բեղ՝ որ զարմանալի կերպով եկել մտել է հայերենի մեջ՝ դուրս գառնելով ընչացք և պերեշտ համանիշները, և մինչև այսօր էլ միակ գործածականն է թե արեմտահայոց մեջ (պեխ ձևով) և թե արևելահայոց մեջ (բեղ, բեղեր ձևով): Միայն Սվեդիայի (Ասորիք) հայ բարբառում գտնում ենք մրգոնք «բեխեր», որ հին հայոց մոտիկ «բխ» բառն է:

Հիվանդությունը համար ունենք 5 բառ, որոնցից երկուսը (դում, տմաղուն «հարբուխ») միևնույն ծագումն ունեն. սրանցից առաջինը մինչև այժմ էլ գործածական է ձրիմի և Նոր-Նախիջևանի հայոց բարբառում: Մյուսներից խիպիլիկ փախանակված է այժմ մղծաւանջ բառով (խիպիլիկ պահված է բարբառներում «թեթևալիկ» կամ «ինչ որ երևակայական ոգի» իմաստով), իսկ քուլքլ «հարսանիք» սովորական է Կովկասում. — սապղար ջնջված է:

Կենդանիներից ունենք 7 բառ. — բուղայ «ցուլ» բառը մտել է մեր մեջ՝ թերևս իբրև մի առանձին տեսակ, որ և մնում է մինչև այժմ. — գնդուայ և սուսար անցած պիտի լինեն իրենց արժեքավոր մորթի համար. — խանտալայ թերևս նկատու ախիլիատ է, որ Միջին Ասիայից փոխադրվել է Հայաստան: Զարմանալի է, որ մինչև այսօր էլ այդ միջատի համար բնոգհանուր մի բառ չունենք. խանտալայ բառը պահված է ձրիմի և Նոր-Նախիջևանի հայոց բարբառում. Վրաստանում գործ է ածվում բաղլինջ, ուրիշ ամեն տեղ տեղ. բախտաբիթի բառը. իսկ իբրև գրական հայերեն գործածվում է կամ փայտոջիլ, որ նույն տեղ. բառից թարգմանաբար կազմված նոր ձև է, և կամ մալկ, որի նշանակությունը տառանջվում է և որի դեմ արեմտահայերը ունեն մոլեկ (այս բառը չէ անվանված հնից և հանգել է ժողո-

վերջական բարձրանքից)։ Անարժեք բառեր են ելասար «չղջիկ» գազան (շունը), իսկ յետեկ (ձի)՝ իշխանական սովորությունների արդյունք է։

Ընտանիքի և ընկերային կյանքի մասին բառ չունենք։ Տարօրինակ կերպով փոխ է առնվել բին «առհարադատ զավակ», իսկ դուժայ «երկրորդական կին»՝ թուրքական (մահմեդական) կյանքի հատուկ բառ է։

Երկրադորձական բաժնից ունենք 40 բառ, սր բոլորի մեջ ամենահարուստն է. սրանցից 38 զանազան բույսերի անուններ են. նիս «դուղձ» պահված է այժմ էլ պավառականներում, իսկ տրմուխ՝ որ երկրագործական մի գործիքի անուն է, այժմ ավելի գործածական է փոցխ ձևով։

Խաշնարածության վերաբերմամբ ունենք միայն աղալ «փարախ» բառը, որ ոչ մի նորություն չի մտցնում, իսկ ձիու սարքի վերաբերյալ խամուր բառը անշուշտ կուլտուրական նորություն էր, որ և անցիլ է նաև ռուսերենի և ռուսերենի միջոցով էլ նորից ետ առնվել հայերենի մեջ։

Գիտությանց վերաբերյալ ոչ մի թուրքական փոխառյալ բառ չունենք հայերենի մեջ. երաժշտական արվեստից ունենք միայն ազան «երգիչ», զիլ «սուր ձայն» և երկու երաժշտական գործիքներ՝ աքալան «խմբուկ» և շաշտա «վեցադի ջութակ» (բոլորի էլ բուն ծագումը պարսկական է)։ Արհեստների համար ունենք երկու գործիք, այն է տերփու «խաբառաց» և օսր «գարրենի սալ, զնդան»։

Գույների մասին ոչ մի բառ չկա։

Վաճառականության համար ունենք միայն կաթրու, որ առևտրի հետաքրքրական մի ձև է. ապրանքը առանց կշռելու մի տնգամից գնահատում և վաճառում են։

Շինարարական բաժնից ունենք երկու հետաքրքիր բառ՝ բուխերիկ և գաբանք. — առաջինը պատի մեջ շինված վառարանն է, որ համապատասխանում է ֆրանսիական cheminée-ին (ռուս. камин)։ Հնագետների գործն է ապացուցանել, թե հին հայոց վառարանը թոնիրն էր, որ վառվում էր սենյակի մեջտեղում և որտեղից ծուխը բարձրանում էր դեպի հրդեհից. իսկ բուխերիկը մտավ թուրքերի միջոցով. շինված էր պատի մեջ և ծուխը բարձրանում էր պատի մեջ շինված անցքով։

Երգիկի ծածկոցն է գափանք, որ ըստ իս նախ հայերենից անցել է թուրքերենի և հետո թուրքերենից նորից անցած։

հայերենի (տես իմ Արմ. բառ. հա. 7, էջ 110).—Վերջապես ունենք լաղվ «եկան» բառը, որ շինարարականից ազելի առդմագիտական պետք է համարել:

Հագուստեղենի վերաբերյալ ունենք 11 բառ, որոնցից չինգը (գէիմ, կապակ, պօխտախ, սօնիակ, փարաձիկ) շորի տեսակներ են. երեքը (սրմայ, դուզայ, օթադայ)՝ շորի կամ գլխարկի զարդ, երկուսը (թէնսուէ, խադա)՝ անուշահոտությանց տեսակներ, մեկն էլ (սպեալաա) րնալի կեշտասի տեսակ:

Ուտեղեղենից ունենք 5 բառ.—սրանցից ամենահնամարբերն է երչիկ, որ ծեծած, համահած և աղիքի մեջ լցնելով չորացրած հում միսն է (արդի ուտանքան կայրասի մի տեսակը): Հայերը հնուց ի վեր գիտեին հում միսը համեմելով չորացնել, որ կոչվում էր ապուխտ (հմմտ. Թուրք. ԺԲ. 32՝ Ապխտեցին իւրեանց ապուխտ ապուխտ շուրջ գրանակաւ): Ապուխտը ծեծած չէր, այլ փերթ փերթ կտրված միս: ԺԲ դարից հետո ապուխտ սլափառանում արհեստն անցավ լինելին, որոնք նյութի հետ փոխ առին հայերից նաև abucht բառը: Հայերը Թուրքերից և Թաթարներից սովորեցին երչիկը, որ սովորական է այժմ էլ (երչգիգ ձևով) ձորիմի և Նոր-Նախիջևանի բաքրասում:—Հետաքրքրական է նույնպես ղոջման, որ արչի էրշտան է, իսպանական մականոնի արանյան տեսակը, և այս պատճառով էլ արեւմտահայ գրականում հատկացված է ձիւտ մականոնի:—Ջուտ Թաթարական արդյունաբերություն է ղմազը, որ ձիւ կաթով պատրաստված մի տեսակ ըմպելիք է (սուս. կուժիս): Հիշատակելի են նաև երեմուկ, որ խոշոր աղացած մի տեսակ ալյուր է (իր ուսական манная крупа) և քեշ՝ որ չորաթան է կամ նրա մի տեսակը:

Առտնին տնտեսության մեջ ունենք 11 բառ. որոնցից առանձնապես կարևոր են՝ խար Էլաթի փոխանակությունը մոտիկ հարևանների միջև, սար կամ սրա՝ որ հողն ամանները խորակելու կամ ցնարակելու մի ձևն էր, և տապրակ՝ որ հայոց մեջ գործածական պարկի մի ուրիշ ձևն էր: Ամանեղենի նոր տեսակներ էին՝ դոստաբան, քաղար և պատեա: Սովորական բուռեր են փիլթայ (պատրույգ), գնչիլ (չղթա): Թերևս նոր ձևի առարկաներ էին մասուրայ (ոստայնանկի մաքուր, բարձր) և շիքիլոն (եստարան): Վերջապես ունենք դանարայ (սպանդանոց), որի հայերեն ձևն է սպանդանոց. բայց այս բառը արդեն

մոռացվել էր մեր մեջ. այնպես որ ԼԺ. Կոչ. ստիպվել է մեկնել «Սպանդանոց կոչի, ուր դանուշահամ կերակուրս առնեն»!

Ջափի և կշոթի մասին ունենք 4 բառ, որոնց մասին խոսել ավելորդ է, քանի որ այս կարգի բառերը ջնջվում և փոխ են առնվում միշտ տիրապետող իշխանությանց հետ:

Մետաղներից, հանքերից ու նմաններից ունենք 6 բառ, որոնք նույնպես առանձին արժեք չեն ներկայացնում:

Ճանապարհորդության վերաբերյալ 3 բառ ունենք, իսկ, կաթարաղա և փեբում. վերջի երկուսը, որոնք նալի տեսակներ են, հվորդական ծագում ունեն. իսկ իսկ «իջեանի պահապան»՝ զուտ թաթարական բառ է, որ ծագում է չին yima ձևից և թափանցել է նաև պարսկերենի և ռուսերենի (ям, ямщик). ուկրալներենի և մինչև լեհերենի մեջ:

Ժամանակի և տեղի մասին բառ չկա:

Վարչական բառերի թիվը 39 է. մեկով միայն պակաս՝ երկրագործական բառերից. որանք վերաբերում են թաթարական և մոնղոլական պետական կարգերին. մեծ մասամբ պետական պաշտոնյաների և դիվանական գործողությունների հատուկ բառեր են, որոնք թաթարների ու մոնղոլների անկման հետ ջնջվեցին: Մնում է միայն խաբուն բառը, որ նախապես «իշխանուհի» նշանակություն ուներ, իսկ այժմ հասարակ «տիկին» իմաստն ունի: Կարևոր են հարկերի տեսակների անունները (С рат), որոնք նույնպես այժմ վերացված են: Հիշատակության արժանի են նաև բաբան (պարիսպ քանդելու պատերազմական մեքենա) և բարուք՝ որ գիտական կեղծ ստուգաբանություն մտադրված (իբր թե վառ օդ) ձևը՝ կենդանի մնում է արդի լեզվի մեջ:

Վերջապես հիշենք սովորական կյանքի բառերը (17 հատ), որոնցից կենդանի են այժմ թոզ, խամանիկ, խորոտիկ, նոթ, չիգր և շոքել՝ զանազան բարբառների մեջ, իսկ վերջինը այնպիսի մեծ ընդունելություն է գտել, որ նույն իսկանցել է գրականին և հետզհետե վտարում է ծերադրել, ծունք դնել ձևերը:

Սակրայների և նմանների վերաբերյալ բառեր չկան:

Մինչև այստեղ խոսեցինք այն ազդեցության մասին, որ դործել է թուրքերունը հայերեն բառամթերքի վերաբերմամբ: Այժմ պետք է խոսենք նրա ազդեցության մասին հայ լեզվի ռեաբանության, քերականական կազմության, շարադասության և իմաստաբանության վրա:

Ոճերը կամ զարձակածները, որոնք իրապէս բաւական չեն ընդ-
մի ուրիշ մասն են կազմում, մեծ չափով ազդված են թուրքե-
րենից. բազմաթիւ ոճեր, որ թուրքերենն է գործածում, բառա-
ցի թարգմանված են հայերենի. օրինակ՝

Թրք. կուլակ ասմակ.—ականջ կախել, ականջ դնել—լսել.
էլ վերմէք—ձեռք տալ—բաժնել.

էլ վուրմակ—ձեռք զարնել—սկսել.

Գյէօզէ վուրմակ—աչքի զարնել—հայտնի երեւալ.

Բոյա վուրմակ—ներկ զարնել—ներկել.

Յիւզ վերմէք—երես տալ—շփացնել.

Թութուն իշմէք—(ծխախոտ) խմել—ծխել.

Այաք յոլու—ոտաց ճամփա—արտաքնոց.

Այաք կաբը—ոտքի աման—կոշիկ.

Էլ չէմէք—ձեռք քաշել—հրաժարվել.

Դայակ կմէք—ծեծ ուտել—գան ըմպել, ծեծվել.

Նէֆէս չէմէք—շունչ քաշել—չնչել.

Ուսմ չէմէք—պատկեր քաշել—նկարել.

Թէլգրաֆ չէմէք—հեռագիր քաշել—հեռագրել:

Այս ոճաբանություններից ոմանք սուրբերվում են իրարից
գործածութեամբ և նշանակութեամբ, համաձայն տեղացիան
թուրքերենի. օրինակ՝ ծխախոտ խմել, սիգար խմել և այլն ձեռ
գործածական է միայն արեւմտահայոց մեջ և չկա արեւելահա-
յոց մեջ, որովհետեւ նույն ոճն էլ կա միայն արեւմտյան թուր-
քերենում (տաճկերենում) և չկա արեւելյան թուրքերենում:
«Զեռք քաշել» գործածական է միայն արեւմտյան հայոց մեջ,
«հրաժարիլ» իմաստով և չկա աստորագրել» նշանակութեամբ, որ
հաճուկ է միայն արեւելյան հայոց, որովհետեւ տաճկերենի մեջ
չկա այս իմաստով, այլ միայն արեւելյան թուրքերենի մեջ:

Այս ոճերից ոմանք մոտենում են բուն հայ ոճաբանու-
թյան, ուրիշներ բոլորովին տարբեր են և նույն իսկ հաջա-
ռակն են. օրինակ՝ ձեռք զարնել սկսել, ձեռնարկել» նման է
գրաբարի բուռն հարկանել դարձվածին. հայերենի մեջ ձեռն տալ
նշանակում է զօգնել, օժանդակել» կամ նաև ձեռս տալ «պաբ-
տությունը խոստովանել, գիշանել», իսկ արդի ոճով «բաւել».
հայերեն ասում են զան ըմպել, իսկ այստեղ ծեծ ուտել. տա-
րօրինակ են ոտաց ճամբա, ծխախոտ խմել, պատկեր քաշել և
նման ոճեր:

Ինչ որ ասացինք բառերի համար, նույնը կարող ենք ասել նաև ոճերի համար. այսինքն թե այդ ոճերը կարող են մեր մեջ պարսկերենից թարգմանված լինել, որովհետև նրանցից շատերը կան նաև պարսկերենում, և կամ պարսկերենից թուրքերենի և թուրքերենից էլ հայերենի անցած լինել:

Քերականության մեջ էլ ունենք հետաքրքրական նորություններ, որոնցից հիշենք այստեղ մի քանի կարևորները.

1) Մի խումբ անականների, հատկապես գուլյն ցուլց տվող ածականների գերադրականը կազմելու համար, մեր բարբառները և արևմտյան զրական լեզուին ստեղծել են մի խումբ նախամասնիկներ, որոնք բառի համեմատ տարբերվում են և կարող ենք ասել, որ ամեն մի բառի համար առանձին ձև ունեն. ինչպես կասկամմի, դեփ-դեղին, ճեփ-ճերմակ, սեփ-սև, կափ-կանաչ, կըս-կլոբ, շիփ-շիտակ, լեփ-լեցուն և այլն: Ինչպես տեսնելովում է, այս նախամասնիկները ձևացած են բառի առաջին բաղաձայնից + նրան հաջորդող ձայնավորը + և կամ փ, որի ընտրության համար կանոն չկա: Նախամասնիկներ արդեն չկան հայերենի մեջ, իսկ մասնիկների այսպիսի հորինվածությունը բոլորովին օտար է հայերենին և մտել է արևմտյան թուրքերենից (այն է տաճկերենից) և Խրիմի թաթարներից, որոնց մեջ սովորական է. հմմտ. տճկ. քըփ-քըրմըզը, սիմ-սիյահ և այլն:

2) Բաղդատականը քան զ-ջնջված է, նրա փոխարեն դրված է բացառական հոլով. օրինակ՝ ասկէ (աւելի) մեծ. դերադրականի համար ամեն կամ նույն իսկ էն, ինչպես՝ ամենեն, մեծ, է՛ն մեծ:

3) ա, դ, և դիմորոշ հոգերը, որոնք գրաբարի մեջ ցուցականի նշանակություն ունին (քաղաքս—այս քաղաքը, քաղաքդ—այդ քաղաքը, քաղաքն—այն քաղաքը), արդի հայերենի մեջ ստացել են ստացականի նշանակություն (հիշյալ բառերը նշանակում են իմ քաղաքը, քո քաղաքը, նրա քաղաքը): Այս երեւոյթը կարող է պարսկերենից անցած լինել մեզ: Բայց թուրքերենի ազդեցությամբ և նրա նմանությամբ նա հասել է ծայրագույն աստիճանի և դերանունների մեջ մտնելով և հատկացուցիչներն էլ իր մեջ ներփակելով՝ առաջ է բերել բազմաթիվ խճողված ձևեր. ինչպես՝ զլուխներնիս, իմիններս, մերինները, մերիններունը, մերիններունինը, մերիններունինէն:

4) Հարաբերական ոճ բառով կազմված նախադասություն-

ները վերացված են և նրանց տեղ զբղում են դերբայներ՝ ող և ամ վերջավորությամբ:

5) Հայերենը գիտե մի տեսակ սահմանական ներկա և մի տեսակ անկատար, ինչպես են նաև հին ու նոր եվրոպական լեզուները. այսպես գրաբար սիրեմ, սիրէի, արեւոյան գրական կսիրեմ, կսիրէի, արեւելյան գրական սիրում եմ, սիրում էի. Թուրքերենը (ինչպես և արդի անգլերենը) զանազանում են երկու տեսակ ներկա և անկատար. մեկի մեջ գործողությունը ընդհանուր է, իսկ մյուսը միմիայն այս բոլորի համար. երկրորդը կարող ենք կոչել շարունակական ներկա և կամ անկատար, առաջինը՝ բուն ներկա կամ բուն անկատար. այսպես Թուրք. yerim «կուտեմ» (օրինակ՝ ձուկ կամ միս կուտեմ, ընդհանրապես ուտելու սովորություն ունեմ), բայց yéyoram «ուտում եմ» (այս վայրկյանիս նստած ուտում եմ, ուտելու գործողության մեջ եմ): Թուրքերենի օրինակով ներկայի և անկատարի այս երկրորդ ձևն էլ հնարվեց ու մտավ հայերենի մեջ: Մրա գործածության սահմանները և հնարված ձևերը շատ կարևոր են մեզ՝ ուսումնասիրելու համար որևէ լեզվաբանական նոր երևույթի հարինման ու տարածման եղանակը: Շարունակական ներկայի և անկատարի ձևերը չկան Հայաստանի, Կովկասի այլ վայրերի, պարսկահայոց և նույն իսկ Խրիմի, Նոր-Նախիջևանի և Ավստրիայի հայոց բարբառներում: Նրանք գոյություն ունեն միայն Հայաստանի արեւոյան սահմանից, այն է՝ Շաբին-Կաբանիսարից սկսած մինչև Ռոստոսթո՝ Մարմարա ծովի մյուս երեսը, այսինքն այն սահմանի մեջ, որ Թրքական ազդեցության երկրորդ աստիճանն է կազմում և տաճիկ ժողովրդի ամենախիտ մասն է:

Շարունակական ներկան և անկատարը կազմվում են միևնույն մասնիկով, որ տեղից տեղ տարբերվում է: Այսպես՝ արեւելքից արեւմուտք ընթանալով՝ Շաբին—Կարահիսարում տար, նույն շրջանի գյուղերը տէ, Համշենում ունի, կունի, Տրապիզոնում էր, Ասլանքեկում՝ ճայէ, Պոլսում, Սեբաստիայում, Եվդոկիայում, Ռոստոսթոյում՝ կոր, Աբաբկիրում՝ ընր, նր, բ, Զմյուռնիայում յոր: Այս զանազանությունը ցույց է տալիս, որ ձգտումը կամ պահանջը ընդհանուր է եղած, բայց միջոցները դանազան, ուստի ամեն մի տեղ մի նոր մասնիկ է երևան եկել, որոնց շատերի ծագումն էլ հայտնի չէ. այսպես՝ հայտնի չեն տէ, տար, ունի, հայէ, նր, բ. վերջինը՝ յոր, միևնույն է ինչ

որ տաճկերենի յոր մասնիկը, որի վրա մեր սահմանականի կ'մասնիկն ավելանալով ձևացել է կոր, ճիշտ ինչպես որ Համշենում ունի մասնիկի վրա ավելացնելով նույնը՝ դուրձել է կունի:

6) Թուրքերենի ազդեցությամբ կամ նմանությամբ հայերենի մեջ ստեղծվել են նաև բայական մի խումբ նոր ձևեր. այսպես՝ պատմական կոչված եղանակը՝ որ պատմում է դեպքը ոչ թե ականատեսի կողմից, այլ ուրիշի միջնորդությամբ. ինչպես պիտի երթաս եղեր, բերելու րլլա նէ եղեր, այսինքն լսել եմ, որ իբր թե գնալու ես, լսել եմ, որ իբր թե եթե բերելու լինի... ե այլն: Այս ձևը ցույց է տալիս նաև այն, որ պատմողը չի հավատում իր ասածին և միայն իր լսածն է հայտնում և կամ նաև ցույց է տալիս ծաղր ու հեղնանք: Պատմական եղանակը համապատասխանում է ճիշտ տաճկերեն իմիշ ձևին, որի հարազատ թարգմանությունն է եղեր:

Սրանից դուրս կան նաև ուրիշ բայական ձևեր, որոնց վրա չեմ ուզում ծանրանալ այստեղ, նրանց մանրամասն քննությունը թողնելով իմ Վիսկատար քերականության», որի վրա աշխատում եմ ահա մի քանի տարուց ի վեր*):

Այժմ անցնենք շարադասություն հետաքրքրական հարցին:

Եթե մեկը նույն իսկ մի շատ հասարակ հայացք գցի գրաբարի և աշխարհաբարի շարադասության վրա և համեմատի նրանք իրար հետ, պիտի տեսնի այն ահագին զանազանությունը՝ որ կա երկուսի միջև: Ահա նրանցից մի քանիսը.

1) Հին հայերենը սովորաբար բայը խոսքի սկզբում կամ խոդիրներից առաջ է դնում. արդի հայերենը ընդհակառակը աշխատում է ամենից վերջը գցել. ինչ. Եմուտ նոյ և որդիք նորա ի տապանն.—նոյը և նրա որդիները տապան մտան: Զինչ արարից վասն որդւոյ իմոյ.—Տղիս համար ինչ անեմ: Լիւր, որդեակ, խրատու հոր քո.—Տղաս, հորդ խրատը լսիր:

2) Գրաբարը հատկացուցիչը հետո, հատկացյալը առաջ է դնում. աշխարհաբարը ճիշտ հակառակը՝ հատկացուցիչը առաջ և հատկացյալը հետո է դնում.—ինչ. Զտունն Պետրոսի—Պետրոսի տունը:

3) Ցուցական և ստացական ածականները գրաբարի մեջ գոյականից սովորաբար հետո են դրվում և համաձայնում են. աշխարհաբարի մեջ ճիշտ հակառակը՝ գոյականից առաջ են դրվում և չեն համաձայնում. ինչ. Տուն իմ—իմ տունը. Այրս այս—այս մարդը, Հօր իմում—իմ հորը:

*) Այժմ հանձնված է ապագություն:

4) Թվականները գրաբարի մեջ պահանջում են հոգնակի գոյական, իսկ աշխարհաբարում եզակի. օր. հինգ տուն և ոչ թե հինգ տներ:

5) Նախադրությունները գրաբարի մեջ գոյականից անպատճառ առաջ են դրվում. աշխարհաբարում անպատճառ են են դրվում. այսպեսով նոր լեզվում նախադրություն բառը իմաստ չունի, որովհետև հետադրություն կա միայն. ինչ. Առաջի հօր իմոյ—իմ հոր առաջ. Ընդ սեղանով քով—քո սեղանի տակ:

Այս տարբերությունները առանձին առանձին առնելով գուցե այնչափ ծանր չթվին մեզ, բայց երբ նկատենք նրանց ամբողջությունը և մի աշխարհաբար նախադասության շարադասությունը համեմատենք գրաբարի հետ, պիտի տեսնենք, որ ամբողջ շարքը հակառակ կողմն է շրջված:

Ճիշտ է որ գրաբարը հին հնդեվրոպական լեզուների ոճով ազատ էր շարադասության մեջ և կարող էր բառերը այսպես կամ այնպես շարել, օրինակ ածականը գոյականից առաջ կամ հետո դնել, հատկացուցիչը հատկացյալից առաջ կամ հետո դնել (Վայոց ձոր, Հայոց աշխարհ կամ աշխարհ Հայոց), ենթական բայից առաջ կամ հետո դնել և այլն, բայց այնուամենայնիվ սովորական գրվածքների մեջ ունենր մի որոշ կարգ (վերլուծական շարադասություն), որ համապատասխան է լիովին եվրոպական լեզուների, օրինակ Ֆրանսերենի շարադասության և հսկանակ է արդի հայերենին, որի շարադասությունը համապատասխանում է ճիշտ թուրքերենի շարադասության:

Ահա երկու նախադասություն հին և նոր հայերենով՝ համեմատված ֆրանսերենի, ռուսերենի և թուրքերենի հետ.

1) Դրաբ. Տեսի գթուչունն որ երգէր ի վերայ ծառոյն.

Փրանս. j'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre.

ռուս. я видел птицу, которая пела на дереве.

Աշխ. ծառի վրա երգող թռչունը տեսա.

Թրք. Աղաջըն իւսթիւնդէ էօթէն քուշու գէօրդիւմ.

2) Դրաբ. Թերթք գրոց Լևոնի՝ որդւոյ դրացւոյ իմոյ.

Փրանս. les feuilles des livres de Léon, fils de mon voisin.

ռուս. листы книги Левона, сына моего соседа.

Աշխ. Դրացիիս որդու՝ Լևոնի գրքերի թերթերը.

Թրք. Կոնշումուն օղլու Լևոնըն քիթարլարընըն եափբաբ-
Աբըլ:

ինչից է առաջացել արդյոք հայերենի շարադասության այս հեղաշրջումը. ինչ է պատճառը, որ հայերենը՝ որի շարադասությունը նման էր իր շրջակա և տիրող ազգերի լեզուներին, այն է լատիներենի, հունարենի, պարսկերենի, արաբերենի, ասորերենի և նույն իսկ քրդերենի շարադասության, հանկարծ հեռանում է այս բոլորից և նմանվում է թուրք-թաթարական լեզուների շարադասության: Բոլորովին պատահական է այս նմանությունը և հայերենի շարադասության հեղաշրջումը պատճառներ չունի:

Իմ նախորդ աշխատություններից երկուսի մեջ շոշափել եմ այս հարցը. նախ «Պատմութիւն Հայոց նոր գրականութեան» (Վաղարշապատ 1906), էջ 10՝ երեւոյթը համարել եմ պարզապես թուրք լեզվի ազդեցության արդյունք: Ավելի ուշ (Հայ Բարբառագիտութիւն, Մոսկվա — Նոր-Նախիջևան 1911, էջ 24) կոսկածով եմ վերաբերվում հարցին: «Ամին ինչ կը կատարվի ճիշտ այնպես, որ կարծես թե նոր հայերենի շարադասությունը թուրքերենի վրա կաղապարված է: Այս հետաքննելի խնդրի մասին տես Pedersen KZ 32, 472»:

Լեզվաբանական երեւոյթների մեջ վճիռը հաճախ պատմության է պատկանում: Այսպես նաև այստեղ:

Է դարի պատմագիր Հովհաննես Մամիկոնյանը, ինչպես տեսանք վերը էջ 228, գրում է այնպիսի մի լեզվով, որ տեղ տեղ շատ չի տարբերվում արգի աշխարհաբարի շարադասությունից և երբեմն էլ բոլորովին նույն է: Ահա մի քանի օրինակ.

Տնւր ինձ երկոտասան տարւոյ հարկ, որ զօրքդ քո զիմ երկքիւ զխոտն եւ զհացն կերան եւ զփայտսն այրեցին:

Եւ դարձեալ զսապոնի գինսն վաթսուն հազար գահեկան, ար գթո զօրացն զգիշահոտ հալաւն եւ զարինաթաթախ հանգերձան լուանալ տուաք և ագաք. Ջորեքհարիւր հազար դահե՛կանի խոտ են կերեալ ի դաշտէդ:

Ձջրոյ եւ զհացի գինն թողում:

Այս երկու տարի է, որ յինէն կտրեալ էին:

Հովհաննես Մամիկոնյանից երկու դար ավելի ուշ՝ Նարեկային էլ ճիշտ աշխարհաբարի շարադասությամբ գրում է.

Այդ ոս ու տօսալո ծառերդ՝ վարդագոյն ոստս արձակեցին (տես վերը՝ էջ 230):

Եթե այս երկու հեղինակները թուրքերի արշավանքից (1021) է՛լ ավելի առաջ գրում են արդի աշխարհաբարի շար-

քով, ուրիմ: փոփոխությունը կատարված է ոչ թե իռլերիւնի
ազդեցութեամբ, այլ նրանից անկախաբար:

Նույն իսկ վիպասանական երգի մեջ տւենք,

Ընդ եղեղան փող ծուխ ելանէր.

Ընդ եղեղան փող բոց ելանէր.

որ համապատասխանում է ճիշտ արդի աշխարհարարի (արեւ-
մշտյան գրական) հետեյալ ձևին.

Նղեգին փողէն ծուխ կելնէր,

Եղեգին փողէն բոց կելնէր:

Մենք սրանով չբացատրեցինք, թե ինչն էր շարադասու-
թյան հեղաշրջման սլատհաւոր, բայց հաստատեցինք նրա գոյու-
թյունը մեր լեզվի հնագույն շրջանում, ինչպես և թուրքերե-
նից անկախ լինելը: Թերևս թուրքերենը իր կողմից առանձին
զարկ ափած լինի այդ շարժման, բայց այնուամենայնիվ շար-
ժումն անկախ է:

Մնում է միզ խոռել բառերի իմաստաբանական կողմի
մասին, որ շատ կետերով նույնանում է ոճաբանութեան հետ:

Ձուտ թուրքերենը աղքատիկ լեզու է. նա ընդհանրապես
չունի բառեր բարգելու սովորությունը, որով կարելի էր նորա-
նոր բառեր ստեղծել լեզվի մեջ: Հարուստ չէ նաև մասնիկներ
կողմից, որով չափավորվում է նաև ածանց բառերի թիվը:
Իր այս թերին լրացնելու համար նա դիմում է փոխառութեան:
Փոխառությունները կատարվել են ընդհանրապես արաբերենից
ու պարսկերենից: Ես հաշվեցի Պետրոս Զեքի Կարապետյանի
առկերկն լրագրանի ըսվանդակած բառերը և գտա 29,326 բառ,
որից միայն 6812 բառն է թուրքերեն, մնացյալը փոխառյալ է:
Այնպես որ փոխառութեանց թիվը մոտ 4¹/₂ անգամ գերազան-
ցում է ընդիկ թուրքական բառերից:

Հեղուհ հարստացնելու երկրորդ միջոցը, որին դիմել է
թուրքերենը, բառերին նորանոր իմաստներ տալն է: Այդ նո-
րանոր իմաստները ավելացել են նաև հայերեն համապատասխան
բառի վրա: Այս է, ինչ որ կոչում ենք իմաստաբանական
կողմը:

Դնում ենք այստեղ մի քանի օրինակ.

Թրք. (<պրս.) իլեր նշանակում է թե «թոք» և թե
«լարդ». զանազանելու համար ասում են ազ (սպիտակ) իլեր

«թոք» և qara (սև) jiger «լյարդ»։ սրան հետեւելով հայերեն էլ ասվում է ներմալ թոք «թոք», սև թոք «լյարդ»։

Թրք. timur, ժղ. demir «երկաթ» նշանակում է նաև «նավթ խարխա»։ հայերենի մեջ էլ երկաթ բառը ստացել է այս երկրորդ իմաստը։ ինչ. նալը երկաթ նետեց։

Թրք. bilmek «գիտնալ. 2. կարծել»։ ըստ այսմ հյ. գիտնալ նշանակում է նաև «կարծել»։ ինչ. ես հայ գիտցայ «կարծեցի թե հայ է»։

Թրք. almaq «առնել. 2. գնել. 3. տիրել, գրավել. 4. ընդունել»։ նույնպես նաև հյ. առնել բայը. ինչ. երկու հաց առի (գնեցի)։ Քաղաքը առին (գրավեցին)։ Ներկեցինք, բայց ներկ չէ առել (ընդունիլ)։

Թրք. basmaq «կոխել. 2. տպել. 3. ճնշել. սեղմել. 4. թեփակոխել, սկսել. 5. ոստիկանության կողմից տունը հանկարծ խուզարկության ենթարկել. 6. հրդեհը հանգցնել»։ Այսպես նաև հյ. ինչ. այս գիրքը ո՞ր տպարանը կոխված է. Ուժով կոխէ՛. Հինգ տարեկանը նոր կոխեց. Տաքը կոխեց. Ոստիկանները զիշերը տունը կոխեր են. Կրակը կոխեցին (հրդեհը հանգցրին)։

Թրք. sürmek «քշել. 2. վանել. 3. աքսորել. 4. փորք լուծել. 5. անցկացնել. 6. տեկել»։ այսպես նաև հյ. ինչ. Սա ճանճերը քշէ՛. Բանտարկյալները Պենկագի քշեցին. Փորս կը քշե կոր. Կեղծ հիմզեցողը քշեցին. Սուտը իրավի տեղ կը քշեն. Երկու ամիս քշեց։

Թրք. çekmek «քաշել», որի ստացած բաղմաթիվ իմաստների համեմատ էլ հայերենն ասվում է. Երեք ամիս կը քաշե (կտահի). Ցավ քաշել. Ախ քաշել. Պատկեր քաշել. Ճիկարա մը քաշե (ծխել). Ձեռք քաշե (թո՛ղ, հրաժարվիր). Կյանք կը քաշե. Հօրը քաշեր է (նրան է նմանում). Շունչ քաշեց. Չորս օխա կը քաշե. Ծանր կը քաշե (կշռել). Դանակ քաշեց. Մաքուրի քաշեցի (մաքրադրեցի). Թի քաշել (թխավարել), ևն ևն։

Արևելյան բարբառներում էլ ունինք մերաշ կամ մի գլուխ, որ նշանակում է «շարունակ» և կաղմված է Թրք. bir baş «մի գլուխ» ձևի վրայից. ինչ. Մի գլուխ (կամ մերաշ) գովում է։

Երբեմն այս Թարգմանությունները սխալ են կատարվում. օրինակ.

Թրք. sahat iki sularında «ժամը երկուսի կողմերը»։ այստեղ su փոխ է առնված պրս. su «կողմ» բառից, բայց ժողո-

վորդը կարծել է, թե թրք. su «ջուր» բառից է, ուստի և կազմել է «ծամը երկուքին ջուրերը» տարօրինակ ասացվածք:

Խրիմի և Նոր-Նախիջևանի հայերը գործ են սծում ինչ բառը բացասական «ոչ» իմաստով. օր. ինչ աս, ինչ ան «ոչ այս, ոչ այն»: Այս ձևը առաջացել է թրք. ne bu, ne o «ոչ այս, ոչ այն» ձևից, որի մեջ ne «պրս. ne «ոչ» բառը առնվել է իշրն թրք. ne «ինչ»:

Թրք. işim bitdi նշանակում է «գործս վերջացավ, բանս վերջացավ». այստեղ bitdi «վերջացավ» առաջանում է bitmek «վերջանալ» բայից և զուտ թուրքերեն է: Բայց կա նաև թրք. bitmek «բուսնել», որի հետ շփոթելով առաջինը, հայերենի մեջ թարգմանել են բանս բուսաւ «գործս ծանր դրություն ստացավ» (տես «Յուշադան», Վիեննա 265):

Այս անսակետից շատ զվարճալի և տարօրինակ է պրս. pûşî բառը: Սա մի տեսակ շոր է, որ կանայք իրենց գլխին են կապում: Ծաղում է պրս. pûş-îdan «ծածկել, հազնել» բայից: Հայոց մեջ դարձել է փոշի և պահել է նույն «գլխաշոր» իմաստը: Բայց հիմա էլ կարծելով թե այս փոշի բառը «հողի փոշի» իմաստից է, դարձրել են բոզ «գլխաշոր» (Ախտայի և Մարաղայի բարբառ):

Իրրեմն էլ բառի ձևն ու նշանակությունը հարմարեցրած է թուրքերենի վրայից: Այսպես՝ սարսել «ցնցել» խառնուրդն է հյ. սարսել «վախենալ» և թրք. sarımaq «ցնցել» բայերի.— փառատել «գիշատել, պատառոտել» խառնուրդն է հյ. փարատել «ցրվել, վանել» և թրք. paralamak «գիշատել, պատառոտել» բառերի (որից և փարատան «շորերը շուտ մաշող»):

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԼԱՏԻՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Հայոց շփումը եվրոպացոց հետ սկսվում է Գրիկիայում, ԺԱ դարի սկզբից, երբ գանազան եվրոպացի ուխտավորներ սկսել էին ուխտի գալ Երուսաղեմ: Զանազան արկածախնդիր ասպետներ այս ժամանակ դիմում էին դեպի Ասորիք և այնտեղ գործ ու պաշտոն որոնում: Նույնիսկ Ռուբինյան իշխանությունից առաջ, նրա նախորդակին, երբ այլևայլ հայ իշխաններ Հունաց կայսրության հովանու տակ փոքրիկ ինքնավարություններ էին կազմել, հիշատակված են եվրոպացի ասպետներ, որոնք նույն հայ իշխանների ծառայության մեջ էին մտել: Այսպես, օրինակ՝ 1073 թվին, երբ հունադավան հայ Փիլարտոս իշխանը Զահան գավառի, Անտիոքի, Ուռհայի և շրջակա քաղաքներին տեր դառնալով՝ Մարաշում իր աթոռը հաստատեց, հայերի և այլազգիների հետ իրեն ծառայության կանչեց նաև մի խումբ եվրոպացի կոմսեր: Խաչակրաց ժամանակ հայոց և եվրոպացոց հարաբերություններն ավելի սերտացան: Նույնիսկ առաջին խաչակիրները (1096 թ.), որ կես ախիոնանոց բանակով անցան Գրիկիայից, մեծ օգնություն գտան մեր Կոստանդին Ա իշխանից, որին իբր շնորհակալություն տվին մարկիզ տիտղոսը: Ասորիքում եվրոպացիք հիմնեցին մի խումբ փոքրիկ ավատական իշխանություններ, որոնցից նշանավոր են Անտիոքի, Եդեսիայի և Տրիպոլիսի դքսությունները և Աքիայի կոմսությունը: Երուսաղեմում հիմնվեց առանձին եվրոպական թագավորություն: Այս իշխանություններից շատերը անմիջական կապ ունեին հայոց հետ, Եդեսիայի դքսության հպատակների մեջ, քաղաքացի բնակչության մեծամասնությունը հայերն էին կազմում: սրանց ազդեցությունը այնքան մեծ էր, որ լատին իշխանները ամուսնանում

էին հայ իշխանուհիներին հետ, որպէսզի իրենց դիրքը ավելի ամուր լինի: Երուսաղեմի լատին թագավորների թագուհիները դրեթե բոլորը հայ էին: Բոլոր եվրոպացի իշխանները հայոց օգնութիւնն էին փնտրում և իրենց բանակը աշխատում էին գորացնել հայ զինվորներով:

Հայ-եվրոպական շփման մեծագույն թափը Լեոն Բ-ի ժամանակ եղավ: Ընդունելով իր թագը երրորդ խաչակրութեան առաջնորդ՝ Դերմանիո Ֆրեդերիկոս և Հենրիկոս 2. կայսրների ձեռքից (1199 թ.) և հիմնելով Ռուբինյան թագավորութիւնը, նա կարգավորեց իր երկիրը եվրոպական կարգերով, որոնք պատվաստեց հին հայկական կարգերի վրա: Նա ընդունեց ավատական թագավորութեան ձևը, որ Եվրոպայի մեջ այն ժամանակ սովորական էր. պարոն, գունդատապլ, մարաջատ, ջամպլայն, ջանցլեր, պրոկսիմոս, սինիշալ և ուրիշ լատինական անուններ ու պաշտոններ հայոց մեջ մտան: Հրաժիրիյեյին Ֆրանսիացի, իտալացի, գերմանացի ու անգլիացի բաղմաթիվ պաշտոնյաներ, զորավարներ, դատավորներ, ասպետներ, վաճառականներ և այլն: Սրանց հետ եկան եվրոպացի գաղթականներ և հաստաավեցին Կիլիկիայում: Այս գաղթականների մեջ հիշատակելի են ճենոպացիք, որոնք պարապում էին մշակութամբ, վենետիկցիք, որոնք պահում էին հյուրանոցներ, գինետոններ, կաշու, կտավի և երկաթի գործարաններ և այլն: Այսպէս նախահանգիստը ԺԳ և ԺԴ դարերում Արեւելքի ու Արեւմուտքի կապն էր դարձել. Իտալիա, Ֆրանսիա, Սպանիա և բովանդակ Եվրոպա նրա միջոցով հաղորդակցութեան էին մտած Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Զինաստանի հետ. Յուրենցայի, Պալիայի, Վենետիկի, Զենոպայի, Պիզայի, Լիվոռնոյի, Միլիիայի, Կատալոնիայի, Սպանիայի, Անգլիայի, Մարսիլիայի և Կրետե ու Կիպրոս հաստատված եվրոպացոց նաւերը անդադար ելումուտ էին գործում ներմուծութեան և արտածութեան համար: Այսպէս մի եվրոպական քաղաք դարձավ. այնտեղ էին գանազան եվրոպական ազգերի գունցները, հյուպատոսները. եվրոպացոց թփի շատութեան պատճառով այնտեղ բացվեց մինչև անգամ դպրոց՝ լատիններենի ուսման համար:

Լեոն Բ-ի դուստրը՝ Զապել, ամուսնացել էր Անտիոքի իշխանի որդու՝ Փիլիպպոսի հետ, որով Լեոնի մահից հետո Կիլիկիայի հայկական գահը նրան անցավ: Այնուհետև ավելի է գորանում խնամութիւնը հայ թագավորների և եվրոպացի իշխանական

տոհմերի միջև, այնպես որ վերջապես հայոց զահր անգնում է եվրոպացոց ձեռքը: Բնականաբար այս նորեկ թագաւորները իրենց հետ պիտի բերեին բազմաթիվ հետևորդներ, որոնց բաշխում էին պետական մեծամեծ պաշտոններ, հողեր և կալվածներ:

Այս բոլոր հարաբերությունները, եվրոպական գաղութները, պաշտոնյաների բազմութիւնը և այլն, չէին կարող առանց ազդեցութեան միայն հայ կյանքի վրա: Ժամանակակիցները խոսում են երեք տեսակ նոր փոփոխութեան մասին, որ սեղդակի եվրոպացոց ազդեցութեան արդիւնքն էին, այն է՝ կրօնական և ծիսական նորմուծութիւններ՝ կաթոլիկ եկեղեցու համաձայն, եվրոպական տարազ և արդուզարդ, եվրոպական ավատական վարչական ձև ու պաշտոններ: Այսպես է գրում օրինակ՝ Լամբրոնացին 1195 թվին գրած մի նամակում, որ ուղղել է Լեոն Բ-ին. «Որպէս հրամայեցէք դուք մեզ՝ մեր առաջին հարցն շաւղաց ընթացակիցս լինել, լիք (լերուք) եւ դուք ձերոյն: Մի կայք բացազլուխ ըստ Լատինացւոց իշխանացն հւ թագաւորացն, զոր Հայք մարտականացն ասեն ձև. այլ դիք շարփուշ, որպէս ձեր նախնիքն: Աճեցուցէք զհերս եւ զմօրուս, որպէս ձեր հարքն: Զգեցէք դուռայ լայն եւ թաւ, եւ մի փիլոն եւ զսպալ ուստմուճանս: Հեծէք ի սախտեալ երիվարս ճուշանով եւ ոչ յանախտըս լատինս լինլով: Տուք պատիւ անուանց ամիրայ եւ հեճուպ եւ մարզպան եւ սպայասալար եւ այսպիսիս, եւ մի սիւր եւ պրոքսիմոս, գունդուստապլ եւ մարաջախտ եւ ձիաւոր եւ լիճ, որ Լատինացւոց է օրէն: Արդ փոխեցէք դուք զայս լատինացի ձևս եւ զանուանսն ի պարսիցն եւ ի հայոցն ձեւս եւ անուանս ըստ ձեր հարցն, եւ բարեգարդեցէ՛ք զձեր արքունիսդ առաջնոցն սովորութեամբն և մեք հաւանիմք Ձորոյգետացեացն եւ փոխեմք զմերս» (տպ. Վենետ. 1838, էջ 234—5):

Երբ տարազ, վարչական ձևեր և կրոնական ծեսեր ու սովորութիւններ մտնում էին Կիլիկիայի հայոց մեջ, անկարելի էր որ սրանց հետ միասին նաև իրենց անունները չփոխադրվեին: Վերևում տեսանք մի խումբ պաշտոնների անուններ, որ մտել են այն ժամանակ հայերենի մեջ և որոնցից ոմանք շարունակում են իրենց գոյութիւնը մինչև այսօր էլ (ինչ. պարոն, մարաջախտ): Բայց հայերենի փոխառութիւնները եվրոպացիներից միայն այս փոքր սահմանի մեջ չէին, այլ կային անշուշտ գանազան ասպարեզներ լիբրաբերյալ տեսակ տեսակ փոխառութիւններ:

Ինչ աղբյուր ունինք այս փոխառությունները հավաքելու համար:

Միակ աղբյուրն է բնականաբար այն ամբողջ գրականությունը, որ ավանդված է մեզ այն ժամանակից, Բայց այս էլ մի քանի պակասություն ունի. նախ որ այդ աղբյուրներից շատերը հրատարակված ու տպագրությամբ մատչելի դարձած չեն. այսպես են բժշկարարներից, տոմարական գրվածքներից և գիվանական թղթերից շատերը: 2) Գրվածքներից մի քանիսը բառարանական բնույթ կրելով՝ կարելի չէ իմանալ թե հիշատակված եվրոպական բառերը պարզ տառադարձություններ են, թե իրոք ժողովրդական լեզվի մեջ գործածական ձևեր: 3) Այդ գրականությունը, ինչպես ամեն մի գրականություն, չի կարող լեզվի լրիվ պատկերը լինել և անշուշտ բոլոր եվրոպական փոխառությունները նրա մեջ ավանդված չեն: 4) Վերջապես նույն իսկ այս պայմանների տակ, ամփոփված ու հավաքված չեն այն բոլոր բառերը, որոնք գործածված են եղել այդ զանազան գործերի մեջ, Karst-ի աշխատության մեջ կան բազմաթիվ եվրոպական բառեր, բայց կարելի չէ անմիջապես օգտվել նրանցից, որովհետև կան նրանց մեջ անխտիր նաև վերոհիշատակյալ 2-րդ կարգի բառերից, որոնք ժողովրդական հարազատ փոխառությանց հետ գործ չունին:

Ինչ որ կարելի է եղել ինձ հավաքել բառարաններից ու հրատարակված զանազան բնագրերից՝ կազմում է 87 բառերի մի հավաքածու, որ ըստ նախորդների, դասավորում եմ հետևյալ երկու ցուցակների մեջ:

1. անբրուր «կոյսը»	Ֆր. empereur
2. անսիգ «օրենք»	assises
3. արծուէսք «արքեպիսկոպոս»	arcevesque
4. արմա «գինանշան»	իտալ. arma
5. արտիճուկ «կանկառ»	articiocco
6. առուգաթ «փաստարան»	avvocato
7. բասաճ «խաչակրաց արշավը»	Ֆր. passage
8. բէլ «կնքահայր»	baile «դաշակ»
9. բլայթ «դատի մեջ պաշտպանութ.»	plaid
10. բրաջուր «լատին քարոզիչ»	prêcheur
11. բրինձ «իշխան»	prince
12. բրվլէճ «արտոնություն»	privillage
13. քաղջեր «տոնապատն»	իտալ. calzare

14. գան (չափ է)
15. գոնթ «կոմս»
16. գումին «համայնք»
17. գունդասապլ «ախոռապետ»
18. գունց, գունս «կոմս»
19. գանփլ «տաճար»
20. գուրէթ «ցցունք»
21. դրավէրս «խաչի թևերը»
22. դըռյսք «ծամթել»
23. լեկաթ «պապի նվիրակ»
24. լեհլի «ծիու ծածկոց»
25. լիճ «ճորտ»
26. լիվր (դրամը)
27. կալօփ «ծիու վազք»
28. կարդինալ
29. հանապ «բաժակ»
30. հառնէզ «սարք»
31. հաստատ «ախլապոր»
32. ճնիժ «երինջ»
33. մա(յ)ստռ «խորհրդական»
34. մարաջախտ
35. մարզիզ
36. մարիաճ «ամուսնություն»
37. մարկ (դրամ)
38. մնուր «քարոզիչ»
39. մորթազ «սանդ»?
40. մորտ «ամանի ծեփ»
41. ունծայ (կշիռ)
42. պակ (զարդ)
43. պայլ «իշխան»
44. պաներ «դատի կանչող»
45. պատրոն (տիտղոս)
46. պարոն
47. պացին «կոնք»
48. պուրճէս «քաղաքացի»
49. պրացօլ «բազպան»
50. պրէֆաց, պրէֆասիօն, փրէֆացիօ
«պատարադի նախարան»

Ֆր.	canne
	comte
լտ.	commune
իտալ.	contestabile
հֆր.	cuens
ֆր.	temple
	toupet
	traverse
	trousse ?
	légal
մրգ.	lilach
ֆր.	lige
	livre
	galop
	cardinal
	hanap
	harnais
	hastai
	genisse
հֆր.	maistre
	mareschalt
	marchis
ֆր.	mariage
	marc
լտ.	minores
	mortarium
ֆր.	mortier
	once
	bague
	bail
	banier
	patron
	baron
	bassine
	bourgeois
մլտ.	brazalis
լտ.	praeatio, -nes

51. Զարիստր «գրքի գլուխ»
52. Զաբոն «վեղար»
53. Զալունջ «գանգատ»
54. Զամբու «դիվանատուն»
55. Զամբուլայն «սենեկապան»
56. Զամուայ «սենյակ» տես Զամբու
57. Զանուն «կրոնավոր»
58. Զանսլեր (պաշտոնյա)
59. Զաստել «պատեկ»
60. Զաստէլ «գլխակ»
61. ռիճ «հարուստ»
62. ռալգայ «բռնագրավում»
63. սալգել «բմբռնել, բռնագրավել»
64. սինիջալ (պաշտոնյա)
65. սիր «արքա»
66. սպառան «այտուց»
67. սրօս «այտուց»
68. սքրեթ «ծածուկ աղոթք»
69. սօլ «կոշիկ»
70. սօլ (դրամ)
71. վէսք «եպիսկոպոս»
72. տամ «իշխանունի»
73. տամոջել «ազնվական օրիորդ»
74. տուայր «օժիտ»
75. տուգատ (դրամ)
76. տուկ «դուքս»
77. տուպլ «կրկին»
78. տֆնդել «արգելել, պաշտպանել»
79. քիթ «ազատ, զերծ»
80. քումանտուր «հրամանատար»
81. օդրել «արտոնել»
82. օն (չափ)
83. օփրանտ «ժամուց»
84. ֆայել «գատը կորցնել»
85. ֆարսին «ձիու թոս»
86. ֆուա «լատին կրոնավոր»
87. ֆրեբ «խաչակիր՝ զինվոր»

հֆր.	chapistre
	chaperon
	chalonge
	chambre
	chambrelain
ֆր.	chanoine
	chancelier
հֆր.	chastier
	chastel
ֆր.	riche
հֆր.	saisia
ֆր.	saisir
	sénéchal
	sire
հֆր.	esparvain
ֆր.	suors
լտ.	secretus
	solea
հֆր.	sol
իտալ.	vescovo
ֆր.	dame
իտալ	damigella
ֆր.	douaire
	ducat
	duc
	double
	défendre
հֆր.	quite
ֆր.	commandeur
հֆր.	otrélér
ֆր.	aune
հֆր.	ofrende
ֆր.	faillir
	farcin
լտ.	frater
ֆր.	frère

1) Քննության և նրա զորությանց մասին.— չիք.

2) Կրոնական բառեր.— արծուէսք, բլաշուր, դանփի, դրա-
վէրս (թևեր խաչի), լեկաթ, կարդինալ, մնուր, օֆրանթ, ջանուն,
սքրեթ, պրէֆաց, վէսք, ֆոս.

3) Մարդ և մարմնի մասեր.— չիք

4) Հիվանդություններ և նմաններ.— սպառան, սրօս (ծիւ-
ռաքի այտուց), ֆարսին (քոս).

5) Կենդանիներ.— ճնիժ.

6) Ընտանիք.— բէլ ?

7) Երկրագործական.— արտիճուկ.

8) Անասնապահություն և գյուղատնտեսություն.— գուրթ
(ծիւռ ճակտի ցցունքը), լեհլի, կալօփ (ծին վաղեցնել).

9) Արհեստի վերաբերյալ.— ջարիստր (գլուխ).

10) Գոյներ.— չիք.

11) Վանառականություն.— չիք.

12) Շինարարական.— չիք.

13) Հագուստ և զարդ.— գաղջեր, դրոյսք, պակ, պրացօլ,
ջարրոն, սօլեր.

14) Ուտելիք և ըմպելիք.— չիք.

15) Առտեին տնտեսություն.— հանապ, հառնէզ, մորթալ
(սանդ), մորտ (ծեփ), պացին (կոնք).

16) Թիվ և չափ.— գան, լիվր, մարկ, ունծայ, տուպլ, սօլ,
տուգատ.

17) Մետաղներ.— չիք.

18) Ճամբի վերաբերյալ.— չիք.

19) Ժամանակ և տեղ.— չիք.

20) Երկիր և պետություն.— անբրուր, անսիզ, արմա, առու-
գաթ, բասաճ, բլայթել, բրինձ, բրվլէճ, գունդատապլ, գունց,
պոնթ, գումէն, լիճ, հաստատ (գինվոր), մայաստո, մարաջախո,
մարդիզ, պայլ, պաներ, պատրոն, պարոն, պուրճէս, ջալունջ,
ջամբո, ջամբուլայն, ջանսլեր, ջաստել (պատժել), ջաստէլ (դղյակ),
սայզայ (գրավում), սայզել, սինիջալ, սիր, տամ, տամոջել, տուկ-
տֆնդել, օդրել, քուճանտուր, ֆրեր, ֆայլել.

21) Սովորական կյանքի բառեր.— մարիաճ, ուճ, սայգել
(ըմբռնել), տուայր, քիթ (ազատ, գերծ).

22) Դերանուններ, շաղկապ և նմաններ.— չիք.

Վերոհիշյալ փոխառությունց առթիվ քննության առնելու-
հետևյալ խնդիրները կան.

1) Արդյոք վերոհիշյալ ցանկը ամբողջական է:

Այս մասին արդեն մի քիչ առաջ խոսել ենք: Որովհետև մեր աղբյուրներից շատերը դեռ հրատարակված չեն, մյուս կողմից որովհետև ոչ մի գրականություն կարող չէ լեզվի մեջ գործածված բոլոր բառերը գործադրություն դրած լինել, ուստի և ցանկը չի կարող ամբողջական լինել: Այս բանը կարելի է և ուրիշ կողմից էլ ապացուցանել: Ջեյթունի արդի բարբառում կա *wardon* ձևով մի բառ, որ նշանակում է «տան պատի մեջ բացված կամ առանձին տախտակով շինված պահարան»: Սա անշուշտ ֆրանս. *armoire* «պահարան, դարան, շկաֆ» բառն է: Ե՛րբ կարող է այս բառը մտած լինել Ջեյթունի բարբառի մեջ: ԺՊ դարից հետո, երբ Ռուսիայան պետությունը ջնջվեց և խաչակրությունները վերացան, եվրոպացոց ոտքը արդեն կտրվել էր Ասորիքից, ուստի չէր կարող որևէ ֆրանսերեն բառ մուտք գործել Կիլիկյան բարբառի մեջ: Փոխառությունը չէր կարող կատարվել նաև անուղղակի գծով, որովհետև ոչ թուրքերենի և ոչ էլ հարեվան որևէ հայ բարբառի մեջ չկա այս բառը: Ուստի պետք է ընդունենք, որ փոխառությունը տեղի է ունեցել ԺՊ դարից առաջ. և որովհետև այդ բառը գործածված չէ միջին հայերեն գրականության մեջ և ըստ այսմ պակասում է վերի ցանկում, հետևաբար գրականությունը, կամ որ նույն է, վերոհիշյալ ցանկը ամբողջական չէ: Կան անշուշտ դեռ մի խումբ ուրիշ կարևոր եվրոպական փոխառություններ, որոնք մուտք չեն գտած այդ ցանկում:

2) Արդյոք այս փոխառությունները գրական են, թե ժողովրդական:

Անշուշտ կլինեն բառեր, որոնք զուտ գրական ճանապարհով են մտած, բայց վերոհիշյալ բառերի յնույթը այնպես է առհասարակ, որ ժողովրդական են, այսինքն գործածված են իրապես խոսակցական լեզվի մեջ: Քիչ առաջ հիշված *wardon* բառը Ջեյթունի բարբառում ապացուցանում է, որ եվրոպական փոխառությունները նույն իսկ ժողովրդական լեզվի մեջ էին թափանցել: Հաճո՞ւ բարբառով կա մինչև այժմ հանօր «թառ» բառը, որ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ վերոհիշյալ հանապ <ֆրանս. *hanap* «մի տեսակ բաժակ ոտքով ու կափարիչով, որ գործածական էր Եվրոպայում ամբողջ միջին դարում» (Ֆրանսիայի մեջ մինչև ԺՋ դար, Ֆերմանիա մինչև ԺԸ դար):

Մեր բարբառների մեջ ընդարձակ տարածություն ունի

սօլ «կոշիկ» բառը, որ գիտեն Արաբկիր, Ապարան, Արճեշ, Բաղէշ, Թավրիզ, Խոյ, Խլաթ, Հազգո, Մոկք, Մուշ, Մարաղա, Նոր-Բայազետ, Շատախ, Ոգմի, Մալմաստ, Սասուն, Սուրմալու, Վան, Կղի, որից կան նույն իսկ սօլկար, սօլկրնոց բառերը: Արդ, այս բառը լատ. solea կամ ֆրանս. soulier բառն է:—Մեծ տարածություն չունի, բայց Սեբաստիայում գործածական է լէնի «մինդար, գրբ. ակումբ մաշկեայ», որ միջին հայերենի լենի «միւս վրայի ծածկոց» եվրոպական ձևով» բառն է և փոխառյալ է միջին բարձր գերմ. lilach ձևից: Այս օրինակները բավական են ապացուցանելու համար, որ եվրոպական փոխառությունները կրում են ժողովրդական բնույթ, ուստի և կատարված են ուղիղ գծով:

3) Ի՞նչ կուլտուրական արժեք են ներկայացնում այս փոխառությունները:

Հունական և մանավանդ պարսկական փոխառությունները քննելու ժամանակ՝ մենք կարողացանք երևան հանել կուլտուրական այն խոշոր ազդեցությունը, որ ունեցել էին այդ մեծ ազգերը հայոց վրա: Այդ ազդեցությունը երևան եկավ նրանից, որ փոխառությանց ցուցակում ամեն մի ստորաբաժանմունքի դեմ բառեր կային: Այսպես չեն սակայն եվրոպական փոխառությունները. բազմաթիվ ճյուղերի, ինչպես բնության և նրա զորության, մասին, մարդու և մարմնի զանազան մասերի մասին, ընտանիքի կազմության, գույների, վաճառականության, շինարարության, ուտելիքի և ըմպելիքի, մետաղագործության, ճամբորդության, ժամանակի և տեղի, ինչպես նաև դերասնուհիների, շաղկապների և նմանների վերաբերյալ ոչ մի բառ չկա ցանկում: Այս նշան է, որ այդ ճյուղերի կողմից եվրոպացիք որևէ ազդեցություն չեն գործել: Եվրոպական փոխառությունների կան կրոնական բաժնում, առտնին տնտեսության վերաբերյալ, երկրի և պետական կազմակերպության մասին, դրամի ու քաշի մասին, հագուստեղենի մասին և մի քանի բառ էլ հիվանդության, կենդանիների, երկրագործության, անասնապահության, արհեստների և սովորական կյանքի մասին: Պիտի սահմանափակվենք ուրեմն մենք էլ այս փոքրիկ շրջանի մեջ:

Ամենից ընդարձակ բաժիններն են կրոնականը (13 բառ) և պետականը (38 բառ): Այս 51 բառերը, որոնք ամբողջ եվրոպական փոխառությանց ²/₃ են կազմում, ուրիշ բան չեն, եթե ոչ նյութական ապացույցներ կամ փաստեր այն իրողության,

որի մասին պատմությունն էլ է վկայում, այսինքն եվրոպացոց կրօնական և վարչական ազդեցությունը.— առաջինը կաթոլիկական կարգերի ներմուծմամբ և երկրորդը՝ ավատական կարգերի մուտքով Կիլիկիայի թագավորության մեջ: Ավելացնենք այստեղ միայն այն՝ որ վարչական կամ պետական ազդեցությունն առելով պետք չէ միայն հասկանալ զուտ քաղաքականն ու զինվորականը, այլ նաև դատական կարգերի ներմուծումը, որին իբրև սպացույց են ծառայում մի խումբ դատական բառեր, այն է բլայթել «դատարանի առաջ իր դատը պաշտպանել», անսիզ «դատաստանագիրք կամ մատյան օրինաց», ջալունջ «դատական բողոք», գանգատ, արդի բառով հայց», ջաստել «պատժել», սայգալ «վեճի տակ եղած մի բանի գրավումը կամ նրա վրա դրված արգելքը դատական իշխանության կողմից», սայգել «գրավել», տֆնդել «պաշտպանել», ֆայլել «դատը կորցնել» (ընդամենը 8 բառ):

Մյուս բաժինները միասին ունին ընդամենը 24 բառ, որ կազմում է ամբողջի $\frac{1}{3}$ մասը: Ամբողջի համեմատությամբ սա մի շատ փոքր թիվ է, մասնավանդ երբ առնենք յուրաքանչյուր ստորաբաժանումը՝ առանձին: Համեմատությունը էլ ավելի կփոքրանա, երբ նկատենք, որ հիվանդությունների, անասնապահության և հագուստեղենի վերաբերյալ բառերից 7 վերաբերվում են ձիերի հիվանդությանց, կազմին, վազքին և ձիավորի հագուստին, մեկը՝ հառնելզ «սուպաս, կոհ, կազմած» գրեթե նույնպես ձիերի, որսի և գենքի համար է, և մեկն էլ ջարբոն՝ կրոնավորի վեղարի համար է: Այսպեսով այս 9 բառերն էլ կանցնեն իրապես ասպետական կյանքին (որ է պետական) և կրոնականին: Սրանով այս երկունսից դուրս մնացած բառերի թիվը կվերածվի 15-ի:

Երկրագործական բաժնից կա միայն մի բառ, որ է արննուկ կամ արտիմուկ. սա արևմտահայոց մեջ կանկառ, ռուս. артишок կոչված բույսն է, որ տալիս է շատ համեղ մի կերակուր: Այս բույսը ունի իր հետաքրքրական պատմությունը: Սա գիտական լեզվով cynara (ցինարա) կոչված բույսն է, որի ընտանին ծանոթ էր արաբների մեջ al-harṣai անունով: Արաբների ձեռքով հիշյալ բույսը ներմուծվեց Սպանիա, որտեղից մտավ Իտալիա, Ֆրանսիա, Հոլլանդիա, Անգլիա, ԺՁ դարի կեսին Շվեյցարիա, այսպեղից Գերմանիա և Գերմանիայի վրայով Ռուսաստան: Երկրից երկիր անցնելով բույսի արաբերեն անունը հետզհետե

փոխեց իր կերպարանքը. Իտալիայում կոչվում էր articiocco, ֆրանս. եղավ artichaut, գերմ. artischoke, որից էլ ռուս. артишок: Ռուսերնյանց շրջանում իտալական ձևով ներմուծվելով Գիլիկիա, կոչվել է հյ. արտիճուկ կամ արճնուկ: Չգիտեմ, թե այս բույսը այժմ էլ մշակվո՞ւմ է Գիլիկիայում. բայց հայտնի է, որ Գովկասում և Ռուսական Հայաստանում չկար. միայն վերջերս, սովետական շրջանում, տաճկահայ գաղթականները սկսեցին փորձեր անել Երևանի շուրջը նույն բույսի մշակությունը տա-
րածելու:

Անասնապահական ճյուղից կա միայն ճնիժ «երինջ» բառը, որի գոյությունը թերևս պետք է բացատրել կովի մի առանձին եվրոպական տեսակի ներմուծումով դեպի Գիլիկիա:

Առտնին տնտեսության բաժինը գիտե երեք տեսակ ամա-
նեղենի անուս, որոնք են ճանապ Երաժակ, մորթաղ «սանդ», պացին «կոնք». սրանցից դուրս կա մորտ «ամանների բերանը գոցելու հատուկ ծեփ կամ շաղախ. lut»: Ամանեղենի փոխադրու-
թյունը երկրից երկիր ծանոթ երևույթ է. նորամույժ առարկայի հետ գալիս է նաև իր անունը:

Սրանցից դուրս մնում են փողերի անուններ՝ լիվր, մարկ, սոլ, կշիռքի մի փոքր չափ՝ ունծայ, գրական՝ ջաբխատր «գրքի գլուխ», զարդեղենի վերաբերյալ՝ պակ «մի տեսակ կանացի զարդ», և սովորական կյանքի բառերից՝ սայգել «լմբոնել», աուայր «օժիտ», քիթ «գերծ, ազատ»: Սրանով էլ սահմանափակ-
վում է եվրոպական քաղաքակրթության ազդեցությունը հայ
կյանքի վրա, Գիլիկիայում:

4) Փոխառությունները ինչ տարածություն ունեցան. ար-
դյոք նրանք սահմանափակված էին միայն Գիլիկիայում, թե
կային նաև բուն Հայաստանում:

Այս հարցին չի կարելի միանգամից դրական կամ բացա-
սական պատասխան տալ. որոշ բառեր նայելով թե իրենց նշա-
նակած առարկաները ինչքան տեղ մուտք էին գործել, տարած-
ված էին նաև ավելի հեռուները. մյուսները մնացել էին ան-
շուշտ միայն Գիլիկիայում. օրինակ սոլ բառը՝ ինչպես տեսանք,
հասել է մինչև Կովկաս և Ասորպատական. և մինչև անգամ մուտք
է գործել ուրիշ հարևան ժողովուրդների մեջ. այսպես քրդերի,
զաղաների, ասորիների և քաղղեացոց.—արմա բառը գիտե Մի-
նաս Համդեցին.—կաթուղիական կրոնի վերաբերյալ բառերը

գտնվում էին նաև Հայաստանի, Ատրպատականի և Վրաստանի կաթոլիկացած շրջաններում. օր. Երնջակի շրջանից ունինք զանազան ֆրանսեր.— քաղաքական բառերից պարոն և ջամբո ստացել են լայն տարածում. այնպես որ Սիմեոն կաթողիկոսը իր հավաքածուն կոչում է ջամբո, Բայց պետք է կարծել, որ մնացյալ բառերը ընդհանրապես տեղական նշանակություն են ունեցել:

5) Ինչքան կյանք ունեցան այս փոխառությունները և մինչև երբ ապրեցին մեր լեզվի մեջ:

Քանի որ, ինչպես տեսանք, փոխառությունները, մեծ մասամբ վարչական ու կաթոլիկ կրոնին հատուկ բառեր էին, բնականաբար Կիլիկյան Թագավորության կործանումով և եվրոպացոց վտարումով պիտի վերանային: Ժողովրդի մեջ կարող էին իրենց գոյությունը շարունակել այն բառերը միայն, որոնք զուտ քաղաքակրթական նշանակություն ունեին, մինչև որ նոր առարկաներ գալով փոխարինեին նրանց: Այդպիսիների թիվը արդեն շատ քիչ էր:

Հիշատակված 87 փոխառություններից միայն վեցը այսօր գործածական են հայերենի մեջ. սրանք են կարդինալ, սօլ, հանապ, մարաջախտ, մարգիզ, պարոն.—սրանցից կարդինալ և մարգիզ նոր փոխառություններ են ֆրանսերենից, մարաջախտ և պարոն գրագիտների ձեռքով վերակենդանացրած բառեր են, և միայն հաճապ ու սօլ բառերն են՝ որ գործածական են բուն ժողովրդի մեջ. ավելացնենք նաև սրանց վրա Զեյթունցոց առժօրը, որով պիտի ունենանք 3 բառ, գրական բառերի հետ միասին ընդամենը 5 բառ, որ մնացել են եվրոպական միջնադարյան ազդեցությունից:

Բառերի քննությունը վերջացնելուց հետո պետք է տեսնենք, թե ինչ ազդեցություն է գործել Մվրոպան հայերեն լեզվի ներքին կազմության, ոճաբանության և քերականության վրա: Այստեղ ունինք խոսելու ավելի առատ նյութ, քան բառական փոխառությանց մասին էր:

Լեզվի պատմիչները այս շրջանի ծնունդն են համարում մի բոլորովին նոր հայերեն, որ կոչում են լատինաբան հայերեն, և որի հորինումը վերագրում են ունիթոուներին:

Մենք էլ ծանոթանանք ուրեմն նախապես այս անվան հետ և պատմենք համառոտիվ. թե ինչպես և երբ երևան եկան նրանք մեր երկրում և ինչ եղավ նրանց գործունեությունը:

կիլիկիայում ձեռք բերած հաջողութիւններէն քաջալեր-
փելով պապերը ուզում էին Արեւելքում կաթողիկոսական պրոպա-
գանդան ազնիւ հաստատուն ու տեւական հիմքերի վրա դնել:
Այս նպատակով կազմվեց միաբանողներէ կամ լատին բառով
ունիթոններ կարգը, հետեյալ հանգամանքներէ տակ*):

1316 թվին Արեւելք ուղարկվեց Բարթուղիմեոս անունով մի
նշանավոր եպիսկոպոս, որ Խալիայի Գլոնիա քաղաքիցն էր:
Երկու ընկերներով միասին Բարթուղիմեոսը նստավ Ատրպա-
տականի Մարաղա քաղաքը, որ այն ժամանակ Թաթարաց Հու-
լաղու խանի յաթոռանիստն էր և այս ուսումնասիր իշխանի
շնորհիվ բավական ծաղկած վիճակ ուներ: Թաթարները նախ
քան մահմեդականութիւն ընդունելը համակիր էին քրիստո-
նեութիւն, ուստի իրավունք տվին Բարթուղիմեոսին ազատ ու
համարձակ գործելու: Ըստ այսմ Բարթուղիմեոսն էլ սկսեց իր
քարոզչական գործունեութիւնը, շատերին հրապուրեց իր կողմը
և տեսնելով, որ գործը հաջող է գնում, շինեց մի վանք, որտե-
ղից սկսեց քարոզիչներ ուղարկել շրջակայքը: Իր գիտնական
համբավից հրապուրվելով Հայաստանից զանազան վարդապետ-
ներ դալին էին նրա մօտ աշակերտելու: Սրանց մէջ նշանավոր
եղավ Քոնեցի Հովհան վարդապետը, որ տարի ու կես մնալով
Բարթուղիմեոսի մօտ, սովորեց լատիներենը և սովորեցրեց հա-
յերենը նրան և նրա ընկերներին: Իսկույն սկսեցին զանազան
լատիներեն աստվածաբանական գրքեր հայերենի թարգմանել:
Քոնեցին այնքան սիրեց Բարթուղիմեոսին, որ համոզեց նրան
վերջապես գալ Հայաստան և հաստատուիլ Քոնիի վանքը
(1330): Այստեղ բացին վարդապետարան, ուր սովորում էին
քաղմաթիվ հայ վարդապետներ: Քոնեցին ընդունեց լատին դա-
վանութիւնը և հաջողեց իրեն հետ միացնել նաև Քոնիի ժո-
ղովուրդը: Այնուհետև ազնիւ ընդարձակելու համար ասպարեզը,
որոշեց բոլոր հայերին դալանաբոխ անել և այս նպատակով
լատին վարդապետների օրինակով կազմեց կրօնավարական մի
ուխտ՝ որ կոչվում էր միաբանող եղբայրներ կամ լատիներեն
բառով fratres unitores: Մի քանի դար տեւում է սրանց կրօնա-
կոն գործունեութիւնը, հաջողում են իրենց հետևորդների թիվը
հասցնել մինչև 20,000 ամբողջ Հայաստանում, Ատրպատական

*) Ալիշան, Միսական, էջ 352 և այլն: Զորբհանալիան, Պատմ. հայերէն
գալութեան, հատ. Բ, էջ 194—212:

նում և Վրաստանում, որից հետո հետզհետե պակասելով ոչընչանում են:

Կրոնական պատմությունը թողնելով մի կողմ, տեսնենք մենք ունիթոոների դրական գործունեությունը:

Քունի հաստատվելուց մինչև ժ. Դ դարի կեսը, այն է 25 տարվա ընթացքում մեղ հայտնի են 25 կտոր թարգմանություն, որոնք հետևյալներն են իրենց ժամանակադրական կարգով:

- 1) Բարթողիմեոսի Քարոզչիրք.
- 2) » Կանոնակոն թուղթ.
- 3) » Յաղագս վեցօրեայ Արարչութեան.
- 4) Ս. Թովմայի Ակուինացույ Յաղագս խորհրդոց եկեղեցւոյ.
- 5) » Գիրք ընդդէմ հեթանոսաց.
- 6) » Յաղագս րնութեանց և անձնաւորութեան Քրիստոսի.
- 7) Պետրոսի Արագոնացույ Գիրք դատաստանաց.
- 8) » Կանոնագիրք կամ իրաւագիրք.
- 9) » Յաղագս եօթն մեղաց.
- 10) Նույնի Գիրք Առաքինութեանց.
- 11) Յաղագս Մոլութեանց.
- 12) Յաղագս խոստովանութեան.
- 13) Գիրք դժոխոց.
- 14) Սուր Պետրոսի.
- 15) Ժամագիրք Դոմինիկեանց.
- 16) Միստայ, որ է Պատարագամատոյց.
- 17) Ալբերգի Աստուածաբանութիւն.
- 18) Արիստոտէլի Վերլուծութիւն ստորոգութեանց.
- 19) Ս. Օգոստինոսի Կանոնք.
- 20) Կացուցմունք (իմա Սահմանադրութիւն) կարգի եղարդ Քարոզողաց.
- 21) Գիրք յաղագս հոգւոց.
- 22) Յաղագս Հրեշտակաց.
- 23) Կայծականց գիրք Բեղայի.
- 24) Գանձ վարդապետութեան Քրիստոսի.
- 25) Մեկնութիւն պատարագի Իննովկենտեայ Գ.

Այս թարգմանությունները կատարվել են մեծ մասամբ լատին Բարթողիմեոս եպիսկոպոսի, Պետրոս Արագոնացու (սպանիացի) ձեռքով, մի քանիսն էլ Հովհան Քոնեցու, Հակոբ վարդապետի և Հովհաննես Ջահկեցու ձեռքով:

Մեր մեջ տիրում է այն կարծիքը, թե հիշյալ լատին քաղաքները հայերեն լավ չիմանալով և կամ գիտամոլ հնարեցին մի նոր տեսակի հայերեն, որ ըստ ամենայնի ձևված էր լատիներեն լեզվի վրա և զբո համար էլ կոչվում է լատինարան հայերեն:

Այս կարծիքը, որի հեղինակը, ինչպես երևում է, Զարհուսայանն է (տե՛ս, էջ 49), բոլորովին սխալ է: Լատին քաղաքները բնավ կարիք չունենին հայերենի համար նորանոր ձևեր հնարելու: Նրանք եթե տգետ էին հայերենի գիտություն մեջ, առ առավելն քերականական սխալներ պիտի անեին, և ոչ թե հնարեին նոր նոր ձևեր կամ աային հայերենին մի նոր կազմակերպություն, ինչ որ ոչ թե ազեռի գործ է, այլ ընդհակառակը պահանջում է ավելի մեծ հմտություն, միայն ի չարը գործադրված:

Մեր ասածին իբրև ապացույց բաժական է մեջ բերել մի նմուշ Դսմինիկյան Ֆրա Պետրոս Արագոնացու լեզվից. (Յառաջաբան Առաքինութեանց գրքի, հանված Երևանի Թանգարանի ձեռագրից):

Վասն Այսորիկ ես նուաստ Ֆրա Պետրոս ի կարգէ քաղաքացիաց երանելոյն Դսմինիկոսի կամեցայ հաւաքել բանս ինչ ի յառաքինութեանցն որ սփռեալ կայր ի գիրս. թէպէտ փոքրութիւն մտաց իմոց ոչ բաւականանայր առ այսմ վասն գծաւորութեանց նիւթոց եւ արժանաւորութեանց, բայց սակայն յաղթահարեալ ի սիրոյ եղբարցն աղաչանաց ոչ վայել էր ընդդէմ ասել. վասնորոյ ապաւինեալ ի տէրն առաքինութեանցն ի Քրիստոս փրկիչն մեր, որ է զօրութիւն և իմաստութիւն Հօր, համարձակիմ սկիզբն առնել զբոց առաքինութեանց ի յօգուտ խոնարհաց. զի վասն նոցա ասէ Քրիստոս (Մատթէոս ԺԱ). Գոհանամ զքէն, Հայր, տէր երկնի եւ երկրի, զի ծածկեցեր զայս յիմաստնոց եւ ի գիրս”...

Ինչպես երևում է, այս հայերենը շատ կանոնավոր է և լատինարան կոչվելու ոչ մի պատճառ չունի:

Լատինարան հայերենը հորինված է ավելի ուշ, ԺԶ դարուն, Հռոմում:

Այս ժամանակ հայերը Իտալիայում կազմում էին մի ուժեղ գաղութ: Նրանք ուժեղ էին ոչ այնքան թվով, որչափ իրենց առևտրական գործունեությամբ. այս պատճառով էլ տեղական իշխանությունները քաջալերում էին նրանց ամեն կերպ

և տալիս էին այնպիսի արտոնություններ, որ նույն իսկ իտալացոց չէին տալիս: Այսպես 1579 թվին Վենետիկի հայ գաղութը կազմում է ինքնավար Ազգային Սահմանադրություն: Նույնը տեղի է ունենում ավելի մեծ չափով Լիվոռնոյում և այլն:

Այս հայերը բնականաբար պատկանում էին իրենց ազգային եկեղեցուն. Պապը ուզենալով որսալ նրանց, 1584 թվին հիմնեց Հռոմում Հավատոյ տարածման Միաբանությունը (Propaganda della fede), որին իսկույն հաջորդեց առանձին հայ տպարան: Այս տպարանը եղավ Պրոպագանդայի գործիքներից մեկը և նպատակ ունեւր իբ տպած կաթոլիկամիտ գրքերի, միջոցով կաթոլիկությունը տարածել Հայոց մեջ: Այս տպարանը՝ մինչև 1728 թիվը բավական ընդարձակ գործունեություն ցույց տվեց և տպեց շատ հայերեն գրքեր, ինչպես Տոմար Գրիգորեան, Կոնդակ Պապի, Այբբենարան, Քերականութիւն, Կղեմէս Գալանոսի Միաբանութիւն Ս. Եկեղեցւոյն Հայոց ընդ Ս. Եկեղեցւոյն Հռոմայ, Բառգիրք հայ-լատին և այլն: Ահա այստեղ, Պրոպագանդայի այս շրջանում, կազմվում է լատինարան հայերենը, որ պետք է կոչել ոչ թե ունիթոսական, այլ կոլեջյան հայերեն և որի հեղինակներն են Հռոմի դպրոցում սնված հայ կաթոլիկ վարդապետներ: Այսպիսիներից նշանավոր են Հովհաննես Հոլով և Բարսեղ Հոլով, երկուսն էլ Կոստանդնուպոլսեցի: Այս հայերենը համարվում է բարձր լեզու և շուտով տարածվում է ոչ միայն Հռոմի դպրոցի շրջանում մեծացած կաթոլիկ հայոց մեջ, այլ և դուրսը, նույն իսկ ազգային եկեղեցուն հավատաբխ մնացած հայ ուսումնականների մեջ: Այստեղ դնում ենք մի քանի նմուշներ լատինարան հայերենից:

Ես եմ ճանապարհ անաղարտելի, ճշմարտութիւն անստելի եւ կեան անեզրունալի: Ես եմ ճանապարհ ուղղագունեղ, ճշմարտութիւն վեհագունեղ, և կեան ճշմարիտ, կեան երանելի եւ կեան անստեղծ... Մարգեցի ուրեմն ծառայ քո ըն կենի քում, զի անդ է կեցութիւն իմ եւ սրբութիւն ճշմարիտ... Յորժամ ոք իրաւապէս արգելեցեալ է եւ ունի զբարի հաճութիւն եւ զառաքինական զիտաւորութիւն հաղորդելոյ, ոչ զրկի ի պտղոյ սրբազնութեան, Եւ թէպէտ իւրաքանչիւր ոք ջերմեռանդ վարէ յամենայնում աւուր եւ յամենայնում ժամու, առ հաղորդութիւնն Քի, առողջատրաբար եւ թարց արգելման մերձեանալ, սակայն պարտի նաւուրս ոմանս եւ ընկացուցեալս ժամանակս, զմարմին փրկչին իւրոյ ըղձականաւ վերայարգությամբ սրբազ-

նապէս վերընդունիլ եւ յաւէտ վերադիտել զպատիւն Այ, քան թէ խնդրել զիւրն մխիթարութիւն: Քանզի այնքանիցս խորհրդաբար հաղորդի եւ աներեւոյթաբար կերակրի, որքանիցս զներմարմնութեանն Քի խորհուրդ վերայարգէ եւ սիրով նորին բորբոքի:

(Թոմայի Գեմբեցւոյ, Յաղագս Համահետեւմանն Քրիստոսի, էջ 467, 469 և 562):

Անկարելոյ, յոգնակի՝ անկարելչունք:

Տեղի ինչ, շրջափակեցեալ պատուարաւ, եւ լարաբաժնեցեալ ի ներքս յորձապատիւք ճանապարհօք եւ համանմանիւք: Չորք եղեն անկարելչունք մանաւանդակսնք եւ ուշիմազոյգք. այսինքն Կրէտականն, Եգիպտականն, Լէմինիականն եւ Իգալականն: Եւ վիճակեցաւ այսմ անուան, ի գործոցն իւրոց արտակացելոց, իբր ասիցէր. անկար ի ներքս, ոչ գոյ ճար արանյանելոյ: Քանզի ի համանմանութենէ յորձապատեաց հւրագմապատկից ճանապարհացն, դժուարին իմն էր եւ գրեթէ՝ անկար զելն նորին գտանել, եթէ անգամ մի եւ եթ ներամտէր որ. զի որքան ջանայր խուզմամբ հպիլ յ'որ մտեալն էր, այնքան տարաձգիւր յելիցն եւ մոլորեցեալ վերադառնայր ի նոյն տեղի: Ուստի եւ արտասանեն վիպասանք, զերծեցեալ Թէզէոս աթեւաջի ի յանկարելչոյ անտի կրետականէ, (յ'ետ սատակելոյն զմինօցոյլն առասպելական,) Թելիւն Արիատնեայ, փաղանշանելով զուղիան, ընդ որ անցեալն էր: Աստուտ, ամենայն իրք դժուարիմացք եւ խրթնածածուկք եւ իրակութիւնք աշխատայորք, յարանուանին անկարելչունք. այնու, զի չկարէ, կամ դժուարապէս ըմբռնել մարթանայ միտո մարդկային, զիմաց եւ զհուն նոցին. 'ի Յունաց եւ 'ի Լաթինացոց Լուպիրինթուս վերածայնի (Չեորածութիւն յերկինս, Թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ, ի Վարդանայ Յունանեան, յամի ներմարմնութեան տեառն 1671 եւ ըն թուարբրութեան Արամազնւոյ 1120, յԱմսդէլրոգամի, էջ 292—4):

Արդ ծանօթութիւնս այս յառաջագայի ի հնգից զգայութեանց գլխաւորաց մարմնոյ, այսինքն ի տեսակէ, որ է յաչս, ի լսակէ՝ որ է յականջօ, ի հոտոտակէ՝ որ է քիմս, ի ճաշակէ՝ որ է ի բերանն եւ ի շօշափակէ՝ որ է ի ձեռս: Յառաջագայի եւս նոյն ծանօթութիւնս ի յիմացողականէ զգայութենէ, որ է ի յերեւակայութիւնս մտաց եւ ասի նախկին պատճառ եւ առաջին սկիզբն սիրոյ, Իսկ ըստ Արիստոտէլի՝ ըն գիրս հոգեաց և՛ ըն

գիրս զգայութեան եւ զգալեաց, յառաջագայի ծանօթութիւն-
այս յաչաց: Վասն զի նախ շարժի կամն իւրաքանչիւրոյ ուրուք
ի ծանօթութենէ յայսմանէ, յետոյ շարժի յիշողութիւնն, զկնի
որոյ դառնայ կամն եւ սկսանի հաճիլ ի յայն եւ ապա երեւա-
կայութիւն իրին. որով ներընկալաւ հոգին զայսպիսի հաճու-
թիւն, շարժէ զիղձ իմն ի սրտի առ ի ստացումն իրին հաճոյա-
ցելոյ: Իսկ իղձս այս ծնանի ի յուսոյ իմեքէ կարողանալոյ
ունել զայն, որում հաճեցաւն: Եւ յայսմանէ ըղձէ յառաջագայի
գերազանց զօրութիւնն սիրոյ, որ է հիմն եւ արմատ բնաւից
զօրութեանց, զի ըստ փորձացուցման սրբոյն Թօմայի եւ այլոց
փիլիսոփայից, ոչ ոք զօրութիւն կարէ զու առանց սիրոյ: Ըստ
որում և սուրբն Պօղոս յայսնաբանէ. ըն տրակոյջ որ առ Կորն-
թացիս: Եւ այսպէս համայնք զօրութիւնք սկսանին ի ճանաչ-
մանէ սիրոյ: Ուստի եթէ ոք կամիցի թարց սխալման դանա-
զանել զզօրութիւնն ի մոլութեանց, պարտի զգուշապէս նշմա-
րել, թէ ըն կիտում, նորո՞ւմ կամի առնել, շարժիցի ի սիրոյ, թէ
ոչ. եւ այսպէս հաւաստեալ կարասցէ իմանալ զճշմարտութիւնն.
Իմա եւ զայս, զի ըստ սրբոյն Օգոստինոսի, պարտ է պահել
զկարգ 'ն ամենայնում սիրելութեան: Քանզի նախ սիրելի է
Աձ, երկրորդ ծնողքն եւ հայրենին, եւ երրորդ մերձաւորքն եւ
այլք ի մարդկանէ ըստ իւրաքանչիւրոյ աստիճանի:

(Նորադոյն ծաղիկ զօրութեանց, Թարգմանեցեալ ի Յոնան-
նիսէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցւոյ, Հոռմ 1671 թ.,
էջ 12—15):

Պատանեկաց յեղիղուկն վար, ոոցին իսկ ըն բնաւս կող-
մանս ներմիտողն բար, ընտանեաց յսկզբան փափկակի դիպ-
մամբ, ճշմարտագոյն քան աստեղաց ի ծնիցեալս փշմամբ, բազ-
միցս, նամենայնում ներմակակերպին:

(Զտութիւն հայկաբանութեան, էջ 203):

Այժմ պետք է քննենք լատինարան հայերենի հորինվա-
ծությունը: Այս մասին մենք ունինք մի պատմական առաջնորդ.
դա է լատինաբան գրող Հովհաննես Հովով վարդապետի քերա-
կանությունը, որ կոչվում է Զտութիւն Հայկաբանութեան
(Pvritas lingvae armenicae), տպված Հոռվմում, 1674 թ., որին
և հետևում ենք քայլ առ քայլ*), թվելով միայն այն փոփոխու-
թյունները, որ մտքին լատինաբանները մեր լեզվի մեջ: Հար-

*) Մասամբ նաև Զաբբհանայան, Պտոմ. հայ. դպր. Բ, 51—53,

կազմը դեպքում լրացնում ենք մեր քաղվածքները այլ աղ-
բյուրներից, հրատարակված առձեռն գրականությունից:

Հոլովման մեջ եղած նորմուծություններն են.

1) Ներգոյականի կազմությունը. — բացի սովորական ձևից
լատինաբան հայերենը ընդունում է նաև ըն նախամասնիկի
կամ նախդիրի գործածությունը թե եզակիում և թե հոգնա-
կիում: Ձայնավորով սկսող բառերի մոտ այս մասնիկը դառնում
է ե և ուղղակի կցվում բառին: Օրինակ. եզ. — ըն բանում, նոս-
կում, նարեան, նաղբեր (աղբյուրում), նԱդամում, նԾայռջ,
նանձին, նաստեղ, ընհօր, ընկնոջ, ըն գեղջ, ըն տեառն, նաւուր,
ըն քեռ, ըն թուոջ:

Հոգ. — ըն բանս, նոսկիս, ըն միտս:

Ինչպե՞տ երևում է այս օրինակներից, ըն նախդիրը ինք-
նին բավական չէ կազմելու համար ներգոյական հոլովը, այլ
ինչպես լատիներենում, պահանջում է որ գոյականն էլ տրա-
կան կամ ավելի ճիշտ հին ներգոյական հոլովաձևն ունենա.
սրա համար էլ կցվում են եզակիում ում, -ոջ, -եր, -եղ ձևերը,
իսկ հոգնակիում -ս:

Ներգոյականի այս կազմությունը միայն գոյականների
հատուկ չէ բնականաբար, այլ նաև ածականներին, միջակ
ածականներին և դերբայներին. օր. ոմն — նումեմն, նումեք, նիմիք, —
հգ. նոմանս.

ոբ, — ո. — նորոմ, նոմ — հգ. նոբս, նոյս.

Դերբայ. — նեւն (ի լինելն), նեղանիւն, ըն լինելն, ըն սի-
րելն, կրավ. ըն սիրիւն, ըն լուանալն, ըն լնուլն:

Դերանուններից կա միայն՝

Նիւրեան, նիւրեանս, նայսմիկ, նայսոսիկ, նինքեան, ներ-
նոյնում, նիմում, նիմս և այլն, իսկ անձնական դերանունների
մեջ մուտք չի գտած:

2) Ի հոլովումը ընդհանրացել է և այնպիսի բառեր, որոնք
թեև բ են հանգում, բայց գրաբարի մեջ հոլովվում են -ու հո-
լովմամբ կամ այլ ձևով, լատինաբան հայերենում հոլովվում են
-եւ ձևով. ինչ.

արտօւր — արտօւեր

ծաղը — ծաղեր

մեղը — մեղեր

կղմինտը — կղմնտեր

քաղցը — քաղցեր, բց. ի քաղցերէ, գրծ. քաղցբբ.

3) Անեղական բառերը ք-ի հաղափումով վերածված են եղակիի. ինչ. կեան, միտ, աչ, վար, մեղ, փառ, օրէն, կամ, բար, արեւանում, հայրենի (փոխանակ ասելու կեանք, միտք, մեղք, փառք, օրէնք, կամք, աչք, վարք, բարք, հայրենիք).—Նույնպես հոլովման ժամանակ՝ ըն մտում, հոգ. ըն միտս, ներ մեքում խօսում (մեր լեզվի մեջ):

Մրա հակառակ անհոգնական անունները գործածում են իբր հոգնակի. ինչ. Զկարս քոյին՝ Մարդիկք:

4) Ածականների աստիճանները.

Բաղդատականի համար հատկացված է գոյն մասնիկը, իսկ գերադրականի համար գունեղ. ինչ.

խոնարհ	խոնարհագոյն	խոնարհագունեղ
սպիտակ	սպիտակագոյն	սպիտակագունեղ
բարի	բարեգոյն	բարեգունեղ

Սրանք համաձայն լատիներենի կարող են առլ մակբայներ. ինչ. որոշագունեղապէս:

5) Ածականների համաձայնութունը.—

Ածականը գրաբարի մեջ հետադաս լինելու դեպքում համաձայնվում է, նախադաս լինելու դեպքում չի համաձայնվում: Հատինարան հայերենի մեջ ածականը «պարտի համաձայնիլ ընդ գոյականին միշտ և ամենուրեք, այսինքն ոչ միայն մինչ հետեի գոյականին, այլ և մինչ նախադրի նմին»^{*)}. սրա համար էլ զանում ենք միշտ հայերենի համար խորթ դարձվածքներ. ինչ.

անուանց յատկից արականաց «ար. հտ. անուանց»

ի յեղականում սեռականում «եզ. սեռ.-ում»

ըն յոգնականում թուռջ «հզ. թվում»

ըն չափաւորի քաղցեբ

ի վերայ վախճանականաց տառից բայից հրամայականաց.

ըն վերջնում անկատարից բանից

ըն վերջնում աւարտեցելոց բանից

նազգում իւրաքանչիւրում

յատուկ է հմտի քերականի տարբերելն և արտադրելն զայն, որ ի ներտրամադրեցելում բանում:

յորժամ խորհիմք գներտրամադրեցելոյ բանէ.

յարմարից բայից անկիցն գտեցելոց պատշաճաւորութիւն.

^{*)} Զառութիւն Հայկաբանութեան, էջ 161:

Միջակ անուններից նշանակելի են՝ իւրաքանչէ. երկաքանչ, որոնցից տարբեր են իւրաքանչիւր, երկաքանչիւր:

Բայերի մեջ, ինչպես սպասելի էր, նորմությունները ավելի մեծ են քան մյուս մասունք բանինների մեջ.

1) Լծորդություններ.— Գլաբարի չորս լծորդությանց տեղ լատինաբանները ընդունում են քերականության մեջ 3 լծ. եմ, ամ, ում. բայց այս չի նշանակում, թե ջնջում են երկրորդ լծորդությունը. ոչ. այլ վերապահում են սովորաբար կրավորականին:

2) Բայերի ժամանակներն ու ձևերը.—

Հայերենը, ինչպես գիտենք, ունի 10 բայական պարզ ձև. Սահմանական եղանակի ներկա, անկատար, կատարյալ և ապառնի, Հրամայականի ներկա, Ստորադասականի ներկա, Անբեւոյթ, ներկա, անցյալ և ապառնի դերբայ: Բաղադրյալ ձևերից սովորաբար կարող է կազմել անցյալ և ապառնի դերբայներից հարակատար և վաղակատար ձևեր: Այսպեսով ընդամենը լինում է 14 ձև:

Լատինական բայը շատ ավելի հարուստ է հայերենից. նրան հետևելով լատինաբան հայերենի հիպոնակներն էլ հնուրեւ են՝

1) Հրամայական եղանակի ապառնին.

2) Ստորադասականի անկատար, դերակատար և ապառնի.

3) Ըղձականի ներկա = ապառնի, անկատար, կատարյալ = հարակատար, գերակատար.

4) Անեղեւոյթի կատարյալ և ապառնի:

Ահա սիրեմ բայի սմբողջ պատկերը ըստ լատինաբան հայերենի:

Սահմանական եղանակ

Ներկա—սիրեմ

Անկատար—սիրէի

Կատարյալ—սիրեցի

Հարակատար—սիրեալ եմ

Գերակատար—սիրեալ էի

Ապառնի—սիրեցիր.

Հրամայական եղանակ

Ներկա—սիրեմ

Ապառնի—սիրեսցիր.

Ստորադասական եղանակ

Ներկա—եթէ սիրիցեմ

Անկատար—եթէ սիրիցէի

Կտր.-հարակ.—եթէ սիրեալ իցեմ.

Գերակ.—եթէ սիրեալ իցէի

Ապառնի—եթէ սիրեալ եղէց.

Ըղձական եղանակ

Ներկա և ապ.—երանի թէ սիրիցեմ.

Անկ.—երանի թէ սիրիցէի.

Կտր. և հրկ.—երանի թէ սիրեալ իցեմ

Գերակ.—երանի թէ սիրեալ իցէի.

Աներևոյթ եղանակ

Ներկա—սիրել

Կտր.-հրկ. գեր.—սիրեալ գտլ.

Ապ.—սիրելոց գոլ

Ընդունելություն

Ներկա—սիրող

Կտր. հրկ. գեր.—սիրեալ

Ապ.—սիրելոյց

Խոնարհման այս պատկերը հորինելու համար լատինաբանները օգտվել են մի կողմից գրաբարի պաշարից և մյուս կողմից հունաբան դպրոցի նորմուծություններից: Օրինակ. հրամայականի ապառնին կազմելու համար օգտագործել են գրաբարի հրամայական ներկայի երկրորդ ձևը, առաջինը վերապահելով միայն ներկային. այսպես.

Հրամ.

Ներկա

սիրեմ

սիրեցէք

Ապառնի

սիրեսցիր, սիրեսցես

սիրեսցուք

սիրեսցիք

Ստորադասականի տնկատարի համար վերցրել են հունաբանների կազմած ձևը.

ա լծ.	բ լծ.	գ լծ.
Սիրիցէի	լուանայցէի	լնիցէի
սիրիցէիր	լուանայցէիր	լնիցէիր
սիրիցէբ	լուանայցէբ	լնիցէբ
սիրիցէաք	լուանայցէաք	լնիցէաք
սիրիցէիք	լուանայցէիք	լնիցէիք
սիրիցէին	լուանայցէին	լնիցէին

Մյուս ժամանակները կազմված են զրաբարից հարմարեց-
նելով:

Ըղձական եղանակը անունով միայն եղանակ է և ստեղծ-
ված է միայն հարմարելու համար լատինականին: Այստեղ ըղ-
ձական և ստորադասական միենունյն ձևերն ունին. միայն ըղ-
ձականի սկիզբը դրվում է երանի թէ, իսկ ստորադասականի
սկիզբը՝ եթէ:

Գրաբարից հարմարեցրած են նաև աներևույթի երկու նոր
ձևերը (կատարյալ և ապառնի):

Պոնաբման միջոցին նորմուծություններ չեն եղած. մի-
այն ում լծորդության խոնարհման ժամանակ ներկայի և ան-
կատարի ու վերածվում է տեղ-տեղ ոյ. այսպես՝ լնում բայից՝

ներկ. լնում, լնուս, լնու
լնումք, լնոյք, լնուն,

անկ. լնոյի, լնոյիր, լնոյբ
լնոյաք, լնոյիք, լնոյին.

զարթնում բայից՝

ներկ. զարթնում, զարթնուս, զարթնու
զարթնումք, զարթնոյք, զարթնուն.

անկ. զարթնոյի, զարթնոյիր, զարթնոյբ
զարթնոյաք, զարթնոյիք, զարթնոյին.

Դերբայները հոգնակիում համաձայնվում են.

սիրեալք եմք, սիրեալք էք, սիրեալք են.
սիրեալք էաք, սիրեալք էիք, սիրեալք էին
սիրեալք իցեմք, սիրեալք իցէք
սիրեալք իցէաք, սիրեալք իցէիք և այլն:

Անկանոն բայերի խոնարհումը տեղ տեղ կանոնավորված է. օրինակ՝

Հսեմ—կտր. լսեցի
ապ. լսեցից
հրմ. լսեա
ստոր. լսիցեմ
հրկ. լսեալ եմ.

Ծանաչեմ.—կտր. ճանաչեցի
ապ. ճանաչեցից
հրմ. ճանաչեալ

Տամ բայը դարձել է տրեմ, և խոնարհվում է ըստ այսմ՝ տրեմ, տրէի, տրեցի, տրեալ եմ, տրեալ էի, տրեցից, տրեա, արիցեմ, արիցէի:

Մեղանչեմ.—կտր. մեղանչեցի, ապ. մեղանչեցից, հրմ. մեղանչեալ:

Ունիմ.—կտր. ունեցի, ունեցեալ, ունեցաց, ունեցաք, ունեցիք, ունեցին, հրկ. ունեալ եմ, ապ. ունեցից, հրմ. ունեալ:

Հատինաբան հայերենի մեջ ճանաչեմ և ծանիմ, ունիմ և կալնում տարբեր տարբեր բայեր են:

Կրավորականի կազմությունը.—

Ինչպես հայտնի է, գրաբարի մեջ կրավորականի կազմությունը բոլոր բայերի համար ընդհանուր և միաձև չէ. կան բայեր, և կամ բայերի զանազան ժամանակներ, որոնք հասարակ են, այսինքն՝ թե ներգործականի և թե կրավորականի համար միևնույն ձևն ունին:—Ինչպես հունարանները, նույնպես և լատինարանները ձեռք զարկին այս միանմանությունը վերացնելու և սմեքն ներգործական ձևի դեմ աշխատեցին հնարել համապատասխան կրավորական ձև: Առաջին լծորդության կրավորականն է միշտ իմ.—երկրորդ (ամ) լծորդության կրավորականն է իմ կամ անիմ. հետևյալ ձևով.

բանամ—բանիմ
թանամ—թանիմ
բառնամ—բառնիմ
որսամ—որսանիմ
աղամ—աղանիմ

հաւատամ—հաւատանիմ
իմանամ—իմանիմ
խոստանամ—խոստանիմ
լամ—լալիմ
տամ—տուլիմ

ողբամ—ողբանիմ և այլն:

Երրորդ (ուժ) լծորդության կրավորականն է անիւ. օրինակ.

հեղում — հեղանիւմ
առնում — առնանիւմ
զեղում — զեղանիւմ
թողում — թողանիւմ
ընկենում — ընկենանիւմ
կլում — կլանիւմ
կալնում — կալնանիւմ:

Խոնարհման ժամանակ Ա լծորդության կրավորականը գրեթե անփոփոխ է. միայն անկատար լծամանակները ստանում են մի ավելորդ է, հետեյալ ձևով.

սահմ.	ստոր.
սիրեէի	սիրիցեէի
սիրեէիր	սիրիցեէիր
սիրիւր	սիրիցիւր
սիրեէաք	սիրիցեէաք
սիրեէիք	սիրիցեէիք
սիրեէին	սիրիցեէին:

Բ լծորդության կրավորականի պատկերն է.

ներկ. — լուանիւմ, լուանիս, լուանի,
լուանիւմք, լուանիք, լուանին.

անկ. — լուանէի, լուանէիր, լուանիւր,
լուանէաք, լուանէիք, լուանէին.

հրկ. — լուանեցեալ եմ...

լուանեցեալք եմք...

դերակ. — լուանեցեալ էի...

լուանեցեալք էաք...

ստոր. — լուանիցիւմ, լուանիցիս, լուանիցի,

լուանիցիւմք, լուանիցիք, լուանիցին.

անկ. — լուանիցէի, լուանիցէիր, լուանիցէւր,
լուանիցէաք, լուանիցէիք, լուանիցէին.

կտր. հրկ. — լուանեցեալ իցեմ...

լուանեցեալք իցեմք...

զերակ. — լուանեցեալ իցէի...

լուանեցեալք իցէաք...

Ք լծորդության կրավորականի պատկերն է.

Ներկ. լնանիմ, լնանիո, լնանի
լնանիմք, լնանիք, լնանին.

անկ. լնանէի, լնանէիր, լնանիւր
լնանէաք. լնանէիք, լնանէին.

կար. լցայ, լցար, լցաւ,
լցաք կամ լնանցաք, լցայք, լցան.

հրկ. լնանեցեալ եմ...
լնանեցեալք եմք...

գերակ. լնանեցեալ էի...
լնանեցեալ էաք...

ապ. լցայց, լցցիս, լցցի
լնանիցուք, լցցիք, լցցին.

հրմ. լցիր, մի լնանիր կամ մի լնանիցիս՝
լնանիցի, մի լնանիցի
լցարուք, մի լնանիք կամ լնանիցիք
լնանիցին, մի լնանիցին.

հրմ. ապու. լնանիջիր կամ լցցիս, մի լնանիցիս
լցցի, մի լնանիցի
լնանիցուք, մի լնանիցիմք,
լնանիջիք կամ լցցիք, մի լնանիցիք
լցցին, մի լնանիցին.

առոր. ներկ. լնանիցիմ, լնանիցիո, լնանիցի.
լնանիցիմք, լնանիցիք, լնանիցին.

անկ. լնանիցէի, լնանիցէիր, լնանիցէր
լնանիցէաք, լնանիցէիք, լնանիցէին.

կար. լնանեցեալ իցեմ...
լնանեցեալք իցեմք...

գերակ. լնանեցեալ իցէի...
լնանեցեալք իցէաք...

ապու. լնանեցեալ եղէց կամ լիցիմ...
լնանեցեալք եղիցուք կամ լիցուք...

աներևույթ ներկա.— լնանիլ.

կար. հրկ. գեր.— լնանեցեալ գուլ.

ապ.— լնլի, լնանելի.

Այնու ժամանայնիվ լատինաբանները չկարողացան բոլոր հասարակ բայերը ջնջել և պարտավորվեցին նրանց մի մասի գոյությունը ճանաչել. այսպես ըստ լատինաբանների հասարակ բայ է խոստովանիմ, որ սահմ. ներկայի, կատարյալի, ապառնի, հրամայականի և ստորադասականի ներկայի մեջ թե ներգործական և թե կրավորական միեւնույն ձևն ունի. մյուս ժամանակներում զանազանվում է նախորդների ոճով. ինչ.

անկ.—ներգ. խոստովանէի, կրավ. խոստովանեէի.

հրկ. » խոստովանեալ եմ » խոստովանեցեալ եմ

գեր. » խոստովանեալ էի » » էի

ստոր. անկ. » խոստովանիցեի » խոստովանիցեէի.

Անկանոն բայերի կրավորականի մեջ հիշատակելի ձևեր են.

Ուտել.—անկ. ուտեէի, կտր. ուտեցայ, հրկ. ուտեցեալ եմ.

գերկ. ուտեցեալ էի, ապ. ուտեցայց:

Լսեմ.—անկ. լսեէի, կտր. լսեցայ, հրկ. լսեցեալ եմ,

գերկ. լսեցեալ էի, ապռ. լսեցայց:

Ճանաչեմ.—անկ. ճանաչեէի, կտր. ճանաչեցայ, հրկ. ճանաչեցեալ եմ, ապռ. ճանաչեցայց:

Տամ.—տրիմ, տրեէի, տրեցայ, տրեցեալ եմ, տրեցեալ էի, տրեցայց, տրիր, տրիցիմ, տրիցեէի.

Ունիմ.—կտ. ունեցայ, ունեցար, ունեցաւ... հրկ. ունեցեալ եմ, ապռ. ունեցայց, հրմ. ունիր:

Բառակազմության համար ընդունվում են հունաբան դըպրոցի բոլոր տեսակի նախամասնիկները. ինչ. ապ, առ, ներ, արտ, գեր և այլն: Սրանց համար ահա թե ինչ է ասում Հոլովը. Որոց բնաւից կիրառութիւնն եղեւ հնարեցեալ ի բանաստեղծից ոչ միայն առ ի գեղեցկացուցանել զշարադրութիւնս, այլ և առ ի զտել եվ պարզել զգիտաւորութիւնս արտադրութեանց եւ առ ի կատարունակել զմերայինն հայկաբանութիւն: Քան զի միեւնույն բառն առակցութեամբ սոցին ելուզանել կարէ զանազանս իմացուածս. սրգոն. ենթադրութիւն, ստորագրութիւն, վերադրութիւն, արտագրութիւն, տրամագրութիւն, տարագրութիւն, շարագրութիւն, փաղագրութիւն, մակագրութիւն, ընդդիմագրութիւն, առագրութիւն, ներագրութիւն, յարագրութիւն, միջագրութիւն և այլն*):

Այսպես և այլ ոճով կազմված են բազմաթիվ բառեր, ինչ. հոլովախնդրու, կատարունակել, ստորակցական (փխ. ստորադաս-

*) Զտութ. հայկ. էջ 155:

սական), պարբեր «շուրջը» (օր. պարբեր զարեգակամբն), երկ-
պատկապէս «երկու ձևով», համահաստումն, եզերեցեալ (յանգած,
վերջացած, իբր Ֆր. terminé). օր. եզերեցեալ ի լի (լի հան-
գող), ստորանկիլ, մանաւանդականութիւն, նույն իսկ փոխ են
առել զուտ լատիններն բառեր. ինչ. լա. ledere «ջնասել» բայից
լետեմ, լետես, լետէ*):

Ահա այս է լատինաբան հայերենը:

Պետք չէ կարծել, որ լատինաբան հայերենը, որ ծնունդ էր
Հռոմի և կաթոլիկ հայերի, տարածվեց միայն Հռոմում և կա-
թոլիկ հայերի շրջանում: Ընդհակառակը: Որովհետեւ պապական
իշխանությունը այն ժամանակ իր վրա էր վերցրել ամբողջ եվ-
րոպայի գրականության ցենզուրան, ուստի նույն իսկ այն գրե-
քերը, որոնք հրատարակվում էին լուսավորչական հայ վարդա-
պետների ձեռքով, Հռոմից գուրս, ուրիշ երկիրներում, նույն-
պես ենթարկվում էին պապական գրաքննության և վերածվում
լատինաբան հայերենի: Այսպեսով լատինաբան հայերենը բռնի
և պարտադիր կերպով տարածվում էր ամբողջ հայ գրականու-
թյան մեջ: Քիչ քիչ այն կարծիքը կազմվեց հայ գրագետների
շրջանում, թե լատինաբան հայերենն է բարձր ու գիտնակա՞ն
լեզու, որին պետք է ձգտեն բոլոր մեծ գրողները:

Ի՞նչ եղավ լատինաբան հայերենի վախճանը:

Ամեն մի լեզու, որ կեղծ է և անհատական քմահաճույքի
արդյունք, ուշ թե շուտ պիտի վերացվի: Այսպես եղավ նաև լա-
տինաբան հայերենը: Նա ապրեց ու գործեց երկու ամբողջ դար-
սկիզբ առնելով Հռոմում Կոլեջի կաթոլիկների մոտ՝ 1580-ա-
կան թվերին, ապրելով իր լավագույն շրջանը ժէ դարում, երբ
բոլոր հայերի համար էլ դարձավ բարձր ու գիտնական լեզու,
իր մայրամուտն սկսեց Վենետիկում, Մխիթարյանների մոտ,
ԺԸ դարին: Մխիթար արքան, կրոնի մեջ թեև հետևող Հռոմի,
զգաց ու հասկացավ թե լատինաբան հայերենը նորամուտ և ան-
հարգատ մի լեզու է (ոես ՀՀԲ, յոջ.), և թեև ինքն էլ տվեց
իր ժամանակի տուրքը, բայց ակամա: Նա հորդորում էր իր
աշակերտներին հետզհետե հեռանալ այդ լեզվից: Նրանք կատա-
րեցին իր պատվերը: Առաջին մեծ հարվածը տվավ Հ. Վրթանճու
Ասկերյան, որ 1751 թվին հրատարակեց Կովդնոյի փիլիսոփայու-
թյան չորս հատորները, «Թարգմանեալ զգուշութեամբ ըստ հայ-
կազնեան լեզուիս ռոմոյ»: Չամչյանի քերականության հրատա-
րակության մը (1779) մեռավ լատինաբան հայերենը:

*) Զարբ. անդ. էջ 53:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Այն բոլոր ձևափոխությունները, որոնց ենթարկվում էր հայերենը, բնականաբար միաժամանակ և միասնական կերպով չէին առաջանում Հայաստանի ամեն մի անկյունում: Այսպեսով այն տարբերությունները, որ գոյություն ունեին դեռ և դարում հայ ժողովուրդի խոսած լեզվի մեջ՝ Հայաստանի զանազան վայրերում, հետզհետե ավելի մեծացան ու շեշտվեցին: Երբ սկսեց հայերի մեծ արտագաղթը դեպի զանազան կույմեր, հատկապես դեպի հյուսիս և դեպի արևմուտք, հաղորդակցության կապը ներքին և արտաքին հայության միջև կարվեց: Ավելացնենք սրա վրա հայ պետական կյանքի ջնջումը, մի քաղաքական կենտրոնի բացակայությունը, տարբեր տիպի օտար ազդեցություններ զանազան երկիրների հայ գաղութներում և վերջապես կրթության պակասը,—ահա այն պատճառները, որոնք առաջ բերին փոքրաթիվ հայ ժողովուրդի մեջ համեմատաբար մեծաթիվ բարբառներ:

Այս բարբառների թվումն ու դասավորությունը տալ սկսեցուց առաջ, անհրաժեշտ է մի սնդակ ևս շեշտել այն, ինչ որ առաջինը վերը, էջ 123, և դարի հայ բարբառների բաժանման և նկարագրության առթիվ: Այսինքն թե ինչ է ընդհանրապես քարբառը, ինչ է ենթաքարբառը կամ դավառականը, ուր է սկզբում և վերջանում նրանց սահմանագիծը, ինչն է որոշում և տարբերում նրանք իրարից կամ միացնում և զուգորդում իրար հետ: Դիտենք որ լեզվաբանության մեջ այդպիսի ճիշտ, կտրուկ և իրական տարբերություններ չկան: Լեզուն ներկայացնում է անթիվ անհամար զանազանությունների մի շարք, որոնք մի կետից սխալով քանի հեռանում, աստիճանաբար ու ավելի են շեշտվում: Ամեն մի վայրում կան մի խումբ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այս հարևանի հետ, ուրիշ երևույթներ,

որանք նույն կամ նման են այն հարեանի հետ. այսպես շարունակաբար: Բայց չկա մի վայր, որի լեզուն ամբողջութեամբ նույնը լինեի մի ուրիշ վայրի կամ ուրիշ վայրերի լեզվի հետ, որով կարելի լինեի առանձնացնել նրանք մի անվան սակ: Խիստ կերպով արտահայտվելով, բարբառների ու ենթաբարբառների միջև բացարձակ սահմանագիծ գտնել շատ դժվար է: Շատ բան էլ կապված է ոչ-լեզվաբանական հանգամանքների հետ, ինչպես օր. քաղաքական, կամ ազգային ու ցեղական: Այդ բաժանմունքները պիտուհանի հնարած միջոցներն են՝ աշխատանքի հեշտութեան համար: Այս բանը գեղեցիկ կերպով երևաց այն լեզվաբանական ատլասից, որ պատրաստեցին ֆրանսիացի լեզվաբանները իրենց երկրի համար և որի օրինակով պատրաստվում են նաև նմանները ուրիշ երկրներում:

Լեզվաբանական ատլասը գումարն է բազմաթիվ քարտեզների, որոնց յուրաքանչյուրը նվիրված է մի որևէ բառի կամ մի որևէ լեզվական (ձայնաբանական կամ քերականական) երևույթի: Ջանազան գծերով նշանակված են ամեն մի երևույթի սահմանները: Համեմատելով այդ քարտեզները իրար հետ, տեսնում ենք, որ ո՛չ մեկը ճշտիվ չի նույնանում մյուսի հետ, և բոլոր սահմանագծերը խաչաձևում են իրար:

Առանձին բարբառների և ենթաբարբառների սահմանը որոշելուց ավելի հեշտ և ճիշտ է նրանց դասակարգութունը: Այստեղ գոնե կարելի է ընդունել որևէ խոշոր լեզվական տարբերություն լեզվի հիմք և ըստ այնմ կատարել խմբավորումներ:

Ի՞նչ բան արդե՞ր ավելի հարմար է ընդունել իբրև մի այսպիսի հիմք հայերեն բարբառների դասակարգության համար: Ձայնաբանական տարբերությունները չեն կարող այս դեպքում որոշիչ դեր կատարել: Եթե առնենք օրինակի համար հայերենի պայթուցիկ բաղաձայնների հնչման կամ փոփոխության եղանակը զանազան վայրերում և այս կետը դարձնենք բարբառների դասակարգության որոշիչ նշան, կստանանք մի բոլորովին անմիտ խմբավորում: Օրինակի համար Նոր-Նախիջևանի բարբառը, որ քաղաքի և 5 գյուղերի հետ միասին կազմում է մի կատարյալ, մի բացարձակ բնորոշ և անբաժանելի ամբողջություն, պայթուցիկ բաղաձայնների հնչման տեսակետով պիտի բաժանվեք երկուսի. քաղաքը իր երեք սլավոնական պիտի կազմեր մի խումբ (Նոր-Նախիջևանի բարբառ), իսկ մյուս եր-

կու գյուղերը պիտի երթային միանային հեռավոր մի բարբառի (թեկուզ խարբերդի կամ Սեբաստիայի), ըստ որում քաղաքը իր 3 գյուղերով գիտե զանազանել միայն թրթռուն և թավ աստիճանները (բ, փ, գ, ը, կն), իսկ մյուսները սրանց հետ գիտեն նաև շնչեղ թրթռուն ձայներ (բ', գ', դ', կն): Նույնպես քաղաքը և իր 3 գյուղերը հայերենի ալ, բ և ն ձայները վերածել են հավասարապես բ, իսկ մյուս երկու գյուղերը վերածել են ալ>բ, իսկ բ>բ':

Ուրիշ օրինակ. — Ծնթադրենք վերցրինք ճ>խ ձայնափոխությունը, որ գոյություն ունի զանազան բարբառներում և ուրիշ տեղեր չկա: Այս պարագային Մշո բարբառը, որ Բուլանջի և Ալաշկերտի հետ մի ամբողջություն է կազմում, պիտի բաժանվի երկուսի. Բուլանջիը պիտի միանա Վանի, Պոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և Մարաղայի բարբառներին, իսկ Մուշ և Ալաշկերտ պիտի միանան խարբերդի, Նրզնկայի, Գուսի, Նրևանի և ն բարբառների հետ: Տեսնում ենք, որ ձայնաբանական տարբերությունները ծիծաղելի արդյունքների են հասցնում գործը և հարմար չեն իբրև հիմք ծառայելու մեր բարբառների դասակարգության համար:

Նույնչափ անհարմար են նաև համաձայնական և շարադասական տարբերությունները, որոնք նախ հաստատուն չեն և երկրորդ՝ բարբառից բարբառ այնքան էլ մեծ տարբերություն չեն ներկայացնում:

Իբրև ամենահարմար հիմք կարող են ծառայել ձևաբանական տարբերությունները, որոնք ավելի ակնհայտ և ամենքին էլ մատչելի են: Ո՞վ կարող է չզգալ քաղաքից եմ գալիս և քաղաքէն կուգամ նույնանիշ ձևերի տարբերությունը:

Ֆրանսիացի բարբառագետներն էլ գտան, որ բարբառների դասակարգության համար ձայնաբանական տարբերությունների վրա հիմնվել անօգուտ է և հրաժարվելով նրանից, անցան ձևաբանական կողմին (տես BSL հտ. 19 (1916), № 62, էջ 31):

Ձայնական տարբերությունների վրա կարելի է հիմնվել միայն այն դեպքում, երբ բարբառները շատ նման են իրար, ձևաբանական խոշոր տարբերություններ չեն ներկայացնում և եղած չեղածը մի քանի ձայնական տարբերություններ են: Այսպիսի երջանիկ լեզուներից է օրինակ՝ բուսերենը, որ բարբառագետները բաժանում են օ հնչող կամ a հնչող խմբերի:

Բայց ամեն մի շնչին ձևաբանական տարբերություն էլ չի

կարելի բաժանման հիմք ընդունել և նրա վրա հիմնել դասակարգությունը: Այսպես, օրինակ՝ իրենց կամ իրան, ծառեր կամ ծառներ, գինիք կամ գինիներ, գինիի կամ գինու, քաղաքների կամ քաղաքներու ևն ևն, ինչքան էլ որ իրարից տարբեր են, սակայն շատ անբավարար են բարբառների գիտական դասակարգության իբր հիմք ծառայելու:

Իմ կարծիքով դասակարգության իբրև լավագույն հիմք կարող է ծառայել խոնարհման մեջ սահմանական ներկայի և անկատարի կազմության եղանակը, որին բարբառախտաբար զուգադիպում է նաև ներգոյականի և երբեմն էլ բացառականի կազմության եղանակը: Բարբառների մի մասը հիշյալ բայական ձևերը կազմում է ում մասնիկով, մի ուրիշ, ավելի ստվար մասը՝ կը նախամասնիկով և մի ավելի փոքր՝ մաս էլ՝ ել վերջավորությամբ: Այսպես՝ բերում եմ, բերում էի,—կը բերեմ, կը բերէի,—բերել եմ, բերել եմ էր:

Ահա սրանք էլ կազմում են հայ բարբառների դասակարգության երեք մեծ ճյուղերը:

Նշողիք է, թե ի՛նչ անուշուով պետք է անվանել սրանցից յուրաքանչյուրը: Մեր մեջ սովորական էր դարձել երկու տեսակ անվանակոչություն. արևելյան և արևմտյան, կամ ռուսահայ և տաճկահայ, Այս անունները ըստ իս սխալ են և անհարմար, թեև շատ ընդունված և տարածված: Արևելյան և արևմտյան կոչումը սխալ է այն պատճառով, որ այսպես կոչված բարբառներից շատերը գտնվում են երկայնության միևնույն աստիճանի վրա և իրար համեմատությամբ արևելք և արևմուտք չեն ընկնում: Օրինակի համար Աղբակ և Լոռի՝ երկուսն էլ գտնվում են երկայնության 44-րդ աստիճանի վրա. բայց առաջինը պատկանում է արևմտյան բարբառին, երկրորդը՝ արևելյան: Ավելի զարմանալի դեպքեր էլ կան. օրինակի համար Արդվինը շատ ավելի արևմուտք է քան Ախալքալաքն ու Լենինականը. բայց վերի բաժանմունքով Արդվինը արևելյան բարբառ է, մինչդեռ Ախալքալաք և Լենինական արևմտյան են:

Ռուսահայ և տաճկահայ բարբառներ հորջորջումը ավելի տարօրինակ է և իրականությանը լիովին անհամապատասխան: Նախկին Ռուսական կայսրության սահմաններում գտնված հայերից շատերը խոսել են և խոսում են տաճկահայ բարբառներ, ինչպես որ Տաճկաստանի հայերի մի մասն էլ խոսում է ռուսահայ բարբառներ: Օրինակի համար նախկին Ռուսական կայսրու-

թյան մեջ նոր-նախիջևան, Ղբիմի թերակղզին, Սոխում, Բաթում, Ախալքալաք, Ախալցխա, Ալեքսանդրապոլ, Գարս և Նոր-Բայազետի գյուղերը խոսում են տաճկահայ բարբառներ. բնդհակառակը Տաճկաստանի մեջ Բայազիդ, Պուրտուր, Էօդեմիշ խոսում են ռուսահայ բարբառներ: Բացի սրանից այս անվանակոչությունները պարսկահայ, բուլղարահայ, հունգարահայ, ռումինահայ, եգիպտահայ, ամերիկահայ ևն գաղութները անտես են առնվում և ռուսահայ կամ տաճկահայ անվան տակ մտնում անհարմար կերպով:

Իսկ այժմ, երբ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի սահմանները փոխվեցին, նրբ սլլևս Հայաստանի մի մասը անկախ է, ռուսահայ կամ տաճկահայ անունները բոլորովին անտեղի են և հնու թյան անճիշտ նմացորդ:

Իմ «Բարբառագիտության» մեջ (էջ 34) ես առաջարկել եմ մի ուրիշ նոր անվանակոչություն, որ ոչ միայն հիշյալ անպատեհություններից ազատ է, այլև այն առաջնությունն ունի, որ իր մեջ է կրում բարբառներն տեսակը որոշող գլխավոր հատկությունը. այն է՝

Ա) Ում ճյուղ. այս անունով հասկանում ենք արևելյան կամ ռուսահայ կոչված բարբառների ամբողջությունը: Այս ճյուղին պատկանող բարբառների մեջ սահմանականի ներկա և անկատար ժամանակները, ինչպես և ներգոյական հսկովը շինվում են ում մասնիկով: Այս մասնիկը նույն բարբառների հիմնական հատկանիշն է, ուստի և այդ բարբառները կարող են նույն անունով կոչվել:

Բ) Կը ճյուղ. այս անունով հասկանում ենք արևմտյան կամ տաճկահայ կոչված բարբառների ամբողջությունը: Այս ճյուղին պատկանող բարբառները ներգոյական հսկով չունեն, ում մասնիկը չեն ճանաչում և սահմանականի ներկա և անկատար ժամանակները կազմում են կը մասնիկով. սա իրենց հիմնական հատկանիշն է, ուստի և կարող են կոչվել նույն անունով:

Գ) Ել ճյուղ. հիշյալ երկուսից տարբեր մի նոր ճյուղ է, որին պատկանող բարբառները ոչ ում ունին և ոչ կը, այլ սահմանական ներկա և անկատար ժամանակները կազմում են անորոշ դերբայի կամ աներևույթի միջոցով և եմ էական բայի հարադրությամբ, որ կարող է թե՛ նախադաս լինել, և թե՛՝ հետադաս: Նախադաս լինելու դեպքում բոլոր բարբառներն էլ նույն

ձևն ունեն. ինչ. ես իմ ուզելի (Մարադա), ի՞նչ իմ անելի (Ուր-
միա), պան ի անելի (Խոյ), վո՞րտի էս էրթի (Արդվին). բայց
հետադաս լինելու դեպքում անորոշ դերբայը զանազան կրճա-
տումներ է կրում և մինչև անգամ անորոշի վերջավորության լ
ձայնը կորցնում է: Այսպես, ունինք՝ խոսելիս էմ (Արդվին), ու-
զես ես (<ուզելիս ես, ուզելս ես> ճուշտում ես), թալես էր (<թա-
լելիս էր, թալելս էր> «թալում էր» (Ուրմիա) ևն (տե՛ս իմ Քնն.
Մարադայի բարբառի, Երևան, 1926, էջ 267—270):

Մեր մեջ բարբառների այս ճյուղը առհասարակ անտեսված
էր, կամ ում ճյուղի տակ էր հասկացված: Բայց նրանց անջա-
տումը անհրաժեշտ է:

Այժմ թվենք այն բարբառները, որոնք ընկնում են հիշյալ
երեք ճյուղերի տակ:

Ա) Ում ճյուղ

Այս ճյուղը ունի 7 բարբառ.

1) Երևանի բարբառ.— Խոսվում է Երևան քաղաքի և նրա
շրջակա գավառների մեջ. հատկապես Երևանի, Էջմիածնի և Նոր-
Բայազետի շրջաններում: Հարավից տարածվում և մտնում է
Պարսկական Ատրպատական, արևմուտքից Կաղզվան, մեջն առնե-
լով նաև Սուրմալուի գյուղերը (բացի Իգդիրի շրջանից, որ Խո-
յի գաղթականութուն է): Հարավ-արևմուտքից մտնում է
Արևմտահայաստան և հասնում մինչև Հին-Բայազետ, հյուսիսային
և հարավային կողմերից շփվում է Կարնո և Ղարաբաղի բա-
րբառների հետ, որոնք իր այս երկու սահմաններն են զծում:
Հյուսիսային կողմից ձևացնում է մի առանձին կղզյակ Բորչա-
լուի գավառում (Շամշադինի մի մասը, Լոռի և շրջակաները).
իսկ Տփղիսի Հավլարար թաղը թեև Երևանցոց գաղութ է, բայց
այժմ խոսում է Տփղիսի բարբառով:

Բարբառիս հիմնական կենտրոններն են՝ Երևան, Նորք, Քա-
նաքեռ, Էջմիածին, Օշական և Աշտարակ: Ունի երկու ենթա-
բարբառ, որոնք են՝ Բայազետ (Հին և Նոր) և Աստապատ: Բա-
յազետի ենթաբարբառը պարունակում է Հին-Բայազետ քաղա-
քը Արևմտահայաստանում, Կաղզվան, Մակու (Պարսկահայաստա-
նում) և Նոր-Բայազետ՝ Սևանի լճի կղերքը, իր 10 գյուղերով,
որոնք Հին-Բայազետի գաղութ են: Աստապատի ենթաբարբա-
ռը խոսվում է Հին-Ջուղայի մոտ Աստապատ գյուղում և իր
շրջակաները:

Երևանի բարձրագույն ձայնախոսական տեխնիկոնիկ շատ հաճախորդ է հին հայերենին. ունի ա, է, ը, ի, օ, ու ձայնավորները, բայց չգիտե էօ, իւ, ինչպես նաև ե, ո երկբարբառները: Բաղաձայններից բ, գ, դ, ձ, ջ պայթականները հնչվում են շքնչեղ թրթռուն, իսկ ուղականից հետո, ինչպես նաև օտար բառերի մեջ՝ պարզ թրթռուն: Անփոփոխ է մնում պ, կ, տ, ծ, և ե փ, ք, ք, ց, չ բաղաձայնների հնչումը:

Ձևաբանական տեխնիկոնիկ ներկայացնում է գրաբարից զանազան շեղումներ, բայց որովհետև արևելյան գրական լեզուն հիմնված է այս բարբառի վրա, ուստի սխալմամբ համարում են «ամենամաքուր» բարբառը:

Հակառակ իր մեծ կարևորության այս բարբառը դեռ ուսումնասիրված չէ. բայց կան բազմաթիվ գրվածքներ այս բարբառով, որոնցից ամենահարազատը, հինն ու ընդարձակը Խ. Արովյանի «Վերջ Հայաստանին» է՝ Քանաքեռի խոսվածքով:

2) Թրիլիսիի բարբառ.—Այս բարբառը այժմ խոսվում է Թրիլիսիի հին և բնիկ հայ բնակչության մեջ. բայց կարելի է կարծել, որ նախապես տարածված լինելը Վրաստանի այլ մասերում էլ, հատկապես հայաշատ վայրերում: Այսօր էլ Թրիլիսիի բարբառը հետզհետե կորչելու վրա է, գիջելով մի կողմից վրացերենին ու ռուսերենին և մյուս կողմից՝ հայ գրական լեզվին:

Այս բարբառի գլխավոր հատկություններն են հետևյալները. թրթռուն պայթականները հնչվում են պարզ և լիակատար թրթռումով. խուլերը արտասանվում են կոկորդի սեղմումով, նման վրացերենի. բաղաձայնների մեջ ավելացել է դ՝ ձայնը, որ հատուկ է վրացերենին, Բառասկզբում ե ձայնը դառնում է յի վերջավանհում՝ ի. ինչ. յիս, յիփ, յիզը, քիզ, գիշիր.— ո դառնում է բառասկզբում վու, վերջավանհում՝ ու (վուրփ, վո՛ւրթի, շուրս, գուրծ, փուր, նուր). Բացառական հոլովը կազմվում է էմեն մասնիկով (գրէմէն, տմէմէն, մաեմէն). հոգնակի ուղղականը՝ իր, եիր, սեռականը էրու, նէրու (դիվիր, նընգիրնիր, նընգիրնէրու).— ապառնի մասնիկն է կու, որ հաճախ ձայնավորի մոտ չի կրճատվում և մի քանի բայերի մոտ էլ կազմում է կօ. ինչ. կու սիրիմ, կու առնիմ, կու ազատիմ, կօծիմ, կօնիմ, կօսիմ:

Այս բարբառով կան գրված բազմաթիվ աշխատություններ, շատերը գրական մեծ արժանիքով, ինչպես են՝ Սայաթ-Նովայի

տաղերը և Սոսնդուկյանի թատերգությունները: Բարբառիս լատիներեն ռուսականացումը Տոմսոն, Грам. современ. армянского языка гор. Тифлиса (Պետերբ. 1890):

3) Ղարաբաղի բարբառ.— Բոլոր հայ բարբառներից ամենամեծն ու ամենատարածվածն է: Իր սահմանները փռվում են հյուսիսից մինչև Դեբեդենդ և Կովկասի վերջին ծայրերը, հարավից մինչև Թավրիզ, արևելքից մինչև Կասպից ծովի եզերքները, արևմուտքից Սևանա լիճը և Ներևանի ու Կարնո բարբառների սահմանագիծը: Ղարաբաղի բարբառը այս սահմանից դուրս շատ հեռու տեղեր էլ է գնացել. Փոքր-Ասիայում, Զմյուռնիայի և Այդընի մոտերը կա մի հայ զաղութ, որ մի երկու դար առաջ Ղարաբաղից հեռանալով հաստատվել է այս տեղերը: Թեև հիշյալ զաղութի մեծ մասը հետո տաճկախոս է դարձել, բայց երկու տեղ՝ Բուրդուր և Էօզեմիշ դեռ իրենց մայրենի բարբառը անկորուստ պահում են: Կասպից ծովի արևելյան երեսից մինչև Թուրքեստան և Սիրիի ցրված հայ զաղթականների մեծ մասն էլ Ղարաբաղից են:

Լստ այսմ Ղարաբաղի բարբառի գրաված գլխավոր տեղերը հետևյալներն են. Շուշի, Գանձակ, Նուխի, Բաքու, Դեբեդենդ, Շամախիի գյուղերը. Աղստաֆա, Դիլիջան, Ղարաքիլիսա, Ղազախի գավառը, Բոլնիս-Խաչեն, Գորիս, Զանգեզուր, Ղափան, Պարսկաստանում՝ Ղարաբաղի ամբողջ գավառը, Թավրիզի հյուսիսային կողմում՝ Մուսուլմաբար հայ գյուղը, Թավրիզի Լիլավա թաղը, որ Մուսուլմաբարի և Ղարաբաղի զաղութ է և Տաճկաստանում էլ՝ Բուրդուր և Էօզեմիշ: Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառներն են՝ Ղարադաղ և Ղազախ:

Բարբառիս հիմնական մասի բնորոշ գծերն են.

Ձայնական մասը հարստացած է մի քանի հնչյուններով, որոնք չկան գրաբարում. այսպես՝ ո, բէ, էօ, իւ, գյ, կյ, քյ, հյ.— ա դառնում է հաճախ ո, է (ինչ. հոնդ, լով, պէն, տէ'րտակ).— ե, է դառնում են ի (ինչ. թիլ, իվիլ, տիրէվ, ցիրէկ, տիգ «դեգ».— ի դառնում է է, բէ (ինչ. քէթ, տա'րէ, յէխծէ, լղէ, հէնգյ, մրէս, սրէրտ).— ո դառնում է էօ, ու (ինչ. շէօք, կյէօղ, կյէօրծ, տուրուն, յէխտուտ, կո'ւտմեն).— վ ձայնից հետո և բառասկզբում ո դառնում է բէ (ինչ. քբա'վրէր, շընրհա'վրէր, վրէնը, վրէխմար, վրէսկրէն).— ու դառնում է օ, իւ, էօ (ինչ. շօն, թօթ, քօթ, քօրք, ծիւկեր, ծիւ, ճիւր, հէօլ, էօրփոթ, կյրլէօխ).— ոյ դառնում է իւ

(ինչ. պիւն, բիւգիւ, կյո'պիւտ).-- ով դառնում է ավ (կավ, ծավ, խրավէլ, աղավ, փրէղավ).— բոլոր ձայնավորները շեշտից առաջ սղվում են. ինչ. ըվրտա'րան, դա'շանք, ըրըսպըշտօ'թուն, սօր «այսօր».— բոլոր թրթռուն պայթուցիկները դառնում են խուլ և միայն ռնգականից հետո պահվում են. ինչ. պէ'րան, պէն, տէօներ, նէ'ղաց, պիւրթ, պըմբա'սել, պէ'մբակ, տրէնդ.— ու ձայնը բառասկզբում ուից առաջ՝ փակ վանկում դառնում է վ (վրէղ, վրէտ, վրէր).— գրաբարի և հանգը հաճախ պահվում է (տէօներ, ծիւկներ, մօկներ, ճօներ, կաթներ, մաններ «մատն», վրէններ «տոն», սառներ են):— Յ հնչումը մտած չէ բարբառիս մեջ և հին հայերենի նման դեռ այժմ էլ օտար բառերի ֆ ձայնը դառնում է փ (փա'րբիկ, փա'միլ, փոս, փոնոթ, փայտօն):— Հոլովման մեջ սեռականը հակառակ երևանի բարբառի ստանում է չող (կրիքօ'րէն հոթը, ճղացէն ճիւրը).— բացառականը կազմվում է աւն, գործիականը ավ վերջավորությամբ (տէ'ղան, տէ'ղավ).— անցյալ դերբայը վերջանում է ալ (սի'րալ ըմ, տա'րալ ըմ). տեղ տեղ կան ապառնիի համար սիրելա'կան ըմ, սիրելա'ցուք ըմ, ձևերը:

Ղարաբաղի բարբառով կա հարուստ գրականություն. ամենից նշանավորներն են Տմբլաչի Խաչանի գրվաքծները Ղարաբաղի բարբառով և Ճողդուրյանի պատմվածքները Ղազարի ենթաբարբառով: Բարբառիս ուսումնասիրությանց մեջ մեծագույնն է Աճառյանի «Քննություն Ղարաբաղի բարբառի» (Վղրշպտ. 1901):

4) Շամախիի բարբառ.— Այս բարբառը խոսվում է գլխավորապես Շամախի քաղաքում և նրան մոտիկ մի քանի գյուղերում՝ մինչև Լուրա: Մնացյալ գյուղերը Ղարաբաղի, Խոյի և Սալմաստի գաղթականներ լինելով՝ պահում են իրենց մայրէնի բարբառը: Շամախեցիների մի սովոր գաղութ էլ կա Բաքվում:

Բարբառս շատ կետերով նման է Ղարաբաղի բարբառին. գլխավոր տարբերությունները հետևյալներն են.— ըէ և հյ ձայները չկան այստեղ. ընդհակառակը, առատորեն կա ֆ, որ պակասում է Ղարաբաղում: Շեշտը վերջավանկի վրա է. մինչդեռ Ղարաբաղ, երևան են՝ նախավերջին վանկի վրա է.— ը ձայնը հաճախ դառնում է ի. ինչ. ախչի'գի, միտիւք անիլ, վիզի'գէս, ի'նքի են.— աւ դառնում է ո, օ ձայնավորներից առաջ օ, էօ (առօտ, հարկօթ, կնքօթ, շնօթ, տոմոգչէօթ):— Բացառականը թեւ և Ղարաբաղի բարբառի նման ստանում է աւն, բայճ

գործիականը առնում է օվ (ցէքա՛ն, ցէքօ՛վ «ձեռքից, ձեռքով»), — Դերանունները ստանում են հաճախ ավելորդ իկ մասնիկը, որ մինչև երեք անգամ կարող է կրկնվել. ինչ. տիւ, տիւիգ, տիւի՛գիթ, տիւիգի՛գիթ, տիւիգիգի՛գիթ, յէս, յէսիգ, յէսի՛գիս, յէսի-գի՛գիս, յէսիգիգի՛գիս, նա, նաի՛գի, նաիգի՛գի, նրաճքի՛գի, նրաճ-քիգիգի՛գի են: — Էական բայի ձայնավորը ռնգականի մոտ դառ-նում է ա. անցողականի մասնիկն է ցունիլ. երկուսի համար իբրև օր. հասացուրալ ամ, հասացուրալ էս, հասացուրալ ա, հա-սացուրալ անք, հասացուրալ էք, հասացուրալ ան:

Այս բարբառը ուսումնասիրված չէ դեռ. բայց կան մի խումբ գրվածքներ այս բարբառով, ինչպես Աբելյանի և Գյոզալ Աղա-բաջու երգիծական գրվածքները:

5) Պարսկահայոց և Ասորախաւանի քարբառ.— Երևի թե այս քարբառի նախափոր կենտրոնը եղել է Հին Նախիջևանը, որի հնագույն քարբառը այժմ ջնջված է: Հին Նախիջևանից ժողո-վուրդը զաղթել է երկու ուղղութեամբ. մեկը Պարսկահայ ճյուղն է. բռնում է այժմ Թավրիզի Ղալա Թաղը (որ Ասորպատականի մայրաքաղաքի բնիկ ժողովուրդն է), էնգելիից մինչև Նոր-Ջու-ղա, իր մեջ ունենալով նաև Թեհրան, Ղազվին, Ռաշտ, Համա-դան, Սուլթանաբադ, Սպահանի գյուղերը և Նոր-Ջուղայի մեծ մասը: Երկրորդն է Հյուսիսային Կովկասի մի քանի քաղաքնե-րը՝ Ասորախան, Ղզլար, Մուղդուկ, Մաջաու կամ Ս. Խաչ, որոնց հետ պիտի դնել նաև Բաքվի բնիկ հայերը, որոնք այժմ գրեթե անհետացել են:

Այս բարբառը բռնում է Երևանի և Շամախիի բարբառնե-րի միջին տեղը. ձայնավորները սովորաբար համաձայն են Երևանի բարբառին, բաղաձայնները Ղարաբաղի կամ Շամախիի բարբառին: Հոլովումը, դերանունները, բայերի ներկայի կազ-մութունը նույնպես Երևանի ձևով են. Բնորոշ հատկութունն է հոլովման մեջ սղման և ամփոփման կանոնի ջնջումը. օր. Ասորախանի և Ղզլարի քարբառով՝ շունի, ծուկի, կառի գգառան», հէրի գհօր», յէգի, տունի, տունից, տունօվ, տուռի, նուրի, մուկի, միսի, կարիի, կինիի են: Հոգնակիւում՝ ձայնավորահանգ բառերը ստանում են ք և հոլովվում են իբրև եզակի. ինչ. կինիք, կի-նիքի, կինիքից, կինիքօվ, կատուք, կատուքին, կատուքից, կատու-քօվ: — Խոնարհման մեջ բնորոշ է անկատարի և կատարյալի կազ-մության եղանակը: Անկատարում է ձայնավորը հաջորդական ի-ի

մոտ դառնում է ի. բացի սրանից, թե անկատարի և թե կատարյալի եզակի առաջին դեմքը ստանում է մ հանգը, որ ներկայի նմանությունը է առաջացած. այսպես՝ էական բայից իիմ, իիբ, էր, իինք, իիք, իին. բացասականը չիիմ, չիիբ, չէր, չիինք, չիիք, չիին, կամ նաև առանց փոփոխման՝ էիմ, էիբ, էր, էինք, էիք, էին: Խոնարհման մեջ՝ ասըմ էիմ կամ ասըմ իիմ, ինգնիիմ, ինգնիինք, կխաղայիմ, կէրթայիմ, կպէրէիմ ևն: Այսպես նաև կատարյալը՝ ասամ կամ ասացիմ, էկամ, տվամ, քթամ, կնացիմ, պէրամ, կանչամ, սիրէցիմ, առամ, տիրամ, հանամ, թողամ ևն:

Այս բարբառը ուսումնասիրված չէ. թեև կան բավական նմուշներ Խավրիզի և Աստրախանի բարբառներով:

6) Ջուղայի բարբառ. — Այս բարբառը խոսվում է Պարսկաստանի խորքում՝ Սպահան հին մայրաքաղաքի կողքին գտնված Նոր-Ջուղա արվարձանում և նրանից ավելի հարավ՝ Շիրազ, Բուշիռ, և ավելի հեռու՝ Հնդկաստան, Բիրմանիա և Ջավա: Ամբողջ այս շրջանի հայությունը սերունդն է այն գաղթականության, որ 300 տարի առաջ Շահաբասը տարել էր Հայաստանի արևելյան գավառներից, Հատկապես Նոր-Ջուղայի գաղութը առաջացել է Հին-Ջուղայից, որ Արաքսի ձախ ափին այժմ հասարակ գյուղ է, իսկ այն ժամանակ հռչակավոր քաղաք էր:

Բարբառիս առանձնահատկությունները հետևյալներն են. — ձայնավորներն ու բաղաձայնները գրեթե անաղարտ պահված են. կան ե և ո երկբարբառային հնչումները, չ թրթռուն ձայնը և մի տեսակ փոփոկ լի — Հոգնակի կազմելու համար երեք ձև կա. միավանկ բառերը ստանում են էր, բազմավանկ բառերը՝ եթե վերջանում են բաղաձայնով, ստանում են նէր, իսկ եթե վերջանում են ձայնավորով՝ ստանում են քի — Հոլովումը երևանի բարբառին նման է. — թվականների մեջ կա դասականի մի առանձին ձև, որ կազմվում է ում մասնիկով. ինչ. խընդում, վեցում, օխտում, տասնում, իւէրըրում, ղզարում: — Խոնարհման մեջ սահմ. ներկան և անկատարը թեև կազմվում են սովորական ում ձևով, բայց սրա հետ կա նաև ման ձևը, որ հատուկ է միմիայն այս բարբառին. — էական բայի ներկան՝ բացի հգ. բ դեմքից, ամեն տեղ ձայնավորը դարձնում է ա. ըստ այսմ խոնարհվում է՝ գ'ովման ամ, գ'ովման աա, գ'ովման ա, գ'ովման անք, գ'ովման էք, գ'ովման ան, «գալիս եմ...». — անկ. գ'ովման ի, գ'ով-

ման իր, գ'ուլման էր, գ'ուլման ինք, գ'ուլման իք, գ'ուլման ին.—Կա ապառնիի մի տեսակ, որ կազմված է պլա մասնիկով. ինչ. պլա սիրեմ, պլա սիրես, պլա սիրի ևն. նշանակում է «կարող է լինել որ սիրեմ...».—Ապառնի գերբայի համար կա լեց վերջավորութունը. ինչ. սիրելէց, խաղալէց, մնալէց ևն.

Այս բարբառով գրված գրականության մեջ նշանավոր է Սարգիս Գիլանենցի ժամանակագրությունը. կա նաև ընդարձակ մի ուսումնասիրություն՝ Աճառյան, Քննությունն Նոր-Ջուղայի բարբառի (Երևան 1940):

7) Ագուլիսի բարբառ.—Այս բարբառը խոսվում է Նախիջևանի հյուսիսային կողմը մի փոքր շրջանում, որ բաղկացած է 11 գյուղից, որոնց կենտրոնն է Ագուլիսը (այժմ ավեր). Սովորաբար այս շրջանի հայերին կոչում են Ջուկ, որից էլ բարբառը՝ գոկերեն: Բոլոր հայերեն բարբառներից այս միակն է, որ ստացել է այսպիսի անուն, իբր թե մի առանձին լեզու լիներ. և այս շատ իրավամբ. որովհետև նա այնքան տարբեր է մյուս հայ բարբառներից, որ կարող էր իբրև առանձին լեզու համարվել:

Բնորոշ հատկութիւններն են.— Ձայնական դրությունը նույն է Տփղիսի բարբառի հետ, միայն ավելացել են այստեղ ո, էօ, իւ ձայնավորները և գյ, կյ, քյ բաղաձայնները.—ա ձայնը վերջավանկում դառնում է օ, էօ, ռնգականից առաջ էյ ու (հօց, մօրդ, նօգյ, բէօրձ, բէօհ, նէօլ «գնալ», նմուն, նշուն, վունք).—ե դառնում է ո, ա, ի (տրկիւ, փոստ, բորտն, ա'յստղ, ա'րկաթ, ա'րագ, միծ, իս, իգնը).— է դառնում է ի, այ, ա (աղվիս, տայր, պայտք, ագյ «էգ», մաշը).—ի դառնում է այ, ա, ո (մայս, սա'յրիլ, թայնը «թի», այնը «ինը», կայր «կիր», նայն, քայնք «քիթ», սարտ, հանգյ, կղագ «կորիգ», սո'րիւն, ծո'րիւն «ծիրան».)—ո դառնում է ու, իւ, է, ո, ա (նուտ, գյիւղ «գող», փէ'րձիլ, գյտրձիլ, հատած).—ու դառնում է իւ, օ, է (դիւ, բիւրդ, սօտ, ցօրտ, կէշտ, էրբոթ).—բաղաձայնները պահում են իրենց հարազատ հնչումը, ավելի հարազատ քան որևէ բարբառ. այսպես որ նույն իսկ ր ձայնին հաջորդող թրթռուն պայթուցիկները, որոնք ամեն տեղ վերածված են շնչեղ խուլի, այստեղ մնում են թրթռուն. ինչ. մօրդ, վէօրդ, վրոդավիւր, իւոծ, օրջ ևն.—իւ, ց ձայնները հաճախ դառնում են հ (տհուտ, գյըլիւհ, հրօտ, ծանիլ, ծօհ, կա'հիլ, քացահ, մոտ'հի «մոռացի'ր», մոտ'հուլ ըմ' «մոռացել եմ».—շեշտը նախավերջին վանկի վրա է. Ղարաբա-

դի բարբառի նման այստեղ էլ շեշտից առաջ գտնված բոլոր ձայնավորները ջնջվում կամ վերածվում են ը:— Հորովման մեջ սեռականը կազմվում է ի վերջավորությամբ. բայց հատուկ անունների վրա դրվում է ա կամ էօ. գործիականը ստանում է ալ, էօլ, ներգոյականը ամ, ում: Հոգնակին կազմվում է երեք ձևով. ար, նէր և ք:— Շատ փոփոխված է խոնարհումը. հայերենի չորս լծորդություններից մեկում են միայն երկուսը՝ իլ, օլ: Օրինակի համար՝ փոխանակ ասելու ճասել, հեռանալ, հաղար, ասում են պարզապես ա՛հիլ, հոռ՛նիլ, հա՛զգօլ: Սահմանակոն ներկայի և անկատարի բունը կազմելու համար դնում են ում, ամ, լոմ մասնիկները. ձայնավորով սկսվող բայերը ստանում են նաև ն նախամասնիկը. օր. կտրում ըմ, նստում ըմ, հոռնում ըմ: Անկատարի սովորական ձևը ջնջված և նրա տեղ հնարված է մի բոլորովին նոր ձև. այն է ներկայի բոլոր դեմքերի վրա ավելացնել նէլ. ինչ. նահամ ըմ նէլ, նահամ ըս նէլ, նահամ ա նէլ, նահամ ըք նէլ, նահամ ըն նէլ ճասում էի» են: Այս նէլ ձևը գրաբարի լեալ դերբայից է առաջանում: Նկատելի է որ բայերի բոլոր ժամանակների մեջ էլ հգ. ա և բ դեմքերը նույնացած են, ստանալով երկուսն էլ ըք ինչ. նա՛համ ըք (ասում ենք, ասում էք), նա՛համ ըք նէլ (ասում էինք, ասում էիք):— Զնջված է նաև կատարյալի սովորական ձևը և նրա տեղ դրված է գրաբարի հարակատարը կամ ներկան. այսպես՝ ա՛հալ ըմ, ա՛հալ ըս, ա՛հալ ըն կամ ա՛համ, ա՛հաս, ա՛հան նշանակում են ճասացի, ասացիք, ասացինք:— Հարակատարը այսպեսով գործածվելով իբր կատարյալ, նրա պաշտոնը տրված է հարակատարի երկրորդ ձևին, այն է՝ ա՛հած ըմ, ա՛հած ըս, ա՛հած ա ճասել եմ, ասել ես, ասել է», որի վրա ավելացնելով անկատարի նէլ ձևը, ստանում ենք գերակատարը. ա՛հած ըմ նէլ, ա՛հած ըս նէլ, ա՛հած ա նէլ ճասել էի են»:— Ապառնին չի կազմվում կը ձևով, այլ անորոշ դերբայի հետ խոնարհելով էական բայը. ինչ. նա՛հիլ ըմ, նա՛հիլ ըս, նա՛հիլ ա Վկասեմ, ասելու եմ են»: Պիտի ձևի փոխարեն ունինք մո՛տում տ կամ մո՛տուլ տ. ինչ. մո՛տում տ քա՛կիմ թա՛կելու եմ», մո՛տում տ նէլ քա՛կիմ թա՛կելու էի»:

Ազուլիսի բարբառի համար կա երկու ուսուցնասիրություն՝ Սարգիսյանց, Ազուլեցոց բարբառը կամ Զոկերի լեզուն, Մոսկվա 1883 (որի երկրորդ մասը պարունակում է բազմաթիվ նմուշներ) և ավելի մանրամասն՝ Աճառյան, Քոնստանթնուպոլիսի բարբառի, Երևան, 1935:

Այս ճյուղը ունի 24 բարբառ.

1) Կարնո բարբառ.— Այս ընդարձակածալալ բարբառը բռնում է Կարին, Բաբերդ, Կարս, Օլթի, Լենինական, Ախալքալաք և Ախալցխա քաղաքները՝ իրենց շրջակա բազմաթիվ հայաշատ գյուղերով։— Ձայնական դրությունը Երևանի բարբառին նման է. ձայնավորները պահում են իրենց հարազատ հնչումը (տեղ տեղ մտել են ե և ո երկբարբառային հնչյունները).— բաղաձայնները ունին չորս աստիճան, զրաբարի վրա ավելացնելով նաև շնչեղ թրթռուն բաղաձայնների խումբը. այսպես՝ բ, բ', պ, փ,—գ, գ', կ, ք, ևն։ Բառասկզբում կա մի տեսակ թրթռուն և, որ նշանակում ենք յ ձևով. ինչ. յարուր, յակօ (Հարություն, Հակոբ)։

Քերականության մեջ հատկանշական կետերն են.

1) էստան ձևով հոգնակին (բ'անլէստան, բ'աղնէստան, մտանէստան, տարէստան). 2) տրական ձևով հայցական, որ սովորական է ում ճյուղին, բայց չի գտնվում ընդհանրապես կը ճյուղի մեջ. ինչ. կատվին սըպանէցի, կովին մորթէցի ևն. 3) սահմանական ներկայի և անկատարի հետադաս կը մասնիկը, որ ձայնավորով սկսվող բայերի սկիզբն էլ է դրվում. ինչ. սիրէմ կը, կէնէմ կը.

Կարնո բարբառով կան զանազան մանր-մունր գրվածներ և մի փոքր ուսումնասիրություն ուսեսրեն լեզվով (Томсон, Краткий очерк фонетики и морфологии ахалцыхского говора, Петерб. 1887)։

2) Խոտրչուրի բարբառ.— Խոսվում էր Կարին քաղաքի հյուսիսային կողմը Խոտրչուր կոչված ավանում, որ մի քանի թաղերից կամ գյուղերից էր բաղկացած, և որի մի գաղութն էր Ախտայի մոտ կազմված համանուն կոմունան։

Այս բարբառի զլխավոր հատկությունն այն է, որ աշխարհաբարին հատուկ սահմանական ներկայի կազմությանն ոչ մի եղանակը չգիտե և պահում է զրաբարի ձևը մինչև այժմ անփոփոխ։ Այսպես՝ տանիմ, տանիս «տանում եմ, տանում ես», նստին «նստում են», պառկի «պառկում է» ևն։ Միայն ձայնավորով սկսվող բայերը. ստանում են կ մասնիկը (կասին, կելենե, կինը-

նու), միավանկ բայերը ստանում են կու (կուգան, կուտա), Եր-
բեմն էլ բաղաձայնով սկսվող բայերը ստանում են կը կամ կու,
սր կարող է նաև հետադաս լինել. ինչ. կը մնան, կու գայթի, նեղ-
վորի կու:

Ձայնարանության մեջ հետաքրքիր երևույթ է ր բաղա-
ձայնի հնչումը, որ թեև երկու ձայնավորի միջև պահվում է՝
բայց բաղաձայնից առաջ դառնում է յ, ինչ. ջ'ույա ջջուրդ),
նօ՞յ տանիս ռուր ես տանում», դ'այց մ'ալ «մի անգամ էլ»:

Հոգնակին կազմվում է միավանկ բառերի համար ի մաս-
նիկով, բազմավանկների համար նի մասնիկով: Օրինակ՝ ածի
«այծեր», լվի «լուեր», ջրին «ջրերն», ծովին «ծովերն», ախր'ընի
«աղբիւրներ», տավրյնի «տավարներ» են: Երևույթը բացատրվում
է ք>յ ձայնափոխությամբ, որով եր դարձել է իյ, ներ>նիյ,
ապա բառավերջում և ի ձայնից հետո յ կորչելով (հմմտ. մեր>
մի), մնացել է ի, նի: Նախկին ք ձայնի հետքը պահում են դեռ
խօսքի բայս օրերս», ծովըններէն «ծովերից» են:

Հոլովման մեջ հայցականը գրվում է տրականի ձևով, որով
բարբառս միանում է մի կողմից Կարնո և մյուս կողմից ում
ճյուղի բարբառների հետ:

Ապառնին կազմվում է կը կամ պիտի մասնիկով,

3) Մշո բարբառ.--- Գտնվում է Բվանա ծովի արևմտյան
երեսը. իր կենտրոնն է Մուշ քաղաքը. հյուսիսից տարածվում է
մինչև խնուս և Ալաշկերտ, հարավից Բաղեշ, արևելքից հասնում
է մի կողմից Մոկս և մյուս կողմից Դիադին, արևմուտքից Լճե,
Ճապաղջուր են: Այսպեսով Մշո բարբառի գրաված տեղերն են՝
Մուշ, Սասուն, Բաղեշ, Խիզան, Խլաթ, Արճեշ, Բուլանջիս, Մա-
նազկերտ, խնուս և Ալաշկերտ: Սրանց գաղութներն են Ապարան
և Նոր-Բայազետի հարավային կողմում 21 գյուղ, Կան և երեք
գյուղ խնուսի գաղթականներ Ախալքալաքի մոտ:

Մշո բարբառի ձայնական դրությունը Կարնո բարբառին
նման է. ա, էօ, իւ ձայները պակասում են, բայց կան և և ո
երկբարբառային հնչյունները՝ շատ որոշ: Պայթուցիկ բաղաձայն-
ները ունին չորս աստիճան (բ, բ', պ, փ ևն), Բառասկզբում
գտնվում է թրթռուն յ ձայնը, որ հաճախ ավելանում է այնպի-
սի բառերի սկիզբը, ուր գրաբարում պարզ ձայնավոր միայն կա
(ինչ. յէժան, յախոռ, յախր'ուր, յքմէն, յամբուր «ամուր», յան-
գան ևն): Կան դեպքեր, երբ մինչև անգամ հայերենի թավ ձայ-

ները վերածվում են պարզ խուլի. ինչ. անկ, հայրուանն են, 2 ձայնը բարբառիս մի մասի մեջ պահվում է իբրև հ, մյուս մասի մեջ դառնում է խ:

Քերականության մեջ հետաքրքրական կետերը հետևյալներն են. 1) Հայցականի զ նախդրի գործածությունը. ինչ. բզ հաց, բզ մրբ տուն. 2) Նախդրիվ հայցականի ի, յ նախդիրը. ինչ. շուր օրիկն ի մահուն, կէքքամ յարա. 3) Մտացական ածականները կարող են դրվել գոյականից հետո. ինչ. ձ'էռնէ մզի, բ'էրնէ բզի, սիրա ձ'զի իրար շուգա, ձ'էռնէ բնծի. ձ'էռնէ ձ'զի. լէզ ուրանց, բուկ ուրանց. 4) Նախադրությունները հաճախ գոյականից առաջ են դրվում գրաբարի պես. ինչ. վըր մըր տան, մըլ մըր Թան, մըտ բնծի, քանի՞ տարի առաջ քգնէ. 5) Կոչականը վերջանում է օ. ինչ. յա՛րօ, յա՛կօ, Մա՛րօ, լա՛օ, մա՛մօ, քո՛ւրօ. 6) Անկատարի եզ. ա դեմքի տեղ գործ է ածվում հոգնակին. ինչ. յես կուզէնք «ես կուզէի», մընք կուզէնք «մենք կուզէինք» (այս բանը նրանից է, որ եզ. անկ. ա դեմքը՝ կուզի նույն է ներկ. եզ. գ դեմքի հետ). 7) Հարակատարի վրա հաճախ էական բայը կրկնվում է. ինչ. յօրի՞ իս դրեր իս, յէ՛րփ իս էկեր իս. 8) Հրամայականի թող մասնիկը կրճատվելով դարձել է թըխ կամ ք. ինչ. թըխ մնա, թըխ ասա, թըխ առնէ կամ քառնէ՛, թէքքա՛. 9) Միավանկ գալ, տալ, լալ բայերը ստանում են ի նախաձայնը. իգ՛ալ, իտալ, իլալ. 10) Անցողականի մասնիկն է ցու. ինչ. կհարցում, կհարցուս, կհարցու են. 11) Դերբայի համար կա ուկ մասնիկը. ինչ. մէռուկ, փիցուկ, կոտրուկ, գ՛րուկ:

Մշո բարբառով հրատարակված են բազմաթիվ գրվածքներ, որոնցից մեծագույնն է Պատկանյանի Мушский диал. Պետրբ. 1875. իսկ բարբառիս ընդարձակ ուսումնասիրությունն ունի Մսերյանց, Этюды по арм. диалектологии, Մոսկվա 1897—9:

4) Վանի բարբառ.—Տարածվում է Վանա ծովի արևելյան երեսը, իր կենտրոնն է Վան քաղաքը. սահմաններն են հյուսիսից մինչև Դիաղին՝ Բայազետի արևմտյան կողմը, հարավից Մոկս, Ոզմի, Շատախ և Աղբակ, արևելքից մինչև Պարսկաստանի սահմանը, իսկ արևմուտքից մինչև Մշո բարբառի սահմանագիծը: Հստ այսմ Վանի բարբառը (հատկապես Մոկաց ենթաբարբառը) հայերեն լեզվի հարավային սահմանագիծն է, որից հետո քրդախոս ու արաբախոս հայերն են: Դիաղինի գաղութ է Բասարգեշար՝ Սևանի լճի հարավային-արևելյան ափի մոտ:

Վանի բարբառի ձայնական զրուծթյունը հարուստ է ձայնավորներով. հայերենի սովորական ձայների վրա ավելացել են այսոնգ տ, էօ, իւ, ինչպես նաև ե, ո, էօ երկբարբառային հընչուճները: Վերջինիս համար հմմտ. պէժն «բուլն», լէժու «լուլո», առվէժտ «առվուլտ» են: Բաղաձայնների մեջ ավելացած են գյ, կյ, քյ, հյ: Շնչեղ թրթռուն բաղաձայններ չկան:

Ձայնական փոփոխությանց մեջ նկատելի են ա դարձած տ. այոպես է միշտ վ ձայնից հետո (վախ, ծովոր, վազել, վաղ, նույնիսկ Վոն քաղաքի անունը).— ու դարձած իւ և ոյ դարձած ա (պիւք, կյոքիւն, տիւ, թիւք, լէգիւ, կապոտ, ճկոթ, վոժ ևն).— թրթռուն պայթուցիկ բաղաձայնները դառնում են խուլ, ճիշտ ինչպես Ղարաբաղի բարբառում (պոն, պոյնիս, կյրլէօի, տիւ, ծեոք, ծիւ, ճիւր).— ւ դառնում է խ (խուս, խիւրուն, խավ, խաստ). ք դառնում է ո՝ շչական և ատամնական բաղաձայնների մոտ (կյէժոժ, առչ. առտ).— ք դառնում է բաղաձայնից առաջ հյ (ինչ. այնլէօր):

Հոլովումը նման է Երևանի բարբառին, ըստ որում բացառականը կազմվում է ից մասնիկով և հայցականը շնչավորների համար նման է տրականին. միայն ներգոյականն է պակասում: Հոգնակիի մասնիկներն են բացի եր և ներ ձևերից, նաև յնտեր. ինչ. կյիճիյնտեր, մառանյնտեր (գինիներ, մառաններ), Հոգնակի սեռականը կազմվում է աց մասնիկով և ոչ թե ի կամ ու. ինչ. խացերաց, կյիճիյնտերաց:

Բարբառիս մեջ ք հոդը անգործածական է. թեև կա ն հոդը:

Բայերի խոնարհման մեջ աշխարհաբարի սովորական ձևից շեղող երևույթներ չկան.

Ունի երեք ենթաբարբառ. Դիադին, Մոկք և Ոզմի. առջինն ավելի մոտիկ է զբական լեզվին: Մոկաց ենթաբարբառում ի և ե հաճախ դառնում են ք (խքնգ խարքը տարը, սեռականի վերջավորությունը՝ տըղը՝, վարղը՝, բայերի վերջավորությունը՝ ըսքը՝, բոնքըն, տը բոնքմ, տը տէք ձը «պիտի տաք ինձ»).— ո դառնում է ու. ինչ. խնձուր, փուքը ևն:

Ոզմիի ենթաբարբառը ունի էյ, օւ, էօւ երկբարբառները և կոկորդական դ՝ ձայնը (թէյգ, խնամէյ, կոէյվ, հաշէյվ, խէյլէյ, ձ՛օւ, մօւք, մօւկ, խօւմ, ծուց, գուրտ).— ո դառնում է ու. ինչ. խուփ, խմուր, ծուց, գուրտ.— իւ դառնում է օ, օւ, է (խօւս, օւսէյ, խէյրօն, խարէր, օղէս).— այս ենթաբարբառը ճանաչում է նաև շնչեղ թրթռուններ:

Վանի բարբառով գրված գրություններ շատ կան. լավագույններն են Շերենցի «Վանայ սազը» և Տեր-Սարգսյանի «Պանդուխտ վանքին»։ Մոկաց ենթաբարբառով են Աբեղյանի Դավիթ և Մհերը, Գարեգին Հովսեփյանի Սասմա ծոերը ևն։ Բարբառառուումն ասիրությունն ունի Աճառյան, Lautlehre des Van-Dialekts, որ ներկայացնում է միայն ձայնաբանությունը։

5) Տիգրանակերտի բարբառ.—Այս բարբառի կենտրոնն է Տիգրանակերտ քաղաքը. Մոկաց ենթաբարբառի նման սա էլ հայերեն լեզվի հարավային սահմանապահն է, որից ավելի հարավ խոսվում են քրդերեն ու արաբերեն։ Հարավ-արևմտյան կողմից տարածվում է մինչև Ուրֆա կամ Եդեսիա, որի մոտից սկսելով Եփրատը քաշում է բարբառի արևմտյան սահմանագիծը մինչև Արդնի և այստեղից էլ ուղիղ գծով մինչև լճե, Հյուսիսային և արևելյան սահմանագիծը կազմում է Մշո բարբառը, Ըստ այսմ Տիգրանակերտի բարբառի գրաված տեղերն են՝ բացի Տիգրանակերտ քաղաքից, Հազրո, Հազգո, Խիան, Սևերեկ, Եդեսիա և լճե, Վերջինս բուն քրդախոս է, բայց այնտեղ հաստատված բազմաթիվ տիգրանակերտցի գաղթականները նորոգել են հայերեն լեզուն։

Տիգրանակերտի բարբառը բռնում է Մշո և Մալաթիայի բարբառի միջին տեղը։ Ձայնավորների մեջ չափազանց առատ է ո, իսկ էօ, իւ հազիվ երբեմն երևում են օտար բառերի մեջ։ Պայթուցիկ բաղաձայնները ունեն միայն երկու աստիճան՝ թրթռուն և թավ։ Ավելացել են չորս նոր բաղաձայն (', հ', դ', լ'). սրանցից առաջին երեքը փոխ են առնված արաբերենից և գտնվում են միայն արաբական փոխառությանց մեջ. ինչ 'աղ'—բաբ «կարիճ», 'էօմբ «կյանք», զա'բաբ «ծոթրին», դ'ալբ «կեղծ», հ'ալվո «հրուշակ», 'ուհնաբ «յունապ»։ իսկ լ' փափուկ լ ձայնն է և գտնվում է բուն հայերեն բառերի մեջ (ուլ', քլ'ուխ, փուլ'բ, լ'վոմոլ, լ'օգեոլ ևն)։ Բացի սրանցից կան գլ, քլ ձայները։ Հազգոյում կա ռ կիսաձայնը (w)։ ինչ. ւրբ, ւրբէն, ւախտ (վեր, վեբայ, vaqt)։

Ձայնական փոփոխությանց մեջ հիշելի են ան՝ որ շարունակ դառնում է ո. ինչ. տմփոքդավոն, քովոգոն, սոքգովոք, շոգոք ևն. անփոփոխ է մնում միայն ո ձայնի մոտ.—ո դառնում է ու. ինչ. եուր, փուր, փուս, սուխ, չուր, չուրս.—ու մնում է անփոփոխ.—ե վերջավանհում դառնում է ի (էրիս, դիդ «տեղ»,

քիղ «գեղ», տրիվ «արև», ասիղ «ասեղ»)։—իւ դառնում է ի, ա (տրին, հորիք, ուիր, սուն, ցուն)։—Բաղաձայններից թրթռուն պայթուցիկները դառնում են թավ, խուլերը դառնում են թըր-թռուն (փէրմն, փօրիգ, թոնոգ)։ Հազդոյի մեջ, ուր կան նաեւ շնչեղ թրթռուն բաղաձայններ, խուլերն էլ դառնում են այսպես. օր. գ'աննավ, գ'նիգ, գ'եխ, գ'ուգէր, գ'արավ «կանգնեց, կնիկ, տեղ, կուգեր, տարավ»։—Հաճախ բաղաձայնները կրկնվում են. ինչ. էծմն, քրմմոգ, յօ'թթէ, զըզէլ, քօթթու, քըրրիք ևն։

Քերականության մեջ կարևոր կետերն են. 1) ը հոգը դառնում է է. ինչ. փէրո'նէ, շո'ւնէ, սո'ւնէ։ 2) Հայցական հոլովը կարող է ստանալ զ նախդիրը. բայց պարտադիր չէ։ 3) Բացառականը թեև ստանում է է մասնիկը, բայց գերբայները՝ ուց (սիրէլուց, խօսէլուց)։ 4) Հոգնակիի նշաններն են՝ իր, ցիր, ցի (հոցցիր, երէշոգմի)։ 5) Դերանունների մեջ ունենք յէսի՝ իբբ հայցական ես բառի։ 6) Ցուցականների երեք աստիճաններից ջնջված է այդ և մնում է միայն երկու դեմք (այս և այն)։ 7) Ստացական հոգերը ստանում են ի հենարանը. ինչ. սըղի'սի առ'ւնէ, հօքքո'ւսի, զո'ւնէ։ 8) Բայերի ապառնին կազմվում է մըն մասնիկով. ինչ. մըն ուզիմ, մըն փէրիմ, մըն ուգէի, չը'մըն ուզիմ, չը'մըն ուգէի։

Այս բարբառով գրված հատվածները շատ աննշան են. ո՛չ մի ուսումնասիրություն չկա։

6) Խարբերդի և Երզնկայի բարբառ. — Բարբառիս երկու գլխավոր կենտրոններն են Խարբերդ և Երզնկա. առաջինը հարավային, երկրորդը հյուսիսային ծայրում։ Մյուս գլխավոր տեղերը, որոնք պատկանում են հիշյալ բարբառին, հետևյալներն են. Բալու, Ճապաղչուր, Չմշկածագ, Չարսանճաք, Քղի, Տերսիմ և Կամախ։ Բարբառիս ամբողջ արեւմտյան սահմանագիծը կազմում է Եփրատ գետի հոսանքը. Հյուսիսային սահմանն է Գոնտական լեռնաշղթայի մի գիծը, իսկ մյուս սահմանները Կարնո, Մշո և Տիգրանակերտի բարբառների սահմանագծով են որոշվում։ — Խարբերդի մի գաղութ է թվում Մանիսայի վերին թաղը։

Այս բարբառի ձայնական դրությունը ընդհանրապես հավատարիմ է հին հայերենին. ավելացել է միայն ա ձայնավորը (պակասում են էօ, իւ, ինչպես նաև ե, ո երկբարբառային հնչումները)։ Բաղաձայնները ունին 3 աստիճան (բ', բ, փ), ավելացել են գյ, քյ քմականները։ Ձայնական փոփոխությունց մեջ նկատ-

տելի են ոչ դարձած օ (լօս, քօր, ընգօզ), իւ դարձած ի (արիւն, արիւր, ալիւր, ախշիւր), այ դարձած ա (մտր, փտղ, հտլլի)։— պայթուցիկ բաղաձայններից թրթռունները դառնում են շնչեղ, խուլերը թրթռուն։ այնպես որ խուլ ձայները վերացված են։— Բառասկզբի և ջնջվում է պ, տ բաղաձայններից առաջ (բանենլի, բիդագ, դէդձել, դաբդիւն, դէրչ, այոհնքն՝ սպանենլ, սպիտակ, ստեղծել, ստեպդիւն, ստերջ)։— Տերսիմի մեջ կա զարմանալի մի նորութիւն, որ չի պատահում ո՛չ մի բարբառում։ 6, ջ, չ, ջ բաղաձայնները դառնում են ձ, ձ', ց, ս. ինչ ձէքմագ, ձ'ուր, ցամից, քասէցի, մէցը ձ'ուր ցիգա։

Քերականութիւնը համապատասխան է արեւմտյան գրական լեզվին։ ապառնին միայն կազմվում է դը մասնիկով, որ պիտի ձևի համառոտութիւնն է։ Բացասականում այս պ ձայնը դառնում է վ. ինչ. դը սիրիմ, չըվդի սիրիմ։

Ընդհանրապես խոսելով՝ Խարբերդի և Երզնկայի բարբառը 4ը ճյուղի բարբառների մեջ ամենից ավելի հավատարիմն է գրական հայերենին, ճիշտ ինչպես Երևանի բարբառը Ում ճյուղի բարբառների մեջ։

Այս բարբառով գրվածքներ քիչ կան։ որեւէ ուսումնասիրութիւն էլ գոյութիւն չունի։

7) Շապիւն-Գարաճիսարի բարբառ.— Խոսվում է համանուն քաղաքի և Ածպտեր գավառակի մեջ։ բռնում է Խարբերդի և Երզնկայի, Սեբաստիայի և Եվդոկիայի բարբառների միջին տեղը։ Ձայնական դրութիւն մեջ նկատելի են ա ձայնավորը, պայթուցիկ բաղաձայնների երեք աստիճանները (բ, բ', փ)՝ ճիշտ Խարբերդի պես և բառասկզբի ՝ հագագը՝ Մշո և Կարնո բարբառի պես։ Այստեղ ո ձայնավորը դառնում է էօ և Ե դառնում է շեշտի տակ ի. ինչ. գէօրձ, Բէօնէօս «Պետրոս», քիզ հիդ։

Քերականութիւն մեջ երեքսի նորութիւնը շարունակական ներկայի ձևն է, որ այս սահմանից սկսելով տարածվում է դեպի արեւմուտք՝ մինչև Ռոտոսթո։ Շապիւն-Գարաճիսարի մեջ շարունակականը կազմվում է տար մասնիկով, գյուղերում տէ մասնիկով (հնչվում են dar, de). ինչ. կըսիմ տար, կէնամ տէ։

Այս բարբառից ոչ բնագիր կա և ոչ որեւէ ուսումնասիրութիւն։

8) Տրապիզոնի բարբառ.— Խոսվում է Տրապիզոն և հարևան Կյումյուշխանա և Կիրասոն քաղաքներում։ Շատ ձևան է Գլուի

և Երեմի բարբառին. սրանց նման զուրկ է ա, ե, ո ձայներից. քիչ անգամ պատահում են էօ, իւ. պայթուցիկ բաղաձայնների եռյակ շարքը վերածված է երկուսի, Բրթուուն և խուլ հափառապետ վերածվելով Բրթուունի: Կա սակայն խուլ կ հնչյունը՝ Թուրքերենից փոխառյալ բառերի մեջ:

Առանձնահատուկ ձայնական փոփոխություններ չկան:

Խոնարհման մեջ նկատելի են հետևյալները. 1) Մահմանական ներկայի և անկառարի մասնիկն է ձայնավորով սկզբող բառերի համար գ, բաղաձայնով սկզբող բառերի համար հետագա գու. ինչ. գուզիմ, սիրիմ գու, նայլի գու: 2) Շարունակական ներկան կազմվում է էր մասնիկով. գառնիմ էր, սիրիմ էր: 3) Շարունակականի անկատարը՝ ունի մասնիկով. ինչ. գեփէյի ունի, նայլի ունի: 4) Բացասական բայերի մեջ դերբայն էլ է խոնարհվում օժանդակ բայի հետ. ինչ. չիմ քամ, չիմ ուզիմ. կամ էական բայի կրկնությունը՝ չինք իմացիր ինք:

9) Համշենի բարբառ.—Այս բարբառի կենտրոնն է Համշեն գավառակը՝ Տրապիզոնից դեպի արևելք. ԺԸ դարի սկիզբը այստեղի հայերը բռնի մահմեդականություն ընդունելով՝ տանիկ կոչվեցին, բայց մինչև այժմ պահում են հայերեն բարբառը ընտանիքում, և թուրքերի մոտ՝ իրրև ծածկալեզու: Սրանք են մահմեդական հայերը: Բայց միևնույն ժամանակ բռնությունից ու հալածանքից փախչողները ցրվելով ու հաստատվելով զանազան տեղեր, իրենց հետ տարին նաև Համշենի բարբառը: Այսպիսի փոքր գաղութներ կան Տրապիզոնից մինչև Սամսոն, Սինոպ և Նիկոմիդիա: 1890-ական թվերին, տաճկահայոց կոտորածների ժամանակ, այս գաղութներից զանազան հատվածներ նորից գաղթելով՝ հաստատվեցին Սև Մոզի ռուսական ափերը՝ Սուխում, Սոչի, Ադլեր, Գադրի, Մծարա ևն, ուր այսօր կազմում են շատ առողջ մի համայնք:

Այսպիսի ցրված մի գաղութ չէր կարող բնականաբար պահել մի միակ ամբողջություն: Գլխավորապես երկու տիպ կարելի է նկատել բարբառի մեջ. մեկը բուն լեռնային տիպարը, որի ներկայացուցիչն է Մալա գյուղը, մյուսները Տրապիզոնի մոտիկ գյուղերի բարբառը, որ կրել է քաղաքի խոշոր ազդեցությունը:

Բուն Համշենի բարբառի հատկանիշները հետևյալներն են:
1) Ձայնական գրություն մեջ ունի ա, էօ, իւ, ինչպես նաև երկ-

բարբառային ե, ո հնչումները. 2) ա ձայնավորը ռնգականի մոտ դառնում է օ (ինչ. օմիս, օմուր, գօ՛նգ, օնլուխք «անանուխ»): 3) բաղաձայններն ունեն երեք աստիճան. բ, բ՛ կամ պ և փ. թով բաղաձայնները (փ, ք, թ, ց, չ) վերածվում են Համշենի բարբառի ձանիկի ճյուղում բառամիջում և բառավերջում պարզ խուլի (պ, կ, տ, ծ, ճ), ինչ որ ուրիշ տեղ գոյություն չունեցող նոր երևույթ է. 4) ք բաղաձայնը աստիճանականի մոտ դառնում է շ, ուրիշ բաղաձայնների մոտ յ. ինչ. մաշտ, դայդազ, շիւյս:

Քերականության մեջ նկատելի կետերն են. 1) Հոգնակին կազմվում է իր կամ էր, ցիր կամ ցի և ք մասնիկներով (վերջինը ձայնավորահանգ բառերի համար). ինչ. հացէր կամ հացիր, խնծոյնիր կամ խնծոյնի, կիւնիք, կօղիք. 2) Մահմ. ներկան և անկատարը կազմվում են ավելացնելով ձայնավորով սկսվող բառերի սկիզբը գ, բաղաձայնով սկսվող բառերի վերջը գու. ինչ. գուղիմ, բ՛էրիմ գու, գուղէի, բ՛էրէի գու. 3) Շարունակական ներկան կազմվում է ունի կամ գունի մասնիկով: 4) Ապառնիի մասնիկը (բիդի) միշտ հետադաս է և առաջին դեմքում զրկվում է նախաձայնից. ինչ. բ՛էրիմ իդի, բ՛էրիյի, բիդի, բ՛էրիս բիդի ևն. 5) Հարակատարի և գերակատարի մեջ իբրև օժանդակ գործ էածվում ունիմ բայը. ինչ. գ՛նացամ ունիմ, աստամ ունէյի: 6) Անորոշ դերբայի վերջավորությունն է ուշ՝ բոլոր բայերի համար. ինչ. խօսուշ, էշտուշ, բ՛էրուշ: 7) Բայերի հարցականը կազմվում է թէ մասնիկով. ինչ. շի՞ն թէ գ՛ալ, գ՛ալ շի՞ն թէ, շի՞ն գ՛ալ թէ:

Այս բարբառով կան հրատարակված դանադան գրվածքներ. առանձին ընդարձակ ուսումնասիրություն կազմել եմ 1944 թ. մեր Ակադեմիայի պատվերով (հրատարակված 1947 թ.):

10) Մալաթիայի բարբառ.— Խոսվում է Մալաթիա քաղաքի և շրջակա գյուղերի մեջ՝ մինչև Հյուսնիմանասուր: Թե տեղով և թե բարբառային դիրքով բռնում է Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Արարկիրի և Գիլիկիայի բարբառների մեջտեղը: Այս բարբառն էլ հայ լեզվի հարավային սահմանապահներից մեկն է, որից հալով խոսվում է քրդերեն, թուրքերեն և արաբերեն:

Այս բարբառով գրված աննշան բնագիրներ միայն կան և ուսումնասիրության փոքր մի փորձ: Սրանցից տեսնում ենք որ 1) Մալաթիայի բարբառը պայթուցիկ բաղաձայններից դեռեղանադանել միայն երկու աստիճան (թրթուռն և թավ), Հայե-

դեւի թրթռուն և թավ ձայները հաժարապես դառնում է թավ (ճիշտ ինչպես Տիգրանակերտի բարբառում), իսկ խուլը դառնում են թրթռուն. ինչ. փարց, փէրէլ, փանցըր, քոռ «դուռ», քանագ «դանակ»: 2) Ե ձայնավորը դառնում է ա, ինչ. ման «մեծ», փառ «բեռ», սառ «սիսեռ», լառ «լեռ», յափ «երբ»: 3) Ռ դառնում է օ. ինչ. քոռ «դուռ», չոռ «ջուր», հօ՛մ «ո՛ւմ»: 4) Ոյ դառնում է նույնպես օ. ինչ. քօր, լօս, փօն «քույր, լույս, բույն»: 5) Ի դառնում է ի. ինչ. ախփիր, հէրիր, էրին.

Քերականության մեջ հետաքրքրական է սահմ. ներկայի և անկատարի շարունակական ձևը, որ կազմվում է ա վերջավորությամբ: Ըստ իս այս ա կրճատված է անա մակբայից՝

11) Կիլիկիայի բարբառ. — Այս ընդհանուր անվան տակ ափոփում ենք Զեյթունի, Հաճինի, Մարաշի և սրանցից ափի հարավ՝ Գիլիսի, Փայասի, Ալեքսանդրետի, Անթաքիայի մեջ խոսված հայերենը: Թեև սրանք իրենց մեջ ներկայացնում են բավական մեծ տարբերություններ, սակայն, ընդհանուր հատկանիշները ափիլի մեծ ու հասարակաց լինելով՝ կարելի է դրանք ենթադրաբար համարել:

Այս բոլորի մեջ ամենից ափիլի ուսումնասիրված են Զեյթունի ենթաբարբառը (Հ. Ալլափերդյան, Ունիա կամ Զեյթուն, Պոլիս 1884) և Մարաշի ենթաբարբառը (Մելիք Ս. Դավիթ բեկ ՀԱ 1896, և Հ. Վարժապետյան, Բիւրակն 1898—1900): Մյուսների մասին կան մանր մունր ընագիրներ և տեղեկություններ: Տպագրության պատրաստ է իմ ընդարձակ աշխատանքը (Քընություն Զեյթունի բարբառի), որ կազմել եմ 1945—6 թ. մեր Ակադեմիայի հանձնարարությամբ:

Ձայնական դրության կողմից Կիլիկիայի բարբառը շատ հարուստ է. այսպիս՝ զեյթունցիք ունեն բացի տ, ե, ո, էօ, իւ ձայնավորներից, որ շատ տեղեր կան արդեն, մի բոլորովին նոր ձայն, որ ներկայացնում է ը և ա ձայնավորների միջին աստիճանը կամ որ նույն է՝ բաց ը՝ (մ): Անտիոքի գյուղերում կան օը, էյ, իյ, այ երկարբառները, որոնք ուրիշ տեղ չկան: Բաղաձայնները ունեն երեք աստիճան (բ, բ', փ), բայց Զեյթունի մի թաղում կա նաև պարզ խուլերի խումբը (պ, կ, տ, ծ, ց):

Ձայնական փոփոխությունց մեջ ամենից կարևորն է շեշտյալ ա>օ, որ գտնում ենք Զեյթունում, Մարաշում, Հաճինում և Անտիոքում (քաղօք, էխշօք «աշխարհ», իշնօլ «իջանեկ» ևն)

— Եւ է դառնում են հաճախ ի (իյգոն «երեկոյ», իս «ես», իյիս «երես», իյգոմ «երիկամունք», իյգոնք-քոյ «երկանաքար»), — Ի ձայնավորը հետզհետե բացվելով հասնում է մինչև ա (ինչ. միս > մր'ս, մաս, կնիկ > գր'նագ, Մրշ. գրնագ կն). — Բ բաղաձայնը Զեյթունում և Հաճինում դառնում է յ. իսկ ո՝ Հաճինում դառնում է ր:

Զայնավորների մեջ նկատում ենք նմանեցման ձգտումը. բառի մեջ գտնված բոլոր ձայնավորներն էլ ձգտում են վերածվել մեկի. ինչ. գ'օնօց «գնաղ», բօսօն «քսան», գօնգօն «կնկան», իսկի «ոսկի», իսկիւյ «ոսկոր», սեռ. իսկիյի, գօրքօմ «կերթամ», իսիւր «սրա», իսիւս քյիւրիւստիւս «Հիսուս Քրիստոս»: Այս բոլորի մեջ ր, ո, ե, ա, ի ձայնավորները իրենց երանգը թողած՝ վերածված են հաջորդ վանկի ձայնավորին:

Քերականության մեջ կան մի քանի նորմուծություններ. իսկ ձայնական օրենքները առաջ են քերել զանազան տարօրինակ ձևեր. ինչ. Մարաշում որոշիչ ր և անորոշ մը հոդերը ստացել են՝ բառի վերջավանկի ձայնավորի համաձայն՝ ր, ի, ու, իւ և մը, մի, մու, միւ ձևերը: Այսպես՝ շաբա՛գը «շապիկը», փէ՛ղի «փայտը», ախշի՛նի «աղջիկը», դանօ՛գու «դանակը», մո՛ւգու «մուկը», խի՛ղի «խոտը», շաբա՛գ մը «շապիկ մը», փէ՛ղ մի «փայտ մը», ախշին մի, դանօ՛ց մու, մու՛ց մու, խի՛ղ միւ, էօր միւ «օր մը»,

Հոգնակիի մասնիկներն են բացի իր, նիւր (իյ, նիյ) ձևերից, նռն նա, նը, դոք. ինչ. ցիյիննիր, սը՛սը՛ոնը՛, սէօլստիյնա, ծաղըզնա կն:

Ներկայի և անկատարի շարունակական ձևը Զեյթունում կազմվում է կը մասնիկի կրկնությամբ. ինչ. զօ գիփիմ, զօ գուզիմ, զօ գուդօս «կեփեմ, կուզեմ, կտաս»։— Անկատարը Հաճինում ունի երկու ձև. առաջինը սովորականն է, երկրորդը նրա վրա ավելացած թուրքերենի idi անկատարի մասնիկը. ինչ. զագ՛ի կամ զագ՛ի իդի «գալիս էի»:

Ապառնին երկու տեսակ է Մարաշում. սովորական ապառնի, որ կազմվում է բիդէ (պիտի) մասնիկով, և անմիջական ապառնի, որ կազմվում է իդիլ (ուզել) բայով. ինչ. բիդէ բիրիմ «պիտի բերեմ», գիդիմ բիրի «անմիջապես պիտի բերեմ»: Հաճինում ապառնի պիտի մասնիկը դարձել է բ, իսկ անցյալ ապառնին կազմվում է թրք. idi մասնիկով. ինչ. բիշտօմ, բիգ՛օմ «պիտի երթամ, պիտի գամ», բիշաի իդի, բիգ՛ի իդի «պիտի երթայի, պիտի գայի»:

Դերբայի համար ունենք իր. իյ, օձ, մօն ձևերը. ինչ. գիրք
է, գիրքն է, գիրքն է (կերել է), իփմօն է (եփած է)։

12) Սյուրիայի բարբառ.— Հայերենի ամենից այլափոխված բարբառն է, որ խոսվում է Սվետիա գավառում և Ասորիքի մի քանի հայաբնակ գյուղերում. այն է Ծիր-ի-Շուղուր ավանի մոտ Աբամո, Կենյ, Յագուղիկ գյուղերը և Լաթաքիայի մոտ՝ Ղենյմիկ գյուղը։ Ունեմ այս բարբառի ընդարձակ ուսումնասիրությանը, որ առայժմ անախդ է։ Բարբառը պահել է հին հայերենի ձայնավորները, ունի նաև ա, էօ, իւ և հարուստ է երկբարբառներով (ինչ. այ, ար, աւ, էյ, ե, ուա)։ Ձայնական փոփոխությանց մեջ նկատելի են ա>ու, է>ի, ք>ա, ի>էյ, ու>աւ, (ինչ. հուց, բուրք, բէրուն, չուր՝ փխ. հաց, պարաք, բերան, չար,— հա՛ցա, բէրա՛ւա, բուրքէ՛րա՝ փխ. հացը, բերանը, պարաքերը,— յերգէյնք, հօբէյն, յէյա՝ փխ. երկինք, հօգին, գիւ,— սարփ, տնաւն՝ փխ. սուրբ, անոււն հն)։ Սվետիայում ա գ-ից առաջ դառնում է իւ (ինչ. մաղ>միւղ, աղ>իւղ, թաղ>թիւղ)։ Նախդիրներից պահպանված են գ հայցականի համար և ի՝ բացառականի ու ներգոյականի համար. ինչ. ի գէղէյնքա «ի գեաին», ի փուրցուքա «ի փուրձանս», ի չուրբէյն «ի չարէն» ևն։

13) Արաբկիրի բարբառ.— Այս բարբառը խոսվում է Փոքր-Հայքի հարավային մասում. գլխավոր քաղաքներն են Արաբկիր, Տիվրիկ, Կյուրին, Տարնաե, ինչպես նաև Կեսարիայի և Յուզասի գյուղերից մի քանիսը (ձեացյալը լինելով թրքախոս)։ Շրջանի մեծագույն կենտրոնը լինելով Արաբկիրը, բարբառը կոչեցինք որս անունով։

Այս բուրբ տեղերից կան մանր-մունր նմուշներ. մանրամասն քննության ենթարկված է միայն բուն Արաբկիրի բարբառը (Մելիք Ս. Դավիթ բեկ, Արաբկիրի գավառաբարբառը, Վրենա 1919),

Արաբկիրի բարբառը ընդհանրապես դրաբարին հավասարիմ է. կարեւոր հատկանիշները հետևյալներն են. 1) Գործիականի մասնիկն է օք. ինչ. ձէքօք, խօսէլօք։ 2) Սահմ. ներկայի և անկատարի մասնիկներն են գա, զօ, զու նախադաս կամ հետադաս, որոնք ձայնավորով սկսվող բայերի մոտ կրկնվում են. ինչ. գէքա զու, զօ գէքամ, գա գէքամ կամ գէքամ գա՝ ըստ տեղի։ 3) Դերբայի սեռականն է Կեսարիայում-ույի. ինչ. մնալույի, եր-

քալույի: 4) Շարունակական ներկան և անկատարը կազմվում են բեր, եր կամ ր մասնիկներով. ինչ. գէրքամ բեր, գէրքամ եր, գէրքամ ր: 5) Ապառնին կազմվում է դի (ձայնավորի մոտ դ) մասնիկով. ինչ. դի խմիմ, խմիմ դի, դէքամ «պիտի երթամ»:

14) Ակնա բարբառ.— Խոսվում է համանուն քաղաքում և նրա շրջակա մի քանի հայ գյուղերում: Այս բարբառով գրված մեծագույն ժողովածուն է Հ. Ճանիկյանի «Հնութիւնք Ակնայ» (Թիֆլիս 1895). մի լուրջ գիտական ուսումնասիրություն ունի Մաքսուդյանց, Le parler arménien d'Akn, Paris 1912.

Բարբառիս գլխավոր հատկանիշներն են.—

Ձայնական փոփոխություններ.— 1. ա ձայնավորը ռնգակա-
նից առաջ դառնում է օ. ինչ. ջօնը, օլլի, օրգէվ (ճանճ, անալի,
անձրև). 2. ու դառնում է իւ, իսկ ո և օ դառնում են էօ. ինչ.
իւք, իւցիս, շօրս, դ'էօն, աւէօր (ութ, ունիս, չորս, դուռ, այսօր).
3. բառավերջի հ-ից առաջ ավելացվում է յ կիսաձայնը. ինչ.
մայհ, գ'օյհ, շայհ, այհ (մահ, գոհ, շահ, ահ). 4. բաղաձայնները
ուռնն երեք աստիճան և նրանց ձայնափոխությունը ճիշտ նույն
է՝ ինչ որ Խարբերդում և Արաբկիրում:

Քերականության մեջ արտասովոր նորություններ չկան.
եղածները արդյունք են ձայնական փոփոխությանց. բայերի հզ.
Ա դեմքը վերջանում է անք, փխ. ինք. ինչ. գիդէանք, բ'էրանք
(կուռէինք, բերինք).— ապառնիի մասնիկն է դի, ձայնավորի մոտ
դ (դի բ'էրիմ, դիւդէք «պիտի բերեմ, պիտի ուտեք»):

15) Սերաստիայի բարբառ.— Խոսվում է Սերաստիա հայա-
շատ քաղաքի և նրա շրջակա բազմաթիվ գյուղերի մեջ: Առանձին
ենթաբարբառ է կազմում Բրզնիկ գյուղը:

Այս բարբառով ոչ մի գրվածք չկա հրատարակված. Կ. Գա-
րիկյան կազմել էր մի ընդարձակ ուսումնասիրություն, բայց
նում է անտիպ:

Ձայնական դրությունը բավական հարուստ է. ունի ա, էօ,
իւ ձայնավորները և ե, ո երկբարբառային հնչումները. վերջինս
որ հատուկ է միայն Սերաստիայի բարբառին, ունի մոտավո-
ւապես ուէօ հնչյունը և գտնվում է միայն շեշտի տակ: Պայթա-
կան բաղաձայնները ուռնն երեք աստիճան և փոփոխվում
են ճիշտ այնպես, ինչպես Խարբերդի բարբառում: Կա նաև բա-
ստակյբի ՝ հագագը:

Ձայնական փոփոխութեանց մեջ նկատելի են ք դարձած յն (ինչ. վայն, իրէյն, փափայն=վանք, երեք, փափազ)։—կ դարձած յ՝ բաղաձայնից առաջ (ինչ. բ'այլա, ջայ մը, ախ'իյ-դդա=բակլայ, ճանկ մը, աղջիկ-տղայ)։ Հ դառնում է ֆ՝ միավանկ բառերի ո ձայնի մոտ. ինչ. ֆորք, ֆող, ֆոք=հորթ, հող, հոգ. — տը դառնում է յյ. ինչ. գըյյէլ, հընյէլ, մայյը=կտրել, ընտրել, մանտը։

Բայերի ներկան և անկատարը կազմվում են հետադաս գր մասնիկով՝ նման հարնոյ բարբառին. ինչ. ցքէ գը, գէլլէ գը, գէրթա գը.—շարունակականը կազմվում է գօր մասնիկով. ինչ. բ'էրէմ գօր, բ'էրէյի գօր.—ապառնիի մասնիկն է բիդի (նախադաս կամ հետադաս), որ կարող է կրճատվել բի. օր. բի ընենք.—կատարյալ հգ. Ա դեմքի վերջավորութիւնն է անք. ինչ. գ'րէ-ցանք։

16) Եվդովկիայի բարբառ.—Խոսվում է Եվդովկիա կամ Քոբաթ քաղաքում. գաղթականութեան միջոցով տարածված է մինչև Ամասիա, Մարսվան, Օրտու, Սամսոն և Սիւնուլ։ Առանձին ենթաբարբառ ունի Գիրգուրես գյուղը։ Բարբառիս ուսումնասիրութիւնը պատրաստել է Հ. Գազանճյան (Վիեննա 1899), որ տալիս է նաև մի քանի նմուշներ։

Ձայնական դրութիւնը հարուստ է. նոր ձայնավորներից կա միայն ու.—ո ձայնավորը ստացել է ուէ երկբարբառային հընչիւնը.—բաղաձայնների երեք աստիճանները վերածված են երկուսի, այն է բ, փ, գ, ք ևն, ըստ որում հին հայերենի թե թրթռուն և թե խուլ բաղաձայնները հավասարապես վերածված են թրթռունի։ Քերականութիւնը ընդհանրապես Պոլսի բարբառին նման է։

17) Ամասիայի բարբառ.—Այս բարբառը խոսվում է Ամասիա քաղաքում, որ գտնվում է Եվդովկիայից հյուսիս-արևմուտք։ Այս բարբառի մասին կա միայն մի հոդված՝ «Ամասիոյ հայերը» խորագրով, որ պատկանում է ծանոթ բարբառագետ Հ. Գազանճյանի գրչին և հրատարակված է Ծաղիկ օրաթերթում, 1899 սեպտ. 29, № 21։ Այս հոդվածը ես չեմ տեսած, բայց հեղինակը առանձին նամակով ուղարկել էր ինձ նրա լեզվաբանական մասի բովանդակութիւնը, որ և դնում եմ այստեղ։

Ընդհանրապես ձայնական դրութիւնը նման է շրջապատի

բարբառներին (Եվդոկիա ևն), որոնցից հիմնական տարբերություններ չունենալով հանդերձ, ունի մի քանի բնորոշ գծեր: Թե՛ ձայնավորները և թե՛ բաղաձայնները ըստ կարելիության հավասարիմ են հնին և չեն ներկայացնում սղման ու անկման երևույթներ: Տր ձայնախմբի մեջ ք ստացել է ուժեղ ու հնչումը. ինչ, լիար>լարո, մանր>մանտրո, ծանր>ծանտրո, կտրել>կտրոել, կոտրել>կոտրոել, Պետրոս>Պետրոոս ևն:

Քերականության մեջ ուշագրավ է հոգնակիի նվեր մասնիկը, որ ուրիշ բարբառների մեջ երկակիի վրենչը մասնիկն է (սովըներ, ձեռվըներ ևն), բայց այստեղ շրջվել է և դարձել հոգնակիի համար ընդհանուր մասնիկ. ինչ. աղջիկներվեր. երեսներվեր ևն: Միևնույնը գործածվում է նաև ստացականի համար. ինչ. ձեռներվիս, տուներվիդ (այն է՝ ձեռվընիս, տունվընիդ) ևն:

Հոլովման մեջ հայր, մայր քառերը հետևելով քոյր բառին՝ դառնում են սեռ. հարոջ, մարոջ, կամ նաև սեռականի կրկնակ ձևով՝ հօրոջ, մօրոջ:

Խոնարհման մեջ սահմ. ներկան կազմվում է հետադիր կա մասնիկով. ինչ. կերթամ կա, կուգամ կա, հստիմ կա ևն: Բայց եզակի Գ դեմքը ունի բոլորովին առանձնահատուկ մի ձև՝ առանց կա մասնիկի. այսպես՝ կուզե «կուզե կոր», կուգա «կուգայ կոր», կառնե «կառնե կոր», վազե «կը վազե կոր», ի՞նչ կարդավ «ի՞նչ կկարդայ կոր»: Այս ձևը գտնվում է նաև Չարչամպայի մեջ և ուրիշ որևէ բարբառում չկա:—Ապառնին կազմվում է պուտու մասնիկով. ինչ. պուտու երթամ, պուտու պառկիմ ևն:—Ա. լծորդության եմ վերջավորությունը դառնում է իմ. ինչ. խմիմ կա, խմիս կա, պուտու խմինք, լի՛ց որ խմին ևն (բացի եզ. Գ դեմքից, որ տեսանք). լծորդության ձևափոխությամբ ունենք մօտալ, խօսալ. ինչ. մի՛ մօտար «մի՛ դիպչիր, մի՛ մօտիր», խօրօզը խօսաց «աքլորը կանչեց»: Դարձյալ՝ կայնացի, կայնացիր, չի կայնացինք «կրցայ, կրցար, չկրցանք» ևն:

18) Օրտուի բարբառ.—Խոսվում է Սև ծովի ափին Օրտու բաղաքում (մինչդեռ գյուղերը պատկանում են Համշենի բարբառին): Մալաթիայի և Տիգրանակերտի բարբառի նման այստեղ էլ պայթական բաղաձայնները երկու աստիճան ունեն. Բրթուուն և Թավ, ըստ որում խուլերը դառնում են Բրթուուն, իսկ Բրթուունները Թավ. ինչ. կառու>զադու, տարի>դարի

տառն > դասը, բերան > փէրան, դառնակ > քանագ են, Գիտապայ-
թական բաղաձայնները ուրիշ բաղաձայններից առաջ հանձն
կորցնում են իրենց ատամնական մասը. ինչ. տարածվիլ > դա-
րագվիլ, մեծ մարդ > մեզ մարք, բարձր > փարս, լցվան > լսվան,
վեց տարի > վէս դարի են, Նմանապես կ, գ ձայնները ուրիշ բաղա-
ձայնից առաջ դառնում են յ. ինչ. լոգանալ > լօյնալ, քակվի
է > քայվէր է, նամակ մի > նամայ մը են:

Հոլովման մեջ հետաքրքիր են շուն, տուն բառերի սեռակա-
նը ջունան, դունան. ինչ. շունան ցան «շան ձայն», դունանը դէ-
րզալ տոանը տէր եղաւ:

Խոնարհման մեջ Ա լծորդության և ձայնավորը դառնում է
ի՝ ռնգականի մոտ. (ինչ. ըսիմ, անիմ, բաղմիմ). շարունակա-
կանը կազմվում է գոր մասնիկով (բաղմիմ գոր պատմում եմ).
կատարյալ հգ. Ա դեմքի վերջավորութիւնն է անք, ցանք. ինչ.
ըսանք «ասացինք», քնացանք «գնացինք», մնացանք «մնացինք»:
Ապառնին կազմվում է բի մասնիկով, որի ձայնավորը կարող է
կրճատվել կամ ոչ. ինչ. բի անիմ պիտի անեմ», բի էրթամ
կամ բէրթամ «պիտի երթամ»: Բացասականի խոնարհման մեջ
էական բայը կրկնվում է. ինչ. չէմ դէսէր էմ «չեմ տեսել», չես
դէսէր էս «չես տեսել», չի դէսէր է «չի տեսել», չէի դէսէր էի
«չէի տեսել» են:

Այս բարբառով ոչ մի նմուշ չէ հրատարակված, և ոչ մի
ուսումնասիրութիւնն էլ գոյութիւն չունի: Այս տողերով առաջին
անգամ է, որ ծանոթանում է այս բարբառը գիտութեան:

19) Զմյուռնիայի բարբառ.— Խոսվում է Զմյուռնիայի և նրա
մոտակա մի քանի հայաբնակ քաղաքների մեջ. այն է Մանիսա,
Գառապա, Պայընտըր, Գրգաղաճ են: Այս բարբառի վրա ոչ մի
ուսումնասիրութիւն չկա. հրատարակված է միայն մի կարճ
հատված, որից երևում է, որ բարբառը չափազանց նման է Պու-
սի և հատկապես Նվդոկիայի բարբառին:

20) Նիկոմիդիայի բարբառ.— Այս հայաշատ շրջանը, որ
Փոքր—Ասիայի հյուսիս-արևմտյան ծայրում աննկուն պահել է
հայ լեզուն, երկու գլխավոր քաղաք ունի. Նիկոմիդիա և Ատա-
փազար: Սրանց շուրջը ցրված են բազմաթիվ մեծ մեծ գյուղեր,
որոնցից հիշատակելի են Յալովա, Ասլանքեկ, Պարտիզակ, Կեյվե,
Ջենկիլեք են: Այս գանազան տեղերից կան մանր-մուր նմուշ-

ներ. բայց մի ամբողջական ուսումնասիրութիւն չկաւ. Ամենից ավելի ծանոթ է հետաքրքրական է Ասլանբեգի ենթաբարբառը, որի մասին ունեմ մի փոքր ուսումնասիրութիւն (Վենետիկ 1898):

Այս ենթաբարբառը հարուստ է ձայնավորներով. բացի ա, էօ իւ հնչյուններից, ունի մի տեսակ բաց è և մի ռնգային գ.— բողաձայնները ունեն երեք աստիճան (բ, բ', փ) կա նաև մի տեսակ հաստ լ:— Ձայնավորների ձայնափոխութեանց մեջ հետաքրքրական է օ դարձած ռնգականի մոտ ա (գամէշ), ա ռնգականի մոտ է, էօ կամ օ. ինչ. էնիւշ, էնիւն, էնէօթի, էմիւր, մօրյը, ձօրյը, սօրյը, քէօրգը (անուշ, անուն, անօթի, ամուր, մանր, ծանր, սանտր, թանձր), գէօշնալ (ճանաչել), էօրգով (անձք) ևն:

Շատ ավելի հետաքրքրական է բողաձայնների փոփոխութիւնը. ուր որ երկու բողաձայն պատահին միմյանց, առաջինը կկրճատվի. գ դառնում է յ.—ք, բ, փ, դ, ք ընկնում են կամ փոխանակվում են կոկորդի մի սեղմումով, որ նշանակում եմ * նշանով.— և, ղ, շ, ծ, ձ, ց վերածվում են ժ, շ, գ, ս. ինչ. հիյ մարք շհնգ մարդ», շա* փա* գա շշատ փայտ կայ», ջաժ մը ճանձ մը», վէս դդա Վեց տղա», ի՞շ գա շհնչ կայ» ևն:

Քերականութիւնը նման է Պոլսի բարբառին. շարունակական ձևը կազմվում է հա՛յէ մասնիկով (գը՛սիրիմ հայէ, գը սիրէի հայէ), որ Նիկոմիդիայում յօր ձևն ունի:

21) Պոլսի բարբառ.— Այս բարբառը խոսվում է միայն Կոստանդնուպոլիս քաղաքում, որ աշխարհիս ամենահայաշատ քաղաքն էր մինչև Ա համաշխարհային պատերազմը: Այժմ այդ պատիվը անցավ Երևանին, Այս բարբառով գրվածքներ շատ բազմաթիվ են. կա և իմ մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը (Երևան 1941):

Ձայնական դրութիւնը աղքատ է. պակասում է ա ձայնը, թեև կան իւ և էօ ձայները: Չկա նույնպես ե, է և ո, օ ձայնավորների տարբերութիւնը: Երկբարբառներ նույնպես պակասում են: Բողաձայնների երեք աստիճանները վերածված են երկուսի. քրթուուն և թավ (բ, փ, գ, ք) ևն:

Սրանց հակառակ ձայնական փոփոխութիւններ տեղի ունեցած չեն մեծ չափերով. և Պոլսի բարբառը՝ թեև հայ հայրենիքից շատ հեռու, բայց շատ ավելի հավատարիմ է մնա-

ցած հայ լեզվին, քան նույն իսկ Հայաստանի բարբառներից շատերը:

Այսպես է նաև քերականութիւնը, ուր մեծ փոփոխութիւններ չկան. Պոլսի բարբառը արեւմտյան գրական բարբառինախատիպն է: Նորութիւններից մեծագույնը բայերի շարունակական ձևի գօր մասնիկն է, որ գրական լեզվում ընդունված չէ:

22) Ռոտոսթոյի բարբառ:— Պոլսից դեպի արեւմուտք հայերեն լեզուն ջնջված է. Եվրոպական Թուրքիայի և Բուլղարիայի բնիկ հայութիւնը թրքախոս է: Այս թրքախոս շրջանում բացառութիւն է կազմում Ռոտոսթոյի հայութիւնը, իր հարեան Մալկարայի հետ միասին, որոնք ներկայացնում էին բավական ստվար բնակչութեամբ մի հայ գաղութ:

Ռոտոսթոյի բարբառը գրի առնված չէ. չկա նրա վրա որեւէ ուսումնասիրութիւն:

Ռոտոսթոյի բարբառը շատ չի տարբերվում Պոլսի բարբառից. ձայնական դրութիւնը նույնն է. բայց կա մի խոշոր տարբերութիւն ձայնական փոփոխութեանց մեջ. այդ այն է, որ մինչդեռ Պոլսի բարբառում ք, գ, դ, ձ, ջ թրթռուն բաղաձայնները պահված են անփոփոխ, այստեղ ընդհակառակը վերածված են թալ փ, ք, ք, ց, շ (ճիշտ ինչպես Օրտուի, Մալթիայի և Տիգրանակերտի բարբառներում): Այս ձայնափոխութիւնը, որ ապա անցել է նաև Պոլսի գրական արտասանութեան, շատեր վերադրում են նաև Պոլսի բարբառին, ինչ որ բացարձակ սխալ է: Պոլսի ուսմիկը հնչում է բէրան, գիրք, դուռ, չուր, ձմէռ, և դրաւետն է միայն, որ հնչում է այդ բառերը փէրան, քիրք, քուռ, չուր, ցմէռ:

Քերականութեան մեջ էլ Ռոտոսթոյի բարբառը նման է առհասարակ Պոլսի բարբառին. այստեղ էլ դտնում ենք շարունակականի համար գօր մասնիկը, որի դեմ երբեմն գործածվում է գօ կամ օր: Ապառնին կազմվում է բըղը, բըդ, բըղըր մասնիկներով, մինչդեռ Պոլսի բարբառը ունի միայն բիդի:

23) Խրիմի բարբառ.— Այս բարբառը խոսվում էր նախապես միայն Խրիմի թերակղզում. 1779 թվի գաղթականութեամբ փառարկեց հարավային Ռուսաստան, ուր հայերը շինեցին Նոր-Նախիջևան քաղաքը, իր շրջակա 5 գյուղերով: Այստեղից էլ հայերը տարածվեցին Ռոստով և այլ շրջակա քաղաքները:

Այս բարբառով կա ճոխ գրականութիւն. հիշելու արժանի են հատկապես Ռ. Պատկանյանի երկերը (հտ. I և II Պետերբ. 1893, հտ. III Ռոստով 1904), Կա ընդարձակ և մանրամասն ուսումնասիրութիւն (Հ. Աճառյանի, Երևան 1926, Համալսարանի տպակետիւ)։

Խրիմի կամ որ նույն է Նոր-Նախիջևանի բարբառը շատ մոտիկ է Պոլսի բարբառին. ձայնական դրութիւնը նույն է. միայն պակասում է էօ ձայնը, Պոլսի բարբառին նման այստեղ էլ բաղաձայնները ունեն երկու աստիճան (բ, փ, գ, ք են), բայց գոյւղերում կան բոլոր երեք աստիճանները (բ, բ', փ են)։

Քերականութիւնն էլ նման է Պոլսի բարբառին. միայն հայցականը Ում ճյուղի նման՝ նույն է տրականի հետ, Դասական թվականները կազմվում են ում մասնիկով (էրկուսում, ժէքում, չօրսում են)։ Շարունակական ձև գոյութիւնն չունի բայերի խոնարհման մեջ։

24) Առտիալի բարբառ. — Լեհաստանի, Բուկովինայի, Սուլաւայի, Տրանսիլվանիայի, Հունգարիայի և Ռումինիայի զանազան կողմերը ցրված մեծ ու փոքր հայ գաղութները, եթե հայերեն լեզուն մոռացած չեն, խոսում են մի բարբառ, որ հարմար դատեցինք կոչել այս անունով։ Սրանցից լեհահայ բարբառը ուսումնասիրել է Հանուշ հայագետը իր երկու գործերի մեջ (Sur la langue des Arméniens polonais, I. Mots recueillis à Kuti, Cracovie 1886 և Beitrag zur Armenischen Dialectologie)։ Այս զանազան բարբառները ուսումնասիրել եմ ինքս (Քննութիւն Առտիալի բարբառի, դեռ անտիպ)։ Հունգարիայից կան մանր-մունր բնագիրներ, բայց տոանձին ուսումնասիրութիւն չկա։

Այս բարբառը հայերենի վերջին սահմանապահն է։

Սուլաւայի բարբառը պարունակում է հայերենի սովորական ձայնավորները (չունի ու, էօ, իւ), երկբարբառների կողմից շատ հարուստ է. ունի աւ, իւ, օւ, իեւ, իը, ե, բայց չգիտեմ (ինչ. ցաւ, բաղիւ, սի՛րդ են)։ Բաղաձայնները ունեն երեք աստիճան (բ, բ', փ են)։

Բարբառը ընդհանրապես հավատարիմ է հին հայերենին և աչքառու ձայնափոխութիւններ չկան։

Քերականութեան մեջ նկատելի երևույթները հետևյալներն են. 1) հայցականը պտանում է գ նախդիրը Մշո բարբառին նման.

2) գործիականը կազմվում է օւ մասնիկով. 3) դասական թվականն ածականները կազմվում են ում մասնիկով (էրգուում, իրէքում ևն), ինչպես Խրիմի բարբառի մեջ. 4) Սահմ. ներկայի և անկատարի մասնիկն է գի. ինչ. գի սիրիմ, գի սիրիս, գի սիրէի ևն. 5) անկատարի եղակի բ դեմքը ներկայի նմանողությամբ ստանում է ս. ինչ. գի սիրէի, գի սիրէիս ևն. 6) շարունակական ներկայի և անկատարի ձև չկա, ինչպես Խրիմի բարբառում. 7) ապառնին կազմվում է բիզօր մասնիկով. իսկ Հունգարիայի հայերը գործածում են բի, ձայնավորի մոտ բ. 8) կատարյալը գործածությունից ընկած է և նոր եվրոպական լեզուների հետեղությամբ փոխանակված է հարակատարով. ինչ. սիրիլ իմ փոխանակ սիրեցի:

Գ) Այլ Յյուզ

Այս ճյուղը ունի 5 բարբառ.

1) Մարաղայի բարբառ.— Խոսվում է Պարսկական Ատրպատականի Մարաղա քաղաքում, որ Ուրմիայի լճի արևելյան երեսումն է գտնվում: Բարբառիս զվրա ունիմ ընդարձակ ուսումնասիրություն (Քննություն Մարաղայի բարբառի, Երևան 1926, Համալսարանի ապակետիպ), իսկ նաև բազմաթիվ բնագրեր:

Ձայնական դրությամբ բարբառս շատ հարուստ է ունի 11 ձայնավոր, 6 երկբարբառ և 34 բաղաձայն, ընդամենը 51 ձայն. Բացի սովորական ձայնավորներից, այստեղ գտնում ենք ա, էօ, իւ, ինչպես նաև մի տեսակ փակ ը և մի տեսակ բաց ի՛ (1): Երկբարբառներն են ըբէ, բի, ուէ, ուի, օւ, օի.— բաղաձայններն են, բացի սովորականներից, գյ, կյ, քյ, հյ և կիսաձայն ւ:

Մարաղայի բարբառը բավական հեռացած է հին հայերենի ձայնական օրենքներից. օրինակ՝ ի հաճախ դառնում էի, բ (կյոքբ, տըպըիբ), ո դառնում է վբի, էօ, բի, ուէ, ուի (կուիրծ, վբիրբը, խուէդ, կյիվլէօբէլ), ոյ դառնում է իւ, ուի (ուիս), և դառնում է խ (խաց, խավ), թրթռուն բաղաձայնները վերածվում են խուլի ևն, Ամենից կարևորը ձայնավորների ներդաշնակության օրենքն է, որ թուրքերենի ազդեցությամբ է առաջացած: Ձայնավորները բաժանվում են երկու չկարգի. ծանր և թեթև. ծանր են ա, բ, ը, օ, ու, թեթև են ա, է, ի, ի՛, էօ, իւ:

Մկրտչունքն այն է, որ մի բառի բոլոր ձայնավորներն էլ պատկանեն միևնույն կարգին, այսինքն կամ բոլորն էլ լինեն ծանր և կամ բոլորն էլ լինեն թեթև։ Օրինակ՝ գարի, բարի բառերի առաջին ձայնավորը ծանր է, երկրորդը թեթև, ինչ որ ձայնավորների ներդաշնակութայն օրենքի համար անկասկածաբար է, ուստի առաջինն էլ դառնում է տ, որով առաջանում են կյոքի՝, պոռի, երկուսն էլ թեթև՝ ձայնավորներով։ Այս օրենքը տիրում է նաև քերականության մեջ, ուր ամեն ինչ՝ հոդ, անվանական ու բայական մասնիկներ ու վերջավորություններ ձևափոխվում են ձայնավորների փոխադարձ ազդեցությամբ։

Հոգնակիի մասնիկներն են իր, նիր, քիր. հոլովման մեջ սղում կամ անկում գոյություն չունի. ներգոյական չկա. բացառականը կազմվում է էն մասնիկով, իսկ հայցականը ում ճյուղի նման է։

Բայի խոնարհումը շատ է փոփոխված։ Ներկայի բունը կազմվում է բայի անորոշից՝ նրան կցելով կամ հետը խոնարհելով օժանդակ բայը. օր.

իւզէլ իմ, իւզէլ իս, իւզէլի,
իւզէլինք, իւզէլէք, իւզէլին։

Անկատարը կազմվում է ներկայի վրա ավելացնելով էր մասնիկը՝ առանց դեմքի և թվի խտրության. ինչ.

իւզէլիմ էր, իւզէլիս էր, իւզէլէր...

Կատարյալի համար հնարված է նոր ձև.

իւզում, իւզիր, իւզից,
իւզունք, իւզուք, իւզուն.

Ապառնին կազմվում է սովորական ձևով և կը մասնիկով կիզիւմ, կիզիս, կիզիւ ևն։

Անցյալ ապառնին՝ կիզիւմ էր, կիզիւս էր, կիզէր ևն։

2) Արգվիների բարբառ.— Այս բարբառը խոսվում է Արգվին բողաքում, մոտակա Աբտանուշ ավանում. թերևս նաև Աբտահանում և նրանց շրջակա հայաբնակ գյուղերում։

Արգվիների բարբառի ձայնական դրությունը նման է Տփղիսի բարբառին. բաղաձայնների երեք աստիճանները անվթար պահված են. հոլովման մեջ բացառականը կազմվում է մէն մասնիկով, ներգոյականը ում, հոգնակի ռեռականը էրու. այս բոլորը հիշ նման են Տփղիսի բարբառին։

Խոնարհումը սակայն տարբեր ձևով է։ Մինչդեռ Մարաղա-

յի բարբառը ներկայի բունը կազմելու համար առնում էր անորոշի բունը, Արդվինի բարբառը այդ անորոշի վրա ավելացնում է նաև իս մասնիկը և խոնարհում է էական բայի հետ. ինչ, խօսելիս էմ, էրթիս էս, փնտռելիս է ևն։ Կարելի է նաև վերջաձայն u կրճատել. հատկապես երբ օժանդակը առաջ է անցնում. ինչ, քննելի է, վո՞քդի էս էրթի, չէմ կայի խօսելի ևն։ Այս ձևով Արդվինի բարբառի սահմանականի կազմության այս եղանակը նույնանում է Երևանի բարբառի միավանկ բայերի խոնարհման ձևի հետ (տալիս էմ, գալիս էմ, լալիս էմ, ե՛ս էմ գալի, տալի ու լալի)։ Ուրիշ խոսքով Երևանի բարբառի բացառիկ ու մասնավոր մի երևույթը այստեղ դառնում է ընդհանուր։

Առանձնապես հետաքրքրական է Արդվինի բարբառի հրամայականի մի ձևը, այն է՝ գրիս ա, խօսիս ա ևն։

3) Հավարիկի բարբառ.— Խոսվում է Կուր գետի ձախափին՝ Արեշ գավառի 6 հայաբնակ գյուղերում, որոնցից կարևորը Հովարիկն է։

Այս բարբառի վրա մանրամասն մի ուսումնասիրություն ունի Գր. Տեր-Պողոսյան, որ նրա մի համառոտությունն էլ հրատարակել է Հայաստանի Գիտական ինստիտուտի Բանբեր ժողովածուի մեջ, էջ 160—177, նմուշներով միասին։

Բարբառս շատ կետերով նման է Հարաբաղի, Զուղայի և Շամախիի բարբառներին, բայց իր քերականական կազմությամբ անջատվում է բոլորից։

Գլխավոր հատկանիշներն են.

1. Սահմանական ներկայի և անկատարի կազմության մեջ ոչ միայն ընդունում է Արդվինի բարբառի գրությունը, այլ և մի քայլ ևս առաջ գնալով՝ իս վերջավորություն հետ դնում է նաև -ում. այսպես՝

Գիրելիս ըմ, խինդուլիս ըմ,

Գիրելլւմ ըս, խինդուլիւմ ըս,

Գիրելիւմ ի, խինդուլիւմ ի...

Գնալւմ էի, գնալւմ էիր...

Կա ռակայն նաև դերբայի կրճատված օ ձևը. ինչ.

Գնալօյլւմ, գնալօյլւս, գնալօյի,

Գնալօ էի, գնալօ էիր ևն։

Այս ձևով միանում են այստեղ Երևանի բարբառի տալիս էմ, գալիս էմ, լալիս էմ ձևերի հետ նաև Նոր-Բայազետի ենթա-

բարբառի գալում եմ, տալում եմ, լալում եմ համապատասխան ձևերը:

2. Ապառնիի համար կը ձևը չկա, այլ միայն դերբայական ձևեր, որոնք են՝

գնալւն յըմ, գնալւն էի,

գնալւնցուկ ում, գնալւնցուկ էի,

գնալական ըմ, գնալական էի...

3. Ստորադասականը կազմվում է միայն անորոշով. ինչ. գնալ ըմ, գնալ ըս, գնալ էի, գնալ էիր ևն:

4) Խոյի բարբառ.— Այս բարբառը ընդարձակ տարածութիւն ունի. նա բռնում է ոչ միայն Պարսկաստանի Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի գավառները, այլ և Արաքսից այս կողմ՝ Իզդիր և Նախիջևան: 1828 թվի Պարսկահայոց գաղթի ժամանակ Սալմաստի, Խոյի և Ուրմիայի կողմերից շատ հայեր եկան հաստատվեցին Արարատյան նահանգի գանազան կողմերը, մինչև իսկ Զանգեզուր և Սիսիան: Քաղաքներում և ավաններում հաստատված նորեկներից շատերը բնիկների հետ խառնվելով՝ կորցրին բարբառը. բայց տեղ տեղ էլ երևու բարբառները կողք կողքի մնացին: Այսպես օրինակ՝ Աստապատում կան թե՛ բուն առապատեցիք, որ խոսում են Երևանի բարբառի մի ենթաբարբառը, և թե՛ նորեկ խոյեցիք, որ պահել են իրենց բնիկ բարբառը: Գալով պարսկահայոց նոր հիմնած գյուղերին, սրանք բնականաբար մինչև այսօր անփոփոխ պահում են իրենց բարբառը, մինչև իսկ Երևանի շրջակայքում:

Այս բարբառով կան մի քանի գրվածքներ. մեծագույններն են Ն. Տէր-Աւետիքյանի «Ոստանաւոր աշխատութիւններ և Նշանադրութիւն Պարսկաստանից գաղթած Խոյեցւոց բարբառով» (Վաղարշապատ 1900) և «Բանաստեղծութիւններ և Կիրակոսի հարսանիքը» (Վաղարշապատ 1903):

Այս գրվածքներից երևում է, որ Խոյի բարբառը բռնում է միջին դիրք Վանի և Մարաղայի բարբառների միջև: Զայնական օրենքները նման են Վանի բարբառին, ուրիշ թուրքով Խոյի բարբառը Մարաղայի բարբառից մի քիչ ավելի մոտիկ է գրական հայերենին:

Քերականութեան կողմից Խոյի բարբառը ներկայացնում է Արդվինի բարբառի էլ ավելի զարգացած պատկերը: Մինչդեռ Արդվինի բարբառը սահմանականի բունը կազմում է —ելիս եմ

ձեռով, այստեղ լի միջաձայնը մաշվելով և ընկնելով ստացվել է:
Ես: Այսպես են ստացվել Խոյի բարբառի ասելս եմ, Ուրմիայի
բարբառի թուլէս եմ, ըսնէս եմ ևն ձևերը, որոնք ուրիշ բան չեն:
Եթե ոչ «ասելիս եմ, ասելս եմ, անցնելիս եմ, անցնելս եմ, ըս-
նելս եմ» ձևերի վերջին աստիճանը:

5) Մեղրիի բարբառ.— Այս բարբառը խոսվում է Մեղրի-
ավանում և մոտակա Կարճևան գյուղում: Ընդարձակ ուսումնա-
սիրությունը գրեց է. Աղայան «Քննություն Մեղրու բարբա-
ռի», Երևան 1941:

Ձայնական տեսակետով շատ փոփոխված մի բարբառ է.
այնպես որ Ագուլիսի բարբառից հետո մեր ամենադժվար հաս-
կանալի բարբառը կարող ենք համարել: Շատ ձևահան եղած
բառերից են օրինակ՝ նիլ «գալ», նա՛նիլ «ընկնել», նաժա «ըն-
կած է», խնդիլ «խնդրել, ուզել, ցանկանալ», չօ՛մէնչ «չամիչ»,
նիր «երբ» ևն:

Հոլովական վերջավորություններն են սեռ. ու, բցռ. է.
գործ. ավ, ներդ. ամ, հոգնակիի մասնիկներն են ար, որ, նէր, նէ-
Կան նաև ձայնավորների ներդաշնակության հետքեր:

Խոնարհման մեջ կարևոր է դիտել սահմանականի կազմու-
թյունը, որ գրեթե նույն է Խոյի բարբառի հետ, միայն մի քայլ
ավելի առաջ գնացած: Մինչդեռ Խոյի և Ուրմիայի բարբառում
սահմ. ներկայի վերջավորությունն է -էս եմ, Մեղրիում դառ-
նում է -ի՛ս իմ. իսկ անկատարը կազմվում է ավելացնելով
նույնի վրա լու: Օր.

սիրիս իմ	սիրիս իմ լու
սիրիս իս	սիրիս իս լու
սիրիս ի	սիրիս ի լու
սիրիս իքյ	սիրիս իքյ լու
սիրիս ին	սիրիս ին լու

(Հոգնակիում Ա և Բ դեմքերը նույն են, ինչպես Ագուլիսի բար-
բառում):

Այս լու ձևը կրճատումն է գրք. լեալ «եղած, եղել» ձևի,
ուր վերջաձայն լ ընկել է, ճիշտ ինչպես բառի բնի մեջ (սի՛րիս
իմ<սիրելիս, *սիրելս եմ):

Մեղրու բարբառի նման -ել, ելիս ճյուղին են պատկանում
նաև Մեղրիի հարևան գավառներից Հադրութ, Շաղախ, և Գաբա-
կառաանից էլ Հարադադ, որոնք թեև այլ կողմերով պատկանում

են Ղարաբաղի բարբառին, բայց սահմանականի կազմության կողմից ել, ելիս ճյուղի տակ են ընկնում:

Վերջին 4 բարբառների վրա առանձին ընդարձակ ուսումնասիրություն ունի Ա. Ղարիբյան, «Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ»։ Երևան 1939 թ.: Բոլոր բարբառների քննություն է նվիրված մեր «Հայ բարբառագիտութիւն, ուրվագիծ և դասակարգութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով)»։ Մոսկուա-Նոր-Նախիջևան, 1911 թ.:

ՀԱՅ ԲԱՐՔԱՌՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Առաջին և ամենակարևոր հարցը, որ ներկայանում է մեզ հայերեն բարբառների մասին, այն է, թե ե՛րբ է տեղի ունեցել նրանց ծագումը:

Երկու կարծիք կա այս մասին: Ոմանք կարծում են, թե հայ բարբառները ժամանակակից և կամ նույն իսկ ավելի հին են գրաբարից, հետևաբար և նրանից անկախ են: Ուրիշներ կարծում են, թե հայ բարբառները գրաբարի շարունակությունն են և հետևաբար նրանից ավելի ուշ են ձևացած: Երկու կարծիքները ձևակերպելով մի ուրիշ ձևով, կարելի է ասել, որ ըստ առաջինների Ս դարում կային մի խումբ հայերեն բարբառներ, որոնք ապրում էին իրար հետ կողք կողքի և որոնցից մեկը միայն քարձրացավ գրականության և կոչվեց գրաբար. մյուս բարբառները թեև նրան ժամանակակից, բայց մնացին միայն ժողովուրդի մեջ՝ իրրև խոսակցական լեզու և նրանց շարունակությունն են կազմում արդի բարբառները: Երկրորդ կարծիքին հետևողները Ս դարում առանձին բարբառների գոյությունը չեն ընդունում և հետևաբար նաև բարբառները հին բարբառների շարունակությունը չեն համարում:

Ի՞նչ պատճառաբանություններ ունին առաջին կարծիքին հետևողները.— նախ՝ այն ընդհանուր սկզբունքը, որ ոչ մի լեզու միօրինակ չէ և չկա լեզու, որ բարբառներ չունենա. հայերենը, որ խոսվում է մի լեռնոտ երկրի մեջ, իրարից անջատ մեծամեծ նահանգներում և գավառներում, պետք է որ անպատճառ բարբառներ ունեցած լիներ: Երկրորդ՝ հին քերականների տված հայտնի վկայությունները մի խումբ հայ բարբառների գոյության մասին: Երրորդ՝ մի քանի բառական ձևեր, որոնք ըստ իրենց կազմության ավելի հին են, քան գրաբարի ծանոթ ձևերը:

Մենք վերը, 41. ԺԺ և հատկապես էջ 125 խոսեցինք Ե դարի հայերեն բարբառների մասին և մանրամասն շոշափեցինք առաջին երկու պատճառաբանությունները: Համաձայն ընդհանուր սկզբունքի, մենք ընդունեցինք Ե դարում հայ բարբառների գոյությունը, բայց ցույց տվինք միաժամանակ, որ այդ բարբառները իրարից խիստ կերպով զանազանված չէին և կարելի էր նրանք ավելի ենթաբարբառ կոչել քան բարբառ: Օրինակ բերինք նաև այսօրվա թուրքերենը, որ Պարսկաստանից սկսած մինչև Ադրիական ծովի ափը, այն է Հայաստանից 3—4 անգամ ավելի ընդարձակ տարածություն մեջ չի ներկայացնում իրարից այնպես խիստ կերպով անջատված բարբառներ, ինչպես ենթադրվում է, որ պիտի լիներ համաձայն ընդհանուր սկզբունքի: Երկրորդ՝ գտանք որ քերականների վկայությունները վերաբերում են ոչ թե հայերեն բարբառներին, այլ Հայաստանի մեջ բնակվող օտար մանր ազգերի լեզուներին:

Մեր ապացույցները այս երկու կետերի մասին բնականաբար կրում էին ավելի պատմական ու բանասիրական բնույթ. այժմ անցնում ենք զուտ լեզվաբանական ապացույցներին, ինչպես պահանջում է երրորդ պատճառաբանության բնույթը:

Որպեսզի Ե դարում զանազան բարբառներ գոյություն ունեցած լինեին և արդի բարբառները զրաբարից տարբեր հիմք ունեցած լինեին կամ մինչև անգամ ավելի հին եղած լինեին քան զրաբարը, պետք էր, որ արդի բարբառները ներկայացնեին այնպիսի բառական ձևեր, որոնք ձայնաբանորեն կարող չլինեին առաջանալ զրաբարի ձևերից և ավելի հին լինեին քան զրաբարի ձևերը:

Գրաբարի ամենահին ձևը հնդեվրոպական նախալեզուն է, որ և հայերեն լեզվի ելակետն է: Բնականաբար մեր համեմատությունները պիտի կատարենք ուղղակի նրա հետ. եթե բարբառները կարողանան առաջին մի այնպիսի ձև, որ բռնում է հընդերոպական նախալեզվի և զրաբարի միջին տեղը, իրոք որ դա կլինի զրաբարից ավելի հին մի ձև:

Բացի հնդեվրոպական նախալեզվից կարող են մեզ իբրև համեմատության եզր ծառայել շատ անգամ նաև այն լեզուները, որոնցից բառեր են փոխ առնված հայերենի մեջ և որոնք գոյություն ունին թե՛ զրաբարի և թե՛ բարբառների մեջ: Եթե բարբառները փոխառյալ բառերի համար ներկայացնեն մի ձև,

որ ավելի մոտ է փոխառու լեզվի ձևին քան գրաբարը, նշանակում է նա ավելի հին է քան գրաբարը:

Մեր քննության մեջ առաջին տեղը տալիս ենք Ազուլիսի բարբառին, ըստ որում նա ամենից ավելի ձևափոխվածն է և հենց այս բարբառն է հատկապես, որ համարվում է ավելի հին քան գրաբարը. համտ. Վանցեան, «Նախահայերէնի հետքեր զոկերէնում», ՀԱ 1899, էջ 147—9 և 1901, էջ 180—181:

Ի՞նչ ապացույցներ է տալիս հեղինակը զոկ բարբառի հնությունը հաստատելու համար:

Նա բերում է երեք ապացույց:

1. Լեզուների զարգացման տարրական կանոնն այն է, որ նորը հնից ավելի կաբճ և մաշված է լինում. օր. հայր>հէր, հար, փայտ>փէտ, փատ. իսկ զոկերենը ցույց է տալիս հակառակը. ինչ. տէր>տայր, միս>մայս, սպիտակ>սպայտակ, սիրել>սայրել ևն: Ուրեմն զոկերենը ավելի հին է քան գրաբարը: Հենց տայր ձևը ավելի հին է քան զրբ. տէր, որ առաջանում է տի-այր «մեծ մարդ» ձևից: Հնագույն ձևն է տիայր, երկրորդ աստիճանն է Ագլ. տայր, երրորդ աստիճանն է Ղրբ. տար, և միայն չորրորդ (նորագույն) աստիճանն է զրբ. տէր, որ մինչև այսօր շարունակվում է զանազան բարբառներում:

2. Էական բայի եզ. գ դեմքն է ա (որ գրում է այ), հգ. բ դեմքն էլ աք: Մրանք ավելի հին են քան զրբ. է, էք, որովհետև «հնդկ-եւրոպական լեզուներից շատերում բայի 3-րդ դեմքը վերջանում է -ով, որը Հայոց լեզուում հաւասար է յ-ի»:

3. Ազուլիսի բարբառում և առհասարակ արևելյան բարբառներում շեշտը գտնվում է նախափերջին վանկի վրա, մինչդեռ արևմտյան բարբառների և գրաբարի մեջ շեշտը վերջավանկումն է: Առաջինը ավելի հին երևույթ է քան երկրորդը:

Այս բոլորի պատասխանը պիտի գտնենք հաջորդ տողերի մեջ:

Առենենք նախ զոկերենի ձայնավորները:

1. Ա ձայնավորը որոշ պայմաններում Ազուլիսի բարբառում դառնում է օ: Հարց պետք է տանք.— Ազուլիսի բարբառն է դարձնում ա>օ, թե այդ օ հնչումը հայերենի ամենահին վիճակն է, որ հարազատորեն մնացել է մինչև այժմ այս բարբառում. մինչդեռ գրաբարը Ծ դարից առաջ վերածել է ա, որին և հետևել են մնացյալ բոլոր բարբառները (բացի անշուշտ Կիլիկիայի բարբառից, որ նույնպես ա դարձնում է օ):

Երևույթը լեզվաբանորեն տարօրինակ և անկարելի չէ. որովհետեւ ինչպես ա կարող է դառնալ օ, նույնպես և օ կարող է դառնալ ա. օր. ռուսերենում բոլոր նախաշեշտ օ-երը դառնում են օ. անգլերենում օ ձայնը այժմ շատ տեղ դարձել է օ. ինչ. object, oblate, obligate, oblige, office, opponent, orator ևն բառերի մեջ նախաձայն օ հնչվում է օ.

Ստուգելու համար թե ա և օ ձևերից որն է ավելի հնագույնը, մենք իբրեւ միակ ուղիղ միջոց ունինք բառի ծագումը, հատկապես փոխառյալ բառերի մայր ձևի համեմատություները՝ Այսպես՝

Արջ>օռջ=հն. ἄρχτος, զնդ. arša

Դազ>գյէօզ<պրս. gaz

Դազար>գյէօ՛զոր<պրս. gazar

Դաճ>գյէօճ<պհլ. gač, պաղ. gač

Դափ>դէօփ<պրս. daḥ

Դժուար>դրժէօր<պրս. dušvār

Դիւան>դիվուն<պհլ. dēvān, պրս. divān

Դմակ>դըմօկ<պհլ. *dumak, օսս. dumāg, զնդ. дума

Թանկ>թունգյ<պհլ. պրս. tang

Թաս>թօս<արաբ. ṭās

Ծրար>ծրօր<ասոր. ṣarār

Հազար>հըզէօր<պհլ. պրս. hazār

Ճաշ>ճօշ<պհլ. պրս. čāšt, čāš

Ճար>ճօր<պհլ. պրս. čār

Ճրպէ>ճրօյգյ<պրս. čirāy

Մախաթ>մխօթ<ասոր. mēxattā

Մաշ>մօշ<պրս. māš, սանս. māša

Մկրատ>մկրօտ<արաբ. miqrāḏ

Նազ>նօզ<պրս. nāz

Նշան>նշուն<պհլ. պրս. nišan

Շամամ>շամում<արաբ. šammām

Պատինջան>պատընջհւն<արաբ. bādīnjan

Վարդ>վէօռդ<զնդ. varəḏā, ասոր. vardā

Վարս>վէօրս<պհլ. vars, զնդ. varəsa

Վկայ>վկօ<զնդ. vīkaya

Տաշտ>տօշտ<պհլ. պրս. տֆդ. tašt, զնդ. tašta

Տղայ>տղօ<ասոր. ṭalyā

Եթե այս բոլոր բառերը հին հայերենում ունին ա, որ

համեմատված լեզուներում նույնպես ա է, իսկ Ազուլիսի բարբառում օ կամ նույնից առաջացած էօ, ու, նշանակում է, թե գրաբարի ձևերը հնագույններն են, իսկ Ազուլիսի ձևերը առաջացած ավելի ուշ:

2. Գրաբարի ե ձայնավորի դեմ Ազուլիսում մեծ մասամբ գտնում ենք ի. թրն է սրանցից հնագույնը:— Այս մասին իրանական լեզուների համեմատությունը շատ ակներև փաստեր չի տալիս մեզ. բայց մենք կարող ենք դիմել համեմատական լեզվաբանության, Այսպես՝

Աղուէս>անդիւս=հուն. ἀλώπηξ

Բերել>բիրիլ<հնի. bher, հուն. φέρω

Գետ>գյիտ<հնի. ved, vod, ud (բայց հչ մի լեզվի մեջ էլ չկա i ձայնավորով ձև)

Ես>իւ=հուն. ἐγώ, լատ. ego, հիւսլ. ek, հնիւ. eg'ō. ավելի նոր լեզուներում կա i ձևը. ինչ. գերմ. ich են:

Եփ>իփ=հուն. ἔψω, արմատը հնիւ. sephs.

Մեծ>միծ<հնիւ. meg'a արմատից. հմմտ. հուն. μέγας. ավելի նոր լեզուներում կա i ձևը. ինչ. գոթ. mikils, պրս. mih.

Այստեղ էլ ուրեմն հնությունը պատկանում է գրաբարին ե հչ թե Ազուլիսի բարբառին:

3. Գրաբարի ո ձայնավորի դեմ գտնում ենք շատ անգամ էօ, ու. համեմատված ձևերը տալիս են մեզ օ և հչ թե ուրիշ ձայնավոր. ինչ.

Փոս>փոս<հուն. φόσσα

Բոց>բիւց<հնիւ. bho, հուն. φός, փός

4. Գրաբարի ու ձայնավորի դեմ Ազուլիսի բարբառը շատ հաճախ հանում է օ (ծից առաջ է). համեմատելով ուրիշ լեզուների հետ, գտնում ենք, որ հին և հարազատ ձևն է ու և հչ թե օ. ինչ.

Կուպր>կօպր<ասոր. արամ. kufrā, ասուր. kupru, արաբ. kufr

Թութ>թօթ<արամ. tūṭā (այսպես և բոլոր լեզուները ս).

Կուժ>կէժ<պրս. *kuža, պրս. kūza

5. Գրաբարի ի ձայնի դեմ Ազուլիսի բարբառը շատ ակներև իր շատ հետաքրքրական այլ ձևը, Մեր համեմատությունները օտար ձևերի հետ՝ այստեղ էլ ցույց են տալիս, որ հնագույնն է ի և հչ ուրիշ ձայնավոր. ինչ.

Կիր>կայր<երբ. արամ. gīr, արաբ. ĩir (կա արդարեւ
եթովպ. gāvār, բայց պարզ է որ չի կարող նա մեզ հետ համե-
մատության դրվել)։

Ինն>այնբ. ծագում է հնիւ. enwՊ արմատից, որ մեր բառի-
ի ձայնավորը հայտնի կերպով ցույց չի տալիս. բայց նույն իսկ
Ագուլիսի իննա՛սուն (90) բառը հաստատում է, որ արմատն է
ինն, — Հայերենի օրենքով, ռնգականից առաջ գտնված e դառ-
նում է ի. ինչ. ճին<հնիւ. senos, հուն. hénos, ճինգ<հնիւ.
penkwe, հուն. pénte, լիթ. penki, գինդ<հնիւ. vendhā, լինդ<հնիւ.
lendh, խինդ< հնիւ. khendh, ծին<հնիւ. g¹en, հուն. génos,
կադին<հնիւ. g²eleno, կին<g²en ևն։ Սրանով հնիւ. énwՊ տա-
լիս է հյ. ինն։

Չին>հայն<հնիւ. seno, հուն. hénos.

Միս>մայս<հնիւ. mēmso, mēs, քուչ. misa, գոթ. mimz.
լեթթ. miesa.

Վանցյանը (տես վերը) հիմնվում է հատկապես այս երե-
վույթի վրա և սրանով էլ հաստատում է Ագուլիսի բարբառի
հնությունը գրաբարից։ Իր սկզբունքային սխալն այն է, որ
կարծում է թե միշտ երկբարբառն է ձայնավոր դառնում
(այ>է), մինչդեռ լեզուների կյանքում ձայնավորն էլ կարող է
երկբարբառ դառնալ։ Այսպես օր. լտ. e, o ձայնավորները դառ-
նում են ie, uo, ue, հմմտ. լտ. bene>ֆրանս. bien, լտ. bo-
nus>ֆրանս. bon, բայց իտալ. buono, սպան. bueno.—լտ.
novem «ինը»>ֆրանս. neuf, սպան. nueve, լտ. novus «նոր»>
ֆրանս. neuf, neuve, սպան. nuevo. իտալ. nuovo. նույն իսկ
հայ բարբառներում ունինք շատ տեղ ե դարձած իէ (ie) և ո
դարձած ուօ (uo)։ Ի>այ ձայնափոխությունը նկատելի է հատ-
կապես անգլերենում, ուր հին հնչմամբ i այժմ հնչվում է ai
(թեև գրվում է դարձյալ i)։ օր. nine «ինը», այժմ հնչվում է
nain, անգլ. light «լույս»=գերմ. licht. այժմ հնչվում է lait։
ևն։ Ըստ այսմ Ազլ. մայս (միս), սպայտակ (սպիտակ), սայրիլ
(սիրել), տայր (տէր) ուշ առաջացած երևույթներ են։ Հյ. սպի-
տակ փոխառյալ է պհլ. spētak հոմանիշից, ուր անշեշտ ē հայե-
րենի շատ սովորական օրինքով դառնում է ի և ոչ թե ալ։
հմմտ. սէր—սիրել, տէր՝ տիրել, անգլ. ee=i, հուն. η (ē)=այժմ
i ևն։ Նմանապես հյ. սիրտ ծագում է հնիւ. k¹ərđi հոմանիշից
(լեթթ. sīrds, լիթ. širdis, ռուս. сердце), ē>ի ձայնափոխու-
թյամբ. ուստի Ազլ. սառտ ձևի մեջ ի>ա ձայնափոխությունը

ուշ առաջացած երևույթ է: Հյ. միս>Ազլ. մայս, Ղրբ, մրէս, ինչ-
պես և ճին>Ազլ. հայն տեսանք քիչ վերևում: Գալով տէր<տի
այր բառին, պետք է նկատենք որ հյ. իա դառնում է ե, իսկ
իայ կամ եյ, դառնում են է, ինչպես ցույց են տալիս միատասան>
մետասան, բարիարար>բարերար, միակ>մէկ, միայն>մէն,
մենակ, հրեայ>հրէի. հրէական ևն: Այնպես որ Ղրբ. տաք և
Ազլ. տայր հչ թե հնագույն ձևերն են, այլ ընդհակառակը շատ
նոր ձևեր, որոնք հետ դառնալով հասել են նորից հնագույն
ձևին (պատահաբար): Այս երևույթին պիտի հանդիպենք քիչ
հետո, պ, կ, տ... բաղաձայնների ձայնաշրջության առթիվ:
Նույն իսկ Ազլ. հայր, փայտ, մայր բառերը, որոնք ցույց են
տալիս գոբարի այ երկբարբառը, հչ թե պահել են այդ ձայնը
անփոփոխ, այլ նախ դարձել են հէր, փէտ, մէր և ապա է>այ
ձայնափոխությամբ հասել են նորից նախաձևին:

6. Ձայնավորների մյուս փոփոխությունները և երկբարբ-
բառների սղումը՝ համեմատելով ուրիշ լեզուների հետ, գտնում
ենք նույնպես որ նոր առաջացած երևույթներ են. ինչ.

Ալեւր<ալլիւր=հուն. ἄλευρον. գրաբարը ունի մի բաղա-
ձայն (լ), ինչպես և հունարենը. մինչդեռ Ագուլիսի բարբառը
կրկնել է. նույնպես հյ. և ճիշտ համապատասխանում է հուն. εϋ
երկբարբառին, որ Ագուլիսում միայն մի պարզ ձայնավոր է
դարձել. — հետին սղման արդյունք:

Գագաթն>գլէգլաթ<բաբել. gaggadu, ասուր. kakkadu,
եբր. qādqōd. բոլորն էլ առաջին վանկում ունին a ձայնավորը,
որին համաձայն է հյ. ա. միայն Ագուլիսի բարբառն է, որ վի-
բաժնել է է:

Բամբակ>բիմբակ<պհլ. pambak, պրս. panba. այսպիսի
նաև բոլոր իրանական և այլ լեզուները. միայն Ագուլիսի բառ-
բառն է, որ առաջին վանկում հանում է ի:

այրել>ի'րիլ<զնդ. ātar ևն. հայերենի ա ձայնավորը հա-
մապատասխան է a ձայնավորին, որին հաջորդող լ ըստ օրենքի
վերածվել է յ. իսկ Ագուլիսի բարբառը ներկայացնում է ի,
որ միայն կտրելի է այ երկբարբառի ամփոփմամբ բացատրել:

7. Ձայնավորների անկումը շեշտից առաջ՝ մի երևույթ է,
որ անկաբելի է բացատրել նույն իսկ Ագուլիսի բարբառով, և
գտնում է իր բացատրությունը միայն գրաբարով. այսպես՝

ապսպարել>պսպարիլ<պհլ. apaspāram

ապաշխարող>բշխարող<պհլ. apaxš—

ապալ>ըղանիլ=հուն. ἄλω

կարաւան>կրավան<պհլ. kāravān

Ագուլիսի բարբառը ունի ծէլի, քա՛ցի, որոնք պիտի մնային իբր տարորինակ և անհասկանալի ձևեր, եթե չլինէին գրաբարի ածելի, աքացի ձևերը, որոնք ցույց են տալիս, որ նրանց արմատն է ած, աք, մասնիկներն են ելի, ացի:

Ազլ. բժմ'նիլ բայի դեմ բո ժին և բէ ժինքյ ձևերը պիտի մնային անըմբռնելի, եթե չլիներ գրբ. բաժանել, որ ցույց է տալիս թե արմատն է բաժ<զնդ. bažat, սանս. bhaṣ, որոնց՝ a ձայնավորը ընկած է Ագուլիսի բարբառում:

8. Բաղաձայնների մասին հարկ չի մնում երկար խոսելու, որովհետև Ագուլիսի բարբառը այս կողմից դժվարություններ չի հանում, զրեթե միշտ հավատարիմ մնալով գրաբարին, Դըլ-խավոր տարբերությունը խ>ն ձայնափոխությունն է, որ նույնպես նոր երկույթ է և չի արդարանում մյուս լեզուներով. ինչ.

սոխ>սուհ<պրս. sōx

մաւախ>մաւահ<զնդ. mēdaxā, պրս. malax, աֆղան.

mlax. հչ մեկի մեջ չկա ն ձայնը. բոլորն էլ ունեն

գրաբարի պես խ:

խրատ>հրօտ<պհլ. xrat, պրս. xirad

ճախարակ>ճհարակ<զնդ. čaxra, պրս. čarx

ախոռ>ահուռ<պրս. āxūr

9. Զանազան բաղաձայնների հավելումները, անկումն ու տեղափոխությունը նույնպես չեն արդարանում օտար լեզուների համեմատությամբ. ինչ.

Թի>Թայն=հուն. πτύον. հնիւ. ptio (հչ միայն ի դարձել է այ, ինչպես տեսանք վերևում, այլ և ն որոշիչ հոգն էլ եկել միացել է բառին, ինչպես ունինք այլուր (հմտ. Պլ. ձին «ձի», դրացին «դրացի», Սչ. մէղուն «մեղու» ևն):

Համաբել<հմբարիլ<պհլ. պրս. hamār (չկա b):

Պանիր>պանգիր<պրս. panīr (միայն գնչուներենը և արեւել թրք. ունին pendir):

Թոնիր>թարան<ասուր. tinūru. ունի նախ n, ապա r, ինչպես են նաև մյուս բոլոր սեմական լեզուները. միայն վրացին ունի թոքնե, որ հետին է:

Արժան>է՛ժոն<պհլ. aržān, պրս. arzān, երկուսն էլ ցույց են տալիս, որ եղել է r և ապա ընկել:

Արմաւ>ութրոպ<պրս. xurmā. ցույց է տալիս հայերենի պես րմ. տեղափոխությունը և շրթնականի հազելումը հետին երևույթ են:

Էական բայի եզ. գ դեմքը գրաբարում է՝ ձեն ունի, որ շատ բարբառներ, մինչև իսկ հեռավոր պոլսահայ բարբառը պահում են անփոփոխ: Զգիտեմ ինչո՞ւ Ագուլիսի, ինչպես նաև Երևանի և ուրիշ բարբառներ դարձրել են ա: Վանցյանը (ՀԱ 1901, էջ 180) կարծում է, թե այս է հնագույն ձևը և ապացուցելու համար՝ նախ ա դարձնում է այ և ապա կցում ինչ որ «հնդեկեզրոպական» at-ի: Միամիտ ու անճարանկ լեզվաբան: Էական բայի եզ. գ դեմքն է հնիս. esti, որ հնում է հուն. esti, հին լիթ. esti, հին ռուս.] հազելվածով՝ jesti, լատ. վերջին ձայնավորի անկումով est, որի անփոփոխ պատկերն է Ֆրանս. est «է»: Միայն հնդեկներն ու իրանցիք են, որոնք ինչպես ամեն e և o, նույնպես և այս e դարձրել են a և կազմել սանս. asti, պրս. ast «է»: Հայերենը հավատարիմ է esti ձևին, որի վերջին ձայնավորը (i) հապավում է լատիներենի նման և st խումբն էլ կրճատելով՝ կանգնում է այն աստիճանի վրա, ուր գտնվում է Ֆրանս. est (հնչվում է e):—Վաղուց է հաստատված, որ հայերենը ոչ հնդեկ է և ոչ արիական:

Վանցյանը համարձակվում է նույնիսկ Ագլ. աճիլ, աշխ. աճել ձևը միջին հյ. այճել ձևի հետ միասին ավելի հին համարել քան գրբ. առնել «անել»: Այսպեսով այս սքանչելի բայը իր կրկնավոր կատարյալ արարի ձևով, որ հին հայերենի ամենապատվական մնացորդն է և կենդանի է դեռ Նոր-Ջուղայի հեռավոր բարբառում, ընկնելով իր բարձր դիրքից հասել է մի խղճուկ աստիճանի: Իրողությունն այն է, որ առնել առաջնում է հնիս. ar արմատից, որի կրկնավորը (արարի, արարալ, արար) ճշտիվ նույն է հուն. ἀραρα, ῥαρον, ἀραρίστω, ἀρῥημα հոմանիշ ձևերի հետ: Պարզ արմատը (ար) գտնվելով ն-ի մոտ, վերածել է ր>ռ (առնել): Լինելով շատ գործածված մի բայ, մաշվել է հետզհետե և դարձել աստիճանաբար այրնել, արնել, այճել, աճել, էնել, ընել և մինչև անգամ ալ (հավարիկի բարբառն ունի ուլ «անել»):...

Ագուլիսի բարբառը ինքը չի կարող բացատրել օր. խժմբտանք, դիւս, գյա՛ռնուկ, բլտ՛նիքյ, բա՛րաղըր, բխպախոտ ևն ձևերը և կարոտ է հնագույն խղմտանք, դուրս, գորտնուկ, բա՛նալիք, բաղեղն, աղբախոտ բառերին, որոնք էլ իրենց հերթին

ծագում են խիղճ, դուռն, գորտ, բանալ, բաղ (սկիջ), աղբ արմատներին: Ագուլիսի բարբառն էլ ճանաչում է այս արմատներին մի քանիսը (ինչ. խէխն, դուրք, բո՛նիլ), բայց իր միջոցներով կարող չէ կապել նրանք իրար հետ:

10. Մնում է խոսել շեշտի մասին:

Լեզուների կյանքում շեշտը հետևյալ դիրքերին է անցնում:

ա) Նախնական վիճակում բոլորովին անկանոն է. այսինքն կարող է գտնվել բառի որևէ վանկի վրա անխտիր: Այսպես էր հնդեվրոպական նախալեզուն. նույնը շարունակում է նաև այսօր ունենալ. ինչ. *около* (առաջին վանկի վրա), *подáрок* (երկրորդ վանկի վրա), *загодо́вок* (երրորդ վանկի վրա), *предполага́ть* (չորրորդ վանկի վրա):

բ) Շեշտի տեղը հաստատել ուզելով՝ լեզուները ընտրում են վերջից հաշված երրորդ վանկը (եթե վանկերը սուղ են) կամ երկրորդ վանկը (եթե վանկերը երկար են): Այսպես են հունարենը, լատիներենը ևն:

գ) Շեշտը աշխատում են դնել բառի արմատի վրա. այսպես է օրինակ՝ գերմաներենը:

դ) Ընդհանրապես շեշտը դնում են բառի նախավերջին վանկի վրա. այսպես օր. լեհերենը համեմատությամբ ունենալի. ինչ. *рукопи́сь*, որի շեշտը ունենալում նախավերջնաթեր (նախավերջինից մի հատ առաջ) վանկի վրա է, իսկ լեհերենում նախավերջին վանկի վրա (*rukópis*).

ե) Շեշտը նախավերջին վանկի վրա հաստատվելուց հետո, նրա ազդեցությամբ ընկնում կամ սղվում է վերջին վանկը և շեշտը մնում է վերջին վանկի վրա: Այսպես են հայերենը, պարսկերենը, ֆրանսերենը ևն:

Նին հայոց շեշտը (գրաբարում) վերջին վանկի վրա էր. սրան իբրև անհերքելի ապացույց կարող ենք հիշել Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանությունը, ուր բոլոր հայերեն հասարակ թե հատուկ անունները շեշտադրված են վերջավանկում: Օր. Վաղարշապատ = (Ὀὐαλαρσαπατ, Մասիս = Μασίς, Արարատական = Αρρατατχαν, սահմի (ամառունը) = σαομι, ասպետ = ἀσπέτ ևն*): Ագաթանգեղոսի հույն թարգմանությունը անշուշտ ե դաբից չէ, այլ 2—3 դար դրանից ուշ, ուստի կարող ենք վկայություն կոչել աշխարհագրական անունների այն տառադարձությունները, որոնք հույն պատմիչները հասցրել են մեզ նույն

*) Գեղեցիկ նկատողություն Հ. Տաշյանի, Ագաթանգ. էջ 71, ծան.

իսկ Ե դարից առաջ, Այսպես՝ Νιφάτης=Նպատ, Δερζήνη=Դեր-
ջան, Ταμωρίτης=Տամորիք, Καρδοῦχοι=Կարդուք, Οὐτία=Ուտի,
Εὐφράτης=Եփրատ, Μελιτηνί=Մելիտինէ ևն.

Թե հայերենի շեշտը Ե դարում և դեռ ավելի առաջ էլ
գտնվում էր վերջավանդի վրա՝ կարելի է հաստատել մի քանի
լեզվաբանական ապացույցներով, որոնցից՝ կարևորագույնն է
հետևյալը:

Երբ մի հայերեն բառ համեմատում ենք համապատաս-
խան հնդեվրոպական ձևի հետ, նկատում ենք որ սրա վերջին
վանկը ընկած կամ սղված է հայերենում: Օր.

հնի. penkwe>սանս. páñča, հուն. pénte=հյ. հինգ.

հնի. ebheret>սանս. ábharat, հուն. éphere=հյ. երեք
սրբերեց.

հնի. edhēt>սանս. ádhāt=հյ. եղ «դրեց».

հնի. swópnos>սանս. svápnah, հուն. hy'pnos, լատ. som-
nus=հյ. քուն.

հնի. pāfēr,>հուն. patēr, լատ. pater=հյ. հայր.

հնի. podn>հուն. póda=հյ. *ոտան>ոտն.

Այս ձայնաբանական երևույթից հետևում է, որ Ե դարից
բավական առաջ շեշտը հաստատվել էր հայերեն բառի նախա-
վերջին վանկի վրա (այն է շեշտի չորրորդ դիրքը, որ տեսանք
վերը), որից հետո վերջին վանկը ընկավ կամ սղվեց և շեշտը
ստացավ այսօրվա դիրքը, այն է մնաց վերջին վանկի վրա
(հինգերորդ դիրքը):

Այս այսպես լինելուց հետո, այլ ևս անհնարին է մտածել,
թե Ագուլիսի, Ղարաբաղի կամ Երևանի արդի շեշտը ներկա-
յացնում է զրաբարի հնագույն վիճակը: Որովհետև եթե հայե-
րեն բառերը համեմատենք այս բարբառների ձևի հետ, պիտի
տեսնենք, որ շեշտը մի վանկ ավելի ետ է տեղափոխված: Օր.
հնագույն հայերեն ձևն էր *թագաւո՛րա, դասական հայերենում
դարձավ թագաւո՛ր (երկուսի մեջ էլ շեշտը ու ձայնավորի վրա),
ինչ որ այսօր էլ շարունակվում է արևմտահայոց մեջ: Եվ եթե
արևելահայ բարբառները հնչում են թագա՛ւոր, ուրեմն շեշտը
կրել է երկրորդ տեղափոխութուն, վերջավանդից փոխադրվելով
նախավերջին վանկի վրա: Ենթադրում եմ, որ այս էլ հին նա-
խաբնիկ ժողովուրդների լեզվական սովորության շարունակու-
թյունը կամ մնացորդն է: (Այս մասին տես իմ Գննութ. Ղա-
րաբաղի բարբ. էջ 184—6):

Այս բոլոր երևույթները որ հիշեցինք, ցույց են տալիս թե Ազուլիսի բարբառի ներկայացրած ձևերը ավելի նոր են քան գրաբարը և գրաբարն է նրանց նախաձևը:

Եթե Ազուլիսի բարբառը գրաբարի մի նոր ձևափոխությունն է, պետք է քննել, թե ե՞րբ է ձևացած այն:

Նկատենք նախ և առաջ, որ բարբառիս մեջ թուրքերենից և ռուսերենից փոխառյալ բառերը՝ չեն ենթարկվում ա>օ, ու ձայնափոխության, իսկ պարսկերեն և արաբերեն բառերը քնիկ հայ բառերի նման ենթարկվում են: Այս երևույթը ստույգ է ոչ միայն ա ձայնի, այլ և ուրիշ ձայնավորների համար էլ:

Ստորև տալիս ենք այս կարգի փոխառյալ բառերի մի խումբ օրինակներ, իրենց մայր ձևերով միասին:

աբօսի (գրամբ) < պրս. ‘abbāsī
ադվակատ «փաստաբան» < ռուս. адвокат
ախսախկալ «ծեղունի» < թրք. aqsaqal
անջախ «հազիվ» < թրք. anjaq
ավրօ «անգործ» < պրս. āvāra
ավօդ «շեն» < պրս. ābād, āvād
բոհոյո՝ «անպատկառ» < պրս. bēhāyā
բիրդան «հանկարծ» < թրք. birdān
բրախ տօլ «բաց թողնել» < թրք. bəraq
բօ՛ղար «շուկա» < պրս. bāzār
բօխչա «կապոց» < թրք. boğça
բօշ «պարապ» < թրք. boş
գաճամօլ «գաճածեփ» < պրս. — māl
գէնէրալ «գորավար» < ռուս. генерал
գիւլլա «գնդակ» < թրք. gülülā
դէ՛շուկ «անկողին» < թրք. dōšāk
դիւշման «թշնամի» < պրս. dušman
դքան «խանութ» < արաբ. dukān
զուռնաչի «փողահար» < թրք. zurnačē
ըմբրուղ «շնիճ» < արաբ. ibriq
թարաղա «թերթ» < արաբ. ṭabaqa
թամում «կատարյալ» < արաբ. tamām
թազդդան «նորից» < tāzādān
թո՛մբուլ «ծուլ» < թրք. tānbāl

Թորս «հակառակ» <Թրք. tārş
 Թոքյ «միայն թե» <Թրք. tāk
 Թըհո՛ր «ձև, կերպ» <Թրք. tihar < արաբ. ṭavr
 Թո՛ղա «նոր» <պրս. tāza
 Ինսան «մարդ էակ» <արաբ. insān
 Իւմբիւր «կյանք» <արաբ. ʿumr
 Լամփ «ճրագ» <ռուս. лампа
 Լափ «բոլորովին» <Թրք. lap
 Լոգյո՛ն «կոնք» <պրս. lagan
 Լոնգյոթի «կոնք» <Թրք. lāngyār
 Խաթո՛ «փորձանք» <արաբ. xaṭā
 Խարօր «ավերած» <արաբ. xarāb
 Խէշկ «չոր» <պրս. xušk
 Խեխօլ «զգլանք» <արաբ. xayāl
 Խիյո՛ր «վարունգ» <պրս. xiyār
 Խոււն «պարսիկ խան» <պրս. xān
 Խոյլա «հորաքույր» <արաբ. xāla
 Կալալ «հարազատ» <արաբ. ḥalāl
 Կավօ՛ «օդ, եղանակ» <պարս. havā
 Կարամզօղա «պոռնկորդի» <պրս. harāmzāda
 Կաքյո՛թ «պատմվածք» <արաբ. ḥikāyat
 Կէյվորտ «դատարկապորտ» <Թրք. ? häyvārā
 Կէյվուն «անասուն» <արաբ. hayvān
 Կրբըզէօ՛կ «սեխ» <պհլ. xarbūzak, պրս. xarbūza
 Դանօր «մսագործ» <արաբ. qaşşāb
 Դարավանջ «աղախին» <Թրք. qaravaş
 Դէյթուն «երիզ» <Թրք. γaytan < արաբ. xaytan
 Դըմօշ «կերպաս» <արաբ. qumāş
 Դըրաղ «եզր, ծայր» <Թրք. qəray
 Դըրբան «մատաղ» <արաբ. qurbān
 Դուզի «գառն» <Թրք. quzə
 Դութին «տուփ» <Թրք. qutə
 Դուշ «թռչուն» <Թրք. quş
 Դազո՛ «աղանդեմ» <Թրք. māzā
 Դաղազան «նկուղ» <Թրք. mayaza
 Դաղարան «քարայր» <արաբ. mayāra
 Դազմանդոտ «սակագին» <պրս. māzāndā
 Դոժմոհի՛ «մատուցարան» <արաբ. maʿmaʿi

մոհլո «թաղ» <արաբ. maḥalla
 մոնդիլ «կրծկալ» <թրք. mândil
 յան «կողմ, դի» <թրք. yan
 յըհո՛ր «թամբ» <թրք. äyâr
 յիմիշ «սեխ» <թրք. yemiş
 յո՛րդան «վերմակ» <թրք. yorğan
 նադմը «ական» <թրք. naḡem
 նադրաշի «թմրկահար» <թրք. naḡaraçi
 նարդիվն «սանդուղք» <պրս. nardivân
 նաշալնիկ «գավառապետ» <ռուս. начальник
 նոլնը «պայտ» <արաբ. naʿl
 շալթա՛ «ներքնակ» <թրք. şiltâ
 շան «մեղրահաց» <թրք. şan
 շաքսա՛ «մեծ գավաթ» <պրս. šāh-kāsa
 շոնչո՛ «բաժակակալ» <պրս. čumčā
 շո՛հի (դրամը) <պրս. šāhī
 շախշախ «դռան թակ» <թրք. çaxçax
 շարվադո՛ր «ջորեպան» <պրս. čarvādār
 շաքու՛ «մուրճ» <թրք. çâkuş
 շոնդյո՛լ «կեռ, ճանկ» <պրս. čangāl
 ջոմ «պղնձե աման» <պրս. ĵām
 ջո՛ռոհ «վիրաբույժ» <արաբ. ĵarraḥ
 ջիգյո՛ր «թոք» <պրս. ĵigar
 ջուհ «հոգևակ» <պրս. ĵān
 ջո՛հիլ «եքրիտասարդ» <արաբ. ĵāhil
 ռասո՛ «պատահել» <թրք. rast
 սաթլը «պղնձե դուլ» <թրք. sitil
 սալդաթ «զինվոր» <ռուս. солдат
 սահաթ «ժամ, ժամացույց» <արաբ. saʿat
 սոս «ձայն» <թրք. sās
 սըվադ «ծեփ» <թրք. səvay
 ստաքան «բաժակ» <ռուս. стакан
 սոզ «քնար» <պրս. sâz
 վազ «պտղաման» <ռուս. ваз
 վախո՛ «ժամանակ» <արաբ. vaqt
 վոդո՛ «պայմանաժամ» <արաբ. vaʿda
 վո՛թոն «հայրենիք» <արաբ. vaṭan
 տալեթ «ափսե» <ռուս. тарелка

փահմ «հասկացողություն» <արաբ. fahm
 փոհլիվհն «ազնավոր» <պրս. pahlavān
 փոյլ «գուշակություն» <արաբ. fāl
 քարփուն «աղյուս» <թրք. karpiş
 քէշք «պատշգամ» <թրք. köşk
 քիւլֆութ «ընտանիք» <արաբ. kulfat
 քյավօռ «պրաս» <պրս. kavār
 քյուլամ «կաղամբ» <պրս. kalam
 քյուլփութին «աքցան» թրք. <kālpātīn <արաբ. kalpatayn
 քյունդիր «պարան» <պրս. kandīr
 քյունդիրբազ «լարախաղաց» <պրս. kändirbāz
 քյուրվան «կարավան» <պրս. kārvan
 քյւլիւնգյ «բրիչ» <թրք. küling
 ֆոնդ «հնարք» <պրս. fand

Ամեն մի ձայնական օրենք ունի իր գործունեության
 ժամանակը: Հնդերոպական նախալիզվի ք ձայնը բառակերպում
 տալիս էր հյ. հ. ինչ. pāteṛ>հայր, puro>նոր ևն: Բայց այդ
 օրենքը պատկանում է հայերենի հնագույն շրջանին. և Բ, Գ,
 Դ և այլ դարերում, երբ հայերը փոխ են առնում պարսկերեն,
 ասորերեն, լատիներեն և հունարեն բառեր, նրանց նախաձայն
 ք չեն դարձնում այլ ևս հ, այլ պահում են պ. օր. պհլ. pat-
 kar>հյ. պառկեր, ասոր. plāṭā>հյ. պողոտայ, հուն. patriarch-
 chēs<հյ. պատրիարք ևն:

Ըստ այսմ եթե պարսկերեն և արաբերեն բառերը Աշու-
 լիսի բարբառում ենթակա են եղած ձայնափոխության օրենք-
 ներին, իսկ թուրքերեն և ռուսերեն բառերը ոչ, նշանակում է
 թե ձայնափոխության օրենքը սկսել է գործել և իր ազդեցու-
 թյունը վերջացրել է այն ժամանակ, երբ պարսիկներն ու արաբ-
 ները Հայաստանումն էին և նրանց բառերը փոխ էին
 առնված հայերենի մեջ, սակայն դեռ թուրքերն ու ռուսները
 մտած չէին Հայաստան: Արաբների առաջին արշավանքը եղավ
 640 թվին, բայց հազիվ 700 թվին տիրեցին երկրին: Առնվազն
 մի դար էլ պետք է դնել մինչև արաբներն լեզուն այնպես
 ազդեր հայերենի վրա, որ շատ բառեր մտնեին նրա մեջ:
 Թուրքերը առաջին անգամ Հայաստան մտան 1021 թվին
 և եթե դենք նույնպես մի դար, մինչև թուրքերեն բառերը
 մտնեին հայերենի մեջ, կհետևի, որ այդ ձայնաբանական օրենք-

ների ծագումը, հետևաբար և զոկերենի ծագումը ընկնում է թ — Ժ դարերում:

Այս սահմանը կարելի է ավելի սեղմել:

Կա մի բառ, որ ավելի որոշ բան կարող է ասել մեզ. դա պատրեջուն բառն է: Այս բույսը հնդկական ծագում ունի. արարների միջոցով մտավ Հայաստան և Նյութի հետ արաբերեն, անունն էլ անցնելով հայերենի, ենթարկվեց $\text{w} > \text{u}$ ձայնափոխության զոկերենում: Եթե բուսաբանության պատմությամբ կարողանանք որոշել, թե ե՛րբ նույն բույսը մտավ և տարածվեց Հայաստանում, կորոշվի նաև զոկերենի ծագման ժամանակը:

Դժբախտաբար Larousse-ի Հանրագիտակը, ինչպես նաև Encyclopedia Britannica ոչ մի թվական չունին այս մասին: Ավելի լավ է Becker-Dillingen, Handbuch des Gemüesebaues (Berlin 1929), որ էջ 581 տալիս է 1543 թվականը, Բայց այս էլ բույսի Եվրոպա մտնելու թվականն է: Միաժամանակ հայտնում է, որ այս բույսը հիշում է առաջին անգամ արաբ բժիշկ Իբն-Բայթարը (իսկական անունն է Աբու-Ջիաէդդին-Աբու-Մուհամմեդ-Աբդալլահ-բին-Ահմէդ-էննաբաթի-էլ-Մալաքի-էլ-Աշշաբ): Այս բժիշկը մեռել է Դամասկոսում 1248 թ.: Այս թվականն էլ շատ ուշ է: Ավելի լավ են մեր աղբյուրները: Մխիթար Հեքուցին իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» գործի մեջ (էջ 114, 128) հիշում է պատինճանը 1184 թվին: Ուրեմն ամենաուշը ԺԲ դարից է:

Ունինք դարձյալ $\text{w} > \text{o}$ ձայնափոխական դրամների անունները. բայց սրանց $\text{w} > \text{o}$ ձայնափոխության պատճառը հայտնի չէ (հմտ. Քննութ. Ազլ. բարբ. § 14 և 24). Ինձ հայտնի չէ նաև այդ բառերի ծագման ժամանակը, որ որոշել պարսկական դրամագիտության գործն է:

Կա նաև մի ուրիշ նկատելի կետ: Վերի ցուցակում գտնվում են այնպիսի բառեր, որոնք թեև պարսկերեն կամ արաբերեն ծագում ունին, բայց չեն ենթարկված ձայնափոխության օրենքին: Այդ բառերը թուրքերի միջոցով մտած են մեր լեզվի մեջ և իբրև թուրքերեն՝ չեն ենթարկված օրենքին: Այս տեսակետից հետաքրքրական է համեմատել պրս. tāza «նոր» բառը, որ Ազլ. դարձել է բոգո, իսկ նրանից կազմված թրք. tazadan «նորից» բառը իբրև թրք. մնում է Ազլ. բոգոզան:

Մեր եզրակացությունը կարելի է հիմնավորել կամ հաս-

տատել նաև ուրիշ միջոցներով: Օրինակ ֆռեդ բառը պարսկերեն է. ուստի պիտի տար Ագլ. փունդ. բայց քանի որ ֆռեդ ձևով է, ուստի մտած է թուրքերենի միջոցով: Այդ արդարանում է նաև նրանով, որ ունի ֆ բաղաձայնը, որի հնագույն գործածությունը 1270 թվից է: Հաստ որում, եթե պարսկերենից կամ արաբերենից մտած լիներ, պիտի ունենար փ. հմմտ. արաբ. *fā* «գուշակություն», որ դարձել է Ագլ. փոյլ:

«Մանր դրամ» բառը ունինք երկու ձևով՝ խրտոկ և խուռդա. առաջինը հին պարսկերենից (իմա պահլավերենից) է, որին ապացույց են կ և տ բաղաձայնները, ըստ որում և ա դարձել է օ. երկրորդը թուրքերենից է, ուստի և մնում է ա:

«Սահաթ» բառը թեև արաբական ծագում ունի, բայց անշուշտ թուրքերենից անցել է մեզ, որովհետև արաբերեն ձևը պիտի տար սա'օթ. թուրքերեն լինելու մի ուրիշ ապացույց է ներմուծված հ ձայնը: (Գրպանի ժամացույցը հնարված է ժծ դարի վերջին. զարկավոր ժամացույցը ժԳ դարի երկրորդ կեսին. իսկ անվավոր ժամացույցը շուրջ 1100 թ.):

Շատ հետաքրքրական է պրս. *karvānsarāy* «իջևանատուն» բառը, որ կազմված է պրս. *karvān* «կարավան» + *sarāy* «պալատ» բառերից: Զոկերենում այս բառը դարձել է վերին Ագուլիսում քրվրսըրօն, ներքին Ագուլիսում քըլըսըրօն, երկուսն էլ պրս. *sarāy* բառի դեմ դնելով հյ. սըրօն, որ է սրահ: Արդ՝ այս բառը փոխառյալ է պհլ. **srāh* ձևից, Վեճ կա իրանագետների մեջ թե պրս. *sarāy* բառն էլ նույնից է (ինչպես ընդունում է Horn § 727), թե ոչ (չի հիշում Hübsch. 224), Ագուլիսի բարբառում *sarāy* բառի դեմ հյ. սրահ ձևը դնելը առանձին նշանակություն է ստանում այս դեպքում:

Ագուլիսի բարբառից հետո քննություն անենք Ղարաբաղի բարբառը և հատկապես նրա այն առանձնահատկությունը, որի համեմատ դրաբարի բ, գ, դ, ձ, ջ բաղաձայնները դառնում են կանոնավորապես պ, կ, տ, ծ, ց, թե բնիկ և թե փոխառյալ հաջորեն բառերի մեջ: Օր.

բերել հնխ. <i>bher</i>	Ղրբ. պիրիլ
բրինձ պրս. <i>bīrinj</i>	պրինձ
գազար պրս. <i>gazar</i>	կե'զոր
գոմէշ պհլ. <i>gāvmēš</i>	կյումաշ
դարբին հնխ. <i>dhabhro</i>	տարպին

դարման պհլ. darmān	տէ՛րման
ձեռն հնխ. g ¹ hers	ծէռք
ձիւն հնխ. g ¹ hiyōm	ծիւն
ջերմ հնխ. g ² hermo	ճէրմէլ
ջուխտ պհլ. juxt	ճօխտ

Եթէ այս բառերի մեջ գրաբարն ունի բ, գ, դ, ձ, ջ, որոնք համապատասխան են գալիս մյուս լեզուների b, g, d... ձայններին, մինչդեռ Ղարաբաղի բարբառը (ինչպես նաև Շամախիի, Վանի, Մարաղայի, Խոյի և Սալմաստի բարբառները) ունի պ, կ, տ, ծ, ճ, որոնք չեն համապատասխանում համեմատված ձևերին, ուրեմն գրաբարն է հին և հարազատ, իսկ Ղարաբաղի բարբառը (ինչպես և մյուսները) հետո ձևացած:

Նկատենք անցողակի, որ այս բաղաձայնները Ագուլիսի բարբառում մնում են անփոփոխ, իսկ Յդնայում, որ Ագուլիսի ենթաբարբառն է, ձևափոխված են ճիշտ Ղարաբաղի բարբառի նման, ուստի նա էլ հետին ձևափոխություն է և ավելի ուշ քան Ագուլիսի բարբառը:

Եթե վերոհիշյալ բարբառները գրաբարի բ, գ, դ, ձ, ջ ձայները դարձնում են պ, կ, տ, ծ, ճ, կան մի խումբ ուրիշ բարբառներ (Խարբերդ, Երզնկա, Սեբաստիա, Կիլիկիա, Նոր-Նախիջևան, Սուլալա ևն), որոնք ընդհակառակը գրաբարի պ, կ, տ, ծ, ճ ձայները դարձնում են բ, գ, դ, ձ, ջ: Այս է «արևմտյան» կոչված արտասանությունը: Օր. պատկեր, տասը, տուն, կին, կարմիր ևն բառերը, որոնք ըստ Մեսրոպյան հնչման (և ըստ արևելյան գրականի) արտասանվում են պ, տ, կ ձայններով, ըստ արևմտյանի արտասանվում են բաղգեր, դասը, գուն, գին, գարմիր ևն: Արդ՝ իրապես սրանցից այն բառերը որ ունին բուն հնդկերոպական ծագում, առաջանում են b, g, d ձևերից և ոչ թե p, k, t. այսպես՝ տասն<հնխ. dék'ṁ, տուն<հնխ. dōm, կին<հնխ. g²en ևն: Արևմտյան արտասանությունը ճիշտ ու ճիշտ համապատասխան է հնդկերոպական հնչումներին, մինչդեռ գրաբարը՝ ոչ: Ուրեմն կարելի է եզրակացնել, թե արևմտյան արտասանությունը ավելի հին է քան գրաբարը և հետևաբար արևմտյան բարբառները ավելի հին են քան գրաբարը:

Այս բնական եզրակացությունը խանգարվում է սակայն մի դժվարությունով: Վերի բառերի մեջ կան նաև այնպիսի բառեր, որոնք ոչ թե բնիկ հայերեն են, այսինքն հնդկերոպական ծա-

գում ունին, այլ փոխառյալ են հարևան լեզուներից: Այսպե-
օր. պատկեր և կարմիր: Արդ՝ այս բառերի մայր ձևերն են
պհլ. patkar, karmīr, որոնցից երևում է, թե նույն պ, կ, ա
ձայների b, g, d արտասանությունը համապատասխան չէ մայր
ձևերին, որոնք պահանջում են p, k, t ըստ արևելյան արտա-
սանություն:

Ինչ է հետևում պ, կ, տ... ձայների այս երկդմի գիր-
քից արևմտյան արտասանության մեջ: Հետևում է այն, որ
ձայնաշղթյունը տեղի է ունեցած երկու անգամ: Հնթ.
b, g, d տվել են նախահայերենում p, q, η, որոնք ապա, Ե
դարից առաջ արդեն դարձել էին պ, կ, տ: Այս պ, կ, տ ձայ-
ները երկրորդ անգամ փոխվելով (Ե դարից շատ ուշ), դարձել
են p, q, η՝ հայերեն բարբառների մի ստվար մասի մեջ և այս
երկրորդ ձևն է, որ գտնում ենք արևմտյան արտասանության
մեջ: Եթե արևմտյան արտասանության p, q, η հնչյունները
ներկայացնեին նախահայերենի p, q, η հնչյունները, պետք էր
որ արդի արևմտյան արտասանության մեջ՝ եթե ունինք մի
կողմից դասը, դուռ, գին, մյուս կողմից էլ ունենայինք պատկեր,
կարմիր, կամ փաթեթ, քարմիր, և ոչ թե բաղգեր, զարմիր:

Այս բոլորից հետևում է այն, որ նաև այս կետում էլ, ուր
արևմտյան բարբառները զրաբարից ավելի հին լինելու երևույթն
են ընծայում, դրությունը նույն է, այսինքն զրաբարը ավելի
հին է և բարբառները ծագած են նրանից շատ ավելի ուշ:

Բարբառների ծագման ժամանակը որոշելու համար Ազու-
լիսի բարբառի նման և ավելի ցայտուն ձայնաբանական մի
երևույթ ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառը: Այստեղ, ինչ-
պես քիչ առաջ տեսանք, p, q, η, ծ, ջ բաղաձայնները վերած-
վում են պ, կ, տ, ծ, ճ: Բայց այս օրենքին ենթարկվում են
միայն հայերեն բառերը, նրանց մեջ առնելով նաև ասորերե-
նից, հունարենից և պարսկերենից առնված փոխառությունները
(հին փոխառություններ)։ հմմտ. ջուխտ>ճօխտ, բրինձ>պրինձ,
դարման<տէ՛րման, գազար>կէզար ևն: Իսկ թուրքերենից փոխ-
առյալ բառերը մնում են անփոփոխ. ինչ. բոգ <իշխան, beg>
դեօնըմ <անգամ>, բօլ <բավական>, բյուսիբ <աղքատ>, դեօշվ
<անկողին>: Ձայնափոխության այս գանազանությունը ցույց է
տալիս, որ օրենքը գործել է թուրքերի Հայաստան գալուց ա-
ռաջ և հետևաբար Ղարաբաղի բարբառի ծագումը ընկնում է
նույնպես ԺԲ դարուն,

Միջին հայերենում կա խասապ «թոք» բառը, որ փոխառյալ է արաբ. qaṣab ձևից: Այս բառը ոչ մի բառարանում նշանակված չէ. երկու անգամ գտել եմ գործածված մեր միջին հայ գրականության մեջ (Վաստակոց գիրք 162 և Սմբատի Դատան. 60): Այս բառը մինչև այժմ էլ կենդանի է Հաճինի բարբառում խասոք ձևով: Որովհետև բացի Կիլիկիայից ուրիշ տեղ գոյություն ունեցած չէ և հայերը Կիլիկիայում հազիվ ժի դարից սկսեցին հարաբերություն ունենալ արաբների հետ, ուրեմն և Հաճինի բարբառի ա>ո ձայնափոխությունը, ուրիշ խոսքով Հաճինի բարբառի ծագումը ժի դարից է կամ ավելի ուշ: Դուռն է նաև ՀՃ. հանօբ «բաժակ»<Քր. hanap.

Տարակույս չկա, որ այս թվականը (ժի դար), որ դրինք այստեղ հայերեն բարբառների ծագման համար, առաջին և վերջին եզրը չէ: Կան բարբառներ, կամ ավելի ճիշտ՝ բարբառային երևույթներ, որոնք էլ ավելի ուշ են առաջացած. ինչպես որ կան երևույթներ էլ որոնք դեռ նոր միայն սկսել են ձևանալ և կամ ապագային պիտի ձևանան: Այսպես՝ հակառակ իր խիստ ալլափոխված ձևին, բավական ուշ ձևացած մի երևույթ է Սվեդիայի բարբառում ա>ու ձայնափոխությունը, որովհետև նրան են ենթարկվում ոչ միայն հայ. և արաբ. բառերը (բերան>բերուն, habbalās>հրմբուռու «մրսենի»), այլ և թրք. բառերի մի մասը. ինչ.

բայրուդ՝ «դրոշակ»<թրք. bayraq

բուդուդ «կոկորդ»<թրք. boʻyaz

բուջուդ՝ «անկյուն»<թրք. bujaq

դալօխ «փայծաղ»<թրք. dalaq

դամուր «երակ»<թրք. damar

թանաքօ «թիթեղ»<թրք. teneke

դ'ադ'րուն «ձյութ»<թրք. qatran

դ'անթուր «կենդինար»<թրք. qantar

դ'առթուլ «արծիվ»<թրք. qartal

չոնթօ «պայուսակ»<թրք. čanta

չանուդ՝ «չանաղ»<թրք. čanaq

Նույն օրենքին չեն ենթարկվում ուրիշ թրք. բառեր.

դիւշագ «անկողին»<թրք. dōšāg

դուխսան «խնսուն»<թրք. doqsan

զընգըրդաղ «բոժոժ»<թրք. zəngərdaq

էսմէր «թուխ»<թրք. esmer

իլան «և» <թրք. ilen

դ'ունդադ' «խանձարուր, հրացանի կոթ» <թրք. qundaq

չօրար «գուլպա» <թրք. çorab

ջիգար «թոք» <պրս. jīgār

սէքսան «ութսուն» <թրք. seksen

Այսպես նաև նոր արարերն բառեր. ինչ-

լուղաթ «բառ» <արար. luḡat

դ'ալա «բերդ» <արար. qal'a

Ձայնափոխության մեջ այս խտրությունը ցույց է տալիս, որ երևույթը տեղի է ունեցել թուրքերի գալուց հետո, բայց ոչ շատ հետո: Դրա համար էլ հնագույն թուրքերն փոխառությունները հպատակվել են օրենքին, բայց նորերը, ինչպես նաև նոր փոխառյալ արարերն բառերը՝ ոչ: Որովհետև այդ ժամանակ արդեն օրենքը դադարել էր գործելուց:

Սվեդիայի բարբառից էլ ավելի ուշ ձևացած մի երևույթ է ա ձայնավորի վերածումը օ՝ ռնգականից առաջ, ձամշենի բարբառում: Մյուս իբրև ապացույց է ծառայում այն հանգամանքը, որ հայերեն բառերի հետ՝ նաև բոլոր թուրքերն բառերը երթարկվել են նույն ձայնափոխության. ինչ-

խոն «իջևան» <թրք. xan

կազոնմիշ էղա «շահեցի» <թրք. qazanməş

կոնահաթ «բավականանալ» <արար. qanā'at

կոնդըրմիշ անել «համոզել» <թրք. qandərməş (Սվեդ-դ'անդըրմըշ)

կոնջա «կարթ» <թրք. qanĵa

դոնթար «կենդինար» <արար. qanṭār

մօնդալ «փակադակ» <թրք. mandal

մօնթար «այտույց» <թրք. mantar

մօնդալ «կրակարան» <թրք. manġal

չօնալս (ամանը) <թրք. čanaq

չօնթա «պայուսակ» <թրք. čanta

սալլոնմիշ էղար «շարժվեցի» <թրք. sallanməş

օ'նէդէ «իսկույն» <թրք. ánide

Եթե զոկերենը և Ղարաբաղի բարբառը իրենց ձայնափոխությունը առանձնահատկություններով հանդերձ դառնում են ԺԲ դարի արդյունք, նմանապես Սվեդիայի և ձամշենի բարբառները ավելի ուշ ժամանակի ձևափոխություն, հապա ինչ պիտի լինեն մյուս բարբառները, որոնք արդեն մի մեծ տար-

քերթություն չեն ներկայացնում գրաբարից: Այսպեսով վերջին անգամ հաստատվում է այն միտքը՝ թե Ե դարում կամ նրանից առաջ էլ Հայաստանում խոսվում էր մի՝ հայերեն, որի ներկայացուցիչն է գրաբարը: Բարբառների այնպիսի սուր տարբերություններ, ինչպես նկատում ենք այժմ մեր մեջ, չկային, եղածները մանր բաներ էին:

Ուղեցի մի քանի փաստացի վկայություններ տալ գաղափարական ձևերի հին գործածություն մասին: Ահա ինչ որ կարողացա գտնել իմ պրպտումների միջոցին:

1. Վասպուրական նահանգի անունը արաբերեն տառադարձված է Basfurraǰān. այստեղ հայերեն բառի կ ձայնի տեղ դրված է արաբ. ʃ. արաբերեն լեզուն թեև ունի երկու տեսակ k (k p և q q), բայց չունի q=ǰ ձայնը և ուր որ հարկ է լինում ասել ǰ=ǰ, դնում է ʃ. ուստի վերի Basfurraǰān ձևը ենթադրում է, թե ըստ հնչվում էր հայոց մեջ Վասպուրաճան. այսինքն կ դարձել էր ǰ կամ ընդհանրացնելով օրենքը՝ խուլերը դարձել էին թրթռուն, ինչպես է արդի արևմտյան արտասանության մեջ: Եթե զսունք այն արաբ հեղինակը, որ առաջին անգամ գործածել է այս ձևը, կգտնենք նաև այդ ձայնաշարի թվականը: Արաբ պատմիչ Բելազորի արդեն դործածել է այդ բառը (տես Բ. Խալաթ. Արաբ. մատ. էջ 27). Բելազորին մեռել է 892 թվին, ուստի օրենքը արդեն գոյություն ուներ թ դարում:

2. Մագիստրոսի «Մեկնութիւն քերականին», էջ 224 կարդում ենք. «Որպէս և արդ իսկ բազումք ի մէնջ ոչ գիտելով զգիր և զվանգ կամ զչափաւորութիւն և զկշիռ, ուղիղ խօսին պարզաբար. և ոմանք ի մէնջ ամենեկին թիւր և անյարմար դաւանութիւսմբ իբրու զօրէնս ստացեալ ունին և ոչ երեսք զձայնակիցս կամ զլծորդս փոխանակեն իբր զմանկանց կամ զպատանեաց, որպէս զիսէ փոխանակ հոյի գիտեալք կամ զձա՝ ծայի և զայլս ոմանս բազումս»: Այս տողերից հասկանում ենք, որ Մագիստրոսի ժամանակ (ԺԱ դար) ծ և ձ խառնում էին իրար և հ ձայնի տեղ հնչում էին խ: Առաջին երևույթը (խուլ և թրթռուն բաղաձայնների շփոթությունը) մենք ընդունեցինք նույն իսկ Զ դարում (տես վերը՝ էջ 135), իսկ երկրորդը (որ Վանի և հարևան բարբառների մեջ այսօր էլ նկատում ենք) հաստատվում է սրանով ԺԱ դարում, և անշուշտ ափելի հին էլ է:

3. Համամ Արևելցու (Թ դար) «Մեկնութիւն քերականին» մեջ (էջ 271) կարդում ենք. «Ի վաղիւն տեսանէ զՅիսուս զի գայ, զոր գռեհիկքն յեզուց ասեն. եզուց դառնամք»։ Սա մի հաստատուն վկայություն է, թե Թ դարում ի վաղիւն բառի տեղ արդեն գործածվում էր էզուց։ Բայց չի իմացվում, թե այս բառը ինչպիսի էին հնչում. էզո՞ւց թե յէզուց. որովհետեւ երկու ձևն էլ գրված է. և մենք էլ այսօր հրկու ձևով էլ ունինք բարբառներում՝ էկել է, յէ՛կալ ա։ Բայց տրված օրինակից ստույգ կերպով իմացվում է, որ այն երկբարբառը դարձել էր Թ դարում է. այսպես այդ-այդույց>էզուց։

4. Միսիթար Գոշի Դատաստանագրքում (հրտր. Բաստամ-եան), էջ 9 գրված է. «Այոն այո լիցի և ոչն ոչ. որ է հան՝ հա և ոչն՝ ոչն, Ավելի ուշ նույնը կրկնում է Երզն. մտթ. էջ 123 «Այլ եղիցի ձեր բան, այոն այո և ոչն ոչ... այսինքն զհայն հա և զչէն չէ»։ Սրանից երևում է որ ԺԲ դարում այո՛ բառը վերացված էր և ժողովուրդը ասում էր «հա»։

5. Կարևոր, բայց դժվարհասկանալի հատված է Թրակ. էջ 25—26. «Եւ պարոյկ բայից լծորդութիւնք են երեք. որոց առաջինն արտաբերի յառաջին և յերկրորդ դէմս այբիւ երկայնիւ. որպէս գամ, գաս, գայ. և երկրորդն՝ ոյիւ երկբարբառով, որգոն առնում, առնուս, առնու. և երրորդն՝ եչիւ և այբիւ դարձեալ որգոն գեամ, գեսա, գեայ. և ըստ լեզուաց ոյիւ, որգոն գով և յղով»։ Ավելի հետաքրքրական է այս հատվածի բացատրականը, որ տալիս է Համամ Արևելցին (Քեր. էջ 264—5). «Պարոյկ բայից լծորդ երեք, որպէս սեռն և տեսակ և կենդանին, որոց առաջինն արտաբերի յառաջին և յերկրորդ դէմս, որ է կենդանին, այբիւ երկայնիւ. որպիսի գամ, գաս, գայ, Գամն որպէս յօժաւական ի հոլովս անուանցն. և գասն որպէս ի քերդողականացն լուծս. իսկ գայն որպէս զինքնակամ տրոհօղս ի պարոյկս բային կահաւորելով։ Եւ յերկրորդումն ոյիւ երկբարբառով. առնում զմիտս արուեստին, առնուս դու առաւել, որ քաջն է և կիրթ յառնուլ զբոլորս լծորդացն, Երրորդն՝ եչիւ և այբիւ. գեամ, գեսա, Ծեքական է բառս ըստ մթին լեզուաց, Ոյիւ և եչիւ՝ գով և յղով. գով՝ որպէս խիտ իմաստիւք ընդ լծոյն գալ, որ են քերդությունք չափուց։ Եւ յղովն առաքողական դիմօք»։

Բացատրեմ ասելով ավելի դժվարացրեց Համամ Արևելցին. բայց միևնույն ժամանակ հասկացավ ու հասկացրեց թե հորցը

քայերի վերջավորութեանց մասին է: Առաջին երկու խումբը «գամ, գաս, գայ» և «առնում, առնուս, առնու» ա և ու լծորդութեան բայերն են: Անորոշ են «գեամ, գեաս, գեայ, գոմ և յղոմ»: Առաջին երեքը, որովհետև ըստ Համամի «ծեքական է և ըստ մթին լեզուաց» (այսինքն բարբառային ձև), ուստի կարող ենք հասկանալ «գամ, գաս, գայ» բայի բարբառային ձևը: Նմանապես գամ, որ Թրակացին կոչում է «ըստ լեզուաց» (բարբառային) և Համամն էլ մեկնում է «ընդ լծոյն գայ», ուստի նույնպես գամ բայի բարբառային մի ձևն է: Այսպեսով ունենում ենք գամ, գաս, գայ բայի հրկու բարբառային ձևերը գեամ, գյաս, գեայ և գոմ (գոս, գոյ): Առաջինը արդի գյամ, գյաս, գյա կամ էյամ, էյաս, էյա (Ղարաբաղ, Վան) ձևերին է համապատասխանում, երկրորդը Նոր-Ջուղայի գ'ոմ, գ'ոս, գ'ո ձևերին: Առաջինի մեջ գտնում ենք գ բաղաձայնի քմային ձևը, երկրորդի մեջ ա ձայնավորը դարձած ու Բայց այս երևույթը ոչ թե պետք է համարել ընդհանուր, ինչպես է այժմ Ագուլիսի և Կիլիկիայի բարբառներում, այլ մի բացառիկ դեպք, ինչպես է այժմ Նոր-Ջուղայի բարբառում: Վերջին բառը (յղոմ) անշուշտ յղեմ բայն է, ինչպես երևում է Համամի մեկնությունից (յղոմն՝ առաքողական):

6. Խոսքով Անձևացին իր «Մեկնութիւն աղօթից պատարագին» աշխատության մեջ (տպ. Վենետ. 1869, էջ 55) ասում է. «Ամբողջ է՝ զոր մեք համբողջն սսեմք. բովանդակ, ասէ, ամենքեան ամբողջ պահեսցին»: Սրանից երևում է, որ ժ դարում Անձևացեաց գովառում ամբողջ բառը հնչվում էր համբողջ:

7. Գեորգ Կեղրենոս հույն պատմիչը (1057 թ.) Բաբեղ քաղաքի անունը գրում է Παίπερτε, ուստի ԺԱ դարուն արդեն Թրթռունները հնչվում էին իբրև Թավ (Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը, Վիեննա 1921, էջ 44):

Այս մանր մունր տեղեկությունները շատ բան չեն ասում հայ բարբառների ծագման, մանավանդ քերականական ձևերի լուսարանության համար: Անհրաժեշտ է կատարել մեր 2000-ից ավելի հին արձանագրութեանց և 20 000-ից ավելի ձեռագրերի հիշատակարանների բժախնդիր ու մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը, որով թերևս կարողանանք որոշ չափով հասնել մեր նպատակին: Ինչ էլ որ լինի սակայն, պետք է ի նկատի ունենանք, որ մեր ձեռագրերն էլ Թ դարից այն կողմ չեն գնում և

հետևաբար ավելի հին հայերենի մասին զուր է նրանցից որևէ օգուտ սպասել:

Այժմ անցնենք այն բառաքնական ծանր աշխատանքին, որ խոստացանք վերը՝ էջ 126, արդի հայ բարբառների բոլոր բառաձևերի վերաբերմամբ: Այս մասին մեր անխաղախ առաջնորդը պիտի լինի «Արմատական բառարանը»:

«Արմատական բառարանի» արմատ բառերի թիվն է 11,000 (ճիշտ թվով 10,996): Այս բառերից միայն 4231-ն է գործածական մեր արդի երկու գրական լեզուներում: Գալով բարբառներին, այդ թիվը շատ ավելի պակասում է: Այն 11,000-ի մեջ կան հունարենից, արաբերենից, նոր պարսկերենից և թուրքերենից վերցրած բազմաթիվ բառեր, որոնք հազիվ են գործածված հին հայ գրականությունում: Եվ այսօր էլ անգործածական են, ինչպես գրական լեզվի մեջ, նույնպես և բարբառներում: Կան նաև շատ բառեր, որոնք բնավ կյանք չեն ունեցած հայ մատենագրության մեջ, գոյություն ունին միայն հին բառարաններում (հատկապես Նրեմիա Մեղրեցու բառարանում) իբրև արդյունք սխալ ընթերցման, կամ թյուրիմացության և կամ անհատական փոխառության: Այս բառերն էլ, որ մի բառով կոչում ենք «անվավեր բառեր», թվով 2224, չկան ոչ արդի գրականում և ոչ էլ բարբառներում:

Վերը տեսանք, որ 1066 հույն և լատին փոխառյալ բառերից միայն 68-ն է գործածական արդի բարբառներում (էջ 49), եբրայական 138 փոխառություններից հազիվ 6 հատը (էջ 62), արաբական 702 փոխառություններից միայն 36 հատը, 87 եվրոպական փոխառություններից հազիվ 4-ը ևն: Այսպեսով ուրեմն 2000-ից ավելի բառ իսպառ ջնջված է բարբառներից, չհաշվելով անվավեր բառերի (2224) մեծ շարքը:

Մնացյալ բառերը բաժանվում են չորս կարգի.

ա) Բառեր, որոնք թեև գրական լեզվի մեջ ազատ գործածվում են, բայց բոլորովին անգործածական են բարբառներում: Այսպես օր. անձուկ, անօթ, ապաստան, ասր, գեղմե, գորգ, այտ, զիստ, ըմբիշ, բաղանք, թիթեղ, ծնօտ, կոգի, կոկորդ, պտտոջան, պատսպարան, տակալին և այսպիսի հազարավոր բառեր:

բ) Բառեր, որոնք ինչպես գրաբարում, նույնպես և բոլոր բարբառներում ազատ գործածական են: Այսպես են օր.

մի, երկու, երեք... տասը, հարիւր, հազար, ես, դու, եա, մենք, դուք, նոքա, արիւն, ալիւր, ականջ, անձրեւ, հաւ, և այսպես հարավորներ:

գ) Բառեր, որոնք գործածական են բարբառներում, բայց ոչ բոլորի մեջ, օր. սեր (կաթի), սերկիկիլ, սերմ, սպիտակ, ստերլ, սրսկել են, նույն իսկ Եօթանասուն, ութսուն, իննսուն բառերը թեև շատ բարբառներում գործածական են, բայց կան բարբառներ էլ՝ որոնց մեջ փոխանակված են թուրքերենով կամ մի ուրիշ հայերեն հոմանիշ բառով:

դ) Բառեր, որոնք հազիվ մի կամ երկու բարբառի մեջ գործածական են: Այսպիսի հազվագյուտ բառերից են օրինակ՝ արբանեակ (Վան), ամբետ «խլուրդ» (Խոտըջուր), աճապարանք (Ակն), աղտոր «սոււմաղ» (Խարբերդ), աղքաման «ապարանջան» (Բուլանըխ), աղերսել (Մուշ), աքսորել (Եվդոկիա), արիւնք «ապտակ» (Գանձակ), ապո «ձկնորսի կարթ» (Ջեյթուն), ազուո «բուռ, ափ» (Խոտըջուր), ալոջ «էգ ուլ» (Մուշ, Մոկք, Ողմի), անդորր (Ատանա), անիւ (Մուշ), անդանել «մտածել» (Եվդոկիա), այպանել (Արտանուշ), անալուք «եղնիկ» (Համշեն), բղել (Խարբերդ), բոբ «հաստ անկողին» (Ազուլիս), դարաստան (Մթանոզ), դուստր (Մուշավա), եղուկ (Ատանա), գերծնուլ (Համշեն), լուցանել «վառել» (Համշեն), կթիլ «հոգնել» (Մարաղա), կնիւն «սէգ, ճիւլ» (Ողմի), մոուզ «բեղ, պխ» (Սվեդիա), յամել, «ուշանալ» (Ակն, Սվեդիա), յոյլ, յուլանալ (Մոկս, Ղարաբաղ, Ղազախ), յոյզ «վեգ, ճան» (Յղնա, Մուշ), ևն ևն:

Հայերեն արմատների բարբառային (գավառական) ձևերը հաճախեցու համար մեծ աշխատանք եմ թափել տարիներ շարունակ: Ինքս տեղացի դիտակ անձանց միջոցով կազմել եմ 28 բարբառի բառարանը. այն է Երևան (Քանաքեռ), Տփղիս, Ղարաբաղ, Գորիս, Շամախի, Նոր-Ջուղա, Ազուլիս, Կարին, Ախալցխա, Մուշ, Ալաշկերտ, Վան, Ողմի, Մոկս, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Համշեն, Ջեյթուն, Հաճին, Սվեդիա, Սեբաստիա, Ասլանբեզ, Պոլիս, Ռոտոսթո, Նոր-Նախիջևան, Մուշավա, Մարաղա, Սալմաստ: Այս բոլոր բարբառներից հաճախեմ գավառական ձևերը գրել եմ Արմատական բառարանիս ամեն մի արմատի դեմ՝ այբուբենական կարգով և ձևի հարադատութեան համաձայն դասավորած: Նույն 28 բարբառներից դուրս կան նաև ուրիշ բարբառներից ձևեր (շատ սակաթիվ), որոնք կամ անձամբ լսել եմ և կամ հաճախել տպագրել աղբյուրներից,

եթե նրանք վստահելի էին (Ակն, Հաժարիկ են): Այսպես օրինակ՝ հաց արմատի դեմ ունինք բացի այն 28 ձևերից, նաև Ակն, Անտիոք, Այնթապ, ինչպես նաև 5 ածանց ձևեր, ընդամենը 36 գավառական ձև:

Արմատական բառարանիս 11,000 բառերից միայն 2878 բառ ունին այսպիսի գավառական ձևեր՝ մեկից մինչև մի քանի տասնյակ: Ուրիշ խոսքով 11,000 արմատներից միայն 2878 կենդանի է մնացել արդի բարբառների մեջ (ինչ որ անում է 26%), Այս 2878 բառերի դեմ հիշատակված գավառական ձևերի (օր. հաց բառի դեմ 36) ընդհանուր գումարը (է հատորի հավելումներով միասին) անում է 40,540: Եվ ահա մենք սկսում ենք համեմատել այս 40,540 գավառական ձևերը մայր բառերի հետ՝ տեսնելու համար, թե ինչ նոր բան են ներկայացնում նրանք զրաբար ձևերի հանդեպ:

Անշուշտ իմ ներկայացրած 2878 թիվը վերջին խոսքը չէ. կլինեն նաև ուրիշ արմատներ, որոնք ով գիտե որ գավառի խորքում թաքուն պահված կլինեն: Օրինակ ըստ իմ Արմատական բառարանի բոլոր «գաճ, ծեփ» արմատը ոչ մի տեղ պահված չէ: Բայց վերջերս կինս (Մոֆիա Աճառյան) հայտնեց ինձ, թե այդ բառը պահված է Ախտայի գավառականում բոլոր ձևով: Ասում են միայն «բոլոր սպիտակ մազեր» և հասկանում են «բոլորովին սպիտակ մազեր», առանց գիտակցելու, թե այս բոլոր բառը «գաճ, ծեփ» նշանակությունն ունի:

1944 թվի ամառը Համշենի բարբառը ուսումնասիրելու ժամանակ (Գազրի) գտա երկու պատվական բառ (տօսախի և զլփիճ), որոնք չկան ոչ մի բարբառում և գոյություն ունին միայն Համշենի բարբառում՝ ղօսխի և տըլային ձևով:

Այսպիսի հազվագյուտ արմատների թիվը անշուշտ չափազանց քիչ պիտի լինի:

Ընդհակառակը կարելի էր շատ ավելի մեծացնել գավառական ձևերի թիվը (40,540), եթե փոխանակ 28 բարբառի՝ որ ես քննել եմ, քննեինք հայերենի բոլոր բարբառները (շուրջ 40): Բայց վստահ եմ, որ այս նոր քանակը եղած ձևերի վրա մեծ նորություն չպիտի ավելացներ:

Վերոհիշյալ 40,540 ձևերի քննության ժամանակ մի անգամից դուրս եմ գցում այն բառերը, որոնք ներկայացնում են թրթրուն, խուլ և թավ ձայների փոխանակությունը. այսպես՝ բան>բ'ան, պան, փան կամ տուն>դուն են: Դուրս եմ գցում

նաև բաղաձայնների այնպիսի փոփոխություններ, որոնք ինքնին հասկանալի է թե առաջացած են հետնաբար. ինչ. հաց>խաց, ուղարկել>ղարկել, >ղրկել>խրկել, թուղթ>թուխտ, աղջիկ<ախ-
ճիկ են: Ձայնավորների փոփոխությանց մեջ դուրս եմ գցում
ողուձները, անկուձները և նման ձայնական երևույթներ. ինչ.
հաց>հօց, պատառել>պատռել, ածելի>ծելի, ապսպարել>փսպա-
րել, ուղղորդ>ղորդ, խորթ, խօշտ ևն ևն:

Մի խոսքով գավառական ձևերի այն բոլոր փոփոխություն-
ները, որոնք հայտնի կերպով գրաբարից նոր առաջացած
երևույթներ են, չեմ քննում² այստեղ. որովհետև նրանց ման-
րամասն քննությունը հատորներ պիտի լցնեմ:

Իմ նպատակն է միայն երևան հանել այն ձևափոխություն-
ները, որոնք գրաբարով չեն կարող մեկնվել և գրաբարից տար-
բեր մի աղբյուր են ենթադրում:

Առաջին խումբ

Կան բառեր՝ պարսկերենից, ասորերենից և հունարենից
փոխառություններ, որոնք գրաբարում ունին մի ձև, իսկ բար-
բառներում գրաբարից տարբեր զանազան ձևեր: Որովհետև
մայր ձևը հայտնի է, որին ճիշտ համապատասխանում է գրա-
բարը, ուստի գրաբարն է հին և հարազատ ձևը, իսկ բարբառ-
ները նոր ձևափոխություններ են: Առնենք միայն երկու օրի-
նակ. —

Կաթողիկոս բառը (Ե դար) փոխառյալ է հուն. καθολικός
բառից, որին համապատասխանում է տառ առ տառ: Ուշ Ժա-
մանակ (867 թ.) դարձել է կաթաղիկոս: Նոր ձև է նաև կաթու-
ղիկոս, ուր ո դարձել է ու՝ հաջորդ դ-ի պատճառով (հմմտ.
Բաբթողիմէոս դարձած ապա Բաբթուղիմէոս): Արդի բարբառային
ձևերն են՝ «կաթօղիկոս», կաթըղկոս, կաթուղիկոս, կաթօղուկոս,
կատօղիկոս, կատիղիկոս, գաթօղիկոս, գաթօղիգէոս, գաթօղգոս,
կաթաղակոս, կաթըղըկոս, կաթաղակոս, կըթըղըկոս, կաթխտ-
կոս, գյոթէօղգիւս, գյաթիւղգիւս, գաթաղոս», որոնք տարբեց-
վում են մայր ձևից կամ ձայնավորների փոփոխությամբ ու
անկմամբ և կամ կ բաղաձայնի ձայնաշրջությամբ: Այս բոլորն
էլ նոր առաջացած երևույթներ են և ոչ մի արժեք չունեն Ե
դարի գրաբար կաթողիկոս ձևին ժամանակակից որևիցէ ձև են-
թադրելու համար:

Եկեղեցի փոխառյալ է հուն. ἐκκλησία բառից և անշուշտ Գ

դարում արդեն մտած էր հայերենի մեջ: Մեր բառը հունարենի ճիշտ տառադարձությունը չէ, այլ հայ ժողովրդի բերանում ձևափոխված մի բառ, ուր հատկապես նկատելի է հուն. σ=ս ձայնի դեմ հյ. ց: Արդի բարբառներում այս բառը ստացել է հետևյալ ձևերը. «եկեղեցի, էկէղէցը՝, էգէղէցի, ագէղէցի, էղէգէցի, գ՛եղիցէ, կղեցի, դըղէցէ, գէխցի, եղեցի, եղեցին, եթծի, եխցէ, եթծէ»: Այս բոլորը առաջանում են հյ. եկեղեցի ձևից՝ զանազան կրճատումներով, բաղաձայնների տեղափոխությամբ են: Բոլորն էլ ուշ ժամանակ առաջացած երևույթներ: Եթե նրանցից որևէ մեկը ց-ի փոխարեն ունենար ս բաղաձայնը, զա կլինեք հունարենին ավելի հարազատ մի ձև և հետևաբար ավելի հին քան հյ. եկեղեցի ձևը: Նա ենթադրել կտար մեզ Գ դարում մի այլ հայերեն բարբառ: Բայց չկա ոչ մի աղբյուրի ձև. բոլորն էլ ունեն ց կամ նրանից առաջացած ծ, հետևաբար բոլորն էլ հետին «աղավաղումներ» են և ոչ մի արժեք չունեն որևէ հին բարբառ ենթադրելու համար:

Այս երկու օրինակները մենք դիտմամբ ընտրեցինք. նրանք հայ ժողովրդի ամենօրյա գործածած բառերն էին, որ կրոնավորները շարունակ կրկնում ու կրկնում էին: Եթե այդպիսի սովորական ու շարունակ կրկնված, կրոնավորների միջոցով միշտ ուղղված ու որբագրված բառերը այսքան այլանդակ ձևափոխությանց են ենթարկվել, հապա ի՞նչ կլինեին մյուս շատ ավելի քիչ գործածական բառերը:

Ավելորդ ենք համարում այս առաջին խմբի մնացյալ օրինակները մի առ մի քննել ու բացատրել այստեղ. և տալիս ենք նրանց այբուբենական ցանկը՝ դնելով նախ գրաբար ձևը, երկրորդ նրանց մայր ձևը (փոխատու լեզվից) և երրորդ արդի բարբառային ձևերը, եթե նրանք ներկայացնում են որևէ կարևոր կետ: Չեմ հիշում միայն ձայնավորների սովորական տեղումը և բաղաձայնների արևմտյան ձայնաշրջությունը:

- ագուգայ, ասոր. agōgā, հաբուքա, արքուքա
ախոռ, պրս. āxūr, ախվոր
ամիրայ, առ. amīrā, ամբրա
ամղան, առ. āmelā, āmlōn, արղան
անիսոն, հուն. ánison, անասուն
ապարանջան, պրս. abranjan, ապղջան, առպնջան
աստուած, փռիւգ. Σαβᾶζιος, աստոծ, ասված, ասպած

արժան, պհլ. aržān, ատան, յերժան, յեժան, հեժան, էժան, իժան

արժեի, պհլ. aržītan, ատժեի, ատեի, նատեի, յեժիլ

արճիճ, պհլ. arčīč, էռճիճ

աւաչ, պհլ. āvāč, էվաչք, էվէչք

աւերել պհլ. avēr, արվել

ափսոս, պրս. afsōs, ափսոսյս, ափսուգ

բաժանել, իրան. baž, բեժնել, բեժին

բակլայ, արար. baqla, բակլակ, բանկլա, բեկլայ, բայլա

բամբակ, պհլ. pambak, բեմբակ, բիմբեկ

բարակ, պհլ. bārak, բերակ

բղուկ, պրս. balūk, բղիկ, բղուղ, բղող, բլութ, բլուղ

գագաթն, բաբել. gaggadu, գեգաթ

գագար, պրս. gazar, գեղար

գաւազան պհլ. gavāzan, գազվոն

գավաթ, հուն. γαβάζα, գևաթ

գուրպայ, աս. gurba, գուլպայ

դահիճ, պհլ. dahič? դահիշկ

դամ «ուռկան», պրս. dām, դամբ

դայեակ, պհլ. dāyak, դահեկ

դաստիշոն «կոնք», պրս. dastšūy, դաշտըշուն, դէօրդիւշիւն,

դաշուն

դատաւոր, պհլ. dātavar, դատամէր

դարապաս, պրս. darvās, դարպաստ

դարման, պհլ. darmān, դերման

դափ, պհլ. daf, դեփ

դժուար, պհլ. dušvār, դժեր

դրոժան, պհլ. drōžan, տոճան, ըոճան, ըոժանդ

զմուռ, հուն. ζάμρον, զմբուր, զմբուրթ, ձումբուռ

զոյգ, զուգել, ասոր. zaugā, սուքել

թակալակ, պրս. tagālā, թայլա

թարգմանել, ասոր. targmānā, թարթմանել

թափուր (սինի), պրս. tafūr, թեփուր, թեփիր, տեփուր

թերմոն, հուն. θερμόν, թերմուն

թոնիր, ասուր. tihūru, թոնդիր, թուրուն, թոռնը, թորան,

թարան

ժահ, պհլ. žah, ժեխ, ժահր

իշխել, իրան. xšī, կիշալ, յիշխընալ, կիշխել

լաթ, պրս. lat, լանթ, լանձի

լեղակ, պհլ. lēlak, լողակ

լիտր, հուն. λίτρα, լիբ, խիտր, կիտր

լկամ, պրս. ligām, լղամ, լղկամ, լգան

խաշխաշ, պրս. xašxaš, խաժխաժ

խարազայ «լեղիի քար», պրս. xaraza, խարզան

խարբզակ «սեխ», պհլ. xarbūzak, խարբզակ, հրբզակ,

խարբձագ

խաւիծ, ասոր. xawīšā, հաւիծ

խուց, ասուբ. xuššu, խուհց, խուբց

ծնծղայ, աս. šiššəlā, ծնծղակ, ցնծղակ, ցնձղայ, ցնծախ.

ցնծայ

ծրար, աս. šəṛār, ծլար

կաղամար, հուն. καλαμάριον, կաղամպար, դամպար

կանեփ, հուն. κάναβις, կանամփ, կամփ

կաշաղակ, պհլ. *kačalak, կշեղակ, քշեղակ

կարմիր, պհլ. *karmīr, կարմիր, կամբբւր, կարմեր

կացիւն, աս. xaššīnā, կացցիւն, կածի

կաքաւ, աս. qaqqəwā, կաքւ, կանքու

կողոփ, եբր. kəluw, կովող, կողող

կօրիբայ, հուն. κόλυβα, κόλβα, կուլիբա, կովլա

կուշտ, պհլ. kušt, կուշդ

հաղբ, խաղբ, աս. xawlā, խաբ

համար, պհլ. hamār, համբար, հմար, համա, մհար, մար,

ամա

հաշտ, պրս. ašī, հիշտուիլ

հաւասար, պհլ. hāvasār, հափսար

հեգ, հեգել, աս. həḡā, հենգ

հրամայել, պհլ. framāy, հրամմայել, համել, րամել

հրեշտակ, պհլ. frēštak, հրեշտրակ, հարաշտարակ

ձիւթ, արամ. ziftā, ձայթ

ճակատ, պհլ. čakat, ճատակ

ճանապարհ, իրան. čarana-parθ, ճանապա, ճամբախ, ճամ-

բա

ճանկ, պրս. čang, չանգ

մակաղ, եբր. mīkəlā, մակալ, մաղալ, մանգղնոց

մաճ, պհլ. māč, մանճ

մանգաղ, աս. *mangəlā, մանգեղ

մարձեի, իրան. marz, մորձեի, մերսեի, մորոսեի, մաթեի,
 մերթեի
 մելան, հուն. μέλαν, մելամ
 մեխակ, պրս. mēxak, միխակ, մուխակ, մխակ
 մկրատ, արաբ. miqrāḏ, մրկատ, մրիատ, մնյատ
 նամակ, պհլ. nāmāk, պամակ
 նաշիհ, ասոր. nəšīḥā, նաշիվ
 նարինջ, պրս. nārīnj, լառանջ
 նեռն, հուն. Νέρον, լեռ
 նզար «վտիտ», պհլ. nīzār, մզար
 նման, պհլ. nīmān, մնան, լման, ըլմանիլ, ըրմանիլ,
 մանիլ
 նշան, պհլ. nišān, շանվել, շանց տալ, շաշ տալ
 նշմար, պհլ. nišmār, մշմրել?
 շաղկամ, պրս. šalḡam, շողգամ, ժողկպանք
 շար «շղարշ», պրս. šār, չար, շալ
 շաւիղ, ասոր. šəwīlā, շաւի
 շաքար, պրս. šakar, շանքար, շաքքար
 շեղբ, ասոր. šelpā, շիպլիկ, խշպիկ
 շէն, շինել. պհլ. šēn, շնել, շուսնել, շիքել, շէնքել
 շումրայ «սամիթ», ասոր. šūmrā, շումրա
 շուտ, պրս. šubāt, sifāt, ֆշոտ
 ոյժ, պհլ. ōž, ուժ, օժ, ոժ, վոժ
 ուրար, հուն. ὠράριον, ուլար
 պանիր պրս. panīr, պանդիր, փանիր, պենիր
 պառա, պհլ. pārāv, պառապ
 պատկեր, պհլ. patkar, պարկենք, պատվերք, պարյեթ,
 պարկետ
 պարարտ, պհլ. parart, պաւարտ, պալարտ
 պարիկ, պհլ. parīk, (ջորե)պաղիկ
 պարիսպ, պհլ. parisp, պարիս
 պարտակել, պհլ. partak, փրտակել, փրթակել
 պէս, պհլ. pēs, պէստ, տէս
 պնակ, հուն. πίναξ, փնակ, բնակ
 պնակիտ, հուն. πιναξίδος, փնարքիթ
 պոռոյգ, հուն. πορρίξ, պոռիգ, պոաք
 սահման, պհլ. sāhmān, զաման, սամհանք
 սալամանդըր, հուն. salamandra, սալատրանոս

սաղմոս, հուն. psalmós, սաղմոց
սանդալ, պրս. sandal, հուն. sándalon, սնդլայ
սատանայ, ասոր. sātānā, սուտանայ
սարաղուճ, պրս. sarayūj, սարախուճ, սարաղունջ
սարբինայ, պրս. sar-binā, սարբանա, սարբունա
սափարայ «սրինգ», արաբ. šuffāra, սափառնա
սեպտեմբեր, հուն. septémbríos, լատ. september, սեկ-

տեմբեր

սկիհ, ասոր. esqəfā, սկի, սկին
սկուտեղ, լատ. scūtella, կտեղ
սպանդ (բույսը), պրս. sipand, սպանջ
սպիտակ, պհլ. spētak, սիվտակ, սֆտակ, պիտակ
ստեպղին, հուն. σταφυλῖνος, ստաղպին, սպետղին, տապղին,

տեղպին, տեղպինդ

սրահ, պհլ. srāh, սրաֆ, սրա
սրսկել, իրան. srisk, սրսնքել, ցրսկել
վասն, պհլ. vasn, վանց
վարժ. պհլ. varž, վարջ
վարժապետ, պհլ. varž, վորջապետ
վիճակ, պհլ. vāiçak, վճակ, վճիկ, վոճորք
վիշապ, պհլ. vēšāp, վշապ, յուշապ, ուշապ, հուշապ
վիկայ, պհլ. vīkay, ուկա
վճարել, պհլ. viçar, ուճարել, ճարել
տաճկինակ, պհլ. taçikēnak, տաճար, տաճակ, տաճարի
տապ, պհլ. tap, տաք
տատրակ, մար. taturak? տեառակ, տատուրակ, տատարակ
տզրուկ, պհլ. tuzurūk, տրզուկ, պզտրուկ, տրժուկ, ծժրուկ,

ձնձրուկ

տնազ, արաբ. tanz, թնազ, տնաձ, ձնաձ
տոհմ. պհլ. tohm, տորմ
տոմար, հուն. tomáron, տամար
տոպրակ, թրք. dobra, dorba, torba, տոնպրակ
տստակ, պրս. dastak, թստակ
փաթերակ, պհլ. patyārak, փեթերակ, փոթերակ, բոթա-
րանք, պոտոռիկ

փիլիսոփայ, ասոր. fīlōsōfā, փիլոսո
փշուր, Կովկ. pš-, փսոր
փուխը, փխրիլ, վրաց. փխուրա, փուխ, փուրխ

փուտ, փտիլ, պհլ. pūt, փտտիլ, փթիլ, փննուկ
քահանայ, արամ. kāhanā, քահանա, գահանա, կահանա,
գահաննա, քախանա

քուռակ, պհլ. kurrak, քուռիկ

քսակ, պհլ. kīsak, քիսիկ

օրհնել, պհլ. āfirīnam, օրթնել, օրխնել, օրշնել, օխնել

Որովհետև մեր բուն նպատակն է ցույց տալ, թե ի դա-
րում հայերենը դեռ բարբառներ չուներ, ուստի վերի ցանկում
մենք չպիտի դնեինք այն բառերը, որոնք ի դարից ուշ են
փոխ առնված: Այսպես օրինակ արաբերենից և թուրքերենից,
ինչպես նաև նոր պարսկերենից առնված բառերը: Բայց մենք
դիտմամբ դրինք նաև մի քանի այս կարգի բառեր, ցույց տա-
լու համար, որ եթե ուշ ժամանակի փոխառությունները կարող
էին այնքան փոփոխվել լեզվի մեջ, որչափ ևս առավել հնա-
պոյն բառերը:

Ջգուշացանք դնել նաև վրացերենի և ուրիշ կովկասյան
լեզուների հետ եղած համեմատությունները ընդհանրապես,
որովհետև կարելի էր առարկել, թե նրանք կապ ունենալով
միայն հյուսիսային Հայաստանի հետ, չէին կարող արժեք ու-
նենալ Հայաստանի այլ կողմերի բարբառների համար. ուրիշ
խոսքով նրանց տված ցուցումները խաբուսիկ կլինեին այս հար-
ցում: Օր. փշատ բառը բարբառներում ունինք ինչպես փշատ,
նույնպես և «փշրատ, փրշատ» ձևերով. և երբ վրացերենը
ցույց է տալիս փշատի ձևը, դա մեզ արժեք ունի իհարկե մեր
փշատ ձևի հաստատության համար, բայց չի կարող հերքել
փշրատ, փրշատ ձևերի գոյությունը:

Երկրորդ խումբ

Այս խմբի մեջ դնում ենք հայերենի բնիկ բառերը, որոնք
մեկնվում են հնդկերոպական նախալեզվյան արմատներով: Բար-
բառներում այդ բառերը ունին գրաբարից տարբեր ձևեր, բայց
նրանք չեն արդարանում նախաձևի միջոցով. ուստի և համար-
վում են բարբառներում ուշ ժամանակ առաջացած ձևափոխու-
թյուններ.

ալևր, aleuro, ալլիւր, լուր

ածել, ag¹, նածիլ, ծել

ածելի, ag¹+ելի, արծելի, ծելի

աղուէս, alōpek¹u, աղուէշ, աղուս

աղտ, ard, *եղտ*, *յեղտ*
 անուն, nōmṛ, *անում*, *անուն*
 առիւծ, reug¹, *այլուծ*
 ասել, ag¹, *ահել*, *ըսել*, *նահիլ*, *սել*
 աստիճան, steigh, *ասլիճան*
 աստղ, stēr, *ասղ*, *ասկ*
 արեգակն, rev-ակն, *յերգակ*, *էրէգակ*, *ըրէգնակ*
 արթուն, pṛth, *զարհնել*
 արծաթ, arg¹ato, *արգաթ*, *էրծաթ*
 արմուկն, arm-ուկ-ն, *արմունկ*, *էրմունկ*, *երմունկ*
 բահ, բիր, bher, *բահր*, *բիհր*
 բերան, bher, *պինոր*
 բովել, bho-u, *բովհրել*, *բոհրել*
 գառն, vārēn, *գոռն*
 գինձ, vendhā, *ծինձ*
 գորտ, wordo, *քունթոուկ*, *գառնուկ*
 դադարիլ, dhr, *դահրիլ*
 դաղձն, dh], *դառց*
 դարբին, dhabhro-ին, *դարբուն*
 դեռ, dher, *դել*
 դու, tū, *դուն*, *դուվ*
 եզր, eg¹h, *երզ* (g¹h > ք և ոչ ձ)
 եղուկ, leug, *եղունկ*
 երեկոյ, régʷos, *իրիգու*, *իրիգուն*, *հիրիկու*, *հիրիկան*,
արակու, *հարակու*
 երես, prepsā, *իրես*, *յերես*, *յիրես*
 երեսուն, trīk¹omtə, *հեռսուն*, *յառասուն*, *արասուն*
 երևիլ, prep, *երաւալ*, *արեալ*, *յարեալ*, *իրեհիլ*, *հերենալ*
 երեք, tréyes, *իրեք*, *ժեք*, *շեք*
 երէկ, régʷos, *հերէկ*, *իրէկ*, *էրակ*, *արակ*
 երէց, preisk¹hu, *իրեց*
 երի, pérə, *ների*
 եօթն, եւթն, septm, *օխտը*, *էխաը*, *եխաը*
 ընտրել (ընդ+դիր), *հընդրել*, *հնյել*, *հըրել*, *հոել*, *հըյել*
հըյրել, *հըյել*, *հարել*
 թեկն, թիկունք, teigno, *թէյնը*
 թեքել, tek, *թիհվել*
 թէ, te, *թա*, *դը*

թի, ptio, թին, թայն, թը

թիթեռն, pter, թռթռնեկ, թթրմաղէ, թիթեղն, թիթմու-

թուք, stiu-ք, թեք

ինն, enwդ, վինը, այնը

լայն, plātno, նեկ

լերկ, lerg², լեկ

լոգանալ, lov, լոյնալ, լողկնալ

լոպկել, lob, պլոկել

լուանալ, plu, վլալ

ծիծաղիլ, g¹l, ծծղալ, ծծաղիլ, ծղաղիլ, ծղզալ

կաղին, g²eleno, տկողին, կտողին, թակուղնի

կամուռջ, g²ebhura, կարմունջ

կարկուտ, g²ag²rōdo, կարկունտ

կերակուր, g²er, կերակուլ

կով, g²ov, կե, կաւ

կուլ տալ, g²ul, դուլ տալ

կուրծ, կրծել, gurg¹, կործել, կրծկործել

կուռնկ, gurōng, կուլունկ

հերիւն, per, հելոււն, էրոն

հովիւ, ovip^ա հովիկ

ձաղկել, g¹halg, ձաղտել

ձիւն, g¹hiyōm, ձայն

մեծ, még¹a, մենծ, վենձ

մեք, mes, մենք, մունք

մէջ, médyos, մաջ, մանջ

մի' (հչ), mē, մը', մէր, մա, ման

մղեղ, mōl, մռեղ, մղմեղ, մղաղ

յղի, plē, յղա, յաղա, աղղա, յուղի, յեղղա

նիգ, knig²h, նինգ, լինգ

նիստ, նստել, nizdo, տտտիլ

շուն, k¹wōn, շըվըն

ոգնի, og¹hinio, օձնի, ոնձնի, կողնի, կոնձնի, կուղ, խողնի

օլոք, oleq, ոլորք, լոլոք

օռ, orsos, վորդ

օռնալ, rū, նըռնօլ (=նռոնալ)

օտտ, ozdod, ոտտղ, կոտտղ

ռքծալ, rug¹, հործկալ, ոծկալ, կոծկալ, կործկալ,

որոճալ, rod, կորճալ
 ուրուր, օր, ցուրուր, ուլուրիկ
 սիրտ, k'ērdi, սիտ
 սուրբ, k'ubhró, սուփ, զրբել
 ստեղծել, stel, սեղծել, տեղծել
 ստերջ, ster, տերջ
 տալ (ամուսնու քույրը), g'əldəu, տալվ, տավլ
 տեսանել, derk', տհհնիլ, տենալ
 տտիպ, stib, տդուս
 ցրուել, skēr, ցրիւ, ցվիւր, ցվրել
 փուլ, փլիլ, phōl, պլիլ, բ'լիւ, բիւ
 փուքս, phu, փուզ, փուսկ, փուս
 փոքր, փոքրիկ, phuku, փորիկ
 քէն, k'əoinā, քիմ, խէն
 քոյր, svésōr, քիւր, քոր, քայր
 օգուտ, auw, հօգուտ, օտկել
 օձ, աւձ, ang'hi, օխձ, օղձ, աղձ:

Այս կարգի բառերը երբեմն չափաչանց ձևափոխված են բարբառներում և ստացած այնպիսի կերպարանք, որ նախալեզվի պատկերը զրեթե անհանաչելի է դարձած: Գրաբարը կանգնած է շատ մոտիկ նախաձևին և ծառայում է Գրք միջոց՝ բացատրելու համար նաև բարբառային ձևերը: Այսպես են՝

Բոկ ճբոկոտն, ոտաբորիկ: Ժագում է հնխ, bhosós ձևից, որ տալիս է հայերենի օրենքներով բո. սրա վրա ավելանալով կ' մասնիկը, դառնում է բոկ: Շատ կարճ բառերը դատապարտված են կորչելու և կամ կորուստից ազատվելու համար՝ պետք ունեն սրկէ մասնիկով զորանալու: Այսպես է եղել և բոկ, որ բարբառներում մի նոր մասնիկ էլ ստանալով դարձել է բոկիկ, բաղաձայնների նմանությամբ բորիկ, ապա ձայնավորների տեղափոխությամբ և այլ միջոցներով՝ ստացել է հետևյալ պատկերները. — բոկ, բոկիկ, բորիկ, բորլիկ, բապիկ, բիւբիկ, բիւպիկ, ստարբիկ, բեպիկ, բիբիկ, բիպիկ, պէօպիկ, տեպիկ, նաև հաբբբբիկ:

Թանձր բառը առաջանում է հնխ. tng'hiú ձևից, որի պատկերը ճշտիվ երևում է սեռ. քանձու ձևի մեջ: Բարբառներում գտնում ենք բացի քանձր գրաբար ձևից, նաև Թանձր, Թանձա, Թանդա, Թունձր, Թոնձր, դրանձը, Թարզը, Թարզ, Թորզ, մինչև իսկ բոր, որոնք բոլոր ծագում են առաջինից:

Լինգ բառը առաջանում է հնիւ. *lendh* ձևից. բարբառներում ընդհանրապես մնում է այս ձևը, մյուսների մեջ ստանում է հոգնակի լինգք, լնգեր (հմմտ. հնիւ. *lendir*, որ նույնպես հոգնակի է և պատահաբար նման մեր բառին), կամ կրկին հոգնակի լնգերք ձևը: Իսկ այս վերջինն էլ բազմաթիվ հետևառաջություններով՝ դառնում է՝ լնդենք, լրդենք, լնդոհենք, նընդոհենք, ընդոհենք, լզդոհենք և մինչև ժենդ!

Ծունգ, որ ավանդված է նաև ծունկ, ծունը, ծրունք! ձեվերով, ըստ Meillet-ի հայերենի նախնական ձևն է ծնու, որ հին հայերենում չի ավանդված և կա միայն ժղ. ծնուի, ծնվրներ. ձևերի մեջ. Այս ծնու ձևը համապատասխանում է սանս. *janu* ձևին և ծագում է հնիւ. *gōnu* բառից: Սրա երկակին է *g'ōnwi*, որ դառնում է հյ. ծունգ. հոգնակին ծունգք, հյց. ծունգս, ուր ս-ի պատճառով գ դառնալով կ՝ ծունկս: Ինչպես ունինք մեղր, մեղու, քանձր-քանձու, նույնպես ծնու ձևից առաջացավ եզ. ծունք, որից ձևացավ հոգնակի ծրունք! բարբառների մեջ ծունգ ստացավ և հողը և ն-ը բաղաձայնների միջև էլ առաջանալով դ ատամնականը, ձևացան՝ ծունտը, ծունդը, ծունգն, ծոյնը, ծէյնը:

Մօրուք, գրաբարի հին ձևն է մաւրուք, որ հոգնակի է. եզակին մաւրու. ծագում է հնիւ. *smakru* ձևից, նախաձայն s-ի սովորական անկումով և k բաղաձայնը r-ի մոտ վերածվելով u: Ապա աւ երկբարբառը դարձավ o, բարբառների մեջ՝ ազդվելով հաջորդ ու-ից՝ նաև ու, և առանձին ձայնափոխությամբ՝ ի: Այսպես առաջացան մօրուք, մուրուք, միրուք, մերուք, մայրուք, մրօք և գրաբարի հայցականը ուղղականի վերածելով՝ մօրուս, մուրուս, մրուս, մօրոս:

Հոտոտել, կրկնված է հոտ արմատից, որ հնիւ. *od* ձևից է առաջանում, կրկնական ձևն ունի նաև հուն. *ὀδωδύ*. բարբառներում Թեև ունինք հոտոտիլ, բայց նաև հոտվոտալ, հոտվտալ, հետվտալ, հոտֆտալ, հոտմտալ, հոնտնտալ, հոնթըթալ, հնթնթալ, հոտվրալ, ֆոտվրալ, հոտմրալ, զթվթալ, խոտոտալ, խոտխտալ, խուտրտալ, խուտխուտալ, մինչև անգամ խոնթընալ (*Rivola*):

Մամր բառը իր սեռ. մամու ձևով ճիշտ նույն է հնիւ. *mānu* ձևի հետ, Շաս լեզուների մեջ և և բաղաձայնների միջև գոյանում է դ ատամնականը. այսպես՝ հուն. *άνηρ*, սեռ. *άνδρoς*, լատ. *cinis* «մոխիր», սեռ. *cineris*՝ ֆրանս. *cendre*, պրս. *panīr*՝ Թրք. *pendir* «պանիր» ևն. Այսպես և հյ. մամր դառնում է բարբառ-

ներում մանդր, որից առաջանում են հետզհետե մոնդր, մունդր մանյը, մայրը, մոյրը, մայր, մոյը, մոյ: Ճիշտ նույն ձևով ծանր բառից ստանում ենք ծանդր, ծունդր, ծայր, ծորը, ծոյը ևն:

Մըջիւն ծագում է հնիւ. mōr արմատից զ մասնիկով, մյուս լեզուներն էլ շատ են փոփոխել այս բառը. մեր բարբառներում ունինք 26 ձև, որոնք զանազանվում են գլխավորապես հրկրորդ վանկի ձայնավորով (մըջիւն, մըջում, մըջիմ, մըջեմ, մըջոմ և մորմոնջ):

Այսպիսի շատ փոփոխված բառերից են արտասուք, արտօսր, արցունք (<հնիւ. drak¹ru), բարձր, երթալ (էթալ, էհալ, իալ), լարծիլ (հնիւ. slibr), լի (հնիւ. plē), անկանիլ (հնիւ. sqg), հօրեղբայր, քան գ:

Բացարձակ անճանաչելի ձևի է հասած հնիւ. pedo «հեռք, ոտք», որ հյ. հետ > գվո. խետ ձևից անցնելով և ապա կրճատվելով դարձել է Մոկաց և Ողմիի բարբառում՝ խա!

Երրորդ խումբ

Այս խմբի մեջ դնում ենք այն բառերը, որոնց ծագումը թեև հաճախ հայտնի չէ, բայց ունին այնպիսի կազմություն, որ շուտ հայտնի է լինում, թե նրանց բարբառային ձևերը հետին ձևափոխության արդյունք են: Առնենք մի քանի օրինակ.

Բարեկենդան բառը բարդված է բարի և կենդանի բառերից. շատ սովորական մի բառ է. բայց ինչքան է փոփոխված նա հայ ժողովուրդի բերանում: Չաշվելով բ, կ, դ բաղաձայնների կրած ձայնափոխությունները, այդ բառը ստանում է 14 տարբեր ձև, որոնք են. բարիկենդան, բարկենդանք, բարկենդան, բարկանդանք, բարկենանք, բարկեդանք, բարկինդանք, բարկընդանք, բըրկինդան, բըրըկենդան, բարկիդանք, բարկանանք, բանկըդանք, բարանկեդան: Իսկ բոլորը միասին 26 ձև:

Ուղարկել կազմված է ուղի և արկանել բառերից. ժողովրդական լեզվում դարձել է ողորկել, որողկել, հորողկել, դարկել, ղրկել, խրկել: Ի՞նչ չգիտե, թե այս բոլորը առաջին զբաբոր ձևից «աղավաղություններ» են և բոլորն էլ ուշ ժամանակի և այն էլ շատ ուշ ժամանակի արդյունք:

Ոք մին գրաբարով շատ հասկանալի բացատրություն է. բարբառներում դարձել է օքմին, ոմքին, օքնիմ, էքմին, ուլման. միթե կարող են սրանք ն դարի ժամանակակից բարբառների մասին որևէ բան ասել...

Մառգարդար բարդված է ծառ և զարդարել բառերից. այս ձևի տակ վկայված է 1221 թվի մի արձանագրության մեջ. չհաշվելով ծ և դ բաղաձայնների ձայնաշրջությունը. այս բառը բարբառներում ներկայանում է 11 տարբեր ձևերով.— ծառա-
զարդար, ծառազադար, ծառաղարդաք, զարզարդար, զազար-
դար, զրզառդառ, զարդառ, զրրզարդառ, զարզադդար, ծառծա-
դար, ծառծառդար, մյուսներն էլ միասին՝ 18 ձև:

Օր հասարակ, գրաբարում նշանակում է «կէս օր, միջօրէ».
բարբառներում դարձել է օլարսակ, օհարսակ, հօրայսակ, էօրար-
սակ, օրասսակ, օսըրաք, օվարսակ, հօրսակ, հօրսուկու, հօրցակ,
որոնց մեջ բավական դժվար է գտնել բառի բուն հետքը և կազ-
մությունը:

Սարդոստայն դառնում է սարանդոստիկ. սալանդոստիկ,
սանտրոստի, սարդոստ, սարդոյ:—Ջրադաց (ջուր + աղաց) դառ-
նում է ջաղարջ, ջաղարց, ջաղարցք, ջաղաց, ջաղացք, ջաղաջ,
ջաղաչք, ջաղաչկ, ճեղաց, քեղաչք են:— Ջրօրդան տալիս է ճու-
ռաթան, ճոռոթան, ճոռթան, ճոլտորան, ջրթոն, ճոլտրտան, ջոր-
գէն, ջլոզդրան, շոիդան, շոռոզան, շոինդան, շոռթկան, շոնո-
թակ, շոնոթ, ճոռնակաթ, չոռնաղաթ են, որոնց մեջ ջուր և յօրդ
արմատները իսպառ մոռացված են և բառը կապված է ճոռ
«կիսախողովակ», շոռալ և կաթիլ գաղափարների հետ:

Թե այս կարգի ձևափոխություններից գոնե մի մասը հե-
տին «աղավաղություն» է՝ երևում է հենց նրանից, որ մի-
կնույն բարբառի մեջ միևնույն «աղավաղ» ձևի հանդեպ կա
արմատի ամբողջական ձևը, որ նույն է գրաբարի հետ: Օրինակ՝
Սեբաստիայի բարբառում կաղալ դարձել է աղալ, բայց մնում է
արմատը կաղ, պետք է ուրեմն կարծել որ կաղալ առաջացել է
նախաձայնի ջնջմամբ, շփոթելով սահմանական եղանակի կը
մասնիկի հետ:— Սալմաստի բարբառում կայծակ դարձել է կէր-
ծակ, բայց ունի արմատը կէծ «կայծ»:— Ջուղայի բարբառում
հաճգել դարձել է խաճչկել, բայց գոյականն է խանգիստ. —Ղա-
րաբաղի բարբառում հաքսն դարձել է հաքթնը, բայց միևնույն
ժամանակ ասվում է հրսանէքը:—Ձգել շատ տեղ դարձել է գցել,
բայց արմատը պահում են ձիգ:—Ագուլիսի բարբառով ասում
են ձմբարուկ «ձմերուկ», բայց շատ լավ պահված է ձմեռնը (և
«ձ թե ձմբռնը»):—Նույն բարբառում միմեռնց դարձել է մրմա-
նու, բայց արմատական ձևն է մի, մույն:

Երբեմն էլ բարբառները այնքան ձևեր են ներկայացնում,

որ եթե զրաբարը հայտնի չլինեիր և մենք համադրեինք այդ բոլորը իրար հետ, պիտի գտնեինք հենց զրաբարի ձևը: Այսպես օր. «կաղնեի, կայնեի, կաննեի, կոյնի, կանդրեի, կանգ առնել, կանիլ, կան առնել» ձևերը, որոնք եթե միացնենք, պիտի տան կամգեկ:—Այսպես նաև խամգարիլ (խաղոիլ, խանդոիլ, խառդիլ) և այլն:

Երբեմն էլ բարբառային ձևը ժողովրդական ստուգաբանության արդյունք է. օր. ծուարիլ դարձել է «ձուարիլ, ձուաւորվիլ», իբրև թե ձու բառից: Քիչ վերև տեսանք նաև ջրորդան: «էֆրիմերտէ» որ շատ նոր ժամանակի բառ է (հունարենից), դարձել է Կովկասում Եփրեմվերդի, (կարծես թե թրքական մի անուն լինել, ինչպես Ալլահվերդի), իսկ Սեբաստիաում արուվերդէն, որ պրս. abigerdan «ջրաման» բառի ձևն է առել:

Շրջումը կամ բաղաձայնների տեղափոխությունը սովորական երևույթ է բոլոր լեզուների մեջ, նախորդ օրինակների մեջ տեսանք լուանալ. լուալ—վլալ, ծիծաղիլ—ծծղալ, ծղզալ, ևն: Ամենքին հայտնի են ոչխար—ոխշար, աշխատիլ—ախշատիլ. կուսակցություն—կուսացկություն և նման ձևեր: Հաջորդ օրինակների մեջ պիտի տեսնենք աթոռք—առթոք, այրելիք—իւլիք «վառելափայտ» ևն: Ավելի հետաքրքրական է կայծոռիկ—ծիկուռի, որի մեջ մինչև անգամ բառի ստուգաբանությունը (կայծ. բառից) անհետ է դարձել, Բայց այս շրջումը իր ծայրագույն աստիճանին է հասնում, երբ ամբողջ բառն է շրջվում: Այսպես օր. լայն դառնում է նեկ (անցնելով լեմ ձևից), պուտ (ծաղիկը)—տուպ, պուտ (կաթիլ)—տուպ, դեպի—բըդի:

Կան բառեր, որոնց մեջ ձայնական կապակցությունները այնպես են, որ ենթակա են անհրաժեշտ ձևափոխության: Այսպես օր. խղճմտանք բառի մեջ հինգ բաղաձայն իրար կողքի խճճված, բավական ծանր է. և պետք է որ կրճատվեն: Ուստի բարբառներում ձևացան «խճմտանք, խժմտանք, խճպտանք» ձևերը, ուր զրաբարի խնդն մտաց ասության հազիվ հետքն է երևում:

Այսպիսի խախուռ և անհաստատ դիրք են ներկայացնում նաև հայելի, կայանալ, վայելել, ընտրել ևն: Հայելի բառի մեջ միջին ե ձայնավորը ենթակա է ընկնելու, այ երկբարբառը ֆնայուն չէ, նախաձայն և կարող է դառնալ իս և ֆնում է միայն լի: Ահա այս եռյակ պատճառներով բառը դարձել է բար-

բառներում՝ հայլի, հէյլի, հալլի, հալի, հիլլէ, հիլի, հալլիա, հիլիա, հլլէրի, խէյլի, խալլի, խայլիկ, Սրան նման է արմատը՝ հայել «նայել», որ շատ տեղ ջնջված է, իսկ տեղ տեղ էլ մնում է խել, ըխիլ «տեսնել», ըխը «տես», խեմք «տեսնենք» ևն ձևերով: Վայելել դառնում է վէլել, լէվել, վայլել, վիլլի:

Դեպքեր կան, երբ բառի փոփոխության կանոնավորությունը բարբառի մեջ՝ ցույց է տալիս, թե փոփոխությունը ուշ առաջացած երևույթ է. օր. Հաճինի բարբառում հոգի, ոջիլ, տալի դառնում են հիգի, իջիլ, դիլի, այսինքն երկավանկ բառերի մեջ առաջին վանկի բաց ո դառնում է ի, եթե երկրորդ վանկը վերջանում է ի: Սրան նման Ջեյթունի բարբառում ոլաբիլ դառնում է իլլիլ, բոլորիլ > բիլլիլ, խոլորիլ > խիլլիլ, բոլորն էլ նոր ձևափոխություն:

Այսպիսի մի զարմանալի ձայնափոխություններ կայացնում են եօթն, օծ, գօտի, քօթափել բառերը, որոնք բարբառներում դառնում են օխտը, աղծ, գախտի, քախքփել: Meillet հայագետը այս բոլորը բացատրում էր հետևյալ ձևով. այդ բառերը հնապես ունեին *u*, որ բաղաձայնից առաջ թավանալով դարձավ *ϕ*, բայց որովհետև հայերենը չունի *ϕ*, ուստի շուտ տվավ իւ-ի, ճիշտ ինչպես հին հայերենում կազմվել են գառնաուխտ, ճառնեչաուխտ, Հագաբաուխտ բառերը, իրանական *fit* վերածելով *հյ*. խտ: իսկ օծ > հին ած բառի մեջ *ϕ* գտնվելով թրթռուն բաղաձայնի մոտ՝ դարձել է *ղ* (Ազլ. աղծ):

Այսպիսի շատ չարզարված բառերից են՝ առաւօտ, աղաւնի, բանալի, բարձուենեակ, ջրցանել, շնորհաւոր, խլէզ, դժգոհիլ (> ջոզգալ), քարաթոթոշ, թրթնջուկ, ժամ (ժում, ժէմ, յում), կոծիծ, պատիճ, աւետարան, որբեայրի, անկողին, լինել, խախիծ (խաբինձի) ևն.

Առանձնապես հիշելու արժանի եմ համարում տաք, շաք բառերը. Այս երկուսը այնքան տարբեր են տապ և շափ բառերից, որ բոլորովին անմեկնելի էին համարվում և բոլոր բառարանները դնում էին իբրև առանձին արմատ: Հայագետ Karst, որ նախապես ընդունում էր, թե հին հայերենը բարբառներ չունի, այս տաք ձևից այնպես էր ազդվել, որ վերջում փոխեց իր կարծիքը և ընդունեց, որ հին հայերենն էլ ուներ բարբառներ: Վերջերս միայն հաջողվեց ինձ մեկնել այս բառերի ծագումը (տե՛ս Տեղեկ. Ակադ. 1946, № 1, էջ 33) և այնպիսի հասարակ ձևով, որ ոչ մի կասկած չի վերցնում: Այս բառերը առաջանում են հոգնակի տապք և շափք ձևերից,

ճիշտ ինչպես քամրք ձևից. ունենք քամրք: Երկրորդից կա նույն իսկ (հյց.) չափս, ինչպես կա ձևս: Ե դարում Եզնիկը գրում է. «Եւ գհազար՝ եթէ ի տօթ ժամանակի ուտիցէ ոք, քանզի զովացուցիչ է, զտապս ի փորոյն փարատէ» (էջ 66): Այս օրինակից երևում է, որ իբրև գոյական Ե դարում գործածական էր տապք ձևը, որ պետք է այսուհետև առանձնապես նշանակել բառարանում:

ազահ—անգահ, ազաֆ

ազի—ազիւ, հազի

ազուալ—առգալ

աթոռ(ք)—առթոք

ածուխ, ածուղ—անձուղ, հանձուղ

աղաչանք—աղանչաք, աղանչել

աղջիկ—աղջկին, աչխին, աչգին, աշխնակ, աշին, աշիկ

աճապարանք—ապաճարանք

ամաչել—ամանչել, մահանչ

ամոլ—ամբոլ, ամբուլ

ամուր—յամբուր

այրելիք—իլերիք

անգղ—անգ

անհաց—ախանց

անձրև—անձև, անձվեր, անձրով, արգև, արև!

անսուաղ—անսուար

աքցան—անցակ

բաղարջ—բեղարջ, բաղաջ, բաջուկ

բաղեղն—բառեղ, աղեղ, բարեղն

բուրվառ—բուրվալ, բուլվառ

գոգ (մէգ)—գոս

գոռոզ—գոռէզ, գուռուզ

գուլ—խուլ

գուղձն—գունցիս, կուճն

գանակ—գենակ

դատարկ—դարտակ, դեբտակ

դդում—դնդում

երազ—երած, արազ, ներազ

երախայ—երեխա, արախա, յարախա, բախա

երանի, երանեակ—ընեռակ, հնեռակ, ներակ

երբ—եր

Երդ—Երդիք, Երդիս—էրծիս, Կիւրթ
 Երիկամն—Իրիկամ, Իլիկամ
 զարդարել—զանթրել, ջարդըրել
 զզուիլ—զվզալ, սսվալ
 զսպել—սսպել
 զուտ—զուտը
 զոքանչ—զոնքաչ, զոնքանչ, զանկաչ, զամքուչ
 Թաթպան—Թաթման
 Թաթախել—Թախթել, Թանթիել
 Թամբ(ք)—Թամք, Թափ
 Թեթե—Թեթր (նմանությամբ ծանր-ծանդր բառի)
 Թիզ—Թիլ (հմմտ. քիլ)
 Ժողով—Ժողովողք, Ժողել, Ժողոտել
 Իմանալ—Ինալ, մանալ
 Ինչ—հինչ, ունչ
 Լիսեռն—նիսեռ
 Խակ—ղակ (ղ նախաձայն չկա հայերենում)
 Խաղ, Խաղալ—հաղ, հաղալ
 Խաղաղ, Խաղաղվել—հաղաղ, Խաղվել
 Խաղող—հաղող, հաւող, Խաւող, Խաղ
 Խարշել (Խար+շ)—Խաշել
 Խեչափառ—խաչերփարա
 Խէժ—խէճ, ղիժ
 Խլին, Խլինք—խնլիք, Խլլիք, Խնլինք, Խլլինք, Խլնիք
 Խողովակ—խովակ, Խվլակ
 Խոնարհ—խոնարխ, Խոնարք
 Խորիսխ—խորիս, Խորիզ, Խորիձ, Խորինձ
 Ծածկել—ծասկել, տասկել
 Ծանծաղ—ձանձաղ, ցանծաղ
 Ծերպ—ծելպ, ծեպ
 Ծոծորակ—ծործորակ, ծործակ, Ծիծիրակ, Ծիրակ, Ծածրակ,
 Ծոծրակ, Ծոծր
 Կազմել—կազնել
 Կաղճին—կարճին, կաւճին, կարճնկաւ
 Կամակատար—կամարկատար
 Կամն—կաճնը (կաւն)
 Կայծոռիկ—ծիկուռի
 Կանաչ—կանանչ, կենաչ, կանէչ

կանչել—դանչել (բառասկզբում դ!)
 կապերտ—կարպետ (հմմտ. կամուրջ, դատարկ, փիփերդ)
 կասել «կամենի»—կալսել (կալ բառից)
 կատաղիլ—կաղտիլ
 կարժ—կաժ, կաճ, կարճ
 կզակ—կծակ (կծել բայից)
 կթիլ «հոգնիլ»—քթիլ
 կիզն «բուրդ»—գիզ (զզել բայից)
 կոկոն—կոկոմ, կոկոց
 կողոպուտ—կողոպուրդ, կողովուրդ
 կողով—կովոդ, կողոդ
 կորի—կորին, կորիմ
 կորնկան—կորնկալ, կորնկա, դոռնկա
 կում (անել)—դում
 կտուց—կտնուց
 հաղորդ—հաղվորդ, խաւորդ, խովորդ
 հացահան—խառխան, ծահան, ծհան
 հիւ—խիւ
 հիւսել—հիւսսել, ուսել, հուսքել, հսել, ֆսել
 հպարտ—(հ+պարտ)—հմպարտ
 ձագար—ձագառ, զաքար
 մեղու—մեղուն, մեղոն, մեղուկ, մողիկ, մեղրուկ
 յեսան—լեսան, օսան
 յիմար—ումար
 ներհակ—նեհրակ
 շաղ—շեհ
 շարժ—շաժիլ, շաշք, ժաշք, ժաժ
 շեղջ—շեղք, սեղջ, չիչել
 ոլոռն, ոլեռն—ուլեռ, ուռել
 ողկոյզ—կոյզ
 օրդն—իւռնը
 օրոտալ—կորտալ, օրորտում
 ուրազ—վրազ (հմմտ. ուր>վուր)
 ուրդ «առու»—յուրդ, ուրց
 ուրուկ «բորոտ»—ուրուտ
 չամիչ—չամիխչ, չամուչ
 պաղատանք—պաղանտաք
 պապանձիլ—պաղպանձիլ

պատիժ — պատիճ, պատինճ
 պատրոյս — պատրուստ
 պարծենալ — պարծմանալ, պարզենալ
 պղտոր (պիղտ + որ) — պրտող, պղտիր
 պոզ — պոզտ
 սարկաւադ — սարկաւարդ
 սարսատիլ — սարսարտիլ, սարոնտիլ
 սեղմել — սխմել, զխմել, դսմել (թրք. səxə)
 սոթոթել — սոփտել
 սողալ — զողալ, սողղալ
 սոսինճ — սոսինջ
 սովորիլ — սորվիլ
 սպանանել — պաննել
 վարագոյր — վարագուլ, վարագու, վարարզու
 վարդապետ — վարպետ
 տաղախ — տախախ (= վրաց. տալախ)
 տաշտ (որթի ճյուղ) — տաշտակ, տաշնակ
 տապաստ (հիվանդությունը) — տապառ
 տարակուսիլ — տարեկուսիլ
 տարմ (թռչունը) — տամր, տարբ
 տորոն — տուրուն, տոնիր, տարան
 տրորել — տլորել, տվորել
 ցած — ցածր, ցանծր (բարձր, բացք բառի նմանությամբ)
 ցասումն — սասում
 ցերեկ — ցորեկ
 ցնկնիլ — ցղնել, ցննել, ցըյնիլ
 փափազ — փափաք, փափանք
 փետուր — թեփուռ, թեպուր, թուպուլ, թևուր
 փոթ — փոնթ, (հմմտ. փաթ)
 փորել — պորել, բորել (հմմտ. բրել)
 փորձել — փերձիլ, փեռզիլ
 փսխել — փսսիլ
 փրցլինք — փցլինք, փսլինք, սլինք, ցմբլինք
 քաղցր — քրախցը, քոցխ, քարո
 քարկոծել — քարկործել
 քիթ — քինթ
 քշոց — խշոց
 քշփորել — կշպորել, կշփորել, պշկորել, փշխորել, փշփորել,

քչպորել, կճպորել, քցպորել, քցփորել (որոնց բոլորի նախաձևն է պնկորել):

Չորրորդ խումբ

Այս խմբի մեջ հավաքում ենք այն բառերը, որոնք թեև բարբառներում ունին զանազան ձևեր, բայց մենք չենք կարող դառնել նրանք, որովհետև չգիտենք այդ բառերի ծագումը.

ակումբ—ակում, ակամ, ական

ողեղն—անեղ

աղիւս—օղիս

անծեղ—հանծեղ, անծուղ

անթ, անութ—անթ, հունթ

անօսը—նօսը, նօստը, նորս

աշխոյժ—աշկուշ

ասեղն—ասուղ

արջասպ—արջապս

աքիս—աքիստ

բանկն—բնգըլ, բունգլ, բանկլիկ

բանջար—բենջար

բևեկն—բիբկի, բեմպիկ, բիբիկ

բևեռ—բիրեռ

բորբոս(ն)—բրբեշն

բոինչ—բղինչ

գաբ «կեռ»—գեբ

գալլ—գիւլ

գանգատ—գենգատ, գինգատ

գզել—գձիլ

գիրկ—գիւրկ

գնալ—նոլ (=նալ)

դագաղ—գաղաղ

եղան—եղուի

էգ—ագ

ընկոյզ—անկուզ, անկէզ, նընգուզ, գուզ

լուսան—լիւսեմը, լիւսամ

խուրձն—խուրթն, խուրդն

խոնդատ—ֆոնդատ

ծալել—ծալել

ծիծեռնակ—ճճռնիկ

Ժիրան—ճիրան (=վրաց. ներամի)
 կանդերիւ—կանուիւ, կանդրե, կանդրիկ, կանրեղ, կանդակ.
 կճղակ—կճեղակ, կճողակ
 կորիզ—կորուզ, կորինձ, կողինձ, կղէզ
 կուրծք—կրուծք, կուլսք, կուրք
 կոէզ «խէժ»—կոէժ, կո՛րզ
 հալածել—հըլըզիլ
 հաճար—աճար (>վրաց. անարա)
 հաճարի—աճարի (ծառը)
 հայհոյել—հովհովել
 հանգոյց—հանգուրց, հանգուստ, հանգուրստ. հանգուշտ
 հասկ—հաշկ
 հաւատալ—աւատալ
 հնձան—ընձան
 հոյն (պտուղը)—հոն, հուն
 հոսելի—հորսելի
 հունձ, հնձել—ունձ, ունձել, ընձել
 հրճհրճուկ—կոճիկ, կոճուկ, ղրճղրճան, խոճիկ, խոճուկ,
 խոնճիկ, ղոթիկ, կոկոթիկ, խոխոթիկ
 ձաւար—զաւառ
 ձգտալ—զկտալ, սկտալ
 ձեղուն—ձողուք, ցլինք
 մասուր—մանսուր, մասուլ, մահասուր, մասպուր, մարսիկ.
 (իմա մասրիկ)
 մացառ—մոցառ, մոցեռ, միցեռ, մացակ
 մոխիր—մախիր, մոխուր
 մոծիր—մոծիլ, մոծեղ, մճիւր, մծիլ
 մսխել—մխսել
 յօնք—վօնք, յունք, ունք
 նապաստակ—լապստակ, լապստուկ, ալապաստուկ
 նինջ, ննջել—նունջ, լնջել, ննջիլ
 նուաղիլ—նզաւել
 նուիկ—լուիճ, լուինջ
 նօթի—անօթի, անութի
 շիճուկ—սիճուկ, շտուկ, ոռճուկ
 շորթել—շորփել
 շուք—շուաք
 որոմն—որեմ

ունջ չմուրձ—մուռնջ
 պայծառ—պոյծառ, պոծառ
 պատուհան—պատուրհան, պահատէն
 պինչ—փինչ, փանչ
 ջահ—ջարհ
 սալոր—սալոր, շլոր
 սակառ—սաղոռ, սաքոր
 սահիլ—սեհիլ, սաֆիլ
 սեպ—շեպ
 սերեկ—սարեկ
 սերկեկ (ունի 19 ձև)
 սպտուր, սպրտուր—սպլտուր, պտտուր, պտուր, կտտուր,
 պտրուկ, պտրտուկ
 սպրդիլ—սպտուկ, սպլտալ, սլպտալ
 ստէծ—ստերճ, ստերծ, ստեց
 վազել—վարզել, վազզել, վազկել, վասկել, վազնել
 տատառկ—տատառ, տատառկ, տատառլի
 տուղտ—տեղտ
 ցախ—ցաք
 փթթիլ—փտպտիլ, փթթրիլ
 փնտուկ—պտուկ
 փշատ—փշապ, փրշատ, փշրատ, փշրհատ
 փոխինդ—փոխինձ
 քող—քողր
 քոս—քոզ
 քցիմ—քցիպ, քծեփ, քծծ:

Այժմ սկսենք հավաքել այն բառերը, որոնց բարբառային ձևերը ունին որոշ գրավական՝ ավելի հին լինելու քան գրաբարի ներկայացրած ձևը:

Հինգերորդ խումբ—Հ հավելված

Երբ գրաբարի մի խումբ բառեր (ընդհանրապես ձայնավորով սկսող, մի քանիսն էլ բաղաձայնով սկսող) համեմատում ենք նախալեզվյան ձևերի հետ, տեսնում ենք, որ բառասկզբից մի բաղաձայն (ընդհանրապես p կամ s) ընկած է հայերենում, մինչդեռ բարբառային ձևում մնում է: Օրինակ՝ srbh աբմատուր տալիս է հյ. արթ(ենալ), sephs>եփել, perə>եթի, porthu>որթ, բայց սրանց բարբառային ձևերը լինում են հար-

բիլ, ճեփել, ճերի, ճորթ: Բնականաբար այս բարբառային ձևերը, որոնք ունեն ճ նախաձայնը, ավելի հին են, քան զբարբառը, ուստի և ներկայացնում են մի բարբառ կամ բարբառներ, որոնց մեջ նախաձայն ք, օ չէր կորչում:

Երևույթը նույն է այսօրվա դրության հետ: Այսօր մեր բարբառները այս որք բառի ձևի կողմից բաժանվում են երկուսի. մի խումբը գիտե որք, մյուսը ճորթ: Այսպես Վան, Մոկո, Սալմաստ, Մարաղա, Ագուլիս ունեն որք, որքիկ ձևը, Իօկ Ախալցխա, Կարին, Ալաշկերտ, Մուշ, Խարբերդ, Տփղիս, Սվեդիս, Ասլանբեկ, Համշեն, Արդվին ունին ճորթ, ճորթուկ: Երեվան, Սուչավա, Սեբաստիա, Խրիմ ունեն ֆորթ, որ առաջանում է ճորթ ձևից, ուրեմն նրանք էլ պատկանում են երկրորդ խմբին: Նարաբաղ ունի վրեթ, որ անորոշ է և կարող է ծագել թե՛ որք և թե ճորթ ձևից. համառ. մի կողմից սոպ > վրեպ, սրձ > վրեթ, և մյուս կողմից հող > վրեղ: Աշխարհաբարը երկու գրականում էլ ընդունել է ճորթ, ընդդեմ գրք. որք ձևի:

Այստեղ հավաքում եմ ուրեմն այն բոլոր բառերը, որոնք բարբառներում ունեն ճ, երբեմն էլ Յ նախահավելվածք, որից զուրկ է գրաբարը, թեև նախալեզվյան համապատասխան բառը ունի ք կամ օ.

ալևոր, plyo, հալիվոր

ամառն, sem, համառ

ամէն, smmo, համէն

անիծ, knid? հանիծ

անկանիլ, sqg, հընգնիլ

աջ, sādhyos, յաջ

առու, sru, հառու, յառու

արբենալ, srbh, հարբենալ, հարբիլ

արթուն, prth, հարթուն

աւազ, sabh-? հաւազ

երեսուն, trīkomtə. յէսուն, հէսուն, յաբասուն

երկիլ, prep, հերջնալ, յաբեալ

երի, perə, հերի

եփել, sephs, հեփել

լու, plā, յիլու

ով, kʰo, հով

ոռն, pod, յոռ

որ, kʰo, հոր

որթ, porhu, հորթ

որս, pork'os? հորս

ուլ, pōlo, հուլ

ուր, k²u-r, յուր, հուր

Այս 22 բառերի դեմ ունինք սակայն 28 բառ, որոնք թեև հակառակ գրաբարի ունին և կամ յ հավելվածը, սակայն նրանց նախալեզվյան ձևն էլ չունի ոչ p և ոչ s, այլ ներկայացնում է պարզ ձայնավոր։ Ահա այդ բառերի ցանկը.

ազանիլ, evo, հազնիլ, խազնիլ

ածել, ag¹, հածել

աղբիւր, bhrevr, հաղբիւր, յաղբուր

ամբ(ողջ), ambho, համբողջ

այգի, oiwā, հէգի

այծ, aig¹, յէծ

անդ, anta, հանդ

անդունդ, ան—dhundhos, հանդունդ

աչք, akī, յաչք

արգանդ, arq², հարգանդ

արտ, ag²ro, յարտ

արօր, aratro, հարօր, խարօր

ափ (ձեռքի), aph, յափ

ելանել, el, յելնել

եռալ, ers, հեռալ

երդումն, ertu, յերդում

երեկոյ, rég²os, հիրիկուն, հարակուն

երէկ, rég³os, հերէկ

իսկ, istwo, հսկի

լօր, lor?, հլոր

ոռ, orsos, յոռ

ործկալ, rug, հործկալ

ուղի, ul, հեղի, հղի

ուղուկ, ōl, հղուկ

ուս, omso, յոսն, յուս, հուս

օդ, audho, յօդ, հօդք

Մրանց վրա ավելացնում ենք ընկեր—հրնկեր, նրնկեր և քնտրել—հրնտրել, նրնտրել, որոնք կազմված լինելով բնդ (հնխ-anti) նախդիրով (իբր ընդ-կեր, ընդ-դիր) նույնպես չունեն իբենց վրա որևէ բաղաձայն։

Այս խմբին պատկանող ուրիշ բազմաթիվ բառեր էլ կան (օտար լեզուներից փոխառություններ), որոնք թեև բարբառներում ունեն հավելվածք՝ հակառակ գրաբարի, բայց նրանց փոխառումային էլ չունի այդ և նախաձայնը, Այսպես են՝

աբեղայ, ասոր. abīlā, հաբեղայ

ագուգայ, ասոր. agōgā, հագուգայ

ախոռ, պրս. āxūr, յախոռ

անապատ, պհլ. anāpāt, հանապատ

աւեր, պհլ. avēr, յււեր, յաւերել

ուխտ, պհլ. uxt, յուխտ

ուրագ, ասոր. urrakū, հուրագ

օրէնք (աւրէնք), պհլ. awdēn, յօրէնք:

Այս խմբին պատկանող այս երեք կարգի բառերից գուրուներն են նաև չորրորդ կարգի բառեր, որոնց ծագումը անհայտ լինելով, նրանց հ, յ հավելվածի հարցն էլ մնում է անորոշ: Այսպես են՝

ագի—հագի

ականջ—յանկաջ, հանգաջ

ամաչել, ամօթ—համանչիլ, համօթ

ամոլ—համոլ, յամոլ

ամուր—համուր, յամբուր

այր (քարայր)—հէր

անագան—հանագան, յանագան

աներ—հաներ

անցանել—հընցանել, հընցնել

առիք—հառիք, յառիք

արտոյտ—յարտուտիկ

արօս «կորդ հող»—հարօս

ափն (ջրի եզերք)—յափ

աք (ոտք)—հաք

եղի (ցորենի)—հեղի

եռտնդ (նախորդ օրը)—հեռանդ

երբ—հեփ

երդ, երդիք—հերդ, հերդիկ

հրինջ—հերինջ

երկայն—հերկէն

է՞ր (ինչ՞եւ)—հէ՞ր (նաև նէ՞ք)

ընթրիք—հընթրիք

Խմանալ—հիմանալ
 Ինքն—յինք
 Իրեար—յիրար, հրօր
 ռթիս—հոթիս
 ոլտուն—հոլեուն
 ոլորել—հոլորել, յոլորել
 ոջիլ—հոջիլ, յոջիլ
 ոսպն—հոսպ
 որդն—հորդ
 որիշ, որոշ—հուրիշ
 ուղեղ—յղեղ, հղուղ
 ուղղորդ—յաղորդ (մհյ. յղարդիլ)
 ունդ—հունդ
 ուշի (ծառը)—հոշի
 ուռի—հուռի
 ուստի—յուստի
 ոփ «խոռոչ»—հոփ
 օգնել—հօգնել

Այս բոլորից դուրս է պարսպ>Նրբ. հպարտապ, որի սկիզբը դրված և հավելվածը ոչ թե նախորդների կարգից է, այլ պրս. Խս մասնիկն է, որ դառնում ենք նաև հլու, հզոր, հպարտ, հուժկու, հմուտ և ուրիշ մի քանի բառերի վրա: Սրանով հպարտապ դառնում է բոլորովին պարսպ:

Վեցերորդ խումբ—ծ հենարան

Գրաբարում ր կամ ղ բաղաձայնով սկսվող բառ չունինք. այդ կարգի բառերը ստանում են Ե կամ ա հենարանը: Այսպես ունենք երազ և արագ, առաստն և երաստն, արաստոյ և երաստոյ «կարծր քար» ևն: Այս երկու հավելվածների պայմանները մեզ լավ հայտնի չեն. գրաբարում երկու ձևերն էլ հավասարապես կան, բայց ի վերջո հաղթում է մեկը: Այսօր մենք գիտենք արագ (ջնջված է երազ), առաստն և երաստնակ ստացել են տարբերացում, առաջինը նշանակում է «դերձան», երկրորդը՝ «սանձ». Արաստոյ մեքսրոպյան շրջանից է. երաստոյ թ դարից. այժմ երկուսն էլ ջնջված:

Կարելի է ընդունել, թե այս երկուսը բարբառային ձևեր էին: Արդի բարբառներում կան թե՛ ե-ով և թե՛ ա-ով սկսվող ձևեր. տալիս ենք նրանց ցանկը:

աղաւնի—եղունիկ, եղվնիկ
 եկ, եկն—ցձ, ակալ, ալիք
 եղբայր—աղբայր, աղբար, աղբէր
 եղիճ—աղիճ, աղինջ, եղինջ (նաև լէղիճ, խաղինջ)
 եղունգ—աղունգ, օղունգ, ուղունգ, ղօւնգ, ըղինգ, դինգ
 եղջիւր—աղջիր, աղջեր
 երազ—արազ
 երախայ—արախայ
 երաշտ—արաշտ
 երէկ—արակ
 երեկոյ—յարակու, հարակու
 երեսուն—արասուն, յարասուն
 երևալ—արևալ
 երինջ—արինջ
 երկաթ—արկաթ
 երկան—արկան, արկանք
 երկու—արկու, օրկու։

7-երորդ խումբ—ն հալելիւմ

Գիտենք որ դրաբարը հաճախ դնում է բառավերջում և հալելիւմ, որ հոլովման և ածանցման ժամանակ էլ պահւում է։ Այս և հալելիւմ նախալեզվի ք կա՞մ որ վերջավորութիւնն է, ինչ որ հայտնի կերպով երևում է, երբ համեմատենք իրար հետ եօթն<հնի. septm, ինն<énwդ, տասն<dék'որ բառերը։ Բայց հայերենը այս հալելիւմն ձեռն ուժ է տվել, այնպես որ շատ ու շատ բառեր օժտված են նրանով, մինչդեռ մյուս լեզուները չունեն։ Օր. դուռն<dhur, դուրգն<dhrogh, եզն<eg'h, կաթն<g'alakt, ձեռն<g'her, g'hers ևն։

Հայերենի այս և հալելիւմը ուշ ժամանակի դարձ է. սրա աղացւոյցը նախ այն է, որ շատ լեզուներ նույն և հանգը չունին, ինչպես ասացինք։ Երկրորդ՝ նույն իսկ հայերենի վաղա-դույն շրջանում այդ բառերը և չունեին և հետո ոտացան. հմա. դուռն, որի հին ձևն էր դուր, որից յգ. դուրք. հյց. ի դուրս. ածանցներ՝ դրացի, դրանդի ևն.—նույնպես ձեռն, հինը ձեռ, որից գծ. ձեռք, որից ձերբացի, ձերբակալել, ձերբազատ։

Արդի գրական լեզուն ջնջել է այս և հալելիւմը. թեև ածանցման մեջ պահւում է. ինչ. ձուկն>ձուկ, ձկնեղեն, դուռն >դուռ, դռնապան ևն։ Բարբառներն էլ մեծագույն մասամբ

գուրկ են ն-ից, բայց կան մի քանի բարբառներ (հատկապես Ղարաբաղի և Ազուլիսի), որոնք ամենայն հավատարմությամբ պահում են այդ ն ձայնը. ինչ. ձուկն > Ջղ. ձուկն, Ազլ. ձուկն, Աժտ. ծուկն, Ղրբ. ծուկն, ծիւկն, Շմ. ծիւգյն, Գոր. ծիւկն:

Այս բարբառների մեջ կա սակայն մի ուրիշ երևույթ էլ՝ Հաճախ գրաբարը չունի գոյականի ծայրին ն, մինչդեռ բարբառները ունեն: Ահա այս կարգի բառերի ցուցակը:

անդամ—անդեմնը (պհլ. andām, մհյ. անդամն. յգ. անդամունք)

բծիծ «ոջիլ»—բծիծն (պծէզնը)

բոռ «իշամեղու»—բոռն

բորբոս—բորբոսն

բոինչ (պտուղը)—բոինչն (պռէշնը)

գորտ—գորտն (մհյ. ևս գորտն, որից էլ գորտնուկ)

զկեռ—զկեռն

թուզ—թուզն (թօզնը)

խէժ—խէժն

խլէզ—խլէզնը (ասոր. xlēzōnā)

ծուռ—ծուռն

կանկար—կանդառն

կռէզ «խէժ»—կռէզն

հակ «բեռան մի կողմը»—հակն

մամուռ—մամուռնը

սինձ—սէզնը (=սինձն)

տալ «ամուսնու քույրը»—տալն:

Ութերորդ խումբ—Ձայնդարձ

Ձայնդարձ (Ablaut) ենք կոչում հնդեւրոպական նախալեզվի այն երևույթը, որով արմատի.e ձայնավորը ածանցման ժամանակ դառնում է օ կամ ջնջվում է: Այս երևույթը թեև նախալեզվյան շրջանին ընդհանուր էր, բայց ավելի ուշ, ժառանգ լեզուների մեջ հետզհետե ջնջվեց, պահելով միայն աննշան հետքեր: Հայերենն էլ պահում է ձայնդարձի դանազան հետքեր, ինչ. հետք, ոտն, յատակ.—հեղուլ, ողողել, հալել.—քերել, քորել են:

Բարբառներում կան ձայնդարձի այնպիսի հետքեր, որ գրաբարը չգիտե. այսպես՝

բանալ—բենալ, բաց—բեց

բառնալ—բեռնալ, բարձ—բերձ
 բորբել—բերբել «բորբոքել»
 գազան—գեզան
 գահել—գեհել,
 գաղել—գեղել, գաղտուկ—գեղտուկ
 գամփո—գոմփոռ
 գանգատ—գենգատ
 գարի—գերի, գորի
 դաղձն—դեխսնը
 դառնալ, դարձ (dhr̥gʰh)—դեռնալ
 երդումն (ertu)—օրդում, ուրթում
 լեսուլ—լոսել
 հաղ—հեղ «անգամ»
 ճետ—ճուտ
 ճիպո—ճեպո, ճուպո, ճպոռ, ճպեռ
 ճիռ—ճուռ?
 ճիւղ—ճեղ, ճող
 մոռանալ (mors)—մառնալ
 ոռ—(orsos)—եռ
 չանչ—չենչ, չինչ
 պիշ—պուշ
 սառն—սուռ
 քերել—քորել:

Իններորդ խումբ — Արմատներ

Գրաբարում կան բառեր, որոնց արմատը կարելի է գուշակել, բայց զրականության մեջ ավանդված չէ: Այսպիսի արմատներին մի քանիսը գտնում եմ բարբառներում: Այսպես են՝

բոժոժ—բոժ
 զգենուլ, զդեստ—գենալ, գեստ
 ընկեր—գեր (հմմտ. ընկոյզ—կուզ, աճկողին—կողինք)
 ծմակ—ծմայ
 կաղկանձել—կոնձկոնձալ, կնձկնձալ, կոնձալ
 կանգնիլ—կանգ առնել
 կողկողիլ—կողալ «ողբալ»
 կոճան—կոճի, գոճի
 կոճել—կռռճ
 հակառակ—հակառ

հանգչիլ, հանգիստ—հանգ
 ճառագայթ—ճառագիլ, ճառագ
 ճնճղուկ—ճնճուղ
 նաւակատիք—աւակատիք! կատիկ (=աւագ կատիկ)
 շուրջ—շուռ գալ
 պեպէն—պէն
 պօսպօսող—պոս տալ
 տիղմ—տիլ
 ցողուն—ցող
 օրօրել—օրել:

Տասներորդ խումբ

Այս բաժնում քննում ենք այն բառերը, որոնք ավանդ-
 վել են մեզ հին հայ ձեռագրերում, զանազան սխալ գրչություն-
 ներով:

Լեզվաբանության մեջ հայտնի է, որ «սխալ» գրչություն-
 ները ներկայացնում են իսկապես «ճիշտ» արտասանությունը:
 Ուսումնական գրիչները հետևում են միշտ ավանդական ուղ-
 դագրության, աշխատում են պահել ճիշտ իրենց առաջ գտնը-
 ված օրինակի պատկերը. իսկ «տգետ» կամ «անփութ» գրիչ-
 ները հաճախ անգիտակցաբար և բնական բերամբ կամ եր-
 բեմն էլ դիտմամբ գրում են այնպես, ինչպես իրենք են ար-
 տասանում: Այսպեսով երևան են գալիս գրիչների գործածած
 բարբառային ձևերը:

Մեր մեջ չկա դեռ մի այնպիսի աշխատություն, ուր հա-
 վաքված ու դասավորված լինեին մեր բոլոր հին ձեռագիրների
 սխալագիր գրչությունները: Այս մասին եղած միակ աշխա-
 տությունը Նոր Հայկազեան Բառարանն է, որ երբեմն իր հիշած
 բառերի մոտ դնում է նաև նրանց տարբեր գրչությունները:
 Այսպես հեղինակ բառի դեմ դնում է նաև հեղինակ և հեղա-
 նակ.—ծուղակ բառի դեմ դնում է ծողակ, ծողակ և ծաղուկ. և
 այսպես ուրիշներ: Նույնը կատարել եմ ես ավելի մեծ չափե-
 րով իմ Արմ. բառարանում. այսպես նույն հեղինակ բառի դեմ,
 բացի այն երկուսից, կան նաև հիւղանակ, հիւղենակ, հիւղա-
 կան.—ծուղակ բառի դեմ գրել եմ նաև ծողակ, ծաղաղակ ևն:
 —Հայկազեանը արշալոյս բառի դեմ ունի 11 ձև, որոնց դեմ ես
 ավելացրել եմ ևս երկուսը:

Մենք այժմ մեր նոր գրական լեզվի մեջ ընդունել ենք

ճեղիճակ, ծուղակ, արշալույս ձևերը. սակայն սրանք չեն այդ բառերի նախնական ձևերը: Հեղինակ բառի նախնական ձևը հայտնի չէ, որովհետև ծագումը հայտնի չէ: Նույնպես նաև ծուղակ: Ենթադրել էի, որ արշալույս բառի նախնականն է արշալուրջք, իբր թե կազմված արշ «սկիզբ» և լուրջ «կիսամութ» բառերից. բայց արշ «սկիզբ» ձևով բառ գոյություն չունի. ուստի այժմ ենթադրում եմ արշալուրջք (իբր թե արշ «մութ» բառից), որով բուն իմաստը լինում է «մութն ու լուսուն, մութն լույս»:

Երբ բառի ծագումը հայտնի չէ, բնականաբար հայտնի չէ նաև, թե այն ձեռագրական, զանազան ձևերից որն է ստույգ կամ հարազատ, որը ոչ:

Բացի գրչագրական ձևերի հարադատությունը որոշելուց, մեզ հարկավոր էր իմանալ նաև նրանց թվականը: Որովհետև հաստատ գիտենք, որ մեզ հասած առաջին և հնագույն ձեռագիրը (Լազարյան Ճեմարանի Ավետարանը) 887 թվից է, ուստի մնացյալ բոլոր ձեռագրերը հազիվ թ դարից են, հետևաբար և այսքան նոր են նրանց ներկայացրած գրչագրական ձևերը: Չկա ոչ մի ձև, որ մեր Ե դարի տարբեր բարբառների մասին մի հաստատուն բան ասի:

Իրաց այս վիճակում մենք բավական ենք համարում հիշել մեր գրչագրերի այդ տարբեր ձևերը՝ համեմատելով արդի բարբառների ձևերի հետ:

Ծուղակ բառը գրված է նաև ծողակ, ծողակ, ծաղուկ, ծողակ, ծաղաղակ ձևերով, իսկ արդի բարբառներից Ղարաբաղը գիտե ծղաղակ և ծղարակ ձևերով: Ծագումը անհայտ է:

Կրեայ բառը հների մոտ գրված է կրայ, կրիայ, կիրիայ, կիրայ, արդի բարբառներում ստացել է 18 ձև՝ բայց որովհետև նա ծագում է կուր «տաշտակ» բառից, ուստի բոլորն էլ ձևափոխված են կրեայ ձևից:

Բարբառային ձևերի զանազանություն կողմից նշանավոր են կեղև և իր հոմանիշները կճեպ, խճեճեպ, կլեպ, փոճոկ, որոնք միասին մի քանի տասնյակ ձևեր են ստացած արդի բարբառներում: Հնագույն ձևն է կեղև, որ ծագում է ասոր. qalāfā ձևվից. բայց պետք է որ այս բառը երկու անգամ փոխ առնված լինի տարբեր տառադարձությամբ, հնագույնը կեղև, նորագույնը կլեպ ձևով: Այս բառերի ծագման պատմությունը կարոտ է առանձին ուսումնասիրության:

Մոդէզ բառի ծագումը ճիշտ հայտնի չէ. բայց անշուշտ պիւ. փոխառութիւնն է (ինչպես ցույց է տալիս պրս. māiūs). հնից ավանդված է նաև մոդիզ, մոդոզ, մայադէզ, մուդէզ, մոդէս, մուդէս, մուդիզ գրչությամբ. նոր բարբառներն էլ ներկայացնում են մոդէզ, մոդէս, մոդոզիկ, մոդլոզիկ, մկլէզ, մկլտրէզ, մոխլէզ, մոդոզրիկ ձևերը:

Գոյալ բառը իրատական է մեզ համար. այս բառի զանազան գրչութիւններ են՝ տարգալ, տրգալ, դրգալ, դգալ, դքալ, դգէլ. արդի բարբառներն ունին նաև թրքալ, գդալ, գդոլ, գդէլ ևն. բայց այս բոլորը հետին աղավաղութիւններ են բացի տարգալ ձևից, ըստ որում բառս ծագում է հնիւ. darva ձևից՝ լ մասնիկով:

Սխալ բառի ծագումը հայտնի է. այն է հնիւ. sqhal. միջ. հյ. գրված է սղալ, որից հետո էլ զաղալ. արդի բարբառներն էլ գիտեն սղալ և զղալ: Խուլ բաղաձայն u-ի մոտ խ-ի թրթռացումը լեզվաբանորեն անբնական է. բայց նա լիովին հետին է, որովհետև ներկայացնում է դ-ի կոկորդային հնչումը: Ընդհարա նման է նաև՝

Սխալակ հարբած, գրված նաև զխաղակաճալ, բարբառում՝ զղալել հարբել:

Յօրանել բայը ձևերի բազմազանությամբ գերազանցում է բոլորից. հնից ավանդված ունինք միայն յօրանջ, յորանջ, յօրոնջ, յորաչ, յօրանչ, յորոնչ, որոնչ, որոնջ, յորանջ, նաև որոջտալ, յարանչտիլ, յարանչտիլ ձևերով. իսկ բարբառները ունեն 39 ձև, որոնք ըստ իս բոլորն էլ բխում են յօրանջ արմատից, աճած զանազան հաճախական մասնիկներով (բոլորի բացատրութիւնը տես Արմ. բռ.):

Ավելի հետաքրքրական է ծաբիր, որ գրված է նաև ծաբիր, ծաբուր, ծաբոյր: Այս բառը փոխառյալ է ասոր. ʿṣadīdā ձևից, ուրեմն ուղիղ ձևն է ծաբիր: Մյուս սեմական լեզուներն էլ ունեն այդ բառը. այսպես ասոր. ʿṣadīdu և արաբ. ṣudūd. առաջինը նույն է ասորականի հետ, իսկ երկրորդը ցույց է տալիս, որ ասորի ձևի մոտ կարող էր գտնվել նաև ʿṣadūdā ձևը, որից էլ հյ. ծաբուր: Մյուս երկու հյ. ձևերը ծաբիր և ծաբոյր միևնույն են և ցույց են տալիս մեզ օ հնչումը, որ այն ժամանակ արդեն ձևացել էր հայոց մեջ:

արմաւ, ամբբալ—ամբաւ, ամբրաւ, ամբրաբ
զրահ, զրահ, զրեայ—զրեխ

զկեռ, սգեռ, սկեռ, զղեռ, զղեար, ըզկեռ—զղիր, զկեռն
թառամ, թարշամ, թոռոմ, թորշոմ, թոշոմիլ, թոշմիլ
(ուրիշ է թօշնիլ)

թարթել, թարթկանք.— թերթել, թերթկիչ, թերթերունք,
թերթկունք, թերթեուչք, թրթառնուկ, թեթկանունք (ազգված
արտեանունք բառից)

ժպիտ, ժմիտ, ժմբտիլ—ժմիլ

լեզու—լիզու (Meillet MSL 8, 164 համարում է ավելի հին
քան լեզու)

լոգ, լեղ, լիւղ, լուղ—լողալ

խոժոռ, խոշոր

ծագիլ, ծայգիլ—ծէգ, ծաղկիլ

ծղխնի, ծխնի, ծխղնի, ճխնի, ճղան—ճխան, ճլխան

ծոթոր, ծոթորին, ծոթորուն, ծոթրին, ծոթրուն, ծաթրին,
ծայթրին, ծեթրոն (ավելի շատ են ժղ. ձևերը. իսկ նրանց աղ-
բյուրն է միայն ասոր. šāṭrā, արաբ. ša'tar)

կակժիրակ, կակժիրակ, կակճիրակ, կաճկիրակ, ծակժիրակ,
կաճկրակ, հակժիրակ, հաճկիրակ—կանճրակ, կանճարակ, բոլորի
մայրն է պհլ. kākžīrak կամ kākjīrak

կաղանչանն, կաղնչան, կաղնչնան, կաղանշան, կաղնշան,
կաղջնան, կաղնշայ, կաղշնայ, կաղնճանա—կաղշնա, կայնշրան,
կարշնա

կանեփ, կանափ, կանամփ—կամփ

կնիք, կնուք, կնունք—ասուր. kunukku, kanīku

կշիռ, կշեռ, կշիւռ—կշեռք, կշառք, կիշառք, շեռք. սրանց
մայրն է ասուր. gišrinnu, սումեր. gušur

կոկոն, կոնկոմ, կոնգոմ—կոկոմ, կոնկոն, կուկուց

կոճղէգ, կոճղիգ, կոճողէգ, կոճողիգ—մուճուղէգ

հարբուխ, խարբուխ—խրփոխ, խրբփոխ. հարագատ ձևն է
ճարբուխ, որի նախաձայնը վերջաձայնի համեմատ դարձել է խ:

ճկոյթ, ծկոյթ (որովհետև ծագում է լազ. ծո'լու քի'թի
«փոքր մատ» ձևից, հին ձևն է *ծլկոյթ, որի հետքը պահում են
ժղ. ծլիկ բուք, ծկլա մատ ձևերը: Բայց ըստ որում կովկասյան
լեզուներում ծ և ց փոխանակում են իրար, ուստի ճկոյթ ևս
տարբեր բարբառային ձև է)

մանիշակ, մանուշակ (առաջինը ասորերենից, երկրորդը
պահլավերենից)

մարախ, մորեխ, մորեխա (ուղիղ է առաջին ձևը, որ ծա-

գում է պհլ. maðax բառից. իրանականում կան նաև maig, malax, malāx, milax ձևերը, բայց չկա morex, որ կարելի է ենթադրել ըստ հայերենի)։

մժեխ, մժիխ, մժիղ, մժիկ, մժղուկ, մժեղ, մժղիկ, մնջեխ, մնճղեխ, մնճղուկ, որոնց վրա բարբառները ավելացնում են մբժեխ, մբժեղ, մջեղ. բուն ձևը հայտնի չէ, ըստ որում ծագումնաբանություն է։

մուզ, մզել—մրզել

մուայլ, մաուայլ, մլար—մլալ

շղարշ, շղաշ, շարշ—շաշ, շղա—(բոլորի համադրությունը տալիս է շղարշ)։

շիւղ, շիղ, շեղ

ոլոռն, ոլեռ

ուրոշ, որիշ, որուշ, ուրիշ, ուրուշ

ուլունք, հլունք—հուլունք

ուղեղ, ուղիղ, ուղիւղ—յղեղ, ուղող, ըղուղ, ըղեղ, ողող, ըղող, հղուղ, էղուռ

ուղիղ, ուղիւղ, ուղևղ, ուղեղ

ուռն, վուռ «մուրճ»—վուռ, վուվել

ուփի «ծառք», յուփի, հուփի

պախուց, պախոււրց, պախոյց

պիծակ, պիծեկ, պուծեկ—պիծիկ, պուճեկ

պիղծ, պեղծ, պիւղծ, պիւծ

պուրծ, փուրծ, պրծանիլ, փրծանիլ

պրշակ պշրակ, պշրակ, բրշակ—պրջակ

սանդուխ, սանդուղ

սեամ, շեմ

սին, ոսին, հոսին. առաջինը ծագում է հնխ. k'eno ձևից. հայտնի չէ սակայն, թե ի՞նչ են ո և հո, որոնցից երկրորդը պահվում է նաև բարբառում.

սոճի, շոճի

սոնիճ, շոնիզ (մին պհլ. մյուսը արաբ.)

սուգ, սգալ, զգալ—պհլ. sūg, գվռ. գուք

ստերջ, ստերդ, հնխ. ster (բայց իսլ. stirtla)

վախճան, վաղճան, վաղջան

վայթել, վոթել, վիթել

ցայտել, ցայթել, ծայթել

քիստ, քիս—գվռ. քիստդ, քիստի

Այժմ տալիս ենք սույն տասը խմբի բառերի ամփոփումը։ Առաջին խմբի բառերը համեմատելով մայր ձևերի հետ՝ քջին ակնարկով իսկ տեսնում ենք, որ միծաղույն մասամբ ժամանակի ձևափոխություններ են։

Մի որևէ լեզվից կատարված փոխառությունները կարող լինել հետևյալ հանգամանքների տակ։ Փոխառությունը ող է կատարվել մի լեզվի մի բարբառից, բայց նաև մի նի բարբառներից։ Առաջին դեպքում փոխառյալ բառը մի սկ ձև կունենա, երկրորդ դեպքում՝ մի. քանի ձև, որոնցից են մեկը կտարածվի փոխառու լեզվի այս կամ այն բարբառ։ Օրինակ՝ այսօր թրք. *üzerlik* («սպանդ խոտը») փոխ է նվել հայերենի մեջ Երևանում ուզա՛րլիկ ձևով, իսկ Ղարաղում զա՛ռնիկ ձևով։ Ստեղծվել է երկու բարբառային ձև։ Կայն այսպիսի մի երևույթ տեղի կունենա միայն այն դեպքում, երբ փոխառու լեզուն շրջապատում է փոխառու լեզուն՝ են կողմից։ Հայերենի հին շրջանում այսպես չէր. վրացե-նը հյուսիսից միայն շփվում էր հայերենի հետ, ասորերենը ասորերենը՝ հարավից, հունարենը՝ արևմուտքից, իսկ պարս-րենը (որ ներկա հարցում մեզ համար ամենից կարևորն է)՝ միայն արևելքից։ Հայերենը փոխառություններ է կնքի սլավոնների հյուսիս-արևմտյան բարբառից, որ այժմ մեզ ար-ն ծանոթ է։

Փոխառությունները կարելի է կատարել զանազան ժամա-սկներում, ուստի նրանք կունենան տարբեր ձևեր։ Օր. այ-ր ունինք ճանկ, որ (հին) պահլավական ձևից է և՛ շանգ, որ որ) պարսկական ձևից է և գործածական է Երևանի բարբառ-ում։ Տարբեր ժամանակի փոխառությունները կարող են մնալ զվի մեջ իրրև հոմանիշներ կամ նույնիսկ իբրև բուրրովին արբեր բառեր։ Այսպես են օր. պաշտպան և փուշտիպան, բամազդ, Որմիզդ և Գիրմիզ ևն (տես վերը, Ա մաս, էջ 234)։ ահլավները ուներ *dušvār* և հպրս. *dušādra*. առաջինից տացվեց հյ. դժուար, երկրորդից՝ դժար, իսկ ափելի նոր պրս. *iž* մասնիկով՝ դիժար։ Մյանք մնում են մեր մեջ իբրև տար-եր բարբառային ձևեր։ «Հրեշտակ» բառը իրանականում ունեցել էրեք ձև՝ *fireštak*, *frōštak* և *firištak*, որոնք տվել են հայ. րեշտակ, հրեշտակ և հրշտակ. վերջին երկուսը մնում են դեռ՝ եր բարբառներում։ Ասոր. *xawlā* տալիս է հյ. խաղր, որ ապա

մեր մեջ դարձել է հաղթ «որոգայթ» (ձևի համար հմմտ. խաղ> հաղ, խաղող>հավող): Թեև այսօր բարբառներում պահված է միայն խաղբ ձևը, բայց հին գրականության մեջ երկուսն էլ գործածված են և ավելի շատ՝ հաղբ:

Ժամանակի տարբերությամբ ձևի տարբերության շատ լավ օրինակ է պողպատ քառք: Գրաբարում այս բառի համար ունինք երկու ձև. պողովատ և պողոպատ: Արդի բարբառներում ունինք 5 ձև. պողվատ, պողպատ, պողդատ, պողատ, փոլաթ. սրանից առաջինը առաջանում է պհլ. pōlavāt ձևից, երկրորդն է պհլ. pōlāpat, երրորդը առաջանում է դ և վ ձայների համանմանությամբ, չորրորդը՝ պրս. pōlād կամ *pōlāt ձևից, իսկ վերջինը՝ Թրք. polat ձևից:— Դերձակ և դերձան բառերը (որոնց ծագումը լավ պարզված չէ) պարսկերենի ազդեցությամբ ու ժամանակ դարձան դերգիկ և դերգան:

Երբ փոխառյալ բառը մտնում է նոր լեզվի մեջ, բնականաբար մի անգամից բոլոր գավառներում չի տարածվում. այլ նախ՝ սահմանակից գավառները, ապա՝ ավելի հեռուները: Ձեք բառը անցնելով ասորիներից մեր լեզվին, բնականաբար գտնվում էր նախ Հայաստանի հարավում: Մյուս տեղերում կար միայն իւղ. ապա եկավ նաև ձեթը: Նոր փոխառյալ բառը ստեղծում է երեք դիրք. 1) մտնում է լեզվի մեջ, իբրև մի նոր հոմանիշ, իմաստի տարբերությամբ. ինչ. ձեք և իւղ: 2) Գրավում է երկրի սահմանակից մի մասը, հաստատվում է այնտեղ, ջնջելով նախկին բառը, որ սակայն շարունակում է իր գոյությունը երկրի մնացած մասում: Այսպիսով ստեղծվում է բարբառային տարբերություն: Այսպես պրս. հաքևան բառը եկավ Արևելյան Հայաստան, վանեց բնիկ հայ դրացի բառը, որ սակայն շարունակում է իր գոյությունը մինչև այսօր արևմշտահայոց մեջ (տես վերը, էջ 137): 3) Մրցման մեջ հաղթում է բնիկ բառին և բոլորովին դուրս վտարում գործածությունից. այս դեպքում բարբառային տարբերություն չի առաջանում, կամ ավելի ճիշտ՝ եթե բարբառային տարբերություն առաջանում է սկզբում, ապա վերանում է: Այսպես հայերենը գիտեր կոգի, որ բնիկ է (հնխ. g²ovio). եկավ պարսկական կարագը (պրս. kara, պհլ. *karak) և այնպես վտարեց կոգին, որ ոչ միայն չի պահված ոչ մի բարբառում, այլև բնավ չի էլ գործածվում նոր գրականության մեջ: Ավելի վատ են պամիր, կարմիր, կապոյտ, սեաւ, սպիտակ և շատ ուրիշ բառեր, որոնք

Պարսկաստանից եկան Հայաստան և այնպես ջնջեցին հայերեն բառերը, որ ոչինչ չգիտենք նրանց գոյություն մասին (տես Ա մաս, էջ 106):

Փոխառյալ բառերի ժամանակի և ձևի մասին լավ օրինակ է հյ. պատասխան բառը: Այս բառի հնագույն՝ մեսրոպյան ձևն է պատասխանի, որին հաջորդեց պատասխան: Մրանք փոխառյալ են պհլ. *pātsaxuan բառից, որ նախ դարձել է *պատսախան և ապա շրջվելով՝ պատասխան: Հայերենի մեջ ի վերջավորությունը ըստ Bailey JRAS 1930, էջ 19 համապատասխանում է քրիստ. սոգդ. ուղ. հյց. ի վերջավորություն: Գարող է լինել, որ շրջումը նախապես պահլավական մի բարբառի մեջ կատարված լինի և այնտեղից անցած հայերենի. բայց կարող է նաև հայոց մեջ կատարված լինել: Առանց ի վերջավորության ձևը ավելի ուշ ժամանակի պահլավերենից է: Միջին հայերենում այս բառը դարձավ պացխուն, Որովհետև այժմ այս բառը մեր բոլոր բարբառներից ջնջված է (փոխանակվելով արար. javāb, աղավ. juṣab ձևով), ուստի չենք կարող իմանալ, թե բարբառներում ինչ ձև է ունեցած եղել: Ա>ու ձայնափոխությունը բարբառներից է, թե նա էլ պարսկերենից է, քանի որ գիտենք թե պարսկերենում էլ ān դառնում է un (օր. nān «հաց»>nun): Բայց պարսկերենում այդ բառը դարձել էր pāsux (որից վրաց. պասուխի) և պահլավիկ ձևը ջնջվել էր: Ուրեմն-ան>ուն ձևափոխությունը ուշ ժամանակ հայոց մեջ է տեղի ունեցել և հին չէ (չի կարող հասնել մինչև Ե դար): Բայց այս ա>ու ձայնափոխությունն էլ հաջորդ ն-թ պատճառով է (ինչպես Ազլ. ճանճ>ձունջ, վանք>վունք), այսինքն՝ ձայնափոխության մասնավոր մի դեպք, թե Գիլիկյան բարբառում ընդհանուր երևույթ էր, ինչպես տեսնում ենք այսօր Սվեդիայի բարբառում, ուր ամեն ա դառնում է ու, ինչ էլ լինի, պացխուն ձևը ավելի ուշ է, քան բառերի միջին ձայնավորի անկման օրենքը, առանց որի տ և ս իրար մոտ չպիտի ընկնեին, որով և ց չպիտի առաջանար: Տեսնում ենք, որ մի բառի քննությունը բազմաթիվ հարցեր դրեց մեր առաջ, որոնց գոնե մի մասը անլուծելի է:

Իրաց այս դրություն մեջ մենք կաշխատենք առաջին խմբից ջոկել այն բառերը, որոնք կարող են զրաբարից ավելի հին և կամ ժամանակակից հայ բարբառ ենթադրել:

Աստուած, փռիւզ Σαβᾶτος բառի մեջ շատ լավ է շեշտը (ձ դարձած հայերենի վերջին վանկը),—os պահված տես. Աստու-

ծոյ ձևի մեջ և Շ (հնապես հնչում էր ձ և ոչ թե զ) դարձած
հյ. ծ. բայց sa նախաձևնկի դեմ ունենք հյ. առ. ավելացել է
հյ. ա իսկ Ե դարձել է ու. մինչդեռ ավելի հարմար է պ, որ
գտնում ենք ասպած ձևի մեջ, Ուստի և սա հին բարբառային
մի ձև է, որ չի մեկնվում հայերենով:

Մարձել բառի դեմ մարգել համարում ենք տարբեր ժա-
մանակի փոխառություն. բայց իրանական առանձին բարբա-
ռային ձև ենք համարում մարծել:

Ոյժ բառի դեմ ուծ և վոժ հին բարբառային ձևեր չեն.
նրանք առաջացել են մեր մեջ այն ձևով, ինչպես քոյր>քուր և
ո՞ր>վո՞ր:

Ստեպղին>հուն. staphylīnos ձևին ավելի համապատասխան
են ստաղպին և տապղին, ուստի պետք է ենթադրել ստապղին
կտրած բարբառային ձևը:

Վիշապ ձևի դեմ յուշապ պետք է համարել իրանական
առանձին բարբառային ձև:

Տատրակ բառի դեմ ավելի հին են տատուրակ, որ համա-
պատասխանում է մարական taturak? ձևին, ապա տատարակ,
որից սղմամբ՝ տատրակ:

Փշուր բառի դեմ փսուր, փսոր արմատը ընդունելի բար-
բառային ձև է:

Այս բոլորից ավելի պայծառ և վստահելի է սինամարգ,
որ ցույց են տալիս բարբառները գրք. սիրամարգ ձևի դեմ: Այս
բառը ծագում է զնդ. saēnōmərəγō, պհլ. sēnimuruk (պաղ-
sīnmurū) ձևից, որոնց մեջ n դառնում է հյ. ց. ուստի սիրամարգ
երկրորդական ձև է, որ առաջացել է մեր մեջ կամ ց—ր ձայ-
ների համանմանությունամբ, կամ կապելով բառը սէր գաղափարի
հետ և կամ հենց երկուսի միասին ազդեցությունամբ:

Երկրորդ խմբի բառերը, իբրև հայ լեզվի բնիկ, ուստի և
իբրև ամենից հիմնական բառերը, շատ կարևորություն ունին:
Այս պատճառով էլ մենք զանազան ուղղությունամբ խոսեցինք
նրանց մասին 5—10 խմբերի մեջ: Այստեղ աշխատում ենք
երևան հանել մի քանի նոր բարբառային ձևեր:

Բաճ և բիր ունեցել են հին բարբառային բաճ և բիր
ձևերը, որոնցից առաջացան ապա սղմամբ բաճ և բիր:

Մղեղ «փոշի» բառի դեմ առանձին բարբառային հին ձև
է մղմեղ, որ կազմված է նույն արմատի mel ձևից՝ ամբողջա-
կան կրկնությունամբ:

Ոգնի բառի դեմ ունինք նաև ոձնի. որովհետև կարելի չէ ոգնիից դուրս բերել ոձնի, և որովհետև հնիս. ց'ի տալիս է թե՛ ձ և թե՛ գ, ուստի և ոձնի համարում ենք հին բարբառային ձև, Այս ձևի գոյությունը պատճառ է դառնում, որ նաև կորիճ ձևը կորիզ բառի դեմ՝ ընդունենք իբրև հին բարբառային ձև:

Տալ ժամուսնու քույրը՝ ծագում է հնիս. ց'ալծու ձևից, որ սակայն պիտի տար ծալ: Ենթադրվում է, որ տայգր բառի ազդեցությամբ նախաձայնը փոխվելով դարձել է տալ: Այժմ էլ շփոթվում է տալ բայի հետ, Բարբառներում ունինք նախ տալն և երկրորդ տալվ և տալվ ձևերը, որոնց վրա ավելացրած վ ձայնը դրված է անշուշտ բայից զանազանելու համար, բայց թե ինչ ծագում ունի, հայտնի չէ:

Չորրորդ խմբում անշուշտ կան հետնաբար ձևափոխված բառեր. Օր. գնալ—նալ բայի մեջ գ ընկած է պարզապես. ֆոնդատ բառը չի կարող գոյություն ունենալ մեր մեջ՝ նախաձայն ֆ-ի պատճառով: Բայց ՀԲՈւՍակ § 3099 ունի փոնդադ բույր, որի նախաձայնը մեկնում է ֆ-ի ծագումը:

Այս բոլորի մասին չենք խոսում:

Հին բարբառային ձևեր պետք է լինին հատկապես դարսել (=դասել), պատուրհան (=պատուհան), նապարստակ (=նապաստակ): Վերջինը ունենալով երկու նայ ձայն (ն և ր) առաջինը (ն) բարբառներում վերածվել է լ (լապստրակ), իսկ զբաբարում ր ընկնելով՝ ազատ է մնացել փոփոխությունից:

Հոսելի բառի դեմ հորսելի հին բարբառային ձև է և ենթադրում է հոսել բայի դեմ հորսել ձևը, «Հոսելի» բառի հետ նման կազմություն պիտի ունենա նաև եղլի «եղան», որ ենթադրում է *եղելի ձևը (առաջինը-ան մասնիկով, երկրորդը -ելի մասնիկով):

Ս և շ ձայների փոխանակության առանձին օրենք են ցույց տալիս սալոր-շլոր, սեամ-շեմք, սեպ-շեպ:

Հինգերորդ խումբը չորս կարգի է բաժանվում. առաջինը և հենարանն ունի հակառակ գրաբարի և համաձայն հնդեւրոպականին, ուստի ներկայացնում է գրաբարից ավելի հին և հաբարառ բարբառային ձև: Երկրորդ խումբը սրա հակառակն է. բարբառը ունի և հենարանը, մինչդեռ գրաբարն ու նախալեզուն չունին: Այս պարագային հնարավոր էր ծայրահեղ դեպքում ենթադրել, որ նախալեզուն էլ ուներ բարբառային մի ձև, որից առաջացել է հայերեն բարբառային ձևը! Բայց երբ տեսնում

ենք երրորդ խումբը, օտար լեզուներից փոխառություններ, որոնք նույնպես գրաբարին և փոխատու լեզվին հակառակ ունեն նույն և կամ յ հենարանը, ստիպված ենք փոխել մեր կարծիքը և հրաժարվել ոչ միայն երկրորդ ենթադրությունից, այլ և չորրորդից և նույն իսկ առաջինի վրա էլ կասկածով նայել: Այդ բարբառները սովորություն են ունեցել ուրեմն ձայնավորով սկսող բառերի վրա դնել և կամ յ հավելվածը, որ կարող է լինել գրաբարի յ նախդիրը և ոչ թե հնխ. ք կամ ք նախաձայնի շարունակությունը:

7-րդ խումբը կարող է ավելացնել Ե դարի հայերենում մի խումբ այնպիսի բառեր, որոնք այս կամ այն բարբառում չունեին և հավելվածը, իսկ ուրիշ բարբառներում ունեին: Ե դարի գրաբարում էլ կան այնպիսի բառեր, որոնք գործածվում են երկու ձևով ինչ. որմ և որմն. կան էլ որ թեև չունին և, բայց հոլովման մեջ ստանում են, ինչ որ ցույց է տալիս թե նախապես ունեին. ինչ. մանուկ-մանկամ, աղջիկ-աղջկամ ևն: Հոդվ բառը չունի և, բայց հետո եղավ հոդմն, հգ. հոդմունք. ապացույց՝ թե այս և հետին է, այն է, որ ոչ մի բարդ բառ չունենք հոդմն ձևով, այլ միշտ հոդմ:

Ութերորդ խումբը տալիս է մեզ ձայնդարձի զանազան օրինակներ: կարելի էր կարծել, որ մեր հարցի ամենատեղեկողմը այն էր, սակայն բարբառների ուսումնասիրությամբ երևան հանված ա ձայնի փոփոխությունները ցույց են տալիս, որ այդ էլ ոչ թե նախնական ձայնդարձն է, այլ ուղղակի ա ձայնավորի կրած տարբեր փոփոխությունները՝ հայերենի մեջ:

Իններորդ խումբը ոչինչ չի փոխում լեզվի կազմության մեջ, այլ ավելացնում է մի խումբ նոր բառեր, որոնք գոյություն ունեին հնապես, և պատահաբար միայն չեն ավանդված Ե դարի գրականության մեջ:

Տասներորդ խմբի բառերը դնում են մեր առաջ հին բարբառների խնդիրը ամենայն լրջությամբ և դրական ձևով. բայց դժբախտաբար մենք միայն տեսնում ենք հեռվից մի երևույթ, որին սակայն չենք կարողանում մոտենալ ու շոշափել և որ թերևս խաբուսիկ է միայն: Ամենից առաջ անհրաժեշտ է իմանալ, թե այդ գրչագրական ձևերը առաջին անգամ ո՞ր ձևագրում են ավանդված և ո՞ր թվականից են: Եթե նրանք ԺԵ, ԺԶ ևն դարերից են, ինչ արժեք են ներկայացնում մեզ համար: Անհրաժեշտ է ուրեմն քննել և մանրամասն խուզարկել մեր:

ամենահին ձեռագրերը և հավաքել նրանց ընթերցվածները, Գրչագրական այն ձևերը, որոնք գոյություն ունեն նաև արդի բարբառներում և հաստատվում են օտար լեզուների համեմատությամբ, անշուշտ հին են և հաստատում են Ն դարում (և ավելի հին) հայ բարբառների գոյությունը: Այսպես օր. կնիք և կնուք (բայց հչ կնուք), որոնք հաստատվում են ասուր. kaniku և kunukku ձևերով: Իսկ այն ձևերը, որոնց հչ ծագումը գիտենք և ոչ էլ համազոր ձևերը, մնում են խավարի մեջ անորոշ: Ավելորդ է ասել, թե կան նաև նրանց մեջ ուշ առաջացած ձևեր, ինչ. կեղև և կլեպ, կամ կրեպ և իր ժառանգները:

Ինչ էլ որ լինի, լավագույն դեպքում, այս տասներորդ խումբն էլ երևան պիտի հանի մեր առաջ՝ Ն դարում գործածական մի քանի բարբառային ձևեր և հչ ավելին:

Վերջացնելու համար այս գլուխը և իբրև լրացում ժթ գլխի, հավաքենք այն տարբերությունները, որ ներկայացնում էին Ն դարում հայերեն բարբառները իրարից:

ա) Արտասանական տարբերություններ և հատկապես թրթռուն բաղաձայնները թավ արտասանելու սովորությունը, հիշտ ինչպես ունենք այժմ Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Օրաուի և Ռոտոսթոյի բարբառներում, ինչպես նաև Պոլսի գրական լեզվի մեջ (բ>փ, գ>ք, դ>թ, ձ>ց, ջ>չ):—Տես էջ 135:

բ) Ամբողջական բառեր, որոնք գոյություն ունեին այս կամ այն բարբառում, իսկ մյուսներում ոչ: Այս բառերը մենք կարող ենք բաժանել երեք կարգի. 1) բառեր, որոնք ժառանգություն էին մնացած Հայաստանի հողի վրա բնակվող և ապա հայոց մեջ ձուլված զանազան մանր մունր ազգերից, գործածվում էին տեղական նեղ շրջանակներում և որոնք գտնում ենք այսօր էլ ցրված մեր զանազան բարբառներում: Այսպիսի բառերի թիվը բավական մեծ է:—2) Բառեր, որոնք փոխառյալ էին սահմանակից լեզուներից և գործածվում էին ծայրամասերում, բայց դեռ չէին թափանցած մինչև կենտրոնական վայրերը: Մի քանի այսպիսի բառեր մենք տեսանք Կորյունի լեզվի մասին խոսելիս. այն է՝ ատրուշաթ, նուազ, գումարտակ, զղեակ, որոնք փոխառյալ էին սահմանակից Պարսկաստանից (էջ 120): Նման փոխառություններ կարող էին գտնվել հյուսիս-արևմուտքում (վրացերենից), հյուսիս-արևելքում (աղվաներենից), հարավում (ասորերենից) և արևմուտքում (հունարենից):

Այսօր էլ ունինք հաքեան բառը պարսկերենից, գործածական արևելահայոց մեջ, մինչդեռ արևմտահայերս գիտենք դրացի, որ բնիկ հայ է (էջ 137),—քոկ Շչվան, պարան» վրացերենից (քոկի), գործածական միայն Կովկասում,--խալկին «կաթսա» նոր-հունարենից (χαλκίον), որ գործածական է արդի բարբառներում, սկսած Կարինից մինչև Ռոտոսթո և այստեղից նոր-նախիջևան և Սուչավա: Ունինք նաև այս կարգի ուրիշ բառեր, որոնք գործածական են այժմ այս կամ այն բարբառում, բայց ըստ որում ձևով ներկայացնում են պահլավական հին փոթառություններ, ուստի և կենդանի էին հին հայերենի էլ այս կամ այն բարբառում և ընդհանուր գործածական չէին. այսպես են օրինակ՝ ջամուկ «երկվորյակ» (տես էջ 137), խրտակ «մանր դրամ» (գործածական է Ագուլիսում խրտոկ ձևով, տես էջ 378), արծաճիկ «արծառ» (<պհլ. aržānīk, գործածական է Տփ. արծճիկ և Մշ. աճճեկ ձևերով) ևն:—3) Բառեր, որոնք բնիկ հայ են, այսինքն հնդկարոպական ծագում ունին, ընդհանուր էին հայերենի մեջ այն ժամանակ, երբ հայերը նոր մտան Հայաստան (Ն. Բ. Ջ դար), բայց ավելի ուշ՝ երբ հայերը հաստատվեցին զանազան գավառներում, կենտրոնում ջնջվեցին և մնացին միայն այս կամ այն գավառում, ուր շարունակում են մնալ մինչև այժմ: Այս բառերը կոչում ենք կորած հայ բառեր, որոնց մի փոքր ցանկը դրինք Ա. մաս, էջ 119—126. սրանց մեջ ամենից ավելի հետաքրքրական են կուլ «կոկորդ»=լատ. gula, մորտեկ «կրծեկ»=լատ. mordeo.

զ) Զուտ բարբառային ձևեր, որոնցից մի քանիսը երևան հանեցինք նախորդ էջերում, մասամբ ստույգ, մասամբ կասկածական. Սրանք գրաբարից տարբեր են ձևով և ներկայացնում են ավելի հին վիճակ քան գրաբարը: Այսպիսիներից հիշատակելի են հատկապես *պատուրհան, *մապարստակ և փայծաղն, որի գավառական մի ձևը՝ սիպեխ (Պոտրջուր) այնքան տարբեր է նրանից, որ մատնանիշ է անում մի բոլորովին տարբեր բարբառ:

Ամենախոր հնության օրինակ է Ագուլիսի բարբառի կախց «կաթն» բառը: Այս բառի հնիւ. ձևն էր g²alak, որի մյուս ժառանգորդներն են հուն. gála և լատ. lac «կաթ»: Հնիւ. g²alak ձևից առաջացել է նախ հուն. *gálakt, որ պահված է միայն սեռական gálaktos ձևի մեջ, իսկ ուղղականում՝ վերջաձայնի անկումով եղել է նախ *galak և ապա gála: Նույնպիսի անկու-

մով և առաջին ձայնավորի կորուստով ձևացել է լտ. *glact-, ապա *lact (պահված է սեռ. lactis ձևով) և ապա lac, Հայերենում նույն հնիւ. g²alakտ նման սղուծնեբրով տվել է նախ *g²alt >հին հյ. *կաղթ, որ ավելի կրճատվելով դարձավ գրբ. կաթ-ն: Հայերենի մեջ 1-ի սղման այս երևույթը գտնուում ենք *ծկոյթ>ծկոյթ, նկոյթ ձևի մեջ և հատկապես ց-ից առաջ՝ հնիւ. bul-sk¹-բաթի մեջ, որի վրա ընդարձակ տես Արմ. Բռ, հտ. Ե, էջ 1138: Ագուլիսի կախց ձևը, որ ծագում է *կաղց<*կաղթ ձևից, պահում է ուրեմն ոչ միայն հնագույն հայերենի դ ձայնը, այլ և ավելի ամբողջական է քան հուն. gála և լտ. lac. ուստի ոչ միայն ավելի հին է քան հայերենը, այլ և ավելի հին ձև ունի քան հունարենն ու լատիներենը: (Ավելի մանրամասն տես Արմ. Բռ. հտ. Գ. էջ 851 և Քնն. Ագլ. բարբ. էջ 23):

Մինչ այժմ ասվածները վերաբերվում էին գրաբարի բառաթերքին: Բայց լեզուն որոշվում է հատկապես քերականության:

Վերևում, էջ 137, մենք խոսեցինք մի քանի քերականական տարբերությունց վրա, որոնցով ենթադրեցինք, թե զանազանվում էին Ե դարի հայ բարբառները: Բայց իրոք ի՞նչ են դրանք, եթե ոչ գրաբարի մի հոլովումից մի ուրիշ հոլովում և մի լծորդությունից մի ուրիշ լծորդություն փոխանցելու երևույթներ: Այս է եղել հայերենի ամբողջ կյանքը սկսած Ե դարից մինչև այսօր:

Գրաբարի 5 հետամասնկավոր, 5 միջամասնկավոր և 8 անկանոն հոլովումների ամբողջ կյանքը եղել է մի կողմից նրանց ջնջումը, մյուս կողմից նրանց վերածումը մեկ ձևի: Ութ անկանոն հոլովումներից (այր, տէր, հայր, քոյր, կին, օր, գիւղ, տիւ) այժմ մնում են միայն երկուսը (հայր և կին), ձևափոխվել է օր, մնացյալ հինգը ջնջվել է: Հինգ միջամասնկավոր հոլովումները վերածվել են հետամասնկավորի և նրանցից մնում են միայն աննշան հետքեր (ձկան, եգան, գառան, մկան ևն): Իսկ հետամասնկավոր հոլովումներից (ի, ի—ա, ո, ու, ա) երկուսը (ի—ա, ա) բոլորովին ջնջվել և մյուսները իրար են խառնվել.—ի հոլովումը մնացել է սեռ. տր. բց. հոլովներում, ո հոլովումը գործիականում. Հոգնակի հոլովման ամբողջ դրույթունն է վերացվել. ջնջված են ուղ. ք, հյց. ս և խոտոր հոլովների ց հանգերը. բայց հայոց բոլոր բարբառները՝ սկսած Սուչավայից մինչև Զավա, հաշվում են երկուք կամ երկուս, երեք, չորք կամ

չորս, որոնց մեջ մնում են զեռ ք և ւ հանգերը: Ամեն տեղ էլ ասում են «աչք, ունք, մորուք կամ մորուս», որոնց մեջ լսում ենք տակավին նույն ք և ւ հանգերը: Ամբողջ Հայաստանի հողը ծածկված է ւ վերջացող տեղանունների ցանցով, որոնք գրաբարի հոգնակի նախդրիվ հայցական հոլոֆն են պահում.—հյուսիսից Ագուլիս, Նորադուզ (Նորատուս), Ալափարս (Ալաբերդի) մինչև հարավ՝ Մոկս...: Ամբողջ հայության մեջ հնչում են ամեն տեղ «տղոց, տղերանց, աշիշ, աղջկանց» և նման ձևեր, որոնք պահում են հոգնակի սեռ. տր. վերջավորությունը: Վերացված է հոգնակիի ք վերջավորությունը, բայց նրա տեղ դրված եր կամ մեր մասնիկն էլ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ գրաբարի հավաքականի եալ մասնիկը (որեար, վանհար): Վերացված է հոգնակիի հոլովման դրությունը, բայց նրա փոխարեն եկել է հետամասնկավոր ու ի, ո հոլովումը (հացերու, հացերի, հացերով): Ո՛չ մի տեղ դրություն, հիմնական ձևափոխություն չկա և ամբողջ հայ լեզվի հին ու նոր կյանքի մեջ տիրում է նյութական պաշարի նույնություն:

Այսպես է նաև խոնարհումը:

Գրաբարի 4 լծորդությունները աշխարհաբարում վերածվել են երեքի: Արևելյան գրականում այս երեքն էլ մեր աչքի առաջ վերածվեց երկուսի: Դեռ մի քանի տարի առաջ ասում էինք «վերածվեցաւ, խօսեցաւ», այժմ ասում ենք «վերածվեց, խօսեց»: Ես այս բոլորիս էլ գրում եմ «ունիմ, լինիմ», գրաբարս ու սրբագրիչը շարունակ փոխում են «ունեմ, լինեմ»: Սվետիայի բարբառը ավելի ևս կրճատելով լծորդությունների թիվը հասցրել է մեկի, այն է -իլ. օր. երթալ>ուրթիլ, աղալ>աղիլ, աղել>աղիլի, սնկանել>իյնիլ, լալ>լալիլ, գալ>ուզիլ, տալ>տվիլ, գողանալ>գուղնիլ, լողալ>լուղիլ ևն:

Գրաբարի խոնարհման քայքայումը, այսինքն գրաբարից միջին հայերենի և աշխարհաբարի անցումը հետևյալ ձևով տեղի ունեցավ:

Գրաբարի խոնարհումը ուներ 6 բայական ձև. սահմանական ներկա, սահմանական անկատար, կատարյալ, ապառնի, հրամայական, ստորադասական ներկա:

Գրաբարը ստորադասականի ներկան ուներ (սիրիցեմ), բայց անկատար չուներ. չկար սիրիցեի ձևը և նրա փոխարեն գործածվում էր սահմանականի անկատարը: Սահմ. անկատարի այսպիսի գործածությունը պատճառ դարձավ, որ սահմ. ներկան

էլ սկսեց գործածվել իբրև ստոր. ներկա և գրաբարի բուն ստոր. ներկայի ձևը ջնջվեց: Ջնջվեց նաև ապառնին և գրաբարի սահմ. ներկան սկսեց գործածվել նաև նրա փոխարեն, Այսպեսով գրաբարի սահմ. ներկան (սիրեմ) ունեցավ երեք գործածություն. սահմ. ներկա, ապառնի և ստոր. ներկա: Շփոթության առաջին տոնելու համար լեզուն ստեղծեց կու մասնիկը առաջին երկուսի համար: Այսպեսով առաջ եկան սահմ. ներկա կու սիրեմ, որ նաև ապառնի էր և ստոր. ներկ. սիրեմ: Այս երկու ձևերը՝ սկսած ԺԲ դարից (երբ առաջին անգամ երևում է կու մասնիկը), ընդհանուր էին ամբողջ հայություն համար, Եվ որովհետև այս ձևով սահմ. ներկան ու ապառնին շփոթվում էին իրար հետ, լեզուն ստեղծեց նոր ձև. արևմտահայերը կու (կը) ձևը պահպանեցին սահմ. ներկայի համար և հնարեցին պիտի մասնիկը ապառնիի համար. իսկ արևելահայերը կը ձևը պահպանեցին ապառնիի համար և ներկայի համար հնարեցին ում ձևը (սիրում եմ):

Այս փոքրիկ պատկերից երևաց, որ գրաբարի խոնարհման 6 եզրերից երկուսը (կատարյալ և հրամայական) անփոփոխ մնացին ամեն տեղ, ապառնին և ստոր. ներկան ջնջվեցին ամեն տեղ. սահմանական ներկան դարձավ ստոր. ներկա ամեն տեղ, սրա հետևանքով գրաբարի անկատարը դարձավ ստորադասականի անցյալ անկատար, որով և բայական շի նոր ձև ավելացավ հայերենի խոնարհման մեջ ամեն տեղ, պակաս մնացած եզրերը լրացնելու համար կազմվեց կու-ով սահմ. ներկա և անկատար, որ մի ժամանակ ընդհանուր էր ամեն տեղ, ապա բաժանվեց երկուսի (կը և ում) և ապառնիի համար էլ ստեղծվեցին պիտի և կը ձևերը:

Այս ամփոփումը ցույց է տալիս, որ գրաբարի խոնարհման քայքայման և նոր կերպարանափոխության ընթացքը նույնն է ամբողջ հայության մեջ իր բոլոր բարբառներով. հայերեն բարբառների խոնարհման նոր ձևը ԺԲ դարում դեռ ընդհանուր է ամեն տեղ և կը և ում ձևերի երկճյուղությունը սկսում է հայերեն նոր բարբառների բաժանումը ԺԲ դարից հետո: Մինչև այդ ժամանակը տիրում է հայերենի մեջ համատարած միություն ինչպես քայքայման պատճառների, նույնպես և քայքայման ընթացքի և արդյունքի մեջ: Չէին կարող տարբեր բաներ նույն արդյունքին հասնել. իսկ եթե բոլոր բարբառները ինչպես հոլովման, նույնպես և խոնարհման ըն-

Թացքում հասել են ընդհանրապես նույն արդյունքին, ուստի նրանց մեջ նախապես էլ տիրում էր համատարած միություն։

Հայ լեզվի համատարած միության ապացույցներից մեկն էլ դ բաղաձայնի պատմությունն է։ Այս բաղաձայնը սկզբում լ հնչումն ուներ և տարբերվում էր նրանից միայն արտասանության եղանակով.— լ արտասանվում էր լեզվի ծայրով (նուրբ էր), իսկ դ լեզվի հետևի մասով (թավ էր)։ Պարսկերենից առնված բառերը ընդհանրապես լ ունեն, իսկ հունարենից առնվածները՝ դ։ Հայերենում լ գտնվում է երկու ձայնավորի միջև, և ոչ բաղաձայնից առաջ. այս վերջին դեպքում դառնում է միշտ դ (Meillet-ի կանոնը)։ Բառավերջում (ինչպես նկատել եմ) բաղաձայնից հետո չ դառնում է դ (արկղ, կոճղ, աստղ)։ Ծիշ հայտնի չէ, թե որ թվին, բայց շուրջ թ դարում դ ստացավ կոկորդային արդի հնչումը և ունեցանք այնպիսի սոսկալի բառեր, ինչպես են խաղաղ, խաղող, ուղեղ ևն. Փոխառությանց մեջ այլևս չենք գտնում դ և օր. գունդստալ բառը, որ ըստ հին հայոց պիտի զրվեր կունտստալ, ստացավ վերի ձևը։ Այս փոփոխությունը համատարած եղավ բովանդակ հայության համար։ Չկա մի վայր, մի հեռավոր գաղութ, ուր դ իր լ հնչումը պահած լինի։ Այնպիսի դեպքեր, ուր չ երկու ձև ուներ հին լեզվում, այդպես էլ մնում են այժմ ամեն տեղ. ինչ. աղ, աղի և անալի, եղանիլ և լինել (եղնիլ, ըլլալ), թող և թուլ, թողուլ և թուլանալ, ախար, աղալ և ջաղաց, ծիլ և ծեղ, ծաղ և ծալծու, ողողանալ և ուլուլալ լալ, ողբալ, ջիղ և ջիլ, միջին հայերենում արագաղ ձևի դեմ եղել է արալալ (Սամ. անեց. շար. 162) և այս ձևն է, որ զանազան փոփոխությամբ դարձել է աքլալ, աքլար, աքլոր, աքլո՛ւնվ եթե տեղ տեղ գտնում ենք դ-ի դեմ չ, դրանք էլ բացատրվում են նմանողությամբ։ Օր. «եղայ» ասելու փոխարեն Տփ. էլա, Երև. էլավ, Ղրբ. իլա, իլար, իլավ ևն, բոլորն էլ կազմված են Վլինել, լեալ ձևի նմանությամբ։ Բացառիկ ձևեր են աղխ (ախլանք, ախլել), մղել և մլել, մոլ «ճյուղ» և մող, մողկ, ծղխնի և ճլխան, մակաղ և մակալ, որոնց համար կարելի է ասել թե նույնպես հին բառեր են, և պատահաբար չեն ավանդված մեր հին մատենագրության մեջ։ «Խողովակ» բառի դեմ ունենք Ժղ. խովակ և խվլակ. առաջինը բնականաբար խողովակ ձևի կրճատված, իսկ երկրորդը անհայտ է։ Ղ-ի այս թունձր հնչումը այնպես է տարածված մեր լեզվում, որ շատ դեպքերում հընչում ենք խ. ինչ. թուղթ>թուխտ, աղջիկ>ախջիկ և մինչև ան-

գամ երկու ձայնավորի միջև տաղախ>տախախ (Ռշտունիք)։ Սրա համար է նույնպես, որ այն դեպքերում, երբ բառի զրույթյունը անորոշ է հին լեզվում, բարբառները ոչնչով չեն կարողանում օգնել։ Այսպես օր. ածուխ-ածուղ, սանդուխ-սանդուղք, գոռեխ-գոռեղ։

Ղ ձայնի այս փոփոխությունը անշուշտ արաբների արշավանքից հետո է. սրա համոզիչ ապացույցն այն է, որ արաբ. *qufl* բառը դարձել է հյ. կողպէք, կպղակ, կղպաք, կմղակ ևն։ Դժբախտաբար բառիս հին վկայությունը չկա. ամենահին վկայությունը Օրբելյանից է († 1304 թ.). բայց իրապես շատ ավելի հին է քան Սմբատ Գունդստապլը († 1276 թ.), որովհետև պահում է բառավերջում, բաղաձայնից հետո լ-ի դ դառնալու օրենքը, մինչդեռ գունդստապլ բառը չի պահում այդ օրենքը։ Այս երևույթը ցույց է տալիս, որ մինչև արաբների աշխարհակալության հետագա շրջանը հայերը Հայաստանում լեզվական մի միություն էին կազմում։

Յովհաննէս Վանական վարդապետի (ծն. 1181 թ.) «Մեկնութիւն Յորայ» գրքում, որից հատվածներ կան հրատարակված Խիբիոսի երիցու Երուսաղէմացւոյ «Մեկնութիւն Յորայ» գրքում (տպ. Վենետ. 1913), էջ 309 գրված է «Ջայլամն ոմանք զիշտրմուղն անուանեն»։ Այս բառը պրս. *usturmurç* «ջայլամ» բառն է, որից երևում է որ 1181 թվին հյ. դարդեն թանձրացած էր։ Մխիթար Գոշը սկսել է գրել իր Դատաստանագիրքը 1184 թվին. այդտեղ գտնում ենք հուն. *ληγάτον* բառի դեմ լիզատ տառադարձությունը, որ ցույց է տալիս նույնպես, թե այդ թվին դ ձայնի թանձրացումը կատարված իրողություն էր, որ և այսօր էլ ընդհանուր և միատեսակ է ամենուրեք, ուր հայ կա։

ԺԱ դարի կեսին (1046 թ.), Բագրատունյաց թագավորության կործանումով ջնջվեց հայ պետականությունը մեր երկրից։ Այնուհետև ընդհանուր հայության միարար կապը եթե կար, վերացավ. և զաղթականության պատճառով էլ լեզվական անջատականությունը ծայրագույն աստիճանի հասավ։ Այն բոլոր լեզվական միությունները, ընդհանուր միօրինակությունները՝ որ նկատում ենք այսօր հայերենի զանազան բարբառներում, թե երկրի ներսում և թե մասնավանդ դրսում, չէին կարող զաղթականությունից հետո առաջացած լինել՝ միարար կապի բացակայության պատճառով։ Արժեք պետք չէ տալ բնավ

եկեղեցու ենթադրյալ կապին, որովհետեւ նախ եկեղեցու լեզուն գրաբար էր և ոչ աշխարհաբար, և երկրորդ եկեղեցին ինքը բաժանված էր աթոռների: Նույն իսկ «եկեղեցի, եպիսկոպոս, կաթողիկոս» բառերը միաձև չմնացին հայ լեզվի մեջ, ինչպես տեսանք վերը, էջ 390: Եթե եկեղեցին որևէ ուժ ունենար այս կետում, նախ և առաջ Սսի կաթողիկոսական աթոռը չէր թույլ տա, որ նույն իսկ Սիս աթոռանիստ քաղաքի ամբողջ հայությունը հայերենը կորցնեի և թրքախոս դառնար: Սբանից հետևում է, որ այն բոլոր երևույթները, որոնք միօրինակ և ընդհանուր են այսօր մեր լեզվի բոլոր բարբառներում, բխում են հայերենի նախավոր միությունից և ապացույց են հայերենի համատարած միության Հայաստանում՝ ԺԱ դարից առաջ:

Մենք այսօր ունինք շուրջ 40 բարբառ. այս գրքում մենք նկարագրեցինք 36 բարբառ, որոնցից 20-ը գտնվում է Հայաստանից դուրս: Սրանք են Տփղիսի, Շամախիի, Պարսկահայոց և Աստրախանի, Նոր-Ջուղայի, Տրապիզոնի, Մալաթիայի, Ասորիքի, Արաբկիրի, Ակնի, Եվդոկիայի, Ամասիայի, Օրտուի, Զմյուռնիայի, Նիկամիդիայի, Պոլսի, Ռոտոսթոյի, Խրիմի, Ալստրո-Հունգարիայի, Մարաղայի, Հավարիկի բարբառները (չհաշվելով Սեբաստիան և Կիլիկիան):

Կարող ենք ընդունել, որ այն 20-ից դուրս կային նաև մի քանի ուրիշ բարբառներ, որոնք այժմ չկան: Դրանք պիտի լինեին Կեսարիայի, Յոզղատի, Անկորայի, Ատանայի, Հալեպի, Կիպրոսի, Բուլղարիայի հին գաղութները, որոնք նախապես հայախոս էին և ապա թրքախոս կամ արաբախոս դարձան: Այս բոլորը Հայաստանից դուրս են, բացի Սղեմդից, որ Հայաստանի վերջին քաղաքն է, այժմ արաբախոս և քրդախոս:

Հարց է, թե այս 20 և ավելի արտաքին բարբառները Հայաստանից են փոխադրվել, թե գաղթականությունից հետո են կազմվել: Պատասխանն է թե՛ մին և թե՛ մյուսը: Արտաքին բարբառները ունեն այնպիսի երևույթներ, որոնք ընդհանուր են Հայաստանի բարբառներին, ուստի և չեն կարող հետո առաջացած լինել: Երևույթներ էլ կան, որ միայն իրենց են պատկանում և չկան Հայաստանի բարբառներում: Այսպես՝ ընդհանուր է դ-ի ձայնափոխությունը. քիչ առաջ մեր տեսած այն կողպել բառը գոյություն ունի Հայաստանից դուրս՝ Տփղիս, Սեբաստիա, Սիվրիհիսար, Հաճին, Սվեզիա, Պոլիս, Նոր-Նախի-

չևան, Սուչավա։ Սեբաստիայից մինչև Սուչավա տիրում է սահմ. ներկ. և անկ. կը ձևով կազմությունը, որ բուն Հայաստանի բարբառների էլ գործածած ձևն է (Քարբերդ, Երզնկա, Վան, Մուշ, ևն)։ Այս ձևով բոլոր արտաքին գաղութները միացան Հայաստանի բարբառների գոնե մի մասի հետ։ Բայց նրանք ունին շարունակական ներկայի և անկատարի (կոր) ձևը, որ չկա բուն Հայաստանում և սկսելով Շապին-Գարահիսարից ու Սեբաստիայից և բարբառից բարբառ տարբերվելով հասնում է մինչև Ռոտոսթո։ Բուլգարիայի կորած բարբառը երևի ուներ նույն ձևը։ Բայց Ռումինիա, Սուչավա և Խրիմ չունին։ Այս զանազանությունը ցույց է տալիս, որ այդ բոլորը կազմված են տաճիկների տիրապետությունից ուշ։ Հայաստանի այն գավառները, որոնցից գաղթեցին արտաքին հայերը, անշուշտ ամբողջովին չդատարկվեցին, այլ ժողովուրդի մի մասը մնաց տեղում և մինչև այժմ շարունակում է իր բարբառը։ Այս հաշվով, դուրս հանելով մեր ցուցակից 20 արտաքին բարբառները, ինչպես նաև թրքախոս և արաբախոս հայերի կորած բարբառները, որոնք նույնպես Հայաստանից դուրս են, Հայաստանի համար կունենանք թուրքերի տիրապետությունից առաջ ընդամենը 16 բարբառ, որ մեր բարբառների ընդհանուր թվի մոտ մի երրորդն է կազմում։ Թուրքերը (տաճիկները) ասպարեզ դուրս եկան Փոքր-Ասիայում 1300 թվին, ուստի 650 տարի առաջ։ Մենք չգիտենք, թե մեր ինչ գաղութը Հայաստանի ինչ գավառից դուրս եկավ. միայն գիտենք, որ այսօրվա մեր ինչ մի արտաքին բարբառը ինչ մի ներքին բարբառի հետ ամբողջապես նույն չէ։ Հետևաբար այն բոլոր բարբառները դեռ գոյություն չունենին, երբ Հայաստանի հողի վրա էին. ուրիշ խոսքով ձևացան վերջին վեց դարի ընթացքում։

Ասացինք, որ մեզ հայտնի չէ, թե մեր ինչ գաղութը Հայաստանի որ գավառից է դուրս եկել։ Սա մի շատ հետաքրքրական հարց է թե՛ պատմական և թե՛ լեզվաբանական տեսակետով։ Բայց այս մասին գրեթե ինչ մի աշխատանք չի կատարված։ Պատմությունից հայտնի է, որ Սեբաստիայի հայությունը Վանից է գաղթած 1021 թվին. Նոր-Ջուղան Հին-Ջուղայից է գաղթած 1605,6 թվին. Ռոտոսթոյի հայերը գաղթել են Կամախից 1606,7 թվերին. Պուրտուր և Էստեմիշ գաղթել են Ղարաբաղից օչ դարում կամ ավելի ուշ. Պուլի հայոց սավար մի

մասը Խրիմից է գաղթեցրած 1475 թ. մյուս գաղութների մասին ոչինչ չգիտենք:

Այս հարցում մեզ լուսաբանող պիտի հանդիսանան լեզվական այն հազվագյուտ երևույթները, որոնք հասարակաց են արտաքին այս կամ այն բարբառի և ներքին այս կամ այն բարբառի միջև: Օրինակ Ախտայի գավառականով ասում են մուք մըղըբբ աս շատ մութ է. ուր մըղըբբ անսովոր բառը փոխառյալ է արաբ. بخر maḡrəb «արևմուտք» ձևից, ճիշդ տեսնենք այն գավառը, ուր այս դարձվածը սովորական է, գտած կլինինք նաև գաղութի ծագումը: Զեյթունի բարբառում պախըցա նշանակում է «հյուսիսային ցուրտ քամի». այս բառը ծագում է Պարխար լեռների անունից (որ է Պոնտական լեռնաշղթան): Բարբերդի և Պոտրջուրի բարբառով էլ նույն քամին կոչվում է պախաբ (տես Արմ. բռ. հտ. Ե. էջ 983): Սրանով Զեյթունի գաղութը կապվում է հյուս. արևմտ. Հայաստանի հետ և հատկապես Համշենի շրջանի հետ, ըստ որում այս բարբառում ունինք ա>օ ձայնափոխությունը (թեև միայն ուղականից առաջ): «Բիւրակն» հանդեսի մեջ, 1899 թ. էջ 402—5, ես ու Կայծողիկը (=բժ. Անդրանիկ Հակոբյան, Խարբերդցի) մի հոգված ունինք, ուր նման փաստերով հաստատում ենք, որ Մանիսայի վերի թաղի հայերը Խարբերդի գաղթականներ են:

Բացի վերոհիշյալ բարբառներից ոչ մեկը նույն չէ իբր գաղթած տեղի բարբառի հետ. Սեբաստիայի բարբառը նույն չէ Վանի բարբառի հետ (նույն իսկ սրա գլխավոր հատկանիշն է իս ձայնափոխությունը չկա Սեբաստիայում). Ռոտոսթոյի բարբառը նույն չէ Կամախի հետ (պալթականների թավ արտասանությունը չկա Կամախում). Զեյթունի բարբառը նույն չէ Համշենի բարբառի հետ (առաջինում ա>օ ձայնափոխությունը ընդհանուր երևույթ է, երկրորդում միայն ուղականից առաջ, ինչպես է նաև Ակնեցոց բարբառում): Նույն իսկ Նոր-Ջուղայի բարբառը թեև շատ կետերով նման է Հին-Ջուղայի բարբառին, բայց սրա հետ նույն չէ (տես իմ Քնն. Նոր-Ջուղայի բարբ. էջ 28—32): Նույն են մնում միայն այն բարբառները, որոնք անցյալ դարում փոխադրվեցին. այսպես Նոր Բայազետի բարբառը Հին-Բայազետից, Շիրակի, Ախալցխայի

և Ախալքալակի բարբառները Կարինից, Արարատյան դաշտի բազմաթիվ գյուղերի բարբառները Խոյից, Սալմաստից, Ուրմիայից և Մարաղայից:

Եթե քսանից ավելի բարբառներ ձևացել են վեց դարում, եթե նույնիսկ Նոր-Ջուղայի բարբառը ձևակերպվել է հրեք դարում, ի՞նչ զարմանք, որ բուն Հայաստանի 16 բարբառներն էլ կազմված լինեին Ե դարից հետո, 1500 տարվա ընթացքում:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԿԱՍ ՆՈՐ ՀԱՅԵՐԵՆ

Նախ երկու խոսք այն մասին, թե պետք է ասել աշխարհաբա՞ն թե աշխարհաբար (ինչպես և գրաբա՞ն թե գրաբար) այսինքն՝ այս բառը կազմված է բառ. բառով, թե -աբար մասնիկով:

Շատ վեճեր են եղած այս մասին, հառկասպես արևմտահայ գրականության մեջ, որոնց թվումը կամ ամփոփումը մեր աշխատության ծրագրից ու նպատակից դուրս ենք համարում: Հաղթահարեց այն կարծիքը, թե երկրորդ ձևն է ուղիղ, որին հետևում է այժմ գրողների ամենամեծ և լավագույն մասը: Գլխավոր ապացույցը ռամկօրենն բառն էր, որ կազմված է նույնպես օրենն մասնիկով, իբրև մակբայ: Ավելի լավ ապացույց է աշխարհօրենն բառը, որ գործածել է Շնորհալին Ս. Պարսամի վկայարանության հիշատակարանում. «Ըստ Ասորուց (բնագրի) շաղփազի և ծամածուռ, անյարմար և աշխարհօրէն բանիցն գոյր»*):

Ինչպես որ միջին հայերենը շարունակությունն է գրաբարի, նույնպես և աշխարհաբարը շարունակությունն է միջին հայերենի: Սակայն մենք տեսանք, որ միջին հայերենը մի ընդհանուր բառ է միայն և կան իրար ժամանակակից զանազան միջին հայերեններ, որոնցից մեկը՝ Կիլիկյան հայերենը, պետականության շնորհիվ բարձրացավ գրականության, Հետեւաբար և ունինք բազմաթիվ «աշխարհաբարներ»: Այս բառով հասկանում ենք այստեղ այն խոսակցական հայերենները, Հաստատանի և գաղութների զանազան կողմերում, որոնց շարուն-

*) Նկատողություն Հ. Մ. Պոստոլյանի, Բազմ. 1907, 268:

նակությունն են կազմում արդի բարբառները, և որոնց վրա հիմնվեց աշխարհաբարը իր ճյուղերով:

Բայց ինչպես ուր գրաբարի և միջին հայերենի սահմանը որոշելու համար կարելի չէ դնել մի որևէ վճռական կետ, նույնպես նաև միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար: Այնպես որ, երբ կարդում ենք աշխարհաբարի հնագույն շրջանի գրվածքները, դեռ զգում ենք միջին հայերենի շունչը:

Աշխարհաբարի հնագույն մոտ ըստ Այտընյանի (Քնն. քեր. էջ 169) Բջնիի 1358 թվի արձանագրությունն է, որ քաղել է Շահխաթունյանի գրքից: Մեջ ենք բերում այդ արձանագրությունը ամբողջությամբ:

1358 թ.

Ես Աթաբակ շահինշահ, ի բոնակալութեան Մելիք Աշրափին՝ զմեր հայրենիքս զԲջնի՝ քաղաք յիսել հուքմով խլեր էր, զիր հորտերին էսիր¹⁾ կացուցեր. և Հանի Բեկ նիագեցավ ու զքաղաքս ի հիմանց քակեց, ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց ու զերկիրս ի շորս դիաց անբնակ արար ու զքրիստոնէք անխնայ կոտորեաց, մեք յԱստուած ապաւինելով զմեր սալանը²⁾... հեծելին գլուխ կացուցաք, որ զիր ապրանքն նախնա³⁾ բաշխէր, որ Աստուած խղնաց մեզ ու մեր հայրենիքս զԲջնու բերդս ի մեր ձեռս բերաց, զբունիաք⁴⁾, արծառնս վերստին հաստատեցաք. զվինակ, զվանք, զգեղ, զսարի զգաշտի հայրենիք, բէց⁵⁾ ու շինական ու գործաւոր ազատ և բարխան⁶⁾ տրարին հարկէ և ի ծառայութենէ... ով որ զմեր հաստատած արծառնս խափանել ջանայ՝ դատի յԱստուծոյ:

(Շահխաթ. Բ 183)

Այս արձանագրությունը միայն 70 տարով նոր է Հեռն Գ թագավորի տված հրովարտակից (տե՛ս էջ 238): Բայց ընթերցողը եթե այս երկուսը համեմատի իրար հետ, առաջինը ավե-

1) Գերի.

2) Զորապետ.

3) Անխնա.

4) Հիմն, հիմնական.

5) Պէշ, ծառայ, պատանի.

6) Ծառայությունից ազատ:

լի մոտիկ պիտի զգա աշխարհաբարին, քան երկրորդը: Պատճառն այն է, որ այս վերջինը ամբողջապես կատարյալ ժամանակի բայ է գործածում, որ միշտ նույնն է գրաբարի հետ: Եթե պատահաբար գտնվեր այստեղ ներկայի կու ձևը (ինչպես Լևոնի հրովարտակում), ահաշուտ տպավորությունը բավական պիտի փոխվեր:

Բջնիի արձանագրությունից 120 տարի ուշ է Ամիրզով-լաթ բժշկի «Անգիտաց անպէտը», որ գրված է 1478 թ.: Այստեղ ավելի լավ է զգում մարդ աշխարհաբարի շունչը: Ահա երեք հատված նաև այս գրքից, որ քաղում ենք Կ. Բասմաշյանի հրատարակությունից (Վիեննա, 1927 թ.):

1478 թ.

ԱՆԳԻՏԱՅ ԱՆՊԷՏ

Ասէ իմաստունն Սողոմոն, թէ գիտութիւնն լոյս է և անգիտութիւնն խաւար է. Աստուած լոյս է և սատեանայ խաւար է. և ով որ զուսումն ունի, զլոյսն ունի. և այս բժշկութեան արհեստս ի գիտնականութենէն և յուսմանէն մաս մըն է, և համապագ զմարդոյն կենդանութիւնն առողջ կուզէ: Եւ որ չէ առողջ մարմնով, ոչ կարէ ծառայել Աստուծոյ հոգւով. և ի յայս բանիցս առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ մեծն Մխիթար բժիշկն և Ահարոն բժիշկն և որդին մօրա՝ Ստեփանոս բժիշկն... որ շատ գրեանք շիներ էին վասն դեղերուն զօրութեան և օգտութեան. կարեաւորս էին արել. և թէ զբնութիւնն կու գիտէաք մա, զէութիւնն չի գիտէաք. և թէ զօրութիւնն կու գիտնայեաք, զբնութիւնն չէաք գիտնալ և կար որ զանուանքն գիտէաք և զինքն չի գիտէաք. և կար որ [ո՛չ] զանուանն գիտէաք և ո՛չ զինքն...

(էջ 2)

Ձանաբայ. ինքն խոտ մըն է, որ աղէկ և անուշ հոտ ունի. և ի կիպարու ծառին ներքեւն կու բուսնի. և խոշոր տերևնի կուենեա, նման է մանուշակի տերևին և ծիրանի ծաղիկ ունի, որ ի սպիտակութիւն կու քշտէ և յերկանութիւնն մէկ մէկ կանկուն կու լինայ, և ոմանք այսոր վայրի դարանֆուլ կու ասեն. և տակեր կուենեայ գերդ սև խարպախ. և հոտն նման է տարչիւնու, և թէ զտակն

չրով եփեն և զջուրն խմեն, օգտէ հազին և հին զխնաֆա-
սին. և որոյ զոգն բոնութի և զհայզին արունն բանայ, և
գողան ի փորուն ձգէ. և թէ զինով խմեն, օգտէ գազանա-
նարին. և թէ ի տակերուն զմէկն որ թաժայ լինի՝ կանայքն
վերցնեն, զմեռած տղան ձգէ:

(էջ 144)

Եւ ասացել է գրոցս ժողովողն թէ ես տեսայ մարդ մի, որ
յորժամ արեգակն ի հոյն մտաւ. Ա մթխալ այս դեղէն գի-
նով խմեց, և այն տարին քանի հեղ նորա մահացու դեղ
տուին, զեն չարաւ. հենց որ բ դանկ և կէս ալմաս տուին
և այն օրն՝ այլուի բ դանկ ալմաս տուին և հեղ մըն այլ
օձի լեղի մահացու արքրուցին և քանի ազգ այլ մահացու
դեղ տուին, զեն չարաւ. և յետոյ իմացան որ այս մարդս
Ա մթխալ մուխալլասայ է կերել, ինչպէս որ վերն գրած էր.
և այս դեղիս մուխալլասայ անոր համար կասուի, որ յա-
մենայն չարէ փրկող է և ի մահացու դեղոց որ զեն կառ-
նէ՝ դարձուցանէ:

(էջ 372)

*Թեև վերևում ասացինք, որ միջին հայերենը որոշ սահ-
մանադէմ չունի գրաբարից բաժանվելու համար, բայց գոնե
ուների կու մասնիկը, որ միջին հայերենի բացարձակ որոշիչ
նշանն է. Մի գրաբար գրվածք, որ ունի կու մասնիկը, արդեն
գրաբար չէ. Աշխարհաբարն էլ միջին հայերենից բաժանելու
բնորոշ նշանն է հայցականի զ նախդիրի բացակայությունը:
Բայց այս էլ երկու անպատեհություն ունի.*

1) Կան բարբառներ, որոնք մինչև այսօր էլ գործածում
են հայցականի զ նախդիրը. այսպես Մուշի, Ալաշկերտի, Ապա-
բանի, Տիգրանակերտի, Միրիայի, Լեհաստանի և Սուչավայի
բարբառները: Մյուս բարբառները չունին զ, բայց կար ժամա-
նակ, երբ բոլորն էլ ունեին. բոլորն էլ կամաց կամաց կոր-
ցւելին: Տիգրանակերտի բարբառը այսօր վարանոտ դրության
մէջ է. այստեղ հայցականը կարող է հ' ստանալ զ նախդիրը
և՛ չստանալ. Պոլսի բարբառը այսօր զ չունի. բայց նրա երբեմ-
նի դրության ապացույց են այն մի խումբ բառերը, որոնց
մէջ թաքնված է զ նախդիրը. ինչ. մէկգմէկ, ինքրզինքր են,
Արդ՝ անհնարին է որոշել, թե ո՛ր բարբառը ո՛ր թվին զրկվեց
զ նախդիրից:

2) Ամեն հեղինակ որոշ չափով ծանոթ էր գրաբարին. ուստի ամենայն հեշտությամբ կարող էր գործածել զ նախդիրը, եթե մանավանդ իր խոսած բարբառն էլ դեռ բոլորովին ազատագրված չլիներ նրանից: Օրինակի համար՝ Ամիրտովլաթ՝ Ամասիացու հատվածների մեջ միշտ գտնում ենք զ. այսօր Ամասիայի բարբառը զ չգիտե. ուրեմն ենթադրենք, որ Ամիրտովլաթի ժամանակ Ամասիայի բարբառը դեռ զ կորցրած չէ՞ր, թե զ-ի գործածությունը վերագրենք Ամիրտովլաթի գրաբարագիտության: Հարցը մնում է անորոշ:

ԺԶ դարից մեջ ենք բերում երկու հատված: Առաջինը Կապանի բարբառով է, երկրորդը Վանի բարբառով: Կապանեցին բավական անգրագետ է. գրում է կեղոս (գեղս), տաղայ (տղայ). այս արտասովոր ձևերը՝ որ բարբառում չկան, այն ժամանակի բարբառից են, թե ուղղակի անգրագետ մարդու սխալ Մտույզ է սակայն, որ այն ժամանակ ձևացած էր արդեն թերթուն > խուլ ձայնափոխությունը, էական բայի եզ. գ դեմքը դարձել էր ա ևն:

Վանեցին գրաբարագետ է. ուստի ունի զ նախդիրը, բայց միաժամանակ կու. անցյալ դերբայը -եք ձևով է (և ոչ -ել). բացասականի վերջավորությունն է -ից, որ այսօր էլ սովորական է Վանի բարբառում: Հ>խ ձայնափոխությունը սկսած էր շատ ավելի վաղ (տես էջ 383):

1586 թ.

Ես մեղաւոր Փիրգատա Ղիզիւպաշէն, երկիր Ղապանէն, Իրոտէն ձորէն (Որոտան), կեղոս (գեղս) Գետաթաղէն, Պաստամէցէց ասքէն, Զաքէրի թոռն Միրզին, Հոռոմսիմի տաղայ, Իսայիոսն Փարուն, Պահալվէն աղբէր: Էն տարին որ Հայոց թվ. էր ՌԼԵ (=1586), ես իմ տանէն ելայ, գլոխս առայ ասկական մուրեցի, օտար աշխարհ եկայ: Առջի քաղաքն Վան. էնկից կիներցի Հիզու քաղաքն. էնկից կիներցի Ղարահէմիդ ևն. էնկից կիներցի Իգնայմիտ. էնկից կիներցի Աստանբուլ քաղաք, որ խոնդրաբին թախտն ալ...

Դէյիւանայ երկիրն, Վէնէտիկ քաղաք՝ ԺԲ մեծ պարոնի ձեռն ալ. որ Ս. Մարկոս Աւետարանիցի մարմին ալ. ծովի մէջ ալ. ԶՌ (6000) կարմոն կայ մէջն.

20 (6000) պարքայ կալ իւր մէջն. խիստ (մեծ) քաղաք այ: Էնկից կիներցի Ծանուայայ. Էնկից կիներցի Հոումայ քաղաք...

Աիշան, Հայ-Վանե. Լ. 2 458—

1591 թ.

ՔԱՐՍԵՂ ՎԱՐԱԳԵՑՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ
(Դիւան Հայոց պատմ. հտ. Ժ, էջ 34)

Աստուած ողորմի ասացէք խոս Սարգսին, որ բազում աշխատանք ունի սուրբ Եկեղեցեաց վերայ, որ երեք գեկեղեցոյ դրանդին և եղև պատճառ որ դռներն ամէն քարէ շինեցին. գերկու Եկեղեցոյ սալարս, գերկու ժամտան գերկու խորանն, զսան քարերն, զղաթարի քարերն, որ յառաջ չկայր՝ նոր արարին. Ջաֆար փաշէն Թարէզ կու նստէր, քէնից դաստուր առանք շինեցինք. քէնէն ի Վան կու նստէր. սուպաշին երէկ. թէ կու քակեմ, ժամատուն ի դուրս էր դրեր. նոր խորան էք շիներ. Խոսրով աղէն Իսքանտար փաշի դուկն Ջաֆար փաշին խզմաթ կանէր. մէջն անկաւ շերտդ. ու զմարդիկ յափսէն եհան. թէ չի քակուէր նա շատ տուգանք կառուէր: Փառք ներողութեան Աստուծոյ. յամենայն ժամ. ամէն:

Երկու հատկութիւնն ենք տեսնում աշխարհաբարի առաջին նմուշների մեջ. 1) գրաբարի առաստ խառնուրդ, 2) տեղական բարբառների կնիքը. այնպես որ կարելի է ասել, թե ամեն մի գավառ ունի իր տեղական առանձին աշխարհաբարը, որ գրողի գիտութեան համեմատ մոտենում կամ հեռանում է գրաբարից:

Տալիս ենք այստեղ 9 նմուշ աշխարհաբարի, բոլորն էլ փէ գրերից:

1609 թվից մի արձանագրութիւն, որ տվանքում է Ջաֆարիս ռարկավազը, հտ. Գ. էջ 22 (Յովհաննավանք). կրում է Ծրեանի բարբառի կնիքը:—

Դիլամնու Ամրումի այգին տուինք յիշատակ սուրբ Կարապետիս. ինչ մարդ էս բանիս միջումն այլևայլ խօսք յետ և յառաջ բան անայ ու կտրայ, սուրբ Կարապետն իւր յիշատակն կտրայ:

ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ

Ժամանակագրութիւն, տպ. Երուսաղէմ 1915 թ.

(հիմքն է համախի բարբառը)

Ոմանք ասացին թէ նոյն ժամին ի Ջուղայ լինելով նորընծայ կաթողիկոսին, կու ըմբռնէ Շահն, անսելի դժնդակ տանջանօք կու շարշարէ, յետոյ հետ ջան մի ի դարար քրձին կու դնէ կու կախէ: Նա՛ ջուղայեցի խոնաներն զանձներ ի մահ կու դնեն, կու հասկցնեն Շահին գորպէս բերելն և բազում աղաչանօք և մեծաւ տաժամամբ հազիւ իջուցանել կուտան ի կախադանէն և վեց հազար դուրուշ տուծիւք կուտան և կու գերծուցանեն ի ձեռանէ Շահին (էջ 58):

Երբեմն աներևոյթ կու լինէին, երբեմն կու երևին: Եպիսկոպոսն ասաց թէ սիրտս կու վախէ ի դոցանէ լաւ մարդիկ չեն նմանիր: Օր մի տեսնունք, որ ի քաղաք գնացին. քուրդ ընկեր այլ են ունեցեր. ի քաղաքն կու պատահի, կասէ թէ Սևաստի փաշայէն մարդ եկեր զձեզ գեղագեղ, վաճէ ի վաճք կորոնեն, ելի՛ք կորի՛ք: Զայն տեսաք, որ եկին զհրեանց զհնչսն ժողովելով շփոթմամբ. ասացաք թէ զի՞նչ եղև ձեզ, որ շփոթեցաք այդքան. ասացին կարաւան կու գնայ էջմիածինն, մեք անդ կամք ունիմք գնալոյ (էջ 85—86):

Քաֆիրնի՛, դուք սուլթան Մուհամմատին Աղբըմանի բերած սուրկուն չէ՞ք. զայդ քիլիսանիդ ի հոռմէն (առեր) և ձեզ օծիտ արար. ձեր մուլքն ուստի՞ց է, որ զայդ ֆովսարաներդ կու նեղացնէք, իզրապ և ճաֆայ կենէք. սախին այլ չենդէք և ըռանջուտա չենէք. թող պարաթ մունիային՝ ճայ չորսական ստակ տուն գլուխ տան ձեզ ի յօգնութիւն ձեզ... (էջ 135):

ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑՈՒ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(տպ. Երևան 1938)

Յամի ՌՂԶ (=1647) մարտի ամսոյն ֆե-ումն Ագուլիս որ ես Քրդունց Աղամիրի որդի Զաքարիայ այսօր Ագուլաց դուս գնացի, որ հոգին սուրբ Աստուած առաջ-

նորդէ, որ ուր որ գնամք, թէ գիւղ և էթէ քաղաք թէ մտանիցեմ, կամ թէ զատիկ արարիցեմ, կամ թէ նշանաւոր բան կամ թէ օր հանդիսիցէ, գրիցեմ. պատճառն այս է. որ ով որ հարցնէ, սուրբ ճոգին տացէ պատասխանին. այս է, որ կայ, յառջեւ գրած է:

Յամի ՌՂԶ մարտի ամսոյն ծումն Ագուլաց եւ Զաքարիայ այսօր դուրս ելայ Աստուծով: Սուրբ ճոգին Աստուած առաջնորդէ:

Յամի ՌՂԶ ապրիլի ԻԱ ումն այսօր եւ Զաքարիայ որ մտայ ի քաղաքն Աղոռում, գումրուկչին էր Պետրոս չալաբին: ... Ժէնգիշաբին, ըսպանին կոիւ տվին Հստամբօլու միջումն, շատ մարդ կոտորեցաւ ըսպանունանէ. այս պատճառէս, որ ուզում ին, թէ թագաւորն սպանին, թե ղուլի ուլուֆայ չէ տալիս. գերայ ըսպանին թագաւորն ուզում էն, ժէնգիշաբին թագաւորն ուզում չէր: Վասն այս պատճառէս շատ արինհեղութիւն արարին Հստամբօլու միջումն: Ախր վերջն Սուլթան Իբրահիմ թագաւորն խեխդեցին, իւր մեծ որդին թախտ նստուցին (էջ 29—31):

1662 թ.

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱԻՐԻԺԵՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(տղ. Վաղարշապատ 1884, էջ 457)

Եւ է քար մի, որ օծի քար ասեն. թուրքերէն խորըրելիազ աղշասի ասեն, բոլոր և սպիտակ լինի, ի սատաֆի շրմսէն է. մէկ երեսն ղուպայ (գմբէթաձև) է և մէկէլ երեսն ղուր. և ի դուր երեսն ունի մարդուբայ բարակ սև թել և է՝ այսպէս. խասիաթն նորա այն է, որ թէ ռուպ, որ է պէզմագով ի վերայ օծիկ ցաւոյն կարմիր տեղին: Գնես, մա կալի ի վերայ կարմիր տեղին, և ուրն օր չի փրթիր ի վերայէն մինչև որ ողջանայ Աստուծով:

Եսաք՝ որ է գոյնն կանաչ փէրփէրի գոյն, և կայ ի յինքն կարմիր կեանք շատ և, Վետ չիւսի մախպուլ է. և պինգ է ի բանելն, և շատ է. ամեն տեղ կայ:

ՅԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑԻ
Տեղագիր Վերին Հայոց
(տպ. Վաղարշապատ 1903)

[Պատմում է 1622—1662 թվերի դեպքերը, ուրիմ գրված
կտրելի է համարել 1663 թ.]

Եւ դուռն բերդին, այն որ ընդ հիւսիս հայի, Կա-
նայ և Վրաստան դուռն կոչեն, որ զարմանալի խաշե-
կան դրոշմեալ ի պարիսպն, հիանալի տեսողացն, և ի
վերայ միջի դրանն սեմոցն դրոշմեալ կայ սրբոյն Սարգ-
սի պատկերն, հիզակ ի ձեռին և հեծեալ երիվար առ ի
պահպանութիւն քաղաքիս: Եւ պարօպէն դուրս չորս կողմն
շինութիւնք բազում, և կ'ան բնակեալ մինչ ի քառասուն հա-
զար տուն մարդիկք իսպանիք և ենկիշարիք յոյժ ընշասէք,
բայց յազգէս Հայոց երկու հազար տուն հազիւ թէ գտանի-
ւ Վաճառականք ի չորից կողմանց Հայոց ազգէս անթիւ
կան նստեալ տարին բոլոր բովանդակ ի գնել և ի ծախել
փառչայ և ապրշումեղէն, ցեղ ու ցեղ դումաշ և դանաուզ,
չուխայ, կտաւեղէն և քթան, անթիւ և բազում շավանիք
քար՝ ավմաստ և յեաղութ, գմրութ, լալ, սամուր և վարշախ
և ամենայն մագեղէն տարին բոլոր յայտնի գնեն և վաճա-
ռեն. զի այժմ քաղաքս այս յոյժ բանտար է նման Ստամ-
պուլայ, որ տարին ժՌ բեռ մտանէ և ելանէ, որ հո դուռուշ
մտանէ բսակն փաշային. թո՛ղ զիր թեմի և սարերու Քրի-
ստոն գելուրն, այս ամենայն գալող և գնացող վաճառա-
կանացն: ...որ բոլոր շրջակայ գաւառներն հոքա լնուն ձի-
թով, որ տասներկու հուկի ձէթն երկու դրամ արծաթոյ կու-
տան: ...ծառոց պտուղն՝ խնձոր և տանձ և խաղող չուկա-
ներն ի լի մինչև ի Հայոց գատիկն, ձիթապտուղ, շապա-
լութ, կաղին և չամիչ անթիւ, արմաւ և հուշ ի բոլոր տա-
րին... (էջ 36—39):

1667 թ.

Պարգաբանութիւն հոգեհուազ Սաղմոսացն Դարթի. ի
նուաստ Յոհաննէիսէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ
ապագրեցեալ արդեամբք և գոյիւք Ազուլեցի խօնայ Դուլա-
գարի որդի խօնայ Նահապետին, Վենետիկ 1687:

Իմ հոգւոյս խորուհի և ծածուկ խոցերն և ցաւերն սրբ-
 օթիս և լերդիս խորուհի տեղերէն զոռալով դէպ քեզ աղաղա-
 փեցին տէր Ած. քոյ սահաճաց ձայներովն, իբր քոյ երկնային
 դռներին ձայնին նման ձայն հանելով և որոտալով առ քեզ
 գոչեցին, և ճար խնդրեցին բժշկութեան: Զէրէ՛ ամէն քո զբո-
 սանքդ և քո ալիքդ իմ վերայէս անցկացան, իբր քո ամէն
 բարկութիւնդ և ցասմունքդ, քո զանազան փորձութիւնքդ և
 քո պատուհասներդ խառնակեալ ծովու մրրկած տալիաներին՝
 նման իմ վերայէս անցկացան, և զիս ծածկեցին և խեղճ արա-
 քին: Բայց ինչպէս որ կու հրամայէ տէր Ած որ ցերեկն, իբր
 մեր աշողութեան միջումն իւր ողորմութիւնն յիշենք և զոհա-
 նանք. և զիշերն, իբր մեր անաշողութեան և փորձութեան
 միջումն իւր սուրբ կամքն ճոր օրհնութեամբ օրհնենք և փա-
 ռաբանենք, իբր ամենոր ճոր փորձանքի և նեղութեան զօրայ՝
 իւրն ճոր օրհնութիւն և զոհութիւն մատուցանենք. այսպէս
 միշտ իմ աղօթքս և պաղատանքս առ Ած է իմ հոգւոյս կեն-
 դանութեան և փրկութեան համար: Եւ իմ աղօթից և արտա-
 սուաց միջումն ասացի Աստուծոյ, թէ տէր Ած, դու իմ ընդու-
 ճօղն ես, և իմ խնամք տանօղն ես, է՛ր զիս երեսաց ձգեցիր.
 է՛ր կու բողոս որ ես տրտում շուրջ գամ, երբ որ իմ անե-
 րևոյք թշնամիքն զիմ հոգիս կու վշտացնեն, Երբոր ես սաս-
 տիկ վշտէս և տառապանքէս կու հալէի կու մաշվէի և ՚ի
 զօրութենէ կու անկանէի, և իմ ոսկոտանքս կու թվէր թէ կու
 փշրվէր և կու թուլանայր. շուտով կու սկսանէին իմ թշնա-
 միքն զօրն ՚ի բուն զիս նախատել և տնագ անելով ասել թէ
 ուր է քո Աստուածդ, որ դու յուսացեր ես, է՛ր քեզ յօգնու-
 թիւն չի՝ հասանիր, և զքեզ մխիթարեր: Բայց դու ո՛վ հոգի
 իմ, ինչի համար կու տրտմիս, է՛ր զիս կուխտովեցնես և կու-
 շփոթեցնես. յուսացիր յԱծ, և խոստովանիր իւր սուրբ անունն.
 զէրէ՛ իմ երեսիս փրկօղն և լուսաւորօղն աստ և ՚ի հանդեր-
 ձեալն Ած. է (էջ 218)*):

*) Հառաջաբանում ասում է, թե Ազուլեցի խօսւոյ Գուլնազարի ուրդի
 ֆօնայ Նահապետը տեսնելով որ խաւացիք ունին տաշպիսի լեզվով Սադ-
 մոս, որ ամենքը հասկանան, ինքն էլ ցանկացել էր ունենալ նույնպիսի
 լեզվով հայերեն Սադմոս: Իր փափազը հայանել էր Գուլիս. բայց չէր կարո-
 ղացել լրացնել, Վահեաթի գալով տեսել է պոլսեցի Հովհաննէս վարդապետին
 և նա էլ կտառերի է ներս խնդրեց: 840 երեսանոց ընդարձակ մի գիրք է՝
 ուր լեզուն խառնուրդ է գրութարի, արեմոյան աշխարհագրի և արեւլան

1699 թ.

Մի հատված Զաքարիա Սարկավազի պատմությունից (հտ. Բ. էջ 9). գրված 1699 թ. Կարբեցի գեղացոց բերանը գրված մի խոսք է. ընդհանուր ձևը գրաբար է, բայց կրում է Երևանի բարբառի կնիքը՝

Շանի ոտաց հողի յայտնի լիցի ի Կարբոյ ողորմելի շինականաց: Զի մեք լուաք թէ Օսմանլու է գալիս աշխարհս մեր, մեք Ղզլբաշի եմք սովոր. գեղով ելանք փախանք թէ Օսմանցւոցն ծառայ չեմք կարօղ լինել և եկաք դէպ ի սանմանք քոյոյ տերութեանդ:

1699

ЭЗОВ, СНОШЕНИЯ ПЕТРА ВЕЛИКОГО
Санктпетерб. 1898, էջ 19

Դարձեալ իմացնեմք քո ինքնակալ թագաւորիդ ինչպէս որ գրեք ենք ի մէջ Բդթին թէ այս պայծառ տունս պարոն Իսրայել Օոին որչափ լի շարշարանք է քաշեր որ մենք տկներև տեսեալ եմք և ի պատմութիւնս գրեալ կա, որ Գ մարդ Յահատակեցաւ այս պայծառ տանէն մեր ժամանակաւն վասն քրիստոնէից համար. մենք¹ դատաստանաւ տեսինք որ հնոց և վաղէմէ իշխանաց զարմէ է քան զամենեքեանքս առաւել գերագուն է ամենայն իրաց. արինք գլխաւոր և տուինք իւրն ներմակ բուղթ և դրինք զմեր մօհրն ի վր. որ գայ առ քո թագաւորութիւնդ որ քո տէրութիւնդ ինչ որ կու հրամաէ իւրն ուխտադրութեամբ զաշտնօք մեզ խապուլ է. Մինաս վարդապետին հրամանաւ որ մեր վաքիլ է. մեր խորհուրդն այն է որ մենք մեր իշխանքով պարօնօքս ամենեքեանքս հնազանդ լինինք քո մեծ թագաւորութեանդ որպէս հնազանդ են բազում իշխանք քո հրամանին ներքև, լինինք մենք² մմանապէս մին ծառայ քո մեծ տէրութեանդ. որ ժամանակաւ ինչ

աշխարհաբարի: Կան նույնիսկ ինձանից, Բեզանից ձևերը: Գրողը պոլսեցի լինելով՝ ընդհանուր ոճը արևմտյան հայերենն է:

Հատվածիս մեջ գործածված թուրքերեն բառերն են 1. գերեւ «որովհետեւ» 2. տալլա «ալիք», 3. ցօրայ «համեմատ»:

որ կու հրամայես բարուն բարի և շարուն շար, կենամք հաստատ ի վր. ուխտիս, գլխով և ապրանքով, որդովք և դստերովք, կենամք հնազանդ առ քո հրամանատուքեանդ. որ կու խնդրեմք առ տէրն մեր յս. քս....

Թվին ՌՃԽԸ (=1699) ի գիւղաքաղաքն Ընկեղակուք. ի Ապրիլի ԻԹ. *):

1699 թ.

Գանձ շափոյ՝ կշռոյ՝ թրւոյ՝ և դրամից բոլոր աշխարհի. ժողովեալ Ղուկասու Վանանդեցոյ, ծախիւք և ի խնդրոյ հայցման Զուղայեցի հաշատուրի որդի Պարոն Պետրոսին, 1699 յԱմստէրդամ: (Կրում է Զուղայի բարբառի կնիքը):

Մօսկովի ալիշվերիշի¹ փողն արծաթ է, որ սօմ ասի: 1 ունկոռուզ ոսկին 110, 120 կօպէք այ: 1 թօքմայ մարշիլն՝ 55, 60 կօպէք այ, գահ² ավել՝ գահ պակաս: Ինչ դաբայ³ հաստ իքմին կայ՝ ողջ փութով կու խօսին. և ինչ բարակ իքմին կայ՝ ֆունթով խօսին:... Մօսկովէն այս ինչ բանամ⁴ կու գայ. սամուր, որ 20 ջուխտն մին դօնլուղայ. սև աղուէս, գօջան, սնջաֆ, բալաթին՝ որ է՝ բուլղարն. բալխ, ձկան կեռիք դունդուղղարայ, ժիպակ. ամա էստունց գինն դարար⁵ չունի: Ով ուզէ ապրիշում տանել Մօսկովն, ՚ի Հաշտարխան կու կշռեն. 1 փութին մին բուման՝ 6000 դիան կու հսաբեն⁶: 1000 դիանին՝ 50 դիան գօմրուկ⁷ կառուն (sic): 1 փութի փողի ջամն⁸ լինի՝ 800 դիան: Հաշարխանու մինչև ՚ի Մօսկովն՝ մին փութին 1000 դիան քիրայ⁹ կառուն (էջ 36),

*) 1, 2. *Երկու անգամ էլ գրված է մենել տառնց պատվի. ուրեմն զեւթ է կարդալ սենել. ու խաբերդի բարբառի հատկությունն է, ուր էլ զառնում է քլ. հմտ. իմ Հայ բարբ. էջ 170 մամիզն քլ «մամիկն» էլ, քն քլ առն էլ: Մրանից երևում է, որ Թուղթը գրված է Միշաս վարդապետի ձեռքով, որ խաբերդի էր:*

1. Առուտուր.

2. Երբեմն.

3. Թանձր.

4. Դուրս գալ.

5. Գայռունություն.

6. Հաշվել.

7. Մաքու.

8. Գումար.

9. Վարձ.

Նորայր Վանառական, յ'այս գրքումս ինչոր գրեցաւ Վասն քաշից, դրամից՝ և դիմաթի¹⁰, ժամանակաւ կու փոխվի, կամ կավելանայ՝ կամ կու պակասի: Զարա¹¹ Ալիշվերի-շի¹ բանն Ածադիր կանոն չէ, որ անփոփոխ լինի, բայց փոփոխական է, և մարդադիր կանոն, և ժամանակաւոր: Յայտնապէս միշտ՝ և հանապազ կու տեսնուիք՝ քաշից՝ դրամից՝ և ապրանաց դիմաթի¹⁰ փոփոխումն. ինչպէս՝ ապրիշումի՞ն՝ մանածի՞ն՝ բրդի՞ն՝ դրմզի՞ն՝ և այլ ապրանաց. էս պատճառէս՝ թէ ժամանակաւ մեր գրածին դարշու¹² տեսնիք, չգարմանաք, և ոչ վատ ասէք մեզ՝ սաբար¹³ փոփոխումն. ինչոր մեք գրեցի՞նք՝ ժամանակաւ ճշմարիտ էր՝ և ժամանակաւ բազի¹⁴ բաներ կու փոխվի. ամա մեր գրածն բոլորովի՞մք սուտ չէ դառնալու (էջ 53):

ԺԸ դարում շարունակվում է դեռ այս ոճը. գրականութեան լեզուն զուտ գրաբար է, մանավանդ լատինարան գրաբարը: Հագիվ երբեմն երևում են աշխարհաբար գրքեր, Քննելով Զարբանալյանի Մատենագիտութիւնը, գտա որ ԺԸ դարում հրատարակված բոլոր աշխարհաբար գրքերի (հաշվելով մի գրքի զանազան տպագրութիւններն էլ իբր առանձին գիրք) ընդհանուր թիվն է 14: Իսկ տարբեր տպագրութիւնները չհաշվելով՝ բոլորի թիվը լինում է միայն 10!—Հարյուր տարվա մեջ միայն 10 գիրք:

Ահա այդ գրքերից և ուրիշ աղբյուրներից քաղված նմուշներ՝ ժամանակագրական կարգով:

1711 թ.

Մի հատված Schröder-ի «Արամեան լեզուի Գանձից», որ հայերենի քերականութիւնն է լատիներեն լեզվով գրված (տպ. Amstelodami 1711), Այստեղ իբր հավելված կան աշխարհաբարի նմուշներ, բոլորն էլ բարբառով: Հաջորդը Նրեանի բարբառով է (էջ 347)։

10. Աբժեք.

11. Որովհետեւ.

12. Հակառակ.

13. Պատճառ.

14. Մի քանի.

— Այ տղայ Ղազար գնա միմ մեր Մատուրն կանչէ գայ:

— Աղայ գնացի Մատուրն նոր տեղ էր մտել. ասաց թէ շորս հագցիմ գամ:

— Բարի իրիկուն Աղային թողութիւն անես Աղայ շատ վաստակի էսօր շուտ գնացի տեղս զազարն եկաւ ասաց Աղէն կանչում այ:

— Գիտես ախպէր Մատուր, ինչու քեզ էսէնց բիվախտ կանչեցի:

— Հրամէ Աղայ դուլլուդիդ հագիր եմ:

— Իգուց ախպէր Մատուր մեր տանն հացկերուտ այ՝ շատ մարդ եմ կանչել...

1717 թ.

ՆԱՄԱԿ ՀՈՎԱԿԻՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՑ

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ

(Կրթ. Գալէմքեարեան, Կենսագր. երկու հայ պար. Վիեննա 1915, էջ 221)

Յայտարարութիւն լիցի մեծի տէրութեանդ քում զի անցեալ ամին յայսմու ժամանակի մեր աննարութիւն և մեր խեղճ ողորմելի կեանքն զոր ունէիք ի Հոսմայ ի մէջ տէրութեան յայտարարեալ եմ ձեռամբ Գօրեցի մահտեսի Պետրոսին... թէ զինչ պատճառաւ այսքան ամ մեզ արգելեցին տեղն և մեր որքան բողոք բարձեալ առ մերային վաճառականացն թէ Ալիկօնա եթէ Մարդամ... լաւ տեղեկացանք ճանապարհներին. մարդ բեռնեցինք թէ մեզ պիտի ուրիշ ճանապարհաւ տանես Ալիկօնա. անցեալ տարին որ թվ. ՌՃԿԵ (=1716(մոյեմ. Դ. գիշերով դուս ելանք, եկեմք Ալիկօնա ժ օրին տեղէն մեր բազրկաներն շուտով դրին նաւում. եկինք Մարշէլիա... տեղս տեսինք նոր շինած եկեղեցին բազում պարտուց մէջ կենալն ձիւ չտվաւ. գիրս գրեցի էլա տեղի դէպի Մօսկօվն. խնդրեմ աղաչանօք վեճանձնութենէդ, որ մեզ աչքէ ձգէս ոչ. խնամքդ մեզանէ անպակաս եղիցի... ապա խնդրեմ վեճանձնութենէդ որ այս մէկ խնդիրս կատարես. մատ մի օրհնութեան թուղթ յղես...

ЭЗОВ, СНОШЕНИЯ ПЕТРА ВЕЛИКОГО

(Санктпет. 1898, էջ 436)

Ի քմինյ քմբր¹ փոքր ծառայողէդ արզ և պանտալի² լինի վերոյգրեալ մեծ սահապի ղուլուղումն. եթէ կամենաւ մեր Հայոց ազգի աֆալն իմանաս մինչի այս թարեղս Զ տարի է անօրինաց ձեռքն գերի անք մնացել. հօրէս Բ տարի է որ Օսմանլուի հետ կռիւ ենք տալիս վասն մեր թագաւորի հրամանովն, կամ թէ մեր հաւատի խաբրի համար. մենք էս նանապարհից ետ դառնալու չենք, մինչի մեր մինն մնալն թագաւորի ուղուրին գլուխ ենք դրեր. մեծ իմփռադրիցին ղուլ ենք գրվել. որ է Իվան Կարապետն թագաւորի ուրազովն եկել էր առ մեզ. ինչ որ թագաւորի հրամանքն էր մենք տեղ կատարեցինք. մնացեալն էլ տեղ կուկատարացունենք ի քմինայ փոքր ծառայ Իվան Կարապետս որ սղնաղէն եկի Ավան ուզպաշի եղբայր, Սիմօն ուզպաշին և Թարխանի հետ Իսախանըն և Պաղի ուզպաշին, որ է մեզանով Իջ մարդ եկինք Սալիան ղօշունի համար, Սալիանէն մեզ ոսղաթ³ տվին գնացինք Կիլան նրնդրալ քնեազ Վասիլ Վալայդօմրիչ Դօկանօւրի մօտ, ղօշում ուզեցինք, հրամանոցդ շաֆաղարամի էրէսովն, որ Չալապի քէվխին էյիք տվել են, եկել էր Դարպանդ, ուղարկել էր մեզ, մէք էնդուր էրէսովն ուզեցինք չի տվին. հիմա մնացել ենք Դարպանդումն մեր սղնաղի խալը աշքն մնացել է դիպայ ետ, որ թագաւորն մեզ մին ֆիքր քաշի. վասն Քսի խաբրին մեր այս խեղն հայերին մին ռանմ անէք.⁴ հիմա Պաղի ուզպաշին և Չալապն քէվխէն աղարկեցինք քոյ հրամանոց ղուլուղն, մեր ամեյ⁵ հալ աֆալն սրանցանէ հարցանես. ես Իվան Կարապետս էլ իմ տղէն ուղարկեցի սրանց հետ, որի անունն Վասիլ:

ՌՃՀԶ թվն մայիսի Թ-ումն գրվեցաւ ի քաղաքն Դարպանդ.

1) Քմնյ քմբը բառերի մոտ դրված է ? հարցական. պարսկերէն كميته کمتر kemīne kemter «պակասավոր պակասագումն» ձևն է. 2) Պրս. باندگی bāndāgī «ծառայություն», 3) ա-

բար. رخصت ruxsat «արտոնություն, հրաման». 4) տպված է «ռահման էք». 5) տպված է ամէյ (պատվով). կարդում եմ «ամենայն»:

1755 թ.

ԲԱՆԱՍԷՐ ՀԱՆԿԷՍ

(Գարիս 1907, № 1, էջ 7)

Այլ երկրում մին բարեպաշտ թագաւոր կէր, որ միշտ տխուր և տրտում էր. և հարգի՞վ տեսել չեն որ ծծաղ գէր ուր յերեսն. ամիքն զարմամանին և ուր ամառաթին²⁾ մեծայմարդիքն վախմանին խարցանելն. և խնդրեցին թագաւորին ախօրն, որ խարցանի նրայ տխրութեան պատճառն. յեփ սայ խարցուց, թագաւորն ուր ախօրն ասաց թէ «բարի սըրտով ֆլան³⁾ օրն ես քե ջուլար⁴⁾ կը տամ»:

Եւ յեփ օրն խասանելէց էր, հրամայեց թէ մին մեծ խոր բորեն և խորին կէսն թոնդրի պէս կրակ լցեն. յետ էստից խորին վերէն մին խին և լախլախկաց առթոք դնեն և առթոքին վերէն մին սուր թուր կախ տան, միայն մին թելով կապած. և յետոյ առթոքին առչկումն մին սիրուն սեղան դնեն, որ լի հնի ամ կերպ-խամեղ կերակրէրով, գինով և եմիշանով⁵⁾. և հուքմ⁶⁾ արար չոք գինվորքի որ ուրէնց թրէրն տկուր առթոքին չոք գմանն կանգնեն, որ նստածն դիրուր չըգոյ. յետ էստոնցէ թագաւորն ուր ախօրն կանչեց թէ «եկ էն առթոքումն նստիր և էն սեղանին պոյծառութենէան անոշ արայ. զրայ⁷⁾ էսօր պիտիլ այ սագով և յոյժ ցնջութեամբ խաց ուտես»: Ախբէրն ասաց. «Ես դո՞ր ամ գդել խաց ուտել զողվ⁸⁾ առել ծծաղել և ուրախանալ էղչանք մահուան երկիրի միշում զրայ⁷⁾ թէ դավերամ ականում, դժոխկի պէս կրակ ամ տեսման, որ եթէ էն լախ առթոքէն փոքրիկ դիրուր գոմ, վէր կընգանեմ էս կրակին մէջն. թէ դավեր ամ ականում, հանց արեման թէ թուրն զլխիս ընգաւ էն բարակ թելիցն. թէ աչ և

1) Իսկի.

2) պալատ.

3) այս ինչ.

4) պատասխան.

5) պտուղներ.

6) հրաման.

7) որովհետև.

8) ուրախություն.

ծախ գմանն ամ ուզում գնամ, ոխշ տկլոր քրէքով լցած այ-
աքայ էսչափ երկնշութեան միջումն դո՞ր աս ուզում ես ուտեմ
խմեմ և ծծաղէմ:

(Ամբողջապէս Նոր-Ջուղայի բարբառով է: Նկատելի են
հատկապէս այս բարբառին հատուկ ձևերից հետևյալները.
կէր=կար, ծծաղ=ծիծաղ, գէր=գար, գայր, ուր=իւր, յերես=
երես, զարմամանին=զարմանում էին, վախմանին=վախում
էին, խարցանել=հարցնել, քե=քեզ, խասանէլէց էր=հասնելու
էր, խոր=հոր, բորեն=փորեն, խին=հին, առթոք=աթոռ, խս-
մեղ=համեղ, չոք=չորս, չոք գման=չորս կողմ, անոշ=անուշ,
պխտիլ այ=պետք է, խաց=հաց, ականել «նայիլ», արեման ա=
երևում է: Սրանք կենդանի են նաև այսօր Նոր-Ջուղայի բար-
բառում:

1760 թ.

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊՐԻ

Գիրք քերականութեան (Պոլիս 1760).

Գրոց բան հասկընալու սէր ունեցող փոքրիկ տիրացու-
ներուն համար է այս փոքրիկ քերականութիւնս: Որ թէ զայս
կարդան և սորվին, զմեծ քերականութիւնն հեշտ կու հասկը-
նան. Եւ ով որ քերականութիւն չէ կարդացեր, անոր կար-
դացողութիւնն պակաս կը սեպվի ի մէջ կարդացողաց. ինչ
դատար¹ շատ բան կարդացած ու գիտցած ըլլայալնէ. Զէքէ²
սա՝ խօսքիս արմատը՝ եանի³ ասլը⁴ թէմէլը⁵ ո՞րն է, կամ
թէ այս խօսքս բանի կերպ կըլլայ ըսես նէ, չի կրնար գիտ-
նար. Եւ երբ որ մէկ բանին ասլը⁴ թէմէլը⁵ չիգիտցըվի՞նէ,
պէլլիյէ⁶ որ այն բանը աղէկմը գիտցըված չլար (էջ 1):

1768 թ.

Պաղտասար դպրի տաղարանից

Զիս քո սիրոյն, ո՛վ մագելի, հովերն առեր կու մաղէ,

Օտաքին լեզուն ասելի ցաւ եղեր զիս կու դաղէ,

Այս կարօտուս չի դիմացվիր միշտ զհոգիս քու քաղէ,

Դէպ ի երկիրն իմ սիրելոյն առնէր տանէր հովն զիս,

Դէպ ի յայգին իմ մագելոյն փշէր տանէր քամին զիս:

1. Զաք.

2. Որովհետև.

3. Այսինքն.

4. Բուռ.

5. Հիմք.

6. Հայտնի է.

եղնալի այն և ցավալի թռչնակին ես նման եմ,
Որ սիրովն իմ կարմիր վարդին յարակ ի սուգ մտանեմ,
Ի սար, ի ձոր շրջաբերիմ, խնդրեմ և ոչ գտանեմ,
Դէպ ի երկիրն...

Սրաթև թռչնակ լինէի, թռչէի ուր կամէի,
Կամ ի յայգին իմ սիրելոյն փշող քամին լինէի,
Քերեկ ամայիկ պիտէի, հովուս առջև իյնէի,
Դէպ ի երկիրն...

Այս բոցոյս թէ ծովեր կապեն շգիտէ իսկի մարիլ,
Այլ համապագ մոր ի մորոյ սկսանի ի վառիլ,
Զինքն այլ տեղ, հոգին այլ տեղ, ո՞վ կարէ կալ դադարիլ,
Դէպ ի երկիրն...

(Քաղեւ եմ Գ. Լեոնյանի հոգվածից, որ տպւած է «Տեղեկագիր գիտութ. և արվեստի ինստիտուտի», № 2, Երևան 1927, էջ 124—5: Հոգվածագիրը այդ երգը օրինակում է Պաղտատար գրի Տաղարանի 3-րդ տպագրությունից, Պոլիս 1768, Նույն Տաղարանի Ա. տպ. 1723 թ. և Բ. տպ. 1734 թ. մատչելի չեն եղել մեզ: Կարող է լինել, որ այս տաղը տպւած լինի նաև այդ-տեղ, ուստի և ավելի հին):

1783 թ.

**ԳԻՐԳ ՈՐ ԿՈՉԻ ՀԻՄՆ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՒԱՔԵՑԵԱԼ ՅՈՒՄԵՄՆԷ ԲԱՆԱՍԻՐԷ
Պոլիս 1783**

(գրաբարը միացած Պոլսի համկականի հետ՝ Թուրքերեն
բառերով խառն)

Հէ՛րէ՛՛ ամենայն ազգքն խաշապաշտից՝ են մո՛յն առա-
քելակամի սրբոյ եկեղեցոյն անդամք, և որդիք, և հետևողք
առաքելականի եկեղեցոյն առձայնին. գէրէ Ազամ բանակամ
էր և մենքալ Ազամայ որդիք եմք, անոր համար բանակամ
կուռիմք. վասնորոյ՝ հիմիալ, թէ որ Քսի առաքելոցն հետե-
ւիմք մէ՛՛ առաքելական կլլամք, և առաքելական կու կո-
չուիմք: Եւ եթէ չի հետեւիմք մէ՛՛ չեմք ըլլար (էջ 29—30):

ԶԷՆ ՀՈԳԵՒՈՐ

Պոլիս 1787

(գրեթե նույն լեզվով ինչ որ նախորդը)

Քէ որ ասեմ, յաուրս մէսիայիմ պիտի խոր խաղա-
ղութիւն լինի: Ինչպէս ասեր է Դաւիթ... իմտի¹ ասոնք ի՞նչ
պէս զըթ² չեն: Ասեմ քի ո՛վ հրէայք, զայն Դաւիթի սաղմոսն
դուք ի վերայ սաղմոսնի կու մեկնէք. և յորժամ կամիք... ի
վերայ աւետարանչացն, կու դարցընէք գտիւմէնն³ ի վերայ
Քի: Լաքին⁴ մանի⁵ չէ. կէրչէքտէն⁶ այն սաղմոսն ի վերայ
Քի Եսիշմիշ⁷ կու լինի. գէրէ⁸ կասէ Դաւիթ... (էջ 94):

1788 թ.

ԽԱՉ. ՎՐԴ. ՍԻՐՄԷԼԵԱՆ

Համառօտ քուսբանութիւն աշխարհաբառ

Վենէտիկ 1788

(գուտ աշխարհաբար է առանց գրաբարի, միայն դարձյալ
Պոլսի ռամիկ ձեւերով)

Իրեք կերպ կրկայ կտորը⁹: Առջի կերպը այն է՝ որ
համբողը¹⁰ ու յայտնողը¹¹ հաւասար կրկան, այսինքն թէ՛
վերինը, և թէ՛ վարինը նոյն բախամ¹² կրկան. գործինակ
ասոնք. $\frac{2}{2} \cdot \frac{3}{3} \dots$

Երկրորդ կերպը աս է, որ վերինը մենծ կրկայ քան
զվարինը. գործինակ ասոնք. $\frac{3}{2} \cdot \frac{5}{3} \dots$

Երրորդ կերպը աս է, որ վերինը պզտիկ կրկայ քան
զվարինը. գործինակ ասոնք. $\frac{1}{2} \cdot \frac{3}{4} \dots$ (էջ 60):

1. Այժմ, աբգ.

2. Հակառակ.

3. Ղեկ.

4. Սակայն.

5. Արդեւ.

6. Իրող.

7. Սագիլ.

8. Որովհետեւ.

9. Իմն կոտորակ.

10. Համարիչ.

11. Հայտարար.

12. Թվանշան:

ԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ ԲԱՆԱԼԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

(Բառարան հայ-ռուս, ռուս-հայ և խոսակցություն հայ-ռուս)
հեղ. Կղէօպատրայ Սարաֆեան, Սանկտեմբուրգ 1788

(Մաքուր արևելահայ աշխարհաբար է՝ խառն գրաբար ձևերով)

- Ուրես գնում հրամանքդ այտպէս կանուխ:
- Ես գնումեմ դպրատունն:
- Յորում ժամու պարտիս հրամանքդ տեղն լինիլ:
- Երբ որ զանգակն հարէ:
- Յորում ժամու հարէ զանգակն:
- Եօթներորդ ժամուն:
- Աշակերտքն որք գալիսեն յետ հարելոյ զանգակին լինումէ նոցա պատիժ:
- Ուսուցիչն նոցա նստուցանումէ 'ի վերայ ծնկանց:
- Շատեն նստում նոքա այնպէս:
- Մինչի այն ժամանակն երբ ուսուցիչն նոցա հրամայէ կանգնիլ: (էջ 245):

Հ. Ղ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ

Տեսութիւն համաոս հին և նոր աշխարհագրութեան, Վենետիկ 1791

(Մաքուր արևմտահայ աշխարհաբար)

Վառշավա կամ Վարշո մայրաքաղաքը բոլոր թագաւորութեան Լեհու. ուր կրնասի թագաւորը. քաղաքը պարսպապատ է, Վիսլա գետին վրա շինած. պզտիկ՝ բայց իրեն եօթը արուարձաններով կամ վարըշներով մեծ է. առ տարիներըս արուարձաններուն շորս դիացէն ցրցերով պատնէշ կամ մէթէրիզ քաշեցին. բովը ունի մէկ մեծ դաշտ մը՝ ուր տեղ կըլլայ իրենց ժողովը թագաւոր ընտրելու, վրանի կամ շատրի տակ (էջ 71):

ԺԸ դարը փակվում է Յարութիւն Խալֆայիանի ժամանակագրությամբ: Այս անձը Վանեցի է. ծնվել է 1775 թվին. իր գրած «Ժամանակագրութիւն»-ը պատմում է 623—1800 թվերի դեպքերը. ունի զուտ Վանի բարբառով գրված ամբողջական

հատվածներ, որոնցից դնում ենք այստեղ երեք լավագույն կտորները (տպված է Դիւան Հայոց Պատմութեան, հտ. Ժ, էջ 123—152):

ՌՄԳ=1754 Ղաքսեցի կոր Ուսուֆ փաշէն հետ կլոն կովան. մտուցին սարէն. էլան մաշիք բոնեցին թուաքի առջև. յղեց խօշապայ մարդ իրեյ. ելան դէմ չի թողին. գիշերով գաղտ դոնէն ելա փախաւ (էջ 137):

ՌՄԴ=1755 մարտ 1. Գուրջի Հանի փաշէն իրեյ եկն Նորովանց նստաւ. քաղաք չի թողին. Խսայ աղէն ասքառ առեց դէմ գնաց, կովան. շատ մարդ մեռաւ. գեղրանք զմէն փախան. ցանքեր կերուցին (էջ 137):

Ի նոյն թուին. Կայմաղ փաշէն թուղ ոչ ունէր. ի սորա աւուրս մուֆթու թու ձեռ իսկեցին. երկրով գնացինք հայ տանիկ Մաղազանի օղլոնց իգին, ծառեր կտրեցին լամուկ փախաւ (էջ 143):

Արդեն մտնում ենք ԺԹ դարը, որ աշխարհաբարի տիրապետութեան դարն է: Դարիս միայն առաջին երեսնամյակում (Հնաշված պարբերական հրատարակութիւնները) լույս են տեսել քառասուն աշխարհաբար գիրք, որոնցից երկուսը արեւելահայ բարբառով: Հիմք է դրվում հայ լրագրութեան: Զհաշվելով Հնդկաստանի «Ազդարարը», որ հայոց առաջին թերթն էր (1794—96, գրաբար լեզվով), 1800 թվին Վենետիկում, Հ. Ղուկաս Ինճիճյանը հրատարակել է սկսում «Տարեգրութիւն» անուն հանդեսը, որ տարին մի անգամ էր լույս տեսնում և նույն տարում պատահած դեպքերի ամփոփումն էր: «Տարեգրութիւնը» շարունակվեց մինչև 1802, Այս թվին դադարեցնելով նրա հրատարակութիւնը՝ Հ. Ղուկաս Ինճիճյանը հաջորդ 1803 թվից սկսեց հրատարակել «Նշանակ Բիւզանդեանը», որ նույնպես տարեկան մի անգամ էր դուրս գալիս և որի հրատարակութիւնը տևեց մինչև 1820 թիվը, 1812 թվին, դադարեցնելով Վենետիկում, Պոլսի Արշարունյաց ընկերութեան նպատակով հրատարակվել սկսեց «Դիտակ Բիւզանդեան» երկշաբաթաթերթը, որի խմբագիրներն էին Հ. Գրիգոր վրդ. Գապարաճյան և ուրիշները: Այս թերթն էլ տևեց մինչև 1816 թ., Այնուհետև մի քանի տարի հայերը զուրկ են լրագրութիւնից: 1822 թ.

Հնդկաստանում հրատարակվում է «Շտեմարան Օճանսփոհան»
թերթը՝ Զուղայեցոց բարբառով:

1831 թվին Պոլիս էր եկել Ալեքսանդր Բլակ անունով
ֆրանսիացին և սկսել էր հրատարակել Moniteur ottoman անու-
նով ֆրանսերեն լրագիրը, իբրև Բ դռան առաջին պաշտոնական
թերթը: Հաջորդ տարին սկսվում է նույն նպատակով «Թաք-
վիմի վաքայի» թուրքերեն թերթը: Խմբագրությունը որոշում
է միաժամանակ հրատարակել նաև նույն թերթի հայերեն
թարգմանությունը, անունը դնելով «Թաքվիմի վաքայի, լրոյ
գիր», օր ապա դարձավ «Լրոյ գիր մեծի տէրութեանն Օսմանեան»:
Այս թերթը լույս էր տեսնում շաբաթական մի անգամ և պա-
րունակում էր միայն տեղական լուրերը: Նա ապրեց միայն մի
տարի (1832—3) և թեև բովանդակության կողմից շատ ոչինչ
թերթ էր, բայց և այնպես վայելում է առաջին պոլսահայ թեր-
թը լինելու պատիվը:

Դնում ենք այս շրջանի զանազան հրատարակություննե-
րից և անտիպ գործերից հետևյալ նմուշները:

1801 թ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

(Տեսրակ հրատ. Մխիթարեանց)

(Քաղեկ եմ Զերազի «Ազգային դաստ.» գործից, էջ 101)

Մեծիս ատենը ինկիլիզները մէնգիլ¹ մը սահմանեցին
հետստանէն ինչվան լօնտոա իրենց փայրահտը², որ 2 ամ-
սրվան մէջ անդտար³ հեռու տեղ թուղթ կհասցենեն. էն՝ ա-
ռաջ պէնկալայէն և ան դիէրու երկիրներէն թուղթերը կը-
ժողվին պումպայի քաղաքը. անկէց վագուկ նաւ մը կըբերէ
պասքա. անկէց թղթերը կուգան պաղտատ. պաղտատէն թա-
քար⁴ կըհանեն հազար դուռուշ վնարելով այնու թէութեամբ՝
որ 20 օրվան մէջ հասնի ստանպոլ. թէ որ 20 օրէն պակաս
հասնինէ, ամմէն մէկ աւուր պակասին հարիրական դուռուշ
աւելի կը վնարեն. ստանպոլէն սովորական մէնգիլը՝ կառնէ
կը բերէ լօնտրա: Մարայ ծեծիմ ատեննալ իրենց փորսզմուղ

1. Իջեան.

2. Մայրաքաղաք.

3. Այնչափ.

4. Ամենից.

5. Մուրհանգակ.

լիմանէն⁶ մէնգիլ¹ մը սահմանեցին ինչվան սիքէնտը մախսուս⁷ մաւ մը հանելով որոշեալ օրերը. հետեալ մէկ պէ լիկ⁸ ֆըրխաթա⁹ մը:

1805 թ.

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱՄԱԿԱՅ

(Հեղ. Հ. Եղիա վրդ. Թովմանանեան, Պոլսեցի)

տպ. Վենետիկ 1805

(Նամակազրության կանոններն ու նամակների օրինակներ են թե՛ գրաբար և թե՛ աշխարհաբար երկու լեզվով դեռ առ դեմ):

Ամենեին չէինք յուսար, որ այսպիսի թուղթմը քեզ գրենք, բայց ինչպէսոր մենք քու վրադ այնպիսի բանմ լսեցինք՝ որ չէինք կարծեր, նմանապէս դումալ քու ծնողաց պէտք է որ լսես աս խօսքերս՝ որոնցոր քու խղմտաւորք քեզ հիմա արժանի կընանչնաս: Չե՛ս ամչնար, որ բոլորովին մէկ դի ձգելով մարդկային ամօքը և Ա՛յ վախը, քու կենակցութիւնդ ցոփ, անառակ և դատարկ մարդկանց հետ կընես. զարմանք չէ որ բոլորովին անամօք աներեսմը եղերես. վասն զի ատ բազմութիւնը անառակ մարդկանց՝ որ չորս դիդ առերես, ամմէն ամօքը մարդուս վրայն կըվերցընէ. անոնց հետ ուտելու խմելու և խաղալու հետ կըպարապիս. և ձեռքդ բաց ունեցածդ կըմսխես. քեզի պէտք էր որ առաջ մայի՛ր թէ որոնց հետ կուտես կըխմես կոր, քան թէ ի՞նչ կուտես կըխմես (էջ 283):

1806 թ.

ՆԻԻԹ ԲԺՇԿԱԿԱՆ

Հեղ. բժ. Յովակիմ Օղուլլուխեան

Վենետիկ 1806

Նառ սխմող է. անմիջապէս վազած արիւնը կը ծրծէ, ու կը կտրէ: Մեծելով, կամ տաք ջրի մէջ թրջելով կաեղդցո՛ւր. յետոյ դի՛ր արիւն վազած տեղը. կը սխմէ երակներուն բերանները. կը թանձրացընէ արիւնը, և կը կաշի խ-

6. Նամահանդիսա.

7. Հատուկ.

8. Պետական.

9. Պատերազմական երկհարկանի նամ.

ցին վրայ. կը մնայ մինչև որ խոցը թաքախ կապէ. յետոյ
կիյնայ. զգո՛ւշ կեցիր, իյնալնին՝ նորէն արիւնի կորուստ
չի պատահի (էջ 107):

1814 թ.

ԴԻՏԱԿ ԲԻԻԶԱՆԴԻԱՆ

(Կիսամեայ թերթ. Վենետիկ 1814)

Շէքէրին զօրութիւնը՝ պղինձի ժանկի դէմ է դէի իմաց-
վեցաւ մէկ փորձովմը: Մէկ տղամը խաղալու առեւ յանկար-
ծակի կլլեց երկու պղինձէ ստակ, ու մէկ քանի վայրկեան
անցնելէն ետև՝ սկսաւ մէկ ստամոքսի ցամը այնպէս սաս-
տիկ՝ որ տղան կըմարմըրկոր: Ավէզնի դեղածախներուն
մէկը լսելունպէս աս դիպումաքը, մէկէն տղուն 16 տըմ
քէլլէ շէքէր կերցընել տըվաւ, քիշմը ժամանակ անցաւ շան-
ցաւ ամմէն ցաւերը կըտըեցան, և առաջ որ տղուն երեսները
կանանչեք էր՝ շէքէր ուտելէն ետքը մէկէն առջի գոյնը
վրան եկաւ: Աս ստոյգ ու նշմարիտ փորձէն ետև, ամմէն
մարդ՝ առանց գիտնալու թէ որ մէկ ժանկրոտ նիւթը ուտ
կամ ժանկրոտ չուրմը խմէնէ՝ մէկէն պօլ շէքէր ուտէ, գէրէմ
պիրապիր ան գէնիքին կտրող դեղնէ (1814 թ. № 16, էջ
146):

(Ինչպես նկատելի է, զրության մեջ իրարից բաժանված
չեն մը, մէ, կոր, կը, պէս, է, որոնք կցվում են բուն բառին):

1819 թ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊՈՆՏՈՍԻ

(Հեղ. Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեան, Տրապիզոնցի)

Վենետիկ 1819

Ան ծովուն անհաւասար խորութենէն, մեծամեծ սարե-
րէն, և գետերէն կը հետևի որ չրին ընթացքը ամէն տեղ
միակերպ չըլլայ. երբեմն ներս, երբեմն դուրս կը վազէ. տեղ
կայ դէպ 'ի արևելք, տեղ ալ կայ դէպ 'ի արևմուտք կը վա-
զէ. գոր օրինակ Նոսոզ սարին առաջ դէպ 'ի արևելք. բացը՝
դէպ 'ի հիւսիս կը վազէ: Իսկ Ագախու ծովուն բերանը շատ
անգամ դէպ 'ի հարաւ կը վազէ. և ինչպէս որ հովը փոխվի՝
չուրմ ալ կը փոխվի. որպէս ստուգեցինք (էջ 8):

1819 թ.

ԲՆԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔ ԿԱՄ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԱՌ 'Ի ԼԻՆԵԼ ԲԱՐԻ ԵՒ
ՊԱՐԿԵՇՏ ՔԱՂԱՔԱՑԻ

(Հեղ. Հ. Մեսրոպ վրդ. Աղաշրագեան, Պօլսեցի)

ՎԵՆԵՏԻԿ 1819

Իարձեալ, մեր բաղձանքը երջանկութեան բացորոշված շրջալուծն համար՝ շի շատանար շի կշտանար, որչափ որ ունենայ՝ այնչափ ալ ունենալ կուզէ: Արդ՝ այսպիսի անկուշտ իղձով շատ անգամ վտանգներու մէջ կիյնայ, մինչև իր հասարակ պահպանութենէն կրպակսի, կրմոլորի. ասոր համար հարկաւոր է մեզի շափաւորելը մեր բաղձանքը, աս աշխարհքիս մէջը երջանիկ ըլլալու համար: Նաև հարկաւոր է արդարութեան կշռով վարիլը. որ մարդս ուրիշներուն ալ պահպանութեանը արգելք ու վնասակար չըլլայ (էջ 32—33):

1819 թ.

ԵՂԱՆԱԿ ԲԻԻՉԱՆԴԵԱՆ

(Խմբ. Հ. Ղ. վրդ. Ինճիճեան)

ՎԵՆԵՏԻԿ 1819

Գիտելիք զըրոյ և զսառուցէ

Իրեք կերպ վիճակի մէջ կրգտնանք չուրք: Մէյմը՝ Հեղուկ, ինչպէս են աղբիւրները, գետերը, լիճները, ևն: Երկրորդ՝ Հեղուկ առածգական, ինչպէս են գոլորշիք, ամպք, ևն: Երրորդ՝ հաստատուն կամ պինդ, ինչպէս է սառույցը, որ է պուզ: Բարձր լեռներու վրայ եղած չուրէրը, և աշխրճիս հիւսիսային կողմի եղող չուրէրը, միշտ սառուցեալ են (պուզ կտրած), բայց հիւսիսային աշխարհներուն սառույցը (պուզը) աւելի պաղ է, քան մեր աշխարհ եղածները: Զուր մը սառելու (պուզ կտրելու) համար՝ պէտք է որ իր տաքութենէ 60 աստիճան կորսնցընէ, ասոր համար սառույց մը թէ որ 60 աստիճան տաքութիւն գտնայ, նորէն հեղուկ չուր կըդառնայ (էջ 87):

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ի Գրիգոր վարժապետէ Փէշտիմալեան 1820

... Յիրաւի մենք ալ կը վկայենք թէ Գոլէնցի ստախօսները խաբեցին այն *տիւ պիւմէզ*¹ եպիսկոպոսը, գէրէ՛ այսպէս կուրաբար գրուածը հասարակ մարդու *պիւէ*² *թէօմէթ*³ է, ո՞ր մնաց Հոռվմայու աստուածաբան արքեպիսկոպոսի մը. *լաքիւն*⁴ խիստ *թաանհուպ*⁵ քաջելու *մասլահաթ*⁶ չէ:

*Ջէրէ*⁷ այս Գոլէնցիները՝ այնպէս անխղճմտանք և սուտ գրուց մարդիկներ են, որ իրենց *րահաթ*ութեանը⁸ և *սէֆա*-*յին*⁹ համար՝ շատ անգամ Հոռվմայու պապերը խաբեր են և կը խաբեն, և ծուռ դատումներ ընել կուտան*):

1822 թ.

ՇՏԵՄԱՐԱՆ ՕՃԱՆՍՓՈԽԱՆ

(Թերթ Հնգկահայոց, 1822, էջ 135—136)

Ապրիլէշն

Անցեալ երեկոյ արագի տեսի միմ ագոսա թուման էր, ոտնումն մին ձիք ոսկէ գնչիլ կէր կախ. բազում շքարշիք յեռնէն վազ ին տալման, որ բռնին. ոմանց ձեռնումն թօն կէր, ոմանց թալակ, ոմանց *հա*, ոմանց շանկալ, ոմանց թը-
վանգ: Էս որսորդաց միջումն տեսի երկու հոգի հետևող որ-
սին. էստոնց մինն ուր ձեռնումն ունէր *սոպոն*, միւս ձեռ-
նումն փութա, միւսն դատարկ գլուխն կող հետևում էր ըն-
կերին միամիտ կերպիւ: Տեսածս զանազան գործիքն խաս-
կացայ որ որսորդական գործիք էին. սակայն էս երկքինն
ինձ անծանօթ արևաց. խարցրի դուք ինչ յուսով էք առա-
ջաման. *ասացայ* փքսով քամի կտամ, սոպոնով սոպոն. էս
զլխաւոր գործիք այ. զարմանք չի որ բռնվի: Էս զարմանա-

1. *Հեզու չիմացող.*2. *Որովհետեւ.*3. *Միշն անգամ.*4. *Հանցանք.*5. *Սակայն.*6. *Ջարմանք.*7. *Խնդիր.*8. *Հանգիստ.*9. *Չվարճութուն:*

սքանչ բանն ինձ շուարացրէց. միւսիցն որ հետևում էր սքայ, կամեցայ նորին դիտումն տեսնել. ինքն ինչ յուսով էր առաջաման. շփոթվեց, ես ևս շփոթեցայ, ասել ինչ չկարացի:

Ես էս բազմութեան ջանացողութիւնն տեսնելով զարմացայ մնացել ի. չի խասկաման զնշլի համար ին ուզում ագռաւին բռնել թէ ագռաւին ին սիրում, կամեման ին բռնել. մինչ էս մտաջմանց միջումն ի, տխուր քնից վեր բռայ:

էս արագն ինձ շատ մտատանջութեան մէջ ա գծել. ով որ մեկնի, շնորհակալ կլինեմ:

1824 թ.

ԴԱՐԱՊԱՏՈՒՄ

(Հեղ. Հ. Ղուկաս վրդ. Իննիմեան)

(Վեհեաիկ 1824, Դար ԺԸ, 1750—57)

Կարելի է որ՝ դուն զրպարտըված ես, կըզարմանաս կընշգոհաս, աս ինչ մեծ խաչ եկաւ վրաս կըսես: Կարդա՛ս զրբիս մէջը փորթուկալին մէջի եղած զրպարտութիւնը մեծ մեծ ազնուական մարդիկներու վրայ, շատվորներուն վրայ, շարաշար պատիժ քաշելներուն վրայ, որին բշվել, որին մեռնիլ: Կարդա՛ Լալի աշխատասէր զօրապետին զրպարտըվելով մեռնիլը. ան ատենը քուկին զրպարտըվիլդ՝ բայց առանց պատժի մնալդ՝ մէկ պզտիկ բան մը պիտոր երևնայ. քեզի քաշելը հեշտ (խօլայ) կըլլայ:

Կարելի է որ՝ խիստ նեղութիւն ունիս տունէ տուն բարբարական (տէտիրկին) ըլլալով, տունդ կրակը երելով, տարիներով տուն մը քեզի յարմար չիգտնալով. ասիկայ իրաւ մեծ խաչ մընէ: Բայց աս ԺԸ դարուս պատմութեանը մէջ կըկարդաս որ՝ նաև կայսրուհին մարիամ քերեզինան՝ որ քէնէ շատ վեր մարդ էր, աս բարբարականութիւնը քաշեց, քաղաք մը շունեցաւ համզիստ գլուխը խօթելու (էջ 68):

ԴԱՐԱՊԱՏՈՒՄ

(Հեղ. Հ. Ղուկաս վրդ. Իննիներեան, Վեներաբիկ 1825)

(Դաբ ժԸ, 1757—1768, էջ 1—2)

Ամերիկային պատերազմին պատճառը, ու սկզբնաւորութիւնը. Աս տարի մեզի մէկ նոր տեսիլ մը կըցըցընէ աշխարհ. ծեծ մը կըբացվի ամերիկայ վարի աշխարհ ինկիլիզին ու ֆրանսզին մէջ, ան վարի աշխարհին ծեծը պատճառ կըլլայ որ վերի աշխարհ երոպա տակնուվրայ կըլլայ, ա՛լ աւելի սաստիկ ու երկան. ծեծ կըբացվի զանազան տէրութեանց մէջ. անանկով իրաւ կըլլայ ոմանց ըսելը՝ թէ ամերիկային գիտը աւելի վնաս տըվալ երոպացոց քան թէ շահ: Մարդուս ազանութիւնը ու սաստիկ շահասիրութիւնը պատճառ կըլլայ, ան բաննալ որ շահ պիտի բերէր, աւելի վնաս բերելու պատճառ կըլլայ:

Մէկ ուրիշ զարմանալի տեսիլ մընալ ան է որ՝ կըռեսնաս մէկ պզտիկ տէրութիւն մը՝ ինչպէս էր պրուշին տէրութիւնը. աս պզտիկ տէրութիւնը օխտը տարի հինգ մենծ տէրութեանց դէմ կըզգնէ կըպատերազմի, նեմցէին, ֆրանսզին, մոսկովին, շվէտին, ու գերմանական տէրութեան դէմ: Աս կըցըցընէ որ՝ աշխրհիս շատ բանը միայն բազմութենով առաջ չերթար, հապա աւելի պէտք է որ՝ գլուխ եղողը վարպետ ու յարմար ըլլայ ան բանին մէջ՝ որ բանին մէջն որ գլուխ է եղած:

ՀԱՄԱՌՕՏ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱՌԱՏՈՅ

ԵՒ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ԿՐՕՆԻ

Յաշխարհաբառ լեզուի շարադրեալ յումեմնէ հոգեսիրէ

ի պէտս պարզամտաց

1831 ի Մոսկով

էնտուր համար օրէնքով յայտնի էլաւ մարդկանց՝ թէ մեղքի տակն են և մեղաց համար դատապարտուած են, և ապա նանաճեցին թէ ո՞րքան պէտք է որ փրկիչ գայ և նորանց ազատէ փրկէ, և մեղքիցըն սրբէ: Ապա էլ աւելի

սկսեցին իրանց յոյսըն էն նոր եկող փրկչին վերայ դնել. նորա գալոյն ցանկանալ և հաւատով նորա փրկութիւնըն բնդունել: Եւ որ էն յոյսն և հաւատքն օրէցօր հաստատվի նորանց սրտերումն, Աստուած շատ նշաններ տուաւ նորանց որ իբր պատկերով էն փրկութիւնըն նշանակեցին՝ յայտնեցին և մարդկանց միտքըն բերին: Ամէն կարդացողն որ աղօթքով և միտք անելով սուրբ գիրքն կարդումէ՝ շատ տեղ էն նշաններըն կրտեսնէ և նորանց նշանակութիւնըն կիմանայ և էնտուր համար էստեղ նորանցից մէնակ մին քահիսը կրիշենք և կրմտածենք (էջ 24):

1832 թ.

ՇԱՏ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ՀԱՐՑՄՈՒՆՔՆԵՐ ԱՄԷՆ ՄԱՐԴՈՅ ՀԱՄԱՐ

(Թարգմանութիւն, Շուշի 1832)

Մի թէ ջանք ես անում որ Ա՛յ շնորհքըն գտնելոյ հրնարքներըն գործ ածես: Մի թէ սիրո՞ւմես և պատուո՞ւմես Տէրի օրըն, և սուրբ պահո՞ւմես նորան: Մի թէ բազ շէ՛ս անում որ պղծվի նա ծուլութեամբ կամ ունայն՝ ուրախութեան հետեւելով և կամ աշխատանք անելով: Մանաւանդ՝ մի թէ համարո՞ւմես՝ թէ քեզ համար մեծ պարտաւորութիւն և յատուկ առանձին շնորհք է՝ որ էն սբ օրըն գործ ածես քո հոգոյ և յաւիտեանական կեանքի համար, և նորանում մէնակ Ա՛յ ծառայութեանն պարապվիս (էջ 27):

1833 թ.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Թարգմանութիւն, Շուշի 1833)

Շատ ժամանակ է, որ մենք Քրիստոնեայ անունով զարդարվումենք և մեր հաւատքն սուրբ գրք-քերի վերայ հաստատված է: Եւ թէ և ժամանակից ժամանակ շատ փիլիսոփաներ ջանք արին որ սուրբ աստուածաշունչ գրքերի վարդապետութիւնըն ծոեն և քանդեն, բայց մենք մինչև հիմիկ աստուծոյ շնորհքովն հաստատ դաւանեցինք և պահպանեցինք նորան: Աստուածաշունչն միշտ էր մեր մանկութեան առաջնորդն և խրատողն, ծերութեան հաստատութիւնն՝ հի-

ւանդների մխիթարութիւնն և մեռնողների մին մէնակ յոյսն: Բայց դեռ շատ մարդիք կան, որ ջանք են անում որ մեզ յետ դարձնեն էն երկնաւոր գանձիցն: Նորանք աւելի քաբասիրտ բշնամի են, քան թէ նորանք, որ զրկումեն մեզ մեր օրվան կերակրիցն և հացիցըն: Ապա մի՛ թէ կամենումէ՞ք դուք և հենց կարօղ է՞ք ձեր աստուածաշունչ գիրքըն թողել: Դուք՝ որ էս ողորմելի կեանքումս մեղքով և ցաւերով լցված էք և շուտով մահի ձեռքն պիտի ընկնիք՝ կարօ՞ղ էք Աստուծոյ էն խօսքըն թողել (էջ 3—4):

1833 թ.

ՄԵՂՔՆ ԽԱՂ ԱՆԵԼՈՅ ԲԱՆ ԶԷ

(Թարգմանութիւն, Շուշի 1833)

Էս ի՞նչ զարմանալի աշխարհք է որ նորա մէջն մենք կենումենք: Լուսոյ իշխանն և խաւարի իշխանըն. բարի մարդիքն և չար մարդիքըն. սրբութիւնն և մեղքն՝ էդ ամէնին ծաղր անելոյ բան են շինում և ընտրվում: Բայց շատ վախեմալի և վնաս տուօղ յիմարութիւն է՝ էնպէսի բաներով ծաղր անելն, որ շատ ահաւոր և ծանր են ինչու որ՝ սաղօմօնն սովորցնումէ. թէ յիմար են նրանք՝ որ մեղքով ծաղր են անում: Էս տեղ երեխաներ ենք տեսնում որ առաջ անիրաւութիւն են. գործում, և յետոյ ծաղր են անում նորանով. վա՛յ, որ շատ անգամ էլ անօրէն ծնողքն սիրտ են տալիս նորանց էնպէս ծաղր անելոյ համար:

1833 թ.

ՔԱՐՈՉ ԱԻԱԳ ՈՒՐԲԱԹ ՕՐԻՆ ՀԱՄԱՐ

(Մեր փրկիչ Յիսուսի Քրիստոսի չարչարանաց և մահուան վերայ)

(Թարգմանութիւն, Շուշի 1833)

Քրիստոսումն սիրեցած եղբարք՝ որովհետև Քրիստոս փրկեց մեզ սատանայիցն և մեղքիցն և մահիցն և յափտեմական դատապարտութենիցն՝ արժան չէ՞ մեզ որ էս ժամանակս բաց թողենք և անցկացնենք առանց միաք անելոյ և մտածելոյ էն հոգի ապրեցնօղ փրկութեան համար՝ որ մեր

փրկիչ Յիսուս Քրիստոսն հենց էս ժամանակումս իրան ան-
շափ գրոթենովն և ողորմութենովն կատարեց մեզ մեղա-
րիս և հենց իրան մահաբեր քնամիքներին համար (էջ 1):

Ի՞նչ ընթացք է բռնում աշխարհաբարը այս շրջանում:
Դրողների մեջ կամաց կամաց սկզբունք է դառնում այն միտ-
քը՝ թե լավ և դյուրահասկանալի աշխարհաբար ունենալու համար
պետք է նախ հրաժարվել զրաբար քերականությունից և ըն-
դունել աշխարհաբարի քերականությունը. երկրորդ՝ օտար
(ընդհանրապես թուրքերեն) բառերի տեղ դնել նրանց համա-
պատասխան հայերենը. երրորդ՝ խուսափել տեղական բարբա-
ռային ձևերից: Առաջին կետը շատ հեշտ գործադրելի մի միջոց
էր. բայց դա ծնունդ էր տալիս մի նոր հարցի.—Ո՞ր բարբառը
ընդունել հիմք՝ հետևելու համար նրա քերականության, ի՞նչ
այդ հարցը դրված լիներ մի այնպիսի ժամանակ, երբ հայ
ժողովուրդը ամեն տեղ մամուլ, դպրոց և դրականություն ունե-
ցած լիներ, իսկապես լուծումը շատ դժվար պիտի լիներ և տեղի
պիտի տար մեծամեծ վեճերի և տարաձայնությունից: Բայց այն
ժամանակ մամուլ կար միայն Վենետիկում, Պոլսում, Ջմյուռ-
նիայում և Հնդկաստանում: Մյուսները, եթե գոյություն ունե-
նային էլ, շատ երկրորդական արժեք ունեին և սրանցից մեկին
կամ մյուսին հպատակ (այսպես Ջուղա, Պետերբուրգ, Միլան,
Լիվոռնո, Տրիեստ, Վիեննա ևն): Հռոմի տպարանը վիակվել էր
1784 թվին. Ամստերդամինը նույնպես. բայց Պոլիս և Ջմյուռ-
նիա զրեթե միևնույն բարբառն ունեին. Վենետիկում նստած
հայրերն էլ ամենամեծ մասամբ Պոլսեցի էին: Միաբանության
հիմնարկության առաջին 200-ամյակում Վենետիկը ունեցել էր
ընդամենը 277 միաբան, որոնցից 138 պոլսեցի: Այդ 277 միա-
բաններից որևէ գրական աշխատանք (մեծ թի փոքր) արտա-
դրողների թիվը եղել էր միայն 91, որոնցից 49 պոլսեցի, 8
տրապիզոնցի, 5 կարնեցի, 3 էսկյուրլիցի, միացյալները այլևայլ
տեղերից, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության համար նը-
ման վիճակագրություն չեմ կազմած. բայց այստեղ էլ բոլոր
նշանավորները պոլսեցի են եղել: Այսպես՝ պոլսեցի են Ջալիլ-
յան, Պ. և Ղ. Հոֆմանյաններ, Գարազաշյան, Ջաղըճյան, Սպեն-
յան, Էմինյան, Գաթրըճյան, Այտընյան, Տերվիշյան, Ազարյան:
Այսպեսով հարցը լուծվում էր ինքնին. Պոլսի բարբառը պիտի
հաղթանակեր առանց որևէ պատճառաբանության, լոկ տեղի և

հանգամանքների բերմամբ: Ավելացնենք նաև այն, որ գա-
վառների ժողովուրդն էլ շարունակ Պոլիս պանդխտելով, սովոր-
ում էր Պոլսի բարբառը: Վերջապես այն ուսումնասիր անձերն
էլ, որոնք ուզում էին գրականությամբ պարապել, իրենց գա-
վառներում մամուլ չունենալու պատճառով, ստիպված էին
բնականաբար Պոլիս կամ Զմյուռնիա հաստատվել և հետևաբար
մայրենի բարբառը թողնելով՝ մշակել պոլսականը: Այսպեսով
ուրեմն Պոլսի բարբառի դիրքը՝ իբրև հիմք գրական լեզվի քերա-
կանության՝ վճռված էր:

Պոլսի բարբառի քերականությունը ընդհանրապես նույն է
Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր-Ասիայի հայ բարբառների
քերականության հետ: Բոլորն էլ սահմանական ներկան և ան-
կատարը կազմում են կը մասնիկով, որով այդ ձևերը մասամբ
նույնանում են ապառնիի առաջին ձևի հետ (ի տարբերություն
հովկասի հայ բարբառների): Պոլսի բարբառի գլխավոր առանձ-
նահատկությունն է շարունակականի կոր մասնիկը, որ կա
նաև մի քանի Փոքր-Ասիական բարբառներում (Սեբաստիայից
Զմյուռնիա և Ռոտոսթո): Բայց չի գտնվում Հայաստանի և հով-
կասի բարբառներում, որոնց համար նույն իսկ ծաղրելի է: Մեր
առաջին գրողները այս կոր մասնիկը պահում էին իրենց գրու-
թյանց մեջ. բայց հետո համարելով թուրքական ծագումից, այն
էլ վտարեցին, ի հեճուկս լեզվի պարզության և հսկառակ բար-
բառի պահանջներին: Բայց սրանով ավելի մոտեցան մի կողմից
գրաբարին, մյուս կողմից բուն երկրի բարբառներին:

Երկրորդ սկզբունքն էր օտար բառերի տեղ դնել նրանց
համապատասխան հայերենը:

Մենք գիտենք, թե ինչպիսի՝ անկաժության էր հասած
հայերենը այդ ժամանակ.— Պոլսի և մի շարք վայրերի ժողո-
վրդական լեզուն արժանի չէր կրելու լեզու անունը: Նա մի
ժարգոն էր, թուրքական ժարգոն, որ զգվանք էր պատճառում
բանիմաց մարդկանց: Եւ շատերը այնքան էին խորշում նրանից,
որ ավելի լավ էին համարում խոսել օտար լեզվով (թուրքերեն
կամ ֆրանսերեն), քան թե խոսել այդ «ազգային» կոչված ժար-
գոնը: Արտաքուստ՝ անկաժության գլխավոր նշանը օտար բա-
ռերն էին, որովհետև քերականության և շարահյուսության մեջ
օտարաբանությունը շատ աչք ծակող երևույթ չէ ընդհանրա-
պես: Պոլսի բարբառում թուրքերեն բառերի թիվն էր 4000,
ինչպես տեսանք դուռի իմ, էջ 270: Գավառների հայերը գրեթե

սրա կեսն ունեին: Դրա համար էլ շարունակ ծաղրում էին պոլսեցոց խոսակցությունը. տարօրինակ և անախորժ էր նրանց համար լսել թուրքերեն բառերի այնքան հաճախակի գործածությունը՝ հայերեն գրվածքներում:

Այս պահանջին բավարարություն տալու համար գրողները ստիպվեցին թուրքերեն բառերի տեղ դնել հայերեն համապատասխան ձևերը: Սրա համար էլ երեք միջոց կար. առաջին՝ դիմել գրաբարին և այնտեղից փոխ առնել պատրաստ հայերեն ձևերը. երկրորդ՝ գավառական բարբառների մեջ փնտրել իրենց ուզածը. երրորդ՝ հնարել նորանոր հայերեն բառեր: Սրա համար հրատարակվեցին զանազան ժամանակ մեծ ու փոքր բառարաններ ու բառացանկեր՝ գրաբարից աշխարհաբար (հետն առնելով նաև թուրքերեն ձևերը), և աշխարհաբարից գրաբար: Վերջին անունն է կրում Մխիթար արքայի (Հին Հայկազյան) բառարանի Գ հատորը, որ մեծագույն մասամբ թուրքերենից գրաբար բառարան է (Վենետիկ 1769): Բայց տպված բառարանների համեմատությամբ որքան շատ էին անտիպ բառացանկերը, որ ամեն մի աշակերտ անձամբ հավաքելով կամ ուրիշներից օրինակելով կազմում էր իր անհատական գործածության համար, պահելով գրպանում միշտ և սովորելով շարունակ: Անհիշատակ ժամանակներից սկսած՝ այդ սովորությունը շարունակվում էր նույն իսկ իմ պատանության օրերին, 90-ական թվականներին:

Բառարան գրելու և բառեր «գոց անելու» ինչպիսի՞ եռանդագին սեր կար ամբողջ Պոլսում՝ վերևից մինչև ներքև:

Բառերի ուսման հետ բառակերտությունն էլ լայն ծավալ բռնեց և հատկապես եվրոպական գիտական բառերը արագությամբ հայերենի թարգմանվեցին: Վերացվեցին նույն իսկ այն մասնիկները, որոնք թուրքերենից անցել էին հայերենի: Այսպես հարցականի մի մասնիկը (կերմի մի, տեսմի մի=թրք. yedin mi, gördüm mi), գերադրական ածականի է՛ն մասնիկը (է՛ն մեծ=թրք. én böyük): Քիչ առաջ տեսանք, որ շարունակականի կոր մասնիկը ջնջեցին. բայց նրա հետ ջնջեցին վերացրին լեզվից մինչև անգամ ստորադասականի Յէ մասնիկը (ուտեմ նէ «եթե ուտեմ»), սխալմամբ կարծելով թե այդ էլ է թուրքերեն: Այսքան խիստ վարվեցին նորոգիչները հայ ժողովրդական լեզվի հետ:

Ցույց տալու համար թե որքան խստապահանջ էին մեք

նորոգիչները քերականական ձևերի ընտրության հանդեպ, հիշենք Պոլսի բարբառի «ձայներնիս, գլուխներնուս, պարտեղներնուս» ևն դերանվանական ձևերը, որոնք ինչպես հայտնի է, հայերեն ծագում ունին: Վերանորոգիչները այս ձևերն էլ սխալմամբ թուրքերեն համարեցին, որովհետև ձայներնիս=թրք. seslerimiz պատահաբար կրում էին նման վերջավորություն: Իրողությունն այն է որ հյ. -ճերմիս կազմված է հոգնակի ճեր +միջնադարյան հոգնակերտ ճի+դիմորոշ ա հոգով. մինչդեռ թուրքերենը հոգնակի ler+դիմորոշ im+դերանվանական հոգնակերտ iz մասնիկներով: Այնպես որ համապատասխան ձևերն են հյ. ճեր=թրք. ler, ճի=iz և u=im, որոնք ո՛չ մի կապ չունին իրար հետ և տարբեր շարքով դասավորված լինելու պատճառով պատահաբար «կեղծեօք» ստեղծել են որոշ ձայնական նմանություն: Այս նմանությունից խաբվելով՝ լեզվի նորոգիչները այդ ձևերը թուրքերեն համարեցին և գրական լեզվից դուրս վտարեցին (Այտն. Քնն. քեր. 268):

Հաճախ մտածում է մարդ, թե ինչու էր այս տարապայման խստությունը օտար բառերի և ձևերի հանդեպ, որ լեզուն թուրքերեն բառերից մաքրելուց և հարազատ հայերեն ստեղծելուց հետո էլ չմեղմացավ և շարունակեց իր օտարամերժ ոգին նաև եվրոպական (ինչպես հաճախ ասում են «միջազգային») բառերի հանդեպ: Հայտնի է ամենքին արևմտահայ գրողների այն սկզբունքը, որով ամեն մի եվրոպական բառ, ինչ էլ ուզում է լինի, վտարվում է հայերենից. այսպես նույն իսկ «իօդ, խլոր, էվոլուցիա, սոցիալիզմ» և նման միջազգային բառերը վտարված են արևմտահայ լեզվից և նրանց տեղ հնարված են «մանիշ, կանչոն, բարեշրջութիւն, ընկերվարութիւն» ևն Ամբողջ աշխարհը ասում է «կինօ (կամ սինեմա) և ռադիօ». իսկ արևմտահայերը նույն իսկ Ֆրանսիա և Ամերիկա ասած՝ զրում են դրանց փոխարեն «շարժանկար և ձայնասփիւռ»:—Դիկտորն էլ կոչվում է «խօսնակ»:

Այս տարապայման խստության պատճառը հենց պոլսահայ բարբառի փոխառությանց չափազանցությունն էր: Եթե Պոլսահայ բարբառը բավական չափավոր եղած լիներ իր փոխառությանց մեջ, երևույթը այժմ չպիտի ծակեր, և թերևս այդպես էլ մնար: Բայց երբ փոխառությանց «չափը անչափություն» էր, երբ հայերեն բառերը խեղդված էին թուրքական

բառերի հեղեղի մեջ, այդ երևույթը սարսափեցրեց բանիմաց մտքերը և չափազանցությունը ունեցավ իր էլ չափազանցությունը, ստեղծեց այն տարապայման խստությունը, այն բացարձակ օտարամերժ ոգին: Այնպես որ այսօր աշխարհում քիչ կա այնպիսի մի լեզու, որ իր սեփական տարրերով կազմված լինի, որքան արդի հայերեն գրական լեզուն, հատկապես արևմտահայ գրական լեզուն (Այտն. Քնն. քեր. 237):

Պոլսահայոց մոլությունը օտար բառեր թարգմանելու մեջ ունի նաև մի այլ պատճառ, որ հովկասի հայի համար գոյություն չունենու: Դա պոլսահայ ազգաբնակչության դիրքն ու ոգին է շրջապատող ազգերի միջև:

Պոլսի ազգաբնակչությունը երեք զխավոր տարր ունեւր. Թուրք, հույն և հայ. Հայերը վաղուց ձգտում էին ունենալու իրենց «Ազգային Սահմանադրությունը», որից հետո սկսվեց ազգային ինքնավարության հարցը: Թուրքերը ծաղրում էին միշտ հայերին. «Դուք ինչ ազգ եք, որ պահանջում եք ինքնավարություն. դուք մինչև անգամ ազգային լեզու էլ չունիք. դուք լեզվով Թուրք եք»:

Եվրոպական գիտական բառերի մեծագույն մասը հունարեն է. երբ հայերը ֆրանսերենից կամ անգլերենից փոխ առնելով ասում էին «գէոմէտրիա, գէոգրաֆիա, գէոլոգիա, արիթմետիկա, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, ֆիզիոլոգիա, անատոմիա, տելեգրաֆ, տելեֆոն, ֆոնոգրաֆ, ֆոթոգրաֆ, լիթոգրաֆիա, տիպոգրաֆիա, թերմոմետր, ֆոսֆոր ևն», հույները ծաղրում էին հայերին և ասում . «Ինչո՞ւ եք այդ բառերը գողացել մեզանից. այդ բոլոր բառերը հունարեն են»:

Ահա այս պատճառով հայերը ստիպված էին ինչպես մի կողմից Թուրքերեն բառերը վտարել, նույնպես և մյուս կողմից եվրոպական բառերը թարգմանելով՝ հորինել «երկրաչափութիւն, աշխարհագրութիւն, երկրաբանութիւն, թուաբանութիւն, ուսողութիւն, բնագիտութիւն, բնախօսութիւն, անդամազննութիւն, շեռագիր, հեռախօս, ձայնագիր, լուսանկար, վիմագրութիւն, տպագրութիւն, ջերմաչափ, լուսածին...»:

Այս բառերի մի մասը սուսված էր հին հայ գրականության բառազանձից:

Որովհետև ինչպես նսրակերտ բառերը, նույնպես և զբաւրար բառերը շատերին անհասկանալի էին, ուստի գրողները միշտ

միասին դնում էին նաև ուսման կամ թուրքերեն ձևը, Օրինակ
վերի էջ 459 հատվածում ունինք

արուարձաններով կամ վարըշներով

պատնէշ կամ մէթէրիզ

վրանի կամ չատըրի

Այս ձևով գրողները ուսման թուրքախոս ժողովուրդին հայերեն
էին սովորեցնում:

Երրորդ սկզբունքն էր խոսսափել բարբառային ձևերից,
Այս կետը կարոտ է առանձին քննության:

Քանի որ քերականության համար հիմք էր ընդունված
Պոլսի բարբառը, սպասելի էր բնականաբար, որ բառերի ձևերն
էլ Պոլսի բարբառից առնվեին:

Պոլսի բարբառը իր ձայնարանական դրուծյամբ բավական
վաղնջական երևույթ ունի, կամ սովորական լեզվով խոսելով
«մաքուր» է: Բառերի այնպիսի ձևափոխություն, հնչումների
այնպիսի մեծ փոփոխություն, ինչպես նկատում ենք օր. Զեյ-
թունի, Վանի, Ագուլիսի, Մարաղայի, Ղարաբաղի ևն բարբառ-
ներում, չկան: Պոլսեցի ուսմանը արտասանում է «հաց, հաւ,
ջուր, մարդ, կատու, շուն, տուն...» և ո՛չ թե «հօց կամ խաց,
խավ, ճիւր, մօրթ, կատիւ, շօն, տօն կամ տիւն...»: Շատ կետե-
րում նա ավելի «մաքուր» է նույն իսկ Երևանի բարբառից, որ
գիտունները համարում են «ամենամաքուր» բարբառը: Երևանի
բարբառով ասում ենք «քիւր, լիս, հաղ, հաղալ, էթալ, պտի»,
իսկ Պոլսի ուսման բարբառով «քուր, լուս, խաղ, խաղալ, էրթալ,
պիտի», որոնք ավելի մոտիկ և կամ մինչև անգամ նույն են
գրաբարի (հետ*): Չմոռանանք հատկապես էական բայի Գ դեմքի
անախորժ ա, որի դեմ Պոլսան ունի մաքուր «է»:

Այնու ամենայնիվ, կան բառեր, որոնք կրում են բավա-
կանին ակնբախ ձևափոխություն. ինչ. ականջ>անկաճ, անձ-
րե>արզե, դժդոհիլ>ճուշդուհալ, անդամալոյծ>անդամա-
լուճ ևն:

Ի՞նչն եղավ պատճառ, որ մեր գրողները չվերցրին այս
ձևերը, նորից դիմեցին գրաբարին և նրա համեմատ «մաքե-
ցին», այսինքն ձևափոխված բառերը իրենց հին մեռած ձևին
վերածեցին:

Պատասխանը դժվարանում էմ տալ:

*) Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրակ. պատմ. Ա. էջ 87-ի անհիշտ
հնահատականը Երևանի բարբառի մասին:

Պատճառը թերևս գրողների հնասիրությունն էր, կամ այն գավառների ազդեցությունը՝ որոնք Պոլսից տարբեր և գրաբարին ավելի հարազատ ձևեր ունեին, և կամ թե մի անգամ որ օտար բառերի համար ընդունված էր գրաբարին դիմել, սովորություն հղավ նաև մյուս (ձևափոխված) բառերի համար էլ դիմել գրաբարին: Գարեթի է որ այս երեք պատճառներն էլ գործակից հանդիսացան: Արդյունքն այն հղավ, որ մինչդեռ առաջ գրում էին այս կամ այն գավառական ձևով, հետո արդեն անցան բառերի գրաբար ձևերին:

Սա մի հետադարձ շարժում էր, լեզուների կյանքում չտեսնված մի երևույթ, մի ռեակցիա, որ Այստընյանը կոչում է «յետաշրջութիւն» (Քնն. քեր. 238), Բայց այդ հետաշրջությունը մեզ համար մի մեծ բարիք հղավ: Այդ միջոցով 1) մեր զանազան բարբառները գոնե գրականության մեջ ի մի ձուլվեցին և հայության երկու մեծ հատվածները միայն մի մի գրական լեզու ունեցան: 2) Ժամանակակից հայը չկտրվեց անցյալից. և ի դարից սկսած մինչև այսօր՝ հայերեն բառերը գրական լեզվի մեջ անփոփոխ պահեցին իրենց պատկերը:—Գրաբար և աշխարհաբար ուղղագրությունը նույն է:

Որքան դժվար պիտի լիներ հին հայերենի ուսումը կամ նույն իսկ իրար հասկանալը, եթե Վանի կամ Ագուլիսի նման մի բարբառ ընդունված լիներ իբրև հիմք նոր գրականի, և քերականությունը փոխելուց հետո, նաև բառարանը կամ ուղղագրությունը փոխված լիներ:

Ո՞վ հղավ արդյոք այս գեղեցիկ նորմուծության հնարիչը և երբ: Գարծիք կար որ առաջին անգամ լեզվի մաքրության վրա ուշադրություն դարձնողն հղավ Ջմյուռնիայի անդրանիկ հայ թերթը՝ Շտեմարանը, որ ամերիկյան բողոքական միսիոնարների հրատարակությունն էր, և որի առաջին համարը լույս տեսավ 1839 թ. հունվարի 1-ին: Այս կարծիքը սակայն սխալ է: Շտեմարանից շատ առաջ, 1687 թվին Վենետիկ տպված Պարզաբանությունը արդեն շատ մաքուր լեզու ուներ. թուրքերեն բառերի թիվը խիստ քիչ էր նրա մեջ և հայերեն բառերն էլ բարբառային ձևով չէին, այլ գրաբար, ինչպես ընթերցողը կարող է տեսնել վերը մեզ բերված հատվածից (էջ 449): Շատ մաքուր է նույնպես 1791 թ. Վենետիկ տպված «Տեսութիւն համառօտ հին և նոր աշխարհագրութեան» Հ. Ղ. Ինճիճյանի, որից նույնպես մի հատված դրինք վերը (էջ 459): Վերջապես մա-

քուր և ամեն կերպով անթերի լեզու ունի չ. Նդիա վրդ. Թով-
 ժաճանյանի (Պոլսեցի) «Դպրութիւն նամակաց», տպ. Վենե-
 տիկ 1805, որ պարունակում է նամակագրության կանոններն
 ու օրինակները՝ զրաբար և աշխարհաբար, երկու լեզվով դեմ
 առ դեմ (տես վերը էջ 462): Այսպես են դարձյալ Հովակիմ րժ.
 Օղուլլուխյանի «Նիւթ բժշկական», տպ. Վենետիկ 1806, չ. Մի-
 նաս վրդ. Բժշկյանի «Պատմութիւն Պոնտոսի», Վենետիկ 1819
 (տես վերը էջ 463), չ. Մեսրոպ վրդ. Աղաչրագյանի «Բնական
 օրէնք կամ կրթութիւն առ ի լինել բարի և պարկեշտ քաղա-
 քացի», Վենետիկ 1819 (տես էջ 464) ևն:

Այոպես ուրեմն նորոգության հեղինակն ու ժամանակը
 կորչում է դարերի հնության մեջ և, ինչպես ասում է Այտըն-
 յան, եոֆն ու հրբը բնականապես ընդհանրոյ վրայ կիյնայ, և
 չի կրնար իրեն որոշեալ հեղինակ կամ որոշ ժամանակ մը ցուց-
 լիլ» (Քնն. քեր. 249):

Ավելորդ չենք համարում իբրև նմուշ դնել այստեղ շատ
 մաքուր, բոլորովին արդիական աշխարհաբարով մի տապանա-
 գիր 1836 թվից (Շտեմարանից երեք տարի առաջ), որ գտել և
 հրատարակել է Ֆետքլյան, Մասիս 1892 թ. սեպտ. 19:

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

Սիրակացեան Սարրաֆ Նիկողոս աղայի դուստր
 ԻՍԿՈՒՀԻ

Անօրէն մահուան ուժն ինծի հասաւ
 Անուշիկ արևս ինծի շատ տեսաւ
 Կաղաչեմ, Փրկիչս, այս խաւար բանտէն
 Անմահ կեանքով զիս ողջնցուր նորէն
 Հարս եկայ քեզ ես Յիսուս իմ Յիսուս
 Պատիկ է տարիքս, բայց մեծ է յոյսըս:

Նույն դժբախտ հոր երկրորդ զավակի տապանագիրն է հա-
 չոբէր, որ գտավ բանաստեղծ Միրան Հովհաննեսյանը և հրա-
 տարակեց իր «Իրական կեանքի նուագներ» հատորիկի մեջ, Ա
 տպ. Պոլիս 1892, էջ 38 և Բ տպ. Պոլիս 1893, էջ 51:

Սիրակահեան Սարգաֆ Նիկողոս աղայի որդի Եփրեմ

Երբ կը ծաղկէի
Ես վարդի նման,
Արմատէս չորցուց
Զիս մահն զաժան.
Մանուկ էի ես
Ինը տարեկան,
Կարճըցուց օրերս
Խոթեց յայս տապան.
Բայց շատ մի լաք դուք,
Ծնողք սիրական,
Յիսուսն է յոյսս,
Զի զրկեր զիս Ան:

Յամի Տեառն 1836 սեպտ. 30

Ահա այսպես գրաբարը, ինչպես որ աշխարհաբարի ծնողն էր, թո՛ղ էլ դարձա՛մ նրա դայակն ու սնուցիչը: Բացվեց մեր առաջ հին գրակա՛նության անբա՛ղ գանձարանը. առատության մի անսպառ աղբյուր, որից նոր լեզուն կարող էր օգտվել ուղած չափով և ուղած ձևով: Բայց գրաբարը չէր արգելում ընդունել միաժամանակ նաև աշխարհիկ բառերը և ահա նոր լեզուն ունեցա՛վ իրար հանդեպ՝

շիտակ—ուղիղ

շակել—ուղղել

աղւոր—գեղեցիկ

աղէկ—լաւ

գէշ—վատ

վախ—երկիրւղ

մինակ—միայն

մէկտեղ—միասին

հիմա—այժմ

հիմադու հիմա—առայժմ

սորվիլ—ուսանիլ

պոչ—ազի

առան—ժամանակ

ետք—յետոյ

անկէ ետքը—այնուհետև

թուշ—այտ

խեղճ—թշուառ

կարդալ—ընթեռնուլ

մեռել—ղի

պռօշ—շրթունք

դի—կողմ

անանկ—այնպես

ամէն մէկ—իւրաքանչիւր

մէկիկ մէկիկ—մի առ մի

ճար—հնար, միջոց

Երբեմն գրաբարի ձևը և աշխարհաբարի փոփոխալ ձևը

կրկնակ կազմեցին և ստացվեց հոմանիշների կամ իմաստի
երանգավորման մի նոր միջոց. ինչ.

շատանալ—շատնալ
աւերել—աւրել
սովորիլ—սորվիլ
նեղանալ—նեղնալ
համարել—համրել
հաւանիլ—հաւնիլ

բանաւոր—բանւոր
աշակերտ—աշկերտ
ճանապարհ—ճամբայ
համարիչ—համրիչ
վայելել—վայլել
թյլ—ալ (էլ)

Գրաբարից առնվեցին բազմաթիվ ասացվածներ, ոճեր, հո-
լովական ձևեր, նախդրավոր բացատրություններ ևն. օր.

ժամանակաւ
պատճառաւ
հրապարակաւ
հարկաւ
շնորհիւ
միով բանիւ
մեծաւ մասամբ
այնու ամենայնիւ
ամենայն հաւանակա-
նութեամբ
բոտ մեծի մասին
բոտ օրինի
բոտ որում
բոտ այսմ
օր բոտ օրէ
բոտ ամենայն հաւա-
նականութեան
բնդ սմին
բնդ հռապ
բնդ հակառակք
այլ բնդ այլոյ
մէջ բնդ մէջ
ուսընդանութ
ի բաց առեալ
ի վերայ այսք ամենայնի

ի հարկէ
ի յիշատակ
ի պատիժ
ի պատիւ
ի փառս
ի մի բան
ի վիճակի
յանձին, յանձինս
ի դարձին
ի պաշտօնէ
ի նպաստ
ի գործ դնել
ի նկատի առնելով
ի մասնաւորի
ի հարկին
բացէ ի բաց
խառն ի խռոռն
վեր ի վայր
առ այժմ
առ հասարակ
առ նուազն
առ առաւելն
գիրկընդխառն
կոյրզկուրայն
հետզհետէ

Քվեւացնենք այս բոլորի վրա՝

1) Նորակերտ բառերի խոշոր բազմութիւնը. ինչ.

ածխավաճառ

արտօնագիր

արտօնաստեր

դրոշմախոսութիւն

գլուղանկար

գործադուլ

դասադուլ

դեռափթիթ

երախտապարտ

երկաթուղի

գուգադիպութիւն

լիաշոգի

լուսամբիոփ

խմբագրական

խմբագրութիւն

խմբանկար

խոշորացույց

ծաղկավաճառ

ծաղկատի

հանգիստ

հացադուլ

հերակալ

հրատարակութիւն

ձկնկիթ

յուղանկար

ներկանյութ

ներկարար

նկարչական

շնչահեղձ

շոգեկառք

շոգեմեքենա

շոգենավ

շոգեշարժ

պայթուցիկ

պաշտօնագուրկ

պատկերազարդ

պարտաճանաչութիւն

պատվանշան

պարտամուրհակ

ջերմաչափ

ջերմաստիճան

ջրաներկ

սավառնակ

սավառնորդ

սեղմիրան

սիրասուն

վշտապատուժ

վայելչագրութիւն

տպարան

տպարանապետ

ցնորամիտ

2) Գավառական բաւեր, որոնք նույնպես ստացան կոմ.
կարող են ստանալ քաղաքացիութեան իրավունք. ինչ.

առնակավոր

առնկոյ

արտառոց

աքլոր

բլմբոցիկ

գովական

գործարար

հավաքույն

հավկուր

հենց

հորթարած

մեռելկոխ

նախրապան

նորեկուկ

դարձանագրող	շիշակ
դարսել	պարկապղզուկ
թանապուռ	պլթպլթալ
թործ	տարեց
թուլքերան	տարիքավոր
կուփիկ	տնեցիք
կռահել	տնտնալ
կռտիլ (քունը ևն)	փռչեկալել
կոո	փքփքոտիլ

3) Գրաբար բառեր, որոնք նոր իմաստ ստանալով մտան աշխարհաբարի գանձարանը: Օր.

Դիտակ. հին լեզվով նշանակում էր «աչքի ընկած բան. 2 պահակ, հսկող. 3. Թուղթ, նամակ»: Նոր լեզվով դարձավ այն գործիքը, որ հեռու առարկաները մոտեցնում է մեր աչքին:

Լուսանկար. հին լեզվով նշանակում է «լուսավոր, լուսադորդ». այժմ նկարելու այն ձևն է, որ օտար բառով կոչվում է «ֆոտոգրաֆիա»: Սրանից էլ կազմվեցին «լուսանկարել, լուսանկարիչ, լուսանկարչություն, լուսանկարչական, լուսանկարչատուն»:

Պաստառ. հին լեզվով նշանակում է «աստառ, շորի կտոր». նոր լեզվով դարձավ «թուղթ, որով ծածկում են սենյակի պատերը, շպալ»:

Պաղպաղակ. հին լեզվով նշանակում էր «բյուրեղ». այժմ ծանոթ սառցրած քաղցրեղենն է (մարոսնի):

Պանպանակ. հին լեզվով «զինվորի մարմինը պաշտպանող զրահ. 2. համայիլ». նոր լեզվով «այն թերթը, որ կազմարարը դնում է գրքի և գրքի կողքի միջև, բնագիրը մաքուր պահելու համար»:

Օղապարիկ. հին լեզվով ձիու համար գործածված մակդիր է. իբր թե օդի մեջ սավառնող. արդի լեզվի մեջ մտավ սավառնակի նախնական ձևի իմաստով:

Պանպանդական,

Թավկավար. Այս երկուսը հին լեզվի մեջ սովորական իմաստ ունին. առաջինը ածական է «պահող, պահպանող» իմաստով, իսկ երկրորդը «ժողովուրդի կառավարիչ» իմաստով: Նրկուսն էլ երկու տարբեր քաղաքական պարտիաների կողմնակիցներ էին ներկայացնում:

Անտիպ. հին լեզվով նշանակում է «անձե, անկերպարան»
այժմ «որ տպված չէ դեռ»:

Դյուրատար. հին լեզվով նշանակում է «որին հեշտ է համ-
բերել, որ հեշտ կարելի է հասկանալ»=դյուրահասկանալի»,
այժմ նշանակում է «այն որ ծավալը փոքր լինելով, կարելի է
հեշտությամբ տանել»:

Ազատակամ. հին լեզվով նշանակում է «ազնվականի հա-
տուկ, համարձակ». նոր լեզվի մեջ «ազատամիտ զաղափարնե-
րի տեր»:

Այս երեքի մեջ մեծագույն բաժինն ունին նորակերտ բա-
ռերը:

Պետք չէ կարծել, թե նոր բառեր շինելու գործը միայն
անցյալ դարի երկրորդ կեսից է սկսում: Ընդհակառակը նա շատ
հին է: Հայ ազգայնության թշնամի, կաթողիկ կրոնի մոլեռանդ
քարոզիչ, Հոռմի արքանյակ Վարդան Հունանյանը, որ Լե-
հաստանի հայերին կաթողիկ դարձրեց, ունի «Ձեռքածութիւն յեր-
կինս» վերնագրով կրոնական մի աշխատություն, տպ. յԱմսդէ-
լօդամի 1671 թ.: Այս անպետք գրքի վերջում, էջ 291—343 կա-
մի հետաքրքրական լատինարան բառարան, ուր կգտնենք բազ-
մաթիվ նորակերտ բառեր: Ա. Մ. Գարագաշյանի «Արուեստ
ճարտարախօսութեան» գրքում, որ տպված է Վիեննա 1844 թ.,
իրեն հեղինակի նոր կազմած բառեր՝ կան մանրադէտ «micro-
scope» և հեռադէտ «télescope»: Ձկա մի բառարան (Փրանսե-
րենից, գերմաներենից, անգլերենից, իտալերենից և ռուսերե-
նից հայերեն), որի հեղինակը պարտավորված չլինի կազմելու
նորակերտ հայերեն բառեր: Ե. Տեմիրճիպաշյանը Պոլսում հրա-
տարակած իր փոքրիկ Փրանսահայ գրպանի բառարանի առա-
ջաբանում խոստովանվում է, թե ինքը այդ գրքում կազմել է
1000 նորակերտ բառ: Այն բոլոր վեպերը, որոնք Պոլսում և
Զմյուռնիայում հրատարակված են (մեծավ մասամբ Փրանսե-
րենից թարգմանությամբ), ունին իրենց մեջ հազարավոր նո-
րակերտ բառեր:

Տախտ եմ այստեղ մի երկու այս կարգի վեպերից քաղված
նորակերտ բառերի մի ցուցակ:

Ա. Տիւմա, Երեք հրացանակիրք, թրգմ. Մ. Մամուրեան,
Ա հտ. (Զմիւռնիա 1871 թ.).

արևնակ (balcon) էջ 28

թթուիկ (piquette) 38

պարծուՆակ «պարծենկոտ» 3
 քառուղի «խաչփողոց» 39
 սրտովին 36, 42
 մտովի 47
 ինքնովին (ինքնիրեն ըսաւ) 48
 որմածակ 50, որմնածակ 76
 գրազող «նամակ գողացող» 50
 տղայակեր «երեխա սպանող կամ ուտող» 63
 դժբախտօրէն «դժբախտաբար» 64, 68
 կանոնապահ «կարգապահ» 64
 հակադէմ «իրար հակառակ» 65
 դիմահարել «դիմադրել» 71
 տեսապէս «տեսականօրէն» 71
 մարմնովին «ամբողջ մարմնով» 71
 սուսերամարտիլ «սրերով կռվել» 71
 զինաթափ ընել 72
 սրաշարժ «արագաշարժ» 72
 դիմակալել «դիմադրել» 73
 վերակեղծել «նմանեցնել» 73
 ռազմապետ 73
 բանացի «բանավոր» 82
 որսորդապետ 84
 սենեկասպայ 85=սենեկասպաս 92
 ուժաթափ 87
 շնչասպառ 87
 նախասենեակ 88
 զայրալիր 88
 բազէակիրթ 89
 անկողնասէր «անաչառ» 92
 լիափ «լիաբուռն» 99
 կահեալ «կահավորված» 101
 գոհարակուռ 102
 պճնազգեստ 102
 թարմաւէտ 103
 նանրասէր 103
 խղճավար (casuiste) 106
 անցախօս (parola) 107
 թխերես «թխադէմ» 124

բռնահարել 131

արևակնեայ «փայլուն աչքերով» 133

լանջանակ «կրծքի զարդ կանացի» 143

ջրափ 159

սպասատուն 163

արդարել «արդարացնել» 169

բանտուոր «բանտարկյալ» 184

նիրհեակ «ննջասենյակ» 190

ընթերցուհի 210

երջանկարար «բարեբախտաբար» 217

անձնովի «անձամբ» 238

Անիծեալն, թրգմ. Մ. Մամուլեան, հտ. Գ. տպ. Զմիւռ.
նիա 1875.

ստագործ «կեղծարար», էջ 75

համաքառարան «encyclopédie» 81

• քայլարկ «այն պատվանդանը, որի վրա կոխելով կառւ
կամ տրամվայ ենք բարձրանում» (հտ. Բ. էջ 80);

Բազմաթիւ են այն բառերը, որոնք առաջարկվեցին այ
կամ այն հեղինակի կողմից, գործածվեցին զանազան գրվածք
ներում, շատերը մերժվեցին (այսինքն անգործածական մնա
ցին), մինչև որ մեկը հաղթեց ու անցավ լեզվի դանձարանը

Բառերի այսպիսի պայքարի համար իբր օրինակ դնում
եմ այստեղ Ա. Տիւմայի «Բօլին» վեպը, թրգմ. Գր. Մսերեան
տպ. Զմիւռնիա, 1872; Այս գրքում ունինք հետևյալ նորակերտ
բառերը.

նորհիւք, էջ 38=այժմ ասում ենք «նորաձևութիւն
moda», մինչ ավելի լավ պիտի լիներ նորոյք:

նորել «նոր ելած», այն է նոր դուրս եկած (եղանակ
ներ) 42.

•
օթել 43=օթեանիլ.

մեքենօրէն 44=մեքենաբար.

հրճիւ 44=հրճվանք.

մահավէր 50=մահացու վիրավորված.

նախերգ 70=նախերգանք

զուգերգ 72 (այժմ չունինք).

մատիտեալ 74 (մատիտով գրված).

այցատոմս 75=այցեստոմս.

առաւօտեայ, օր. առաւօտեայ ժամը ինն էր 89. առաւօտեայ ժամերն 96. այժմ չկա այսպիսի բառ. առում ենք անաւօտեան:

աշխատ չեղայ 90=չաշխատեցի.

ընդ վազ 90=վազելով.

իրութիւն 101=իրողութիւն.

Պայքարի մեջ պարտված բառերից հիշելու արժանի են՝

Կայանակեցիկ «poste restante, նամակ որ փոստում սպասում է հանձնվելու համար տիրոջ» (Հաճեան, Բերայի գիշերներ, Պոլիս 1885, էջ 400).—անշնորհք բառ, որի տեղ այժմ պործածում ենք ցպահանջ:

Սառնոյշ. այս բառը հնարեց կարծեմ Թովմաս Խերզյանը, իբրև «մարոթնի». Թեև կարճ ու ներդաշնակ բառ, բայց մըրցման մեջ հաղթվեց և նրա տեղ անցավ պաղպաղակ, որ փոխ էր առնված գրաբարից, իմաստի դուլզն ձևափոխությամբ:

Լուցափայտ. գերմ. Zündholzchen բառից Թարգմանաբար կազմված. մի ժամանակ գործածական էր, բայց հետո վերացվեց և նրա տեղ տարածվեց լուցկի, որ նույնպես գրաբարից փոխ առին՝ իմաստի փոքր ձևափոխությամբ:

Լուրջ բառալրանագետի պարտականութիւնն է հավաքել այս բոլոր տեսակի նորակերտ բառերը, հիշել նրանց հեղինակը, գործածված տեղն ու ժամանակը, մի խոսքով կազմել հայոց նորակերտ բառերի պատմութիւնը:

Ընդհանրապես մեր մեջ բացասական կարծիք է տիրում նորակերտ բառերի հանդեպ, որոնք անարգական ձևով էլ կոչում ենք «թխած բառ»: Այս բանը ճիշտ է կայանակեցիկ կամ նման բառերի համար, բայց սխալ է ընդհանրապես նորակերտ բառերի մեծ մասի համար. Մեր գրողները բազմաթիվ ընտիր բառեր կազմեցին գիտութեանց բոլոր ճյուղերի համար, ճիշտ ու ճիշտ Թարգմանելով եվրոպական բառերը: Ահա մի համեստ ցուցակ այս կարգի բառերի.

երկաթուղի — chemin de fer

ծանրաչափ — baromètre

ջերմաչափ — thermomètre

ուժաչափ — dynamomètre

երկրաբանութիւն — géologie

հնագրութիւն — paléographie

հնեաբանութիւն — paléontologie

մենագրութիւն — monographie

հեռագիր—télégraphe
 երկրաբանություն—géologie
 քնախոսություն—physiologie
 հոգեբանություն—psychologie
 տիեզերագրություն—cosmographie
 լուսատպություն—phototypie
 սղագրություն—sténographie
 կենդանաբանություն—zoologie
 հարթաչափություն—planimétrie
 մարդաբանություն—anthropologie
 ազգագրություն—ethnographie
 հանքաբանություն—minéralogie
 եռանկյունաչափություն—trigonométrie
 ջրածին—hydrogène
 թթվածին—oxygène
 ձևաբանություն—morphologie
 հյուսվածաբանություն—histologie
 մանրէ—microbe
 մանրէաբանություն—microbiologie
 ախտաբանություն—pathologie

Այս բառերը, ինչպես ասացինք, ճիշտ ու ճիշտ համապատասխան թարգմանությունն են եվրոպական բառերի։ Բայց երբեմն համապատասխան հայերեն բառը մի քիչ շեղվում է բնատրիպից՝ ավելի հաջող կերպով ներկայացնելու համար առարկայի պատկերը։ Այսպես են՝

վիմատպություն—lithographie
 հեռախոս—téléphone
 ռազմագիտություն—stratégie
 բուսաբանություն—botanique
 գեղեցկագիտություն—esthétique
 տնտեսագիտություն—économie
 վիճակագրություն—statistique
 ախտաճանաչություն—diagnostic

Հաճախ հայերեն բառերը իրենց կազմությամբ զերազանցում են համապատասխան եվրոպական բառերից։ Օր.

Ֆրանս. restaurant նշանակում է «ճաշարան» և փոխ է առնված նաև անգլերեն լեզվի մեջ restaurant ձևով։ Բայց իհնչ կազմություն ունի այս բառը։ Ֆրանս. restaurant զերբայ

կամ ածական է և նշանակում է «կազդուրիչ»։ բայն է restaurer «կազդուրել, վերակազմել»։ օրինակ՝ ասում են le vin est un bon restaurant «գինին լավ կազդուրիչ է», Դառնալով գոյական, ստացել է «ճաշարան» իմաստը։ Բայց «կազդուրիչ» և «ճաշարան» բավական հեռու են իրարից։ որքան ավելի լաւ է նշաբան բառը։

Ֆրանս. uniforme ածական է և նշանակում է «միաձև, միատեսակ, միանման»։ իբրև գոյական նշանակում է որոշ իմրի մարդկանց միատեսակ զգեստը, որ ունենեն՝ ավելի կործ ձևով ասվում է форма (նշանակում է պարզապես «ձև»)։ Սթանչելի է հայերեն բառը՝ համազգեստ և տեղիք չի տալիս ոչ մի թյուրիմացության։

Ֆրանս. concert նշանակում է «համամիտ, համակամ, համախորհուրդ լինել իրար հետ»։ միևնույն ժամանակ երաժշտական կոնցերտն է, ուր սակայն «երգ կամ նվագ» նշանակող ոչինչ չկա։ Հիանալի է հայերեն համերգ բառը, ուր ճամ (ընդհանուր համաձայնություն, խումբ) իմաստն էլ կա, երգ (կամ նվագ) իմաստն էլ կա միաժամանակ։

Նանթարգել. Ֆրանկլինի հնարած այն գործիքն է, որով շենքերը պաշտպանվում են կայծակի (շանթի) հարվածից։ Ֆրանս. ասում են paratonnerre, որ կազմված է parer «կասեցնել» և tonnerre «որոտում» բառերից։ Անգլ. նույնը կոչվում է lightning-rod, որ կազմված է lightning «փայլակ» և rod «ձող» բառերից։ Ռուսերեն էլ ասվում է громоотвод, որ կազմված է гром «որոտում» և отвод «հետ դարձնել» բառերից։ Բայց շանթարգելը ոչ որոտումն է արգելում և ոչ փայլակը։ Ավելի լավ է իտալ. parafulmine, որ կազմված է fulmine «կայծակ» բառից։ Հիանալի է հյ. շանթարգել թե՛ իր կարճությամբ, թե ներդաշնակությամբ և մանավանդ իմաստի ճշտությամբ։

Ֆրանսերեն ասվում է vermicelle, որ փոխ է առնված իտալերեն vermicelli հոմանիշից։ Ֆրանսերենից էլ փոխ է առնված ուրիշ լեզուներով։ ծանոթ ուտելիղենն է։ Բուռն նշանակությունն է «փոքրիկ որդեր»։ Այսպիսի անախորժ իմաստ կարելի էր տալ որևէ ուտելիղենի...։ Հայերենում (արևմտահայերը) սարքեցին քելահայս, որ կազմված է քել և հայս «խմոր» բառերից։ Բոլորովին ճիշտ բացատրություն, բայց և այնպես՝ չմնաց։

Ֆրանս. journal նշանակում է բուռն «օրական» և հատկացվել է «օրագիր կամ լրագիր» իմաստին։ Սա դեռ տանելի է։

Բայց նույնը դարձել է անգլ. journal, որ նշանակում է «շաբաթաթերթ, ամսաթերթ», և հակասում է «օր» գաղափարի: Հայերենը շատ հարմար ձևով կազմել է «օրագիր, օրաթերթ լրագիր, շաբաթաթերթ, երկշաբաթաթերթ, ամսագիր, ամսաթերթ, հանդես» բազմատեսակ բառերը:

Ֆրանս. droit նշանակում է 1. աջ (կողմը), 2. ուղի, ուղղակի. 3. իրավունք. 4. իրավաբանություն, իրավագիտություն:—Այս չորս գաղափարները, որոնք շատ տարբեր են իրարից, արտահայտվում են ուրեմն միևնույն բառով: Տարօրինակ է հատկապես վերջինը, որի դեմ հայերենը ոչ թե մի այլ միաժամանակ երկու բառ ունի, և երկուսն էլ ունին գիտական բառերի բնույթ, մինչդեռ ֆրանսերենը սովորական բառի ձև ունի:

Ֆրանս. vélipède նշանակում է «հեծանիվ»: Անցյադարի վերջին տասնամյակին հնարվեց ճամբորդական այս գործիքը: Ֆրանսիացի հնարիչը հնարեց նաև այս անունը, որ կազմված է երկու լատին բառերից և նշանակում է «արագ ոտք» Բայց Բնչ անհարմար անուն. Այդ անունը կարելի էր տա նապաստակին կամ մի ուրիշ արագընթաց կենդանու: Գերմաներեն կոչեցին նախ Rad «անիվ», որ նույնպես անհարմար էր ավելի հարմար եղավ Fahrrad «ճամբորդելու անիվ»: Սակայն շատ ավելի հարմար եղավ հյ. հեծաճիւ «մի անիվ, որի վրա հեծնելով գնում են»:

Շատ լավ են դուրս գալիս այն բառերը, որոնց երկրորդ եզրը միավանկ է. ինչպես պետ, պաշտ, կազմ, տիպ, նա Սրանցից ունինք՝

Գետ. — կայարանապետ, ոստիկանապետ, ճաշարանապետ, զերասանապետ, արարողապետ, զրադարանապետ, մատենադարանապետ, միապետություն, մեծապետական, նահանգապետ, արհեստապետ, ոսկերչապետ, խմբապետ, խմբագրապետ ևն:

Գաշտ.— բնապաշտ, ձևապաշտություն, իրապաշտական, հոգեպաշտ, գաղափարապաշտ, անկապաշտ ևն:

Կազմ.— ամրակազմ, թուլակազմ, տկարակազմ, անկազմակերպ, կազմակերպիչ, կազմակերպչական, կազմարար, կազմատուն, կաշեկազմ, թղթակազմ, լաթակազմ, փառակազմ, կազմալուծել, կազմախոսություն, նրբակազմ, փափկակազմ ևն:

Տիպ.— տպածո, տպածոյա վաճառ, տպել, տպարան, տպարանապետ, տպագիր, տպագրական, տպագրատուն, տպակետիպ, խմբատիպ, զնկատիպ, տողատիպ, տպարանական, տպավորիչ, արտատպել, արտատպություն ևն:

Նաւ.— առագաստանավ, բեռնանավ, ականանավ, հակասկանանավ, ցոկանավ, փոխադրանանավ, ռազմանավ, շոգենավ, շոգենավակ, մարտանավ, հաժանավ, սուզանավ, օդանավորդ, նավախումբ, նավամատուլց, նավային, նավաշինություն, նավաշինարան, նավապաշարում, նավավարձ, նավարան, նավարշով ևն:

Ավելի կարճ և ավելի գեղեցիկ են դուրս գալիս բառերը, երբ երկրորդ եզրը միավանկ լինելով հանդերձ ձայնավորով է սկսում. ինչպես ախտ և երգ: Առաջինով ունինք բազմաթիվ բշկական բառեր. ինչ. թոքախտ, ալտուցախտ, գեղձախտ, հնդախտ, հյուծախտ, հյուծախտավոր, շաքարախտ, ծովախտ, շքնախտ, շնախտաբույժ, ֆրանկախտ ևն: Երկրորդից երգի կամ բանաստեղծության բազմաթիվ տեսակներ. ինչ. մեններգ, սիրերգ, ցայգերգ, թատերգություն, դուցազներգություն, հովվերգություն, քայլերգ, համերգ, խմբերգ ևն:

Երբ նկատի առնենք այս բոլոր տեսակի հին, միջին ու նոր, գրական թե՛ գավառական բառերը, այն ժամանակ կարող ենք ասել, որ նոր գրական լեզուն իր հարստությամբ գերազանցեց նույն իսկ գրաբարը:— Ահա նոր լեզվի առավելությունը:

Այստեղ ուզում եմ կատարել հայերեն բառերի մի ամփոփ վիճակագրություն:

Մեր ամենից կատարյալ բառարանն է Վեր Բառագիրք Հայկազեան լեզուի», հտ. Ա և Բ, Վենետիկ 1836—7, աշխատաբերություն հավիտենական հիշատակաց արժանի Հ. Գ. Ավետիքյանի, Հ. Խ. Սյուրմեյանի և Հ. Մ. Ավգերյանի: Այս աշխատությունը, որով հայ ազգը կարող է պարծենալ բոլոր եվրոպական առաջադեմ ազգերի առաջ, պարունակում է գրաբարի բոլոր բառերը անխտիր, մասամբ նաև միջին հայերենի բառերը: Ամեն մի բառի դեմ դրված են բացի հունաբեն, լատիններեն, տաճկերեն հոմանիշներից, բազմաթիվ վկայություններ, որոնց տեղերն էլ նշանակված են ճշտիվ: Դրված են նաև նույն բառով կազմված բազմաթիվ ոճեր և դարձվածքներ: Ամբողջի համառոտությունն է Առանձն բառարանը (առանց վկայությունների), որի երկրորդ աղագրության մեջ (1865 թ.), ըստ հրատարակիչների հայտա-

ընդունելու, «յաւելաք բառս աւելի քան զհինգ հազար և ոճս քանից սազումս»:

Ինչպես մեծ Հայկազյանը, նույնպես և Առձեռնը, թեև սպազրական արվեստի կողմից անթերի գործ, բայց բառերի շարակարգութեան մեջ մի փոքրիկ անհարմար կողմ ունին: Այդ այն է, որ շատ անգամ միեկնույն բառի տարբեր իմաստները կամ առումները իբրև տարբեր բառեր են դրված: Այսպես օրինակ՝ Առձեռնում կազմած. «պատրաստ» և կազմ գյ. «կազմուածք» իբրև տարբեր բառեր են հիշված: Ըստ այսմ երկերկու անգամ են հիշված բաւական, բիրեղ, բարեխօս, արդի, բոլորակ, սառչիմ, գերազանց, դիւրահմար, դոնբաց, եկ, եղջիր, երևոյք,—երեք երեք անգամ են հիշված դաշն, դէպ, եթէ, երբ, կշիռ, նուպ, միմչև, ուստի, չափ.—4 անգամ հիշված է արդեօք.—5 անգամ հիշված են վարել և յառաջ. իսկ զի բառը հիշված է 6 անգամ: Պատկառեմ և պատկառիմ բայերը երկու տարբեր տեղերում հիշված են երկու անգամ. և այսպես շատ օրինակներ:

Մի ուրիշ անհարմար կետ էլ այն է, որ միեկնույն բառի տարբեր գրչությունները հիշված են առանց որոշ նշանի, և ընթերցողին է մնում զուշակել այդ: Այսպես օր. աստուածապետական և աստուածպետական, խնջոյք և խնճոյք, բաժակ և բարժակ, բարէագգի և բարիագգի, նժոյգ և նշոգ են:

Դուրս գցելով այս տարբեր գրչությունները և տարբեր առումները, հաշվեցի Առձեռն բառարանը ամբողջ և գտա 56,410 բառ: Այս է մեր հին մատենագրութեան ամբողջ հարստությունը:

Եթե հանենք սրանից 5000 բառ, դուրս կգա 51,400, որ է Նոր Հայկազյանի բառերի քանակը:

Հայերեն լեզվի առաջին և հնագույն վիճակը՝ սրսպյան շրջանի հայերենն է: Թեև Վիեննայի Միլիթարյանստը կազմել են մեսրոպյան շրջանի Համարարեառը (տես էջ 93) և գիտեն ճիշտ ու ճիշտ հայերեն բառերի քանակը այդ շրջանում, բայց որևէ տեղ ոչինչ չեն հրատարակած այդ մասին: Ես, օգտվելով Նոր Հայկազյան բառարանի վկայություններից և բառարանի իմ օրինակի վրա, լուսանցքում գծեր քաշելով հաշվեցի նաև մեսրոպյան շրջանի բառերը և գտա 15,471 բառ:

Այս թիվը ճիշտ չի ներկայացնում մեսրոպյան շրջանի հայերենի հարստությունը: Եվ ահա թե ինչու:

1. Հայկազյան բառարանի հորինման ժամանակ գիտու-

թյան պահանջները տարբեր էին: Բառարանի հեղինակները թեև կարող էին, բայց ավելորդ էին համարած ամեն անգամ առ բառի ամենահին (մեսրոպյան) վկայությունը. այնպես որ շատ անգամ պատահում են բառեր, որոնք թեև մեսրոպյան են, բայց Հայկազյան բառարանում մեսրոպյան շրջանից վկայություն չունին: Այսպես օրինակի համար մսիլ, մրսիլ Հայկազյանում վկայություններ ունին Յհ. կթ. Սարգ. յուդ. Բ և Ոսկիփ. անուններով. բայց չկա հնագույն մեսրոպյան վկայություն՝ Ոսկ. փիլ. 456. «Եթէ ցուրտ մսէր զմարմինն»: Եպերանք բառի դեմ կան վկայություններ՝ Յճխ. Փիլ. իմաստ. և լին. Նար. լմբ. պտրդ. անուններով. ոչ մեկը մեսրոպյան չէ. մինչդեռ այդ շրջանից ունինք Վեցօր. 48 (Արդ որչափ պատճառս եպերանաց պահեալի յինէն). Եփր. ել. 191 (Բարձցէ զեպերանսն յայմանէ, որ արդարութեամբն ինչ քեաց զվրէժն). Թզ. 431. Պարոտակ բառի դեմ ՆՀԲ ունի 7 վկայություն (Պրպմ. Նիւս. Պիտ. Բրս. արբեց.) բայց պակասում է Կոչ. 228 մեսրոպյան վկայությունը (Կաւ դանգեալ՝ աչաց պարուտակս և առագաստս և ճաճանչս ծնանէր): Այսպես են նաև սահմի, քաղոց, օշինդր, փար (մեղվաց), բաջաղիլ, բագմանոյլ, եթեր, դառնաթոյն, խայտարղետութիւն, կոտն ևն ևն*):

2. Կան մեսրոպյան բառեր, որոնց վկայությունը գիտե Հայկազյան բառարանը, բայց այդ վկայությունը դնում է ոչ թե այդ բառի, այլ մի ուրիշ բառի տակ: Օր. միախորհ վկայված է միաշունչ բառի տակ (Ազաթ.):

3. Կան բառեր, որոնք մեսրոպյան շրջանից վկայություն չունին, բայց նրանցից կազմված մի ուրիշ բառ վկայված է: Օր. մսավանառ վկայված չէ, իսկ մսավանառանոց վկայված է (Եզնիկ). յեսան չէ վկայված, յեսանասուր վկայված է (Եզնիկ. Ե. 1): Այսպես են նաև շոայլ և շոայլամիտ, ոզոր և ոզորածեծ, ոջիլ և ոջլակեր, որջլալից, մսակեր և մսակերութիւն, տանձ և տանձի, վաղր և վաղրաւոր, որքին և որքինոտ, միաւորական և միաւորականութիւն, միատուն և միատնութիւն, սերեկ և սերեկիլ, խազմ և խազմագործ, խազմարար, դեղին և դեղնութիւն են: Մինչև իսկ մեսրոպյան շրջանից վկայված է մտայօժարութիւն, բայց բնավ չէ իսկ նշանակված մտայօժար:—Ձեական ճըշտությունը պահելու համար ես իմ հաշվի մեջ առել եմ միայն այն բառերը, որ ՆՀԲ նշանակել է իբրև մեսրոպյան:

*) Տես իմ Արմ. բռ. հո. է, էջ 6:

4. Ընդհակառակը ՆՀԲ իբր մեսրոպյան է վկայում մի քանի այնպիսի բառեր, որոնք այնպես չեն. ինչ աստուածային, գերաքաջ, կաւատութիւն ևն: Նախորդ պատճառաբանութեամբ ես առաջին երկուսը հաշվել եմ, բայց դուրս եմ վտարել երրորդը, որ հայտնապես արաբերեն բառ է և գործ չունի Ե դարում:

5. Վերջապես 15,471 թվի մեջ չեմ մտցրել այն բառերը, որոնք ներկայացնում են միայն գրչութեան տարբերութուն: Այսպես չեմ հաշվել ավշիմ և ավշութիւն, քանի որ հաշված եմ ավշիմ և ավշութիւն:

Բայց այս չէ հայերենի ամբողջ հարստութիւնը:

Ձանազան պատճառներով Հայկազյանի հեղինակները չեն կարողացել բառաքաղել բոլոր հայերեն երկերը: 1) Դուրս են մնացել նախ այն բոլոր երկերը, որոնք դեռ չէին հայտնաբերված այն ժամանակ: 2) Նույն իսկ ծանոթ երկերից չեն դուրս բերել այն բառերը, որոնց ընթերցվածը անստույգ կամ իմաստը անհայտ են համարել: 3) Օգտագործված չեն մեր 25,000 ձեռագրերի հիշատակարանները և 2000-ից ավելի արձանագրութիւնները:

Իմովսանն լրացնելու համար այս թերին, ես կարգադրեցի ամբողջ մեր տպագրյալ մատենագրութիւնը և հավաքեցի 2000 բառ, որ մուծել եմ իմ Արմատական բառարանի մեջ շնորագիտ բառեր՝ անունով: Բայց այս գործը պետք է դեռ շարունակել և հավաքել մնացյալները*): Հիշենք օր. մատնադեղն թթոյլ, սկարձ (գրիչ): յիշատ, 1575 թվից (Թորոս աղբ. Բ. 258), ջրակորոյս Միխ. ասոր. Ա. տպ. 465=Բ տպ. 464, քերապարզ լավ չքամված Միխ. ասոր. Բ տպ. 497,

Պետք է հավաքել միջին հայերենի բառերը, ինչ որ շատ փոքր չափով է միայն կատարված:

*) Լսել եմ որ Վենետիկի Միքիթարյանները պատրաստել են տպագրութեան համար Առձեռն բառարանի երրորդ հրատարակութիւնը, ուր ավելացրել են 25,000 բառ: Լսել էի նաև, թե այս հրատարակութիւնը պատրաստողը եղել է Ալիշանը: Բայց ահա ինչ ենք կարդում Հ. Ս. Երեմեանի կազմած Շնորհագրութիւն Հ. Ալիշանի շարադրութեան մեջ (տպ. Վենետիկ 1902, էջ 170). «Առձեռն Բառարան.— Ծանօթ Առձեռն Բառարանէն պակաս(ող) հազարաւոր բառեր հաւաքած է (Ալիշան) իր ամենօրեայ կարգացած, քննած և ուսումնասիրած, պատմական, կրօնական, և այլ անհամար անտիպ նախնեաց գործերէն: Պակասաւոր կը համարուի այս գործս, այն պատճառաւ որ Հ. Ալիշան իր հաւաքած ամէն բառերու աղբիւրներն չէ նշանակած»:

Վերջապես պետք է հավաքել հայերենի նորակերտ բառերը, որոնց ճիշտ թիվը հայտնի չէ: Իմ Արմատական բառարանի մեջ ես հավաքել ու մուծել եմ միայն 4050 նորակերտ բառ. այս թիվը շատ ու շատ մեծանալու կարիք ունի:

Սակայն գրաբարի 56,410 բառերը բոլորն էլ ընդունված չեն մեր նոր գրական լեզվի (աշխարհաբարի) մեջ: Չեն գործածվում պարսկական, հունական, ասորական և մանավանդ երրայական և արաբական ավելորդ փոխառություններ: Չեն գործածվում բազմաթիվ հնացած ձևեր և ճամարտակ ածականներ, որոնք սիրում էին գործածել մեր միջնադարյան հեղինակները: Դուրս հանելով Առձեռն բառարանից այս բոլորը, գտա, որ Առձեռնի 56,410 բառերից աշխարհաբարում գործական են միայն 17,488 բառ, որ անում է գրաբարի բառամթերքի 31⁰/₁₀: Սրա վրա պետք է ավելացնել 1) նորակերտ բառերը, 2) գավառական այն բառերը որոնք ընդունված են արդի գրական լեզվի մեջ և վերջապես 3) այն օտար բառերը, որոնք նույնպես քաղաքացիություն են ստացած մաքուր գրական աշխարհաբարում: Այս երեք կարգի բառերի քանակը դեռ հայտնի չէ: Նրանց բոլորի գումարը պիտի ներկայացնի աշխարհաբար գրական լեզվի բառամթերքի էլ գումարը*):

Այսպես հայերենը նորագելուց և կազմակերպելուց հետո, հարկավոր էր այս նորակերտ լեզուն տարածել վերևից ներքև և ուսման ժողովուրդի էլ սեփականությունը դարձնել:

Ի՞նչ միջոցի գիմեցին մեր գործիչները սրա համար: Լեզվի տարածման միջոցներն եղան դպրոցը, լրագրությունը, թատրոնը, երգերն ու վեպերը:

Ազգային ժողովրդական դպրոցների հիմնադիրն է եղել

*) Մեր Ազգեմիտայի Լեզվի ինստիտուտը կազմում է արդի գրական հայերենի մեթոդական բառարանը: Առայժմ հավաքել են 90,000 բառ, որից պետք է դուրս հանեն 1) խորթ կամ անգործածելի գրաբար բառերը, 2) անավոր նորակերտ բառերը և 3) քաղաքացիության իրավունք չստացած օտար բառերը: Այս աշխատանքը կատարելուց հետո միայն կարող պետի լինենք իմանալ արդի հայ գրական լեզվի բառերի ճիշտ թիվը: (Շուրջ 60,000):

Շնորհք ամիրան, որ 1790 թվին առաջին անգամ բաց է արել Պոլսի զանազան թաղերում առաջին հայ վարժարանները և մի դպրոց էլ աղջկանց համար: Այս բոլորը իր ծախսով: Այնուհետև այնպես արագ տարածվեց ուսումնական գործը, որ Պոլսի բոլոր 40 հայաբնակ թաղերը ունեցան մի երկսեռ, կամ մի քանիսն էլ արական և իգական երկու դպրոց: Այնպես որ ժողովրդում Պոլսի հայոց թաղային դպրոցների գումարը 53 էր, չհաշվելով մասնավոր դպրոցները և երկու կամ երեք միջնակարգ դպրոցները:

Լրագրությունը մեծ զարկ է ստանում: Սկսելով 1840 թվից, տարուց տարի շատանում են հայ թերթերը թե՛ Պոլսում և թե Զմյուռնիայում: Նրանք աշխատում են հետզհետե մաքրել, պատրաստել ու տարածել նոր գրական լեզուն: Սրանցից նշանավոր են՝ Զմյուռնիայի Արշալոյս Արարատեանը (1840—1886), եվրոպական անվան արժանի մի թերթ, որ առատ թղթ-թակցություններ ուներ ամեն մի հայ գաղութից, սկսած Զինաստանից մինչև Ավստրիա, և այս բոլոր երկիրների մեջ ցրված հայոց համար իբր մի կապ էր ծառայում.— Վենետիկի Բազմավեպը (1843-ից մինչև այժմ),— Պոլսի հայոց պատերաբարանի պաշտոնաթերթ Մուրհանդակը (1846), որ ապա կոչվեց Հայաստան և վերջն էլ Մասիս: Այս վերջինը (Մասիս) հայ մտքի մեծագույն աշխատանոցը դարձավ. այնտեղ ստեղծվեցին, առաջարկվեցին, քննադատվեցին, կազմվեցին և քաղաքացիության իրավունք ստացան բազմաթիվ հայերեն նոր բառեր, գիտական, գրական, ուսումնական ու հասարակական կյանքի վերաբերյալ բառեր, պաշտոնական լեզվի դարձվածքներ, և եթե այսօր հայերս ունինք քիչ թե շատ մշակված լեզու, կանոնավոր գիտական ու պաշտոնական լեզու, ապա այդ բանում զգալի դեր է խաղացել «Մասիսը»:

Թատերական ներկայացումները սկզբում տեղի էին ունենում շատ սահմանափակ շրջանում, այս կամ այն հարուստի տանը՝ իբրև ընտանեկան զվարճություն, կամ դպրոցներում՝ իբրև աշակերտական զբոսանք: 1820-ական թվերին Տփղիսում, Ներսիսյան դպրանոցի դահլիճում կազմակերպվել են հայերեն ներկայացումներ: 1836 և 40-ական թվերին արդեն կանոնավոր ներկայացումներ էին տեղի ունենում նույն քաղաքում (տե՛ս Տեղեկ. Ակադ. 1946, № 2, էջ 90—91): Պոլսում առաջին կանոնավոր հայկական թատրոնը հիմնվեց 1858 թ.: Այնուհետև թատ-

րոնը դարձավ հայ աշխարհաբար գրական լեզվի տարածման գլխավոր միջոցներից մեկը՝ հատկապես մեծ քաղաքներում:

Հետաքրքրական է երգի դերը: Սկզբում հայերը երգում էին կամ եկեղեցական գրաբար շարականներ ու տաղեր և կամ թուրքերեն աշուղական երգեր: Գյուղերում կային նաև հայերեն բարբառով ժողովրդական երգեր ու պարեր, շատերը գուտ հայկական եղանակներով: Սրանց հնագույն նմուշն է Կոռնկը, որ 300 տարվա կյանք ունի: Գրական աշխարհաբար լեզվով երգը սկսեց 19-րդ դարի կեսից: Պոլսում, մեր բանաստեղծները և գրական գործիչները սկսեցին գրել «Ազգային երգեր», որոնց եղանակները հորինում էին հայ երաժիշտները, երբեմն էլ փոխ էին առնում եվրոպական ժողովուրդներից: Դպրոցի և աշակերտության միջոցով ազգային երգը մտավ տուն և հայ ընտանիքների սիրելի զբոսանքը դարձավ:

Ինչպես հայերեն բառ սովորելը մոլորթյուն էր դարձել Պոլսում և ամեն աշակերտ ծոցին ուներ իր բառատետրը, նույնպես եղավ և երգը: Ամեն աշակերտ ուներ իր ծոցի երգա-րանք: Երգում էին թե արևմտյան և թե արևելյան գրական բարբառով երգեր: Ահա իմ պատանեկության ժամանակի սովորական երգերի ցուցակը.—

Ակոռիին մեծ կարասին բոլորտիքն են բազմեր

Անի քաղաք նստեր կուլայ

Ազնիւ ընկեր, մեռանում եմ.

Ազատն Աստուած այն օրից

Առ ընկալ է գիրկդ մայրդ Հայաստան

Արիք, Հայկազունք, յառաջ ընթանանք

Ախ Հայաստան, սիրտս ու հոգիս

Առտուն կանուխ թէ ելլենք, քաղցր վաստակը գալտին,

Գիշեր ցորեկ կը հառաչեմ ախ օրիորդ քու սիրոյդ

է՛ր հեռանա քո մայրենի աշխարհից

Թէ իմ ալեոր հերքս սենային

Թէ իմ հայրենեաց քնար սգաւոր

Թէ հայրենեաց պսակադիր Գողթնի քնարք լոեր են

Ի բիւր ձայնից բնութեան շքեղ

Իմ հայրենեաց հոգի Վարդան, հոգիս հոգուդ եղնի զուրպան.

Իմ սիրելի գաւազունքս կթափառին օտար աշխարհ

Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ, դու գարնան սիրուն թռչնակ

Կռունկ, ուսալի կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ

Հայաստան, երկիր դրախտավայր
Հայրենեաց սիրով վառված վեհ սրտեր
Հեռացել եմ իմ մայրենի աշխարհից
Ձայն տուր, հվ ծովակ, ինչհետև լուում ես
Մայր Արաքսի ափերով

Մնացես բարեալ, սէր իմ սէր, հրաւէր մարտին որոտաց
Ո՛հ ինչ անուշ և ինչպէս զով
Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու
Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան,
Ցուրտը փչեց, ձմեռ սաստիկ

Անցնում ենք վեպին: Մեր գործիչները տեսան, որ կրոնական, բանաստեղծական, ուսումնական և առհասարակ միջակից բարձր նյութերը հետաքրքրական չեն ժողովրդի համար: Հասարակ ժողովուրդը սիրում է վեպը, գրական արժանիքից թերևս զուրկ, բայց արկածներով, դավադրության, դողության, հրդեհի և սպանության դեպքերով լի վեպը, որ ինքը իրան է կարդալ տալիս: Եվ սկսեցին թարգմանել Ֆրանսիական սովորական վեպերը: Մի ամբողջ գրականություն հայերենի վերածվեց: Ժողովուրդը կարդաց, լսեց այդ վեպերը անհուն հետաքրքրությամբ: Ընթերցանությունը սլահանջ դարձավ և այդ ընթերցասիրության արդյունքն եղավ աշխարհաբար գրական հայերենի համատարած ուսումը:

Առանձին ուսումնասիրության նյութ է կազմում այս կարգի վեպերի թարգմանության և թարգմանիչների պատմությունը: Հիշենք նշանավոր թարգմանիչներից Իւթիւճեան, Տետեյան, Զիլինկիրյան, և բոլորից ավելի Մամուրյան: Այս վերջինը իրավամբ գրավում է այդ թարգմանիչների մեջ առաջնակարգ տեղը: Ինքը միայն ավել է ժողովուրդին 58 հատոր թարգմանություն, որոնց ցանկը հետևյալն է:

Վոլտէր.—Չադիգ, Ֆիլդին, Միկրո-Մեղաս, Ժան և Կօլէն, Ճերմակ ու սև:

Գէթէ.—Վէրթէր (2 տպ.):

Բոմոն.—Մենաստանի աղօրին:

Բոմարշէ.—Սէվիլի սափրիչը:

Էսփէն Սիւ.—Գաղտնիք Բարիզի (8 հատոր):

Ալ. Դիւմա.—Երեք հրացանակիրք (3 հտ.), Գառն տաքի ետք (4 հտ.), Գրաժլոն Դերակոմս (12 հտ.), Ամօրի:

Վալտէր Սկօտ.—Իվանօէ (3 հտ.):

*** արբա.—Անիծեալն (4 հտ.):

Իկ. Մարվէլ.—Ամուրիի մը երազները:

Ժիւլ Վէռն.—Աշխարհի շրջանն 80 օրուան մէջ, Խորհրդա-
ւոր կղզի (3 հտ.):

Շանֆլէօրի.—Մանկտիք:

Ժ. Գլասկօ.—Սիպերիականի մը յիշատակք:

Օնէ.—Կարապի երգը:

Կորբէն.—Բերուզակ:

Արաբական հազար ու մէկ գիշերներ (6 հատոր):

Մյուս շատ նշանավոր գործերից են Վիկտոր Հյուգօյի
Քշվառները (10 հատոր), որ Թարգմանեց Չիլինկիրյանը (Զմյուռ-
նիս) և Էօթեն Սյուրի Թափառական հրեան (4 հատոր), որ Թարգ-
մանեց Իւթիւճեանը (Պոլիս):

Գրական այն շարժումը, որ նկարագրեցինք, մեծ մասամբ
կատարվում էր մեր արևմտահայ հատվածի կողմից. բայց նրան
անմիջական բաժնեկից էր նաև մեր արևելահայ հատվածը: Այն
ժամանակ մեր երկու հատվածների միջև չկար այնպիսի ան-
ջրպետ, ինչպիսին առաջացավ շատ ավելի ուշ՝ Գալիցիայան
ռեժիմի ժամանակ: Արևելահայերը երկար ժամանակ օգտվեցին
արևմտահայոց գրականությամբ, գործածելով այն թերթերն ու
գրքերը, որ հրատարակվում էին Պոլսում, Զմյուռնիայում կամ
Վենետիկում, մեծ մասամբ գրաբար: Ռուսահայոց առաջին
գլորոցը բացվեց 1810 թվին. դա Աստրախանի Աղաբաբյան
վարժարանն էր, որի վարիչն ու հայկարան վարժապետն էր
պոլսեցի նշանավոր վարժապետ Սերովքե Պատկանյանը: 1816-ին
բացվելով Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանը և 1824-ին Տիգրիսի
Ներսիսյան դպրանոցը, արևելահայերը ունեցան ընդամենը 3
վարժարան: Արևելահայ գրական գործիչները կարող էին ընդունել
արևմտահայ գրական լեզուն, որ արդեն պատրաստ էր, և փոքր
աշխատանքով հարմարեցնել արևելահայ ժողովուրդի լեզվական
պահանջներին: Բայց այդպես չեղավ: Նրանք ստեղծեցին մի
ուրիշ գրական լեզու, որի հիմքը Երևանի բարբառն է և որի
հեղինակն է համարվում Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանի
ուսանողութունը: Այստեղ ամեն կողմից հավաքված հայ աշա-
կերաները սովորական գործածության մեջ հետզհետե կոկում
են իրենց լեզուն, մասնավորը տեղի է տալիս ընդհանուրին և

կամաց կամաց այդ կռկված մաքուր լեզուն դառնում է խոսակցական ընդհանուր լեզու նույն դպրոցի սաների մեջ։ Այստեղ աշխատանքը տարվեց ճիշտ այն ձևով ու ծրագրով, ինչպես արևմտահայ գրականի համարը—Քերականությունը վերջվեց բարբառից, օտար բառերը վտարվեցին և հայերեն բառերը վերածվեցին իրենց գրաբար ձևին։

Արևելահայ լեզվի առաջին նսուշները տեսանք արդեն վերևում։ Մաքուր գրական լեզվի առաջին օրինակին է Կղեոպատրա Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» (Պետերբ., 1788), Լվիւլի ուշ են «Համառօտ քննութիւն քրիստոնէական հաւատոց» (Մոսկուա 1831), «Աւետարանի ճշմարտութեան և գօրութեան համար» (Շուշի 1833), և վերջապես Սաղմոսի Թարգմանությունը (Չմյուռնիա 1843)։ Ըրոյն էլ մաքուր գրական արևելահայ լեզվով։

Հազարյան ճեմարանի ուսանողները ճեմարանն ավարտելուց հետո անցան Դորբատ. այստեղ գերմանական ուսանողների օրինակով կազմեցին ուսանողական ընկերություն և ուսանողական եռանդով տոգորված սկսան երգել ուսանողի կյանքը, սեր, գինի և հայրենիք։ Թեև երգերի մեծ մասը Թարգմանական էր և գրական տեսակետից չուներ առանձին արժանիք, բայց նրանք այն մեծ արժանիքն ունէին, որ արևելահայոց առաջին աշխարհաբար տաղերն էին՝ գրված այն մաքուր գրական լեզվով, որ պատրաստվել էր Հազարյան ճեմարանում։ Այս երգերը տարածվեցին հայոց մեջ, ոմանք մինչև իսկ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս, ինչպես է Գևորգ Իսղոխյանի պեղեցիկ «Ծիծեռնակ»-ը, և իրենց հետ տարածեցին տրևելահայ գրական լեզուն։

Արևելահայ առաջին թերթը եղավ Տիգրիսի «Արարատ»-ը 1850 թ. (չհաշվելով «Կովկաս» պաշտոնաթերթը՝ 1846 թ., որի լեզուն գրաբար էր)։ «Արարատ»-ը շատ կարճ կյանք ունեցավ. նա դադարեց 1851 թվին, բայց գրականության հիմքը արդեն դրված էր։

Հայերենի նորոգության պատկերը նույն կամ նման է նոր հունարենին։

Հույներն էլ շատ կողմերով մեզ բախտակից ժողովուրդ են եղել։ Նրանք էլ ունեցել են շատ հին և շատ ճոխ լեզու և գրականություն (հելլենական շրջան, որ համապատասխանում է մեր մեսրոպյան գրաբարին և հին մատենագրության)։ Այս

լեզուն տեղի տվեց ապա բյուզանդական հունարենին (որ հաճապատասխանում է մեր միջին հայերենին և կիրիկյան գրականության)։ Բյուզանդական հունարենն էլ մեռավ, ինչպես մեր գրաբարը։ Հույները ընկան տաճկական տիրապետության տակ. Փոքր-Ասիայի հույները կորցրին իրենց մայրենի լեզուն¹ և թուրքախոս դարձան, ճիշտ ինչպես մերոնք։ Բայց գրագետ և ուսումնական հույները երբեք չլքեցին իրենց հին լեզուն և շարունակ գրում էին իրենց հին հունարեն լեզվով, ինչպես մերոնք գրաբար։ Կարիք հղած դեպքում միայն դիմում էին ռամիկ լեզվին և նույն իսկ ռամկական հունարենը ատողները հին հունարեն գրքերը ռամկորենի վերածեցին։ Այսպես Նեոֆիտոս Դուկասը Թարգմանեց Թուկիդիտեսը ռամիկ լեզվին, Նոր հույները ուղեցին մեզ նման վերանորոգել իրենց լեզուն և խոսակցական ռամիկ լեզուն մաքրելով ու կոկելով հին հունարենի օրինակով՝ ստեղծեցին նոր հունարեն գրական լեզուն։ Առաջին անգամ, ԺԸ դարի վերջերը և ԺԹ դարի սկիզբը Ադամանտիոս Փորայիս (1748—1833) զմյուռնիացի նշանավոր հելլենագետը հին հունարենի և ռամիկ խոսակցական լեզվի միջին ճանապարհը գտավ։ Նա վտարեց ռամիկ լեզվի միջից բոլոր օտար (թուրքերեն) բառերը և նրանց տեղ դրավ հին հունարեն բառեր, որոնք քաղում էր բոլոր դարերի հունարենից։ Այսպես նա կազմեց նոր հունարեն գրականության գրադուլը։ Բայց նա շատ էր հարած ռամիկ լեզվին և եթե իր բառարանը հին հունարենից էր, քերականությունը մեծ մասամբ ռամիկ էր։ Այս պատճառով նա շատ հակառակորդներ ունեցավ։ Իր հաջորդները սովելի մաքրեցին լեզուն՝ քերականությունն էլ հնին մոտեցնելով։ Ավելի ուշ, Ալեքսանդրոս Մուցցոս բանաստեղծը (ծն. Պոլիս 1802 թ. 1864 թ.) ավելի զարգացրեց գործը և նոր հունարենը հին հունարենի վրա ձևելով՝ կազմակերպեց նոր գրական լեզուն (Այտն. Քնն. քեր. 290—1)։

Այս է միակ ճանապարհը բոլոր այն ժողովուրդների համար, որոնք թուրքերի իշխանության տակ խավար ու հետաձայն վիճակի հասած, ունին իրենց ձեռքին ազգային մի մեռած լեզու և իրենց ետևում մի հին ու ճոխ գրականություն, և ազգի գոյացման ժամանակ զարթնելով իրենց դարավոր քնից՝ ուզում են ստեղծել իրենց համար նոր և ազգային առաջադեմ գրականություն։

Այնուամենայնիվ, մեր նոր գրական լեզվի նման՝ նոր հունարենն էլ (թեև մեր գրականից ավելի հնաձև և ավելի մոտ

գրաբարին) երբեք չհասավ և չէր էլ կարող հասնել հին հունարենին: Բայց և այնպես նա էլ դարձյալ ուսմիկ և տգետ հունի համար դժվարահասկանալի լեզու է (գրաբար է), ինչպես մեր գրական աշխարհաբարը ուսկախոս անգրագետ հայի համար:

Եվրոպացիք շատ չեն հասկանում այս երևույթը. և մեր (ինչպես և հույների) արարքը բանական չեն համարում, նրանք կարծում են, թե գրական լեզուն պիտի լինի ուղղակի ժողովրդական խոսակցական լեզուն, ընդունելով որևէ բարբառ. օտար բառերի (և ոճերի) մաքրագործումը անտեղի է իրենց համար. հին բառերի վերանորոգումը նշանակում է հին լեզվի նորոգումը նոր բերանների մեջ:

Բայց եվրոպացիք թուրքերի հպատակության տակ չեն գտնված. հետևաբար և չեն գտնված այն սոսկալի դրության մեջ, ուր գտնվում էին հայերը և հույները լեզվի տեսակետից: Փրանսերենը, իտալերենը, սպաներենը, գերմաներենը ևն, ամեն մեկը իր մեջ ամբողջովին ազգային լեզու է՝ ազգային բառով: Իսկ հայերը տեղ տեղ բոլորովին թուրքախոս, տեղ տեղ էլ այնպիսի օտարախոսն մի լեզու էին խոսում, որ լեզու չէր, այլ ժարգոն: Այսպես նաև հույները: Այնու ամենայնիվ ֆրանսերենն էլ բառարանի տեսակետից շատ հեռու է գուտ ժողովրդական լինելուց: Փրանսերեն լեզվի բառամթերքի մեջ՝ 6 ժողովրդական բառի դեմ վալիս է 10 ուսումնական բառ, այն է լատիներենից ու հունարենից սարքված բառեր:

Եթե մեր նոր գրական լեզուն այժմ ընդհանուր տարածված է և շուտով կգա այն օրը, երբ դպրոցի շնորհիվ նա նաև վերջին գյուղացու խոսակցական լեզուն կդառնա, ուրեմն փորձը հաջող և գործը լավ է եղել:

Պահել մի որևէ ժաբգոն՝ կնշանակեիր հավիտենական դարձնել թրքական ստրկության ամոթալի կնիքը:

Հարց է, թե կարելի՞ էր արդյոք սուանց գրաբարին դիմելու, լոկ ժողովրդական տարրերով, բայց այնու ամենայնիվ գուտ հայերեն գրականություն ստեղծել: Այսպիսի մի փորձ արել է Այտընյանը՝ իր Գննական քերականության մեջ, էջ 248—9, ուր տալիս է միևնույն գրվածքը թե ժողովրդական հասարակ բառերով (առաջին սյուն) և թե գրական լեզվով (երկրորդ սյուն): Այդ գրվածքը արտատպում ենք այստեղ.

Կօգտէ որ դուռն հիմակու-
հիմայ ծուռը շտկես, մէկալ
պէտքի կտորները կրնայ ըլլալ

Բաւական է որ դուռն աւ
այժմ սխալն ուղղես. իմ
միւս հարկաւոր մասերը կ՝

որ ինքը մի նակ ալ կարենայ ճարել:

Անանկ ուժով էր, կըսեն, որ մէկ ձեռքով ալ մի նակ ծառեր չէ, հապա քարեր ալ ճղքելու հերիք էր:

Անանկ աղվոր լուսնկայ մ'ալ ելած էր որ, գիտես որ սրև էր ծաթեր:

Թէ որ ամեն իժիր ասանկ չըլլալու բաներու վրայ պարապ տեղ մտմտալով ատեն կորսընցընես նէ, ձեռքդ ալ բան չի վաստըկիր, միտքդ ալ:

Ետքի հեղուն գրած գիրս առեր են նէ՝ եւելօք խնտում են իմացեր. ինչու որ մեր աս դիրքը քաջած խեղճութիւններուն վրայօք ինչվան ետքի ատենները պտըտող իրաւ ու սուտ ձայներէն իրենք ալ մեծ մեծ հոգերու ու մըտմտութի մէջ մնացած՝ իրաւը չգիտնալով հա թէ չէի մեջ կերերան եղեր:

Այտընյանից 26 տարի հետո, երբ գրական լեզուն արդեն կազմված վերջացած էր, Ժողովրդական լեզվի շատ ավելի մեծ մի փորձ կատարեց Միհրան Հովհաննեսյան, որ հրատարակեց «Իրական կեանքի նուագներ» վերնագրով բանաստեղծությանց մի փոքր հատոր (տպ. Պոլիս 1892, 52 էջ): Նույն տարվա մեջ հատորը սպառվեց և հաջորդ տարին (Պոլիս 1893) նույնը անփոփոխ լույս տեսավ երկրորդ տպագրությամբ: Զտեսնված երեք վույթ հայ տպագրության պատմության մեջ: Որքան սիրելի էր ուրեմն զուտ Ժողովրդական լեզուն:—Երեք տարի հետո հե-

րելի է թէ նաև ինքն առանձին կարող ըլլայ յարմարել:

Կըսեն թէ այնչափ զօրաւոր էր, որ նաև մէկ ձեռքը չէ թէ ծառեր միայն, այլ քարեր ալ ճեղքելու բաւական էր:

Այնպէս 'գեղեցիկ լուսին մ'ալ ելած էր, որ կարծես թէ արեգակ ծագած էր:

Եթէ միշտ այսպիսի անկարելի բաներու վրայ վայրապար մտածելով ժամանակ կորսնցընես, ոչ ձեռքդ շահ մը կը շահի և ոչ միտքդ:

Վերջին անգամուան գրած նամակս ընդունելով՝ մեծապէս ուրախացեր են. վասն զի ստոյգ կամ սուտ լրերուն պատճառաւ, որ մեր այս կողմերը կրած դժբախտութեանց վրայ մինչև վերջին ժամանակները տարածուեր են, իրենք ալ մեծամեծ հոգոց և մտատանջութեանց մէջ մնացած՝ անստուգութեամբ այո և ոչի մէջ կը ծփան եղեր:

դինակը հրատարակեց և մի ուրիշ փոքրիկ հատոր «Քնարիկ» վերնագրով (Պոլիս 1895, էջ 16), որին հաջորդեց ամբողջական մի վեպ «Անճարակին հարսնեւորները» վերնագրով:

Այս բոլորը զուտ ժողովրդական խոսակցական լեզվով են, պոլսական բարբառով, բայց մաքուր հայերեն, առանց օտար բառերի և առանց սղակաղութչունների:

Դնում ենք այստեղ մի կտոր «Նուագներ»-ից:

Ժամուն կոչնակները ինչո՞ւ կը չալեն,
Ինչո՞ւ խառնեղ կուգան որբերը լալէն.
Փրկիչի տղաքներ, ի՞նչ սուգ էք մտեր,
Ինչո՞ւ իրար կանցնին վարդապետ, տէրտէր:
Մէկդի կեցէք քիչ մը, թողէք ներս մտնեմ.
Ի՞նչ կայ, ո՞վ է մեռեր, աչքովս տեսնեմ:
Հիմա խելքիս կուգայ. ի՞նչ, մարապէտն է...
Մի, ո՞վ ժամկոչ, ճաղը վեր մ'առներ գետնէ:
Ձէ, չեմ թողուր որ զինք տանին մեր թաղէն,
Ձեմ թողուր որ ամբիծ Սրբուհիս թաղեն:
Ե՛լ, Սրբուհի, աղջիկ, ե՛լ, աչքերդ բաց.
Ա՛խ, դուն քուն ես, գիտեմ, թարթիճներդ խփած.
Ե՛լ, մի թողուր որբերդ անտէր անտէրունչ,
Նայէ՛, ինտո՞ր չորս դիդ կուլան անմռունչ:
էյ վա՛խ, որո՞ւ կըսեմ, թուր է հոգին,
Ձեռքերը խաչաձև ծալլեր են կուրծքին:
Լացս ի՞նչ խեր կընէ, պարապ աշխատանք.
Նոր հարսի քողքի պէս, առեր է պատանք:
Ես եմ որ ցից զարկի հող կտրած պառաւ,
Մահը զիս հոս թողուց եկաւ քեզ տարաւ:
Խեղճ կնիկ, ո՞ւր գացիր. պէտք էր որ հիմակ
Գուկին չորս դիդ ցաթէր արև արեգակ:
Պէտք էր որ աչքդ բաց փառքդ տեսնայիր.
Աշխարհէն կշտացած սև հող մտնայիր:
Ձըսիր, «Շատ կանուխ է ապրել կուգեմ ես,
Կեցիր, ո՞վ մահ, մեղք է զատուիլ որբերէս»:
Անուշ գառնուկ վիզդ տուիր խաղաղիկ,
Ճղակոտոր եղար անթառամ ծաղիկ:

(Ա տպ. էջ 45, Բ. տպ. էջ 38)

Միհրան Հովհաննեսյանից մի-երկու տարի հետո, Պոլսում

մի ընդհանուր շարժում առաջ եկավ ժողովրդական լեզվով գրականություն ստեղծելու։ Այս անգամ երևան եկան մի խումբ գավառացի գրողներ (Թլկատինցի, Մալկարացի Կարօ, Գեղամ, Զարդարեան ևն), որոնցից ամեն մեկը սկսեց իր գավառի բարբառով գրել զանազան պատմվածքներ։ Այսպես հրապարակվան Խարբերդի, Մալկարայի, Մուշի և այլ բարբառներ։ Լեզվաբանական տեսակետով հետաքրքրական երևույթ, բայց գրականության համար անհաճո էր, որովհետև շատ բան սահմանափակ էր մնում։ Ըստ այսմ կարելի չեղավ մի լուրջ արդյունքի հասնել և շարժումը կանգ առավ։

ԳՐԱՊԱՅՔԱՐ, ՎԵՐԱՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Ամեն ազգի մեջ նկատված մի երևույթ է, որ երբ մի հին լեզու այլ ևս գործածությունից ընկնում է և նոր լեզուն նրա տեղն է անցնում, հնասեր գիտնական մարդիկ, որ ճանաչում են հին լեզվի հարգն ու ճաշակը, չեն կարողանում միանգամից բաժանվել նրանից և ամեն ջանք գործ են դնում հինը վերանորոգելու: Բացվում է այստեղ էլ հնի և նորի, պահպանողականության և ազատամտության կռիվը: Հնեը սկզբում ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս, կարողանում են մի ժամանակ հին լեզվի հիշատակը վառ պահել, որովհետև գրողները իրենք են: Բայց իրենց հաջողությունը վաղանցուկ է, սրովհետև նրանց գրածները կարդացող չկա: Նրանք օրեցօր տեղի տալով՝ վերջապես հաղթվում են նորերից եւ նոր լեզուն գրավում է հնի բոլոր ասպարեզները: Այս ընդհանուր ճակատագրական օրենքը տեղի պիտի ունենար նաև մեր մեջ:

Հին և նոր լեզվի, այսինքն գրաբարի և աշխարհաբարի վեճը կոչվում է մեր մեջ գրապայքար:

Սկզբում, երբ աշխարհաբար գրվածքները շատ սակավաթիվ էին, գրապայքար չկար. ամենքն էլ արամարհում էին աշխարհաբարը, իբրև թուրքացած լեզու, որ ռամիկին միայն վայել է: Հետո, երբ աշխարհաբար գրականությունը մեծացավ ու զարգացավ, այդ երկուսի միջև վեճի դուռը լայն բացվեց: Հարձակողականը աշխարհաբարյանների կողմից էր. մինչդեռ գրաբարյանները ավելի պաշտպանողական կռիվ էին մղում: Գրապայքարը սկսում է 50-ական թվերին, 1848-ի ֆրանսիական դադափարներով սնված ու տոգորված արևմտահայ ազատական-

ների կողմից: Կռիվը միաժամանակ մղվում է թե արևմտահայոց և թե արևելահայոց մեջ. և թեև վերջինները շուտով լուծում են Կողբը հօգուտ աշխարհաբարի, բայց արևմտահայոց մեջ կռիվը լուծանակվում է մինչև 90-ական թվականները: Անթիվ են այս առթիվ լույս տեսած հոդվածները, բանակռիվները, վիճաբանությունները: Գրաբարյանները հետևյալ պակասություններն էին գտնում աշխարհաբարի մեջ:

1) Աշխարհաբարը մի լեզու . չէ, այլ բազմաթիվ բարբառների ունի և հայտնի չէ թե ում պետք է տալ իրավունքը:

2) Նա լցված է ռամիկ բառերով ու ձևերով:

3) Այնքան բազմաթիվ օտար բառեր ու ոճեր ունի, որ էայերեն չէ:

4) Լի է սխալներով:

5) Աղքատ, տկար, անշուք լեզու է:

6) Աշխարհաբարը անկանոն է, այսինքն չունի քերականական ձևերի միօրինակություն:

7) Աշխարհաբարը մութ լեզու է, չունի գրաբարի պարզությունը:

8) Բարդ բառերի կազմության մեջ ճաշակ չի դրած:

9) Աշխարհաբարը սովորել ավելի դժվար է, քան թե գրաբարը:

Թողնենք հիշել այն անմիտ պատճառաբանությունը, թե աշխարհաբարը պաշտպանել հակառակ է «ազգասիրության» . կամ թե ավելի անմիտ այն պատճառաբանությունը թե գրաբարը այն լեզուն է, «զոր Աստուած Ադամի սովրեցուց, Ադամ Նոյի և Նոյ Հայկի. ուրիշ ազգերն կը նախանձին մեզ, որ մի թալիսի լեզու ժառանգած եմք, և մեք ջնջեմք զայն: Թէ մեր մէջ գտուի ոք որ գրաբարին դէմ խօսի, Հայաստանի լուսաւորչական սուրբ եկեղեցիի թշնամին է նա, զի գրաբարն է մեր կրօնական լեզուն» (Զերազ, Ազգ. դաստ. էջ Իէ):

Գրաբարի դեմ և աշխարհաբարին ի պաշտպանությունը գրված գրքերի մեջ ամենից ավելի նշանավոր են՝ Այտընեան Քննական քերականությունը (Վիեննա 1866) և Զերազի Ազգային դաստիարակությունը (վարժապետական ժողովի մէջ խօսված ճառեր), Պոլիս 1876: Առաջինը (հատկապես իր ընդարձակ ներածության մեջ) գուտ գիտական մեթոդով ապացուցանում է, որ լեզուների մեջ մաքուր և ազավաղյալ չկա, բոլորն էլ հարառե փոփոխություն, բարեշրջության ընթացքի մեջ են և պատ-

մական անհրաժեշտություն է, որ նորերը փոխանակեն հնեերը, ծթե աշխարհաբարը՝ իբրև նոր լեզու, աղավաղությունն է գրաբարի, գրաբարն էլ աղավաղությունն է իրենից ավելի հին հայերենի և այսպես կհասնինք մինչև ռւր Աղավաղությունն այն է, որ մի լեզվի կենդանության ժամանակ է կատարվում, և դա իհարկե դառնում է սխալ և կարոտ ուղղություն (Այտն. էջ 273), Ներկորդը շատ ավելի վիճաբանական է և աշխատում է ապացուցանել թե՛

1) Աշխարհաբարը ավելի կարճ լեզու է քան գրաբարը, ինչ. չողորմեցայ—ոչ ողորմեցայ:

2) Աշխարհաբարը ժողովրդական լեզու է, մինչ գրաբարը ազնվապետական է. այսպես ժողովրդական են Վախ, հով, վիզ, մինչդեռ ազնվապետական են սրանց հոմանիշները՝ Վերկիզ, հողմ, պարանոց:

3) Գրաբարը ունի բազմաթիվ ավելորդ բառեր, որոնք աշխարհաբարը ջնջել է. այսպես գրաբարն ունի «ձւր, յձ, յձվ», իսկ աշխարհաբարը միայն «ո՛ւր»:

4) Գրաբարի ձևերը նրկդիմի են, աշխարհաբարը եկավ զանազանելու և ամեն մի ձևը որոշելու. այսպես՝ գրաբար զարդու թե սեռական և թե գործիական է. աշխարհաբարը որոշեց սեռական «զարդի» և գործիական «զարդով»:

Ինչ վերաբերում է այն անմիտ պատճառաբանության, թե գրաբարը կրոնական կամ սուրբ լեզու է, ահա իր խոսքերը.

«Ոչ մի լեզու սուրբ է, ոչ մի լեզու անսուրբ: Մուհամմէտ կասէր թէ արաբերէն կը խօսուի դրախտին մէջ. դուք ալ, որպէս կերևի ինձ, շատ հեռի չէք կարծելէ թէ գրաբար կը խօսուի անդ: Այսպիսի ծայրայեղութիւններ պատիւ չեն բերեր: Աստուած բարի սիրտ կը պահանջէ, եւ ոչ կանոնաւոր լեզու, առաքինութիւն, եւ ոչ քերականութիւն: Ի՞նչ, միթէ կարելի չէ՞ աշխարհաբարով օրհնել. ի՞նչ, միթէ կարելի չէ՞ գրաբարով հայհոյել»: (Զերազ, Ազդ. դաստ. էջ 71):

Այս համառոտ ակնարկով մենք բավականանում ենք և հրաժարվում ենք տալ գրապայքարի մանրամասն պատմությունը: Ասենք միայն այն թե գրաբարյանների առարկություններից շատերը իրավացի էին, բայց վերաբերում էին աշխարհաբարի հին շրջանին: Ավելի հետո այս թերությունները ընդհանրապես վերացան. այսպես՝ վերացվեց բարբառների բազմազանու-

թյան հարցը՝ արևմտյան գրականի համար հիմք ընդունելով Պոլի բարբառը, իսկ արևելյան գրականի համար Նրևանի բարբառը, Վերացան ռամիկ (այն է աղավաղյալ), ինչպես և օտար բռերը, որոնք փոխարինվեցին գրաբար ձևերով կամ նորակերտ բռերով: Պոլի բարբառը հիմք ընդունելով՝ հաստատվեց քերականական ձևերի միօրինակութուն, որով «անկանոն» վերագրվեց, որ շատ հաճախ շարտվում էր աշխարհաբարի ճակատին, նույնպես վերացվեց:

Մի ժամանակ պոլսահայ զրոհները հետևում էին տաճկերեն պաշտոնական լեզվի պատիպատ ոճին: Տաճկական այս ոճի մեջ սիրելի և փնտրված է գերբայական ձևի խճողումը (ընելը, ընելն, ընելով, ընելնին, ընելովնին, ընելու պատճառով ևն) և ընդհակառակը դիմավոր բայեր շատ քիչ են գործածվում: Մեր զրոհներն էլ հետևելով այդ ոճին իրոք որ մութ և անհասկանալի էին դարձնում հայերենը: Ահա մի փոքրիկ նմուշ այս անմասնալի ոճի:

«Ուստի տարապայման ու ձեռք եղած միջոցներով լեռնալնին անհնար եղած իղձերը մէկդի առնելով, ժրութիւն ու բարենախանձ գրգռելու եւ մարդուս կարողութիւնները զարգացնելու իղձերը արհամարհելը՝ իմացական ու նիւթական թմրութիւնը՝ մարդուս օրինաւոր վիճակ մը սեպել է...»

Զօրայեան, Քաղաքական տնտեսութեան վրայ տեղեկութիւններ, 1849, Պոլիս, էջ 267.

Ուզում է ասել.

«Ուստի, եթե մեկը մի կողմ դնե այն իղձերը, որոնք տաքապայման են և առձեռն միջոցներով անգործադրելի, և արհամարհ այն իղձերը, որոնք ժրություն ու բարի նախանձ են գրգռում և մարդուս կարողութիւններն են զարգացնում, նշանակում է թե նա իմացական ու նիւթական թմրությունը համարում է մարդուս օրինավոր վիճակը»:

Բայց այս ոճը շատ երկար չտևեց: Պոլսում եվրոպական լեզուների, հատկապես ֆրանսերենի, իսկ Արևելյան Հայաստանում ռուսերենի ուսումով և նրա հետևողութեամբ, պարզութիւնը ոճի մեջ սիրելի հատկութիւն դարձավ: Սրանով վերացավ նաև գրաբարյանների այն առարկութիւնը թե աշխարհաբարը մութ լեզու է և գրաբարի պարզութիւնը չունի: Այսպեսով և աշխարհաբար սովորել շատ ավելի հեշտացավ քան գրաբար:

Ահա թե ինչպես էր գրում Օտյանը իր գեղեցիկ Վիսպառը՝
Զորայանից քիչ հետո.

Վիսպառ ենք:

Վայրն է գեղեցիկ ու հանդարտիկ.— Հոս ջուրը ծիծաղ մ'ունի, օդը ծիծաղ մ'ունի, երկինք ծիծաղ մ'ունի, որ անմեղ աղջկան ծիծաղին կը պատասխանեն: Անտառն իր զօս տերեւոց խօշիւն ունի, իր մամռապատ ծառերն ու ծառի կոճերը, իր քարանձաւը, իր սահանքը, իր բացավայրը եւ իր հովուաց հովիտը: Կը մխիտ անտառին մէջ, կը խորասուզիս, եւ նա ի խորոց անհուն մթութեանն կերկրաձայն թռչնոց վայելչներովը ու հազնագոչ ծառերուն սօսափիւնովը կը պատասխանէ սրտիդ անհուն աղաղակներուն: Քիչ մ'անդին կը տեսնես, որ ահագին ապառաժ մը երկնից դէմ կը ցցուի ու կարծես շանթը կարհամարհէ. իր լօռուտ կողերուն վայրի կանաչին վրայէն կաթիլ կաթիլ ջուր մը կը մզի վճիտ, փայլփլուն, զովագին, եւ այն կաթիլը հեղեղ կրլայ որ զմայրիս կը խորտակէ ու անհուն հովիտ մը կը փորէ իր ճամբուն վրա. հոս ջրվեժ, հոն՝ ջրի առուակ, հոս՝ կը դը՝ դըչէ, հոն կը կարկաչէ, հոն՝ ամպերուն հետ թխագոյն կորոտայ, հոս՝ դալարագեղ ծաղկափիւռ խոտերուն եզերքը՝ մանուածապատ ման կուգայ, հոն՝ կը փրփրայ, հոս կը փայլփլայ, եւ արեւուն նախածագ փայլիւններուն առջեւ կը կարմրի:

Հոն է ներդաշնակութիւնը, կարգը այս անկարգութեան մէջ է. եւ զի մարդուն ձեռքը ոչ ժպիրհ այլ համեստօրէն խառնուած է բնութեան զործոցը, անոր կսմացն ու քմացը հնազանդելով. եւ զի բնութիւնն է որ կը տիրապետէ:

Մշուշ չուռի երկինքը՝ որ այն մշուշը պատէ նաեւ գոիւրտը. կապոյտ կը տեսնես ցերեկը. աստղունք կը տեսնես գիշերը. ամպերն ալ, երբ ամպեր պատեն, զովագին են եւ թափանցիկ արեւին լուսովը:

Գրաբարյանների առարկություններին վեհով ու հակառակություններով պատասխանելու հետ միասին աշխարհաբարյանները աշխատեցին բարեկարգել աշխարհաբարը: Ոմանք իրենց այս բարեկարգիչ գործունեության մեջ շատ չափավոր և արդյունավետ եղան: Սրանք են այն հեղինակները, որոնք գահազան հաջող նորակերտ բառեր հնարելով հայերեն լեզուն ճառագործին: Այս կարգի նորակերտ բառերի վրա բավական երկար խոսեցինք էջ 482—489 և ցույց տվինք նրանց արժանիքը: Մեջ բերինք նաև մի փոքր ցանկ այդպիսի նորակերտ բառե-

քի. բայց դա մի շատ չնչին բան է, հանդեպ այն հազարավոր բառերի, որոնք չկան գրաբարում և չկային դեռ աշխարհաբարում: Ուրիշներն էլ իրենց պարզ ու մաքուր աշխարհաբար գրքով՝ «ձեռնարկ» աշխարհաբարի պատիվը բարձրացրին և նոր գրողներին լեզվի օրինակ տվին: Եղան սակայն այնպիսիներն էլ, որոնք սխալ ճանապարհի մեջ ընկան և չըմբռնելով լեզուների կազմության ընդհանուր օրենքները, ինքնագլուխ նորմոնթություններ հնարեցին և ուզեցին մտցնել լեզվի մեջ: Այսպիսիներից կարելի է հիշատակել.

1) Եղիա Տեմիրճիպաշյան, որ իր «Շահնազարեանի մը խճին պարզ քննութիւնը» (Պոլիս 1840) աշխատության մեջ վերացրեց կը մասնիկի գործածությունը բայերի սահմանականի վրայից: Այսպեսով բայը մասամբ գրաբարի ձև ստացավ:

2) Կարապետ Իւթիւճեան, որ Մասիսի խմբագիր եղած ժամանակ տեսեր էմ, բերեր էմ ևն ձևերի փոխարեն սկսեց գործադրել արևելահայոց տեսել էմ, բերել էմ ձևերը, որոնք գրաբարին ավելի մոտիկ են: Միևնույն ժամանակ «տեսանելու, իմանալու» և այլն ձևերի փոխարեն մտցրեց «տեսանելոյ, իմանալոյ» ևն զուտ գրաբար ձևերը: Ավելի ուշ նույն հեղինակը (Արևելք 1888) առաջարկեց փոխել արևմտահայ տառադարձությունը, գրություն և հնչում միանգամայն, հնչել «գիր գրել» (gir grel) և տառադարձել Բերլին, Պարիս և այլն:

Բայց լեզվի վերանորոգության մեջ ամենից ավելի խիզախ հանդիսացան երկու հոգի՝ Ռուսինյան և Չերազ:

Ռուսինյանը ֆրանսիական 1848 թվականի գաղափարներով տոգորված մի անձ էր: Նա ուզում էր հայ կյանքի բոլոր երեւոյթները հեղափոխել: Ռուսինյանը սակայն մենակ չէր, այլ մի ամբողջ խմբի ներկայացուցիչը: 1853-ին Ռուսինյան, Օտյան և Թնկրյան հրատարակեցին «Ուղղախոսութիւն արդի հայ լեզուին, յօրինված. ուսմանկան խորհրդակցութիամբ» (առանց հեղինակի անվան): Այս ուղղախոսութիամբ՝ որ Պոլսում տպված Ա. աշխարհաբար քերականությունն է, կարելի է ասել հնարվում էր մի բոլորովին նոր աշխարհաբար: Քաղելով այս աշխատությունից՝ տալիս էմ այս նորաձև աշխարհաբարի քերականության ամփոփումը:

Նշումումը վերածվում է մեկի. այն է՝ Ու. Զ. բառ, Ս. Տ. բառ, Բ. բառ, Գ. բառով:

Հեղինակը մնացյալ բոլոր հոլովական տառերություններ-

ԸՐ ԴՆ ԹԵ ԶՆՆՈՒՄ ԿԱՄ ՎԻՄԻՈՒՄ Է, ԱՅԼ ՀԱՄԱՐՈՒՄ Է ԱՐԱՌՈՒ-
ՊՈՒԹՅՈՒՆ:

Արապես՝

1) Ի վերջացող բազմավանկ բառերը սեռ. տր. լինում են ու. ինչ. հոգու, տարու ևն:

2) -ուրիմ և -ում վերջացող բառերը հոլովվում են հետևյալ ձևով. օր.

Ռ.Հ. ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Մ.Տ. զօրութիան **ռւսման**

Բ. գորութիւնէ, թէնէ ուսումնէ

Գ. զօրոյթիամբ ուսմամբ

3) Աստուած բառը հորովվում է Ս.Տ. Աստուծու, Բ. Աստուծմէ, Գ. Աստուծով:

4) Այլը «տղամարդ» բառի համար հնարում է նոր հոլովում. ալսպես՝ Ու.Հ. ալը, Ս. Տ. արոջ, Բ. արոջմէ, Գ. ալրով: Եվ այս հոլովման տակ է դնում տէր (տիրոջ, տիրոջմէ, տիրով), կին (կնոջ, կնոջմէ, կնով), կեսրայր (կեսրարոյ) ևն:

5) Հայր հոլովվում է Ս.Տ. հօր, Բ. հօրմէ, Գ. հայրով. և սրան նման՝ մայր, եղբայր և քոյր, ինչպես և սրանցից ծագած բառերը՝ նախամայր, տիրամայր, հօրեղբայր, մօրեղբայր, հօրքոյր, մօրքոյր։ — Նորածն է քոյր բառի սեռականը՝ քօր, որով և հօրքօր կամ հօրքրոջ, մօրքօր կամ մօրքրոջ են։

Ու հորովման հետևող այլ բառեր հորովում է ի ձևով. ինչ-
մարդի, սէրի, իրարի. նմանապես օր, սեռ. օրի կն:

Հոգնակին կազմվում է երկամյա մասնիկով. հորովվում է U.S. բառերով, Բ. բառերէ, Գ. բառերով ընդհանուր ձևով:

— ութիւն, ում, եան, նի, լի, ցի վերջացող բառերը կարող են ստանալ հոգնակիւմ ք և հոլովւում են հետեւյալ ձեով — ութիւնք, ութիանց, ուսմունք, ուսմանց, ալիեանք—ալիեանց, հայրէնիք—հայրէնիաց, արծրունիք—արծրունիաց, լսելիք—լսելիաց, կրիկէցիք—կրիկէցոց ևն, նաև հայք, հայոց ևն:

Սղոմբը եւ ամփոփումը ընդունում է հոլովման մեջ. օր-
աշխարհի, ակընճի, բերնի, զամ—վիմի, օրէն—օրինի,
թիւ—թըւի, բօիշկ—բօըշկի, պատիւ—պատւի, օժիտ—օժտի,
հունձ—հընձի, խորհրդի, օգտի, գլխի, կոյս—կուսի, համբոյր—
համբուրի:

Թվականները թեև պահում է «մէկ, երկու, չորս, հինգ» և»

ձեերով, բայց հնարում է նաև՝ մի, երկ, եռ (կամ իրեք), քառ, հինկ, վեց, եօթ, ութ, ին, տաս, տասմի, տաս-երկ, տաս-եռ, տաս-քառ, տաս-հինկ, տաս-վեց, տաս-եօթ, տաս-ութ, տաս-ին, երկ-սուն (կամ քսան), եռսուն, քառսուն, հինկսուն կամ հիսուն, վեց-սուն, եօթսուն, ութսուն, ինսուն, հարիւր ևն:

Ըստ այսմ դասականներն էլ բացի սովորական ձեերից, դառնում են նաև միորդ կամ առջին, երկորդ, եռորդ, քառորդ, հինկորդ, վեցորդ, եօթորդ, ութորդ, ինորդ կամ ինեորդ, տասորդ կամ տասերորդ, տաս-միորդ կամ տաս-միերորդ, տաս-երկորդ, տաս-եռորդ, երկսունորդ (20-րդ), երկսուն-միորդ (21-րդ), երկսուն-երկորդ (22-րդ) ևն:

Գերանունները ընդհանրապես անփոփոխ են. բայց հոլովվում են պոլսական բարբառային ձևով՝ ես, իմ, ինծի, ինէ, ինով, իս, մենք, մեր, մեզի, մենէ, մենով, մեզ, դու, քենէ, քենով, ձեզի, ձենէ, ձենով:

Նկատելի է որ իրարից տարբերվում են տր. ինծի, մեզի, քեզի, ձեզի, և հյց. իս, մեզ, քեզ, ձեզ:

Գ դեմքը ունի հետևյալ ձևը.

Ո.Հ. նա	նաոնք
Ս.Տ. նաոր	նաոնց
Բ. նակէ	նաոնցմէ
Գ. նաով	նաոնցմով

Այսպես են հոլովվում նաև սա, դա, աս, ատ, ան, (ասի, ատի, անի): «Որ» բառը լինում է սեռ. որի, տր. որու:

Նոր ձև ունին իւրիմ (որ և իրեն), անձիւր, իւրաքանձիւր (ձ ձայնով փոխանակ չ):

Նախադրությանց մեջ նորաձև են բաց «բացի» և անց «առանց»:

Բայերի երեք լծորդությունները ներկայացնում են խոնարհման հետևյալ պատկերը.

Առաջին լծորդություն

գործէմ	տեսնէմ	գործէի	տեսնէի
գործէս	տեսնէս	գործէիր	տեսնէիր
գործէ	տեսնէ	գործէր	տեսնէր
գործէնք	տեսնէնք	գործէինք	տեսնէինք
գործէք	տեսնէք	գործէիք	տեսնէիք
գործէն	տեսնէն	գործէին	տեսնէին

գործէցի	տեսի	գործելու էմ	տեսնելու էմ
գործէցիր	տեսիր	» էս	» էս
գործէց	էտես, տեսաւ	» է	» է
գործէցինք	տեսինք	» էնք	» էնք
գործէցիք	տեսիք	» էք	» էք
գործէցին	տեսին	» էն	» էն

գործէ՛	տե՛ս	գործող	տեսած
մի՛ գործէր	մի՛ տեսներ	գործած	տեսնող
գործէցէ՛ք	տեսէ՛ք	գործէլ	տեսնելու
մի՛ գործէք	մի՛ տեսնէք	գործէլու	տեսնել

Ըստ այսմ լինում են՝

առնել, առի, էառ, առաւ, ան,
 պահնել, պագի, էպագ, պագաւ, պագ,
 խածնել, խածի, էխած, խածաւ, խած,
 գտնել, գտի, էգիտ, գտաւ, գտինք, գի՛տ,
 թքնել, թքի, էթուք, թքաւ, թո՛ւք,
 ուսնել, ուսի, էուս, ուսամ, ո՛ւս,
 հագնել, հագի, էհագ, հագաւ, հագ,
 հարցնել, հարցի, էհարց, հարցաւ, հարց,
 ցուցնել, ցուցի, էցոյց, ցուցաւ, ցո՛յց.

Այսպես նաև՝

ընել, ըրի, ըրաւ, ըրէ՛,
 դնել, դրի, էդիր, դրաւ, դի՛ր,
 տանել, տարի, էտար, տարաւ, տա՛ր,
 լնել, լցի, էլից, լցաւ, լից,
 խնել, խցի, էխից, խցաւ, խի՛ց,
 ընթեռնել, ընթեռցի, ընթեռցաւ, ընթեռցի՛ր,
 ըզգենել, ըզգեցի, ըզգեցաւ, ըզգեցի՛ր,
 ածել, ածի, էած, ածաւ, ած,
 բերել, բերի, էբեր, բերաւ, բե՛ր,
 ըսել, ըսի, ըսաւ, ըսէ՛.

Երկրորդ լծորդութեան հետևում են կրավորական բայերը՝ որոնց խոնարհման համար նոր ձևեր չի հնարում։ Միայն բո՛ւրբ գրում է վ տառով. ապառնին լինում է գործվիլու էմ, գործ-

Վիւռ էս են. կրավորականների մեջ են՝
 ճանչվիլ. ճանչվեցայ, ճանչվէ՛
 ունվիլ, ունվեցայ, ունվէ՛,
 տեսնել—տեսվիլ, տեսվեցայ, տեսվէ՛,
 առնել—առվիլ, առվեցայ, առվէ՛,
 պահնել—պահվիլ, պահվեցայ, պահվէ՛,
 խածնել—խածվիլ, խածվեցայ, խածվէ՛,
 գտնել—գտվիլ, գտվեցայ, գտվէ՛,
 թքնել—թքվիլ, թքվեցայ, թքվէ՛,
 ուսնել—ուսվիլ, ուսվեցայ, ուսվէ՛,
 հագնել—հագվիլ, հագվեցայ, հագվէ՛.

Թնչպես և հարցվիլ, ցուցվիլ, ըրվիլ, ընթեռցվիլ, ըզգեցվիլ.

Այս երկրորդ լծորդության նման են խոնարհվում նաև
 իլ, ցիլ, շիլ, նշիլ հանգող բայերը, որոնց մեջ նորաձև են մի-
 այն հետևյալները.

ամաչիլ, ամաչեցայ, ամաչէ՛,
 ելդմիլ, ելդմիլ, ելդմեցայ, ելդմէ՛,
 քաղցիլ, քաղցեցայ, քաղցէ՛,
 ննջիլ, ննջեցայ, ննջէ՛,
 ագնիլ, ագայ, ագիլ,
 պշնիլ, պշայ, պշիլ,
 ելնիլ, ելայ, ելիլ,
 իջնիլ, իջայ, իջիլ,
 գիջնիլ, գիջայ, գիջիլ,
 գբօսնիլ, գբօսայ, գբօսիլ,
 ջեռնիլ, ջեռայ, ջեռիլ,
 յեցնիլ, յեցայ, յեցիլ,
 ոստնիլ, ոստայ, ոստիլ,
 յանցնիլ, յանցայ, յանցիլ,
 յառնիլ, յարայ, յարեայ, յարիլ,
 մատչիլ, մատայ, մատեայ, մատիլ,
 հանգչիլ, հանգայ, հանգիլ,
 թագչիլ, թագայ, թագիլ,
 երկնչիլ, երկայ, երկիլ,
 կորնչիլ, կորայ, կորիլ,
 մեղնչիլ, մեղայ, մեղիլ.

Երրորդ լծորդության են պատկանում ավ, նալ հանգող
 բայերը, որոնց համար նոր ձևեր հնարած չէ. Նոր են միայն
 տալ, տրի կամ տըւի, էտուլ, տուլ, տրէք, տրած,

բառնալ, բառձի, բառձ,
դառնալ, դառձայ, դառձիր,

երթալ, երթացի, երթացիր, երթաց, երթացինք, երթացիք, երթացին, երթա՛ն (ե՛րթ), երթացէ՛ք, երթացած.

Առհասարակ մոլուխնյանի նպատակն էր բոլոր ներգործական բայերին տալ -էլ վերջավորությունը, կրավորական և կրավորակերպ չեղող բայերին՝ վիլ, իլ, իսկ չեղողներին՝ ալ։ Այս մտադրությամբ շինուած է նորանոր բայեր. ինչ. զգայել (զգացնել), կարդացել (կարդացնել), լալել, լացել (լացնել), մոռնել (մոռացնել), ունել (ունենալ), խօսումել (խոստանալ), մարգարել (մարգարեանալ), թանել (թացսցնել), դիմիլ, մանիլ, տիրիլ, իշխիլ, թագաւորիլ, ճամպորդիլ, ելնիլ, իջնիլ, քայլիլ ևն ևն։ «Ունիմ» բայը՝ որովհետեւ ներգործական է, դառնում է ունել, ունէ, ունէցի, ունէ՛ (հրամայական). չ'ունէ և չ'է ունած։

Բացասական բայերը խոնարհման մեջ ստանում են չը՝ կամ ոչ. (երկուսն էլ միշտ շեշտով). ինչ. չը՝ գրէի, չը՝ գրէիր, չը՝ գրէր կամ ոչ գրէի, ոչ գրէիր, ոչ գրէինք, չը՝ գրէմ, չը՝ գրէս կամ ոչ գրէմ, ոչ գրէս, չը՝ վերցնէլով։

Ավելի բացահայտ դարձնելու համար մոլուխնյանի ձևակերպած հայերենը, դնում ենք այստեղ մի բավական երկար հատված իր Ուղղախոսության առաջաբանից, ճիշտ այն մասը, ուր նա բացատրում է իր նորատեսակ հայերենի հորինման պայմանները։

«Մեր ազգն ալ՝ շատոնց ի վեր իր հին լեզուն՝ ան վսեմ գրաբառը կորուսած, կը զգար իր կրթութիւնը համար ընդհանուրին հասկընալի ազգային լեզուի մը կարօտութիւնը։ Ան լեզուն կար. բայց այնչափ խեղճ վիճակի մեջ էր, որ ոչ ոք կր համարձակէր լեզու ըսելու անոր։ Սակայն տաս տաս-հինկ տարիէ ի վեր, ուսմանական անձէր՝ մասնաւոր ու պարբերական գրվածներով՝ զանի շատ շրտկէցին շրտկեցին. և ազգն իր հին կորուսած լեզուին տեղ՝ ունէ այսօր, թէ ոչ կատարեալ, գէթ բաւական գործածելի արդի լեզու մը ազգային, 'գոր շատ մարդիկ իրարմէ քիչ տարբերութիւամբ կը գրեն, ու հասարակութիւնը քանի կ'երթայ, վարժ ու անուշ կերպով կը խօսէ։

«Յայտնի է որ Պօլիսի մեջ գործածված արդի լեզուին վրայ է խօսքէնիս. վասն զի Պոլսեցուն խօսած Հայերէնը՝ թէպէտեւ աւելի խառն է օտար բառերով քան ուրիշ տեղացոց Հայերէնը.

սակայն արտասանութիւն կողմէն աւելի յստակ, աւելի մաքուր ըլլալէն զատ՝ երկու գլխաւոր պատճառներ կը վաւերացնէն անոր նախապատուութիւնը: Նախ՝ Պօլսէցուն խօսածն այսօր ազգին մեծագոյն մասին լեզուն կը սեպվի. զի ոչ ուրէք այնքան Հայէքու բազմութիւն մէկ տեղ հաւքըված կը տեսվի՝ որդէս ի Պօլիս. և բազմութիւն լեզուն է անտարակոյս ընդհանորին ալ լեզուն: Երկրորդ՝ մայր-քաղքին լեզուն աւելի զիրավ կը տարածվի քան ո՛ր և է գաւառական բարբառ. վասն զի հոն յաճախելով գաւառականներու բազմութիւն, և հոն՝ քրիստական ու վաճառական զանազան գործողութիւններէ հարկադրված՝ երկնայնայն տեսն մնալով, երբ իրենց երկիրը դառնան, հետէնին կը տանէն վերջապէս մայր-քաղքին լեզուն ալ:

«Աս արդի լեզուն՝ կը տեսնէնք որ, ամէն տեղ, օրէ օր փոփոխութիւններ կրէլու վրայ է. և աս՝ երկու պատճառով. մէյ մ'որ՝ կատարելութիւն ըստացած լեզու մը չ'է. երկրորդ որ՝ ուղղախօսութիւն ու բառացոյց չ'ունէ: Ասոր համար՝ ամէն մարդ ուզած կերպովը կանոն և ուղղազրութիւն կը սեփականէ իրեն: Աս ետքի պատճառը՝ անանկ անսլատեհութիւն մըն է, որ կրնայ լեզուն շատ դժար ու անկանոն ընել՝ ատենով. վասն զի ժամանակը հաստատութիւն կուտայ սովորութիւն հնարած կերպ կերպ այլընդակ կիրառութիւններուն: Դարձեալ աս անպատեհութիւնը՝ նոյն լեզուով դրօշմէրուն մեծ դժարութիւն կը հանէ. վասն զի իւրաքանձիւր ոք չը՝ գիտնայ ո՛ր կանոնին հետեւիլ:

«Արդ՝ աս արդի լեզուն կանոնաւորելու, և միանգամայն կատարելութիւն շաւղին մեջ քայլ մ'առաջ մղելու մըտքով է, այսինք՝ անոր աւելի պարզութիւն, ճշտութիւն, անուշութիւն, ուղղազրութիւնը դիւրութիւն, ու բառերուն համառօտութիւն տալու մըտքով է, որ ձեռք զարկինք՝ ուսմանական անձերու խորհրդակցութիւնամբ, ուղղախօսութիւն մը յօրինելու նոյն լեզուն: Աս աշխատութիւնն ուշադրութիւնամբ աչքէ անցնողը կը տեսնէ, որ սովորութիւն տըրած (!) կանոններուն հետեւած էնք ամէն ուր որ բանաւոր պատճառն ուրիշ կերպ մը չ'է՝ ցուցած. միայն զգուշութիւնամբ ու հասուն դատմամբ անոնցմէ ի՛նչ ի՛նչ ամփոփած ու միաձեւութիւն տակ ձգած էնք: Մեր աշխատութիւն ընթացքին մէջ՝ արդի լեզուն զրաբառին ըստ կարի մօտէցնելու նպատակն ալ երբէ՛ք աչքէնէս չը հեռացնելով, ուրիշ տեսութիւնն ու միաձեւութիւնը՝ մեզի երկու գլխաւոր դի-

տակէտնէր էղած էն, ինչ որ գրաբառին մօտ երթալ կըրնալով՝ ուղղութիան ու միաձեւութիան դէմ կը մեղընչէր, 'զանի հարկ կ'ըլլար գաւառական բարբառներու մէջ սովորոյթ էղած կերպին հետեւցնելով համեմատել մեր կանոնին:

Դիտաւոր բան մը աս ուղղաթուօսութիան մեջ ան է, որ հոլովումը մէկի՝ վերածած էնք. որով ամէն բառ ընդհանրապէս միօրինակ կըրնան հոլովվիլ նոյն վերջաւորութիամբ. բաց քանի մը բառէր, որոնց արտուղութիւնն անկարելի երեւցած է մեզի կանոնաւորելի: Աս բանս մեծ պարզութիւն ու դիւրութիւն կը բերէ լեզուին. և ամէն բառ՝ մանաւանդ յատուկ անուններն իրենց ամբողջ գիրէն ու ճիշտ հընչումը կը պահէն ամէն հոլովներու մէջ. որ խիստ նարկաւոր բան է:

«Դարձեալ՝ բայերուն խոնարհման գաղտնիքը լաւ մը դիտելէն ետեւ, բոլոր բայերն իրեք յանգով, իրեք կանոնաւոր խոնարհման տակ ձգած էնք. առով դուրսն ամէնեւին անկանոն բայ չը՝ ֆնայ: Գրաբառին չորրորդ լծորդութիւն ըսած ուլ յանգը մէկդի թողինք. առոր ալ պատճառ՝ արդի լեզուին մէջ նազիւ մէկ երկու բայ կը գտվէր ուլ յանգով, որոնք ոչ միայն չ'արժէն գատ խոնարհում, այլ մանաւանդ միւս յանգէրուն մէկին տակ խիստ վայելուչ կըրնան երթալ. և ասով՝ չորրորդ յանգի մը աւելորդ բեռը կը վերնայ:

«Աս երկ երեւի բանէրէն գատ, այսինքն՝ հոլովումը մէկի, և խոնարհումը եռ յանգի վերածելէն, խօսքի մասերուն վրայ ալ մանր մունր փոփոխութիւններ ըրինք. և նոյն իսկ ուղղաթուօսական բառէն ալ տեղ տեղ փոխէցինք»:

Քննելով այն բոլորը, ինչ որ առաջարկում է Ռուսինյանը իր Ուղղաթուօսութեան մեջ, կատենենք հետեւյալ հիֆտական գծերը:

1) Բառերի կարգաւորում. այս նպատակին հասնելու համար զանազան պատճառաբանութիւններով (որոնց մօտին ինքը չի խոսում սակայն) բառերի միջից սղում է այս կամ այն առաք և վանկ է շահում. այսպես՝ յարբերական, վերբերութիւն, կը վերբերի, մարգարէնալ, այսինք, անունական. հրամական. կը հրամէ, ցուցինք, նախընծա, կը անսվի, էվէլ (աւելի), էվէլորդ, էվէլցնէլ, ճանչել, կը ճանչվի, ուսնէլ (ուսանիլ), ժողվական, ժողվարդ, խօսամէլ (խոսաւանալ), սովորութիւն, սովորական, արնատէր (աւանուտէր), բաւցոյց (բաւարան), յանգ (խօսափում է տեւ վերջաւորութիւն), ունէլ (ունենալ), թուցէլ (թացնել):

դժար (հչ թե դժուար), աշկերտ, ևայլ, մատուցել, սատան, կանչիլ (կանաչիլ), անունել (անուանել), էգի (այգի), թագուոր (թագաւոր), հաւսար, էրէլ (այրել), բալլընդակել (բովանդակել), ունած (ունեցած):

2) Հետեւելով միօրինակութեան սկզբունքին ի վերջացող դերբայների հոլովման մեջ պահում է ի ձայնավորը և չի վերածում ե. ինչ. յարմարիլ, յարմարիլով, յարմարիլու, մտնիլ, մտնիլու, մտնիլով ևն: Որովհետեւ դառնալ, ընթեռնուլ ունին ո, ուստի և գրում է անդրադառնո՞ւ, ընթեռնոցո՞ւ: Որովհետեւ -ութիւն գրվում է ի ձայնավորով, ուստի հոլովման մեջ էլ գրում է — թիւան, թիւամբ, թիւանց:

3) Ուղղագրական փոփոխութիւններ. այս կետում իրեն առաջնորդ է բռնում տրամաբանութիւնը և ստուգաբանութիւնը, որոնք հաճախ սխալ են: Օրինակ՝ գրում է խօստանալ, կարծելով թե արմատն է խօսք: Բայերի վերջավորութիւնը դարձնում է էլ, այն սխալ դատողութեամբ թե երկրորդ լծորդութիւնը վերջավորվում է իլ և «է» ձայնավորն է որ դառնում է «է» և ոչ թե ե. Սրա հետեւանքով գրում է հչ միայն էմ, էն, էդայ, էդած, այլև գործէցի. հողէղէն, ջրէղէն, լուսէղէն, սիրէլի, պատուէլի, հոլովէլի, ունէլի, ընդունէլի ևն: Ով գիտե թնչ պատճառով գրում է նաև հայէրէն, վարդէնի, նոնէնի, արէնակից, աղբէրակ, բնտէլ ևն: «Անկողին» բառը դարձրել է «ընկողին»:

4) Թեև ինքը չէ բացատրած, բայց քննելով ամբողջ գիրքը, գտնում եմ որ անգիր ը ձայնավորը գրում է այն դեպքում, երբ երկուսից ավելի բաղաձայն հաջորդում են իրար. ինչ. կը հընչվի, կըրնայ, հընչում, հընչվիլ, խորհըրդածութիւն, հասկըցվիլ, կը ճըշտէ, լանդըրվի, սըրբէլ, գըրկէլ, ըստեղծէլ, ըստացական, թըղթակցէլ ևն: Այս կանոնը սակայն խստիվ չի պահպանված:

5) Կազմել է նաև մի խումբ նորակերտ բառեր. ինչ. Ուղղախօսութիւն (քերականութիւն), բառցոյց (բառարան), ընդունկ (ընդունակ), ըստացական (սեռական հոլով), մականուն (ածական), պարանուն (նախդիր), կցորդ (մասնիկ), բառկապ (շաղկապ) ևն ևն: Հետաքրքիր են շրջև (շուրջը), վարև (վարը, ներքև), ինչպես կան վերև, ներքև, դրսև ևն:

Ինչ ընդունելութիւն ունեցավ Ռուսինյանի հնարած հայերենը.

Այն փոփոխութիւնները, որ առաջարկված էին այնտեղ, համարվեցին սրբապղծութիւն և ամեն ոք վեր կացավ նրա դեմ։ Ընդհանուր պահանջին զոհացում տալու համար որոշվեց սրբազրեւ այդ գիրքը և 1854-ին կազմվեց մի մասնախումբ, որի անդամներն էին Օտյան, Ռուսինյան, Պալյան, Պարտիզպանյան և Իւթիւճեան։ Հանձնաժողովի արձանագրութիւններից մի քանիսը մնում են դեռ և հրատարակված են (տես՝ Արևելք 1898, դեկտ. 5)։ Այս խմբից Պարտիզպանյանն ու Իւթիւճեանը եղած են հակառակորդ նորաձեւությանց և նրանց կարծիքներն են անցիլ։

Այսպեսով Ռուսինյանի կազմած նորաձե հայերենը (որ ինքը նոր անունով «արմեներէն» էր կոչում), տարածում չունեցավ և ինքը միայն գործածեց։ «Ուղղախօսութիւն»-ից հետո Ռուսինյանը հրատարակեց «Ճարեցոյց»-ը (տպ. 1855 թ., երկրորդ տպ. 1872 թ.), «Ազգային հանգանակութիւն» (հայոց ազգային տուրքի մասին ճառ, տպ. 1865 թ.), թարգմանեց նաև «Վիքթօռ Հւկօյի՝ Ռւյ Պլաս եղերգը» (տպ. 1873 թ.), իսկ մյուս բոլոր աշխատութիւնները անտիպ մնացին։ Այսպես ատենաբանութիւններ, ճառեր, ոտանավորներ, նամակներ, բժշկական բառերի բառարան և թարգմանութիւններից էլ էմէ—Մարտէնի «Մայրէրու դաստիարակութիւնը», Համարտինի Դաշնակները, Մտածութիւնները։ Ինքնագիր գործերի մեջ կան գրական արժեքով կտորներ, որոնցից չորս նմուշ դրել եմ իմ «Հայոց նոր գրականության պատմության» մեջ, էջ 209—215։ Սրանց մեջ հիշատակելի է հատկապես «Երբոր բացուին զոներն յուսոյ» երգը՝ Կիլիկիայի մասին։

Ռուսինյանի առաջարկած հայերենից ավելի նորաձե եղավ այն լեզուն, որ հորինեց Մինաս Զեբազը։ Այս լեզուն կոչվում է հեղինակի բառով «Ընտրողական հայերէն»։

Ընտրողական հայերենի քերականութիւնը (ընդամենը 3 թերթ) տպված է հախ հեղինակի Գրական փորձեր աշխատության մեջ (տպ. Պոլիս 1874) և երկրորդ նրա Ազգային դաստիարակության սկիզբը (Պոլիս 1876)։ Երկուսը իրարից փոքր տարբերութիւններ ունին։

Քաղելով այս երկու աղբյուրներից, դնում ենք այստեղ ընտրողական հայերենի քերականական ուղղագրի, շեշտելով միայն այն կետերը, ուր հեղինակը որևէ փոփոխում մտցրել է լեզվի մեջ։

1) Հոգնակի կազմելու համար աշխարհաբարը գործածում է երևեցող մասնիկները. առաջինը միավանկ, երկրորդը բազմավանկ բառերի համար:—Չերազր երևան է հանում մի և կիսավանկ բառերի հարցը. այսպես են կոչվում այն բառերը, որոնք իրապես երկու վանկ են, բայց առաջին կամ վերջին վանկում ունին ք ձայնավորը. ինչ. գրլուխ, աստղ, Այս կարգի բառերից առաջինները արդի գրականում հոգնակիի մեջ ստանում են ներ մասնիկը, իսկ երկրորդները եր մասնիկը.—գրլուխներ, աստղեր: Չերազր հետևելու համար միօրինակություն և արամարանություն, հրկրորդների հոգնակին էլ կազմում է ներ մասնիկով, աստղներ, կայսրներ և այլն: Անձայն յ-ով վերջացող բառերը հոգնակիի մեջ պահում են իրենց վերջաձայն յ-ին. ինչ. շղթայներ, ապագայներ և ոչ շղթաներ, ապագաներ:

2) Հոլովումը վերածված է միայն մի տեսակի.

Ո. Հ. հաց	հացեր
Ս. Տ. հացի	հացերի
Բ. հացէ	հացերէ
Գ. հացով	հացերով

Հոլովման ընդհանուր պատկերը արևմտյան գրականին է, բացի հոգ. սեռ. հոլովից, որ առնված է արևելյան հայերենից, քանի որ սրանով մտցվում է միօրինակություն սեռականի կազմության մեջ (հացի-հացերի, փխ. հացերու):

Հոլովման ժամանակ սղման և ամփոփման բոլոր օրենքները վերացված են. այսպես՝ օրինակ՝ սիրաի, ջուրի, տէրի, լոյսի. ձուկի, մուկի, քիթի և այլն:

Բոլոր անկանոն հոլովները, ինչպես նաև հոլովման երկրորդական տեսակները ջնջված են. այսպես՝ հայրի, մայրի, եղբայրի, քույրի, Աստուծոյ, օրի, մարդի, հայի, առաւօտի, երեկոյի, այժմի, վաղի, էշի, քաջութիւնի, սահմանադրութիւնով, լեռերի, դուռերէ, թշնամիով, տէրի, կինի, կինէ, կինով, կայսրի, երկուի, Սպանիաի, տեսնելի, խօսելի, մարելով, նստելէ, իրարի, իրարէ, իրարով և այլն:

3) Որոշիչ հոգը սկզբում ընդունված էր ձայնավորահանգ բառերի համար և, բաղաձայնահանգ բառերի համար ը. (սրանց մեջ հաշվելով նաև յ հանդող բառերը. շղթայը, քահանայը). բայց հետո ընդունեց միայն և ամեն բառի համար. հայրն, քահանայն, նախն:

4) Թվական ուծականների մեջ գիտելի են.

Բացարձակներ—մի, եօթ, ութ, ին, տաս, տասմի, եօթսուն, ինսուն:

Դասակալներ—եօթերորդ, ութերորդ, իններորդ, տասներորդ, տասմիերորդ, եօթսուններորդ, ինսուններորդ:

Բաշխականներ—միական, հարիւրական:

5) Ստացական, ցուցական և անորոշ ածականներ.—

Պետք է ասել տունս կամ իմ տուն, մայրդ կամ քո մայր, որդին կամ իւր որդի, մեր զինուորներ, ձեր ծառ, իւրեանց արիւն, նորա հրացան, սորա բաճկոն, դոցա վերարկու, այս մե-
լան, այդ գրիչ, այն թուղթ, սա նամակ, որ ծով: (Առաջ բոլոր
այս ձևերը զնոււմ էր հողով՝ իմ տունը և այլն, հետո հողերը
շնչել որոշեց):

6) Դերանունները առնվում են գրաբարից.

Անձնական—նա, նոքա, 'զայն, 'զայնս, նորա, նոցա, նմա,
ի նմանէ, ի նոցանէ, նովաւ, նոքօք: Այսպես և սա, դա:

Հարաբերական—որ, որք, 'զոր, 'զորս, ոյր, ոյց, ում, յումէ,
յոյց, որով, որովք:

7) Բայ.

Էական բայի խոնարհման մեջ նկատելի են միայն՝ ներկ-
եմք, անկ. էինք, ստոր. ներկ. լինիմ, լինիմք, անկ. լինէի, լինէ-
ինք, ապ. պիտի լինիմ, անկ. պիտի լինէի, հրամ. լեր, եղէք, մի
լինիր, մի լինիք, լինիւ, ապ. ընդ. լինիլիք (փխ. ըլլաւ և այլն
ձևերի), որոնք գործածական են արեւմտյան գրականում:

Պարզ կանոնավոր բայերի մեջ.—

Ա լծ—կը սիրեմք, կը սիրէինք, սիրէ'. (սրան են հետևում
ամաչել, վախել, գողել, գիտել, սպանել, գնանել, արգելիլ, կիզել,
յաւելիլ, հինել, քաղցել, թքել, ասել և այլն):

Բ լծ.—նստեցայ, նստէ',

Գ լծ.—կը հազամք,

Դ լծ.—կը թողումք, կը թողուր, կը թողուինք, թողի, թո-
ղիր, թողաւ, թողինք, թողիք, թողին, թող.

Բաղադրյալ կանոնավոր.—

Ա լծ.—կը տեսնեմք, կը տեսնէինք, տեսայ, տեսանք, տե'ս
(ինչ. զարկնել, գտնել-գի'տ, մտնել-մո'տ, իջնել—է'ջ, ցուցնել-
ցո'յց, մատուցնել-մատոյց):

Բ լծ.—կ'ուսնիմ, կ'ուսնէի, ուսայ, ուսիր. (ինչ. անկնիւ, ռը-
նիւ-ոնայ, ծնիւ-ծնայ):

Գ լծ.—կ'իմանամ, իմացայ, իմացիր...

Դ լծ.—կը զբօսնում, կը զբօսնուի, զբօսայ, զբօսիր. (ինչ-
կանուլ, ցածնուլ-ցածեայ, զգենուլ-զգեցայ, զգեցի՛ր, ընթեռնուլ-
ընթերցայ, ընթերցիր, յենուլ-յեցայ, յեցի՛ր, ընուլ-լցայ, լցիր,
երգնուլ, երգուայ, երգուի՛ր:

Անկանոն բայերն են.—

եմ, եղայ, լեր

կ'առնում, առի, առ, առնուլ

կը լամ, լացի, լաց.

կրնամ, կըցայ, կըցիր.

կը տամ, տուի, տուր.

կը գամ, եկայ, եկ, գալ.

կ'անեմ, արի, արէ՛, անել.

կ'երթամ, գնացի, գնա, երթալ.

Ասել, ասի, ասէ՛.

Անցողական բայեր.—կատարյալի ի, այ, ցի, ցայ հանգերը
փոխել ցունել. օր. կը մոռցունեմ, կը մոռցունէի, մոռցուցի, մոռ-
ցու, մոռցուցէք:

Այսպես և թողցունել, ուսցունել, սիրեցունել, մաշեցունել,
կ'անցունէի, խմեցու, փրթեցու, կորցու, փախցուցիր, փախցու,
փլցու, փակցու:

Կլավորական բայեր.—կատարյալի հանգերը փոխել ուիլ.
ինչ. թողուիլ, կերուիլ, կը տեսուէի, պիտի լացուի, տրուիլ:

Ժխտական.—օր. չ'եմ տեսներ, չ'ես տեսներ, չ'է տեսներ,
չ'եմք տեսներ, չ'էք տեսներ, չ'են տեսներ.—չ'էի տեսներ, չը տե-
սայ, չը տեսեմ, չը տեսնէի, չը տեսնել, չ'է մոռցուիր, չ'էի
տրամիր:—

Բաղադրյալ—լսած եմ լավագույն է քան լսեր եմ:

Դերբայ.—թողօղ, զբօսօղ, զբօսած, զբօսեր, մտօղ, փախօղ,
լացուցօղ,—ապ. յոգնիլիք, կոտրելիք, կոտրելիք, կոտրուիլիք:

Բայերի մեջ, ինչպես տեսնում ենք, փոփոխությունները
կատարված են հետևյալ կետերի մեջ.

1) Ներկա հոգնակի Ա դեմքի մեջ վերակենդանացի է գրա-
բարի մ ձայնը. եմք, լինիմք, հազամք, թեև անկատարը աշ-
խարհաբարի պես է. էինք, լինէինք:

2) Զորրորդ լծորդությունը, որ աշխարհաբարը ձգտում է
ջնջել, վերանորոգված է:

3) Մի խումբ բայերի լծորդությունը փոխված է. ինչ. գո-
ղել, գենել, արգելիլ, յաւելիլ, քաղցել, թքել, ւսել, զարկնել, մա-
տուցնել, ուսնիլ, անկնիլ և այլն. այս ձևերը երբեմն վերցրած

են գրաբարից, երբեմն արևելյան հայերենից (թքել), երբեմն էլ ինքնահնար ձևեր են (ինչ. զարկնել, ուսնիլ. մատուցնել):

4) Խոնարհման ձևերից մի քանիսը առնված են գրաբարից. ինչ. հրամ. է՛ջ, մուտ, գիտ և այլն. կտր. Թողի՛ն (փխ. Թողուցի՛ն):

5) Կը մասնիկը ընդհանրացված է նաև միավանկ բայերի վրա համաձայն արևելյան հայերենի, մինչ արևմտյան բարբառը դնում է կու (կը լամ, կը գամ, կը տամ):

6) Անկանոն բայերը առհասարակ շարունակում են իրենց գոյությունը. արևմտյան գրականի համար նոր ձևեր են՝

Գրաբարից առնված—լեր, առնում:

Կովկասից—ե՛կ, կ'անեմ, արի, անել, գնացի, ասել, ասի.

Ինքնահնար—արէ՛, ասէ՛:

7) Անցողականների մեջ նկատելի է ջուռնել վերջավորությունը, որ գրաբարյանների ընդունած ձևն էր արևմտյան հայոց մեջ:

Մակբայ, նախագրություն և շաղկապ ընդունում է շառանգամ գրաբարից. ինչ.

Ուստի, է՞ր, որպէս, աստ, անդ, աստի, անտի, յայնժամ, այժմ, վաղ, յեռանդ, բարեաւ,

ի. յ, ըզ, իբր, քան, ցը, առ, դէպ, փոխան, հեռի, յառաջ, զաղտ,

զի, մինչ, այսինք, գոր օրինակ, ըստ այնմ:

Աշխարհաբարի մեջ է հանգող բառերի վերջատառը, եթե չունի գրարարը և եթե չկա համանուն բառ, պետք է ջնջել. օրէն, ընթայ, խօս, միտ, ծալ, պարտ, դիր, կրօն, հաւատ, յորձան, գործի, ծնօղ, սրուն, մուտ, սանդուղ, անարգան, բայց, կիրք, բանուածք, կուրծք, աչք, ձեռք, ոտք, հետք, ալիք, գէնք, ձիւք:

Այսպես նաև և հանգը. ինչ. օզ, դաշ, թոռ, քիրտ, բայց եղէգն, երբեմն:

Վայելուչ է կարճ բառերը երկարներից գերադասել.—մըռունչ, մօտիլ, թառր, սփոփ, սպառնում, գիղջ, առաջել, յանց, սեմ, մաղթ, հարց, լքել, նախատ, նօթի, յագիլ, իրանալ, արշաւ, բխիլ, բախել:

Ներդաշնակությունը պարտավոր է գրագետի ուշն գրավել իբր էական պայման. քաջապէս լավագույն է քաջարարից, հոնաւ՝ խոնամից:

Ոճերը պետք է առնել ընտրողաբար թե հին և թե նոր լեզ-

վից. ինչ. թէկն ածել, ի յուշ ածել, յամօթ մատնել, յօղս ցնդիլ, քողոք բառնալ, խրախոյս կարդալ, հոգ տանիլ, սուգ առնուլ, զանց առնուլ, կանգ առնուլ, թունդ հանել, վրէժ հանել, տուռ տալ, երդում տալ, միտ դնել, աչք դնել, ժանիք անել, սիրտ անել, դիրևտար անել:

Տառադարձության օրենքն է հին բառերը պահել անփոփոխ, նորերը գրել ամեն մի ազգի ճիշտ հնչման համեմատ.— օր. Պետրոս առաքեալ, Բիէռ Վէռօն.

Ուղղագրությունն էլ պահանջում է ընտրողականություն.— պոռալ, թօթվել, փնտուել, կարօղ, կետ (նիշ), կէտ (ձուկ), ամեն (բոլոր), ամէն (եղիցի), տարէւոր, բարէբար, հոգէլից, իրողութիւն, ձախող, աջող, կիրակէ:

Քերականության այս համառոտ ուրվագծից հետո հարկ էր պարզել այն սկզբունքները և հանգամանքները, որոնց համեմատ հեղինակը հորինել է այս լեզուն. Սրա համար ավելի լավ ենք համարում խոսքը տալ հեղինակին, քանի որ սրանով տված կլինենք նաև նույն լեզվով գրված բավական ընդարձակ և հարգատու մի նմուշ:

«Ժողովուրդի զաւակ լինիլով, ես բնագդով յարած եմ աշխարհաբար հայերէնին, և գրաբարը նկատած եմ միշտ իբր մի ազնուապետական լեզու, որպէս է իսկ. Սակայն վարժարանին մէջ մի դպրոցական գրաբար միայն կ'աւանդուէր մեզ, որով գրուած են տաղերս. այլ ուշագիր ընթերցողը պիտի նշմարէ նոցա մէջ իսկ մի ձկնոտ գէպ աշխարհաբարը, մի հզօր մղում գէպ ժողովրդական լեզուն. գրիչս կը դժկամակէր գրել մեռած խօսեր կենդանի սկանջների համար. ողջմտութիւնս կ'ապրատամբէր, զի կը զգայի թէ մի ասի ուսումնականների համար կ'աշխատէի, քանի որ պարտաւոր էի աշխատիլ ազգին մանաւանդ տգէտ մասին համար, որ մեծամասնութիւնն է. այս ներքին պատերազմը չը տևեց երկար. աշխարհաբարը յաղթանակեց, զի ճշմարտութիւնը կը յաղթէ վերջապէս:...

«Սակայն, այն օրը, ուր աշխարհաբարը սկսեցայ գրել, զգացի թէ քառսի մէջ է այն, Բաբելոնի աշտարակ կամ Բէշօ Թագաւորի արքունիք. տեսայ իսկոյն թէ այս լեզուն անիշխանութիւնի մէջ է, նման այն ազգին որ 'զայն կը գործածէ: Ուստի, մեր բոլոր ականաւոր գրագէտներին դիմեցի, որպէս զի լոյս առնում ի նոցանէ. ուշի ուշով կարգացի նոցա գործերը որք հեղինակութիւն ունին արդի լեզուին մէջ. ամեն գրութիւն փորձեցի, ամեն

ուղղութիւն դիտեցի, ամեն առաջարկութիւն քննեցի, աւանգ, սա տխուր եզրակացութիւնը ստացայ թէ ոչ ոք կարող է գոհացունել լիովին, թէ չը կայ մի գրական դրութիւն որ կարենայ տուկալ մի խիստ հարցաքննութիւնի, թէ ոչ ոք գերծ է հակասութիւններէ, թէ չը կայ մի գրագէտ, որ գրական սկիզբներ ունենայ որոշ և հաստատ: Ուրիշներէ յոյսս կտրած, հարկադրուեցայ ես ինքնին կազմակերպել այն լեզուն 'գոր պիտի գործածէի, և օրինաւոր սկիզբներով ճշդեւ 'զայն վերջնապէս: Ռօպէնսօնի վիճակին մէջ երևակայեցի 'զիս, ամեն բան յիմէն միայն ակնկալելի բռնադատուած:

«Մի մեռած լեզու կար իմ առջև, և մի կենդանի լեզու, իւր գաւառալեզուներովը և գաւառաբարբառներովը հանդերձ. որք ընտրել. ոչ ոք կ'ուզէ հպատակիլ, իբր բացարձակ տէրի, միայն պիտի լեզուի որ տարբեր լինի յիւրոյն. նաև, այս բազմաճիւղ ծառին անձնիւր ոստը ունի սեփական գեղեցկութիւններ, 'գորս ներելի չ'է բնաշինջ անել. այս նկատումներին առջև, զգացի թէ մի դրութիւն միայն կայ որ կարենայ լուծել այս գորդիոնեան հանգոյցը և որով կարենայ իրանալ լեզուի միութիւնը, որ միշտ ազգասէր սիրտերի տենչն է եղած: Այս դրութիւնն է ընտրողականութիւն:

«Սա 'զիս առաջնորդեց խորխափանքիս մէջ: Զերծ ամեն նախապաշարումէ, հաւասարապէս սիրելով ամեն դրութիւն, չը քողովով ինձ տածել մի բացառիկ համակրութիւն կամ հակակրութիւն, բաղդատեցի մեր լեզուին գանազանութիւնները. ուր գրարարը աշխարհաբարէն աւելի բանաւոր, կանոնաւոր, դիւրին, պայծառ էր, գրաբարը ընդունեցայ. ուր Տփղիս լաւագոյն էր Գոստանդնուպօլիսէն, Տփղիսին յարեցայ ուր Վասպուրական իրաւունք ունէր և ոչ Լեհաստան, Վասպուրականին հետեցայ, և, այսպէս ջանացի կազմել մի լեզու որ կարենայ ընդունելի լինիլ ամենին, անձնիւր գաւառ իւր երեսփոխանը ունենալով հոն:

«Ինչ որ անսովոր է, խորթ կը թուի, ոչ թէ լուրջ անձերի, այլ նախապաշարեալների: Գիտեմ որ սոքա հագուագիւտ չ'են այսօր մեր ազգին մէջ. այլ գիտեմ նաև թէ մի առողջ դաստիարակութիւն հետըզհետէ պիտի նուազեցունէ սոցա թիւը, որք կը կարծեն ունենալ մի փափուկ, մի շատ փափուկ ճաշակ:

«Սովորութիւնը տրամաբանութիւնէ վեր չը կրնայ դասուիլ, երբ խնդիր է մի այնպիսի լեզուի վրայ որ, մեր արդէ

հայերէնին պէս, դեռ վերջնական ձև առած չ'է, դեռ զարգացումի ընդունակ է և փոփոխութիւնի ենթակայ: Գիտեմ որ քիչեր պիտի ըմբռնեն այս ճշմարտութիւնը: քիչեր պիտի հրաժարին սովորոյթի կուռքին երկրպագելէ, ճշմարտութիւնը ընդունելի համար: Ի՞նչ փոյթ: Երբ լոյսը ծաւալի, չիզը աներևոյթ կը լինի: Եւ լոյսը պիտի ծաւալի:

«Նոցա, որք վեր են ամեն նախակապէ և որք ազատ կը խորհին, հրաւէր կը կարդամ քննել իմ գրութիւնը և, երբ համազուն թէ որքան բանաւոր է նա, ընդունիլ 'զայն: Եւ ոչ մի գրագէտի անձնասիրութիւնը կրնայ վիրաւորուիլ սովաւ, զի, ինչ որ պիտի ընդունի, չ'եմ ստեղծած 'զայն, այլ հաւքած: Նաև գրագէտը, որոյ կոչումն է լուսաւորել ժողովուրդը, պարտաւոր է խեղդել իւր մէջ ամեն եսական բզզում, երբ ազգային օգուտն է որ կը հրամայէ: Այն հրատարակիչը, որ այս արութիւնը չ'ունի, լաւ կ'անէ թէ գրիչը թողու և բրիչը ձեռք առնու: «Կամ անունդ փոխէ կամ սիրտդ», ասաւ Ալեքսանդր իւր մի համանուն այլ ոչ համասիրտ գիտնորին:

«Գալով ինձ, ուրախ եմ որ, երկար թարթափումներէ յետոյ, հաստատուեցայ վերջապէս մի գրութիւնի վրայ, ուր ամեն բան որէնով կը շարժի, ամեն բան տրամաբանութիւն է, ամեն արդիւն իւր պատճառը ունի, ամեն նորութիւն իւր փաստը: Այս է իմ դաւանութիւնը. և, զի իմ ազգը կը սիրեմ, կը ցանկամ որ այս լինի եւ նորա դաւանութիւնը»:

(Գրական փորձեր, էջ 11-16)

Պոլիս 1874

Ընտրողական հայերենը ազգի մեծամասնության կողմից ընդունելութիւն չգտաւ: Իրեն համակիր եղան Գր. Օսյան, Ս. Տեմիրճիպաշյան, Մ. Փորթուգալյան և Հրանտ Ասատուր: Առաջինը սակայն նույն լեզվով ոչինչ չգրեց: Երկրորդը հրատարակեց «Նոր կեանք» վերնագրով մի փոքր հատոր, երրորդը Ասիաթերթի պաշտոնական լեզուն դարձրեց, իսկ վերջինը նույն լեզվով հրատարակեց իր «Պատանէկան հերշոյումները» (Պոլիս 1879): Ընդհակառակը հակառակորդների թիվը շատ մեծ էր: Բոլոր թերթերը դէմ գրեցին ու ծաղրեցին նորեւուկ նորոգչին: Այս տեսլականերից հիշենք Ս. Պոնտացի.— Ներկայ հայերէնին ապագայ վիճակը, Պոլիս 1879: Մինչև անգամ ոմն Կաթապետ Ստեփանյան գրեց «Նոր մահ կամ լեզուաքննական ատեան» վերնագրով զվարճալի

մի կատակերգություն (Գուլիս 1880), որի մեջ գործող անձերը հայերեն թերթերն են, որոնք Նոր մասի ամբաստանությամբ դատում են Նոր-Կեանքը և ընտրողական հայերենը և վերջապես նրան մահվան են դատապարտում: Չերազը պաշտպանեց իր լեզուն մի շարք հոգվածներով Փորթուգալյանի Ասիա և Պարոնյանի Թատրոն թերթերի մեջ՝ «Գրիչ և սուր» ընդհանուր վերնագրի տակ, որոնց հավաքածուն էլ հրատարակեց առանձին գրքով:

Իսկ ինչ էին պահանջում գրաբարյանները:

Գրաբարյանները նախ նպատակ ունեին ուղղակի կենդանացնել գրաբարը թե գրականության մեջ և թե իբրև խոսակցական լեզու: Հետո ավելի մեղմանալով՝ ընդունում են խոսակցության մեջ աշխարհաբար, բայց պահանջում են, որ գոնե գրականության լեզուն գրաբար լինի: Այսպես էր մտածում դեռ Գարագաշյան, որ Յ. Գուրգենի հետ միասին հիմնեց 1886-ին «Ճաշակ Ոսկեղէն դպրութեան» զուտ մեսրոպյան գրաբար ամսաթերթը: Այդ թերթը միայն մեկ ու կես տարի կյանք ունեցավ: «Ինչո՞ւ համար բացինք այս մեծ դպրոցները, ասաց մի օր իմ այդ սիրելի և ամենաբարի ուսուցիչը՝ Կեդրոնական վարժարանի ավագ դահլիճի սյուների առաջ կանգնած, եթե ոչ գրաբարը նորեն կենդանացնելու համար»:— Երրորդ շրջանին գրաբարյանները ավելի մեղմանալով ընդունում են աշխարհաբարի իրավունքը գրականության ցածր աստիճանների համար, սակայն բարձրագույն գրականությունը, հատկապես տաղաչափությունը պահանջում են գրաբար: Այսպես էր մտածում մի ժամանակ Եղիա Տեմիրճիպաշյանը և իր ոտանավորներն էլ գրաբար էր գրում: Այս ժամանակ կային այնպիսիները, որ գրում էին մի այնպիսի լեզու, որ գրաբարի և աշխարհաբարի մի այլանդակ խառնուրդ էր, ուր թունդ գրաբար ձևերի մոտ գտնուեմ ենք հանկարծ մի «ամենառամիկ» ձև: Այսպես, օրինակ՝

Ընելով զնոսա ինքնօրէնս (Գարագաշեան, Քնն. պատմ.)
Բ. 46), Խնդրեց ի կայսերէ չընել զնա հպատակ Հերովդի (անդ. Գ. էջ 257):

Ահա և երկու տուն Պեշիկթաշլյանի «Եղբարք եմք մեք» նշանավոր երգից, որ ուղղված լինելով ժողովրդի ընդհանրության, և հենց գրված լինելով երգելու համար, պարզ է որ պիտի ունենար ամենքին մատչելի հասարակ մի լեզու:

Ի բիւր ձայնից բնութեան շքեղ
Թէ երգք թռչին սիրողաբար,
Մատուց կուսին ամենագեղ
Թէ որ զարնեն փափուկ քնար,
Զունին մի ձայն այնքան սիրուն,
Քան զանձկալի «հղբայր» անուն:
Տհւր ինձ քու ձեռքդ, եղբայր եմք մեք,
Որ մրրկաւ էինք զատուած,
Բաղդին ամէն ոխ չարանենդ
Ի մի համոռյր ցրուին ի բաց:
Ընդ աստեղօք ի՞նչ կայ սիրուն՝
Քան զանձկալի «եղբայր» անուն:

Բայց ի՞նչ ենք տեսնում այստեղ. գրեթե մաքուր գրաբար.
աշխարհաբար ձևեր երևում են միայն շորս տեղ՝ ամբողջ 12
տող գրության մեջ (այդ ձևերը մենք շեղագրել ենք):

Նույն իսկ Դուրյանը, որ այն ժամանակի աշխարհաբար-
յան բանաստեղծն էր, իր ամենից ավելի քնարական տաղերի
մեջ անգամ հաճախ գործ է ածում շատ գրաբարախառն մի լեզու:
Ահա Եղևակ-ից երկու տուն (գրաբար ձևերը շեղատառ):

Ինչո՞ւ ապշած են, լճակ,	Եւ կամ միթէ կգմայլի՞ն
Ու չեն խայտար քու ալեալք.	Ալեալքդ երկնի կապոյտին,
Միթէ հայլոյդ մէջ անձկաւ	Եւ այն ամպոց լուսափթիթ,
Գեղունի՞ մը նայեցաւ:	Որք նմանիմ փրփուրիդ:

Սակայն քիչ հետո գալիս է գուտ աշխարհաբար մի տուն.

Որքան ունիս դու այի՜
Ճակատս այնքան խոկ ունի.
Որքան ունիս դու փրփուր,
Սիրտս այնքան խոց ունի բիւր:

Ճշմարիտ է թե այս տունը, եթե գրաբար էլ գրված լիներ,
նույն ձևը պիտի ունենար:

Դուրյանից նույն իսկ 30 տարի հետո՝ Նորայրը գրում է
զեռ մի այնպիսի լեզու, որ գրաբարի ու աշխարհաբարի մի
սարսափելի խառնուրդ է և որ աշխարհաբար լինելուց ավելի
գրաբար է:

Ահա մի նմուշ նրանից:

«Ինչպէս կը տեսնուի՜ հնգեակ մատենագրութեանցդ աղերսն

այնպիսի է որ մեք հարկաւորեալ եմք նկատել զայնոսիկ անբաժան յիբերաց, իբր միայ անձին սեպհականութիւնս. անմարթ է ուրեմն ըսել թէ Կորիւն բանաքաղած է յօտարաց, երբ օտարք—միւս մատենագիրք Ոսկեղարու—չգիտեն բնաւ իսկ ամենեւին եւ ոչ զմի ի բանից Երրորդ տեսակին, և յերկրորդ տեսակին՝ թէ եւ զբոսոս գիտեն, ոչ նովին խառնուածովք եւ կազմութեամբ կը շարադրեն, ոչ նովին դասաւորութեամբ, այլ Կորիւն ինքնին է որ կը խօսի ծայրէ ի ծայր ի Վարս Մաշտոցի՝ յորոց զոմանս ի կիր արկած էր յեւթաղ եւ ի Մակաբայեցիս: (Նորայր, Կորիւն վրդ. էջ ԺԴ):

Այս բոլորի մեջ աշխարհաբարը երևում է միմիայն հինգ տեղ.—իւնչպես կը տեսնուի, ըսել, բանաքաղած է, կը շարադրեն, կը խօսի:

Նորայրի լեզվին գրեթե հար և նման է գրում մեզ ժամանակակից մի անձ, որից մեջ եմ բերում հետեյալ հատվածը:

«Այսու դարձեալ կը յայտնուին տոհմային հին տառնդութեանց անյարմար կիրառութիւնքը, որոնց մի մասը ի կենսագրէն Տրդատայ և միւսն ի խմբագրողէ պատմութեանս պէտք է ներմուծուած համաւել: Յիբուի, որքան անյարմար է և հակապատմական մտածել զՊոստոլ յամին 210, իբրև անմիջական որդի և յաջորդ Վաղարշու, և տալ նմա բազմաթիւ արշաւանքներով աւերել զՊարսկաստան մինչև ցամաք 260, նոյնքան ևս բռնաւոր է դնել յամին 217 զՏրդատ Բ. իբր հարազատ որդի և յաջորդ նմին իսկ Վաղարշու, և ընդ Սեղա Սևերոսի տալ արշաւել մինչև ի դրունս Տիգրանի, և հաւակ ուրեմն յամին 222 ածել ի հանդէս զորդին Տրդատայ Բ. զՊոստոլ Ա. և զոյգ ընդ Աղեք. Սևերոսի տալ պատերազմել ընդ Արտաշրի և յաղթել:»

(Սարգիսեան, Ապաթանգեղոս և իւր բազմ. գաղտնիքն, Վենետ. 1890, էջ 37):

Այն բոլոր հատվածները, որ մեջ բերինք մինչև այժմ, վերցրած են բանասիրական ուսումնասիրություններից, որոնց մեջ թերևս ներելի համարվեր գրաբար ձևերի գործածությունը: Բայց ինչ ասել այն հասարակ ժողովրդական գրվածքների համար, ուր ամենեւին ներելի չէր մի այդպիսի լեզու գործածել: Օրինակի համար Փրանսիացի Պոլ գը Կոքի մի հառարակ վեպը (Կիւսթափ, ապ. Պոլիս 1882, թարգմանված ինչ որ Սեդրա

Քյուլմանյանէ) ներկայացնում է մեկ հեռեւոր գոհարները:—

էջ 209.—Օն ուրե՛ն, բացարձակապէս նա ոչ կարէ ձեռն
առն. պէտք է նմա վարձել փոքր սենեակ մը, որպէս զի մօէն
օր կարենամք զիրար տեսնել անվթար. անգ նա պիտի կրնայ
կրդել, խօսիլ, օգ տանուլ և սեղածին պէս ուտել, խմել:

էջ 224.—Ներեցէք ինծի, այդ եղբարնաց համար, բարե-
կամք իմ, ոչ սենիմ իրաւունս մեղադրել զանգ: Հնուս յինէ
կրնամ յուսուլ որ շնանաչիցէք զոէր:

էջ 226.—Մեր երիտասարդը աստու գեղեցիկ սենեակ մը
վայելուչս յարդարեալ և նորագոյն շքեղացուցեալ կան կարասեօք:

էջ 251.—Ա՛հ, տիկին, պարագայները սաեղ կը տիրեն առ
մեզ. մեք պատահարաց խաղախէն եմք:

Բայց տարօրինակն այն է. որ այդպիսի դրարարմով
զրիչներ, որոնք աշխարհաբարը թերի համարելով ուզում են
ամաքելը աշխարհաբարը դրարարով, հաճախ իրենք հասարակ
զրարար էլ չգիտեն, անում են անձսունի սխալներ և այդպիսի
սխալներով ապականում են թե՛ դրարարը և թե՛ աշխարհաբարը:
Օրինակ Ս. Հայկունի, Շնուտէփցի ազգասահմա աշխատութեան
մեջ (ապ. Վերջապա 1905) գրում է.

էջ 65) Եղնիկի նման արագավազ էր, գնդակ ու սուր նռ-
քա չէր բռներ... մարդ չէր կարող նորա սպաննել:

էջ 46) Գիւղի մէջ ցոյց առին նորա, որ Տէր Կարապետի
տանը օթեանի:

էջ 35) Նորա հրամայեց, որ եղները քչէ տանէ:

էջ 93) Իմաստալից առարկաներ, զորս ընարովի հավաք-
ւած են այլևայլ բարբառներով:

Միալներ Պոլ դը Կոքի վերոհիշյալ վեպից.

էջ 78) Նորա մոռցնել տալու այն վախը զոր յակամայս
առթած էր:

էջ 86) Նորա ծառայել ուզեց:

էջ 89) Նախորդ օրուանց! յոգնութիւնը:

էջ 189) Զի մեք էրիկքս! փոխանակ առաքինութեան և ար-
ժանաւորութեան՝ պչրանք և վայելչութիւն կը փնտռենք ի
նոցանէ:

էջ 198) Քեռիս զիս կսպտէ:

էջ 206) Կիւսթավ դրան առջև զայն կոպտէր:

էջ 232) Անձնատուր լինել մեր էրկանց փափաքներուն:

էջ 290) Բաւական նեղութիւն քաշեցի Սիւզոնը զհետ բե-
րելու համար:

Բայց սրանք հասարակ գրողներ են: Այժմ անցնենք մեծ
գրաբարապետներին:

Վենետիկի միաբան Հ. Բ. Սարգիսյանը, նշանավոր բանա-
սեր, որից գրաբարախառն մի նմուշ դրինք քիչ առաջ, գրում
է նույն գրքում.

էջ 105) Այս պատճառաւ կը մասնակցէ! զթագաւորն՝ օր-
նութեանն այնորիկ:

էջ 106) Միահամուռ կը ժողովին Հայաստանեայք յամե-
նայն սահմանաց, շինից և քաղաքաց, ի պաշտօնարանի անդ
որբոց և ի յարկի տանն Աստուծոյ՝ պատելոյ քաղաքորմով:
(Ուզում է ասել պատելու, իսկ եթե գրաբար է՝ ի պատել):

Մեծ հայկաբան Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզեանը «Նումա Պոմպի-
լիոս» վեպի զուտ գրաբար թարգմանության մեջ (Ա տպ. Վենետիկ
1853=Բ. տպ. 1866) թույլ է տվել իրեն հետեյալ սխալները.

էջ 25 (=էջ 33). Թողեալ զխաղաղաւէտ դաշտորայքս:

էջ 95 (=103). Զի է տակաւին դոյզն ինչ արիւն յերա-
կունս իմ (էջ 256 ընդ երակս իմ):

էջ 149. Թացեալ արտասուօք զսպիտակափառ և զերկա-
նահեր մորուսս (Բ. տպ. 157 մորուս) ծերունւոյն:

էջ 154 (=162). Ընդ երակունս:

էջ 169 (=177). Ընդ երակունսն ցամաքեալս:

էջ 242 (=252). Լոկի ի շրթանց Աթենասայ խորհուրդ
նորահրաշ:

էջ 244 (=254). Համեմատէք զՀերոսիլիա ընդ պարկեշտ
Անայիս:

էջ 244 (=254). Աչք նորա արտասուալիցք չկարէին տե-
սանել որ ինչ յաճախն առեալ էր նոցա:

էջ 247 (=257). Լոկմ, սիրեցեալդ իմ, որ ինչ յայնժամ
յուզէին ի միտս իմ խորհուրդք:

էջ 255 (=265). Եւ բացատրէին գործանօք որ ինչ չկա-
րէին շրթունք նորա արտաբերել:

էջ 261 (=271). Յետ զերկեամ թագաւորութեան նորա:

Գրաբարի սխալը կանգնած է նույն իսկ Վենետիկ 1913
հրատարակած «Սիէնէզէիչ, Զրհեզեզը» վեպի Բ հատորի կող-
մէ. «Երկու հատորաց գինն է՝ ֆռ. 4»:

Գրաբարյանների վերջին առիճանն էին կազմում այն
չափ մեղմացած աիդերը, որոնք ուրիշ բան չէին ուզում, եթե

ուչ աշխարհաբար գրվածքի մեջ երբեմն երբեմն խառնել գրաբար ոճեր ու գործվածքներ: Իբրև այս վերջինների ներկայացուցիչ մնում էին Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանները, որոնք այսօր նույնպես հրաժարված են իրենց փափագից:

Շատ ուշ մնացած մի անձնավորություն է Մ. Վայկունի, որ Ամերիկայում նստած սկսեց քարոզել վերջերս այն, ինչ որ մեր ամենահին գրողներն էին քարոզում.—վերականգնել գրաբարը: Նա հրատարակել է այս առթիվ մի գիրք, որի վերնագիրն է՝ «Մի միակ հայկազն հայերէն թէ դարձեալ բազում տեղական «արդի ճգուճառներ»—անուամբ խարդախեալ, ձեւով թարթափեալ և մտովին մօնգօլացեալ—վասն վերականգնեալ հայութեան»: Դժբախտաբար այս գիրքը չգտա Երևանում. բայց ունինք սրա երկրորդ հատորը, որի վերնագիրն է «The Raven—Որին, և այլ քերթուածք ինչ յեղեալի պարզ հայկազներէն»: Տպված է Վիեննայի Մխիթարյանց մօտ, չունի թվական, բայց իմացվում է որ 1925 թվից է կամ քիչ ուշ:

Հեղինակը քարոզում է հետևյալը.—մեր ժողովուրդը գրական լեզուն չի հասկանում. նա խոսում է զանազան բարբառներ. գրական աշխարհաբարը մեկ չէ, այլ մի քանիսը.—«Պոլսերեն, Թիֆլիսերեն, Վանեցերեն ևն»: Եթե դպրոցում հայ աշակերտը երկար ջանքերով պիտի սովորի այդ նորահնար աշխարհաբարը, ավելի լավ չէ՞ սովորել գրաբար: Այստեղ հեղինակը սկսում է ծաղրել մեր գրական լեզուն, որ համարում է ոչ միայն աղքատ, թերի, անընդունակ կամ պակասավոր, այլ և օտարաձև և «մոնղոլական»: Մյուս կողմից ծաղրում է նաև այն գրաբարը, որով գրել է Բագրատունին, իբրև դժվարին, ճամարտակ լեզու: Ինքը առաջարկում է մի նորաձև պարզ գրաբար, որ կոչում է «Հայկազներէն»: Այս լեզուն իբրև թե ունի ճոխագույն բառաբանը, քերականական համառոտ ձևեր, ոճաբանությամբ «ամենաարտայայտունն է, կառուցվածքով նման է եւրոպ-ամերիկեան լեզուներին (և ոչ մոնղոլականին), զուտ ազգային է և մեր ժողովուրդի բոլոր խավերի համար հարմար և ընդունելի»:

Հեղինակի փաստարկության ձևը և սարսափելի լեզվի ճաշակը ցույց տալու համար դնում ենք հետևյալ հատվածը (էջ 10):

«Յորքան առ նուազն երկու տեսակ քերականութիւններ կը գործածուին մեր նոյն իսկ ամենազուտ աշխարհաբարեան կոչուած գրողներու կողմէ... երկու քերականութիւններ որոնցմէ մեկը ճիշտ այդ մեռած, հնացած և անհնար կոչուած գրաբար-

ունեն է (միւսը միայն ըլլալով այս կամ այն մաքուր աշխարհաբարինը!)... ցայնքան ամենապարզ անպարկեշտութիւն է, չ'ըսենք աներես խաբեբայութիւն իսկ, ջանալ ատանկ քշել ու քշել թէ՛ մեր Հայութիւնը այսօր մէկ հատիկ ժողովրդական կոչուած, կամ մանաւանդ արդի գրական կոչուելու արժանի, և գրաբառէն մասնաւոր կերպով տարբերող լեզու մը ունի, ապա և թէ ճայդ գրաբառի և աշխարհաբարի խնդիրը շատոնց կարգադրուած է, հա...» (այո՛, և... կարգադրուելը ալ է, անշուշտ, ըստ ոմանց, և կարգադրուել է, և, նոյն իսկ կարգադրեալ է!!) ճիշտ ինչպէս անպարկեշտութիւն պիտի ըլլար, և խաբեբայութիւն իսկ, մեր այդ գրողներուն կամ առաջնորդներուն կողմէն եթէ համարձակէին անոնք գործածել այսօր և միւսին գրութեան մը մէջ միշտ Թիֆլիսաձև, զոր օրինակ, և Պոլսաձև քերականութիւններու խառնուրդ մը, ընտրուած ըստ մղման ներքին քմահաճութեան, կամ քերթուածային նեղիչ պետքերէն, կամ մանաւանդ զանազանութեան սէրին համար (ինչպէս շատ մը երանելիներ կը ջանան արդարացունել այսօր իրենց մաքուր աշխարհաբարին մէջ զուտ գրաբառեան ձևեր խոկելը— թէպէտ մինչև այսօր այդ երանելիներուն և ոչ մեկ հատը համարձակած է գործածել գոնե երկու այսպիսի ծանօթ արդի... ժողովուրդական հայերէններու քաջապէս զանազանուած խառնուրդ մը, որ է, զոր օրինակ՝ «իմից հայրս ճէնց վեր վերցնում երան, և ամօր հետ խնդալէն փողոցների մէջից կ'անցնէր կար. մի տեղ քշիկ մը կենալուց ետքը, իրան քննութիւններուն և դատողութիւններին համեմատ ևն ևն...») և միանգամայն հռչակել թէ Պոլսերէն, զոր օրինակ մեռած կամ անգոյ կամ մանաւանդ անհնար բան մըն է այսօրուան հայութեան համար բարդատմամբ Թիֆլիսերէնին հետ, կամ, փոխադարձաբար Թիֆլիզերէն անընար բան մըն է պոլսականաց համար, ապա և թէ ասոնց մեկ հատին կամ միւսին բաղդը կարգադրուած է, խէրը անիծուել է!!» (մի պարբերութիւն 34 տողանի):

«Հայկազներէնը», ինչպես կոչում է հեղինակը իր նորաձև լեզուն, սովորական գրաբարն է, որի միջից վերացված է ուկայն՝

1) Ցուցական, ստացական, ինչպես նաև որակական ածականների համաձայնութիւնը գոյականի հետ: Օր. Արդիւնք քննութեան իմ հարցիդ այդ՝ ի տեսակէտէ գիտական՝ մարթ էր լինիլ օգտակար վասն Հայութեանն մեր վերականգնելի իր

«Մրգուզ փանաք ծրդեալ ծեքեալ»-ի (տես վերը՝ էջ 181) շին-
ծու հայերենի և այս «հայկազներէն»-ի միջև:

Եվ այս ցնդաբանությունը քարոզվում է այն երկրում,
ուր սովորական հայերենը մեռնելու վրա է:

Ինչպես որ գրապայքարը ուներ իր կենտրոնը (աշխարհա-
բարյաններ) և իր աջ թևը (գրաբարյաններ), նույնպես ունե-
ցավ իր ձախ թևը: Սրանք տեսնում էին, որ նորակազմ գրա-
կան աշխարհաբարը ժողովրդի անուս մասի համար անհասկա-
նալի լեզու է. նա էլ մի տեսակ գրաբար է: Ուստի մտածեցին
ձեռք քաշել նաև նրանից և գրել զուտ ժողովրդական բարբա-
ռով: Այս ձախակողմյան պայքարողների առաջին ախոյանն է
Քաչատուր Աբովյանը:

Աբովյանը ծնվել է Քանաքեռում 1804/5 թվին. Ռուսա-
տանում ուսում ստանալուց հետո հայրենիք է վերադարձել
1836 թ. բաց է արել հայկական դպրոց. գրել ու թարգմանել է
բազմաթիվ գրքեր:

Այն ժամանակ երբ Աբովյանը ձեռնարկեց գրական գոր-
ծունեության, արդեն հայերեն աշխարհաբար լեզուն կազմա-
կերպված էր: Ո՛չ միայն արևմտահայոց, այլ և արևելահայոց մեջ
հրատարակված էին գանազան աշխարհաբար գրքեր: Այս վեր-
ջինների մեջ հիշենք բացի հնագույններից՝ Գիրք որ կոչի Բանալի
գիտութեան (Պետերբ. 1788), Համառօտ քննութիւն (Մոսկով
1831), Հարկաւոր հարցմունքներ (Շուշի 1832), Աւետարանի
ճմարտութեան և զորութեան համար (Շուշի 1833), Մեղքն
խաղ անելոյ բան չէ (Շուշի 1833), Քարոզ աւազ ուրբաթ օրին
համար (Շուշի 1833) և թերևս ուրիշներ, որ մեզ անհայտ են:

Ինչպես տեսնում ենք, քանակով մեծ չեն սրանք. 45
տարվա մեջ (1788—1833 թ.) վեց կտոր գիրք: Իսկ որակով...
բոլորն էլ խղճուկ բաներ, ընդհանրապես բողոքական կրոնի քա-
րոզություն...

Աբովյանը դժգոհ էր ոչ միայն նրանց լեզվից, որ գրաբա-
րախառն աշխարհաբար էր, այլև մանավանդ նրանց նյութից:
Նա ուզում էր ճիշտ ժողովրդական բարբառով և ժողովրդի սըր-
տին խոսող նյութով գրականություն: Այս մտածությամբ նա
ձեռնարկեց գրել «Վերք Հայաստանին»:

Դնում եմ այստեղ մի հատված այս գրքից, որով կարող

ինինք ծանոթանալ ոչ միայն նրա լեզվին, այլ և նրա շահարույթյան նպատակին:

«Բանը հենց էս էր՝ որ ասում էի մտքումս՝ թէ նրա տիմ, ինչքան խելքս կրերի, մեր ազգին զովեմ, մեր երեւի մարդկանց արած քաջութիւնները պատմեմ, էլի մտածում էի, թէ ում համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի հասկանալ, թէկուզ ոսերէն, նեմեցերէն, եւ ֆռանցուգերէն գրած, թեկուզ գրաբառ՝ տասը՝ կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թէկուզ իմ գրածը, թէկուզ մէկ քամու ջաղաց. Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի խօսում, էն լիզուն չի հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածիր. ո՛ւմ պէտք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարչ բան կուզի: Քո դարբն փլում ինձ թնչ օգուտ, որ ես չեմ օրրում: Ում հետ էլ որ խօսում էի, էն էին քանխայ տալիս՝ թէ մեր ազգը ուսումնասէր չի, կարդալը նրա համար գին չունի. բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարգալ չսիրող ազգը Ռոպէնսոնի պատմութիւնը, Պրնձէ քաղաքի յիմար գիրքը ձեռնէձեռ էր մանածում: Էս էլ լաւ գիտէի, որ ինչ երեւի ազգեր կան, բոլորն էլ երկու լեզու ունին, հին ու նոր: Ախր թէ լուսաւորեալ լեզուն լաւ ա, ու քարերն էլ պէտք է տրաքին ու հասկանան, էլ տօնլուդ, նշան, պատիւ ո՛ւր են տալիս գիրքանդին: Էն լեզուագէտ իմաստունը թող գնայ, կանգնի, գոռայ, ջանք դուրս գայ, լսողը թող ինքը հասկանայ, լուսաւորեալ գլուխն ափսոս չի, որ ցաւի:

«Միտք էի անում, որ գիծն էլ էս չի անիլ: Էլի էս պէս մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ՝ որ դօնադ էի գնում, եւ քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հաւաքում էի՝ թէ տեսնիմ, խալիսը խօսալիս, քէֆ անէլիս, ինչ բանից ա աւելի հազ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյքանում, փողոցում մէկ քոռ աշրդի էնպէս են հայիլ մայիլ միացել ու կանգնել՝ ականջ դնում, փող քաշխում նրան, որ բերնների ջուրը գնում էր: Մէշիս ու հարսանիք հօ՝ առանց սազանգարի երբ հացը կուլ կէրթար: Ասածները թուրքերէն էր. շատը մեկ բառ էլայ չէր հասկանում, ամա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր գրախոր, եդ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մէկ օր էլ

ասեցի ինձ ու ինձ, արի՛ քո քերականութիւն, ճարտասանութիւն, արամաբանութիւն ծալի՛ր, ղրաղ դի՛ր ու մէկ աշըղ էլ դու դառ, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարք հօ վեր չի՛ բնկնիլ, զառ վարաղդ հօ չի՛ գնալ: Մէկ օր էլ գու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մէկ ողորմի ասող էլ չեա ունենալ:

Եթե քննենք Աբովյանի լեզուն, հետեյալ հատկութիւնները կդանենք:

1) Աբովյանը գործածում է բարբառային ձևեր թե՛ բառերի հնչման և թե՛ քերականական ձևերի մեջ: Օր. վերի հատվածում ունինք «էս, էն, կըլի, հարի՛ր, էրկու, լիզու, դուս, էսպէս, տեսնի՛մ, խօսալիս, անկաջ, բերնքների, դառ (դարձի՛ր)»: Մասնավանդ էական բայի ա ձևը. ինչ. լավ ա, ի՛նչ բանից ա: Ըստ այսմ բառերի ուղղագրութիւնը թեև ընդհանրապես գրաբար է, (օր. գրում է թագաւոր և ոչ թե թաքավոր), բայց երբեմն էլ շեղվում է. ինչ. եդ (ետ, յետ), բարիկենդան, ձին (ձիւն), էկել (եկել), ձէն (ձայն) ևն: Վերի հատվածում լեզու բառը գրված է 4 անգամ լեզու, մի անգամ էլ լիզու ձևով:

2) Հայն չափով տեղի է տալիս գավառական բառերին, օրինակ՝ Ա գլխի սկզբի մի քանի տողերի մեջ ունինք՝ տրաքտըրաքում, ճոճոում, ճքճքում, սրտացնում, ճղկներ, ձնի քուլայ ևն:

3) Ընդունում է ժողովրդի մեջ գործածական օտար (թուրքերեն) բառերը. օր. վերի հատվածում կա 23 բառ (դրել եմ շեղատառ):

4) Մրան հակառակ, երբ կարիքը պահանջում է, գործածում է այնպիսի գրաբար բառեր, որոնք չկան բարբառում: Օր. «Վերքի» հենց առաջին երեսում գտնում ենք «գօրապետ, գօրական, միամօր, թագաւորազն, վայելչութիւն, ներգործութիւն» բառերը:

Ինչի՛ցն է այս երկընտրանքը Աբովյանի մոտ:

Աբովյանը մի քանի ուրիշ գրվածքներ էլ ունի, որոնք «Վերքից» մի քիչ առաջ են գրված կամ գրեթե ժամանակակից են: «Վերքը» ըստ Լեոյի (Անի, էջ 30) սկսել է 1840 թվին և վերջացրել է 1842 թվին: «Վերքից» երկու տարի առաջ է նախաշաւիղը, որ ըստ Ռուբեն Զարյանի գրված պիտի լինի 1838 թվին: Այս գիրքը մաքուր աշխարհաբար է, տեղ տեղ համեմված ժողովրդական տարրերով: Վերքին ժամանակակից է «Պարապ

ժախտի խաղալիքը, որ գրված է 1841 թ. այս գիրքը աշխարհաբար լեզվով է, թեև գրքի առաջաբանում գտնում ենք գրաբարի գովասանքը: Երրորդ գրվածքն է «Ձանգին», որի թվականը հայտնի չէ (ազգած է նախ Գառնիկի մեջ, 1860 թ. 42 876—890): Այս գրվածքը, որ ընդամենը բաղկացած է 14 էջից, շատ հետաքրքրական է լեզվի աստիճանից: Նրա առաջին 10 էջը բարբառով է, մի էջը աշխարհաբար, իսկ երեք էջը գրաբար: —Այս բոլոր հանգամանքները միացրած բացատրում են Արավյանի երկընարանքի պատճառը:

Արավյանը մտածում էր հասարակ ժողովուրդի համար նախ սանգծել բարբառով գրականություն, նրանից հետո անցնել աշխարհաբարին, իսկ ավելի ուշ մամանակի վերադառնալ գրաբար գրականությունը: Նա վարվել է ուրեմն իբրև բանիմաց մանկավարժ ուսուցիչ, ինչպես էր իրոք ինքը, անգրագետ ժողովուրդի համար սկսելով հեշտից և բարձրանալով հեռանեակով ավելի զժվարիներ:

Ինչ ազդեցություն ունեցավ Արավյանի «Վերք»-ը:

Արավյանը անհետացավ 1848 թվին, առանց կարենալու տեսնել իր գործի հրատարակությունը: «Վերքը» կարգացին միայն սակավաթիվ անձինք: Հեղինակի մահից 10 տարի հետո, 1858 թվին, Ներսիսյան զգրոցի ազդարանում ազգեց Վերքը առաջին անգամ: Բայց արգեն ուշ էր: Արգեն աշխարհաբար գրական լեզուն ծաղկել ու ընթացք էր ստացել: Վերքի հրատարակությունից առանձինից տարի առաջ, 1843 թվին, Չմյուռնիայում, բողոքական միսիոնարները հրատարակել էին Սաղմոսի աշխարհաբար թարգմանությունը՝ արևելալայ մաքուր գրականով, որից մի փոքր նմուշ դնում եմ այստեղ:

Թող Աստուած վերկենայ՝ նորա թշնամիներն ջրով լվվին, և նորա երեսիցն փախչին նորանք՝ որ մտում են նորան:

Ինչպես որ ծուխն փչանում է, փչացրու նորանց:

Ինչպես որ մոմն հալվում է կրակի առաջին, թող ամպարիշտներն կորչին Աստուծոյ երեսիցն (Սգ. Կէ 1—2):

«Վերքի» հրատարակությունից ութ տարի առաջ, 1850 թվին, Տփղիսում Գաբրիել քն. Պատկանյանի խմբագրությամբ սկսվել էր հրատարակվել Ռուսահայոց առաջին աշխարհաբար պարբերականը՝ «Աբարատ» շաբաթաթերթը: Թեև նա շատ կարճ կյանք ունեցավ և դադարեց 1851 թվին, Նույն տարին ասպարեզ էր

իջել Ստեփաննոս Նազարյանը՝ հրատարակելով «Ճառ յաղաքս փորձառական հոգեբանութեան» գրաբար գործը, որի առաջաբանում կոչվ էր հայտարարում գրաբարի դեմ և պաշտպանում աշխարհաբարի դատը: 1853 թվին հրատարակել էր նա իր աշխարհաբար գործերը՝ Առաջին հոգեղէն կերակուր, Վարդապետարան կրօնի և 1857 թ. Հանդէս նոր հայախօսութեան: 1855 և 1856 թվերին լույս էին տեսել Պետերբուրգում հայ ուսանողների երկու տետրակները, որոնց մեջ հավաքված էին զանազան արձակ և ոտանավոր բանաստեղծություններ, ի միջի այլոց Պատկանյանի «Մայր Արաքսին», որ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլ և Կովկասում ու հեռու Տաճկաստանում ազգային սիրելի երգ դարձավ:

Այն թվին, երբ հրատարակվեց Արովյանի ուշացած Վերքը, հրատարակվեցին նաև Ստեփաննոս Նազարյանի թարգմանությամբ «Պաւլոս և Վիրգինիա» գեղեցիկ վեպը, ինչպես և նրա խմբագրությամբ «Հիւսիսափայլ» ամսաթերթը, բոլորն էլ մաքուր գրական արեւելյան աշխարհաբարով:

Այսպեսով Արովյանի Վերքը թե՛ իր քարոզած նոր սկզբունքի գործադրության և թե առհասարակ աշխարհաբարի կազմության համար իրականության մեջ ոչ մի մասնակցություն չունեցավ: Նա եղավ և մնում է իբրև մի լավ նմուշ արեւելահայոց այնքան հարուստ բարբառային գրականության, որի հնագույն երկն է «Մայեաթ-Նովայի երգերի ժողովածուն» (տպ. Մոսկուա 1852, Վերքի հրատարակությունից վեց տարի առաջ): Հետագայում լույս տեսան Սունդուկյանի, Պատկանյանի, Տըմբլաչի Խաչանի և այլոց բազմաթիվ երկերը: Արեւմտահայերը այս կողմից չեն կարող մրցել արեւելահայոց հետ: Միայն Նոր-Նախիջևանի բարբառով գրված երկերի ընդհանուր գումարն է, ինչպես հաշվել եմ, 3000 էջ:

Այժմ մի քանի խոսք էլ ասենք Ստ. Նազարյանի լեզվի մասին, որ արեւելահայ աշխարհաբարի մի ինքնահատուկ շրջանն է կազմում:

Դնենք նախ մի հատված իբր նմուշ «Պաւլոս և Վիրգինիա» վեպից (տպ. Մոսկվա 1858, էջ 104—6):

«Մեք զգու՛մ էինք մի հիացք, առանց կարողանալու դորա պատճառը հասկանալ: Մեր անարատ ցանկութիւնների մէջ կամենում էինք մեք լինել ամենեին աչք, արեւաբացի փառաւոր գոյները վայելելու համար:

ամենևին հոտոտելիք, մեր բոյսերի խնկահոտութիւնը զգալու համար, ամենևին լսելիք, մեր թռչունների քաղցր երգասացութիւնքը լսելու համար. ամենևին սիրտ, այս բարեգործութիւնքը խոստովանելու. համար. Այժմուս նստած այն զեղեցկութեան աղբիւրի մօտ, ինչ տեղից բղխումէ ամենայն ակործելի բան երկրի վերայ, իմ հոգին տեսանումէ, ճաշակումէ, լսումէ, անմիջապէս շօշափումէ այն բանը, որ յառաջուց կարող էր իմանալ միայն թոյլ, հողեղէն զգայարաններով: Ո՛հ, ինչ լեզու կարող էր նկարագրել այս միշտ արեգակնափայլ ծովեզերեայքը...

Պաւլոսի մասին պիտոյ է ասել, թէ նայելով իմ վերայ անթարթ աչքով. ձայն արձակեց.—«Վիրգինիան չկայ, չկայ... ապա և ես կամիմ մեռանիլ...»:

Նա ասաց ինձ. —«Ո՛վ իմ բարի դրացի, այս գիշերիս երազումս տեսայ ես Վիրգինիան սպիտակ զգեստով... բայց ինչ որ ևս աւելի զարմանալին է իմ համար, այն է, որ և Դը լա Տուր տիկինը այս գիշերիս տեսել է մի երազ նմանապիսի հանգամանքներով»:

Երազքը երբեմն ծանուցանում են ստոյգը...

Թող լինի այդ բանը, ինչպէս կամի ...Մահն է մի ամենամեծ բարի, յաւելացրեց նա.— պիտոյ է ցանկանալ նորան. եթէ կեանքը մի պատիժ է, պիտոյ է փափագել նորա վախճանին. եթէ դա մի փորձութիւն է, ապա պիտոյ է խնդրել, որ այդ փորձութիւնը լինէր կարճատև:

Կուսակալը հոգաբարձութիւն արեց Դոմինիկոսին և Մարիամին, որ այլ ևս կարող չէին սպասաւորութիւն առնել, որ և երկար չապրեցին իւրեանց տէրոնց մահուց յետոյ:

Ահա Ստ. Նազարյանի լեզվի ներկայացրած գլխավոր հատկանիշները: (Օրինակները քաղում եմ վերոհիշյալ «Պաւլոս և Վիրգինիա» վեպից. նշանակում եմ նրա էջերը):

1) Շատ տեղ հոգնակի ուղղականը կազմում է ք հանգով. ինչ. երկու բողբոջք 9, կարողութիւնքը 19, տերեքն 23, իրողութիւնքը 71, մեծամեծքը և հասարակութիւնքը 71, բնակիչքը և մեծամեծ աստիճանաւորքը 94:

2) Նույն ձևը ունի նաև հայցական հոլովի մեջ. ինչ. զգալով իւր նորոգված զորութիւնքը 17, թաղեցին նոցա հաւատա-

բիմ սպասաւորքը 108, հրացանքը դէպ ի ցած թողած 93, տա-
րածելով այստեղ իւր ապականութիւնքը 39:

3) ուրիշ վերջացող բառերը հոլովում է -քեն ձևով. ինչ.
ամուսնութենից 13, մտատանջութենով 17, դալարութենից 19,
հեռաւորութենով 18, ընկերութենների 71, քաղցրութենների 80,
լուութենից 92:

4) Անսովոր հոլովական ձևեր են՝ «պատերազմերի 93, մո-
րերի (մայրերի) վերայ 93, ամեններին (ամենքի) 23, իւրեանց
տէրոնց մահուց յետոյ (ուզում է ասել «իրենց տէրերի մահից
յետոյ») 106:

5) Դերանունները գրաբարաձև են. ինչ. նորա, նոքա, նո-
ցա, նորան, իւր (12 կն), իւրեանց 17, 93, մեք (=մենք) 92,
միմեանց 93:

6) Այսպես նաև նախադրությունները. ինչ. վերայ (11 և
շար.), առաջև 13, 93, դէպ ի (փխ. դէպի) 93:

7) Շատ բառեր գրաբարի ձևով են. ինչ. սեաւ 38, լեառը
(լեռը) 18, ամենայն 13, 71, յաւելացրել էր 13, բարի առնել
«բարիք անել!» 23, առաւել 93, յառաջուց 104, որպէսը 92:

8) Բայերի մեջ պահում է ներքին ա հոդակապը. ինչ.
մտանելով 39, որ գտանէ 39, գտանվում էին 18, չեմ տեսնում
92, եթէ որպէսը հարցանեմ 92, ցուցանում են 38:

9) Անցողական (պատճառական) բայերը կազմվում են
-ուցանել ձևով. ինչ. կացուցանում է 13, դարձուցանում էր
17, 93, լցուցանում էր 23:

10) Նշանավոր է իր «պիտոյ է» ձևի գործածությունը՝ փո-
խանակ ասելու «պէտք է». ինչ. պիտոյ է վշտանար 17, պիտոյ
էր գնալ 95 կն:

11) Աչքի են ընկնում մի խումբ անսովոր բառեր. ինչ.
նմանապիսի (տես վերը), զուգաւորապէս «հաւասարապէս» 11,
մշակագործվել «մշակվել» 71, ցուցակութիւնք «ցուլցներ» 93,
մի բոլորամասն թուլութիւն «մի ընդհանուր թուլութիւն» 38 կն:

Այս բոլոր լեզվական հատկությունները ընդհանրապես
գրաբարի մնացորդներ են, որոնցից պիտի ազատվեր աշխար-
հաբարը հետագայում:

Գրապայքարի և աշխարհաբար լեզվի մշակման մեջ ավելի
նշանավոր եղավ մեծ դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը: Նա էր
այն մարտիկը, որ մի կողմից տեսական պայքար էր վարում զբա-
րամով պահպանողականների դեմ, մյուս կողմից մշակում նոր
գրական ազգային լեզուն զարգացնելու ճշմարիտ սկզբունքները

և ուղղութիւնը, և, վերջապես, երրորդ կողմից՝ գործնականում
 առաջին աշխարհաբարը մշակելու օրինակը: Գրաբարի դեմ վարած
 պայքարում իր ճշմարիտ և զորեղ կռիվն աշխարհը, թե՛ գրաբարը
 մեռած լեզու է, որ նա հին ժամանակների լեզուն է և որևէ
 ջանքով կարելի չէ այդ մեռած լեզուն վերստին կենդանացնել
 ու ժողովրդի բերանը դնել: Մինչդեռ գրաբարի քուրմերը փոր-
 ձում էին մարդկանց շլացնել գրաբարի գանձերով, Նալբան-
 դյանը պահանջում էր, որ իր ժամանակի հայ գործիչները ժո-
 ղովրդին հոգևոր ու մտավոր սնունդ տան ժողովրդին հասկա-
 նալի լեզվով: Այս պատճառով էլ նա հետևողական կերպով պաշտ-
 պանում էր աշխարհաբարի դատը՝ ամենագործող տեսական հիմ-
 նավորումներով: Գալով նոր լեզվի մշակման և կատարելագործ-
 մանը՝ այստեղ էլ նա միանգամայն ճիշտ ուղու վրա էր կանգ-
 նած: Նա ճիշտ կերպով գտնում էր, որ նոր լեզուն, աշխարհա-
 բարը, ինքնուրույն լեզու է արդեն և պետք չէ, որ ստրկանա
 ինչպես գրաբարին, այնպես էլ որևէ բարբառի: Նա ասում է,
 թե «տեղական բարբառը ազգի ընդհանուր համար գործակա-
 րածեք չունի և նոր լեզուն այս կամ այն գավառական բարբառի
 տակ, դրականապես, մշակելու գաղափարը նույնպես ամուլ և
 անգործադրելի է, ինչպես հին լեզվի գաղափարը, ինչպես ոտք
 ստրկութեան տակ աճած նոր լեզվի գաղափարը: Այս տեսակ
 մշակութիւնը ինքն իրեն հակասում է նոր լեզվի մշակութեան
 գաղափարին, որ է որքան կարելի է առավել շատ և առավել մեծ
 բազմութեան հասկանալի կերպով խոսել»^{*)}:

Այս խոսքերը լույս են սփռում ոչ միայն այն հարցի վրա,
 թե ինչ դեր էր հատկացնում Նալբանդյանը գրաբարին և բար-
 բառներին, այլ և այն հարցի վրա, թե ինչ էր պահանջում նա
 նոր լեզվից: Ելակետ ունենալով այն ճիշտ սկզբունքը, որ ազգի
 լեզուն ազգի ընդհանուր հաղորդակցման միջոցն է, նա այդ լեզվի
 կյանքը տեսնում էր նրա ընդհանրութեան մեջ: Այս պատճառով
 էլ նա առավելութիւն չէր տալիս այս կամ այն բարբառին, չէր
 քարոզում գրական լեզուն ողողել այս կամ այն բարբառին հա-
 տուկ բառերով ու ձևերով, այլ պահանջում էր, որ կենդանի,
 ժողովրդի խոսակցական լեզվից առնել այն, ինչ որ ընդհանուր է:
 Նա գտնում էր, որ նոր լեզուն մշակելու, հարստացնելու և
 զարգացնելու համար անհրաժեշտ է հիմնավոր կերպով քննել,
 ուսումնասիրել տեղական բարբառները և առնել նրանցից այն

*) Մ. Նալբանդյան, Ծրկեր, հ. 3-րդ, էջ 197:

ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ է, բայց գտնում էր, միաժամանակ, որ այդ բանը պետք է կատարվի խիստ ընտրությամբ և դարձյալ՝ ընդհանրության սկզբունքին համաձայն. «Մենք կարող ենք որևիցե գաղափարական բարբառ քննել, սովորել, տեսնել նորա արժանավորությունքը և թերությունքը. բայց այսչափ միայն և ոչ ավելի...

Բոլոր գաղափարական բարբառների էական տարերքը, որ իրենց ձևով և կազմությամբ ավելի ընդունակ են կենդանի ընդհանրության լեզվի վրա պատմաստվելու, պիտի ընկնեն ճարտարապետ հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ հալվելով և քիմիաբար (ֆիզիկաբար ոչ) միանալով պիտի դուրս գան ոչ որպես թլպատություն ևս, ևս անթլպատություն, այլ որպես նոր արարած»*):

Այսպիսով Նալբանդյանը ճիշտ էր գնահատում թե դրաբարի և թե բարբառների դերը նոր լեզվի զարգացման մեջ, և իր այդ տեսակետն էլ առաջնորդ ուներ գործնականում: Նրա լեզվի քննությունը ցույց է տալիս, որ առաջին շրջանում ընդհանուր առմամբ շատ մոտ լինելով Նազարյանի լեզվին, հետո սակավ առ սակավ ավելի մշակվում է և շատ կենտրոնում զգալապես տարբերվում նրանից: Մի գաղափար տալու համար նրա լեզվի մասին, դնում ենք այստեղ երկու նմուշ. մեկը 1857 թվից, մյուսը՝ 1863—64 թվից.

«Տեղիք չունինք ամենևին մեր ժողովրդի անգրասիրության վերա զարմանալու. պատճառ, մեր մատենագրությունը մինչև այսօր արեղայական մատենագրություն է, միջին դարերի զպլոդական մատենագրություն, եթե այս անունը ևս կարելի էր տալ. չկա նորա մեջ կյանք և կենդանություն, այլ սկզբից մինչև այսօր մի վատեցուցիչ միօրինակություն: Եվ դենք թե մի հայ մարդ առնուր յուր ձեռքը հին լեզվով շարադրած մի գիրք (ինարկե հայերեն) և սկսեր չոր չոր կարդալ այնքան, մինչև որ անգիր ուսաներ միանգամայն կարդացածը, թեպետ այս մի մեքենական սարսափելի տանջանք է, բայց ինչ օգուտ կարող էր քաղել դորանից. ոչինչ, և աստված վկա է ոչինչ. մարդկային մարմինը երբեք չէ կարող սնանվիլ այնպիսի կերակրից, որ ինչ հատկութեններով մտանում էր բերանը, նույն հատկութեններով դուրս դար ուրվայնից առանց մարսվելու և արյուն դառնալու. պատճառ, մարմինը յուր շինվածքի համար նյութ չստանալով այնպիսի կերակրից, անտա-

*) Մ. Նալբանդյան, Երկեր, հ. 3-րդ, էջ 100, 107—108:

րակույս կթուլանար և հետո կքանդվեր ևս. հողու համար մի-
այսպիսի կերակուր է չհասկացած բան կարդալը»:

(Երկեր, II հ. էջ 63)

«Շատ և շատ զարմանալի է, որ այդ հնամուլ պարոնները
խոսելու ժամանակին թեև աղավաղ, այնուամենայնիվ նոր լեզ-
վով հայտնում են յուրյանց միտքը: Սորանով իրանք իրանց
ապացուցանում են, որ նոր լեզուն ուներ կյանք և գործածու-
թյուն ընկերության մեջ. Եթե պատահում էր հարցանել դոցա,
թե ինչո՞ւ համար հին լեզվով չեն խոսում ընդհանրապես, այլ
նոր լեզվով, կը լսեիր պատասխան, թե սովորական լեզուն ազգի
բերանում այս է, և եթե կամենային հին լեզվով խոսել, այդ
անհասկանալի էր ժողովրդին: Այս պատասխանը արդար էր և
ճշմարիտ. բայց արիք քննենք, թե ինչ է պատճառը, որ այդ
պատվելի պարոնները ինչ ժամանակ կամենում էին յուրյանց
միտքը գրի միջնորդությունով հայտնել, իսկույն այն ժամ հա-
ռաջ սովորական խոստովանյալ լեզուն կը պղծվեր, և անհաս-
կանալի նոր ժողովրդին հին լեզուն կը զար հանդես, մինչև որ
կամենում էին մինչև հետին շունչը պատհրազմիլ և ճշմարտու-
թյունը չխոստովանել: Սորա պատճառը մեզ քաջ հայտնի է և
այդ պարոնները իրանք ևս գիտեին, որ գիտենք. բայց որով-
հետև մինչև այժմ հանդես չէինք բերած, այժմ պիտո էր հան-
դեսով ցույց տալ, որ հաստատվեին յուրյանց կարծիքի միջում,
թե յուրյանց կամակորուժյան սղբյուրը մեզ քաջ հայտնի է:

... Նոր լեզվի միջում կա հիանալի խորհուրդ, երանի թե
հնար լինեիր ասել այդ հնամուլ պարոններին. հին լեզվի միջում ևս
կա խորհուրդ, բայց կորստական և շատ տարբեր այն խորհրդից
և միանգամայն հակառակ՝ ինչ որ կա նոր լեզվի մեջ: Այդ պատ-
վելի պարոնները եթե փոքր ի շատե ուղիղ տեսություն ստացած
լինեին, կտեսանեին այդ խորհուրդները, բայց ափսոս որ միմիայն
հայոց հին և մեռյալ լեզուն ուսանելով ֆնացել են դեպի ուրիշ
գաղափարները անզգա: Մին օրինակ. դեռ չենք տեսած, որ հացը՝
թեև միայն նյութական բան էր, մի մարդ ունենալով երկու
տեսակ միսն հին, քանի մի շարաթվան, արդեն քարացած, իսկ
մյուսը թարմ և տաք, բայց թողնի որ այն թարմ և նոր եփած հացը,
որ ավել սննդարար էր և ձեռքը պարզեիր դեպի քարացած հացը,
որ հառաջ քան ստամոքսը գնալը բոլոր ատամները ևս կփշրեր:
Հայոց հին լեզուն հնացած հաց է արդեն, և 1300 տարի է որ
թված է, իսկ նոր լեզուն ամենայն օր եփվում է, ջերմ է և

աննդարար, ուստի սորանով շատ հեշտ կլինեն կերակրել հայոց ազգի սոված հոգին և սա ավելի հյուժ և արյուն կդառնար նորա մեջ, քան թե այն չորացածը և քարացածը, որ չունի յուր մեջ այն կենդանական մասները: Ով որ ականջ ունի լսելու թող լսե, պատճառ որ սովում է լսվելու համար»:

(Նույն տեղ, էջ 404—405 և 407)

Այն միջոցին, երբ սկսեց Նազարյանը հրատարակել Հիսսափայլը, ճիշտ նույն թվին (1858), իբր հակազդիչ ուժ նրա ազատական գաղափարներին, սկսեցին հրատարակվել Ճռաքաղը Մոսկվայում և Մեղու Հայաստանին Տիգրիսում: Երկուսն էլ աշխարհաբար էին, բայց շատ ավելի գրաբար խառնուրդով: Մի գաղափար տալու համար նաև սրանց լեզվի մասին, դնում եմ այստեղ երկու փոքր հատված:

Սագ (դագ) արժանի յիշատակի

Միլէյք քաղաքումը, Յովսէփ Սթրոս անունով մարդու մօտ, գտանւում է մի սագ, որ 36 տարեկան է: Յովսէփ Սթրոսն զայս սագը ժառանգութիւն ստացած է յիւր մօրէն, որ 20 տարի յառաջ վախճանուած է: Այս արժանի յիշատակի սագս յետ կրելոյ զայն ամենայն մահաբեր ցաւքը, որք պատահում են այսպիսի կենդանեաց, ողջ մնացած է և դեռ ապրում է: Այս Բոհմեան հինաւորաց սագս՝ ամենայն տարի ըստ բնական կարգի ձուեր է ածում. անցեալ տարի (1857), ածեր է 28 ձու, իսկ այս տարի (1858) միայն 8: Նորա ձուերից միշտ առողջ ձագեր է դուրս եկած: Այժմ նորա ծերութեան նշանն այս միայն է՝ որ խուլ է, և համարեմ թէ ոչինչ կարող չէ տեսանել: (Ճռաքաղ 1859, հտ. Ա. էջ 36):

Այս երկու յաղթող թագաւորքը բաժանեցին իրանց մէջ աւարները, որք էին ոսկի, արծաթ և քանդակազործութիւնք ի զանազան հրահալելեաց: Տիգրան ստացաւ երեքից երկու մասը այս ամէն զանձից, իսկ միւսքը մնացին Կիւրոսին. և Տիգրան յետ դարձաւ իւր Աթոռն՝ ի Հայաստան իւր զօրքով և մեծ աւարաւ. և ձեռք տուաւ աւելի բարեկարգութեան աշխարհին և զինուորականութեան, և վախճանեցաւ յետ 45 տարի թագաւորութեան: (Մեղու Հայաստանի, 1858 յունիսի 28, № 26, էջ 204):

Երկուսն էլ ունին Նազարյանի նման հոգ. ուղ. ք վերջա՝ վորութիւնը. բայց ունին նաև գրաբարի հյց. գ և բացառակա-

նի ի նախդիրով հոլովները, որոնցից հետու է նազարյանը: Սակայն նազարյանը ունի իր նշանավոր պիտոյ է՝ ձկը, որի փոխարեն, նույն իսկ գրաբարամու ձոաքաղը դնում է պիտի: Օրինակ՝ Որչափ պիտի կարողանան. Հարկ պիտի լինի. Գարաք պիտի համարիմք (ձոաքաղ, 1858 Ա. էջ 40): Ոսկի տառերով պիտի գրողմը. Մինչև յՖրը պետի տևէր այս. մինչև յՖրը մեր ազգն զայս ամօթը պիտի կրէր (1859 թ. Ա. էջ 56):

Բարբառային—գրական լեզվի ջատագոյններից մեկն է Շուշեցի Ավետիս Բահաթրյանց, տնհայտ մնացած մի հեղինակ, որի մասին կարևոր եմ համարում խոսել այստեղ:

Նրա հետ ծանոթացել եմ Շուշում 1903 թ. երբ 70-ամյա ծերունի մարդ էր: Ունեւր երկու տպագրված էրի. Աստիպիք (Շուշի 1886) և Հին հայոց տաղաչափական արուեստը (Շուշի 1891): Առակադրքի ջապի ներքնի էջում տրված է ընդարձակ ցանկը այն բաղմաթիվ գործերի, որ պատրաստել էր նա և որոնք անտիպ մնացին: Այդ գործերի մեջ նշանավոր է իր Բառարանը:

Արդյանի նման Բահաթրյանցն էլ այն կարծիքն էր ունեցել, թե գրական աշխարհաբարը առմիկն անհասկանալի է, ուստի պիտք է սլարգն այն և մոտեցնել ժողովրդական լեզվին: Այս նպատակով նա կազմել էր մի ցնդաթմակ բառարան (շուրջ 50,000 բառով), որ ամբողջով էր իր կազմիքով ժողովրդին մատչելի ըլլաք բառերը: Դառնում էին այնտեղ գրաբարի այն բառերը, որոնք հասկանալի էին կամ կարող էին լինել հասարակ ժողովուրդին, Հաշարաղի հայերենի դաստիարակական բառերը և հայ ժողովուրդի մեջ գործածված քաղքերեն բառերը: Վերջինների մասին հողքնակն այն կարծիքն ունեւր, թե նրանք թուրքերեն չեն, այլ հայերեն, և թե ոչ թե հայերեն են, որ փոխ են առել այդ բառերը թուրքերենից, այլ ընդհանրապես: Այդ բառերը նա մինչև անգամ ստուգաբանում էր հայերեն արմատներով. օր. թրք. yorgan բառը որ է գվրմակ, մեկնում էր հյ. վեր, Հաշարաղի բաբառով յօր բառից, որով yorgan = հյ. վերարկան:

Այս բառարանը նա կազմել էր 1850-ական թվերին, բայց չէր կարողացել լույս ընծայել: Ես հայանցի, որ ամեն ինչ արդեն ուշ է. գրական լեզուն արդեն հաստատվել է, ես դարձնել իր ճանապարհից այլ ևս անհնարին է: Միակ անհրաժեշտ բանը, որ մնում էր անել, այն էր որ պետք է քաղել նրա միջից Ղա-

բարադի բառերը և հրատարակել: Բառարանը միայն բառերի ցանկն էր. այսինքն բառերի նշանակութունը չէր դրված. ձեռունի հեղինակը՝ աչքերից տկար, չէր կարող անել այդ: Ուստի, ես հանձն առի և ամիսներով իր մոտ նստած աշխատելով, իր թելադրությամբ կազմեցի Ղարաբադի գավառական բառերի բառարանը: Այս աշխատությունը ուղարկեցինք Պոլիս իզմիրյան մրցանակին: Այժմ իմ ձեռագիրը գտնվում է Երուսաղեմի վանքում. իսկ ձեռագրի լուսանկարված օրինակը գտնվում է մեր Պետական համալսարանի գրադարանում *):

Առակագիրքը (փոքրագիր, էջ 159) մաքուր գրական աշխարհաբար է, տեղ տեղ խառնված են Ղարաբադի գավառական բառեր, Ղարաբադի բարբառային ձևեր և թուրքերեն բառեր: Ահա Առակագրքի 5—15 էջերում գործածված այս կարգի բառերի ցանկը:

Գավառական բառեր.—հեսիք «հաճվասիկ», ական ալան, փոչ փոչ, շախըխկան (էջ 5), դինջդինջ (7), կայծախարուած, թոյնթորել (8), որձակ, աղբահար, կոտկոտել (9), սալգահել «սահիլ» (11), չալմլոտիկ, տուպտուպորիկ, սաքուլ (14), սիրսիրատել, քլմսոտել, խանչխանչել (15):

Բարբառային ձևեր.—էն, էնպէս, քոն իլ «քնիք» 5, զին են տամ 10, էլին «եղան», եկին «եկան», ելին «ելան» 11, ընկին «ընկան», միր վախիլ «մի վախիլ» 12, ման էր գամ 15, մին քանի 8, սրահին վերայ 6, Խիկարին հայրը, սլապին առաջքին 8, ալևորին պատիւը 9:

Թուրքերեն բառեր.—մաթալ մնաց 7, ճահել 8, մահանով 10, դոչի 11, ունկ 12, ամիլիկ 14, օթադ, փլով 15:

Բահաթրյանցի կաղմած գրական լեզվի ժողովրդական բառարանը ոչ միայն գործադրության չդրվեց, այլև ձեռագիրը սպազորության չարժանացավ և վերջում հրդեհի զոհ դնաց:

Բարբառային—գրական լեզվի վերջին ներկայացուցիչն է համարվում Թումանյանը: Բայց սա թյուրիմացություն է: Թումանյանի բարբառային լեզուն սահմանափակվում է «էս, էդ, էն, էսպէս, էդպէս, էնպէս, էսօր» կամ թե «ժէր, ժեռ, գէլ, ձէն, փէտ», կամ թե «ճամփէն, երեխէք, թամադէն...» և նման մի քանի ժողովրդական ձևերի մեջ, եվ որովհետև շատ հաճախ նա

*) Բահաթրյանցի սուսը այրվեց Շուշի մեծ հրդեհին, որին զոհ դնեցին հեղինակի բոլոր գործերը, ինչպես նաև ութը հատ հայերեն հին ձեռագիր. որոնցից մեկն էր Գր. Տաթևացու ինքնաձեռագիր մի աշխատությունը:

վերցնում է շատ ժողովրդական նյութեր, ուստի ստիպված է գործածել թուրքերեն բառեր էլ. ինչ. «գուշման, անել, ջանել, գյուլա, ղոնախ, քէֆ, զալում, մայիլ մնալ, բինա, զուռնաչի, փանլեան, փարդա, ադաթ, փէշ, իգիթ, բոստան, բոստանչի» ևն: Նա սակայն չի ասում Արովյանի նման «անկաջ, լիզու, էրկու, հարիր»... և մանավանդ էական բայի և ձևը: Այս վերջինը զավիւ է միայն այն ժամանակ, երբ գրվածքը զուտ բարբառով է. ինչ.

— Աչքիս վրա, քեռի Գուշի,
Մի գդակ ա, հօ մի քուրք չի.
Փողի մասին ավելնորդ ա.
Մեր մեջ խոսալն էլ ամոթ ա:

Բայց երբ գրում է գրական լեզվով, այն ժամանակ գործածում է «է». ինչ.

Ծրծաղախիտ Վանա ծովի
Փոքրիկ գյուղից առափնյա
Ծովն է մտնում գաղտագողի
Ամեն գիշեր մի տղա:
Ծոփն է մտնում առանց նավակ,
Բազուկներով առնացի
Ջուրը ճողփում, լող է տալի
Դեպի կղզին դիմացի:

Նույն իսկ այն դեպքում, երբ գեղջուկ շինականն է խոսում, դարձյալ գտնում ենք «է».

Արի, գութան, վարի, գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շոռ տուր, խոփիդ դուրբան,
Օրհնյալ է աստված, հորովե՛լ *):

Այս գլխի վերջին հարցը լեզվի միության խնդիրն է:

Քանիցս անգամ շոշափվել է այս հարցը մեր գրականության մեջ. վերջին անգամ ավելի ընդարձակ խոսքից այդ մասին հանգուցյալ Մանուկ Աբեղյանը՝ Արարատ 1897 թ., էջ 424—431 և 494—503: Նա ընդունում է, որ մեզ նման ցրված մի ազգի մեջ մի միակ գրական լեզու ունենալը անհրաժեշտ միջոց է ազգային միության համար (էջ 427ա): «Եթե այժմ մենք երկու գրական լեզու ունինք, այդ հատկապես արևելյան հայացանցյալ գրագետների անհեռատեսության շնորհիվ է: Մեր արևել-

*) Թումանյան, Բանաստեղծություններ, Բազու, 1906, էջ 65, 69, 71:

յան գրական լեզուն արդի ձևով իսկապես գոյութուն պիտի չունենար, եթե Նալբանդյան, Նազարյան, Պատկանյան և ուրիշները, որոնք սկիզբն դրին այս գրական լեզվին, ավելի ծանր մտածած լինեին իրենց գործի վրա և հայութունը Ռուսիայի սահմաններից դուրս ևս տեսներին» (էջ 431բ)։ Սակայն ընդունելով հանդերձ մի միակ դրական լեզվի անհրաժեշտությունը, չի հավատում որ «կարելի է այդ այժմ, առանց որևէ քաղաքական մեծ փոփոխություն կամ մի ուրիշ նշանավոր հանգամանքի» (էջ 431բ)։ Ուստի մտածում է, թե պետք է առ այժմ մոտեցնել այդ երկուսը և «այնչափ մոտեցնել, որ երկու կողմից ևս հեշտ հասկանալի լինի» (էջ 496ա)։

Իսկ ի՞նչ պետք է անել մոտեցնելու համար։

Արեղյանը առաջարկում է հետևյալ միջոցները.

1) Արևմտահայերը պիտի հրաժարվեն զբարար ձևեր գործածելուց (ընկերութեանց, մանկանց, ընտանեաց, հայրենեացն)։

2) Արևմտահայերը պիտի ընդունեն ներգոյականի -ով ձևը։

3) Ի վերջացող բառերը հղովել ու. ինչ. եկեղեցու, գինու, այգու ևն։

4) Գանոնավորել ը և ց հոգերի գործածությունը. արևմտահայերը ամեն տեղ դնում են ց. պարտավոր են ձայնավորից հետո գործածել ց, բաղաձայնից հետո ը, որ որոշ դեպքերում նույնպես դառնում է ց. ինչ. մարդն շտապեց ևն։

5) Հատուկ անունների ծայրին պետք է դնել որոշիչ հոդ, ինչ որ արևմտահայերը չեն անում. օր. Ստեփաննոսն (և ոչ թե Ստեփաննոս) ասաց։

6) Արևմտահայերը սեռականի վրա դնում են ց հոդը. ինչ. Այս գործին վրա, իր ծարավին հաղուրդը։ «Արդարև, արևելյան հայերին այդ տարբերությունը ոչինչ դժվարություն չի պատճառում հասկանալի լինելու համար, այլ միայն փոքր ինչ ծանր է թվում» (էջ 500ա), ուստի արևմտյան հայերն էլ պարտավոր են հրաժարվել դրանից և «այս դեպքում ևս արևմտյան գրական լեզուն արևելյանին պետք է հետևի» (էջ 500բ)։

7) Անորոշն է մի արևելահայոց մեջ, մը, մ, մըն արևմտահայոց մեջ. «պահանջել որ արևելյան լեզուն մը, մ, մըն ձևն ընդունի, այդ կլինեի անհնարինը պահանջել, քանի որ մի ձևն իր հաստատուն դիրքն ունի» (էջ 501ա), ուստի պահանջում է, որ արևմտահայերը արևելահայոց պես գրեն միշտ մի, միայն թույլատրում է, որ մի հոդը գրեն հետագաս։

8) Արևմտահայերը առատորեն գործածում են մը անորոշ

հողը, մինչդեռ առանց հողի էլ բառը անորոշ է մնում, ինչպես արևելահայոց մեջ: Ըստ այսմ արևմտահայերն էլ պետք է սահմանափակեն մը-ի այնքան առատ դործածությունը:

9) Արևմտահայերը պետք է հրաժարվեն գործածելուց այն ուսմիկ (իմա ժողովրդական) ձևերը, որոնք չկան գրաբարի մեջ և չկան նաև արևելահայոց մեջ. ինչ. հասկնալ, գողնալ, մոռնալ, ճանչնալ, հարսնիք, ելլել, ըլլալ, ըսել, ընել իյնալ, ինկալ են: Սրանց փոխարեն պետք է ասել՝ լինել, ասել, անել են ևն:

Ինչպես ընթերցողը նկատեց, այս 9 պարտադիր որոշումները միայն արևմտահայ լեզվի համար են. արևելահայ լեզվի մասին ոչ մի խոսք չկա, նրանից ոչ մի գիջում չի պահանջվում: Եթե արևմտահայերը այս 9 կետերը ընդունին, ըստ Աբեղյանի կատարվի «երկու լեզվի մերձեցումը»:

Բայց այս վերջին տողը սխալ չէ՞ ասված. ո՛չ թե կկատարվի երկու լեզվի մերձեցում, այլ, ինչպես ամենավերջը անկեղծությամբ ասված է, «արևմտյան լեզուն շատ կը մոտենա արևելյան, լեզվին և ամեն մի արևելյան ընթերցողի համար հեշտ հասկանալի կլինի» (էջ 503ա):

Աբեղյանը ճիշտ չի դատում. արևմտյան հայերենի միջից ըլլայ ձևը լինի դարձնելով կամ մը-ն մի շինելով ոչինչ չի դուրս գալ: Ըլլայ ձևը՝ մի տառի տարբերությամբ (ըլլի) գործածական է նաև արևելահայոց մեջ: Չկա մի արևելահայ. որ չիմանա, թե արևմտահայերը ըլլայ ու մը են գործածում: Երբ ուզում են ծաղրել արևմտահայերին, հենց ըլլայ և մը ձևերն են մեջ բերում, նաև «սոսիկա, ադիկա, անիկա, հոս, հոդ, հոն, ասանկ, ատանկ, անանկ» են: Այս ձևերը արևմտահայերից ավելի ծանոթ են արևելահայերին: Ծերենցի «Երկունքը» (Թիֆլիս 1879) հասկանալի էր արևելահայոց. Պարոնյանի «Մուրացկանները» (Թիֆլիս, 1891) և մյուս դործերը շատ հասկանալի էին: «Բաղդասար աղբար» և ուրիշ մի շարք պիեսաներ չափազանց շատ ներկայացվեցին և միշտ հասկանալի էին: Ուրեմն հարցը հասկանալի լինելու մասին չէ. այլ միայն խորթության: Վերևում ասաց արդեն Աբեղյանը, թե «Արդարև, արևելյան հայերին այդ տարբերությունը ոչինչ դժվարություն չի պատճառում հասկանալի լինելու համար (№ 6), այլ միայն փոքր ինչ ծանր է թվում: Ուրեմն այն բոլոր պարտադիր որոշումները արվում են ո՛չ թե երկու բարբառները իրար մոտեցնելու և իրար հասկանալի դարձնելու համար, այլ որովհետև արևելահայոց «փոքր ինչ ծանր է թվում»:

Արեղյանի սխալ դատողութիւնը հատկապէս երեւում է № 2 կետից, որով առաջարկում է արեւմտահայերին գործածել ներդոյականի ում ձևը. Բայց մի՞թե մեջ բառը սահասկանալի է արեւելահայոց, մի՞թե արեւելահայերը չեն կարող ասել «պարտեղի մեջ, փողոցի մեջ, հասարակութեան մեջ են» և կամ մի՞թե ամեն անձնական հատուկ անվան ներգոյականը մեջ ձևով չի գործածվում, ինչպէս «Պետրոսի մեջ, Գրիգորի մեջ և ո՛չ թե Պետրոսում, Գրիգորում են»։ Եթե հարցը իրար հասկանալի լինելու մասին լիներ, պիտի պահանջեր, որ արեւելահայերը թողնեն այդ ում-ը և գործածեն միայն մեջ, որ թե՛ իրենց հասկանալի է, և թե՛ խորթ էլ չէ։ Դժգուրը և անսովորը կջնջեն և հեշտը կտառածե՞ն, թե՞ հակառակը։

Ուրեմն հարցը դարձյալ ո՛չ հասկանալի լինելու և ո՛չ էլ խորթ լինելու մասին է։

Արեղյանի հարուցած հարցին արձագանք տվին ուրիշները, որոնց հոդվածները մի առ մի չեմ հիշատակում։ Կհիշեմ միայն երկուսը։ Առաջինն է Սեդրակ Մանդինյան նշանավոր մանկավարժը, որ Արարատ հանդեսի մեջ (1898, էջ 128—137) պատասխանեց իր պաշտոնակցին շատ գեղեցիկ ձևով. Նա «անարդար և խիստ վտանգավոր» է գտնում այն պահանջը, որ անում է Արեղյանը. «Այսուհետև բոլոր գիջումները արեւմտյան բարբառից պետք է պահանջվին, իսկ արեւելյանը հանգիստ հոգով կարող է ոչ մի նշանախեցից չհրաժարվիլ. ուրիշ խոսքով՝ այստեղ իսպառ արհամարհված է իրավասութեան առածը. «տալիս եմ, որպեսզի փոխարինես» (էջ 128բ)։

Այնուհետև Մանդինյանը հաստատում է, որ «կը, մը, զ, թեան և այլ այսպիսի չնչենիքներ» չեն, որ կազմում են արեւմտահայ լեզվի տարբերութիւնը, որոնց վերացմամբ մենք կարող ենք իրար հասկանալի դառնալ (էջ 129բ)։ Երկու բարբառների տարբերութիւնը այն է, «որ արեւմտյան և արեւելյան հայերը հոգեբանորեն իրարից տարբեր են մտածում» (էջ 130ա)։

Իր այս միտքը ապացուցելու համար նա վերցնում է Գեւորգի մի հոդվածը, որ զուգադիպորեն գրեթե միաժամանակ թարգմանվել և հրատարակվել էր թե՛ արեւելյան, և թե՛ արեւմտյան բարբառով, առաջինը՝ Արարատ հանդեսում (1896 նոյ.) և երկրորդը՝ Հանդես ամս. (1897 փետր.)։ Մի առ մի, հատված առ հատված համեմատում է մեկը մյուսի հետ և ցույց տալիս երկրորդի առավելութիւնները։ Իր եզրակացութիւնն է «արեւմտ-

յանը արևելյանին դեռ ևս շատ բան կարող է ուսուցանել և ոչ թե ինքն է կարող մեզանից խրատվելու» (էջ 137ա)։

Ավելի ծանր է այն դատավճիռը, որ տալիս է արևելահայ գրողների հանդեպ ընդհանրապես. «Ծածուկ բան չէ, թե ինչպես արևելյան բարձրագույն գրադեմոսները, նույն իսկ լավագույն լինելու կոչվածները, տանջում և նահատակում են հայոց քերականությունը, հայոց լեզուն. ինչպես իրանց դատապարտելի անփութությունը պարծանք և հերոսություն են համարում, ինչպես պատրաստ են լեզուն ավելի քարկոծել և կործանել, քան խոստովանել և փարստել իրանց տգիտությունը, ինչպես ավելի գյուլբուլբամբ վստահում են սրբագործել տգեղությունը, անկանոնությունը, կազմալուծությունը, այլանդակությունը, օտար փետուրներով պչրանքը, քան ջանք անել ուղղվելու» (էջ 129ա)։

Երկրորդ հեղինակն է Գր. Վանցյան (Անահիտ 1899, էջ 133—6)։ Սա արդեն հիմքից է կտրում հարցը. իր ասելով արեւելահայ լեզու չկա. «Հոչակավոր Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներից սկսած մինչև վերջին գործակատարը օտար լեզվով են ծեփախոսում։ ... Այսօր ուտիերեն խոսողների թիվը ավելի շատ է, քան արևելյան հայերեն» (էջ 134)։ Մինչդեռ արեւմտահայ վենդանի լեզուն խոսողների թիվը դնում է $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ միլիոն։ Դրովարանում է արեւմտահայ լեզուն. և մինչև իսկ արևելահայ գրական լեզվի ստեղծումը արեւմտահայերին է վերագրում։ Այսպես Նալբանդյան, Պատկանյան, Պալասանյան ևն։ Այսօր էլ, ասում է նա, հայերենի գիտությունը գրադվողները արեւմտահայ գաղթականներից են. ինչպես խալաթյան, Մալխասյան. Կոստանյան, ավելացնենք Լալայան, Տերյան, Ավ. Իսահակյան, Մանանդյան, նույն ինքն Վանցյան ևն։ Այս սոսկալի հայտնություններից հետո, որոնք անշուշտ մեծապես չափազանցված են, վճռում է. «Աբեղյանի մեթոդի սխալն այն է, որ արեւմտյաններին խրատ է տալիս այս կամ այն ձևով մեզ մոտենալու, ավելի խելացի կլինել, եթե նա մեզ խրատեր արեւմտյանի այս կամ այն առավելությունից օգտվելու» (էջ 136)։

Ավելի չերկարելու համար հարցի քննությունը, կարող եմ վկայել, թե արեւմտահայերը բնավ երբեք դժվարություն չեն կրում արևելահայ լեզուն հասկանալու համար, որ չափազանց սիրում են*)։ Նրանք գերազնահատում էին արևելահայերին,

*) Իմ անձնական կյանքից հիշում եմ հեռակալ գեղջեր։— Գուրգի Սամաթիա Թադի Սահակյան վարժապետում, ուր սովորում էի, աշակերտներս շատ

իրբւե ողջախոհ, իրապաշտ, ազատամիտ, հեղափոխիչ մարդկանց։ Նրանց ականջին զգալիս եմ, տալիս եմ, սիրում եմ, գնում եմ։ ձեռքը իբրեւ երաժշտութիւն, իբրեւ նվագ էին հնչում։ Ո՛չ թե խորթութիւն էին շղջում, այլ ընդհակառակը մեծ հրձկանքով էին լսում մի եկվոր ռուսահայի խոսակցութիւնը։ Ո՛վ ստեղծեց ռուսահայոց մեջ այն արհամարհանքը դեպի տաճկահայերը, դեպի նրանց լեզուն ու գրականութիւնը։ Ձուկը զլխից՝ կհոտի։ Դա Գր. Արծրունու խստապահանջ և աններող բնավորության արդիւնքն էր, որ ավելի բորբոքվեց 90-ական թվականներին, տաճկահայոց գաղթականության ժամանակ, մրցակցության տնտեսական հիմքի վրա։ Եվ երբ հայոց բոլոր դպրոցները ցարական կառավարության հրամանով փակվեցին և նրանց տեղ ռուսական դպրոցներ բացվեցին, այլ ևս ռուսահայ սերունդը իբրև սովորական հայերենն էլ չսովորեց, ուր մնաց թե արեւմտյան լեզուն, որ գրաբարի խառնուրդով ավելի ճոխացած, հետեւաբար և ավելի դժվար էր։

Այժմ այս բոլորը անցյալին են պատկանում։ Սովետական իշխանության հաստատութեամբ, ո՛չ միայն ամեն մի նույն իսկ հետնյալ գլուղ իր հայ դպրոցն ունեցավ, այլ և Հայաստանը ունեցավ իր Պետական համալսարանը և բազմաթիւ ու բազմատեսակ բարձրագոյն դպրոցներ։ Հայերեն սովորելով նոր սերունդը հեշտութեամբ հասկանում է նաև արեւմտահայ լեզուն։ Պարոնյանի «Մեծապատիւ մուրացկանները» և «Բաղդասար աղբարը» ամենքի բերանն են։ Հրատարակվեցին ո՛չ միայն Պարոնյանի ամբողջական երկերը (ինչ որ նույն իսկ տաճկահայոց մեջ տեղի չի ունեցած), այլ և շատ ուրիշ հեղինակներ (Օտյան, Երուսան, Մեծարենց, Վարուժան, Դուրյան, Պեղիկ-

բաթական 2 կոպեկ մուծելով մի գրադարան էինք հիմնել (1888 թ.)։ Շատ թանկ գնով (80 դոլար=4 ռ. 80 կ.) ձեռք բերինք Բաթիկի Զալալեղիւնը, որ խոտիւ արգելված էր։ Երբ հերթը ինձ հասավ, տարի տուն և հափշտակված կաբողացի։ Ո՛չ միայն լեզուն հասկանալի էր ինձ, այլ և այնքան ազգվեցի և այնպես սովորեցի, որ իսկույն ձեռնարկեցի նրա նմանութեամբ մի վեպ գրելու արեւմտեան բարբառով։—Այդ ժամանակ ես 12 տարեկան էի։ Ուրեմն մեզ մոտ երեխաներն էլ հասկանում էին արեւելահայ լեզուն, ուր քիչ մեծերը։

Պիտում ոչ մի ծաղրական ածական չկար կովկասեցոց համար։ Ոմանք հնարել են «հենց—մենց» բառը կովկասեցոց օրինակով, բայց չի աւելի։ Իսկ զգալիս ես թե չուզալիս ես կատակաբանութիւնը հնարված էր ոչ թե կովկասեցոց ծագելու, այլ իբրեւ հետ կատակելու համար։

թաշյան ևն)։ Զոհրապի, Ռ. Զարդարյանի և ուրիշների նորա-
վեպերը նույն իսկ ռուսերենի թարգմանվեցին վարպետ թարգ-
մանիչ Հակոբ Պաշատրյանի ձեռքով և ինչպիսի գնահատության
արժանացան. ռուսական խոստապանանջ քննադատների կողմից
ներանք համարվեցին նովելների մեծագույն վարպետներ...

Արևելահայր այժմ ոչ թե դժվար, անհասկանալի և խորթ է
համարում արևմտահայ լեզուն, այլ ընդհանրապես ճոխ, պերճ,
հարուստ, ներդաշնակ ու ակորժալուր, բայց և՛ արվեստական։

Ահա Արծրունու և Արեղյանի ժամանակակից հայի և արդի
սովետական շրջանի հայի մեծ տարբերությունը։

Լեզվի միության մասին խոսել է նաև տողերս գրողը՝ «Պատ-
մություն հայոց նոր գրականության» Վդյուպտ. 1906, էջ 39, Ըն-
թերցողին ուղարկում հմ այնտեղ։ Ավելացնում եմ այժմ միայն
այն, թե հարցը կարող ենք սպառած համարել՝ Արևմտահայաստանի
և Փոքր Ասիայի հայության բնաջնջումով։ Հայոց մեծամասնու-
թյունը հավաքված է այժմ Սովետական Հայաստանում, որ է
և կմնա իբրև հայոց բնավայրը։ Նրան կից է Կովկասի
և Ռուսաստանի հայությունը, որ գործածում է արևելահայ-
գրական լեզուն։ Նույնը նաև ամբողջ Պարսկաստանի հայու-
թյունը։ Գաղութներից Ամերիկայի հայերը լեզուն կորցնելու
նախօրյակին են. Ֆրանսիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հու-
նաստանի, Տաճկաստանի և Եգիպտոսի հայ գաղութները փոքր-
թիվ են կազմում։ Սիրիայի հայությունն էլ թեև բավական
բազմաթիվ է, բայց էլի Երևանի կեսից ավելի չէ։ Իսկ երբ,
ինչպես ծրագրված է սփյուռքի հայերը հայրենադարձ լի-
նին, կարճ ժամանակում նրանք էլ, կամ նրանց որդիները կը-
փոխեն իրենց լեզուն և արևելահայ գրականը միակ տիրողը
կդառնա*)։

Այստեղ ուզում եմ հավաքել այն տարբերությունները,
որով երկու գրական լեզուները բաժանվում են իրարից։

*) Ընդհանրապես ասվում է, որ իտալերեն լեզուն կազմակերպվել է
շնորհիվ Դանտեի։ Հայերն էլ սպասում էին, որ իրենց մեջ էլ մի այդպիսի
նշանավոր գրող դուրս գա և օրինակ տա հայերեն լեզվի։ Մի ողորմելի
վարժապետ, ոմն Պաշատուր Բաղդասարյան իրեն հայտարարեց իբրև Դանտե
և հրատարակեց մի «ղիւցաղներգութիւն» Աթիէն անունով։ (տպ. Պոլիս
1893)։ Ահա մի քանի տող նրա առաջաբանից։

... Մաքս Միլլէր ըսած է թէ, արդի հայերենի համար Տանդէ մի
կը պոկարի։ Ուստի հրախանդ փափագանք կը սպասէի, որ Հայ Տանդէ մի՛
առանց այլոց հետեւելու օժտէ մեք գրականութիւնը այնպիսի վիպերգու-

Ա) Հնչական տարբերություններ. — 1. Գլխավորապես պայթականների թրթռուն և պարզ խուլ աստիճաններն են, որ երկու գրական լեզուների մեջ իրարից տարբեր են հնչվում: Արևելյան գրականում այդ աստիճանները մնում են անփոփոխ և համաձայն մեսրոպյան հնչման: Իսկ արևմտյան գրականում պարզ խուլները դառնում են թրթռուն, իսկ թրթռուները դառնում են թավ: Ուրիշ խոսքով պ, կ, տ, ծ, ճ ձայները հնչվում են իբրև փ, գ, դ, ձ, ջ (b, g, d...), իսկ ք, զ, ղ, ձ, ջ հնչվում են ճիշտ փ, ք, ք, ց, չ ձայների պես: Այսպեսով հայերենի պայթականները ունենում են ո՛չ թե երեք աստիճան, այլ միայն երկու: Բառերի գրությունը սակայն չի փոխվում և գրողներին է մնում որոշել, թե այս ինչ բառը ք տառով պետք է գրել, թե փ տառով ևն:

2. Հնչական տարբերություն կա նաև հայեացք, երեկոյեան ևն բառերի մեջ, որոնք արևմտյան գրականում համաձայն գրչության հնչվում են երկու յ-ով (հայացք), իսկ արևելյան գրականում ոմանք մեկ յ-ով (հայացք), ուրիշներ երկու յ-ով:

3. -ուի գրչությունը արևելահայ լեզվով կարդացվում է միշտ -վի. իսկ արևմտահայ լեզվով թե՛ վի և թե ուի: Այսպես կրավորական բայերի մեջ կարդում ենք վի (սիրվի, բերվի, տարվի), բայց սեռականի մեջ ուի, ինչ. կատուի (կատու-ի և ոչ թե կատվի), թթուի, առուի, արուի, քաղցուի: Միայն լեզուի սեռականն է, որ թեև պոլսահայ բարբառում հնչվում է լեզույի, բայց գրականում՝ լեզվի:

4. Հնչական տարբերություն ներկայացնում են նաև մի քանի բառեր, ինչ. բզկտել, ձեռնհաս, ձեռնտու, ընկճել, ևն, որոնք արևմտահայոց մեջ հնչվում են բզլկտել, ձեռնհաս, ձեռնտու, ընկ-ճել, իսկ արևելահայոց մեջ՝ բզկլտել, ձեռնհաս, ձեռնըտու, ընկըճել ևն:

5. Ամենից մեծ հնչական տարբերությունը ներկայացնում են օտար բառերը և հատկապես նոր անձնանունները և տեղանունները: Արևելահայոց կոմիտե, կուրս, կիլոգրամ ևն բառերը արևմտահայը կարդում է gomidé, gurs, gilokram և որպեսզի

թյամբ մի... ի զուր սպասեցի ու սպասեցի, տենջանքս տանջանք եղաւ ինձ, և հոգ չըրին չայ հանճարք. լռեցին ու լռեցին: Վերջապես փափագանացս ուժգնութիւնն խորտակեց, կործանեց այն հաստաբեւտ թումբը, զոր հանճարիս պակասութեան երկիւղն էր կանգնած նոյնպիսի քերթուածոյ մի անձամբ փորձ փորձելու դիտմանս առջև: ...Նլալ յասպարէզ: ...Յաղթեցի՛, թէ յաղթուեցայ:՝

Ժամանակակիցները լավ ծագրեցին այս ինքնակոչ նորոգչին:

կարգա կովկասեցոց ձևով՝ գրում է դոմիդէ կամ քոմիթէ, դուրս կամ քուրս, քիլօկրամ են: Այսպես նաև անունները. օր. Վիկտոր Հիւզօ, Գի-դը Մոպասան, Գոգոլ, Տալստոյ կարդում է Վիդգոր Հիւքօ, Գի-թը Մորասան, Գոգոլ, Գօլըսդօ. և որպեսզի կարգա ինչպես իրականն է՝ պետք է գրել Վիքթոր Հիւզօ, Գի-աը-Մօփասան, Գոկոլ, Թօլըսթոյ, ևն:

Հին անունները՝ Պետրոս, Պողոս, Մարտիրոս, Գրիգոր, գրությունը անփոփոխ պահելով կարդում են Բեդրոս, Բողոս, Մարգիրոս, Գրիգոր... իսկ նոր անունները գրում են Բիեռ (Լւթի) կամ Փիեռ, Բոլ կամ Փոլ, Մարթիր, Կրէկուառ ևն:

Աշխարհագրական անուններից էլ հները պահում են գրելությունը անփոփոխ (Եգիպտոս, Պելոպոնէս, Գաղիա, Գերմանիա), բայց կարդացվում են նորաձև (Յեքիդղոս, Բելլըոնէս, Գաղիա, Գերմանիա): Նոր անունները, հետևելով ընդհանրապես իտալական ձևին, գրվում են Պելճիքա, Զուիցերիա, Շուէտ, Մարսիլիա, Արճենթին, Նոր-Զիլանտա, Պրիքսել, Ռումանիա, Տանիմարքա ևն, մինչդեռ արևելահայերը հետևելով ռուսական ձևին՝ գրում են Բելգիա, Շվեյցարիա, Շվեդիա, Մարսել, Արգենտինա, Նոր-Զելանդիա, Բրյուսել, Ռումինիա, Դանիա ևն:

Այսպես են վարվում նրանք նույնիսկ Սովետական մեծ երկրի անվան հետ, որ մինչդեռ մեզ մոտ ընդունված է հայերեն ճիշտ ձևով՝ Ռուսաստան (հմմտ. Զրնաստան, Հնդկաստան, Հունաստան ևն), արեւմտահայերը, հետևելով դարձյալ եվրոպական ձևին, գրում են Ռուսիա:

Բ) Ուղղագրական տարբերություններ. — 6. Վերոհիշյալներից դուրս քիչ բառեր կան, որ այս կամ այն պատճառով տարբերվում են իրարից երկու գրական լեզուներում: Այսպես են փափազ (=փափաք), կենտրոն (=կեդրոն), արձագանք (=արձագանգ), դադել (=տադել), դժգոյն (=տժգոյն), դժգոհ (=տժգոհ), բարդի (=բարտի), բեղ (=պէխ), նարդի (=նարտ), բացօդյա (=բացօթյա) ևն. Սրանց մեջ առաջին ձևը արևելահայոցն է. փակագծի մեջ դրված է արեւմտահայոց ձևը. այս երկուսից սխալաձևը շեղատառն է:

Գ) Քերականական տարբերություններ. — 7. Հոլմման մեջ ունինք երեք հիմնական տարբերություն. 1) ներգոյականի ում վերջավորությունը չգլտե տրեւմտահայ լեզուն և նրա փոխարին դնում է մէջ նախադրությունը (դպրոցում = դպրոցի մէջ): 2) Բացառական հոլովը արևելահայոց մեջ ից մասնիկով է հազ-

մըզվում, արևմտահայոց մեջ՝ էն (քաղաքից—քաղաքէն). 3) հոգ-
նակի սեռական-տրական հոլովը լինում է արեւելահայոց մեջ
եքի, նեքի, արևմտահայոց մեջ՝ եքու, նեքու:

Այս երեք հիմնական տարբերություններից դուրս կան
բազմաթիվ մանր կետեր: 1) Մեկ և կես վանկանի բառերի հոգ-
նակին արեւելահայոց մեջ լինում է նեք, արևմտահայոց մեջ՝ եք
(ոուսներ=ուսներ, աստղներ=աստղեր, կայսրներ=կայսրեր,
ռելսներ=ռելսեր): 2) Կան հոգնակիի մի քանի բացառիկ ձևեր.
ինչ. կանայք=կիները, աղջկերք=աղջիկներ, տղերք=տղայք,
տղաներ, տղաքներ, կանանց=կիներու, ծնկներ=ծուկներ, ծնկ-
վըներ, մատներ=մատեր, մատվըներ: 3) Ի վերջացող բազմա-
վանկ բառերը հոլովվում են արեւելահայ լեզվում ու ձևով, իսկ
արևմտահայ լեզվում կամ գրաբարաձևւոյ և կամ ավելի հաճախ՝
ժողովրդական իի ձևով, որ սկսել է նաև մուտք գործել արեւելահա-
յոց մեջ. օր. գլինու, գարու=գլինի, գարիի, եկեղեցու=եկեղեցւոյ,
եկեղեցիի, Նուխու=Նուխիի (որ նաև արեւելահայոց մեջ գործա-
ծական է): 4) Մբանց բացառականը լինում է գօտուց, գինուց
ևն, իսկ արևմտահայոց մեջ՝ դօտիէն, գինիէն ևն: 5) Սեռ. ու
հոլովաձևը համարյա վերջացել է արեւելահայ լեզվի մեջ, իսկ
արևմտահայոց մեջ դեռ կենդանի է. ինչ. գարու, դլխու, ծովու,
հայու, մարդու, ճամփու, տղու, մեկ ժամու, ևն: 6) ուրիշ վեր-
ջացող բառերի բացառականը արեւելահայ լեզվում կանոնավոր
կերպով լինում է ությունից, իսկ արևմտահայոց մեջ՝ թենէն.
(մեծությունից=մեծութենէն): 7) Անորոշ դերբայի բացառա-
կանը կանոնավորապես լինում է արեւելահայոց մեջ ուց ձևով,
արևմտահայոց մեջ է ձևով (տեսնելուց=տեսնելէ): 8) Մի խումբ
բառեր իրենց սեռականը կազմում են արևմտահայոց մեջ ան,
ուան (վան) ձևով, որի փոխարեն արեւելահայն ունի ա, վա, ինչ.
աղջկա=աղջկան, ժամվա=ժամվան, օրվա=օրվան, բայց
ընդհանուր է մահվան, 9) Բացառիկ գրաբարաձև սեռականներ
են արեւելահայոց մեջ տան, շան, որոնց դեմ արևմտահայը դը-
նում է ջունի, տունի: 10) Արևմտահայոց մեջ գործածական է բ
բացառականի տղոցմէ, հայոցմէ, ուսացմէ, անգլիացոցմէ ձևը,
որ հիմա անսովոր է: 11) Թե՛ արևմտահայոց, և թե՛ արեւելահայոց
մեջ կա «տնէ տուն, գիւղէ գյուղ, փողոցէ փողոց» ձևը, բայց
արեւելահայերը ունին նաև «տնից տուն, փողոցից փողոց» ևն:
12) Հայցականի փոխարեն տրական գործածելու սովորությունը
անձնական անունների մեջ չկա արևմտահայ լեզվում, բացի դե-

քանուկներից. օր. ինծի, քեզի, մեզի, ձեզի, որոնք թե՛ տրական են և թե հայցական: «Աղջկանս տուի» միմիայն նշանակում է «ետու աղջկան իմում» (արևմտահայոց մեջ) և ոչ երբեք «ետու գրուստը իմ», ինչպես կարելի է նաև հասկանալ արևելահայ լեզվի մեջ:

8. Գրաբարի սղման և ամփոփման օրենքը հոլովման մեջ վերացված է արևմտյան հայերենում. իսկ արևելյան գրականում թեև մասամբ վերացված է, բայց շատ տեղ դեռ կենդանի է. Օր. արևմտահայերեն ասվում է «շուրի, միսի, սուրբի, դուրսի, մարմինն, էարմիրով, խումբն, դուռն, տունի, շունի» ևն, իսկ արևելահայերեն՝ «շբի, մսի, սրբի, դրսի, մարմնից, կարմրով, խմբ, դռն, տան, շան» ևն: Ամփոփումը շատ է կրճատված արևելահայերենից. այլևս չեն ասում «հանդիսի, հանդիսում, պարտիզում ևն», բայց դեռ շարունակում են «միջի, միջից, այսպիսով ևն», «մինչդեռ արևմտյանը ասում է «մէջի, մէջէն, այսպէսով ևն»:

Արևմտահայոց նախորդ սերունդը հոլովման մեջ սղմամբ գործածում էր «զաւկին, ճակտին, դետնն, տղէն, բերնին, բերնէն, բերնով, ծաղիլներ» ևն, բայց այժմ այս ձևերը հնացած են և ավելի շատ գործածական են «զաւակին, ճակատին, գետինէն, տղայէն, բերանէն, բերանն, բնորանով, ծաղիկներ ևն»:

9. Որոշիչ հոդը (ը կամ ն) և նրա գործածության օրենքները նույն են թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ գրականում: Եթե կան տարբերություններ, դրանք անհատական են և ոչ թե բխում են լեզվի քննահանուր օրենքներից: Երկու լեզուների մեջ որոշիչ հոդն տարբերությունն պետքում ենք միայն հետևյալ կետերում: Նախ արևելահայերենը սեռականի մեջ որոշիչ հոդ չի ճանաչում և նույն կնի սեռականի շնորհիվ միայն ջնջում է, սխալմամբ հոգ կայծել լոջի Թբինակ՝ աղջիկ բառի սեռականն է գրք. աղջկան, որ անհամբուխ մնում է արևմտյան հայերենում: Իսկ արևելահայերենը գաւթբել է աղջկա, թեև բացառականը պահում է աղջկանից և գաւթբականը աղջկանով ձևով: Զիշտ այսպես է վաւթում նաև իրքան>իրան բառի համար, որի արականը լինում է իրան, իրեն, բայց սեռականը լինում է իրա (իրբ թե մ որոշիչ հոդ չեն): Այս այսպես լինուլուց հետո, զարմանալի չէ տեսնել Վնրա աւթի մեջ, նրա անծի խորթը, մեր պարտեղի մասին ևն» (առանց մ հոդի), «մինչդեռ արևմտահայը հոդով ասում է «անոր աւթին մեջ, անոր անծին խորթ, մեր պարտեղին մասին ևն»:

10. Երկրորդ տարբերությունն այն է, որ անձնական հա-

ստուկ անուանները գրաքարի և եվրոպական լեզուների նման հող չեն ստանում արևմտյան հայերենում, մինչդեռ արևելահայ լեզվում ստանում են: Բայց այստեղ էլ կա մի նրբութուն, որ շատեր չեն նկատած: Արևմտահայ լեզվում միայն նշանավոր մարդկանց անուններն են, որ չեն ստանում որոշիչ հող, իսկ սովորական մարդկանց անունները ստանում են: Օրինակ ասում են. «Հայկ հայոց ազգին նահապետն է. Մեսրոպ հնարեց մեր այբուբենը, Վարդան Աւարայրի հերոսն է. Մեծն Պետրոս հիմնեց Բեդրսպուրկ մայրաքաղաքը». բայց սրանց դեմ՝ «եղբայրս» Հայկը վաղամեծիկ եղաւ. Մեսրոպը մեր դրացին է. Ռւր գնաց Վարդանը ևն»:

11. Անորոշ հոգն է արևմտահայոց մեջ մը, որ հետադաս է միշտ և ճայնավորի մոտ դառնում է մ', մըն: Մինչև անգամ կարելի է ասել հոգնակիի հետ՝ բաներ մը ևն: Արևելահայը գիտե միշտ նախադաս մի, որ շատ անգամ էլ զեղչում է:

12. Ածականների մեջ նկատելի է նախ գերադրականի կազմութունը: Արևմտահայ գրականը այս դեպքում գործածում է նախ «է՛ն» նախամասնիկը, որ թուրքերենից է փոխ առել. և երկրորդ «ամենէն» բացառական ձևը. օր. էն մեծ, էն գեղեցիկ: Առաջինը գոյութուն չունի արևելահայ գրականում, երկրորդը փոխանակված է «ամենից» ձևով. այսպես՝ ամենից մեծ, ամենից գեղեցիկ:

13. Արևմտահայ գրականը ունի նաև գերադրականի նոր օրինակ մասնիկներ, որոնք ձևացած են թուրքերեն լեզվի ոճով, բայց թուրքերեն չեն: Այսպես՝ լեփ-լեցուն, ճեպ-ճերմակ, սեփ-սև, կաս-կարմիր, կափ-կանաչ, շիփ-շիտակ, միս-մինակ, դեփ-դեղին ևն: Սրանք գործածական չեն արևելահայ գրականում, բայց սկսել են արդեն կամաց-կամաց մուտք գործել:

14. Արևմտահայ գրականը ընդունել է նաև բաղդատական ածականի մի ուրիշ ձև, որ ժողովրդական լեզվից է փոխ առել: Այս ձևը կազմվում է կալ կամ կեկ մասնիկով. ինչ. ժամեկակ, բարձրեկ, ճերմակեկ, սեկեկ» ևն: Այսպիսի բառեր չկան արևելահայ գրականում. բայց այստեղ կան լուծ մասնիկով կազմված ձևեր, որոնք չկան արևմտահայ գրականում. ինչ սևաւուն, սպիտակաւուն, երկարաւուն ևն:

15. Անորոշ ածականները (միջակ անուն) քիչ են զանազանվում իրարից. ինչ. շատ մը=մի շատ, քիչ մը=մի քիչ, ոչ մէկը կամ պարզապես՝ մէկը=ոչ ոք, սեռ. ոչ մէկուն=ոչ ոքի, ամեն մեկը=գրբ. իւրաքանչիւր, ամէնուն=ամենքի, մէկ քա-

նին==մի քանիսը, սեռ. մեկ քանիին==մի քանիսի, ևն։ Արեւելահայ գրականում հետաքրքրական ձև է «մեկն ու մեկը, տրմեկն ու մեկին» որ չկա արեւմտահայ լեզվի մեջ և բացատրվում է միայն «որևէ մէկը, որևէ մէկուն» ևն։

16. Դերանունների մեջ նկատելի են՝ դուն փխ. դու, ինծի, քեզի, մեզի, ձեզի, փխ. ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ. աս, ատ, ան==այս, այդ, այն, որոնք նաև ածական են. միայն իբրև դերանուն են գործածվում՝ ասի, ատի, անի, ասիկա, ատիկա, անիկա։ Սրանք հոլովվում են սեռ. ասոր, ատոր, անոր, բց. ասկէ, ատկէ, անկէ, հոգն. ասոնք, ատոնք, անոնք, սեռ. ասոնց, ատոնց, անոնց, բց. ասոնցմէ, ատոնցմէ, անոնցմէ ձևերով, որոնց ոչ մեկը գործածական չէ արեւելահայ գրականում։

Որ հարաբերականը նույն է, բայց հոլովվում է տարբեր ձևով. այսպես՝ սեռ. որու (որի), բց. որմէ (որից), հյց. «զոր, զորս, զորոնք», որոնք գործածական չեն արեւելահայոց մեջ։

Արեւմտահայոց մեջ դերանունը հաճախ ստանում է հայցականում զ նախդիրը. ինչ. զայն, զանիկա, զանոնք, զինքը, ինքըզինքը, նույն իսկ բց. ինքզինքէն, սեռ. ինքըզինքին (փխ. ինքնիրան)։

Արեւելահայոց իրան, իրա ձևը չկա արեւմտահայոց մեջ. այլ միայն իրան, և կամ պարզապես իր. ինչպես՝ իրանն էր=իրն էր,—բց. իրմէ=իրանից։

Արեւելահայոց մեջ սովորական է միմյանց ձևը, որը արեւմրտահայոց համար զուտ գրաբար է և անգործածական։ Ասում են՝ իրարու, իրարմէ ևն։

Արեւմտահայոց մեջ սովորական են ստացականի մասնիկավոր ձևերը. ինչ. երեսնիս, արցունքնիս, հացերնիզ, հացերնին, իմիններս, իմիններուս, իմիններէս, որոնց դեմ արեւելահայնունի միայն երեսներս, արցունքներս, հացներզ, հացները, իմոնքը, իմոնքից ևն։

17. Բայերի մեջ առաջին կարևոր կետը այն է, որ արեւելահայերենը ունի սահմ. ներկայի և անկատարի համար ում ձևը, մինչդեռ արեւմտահայը այս դեպքում դնում է կը (սիրում եմ=կը սիրեմ, սիրում էի=կը սիրէի)։

Միավանկ բայերը ստանում են լիս մասնիկը, իսկ արեւմտահայերը կը-ի փոխարեն դնում են կու (լալիս եմ, գալիս եմ, ալիլիս եմ=կուլամ, կուգամ, կուտամ)։

Արեւելահայերը կը մասնիկը գործածում են ապառնիի հա-

մար, մինչդեռ արեւմտահայերը կը դնում են ներկայի համար, իսկ ապառնիի համար դնում են պիտի (կտեսնեմ=պիտի տեսնեմ):

Հրամայականի վերջավորութիւնն է եզ. ք դեմքի համար արեւմտահայ լեզվում է, արեւելահայ լեզվում իր, ինչ. սիրէ՛, խօսէ՛, յանձնուէ՛=սիրիր, խոսիր, հանձնվի՛ր: Անկանոն ձևեր են ե՛լ—ե՛իր, արի՛—ե՛կ, եկո՛ւր, ասա՛—ըսէ՛, արա՛—ըբէ՛ ին:

Անցյալ դերբայը արեւելահայոց մեջ—ել, արեւմտահայոց մեջ—եր ձևը ունի. ինչ. սովորն էր—սորվեր էր. իսկ ամ ձևը ընդհանուր է:

18. Արեւելահայերենը մեր աչքի առաջ ջնջեց Բ լծորդութիւնը՝ վերածելով Ա-ին: Այսպես կատաղիլ, պակասիլ դարձան կատաղել, պակասել: Թոնարհման տաբերութիւնը հայտնի երեւում է կատարյալում, ուր ունինք այժմ

կատաղեցի	պակասեցի
կատաղեցիր	պակասեցիր
կատաղեց	պակասեց
կատաղեցինք	պակասեցինք
կատաղեցիք	պակասեցիք
կատաղեցին	պակասեցին

Մինչդեռ արեւմտահայ լեզուն հովատարիմ գրաբարի խոնարհման և միայն ա-ի սղոմով խոնարհում է՝

կատղեցայ	կատղեցանք
կատղեցար	կատղեցաք
կատղեցաւ	կատղեցան

Ըստ այսմ բոլոր իրավարական բայերը—վիլ վերջավորութիւն փոխարեն ստացան—վել և խոնարհում են օր. սիրվեցի, սիրվեցիր, սիրվեց... ձևով (փոխանակ սիրվեցաք, սիրվեցար, սիրվեցաւ. . որ արեւելահայոց հին ձևն էր և այժմ էլ կենդանի է արեւմտահայոց մեջ):

Բայց այստեղ մի ուրիշ զգալութիւն առաջացաւ:

Կան մի խումբ բայեր, ուր Ա լծորդութեամբ հերգործական են, Բ լծորդութեամբ չեզոք. այսպես՝ պատել ճշուռ տալ՝ և պտտիլ ճշուռ գալ, շարժել (շեւել.) և շարժիլ (չ.) են: Այժմ Բ լծորդութիւնը վերածվելով Ա լծորդութեան, ներգործական և չեզոք միևնույն ձևն ստացան. Շփոթութեան առաջքը առնելու համար այժմ էլ չեզոք իմաստի համար ել-ը վերածեցին վել ձևի. այսպեսով բոլոր իլ վերջացող չեզոք բայերը դարձան վել. ինչ. տապալիլ—տապալվել, գլորիլ—գլորվել,—գանգատիլ գանգատվել, յարձակիլ—յարձակվել, շարժիլ—շարժվել. բոլոր-

քիլ—բորբոքվել, յուսահատիլ—յուսահատվել, պտտիլ—պտտվել, համարձակիլ—համարձակվել են:

Այս դրությամբ առաջացավ նոր խառնակութիւն. նախ կրավորական և չեզոք նույն ձևն ստացան և հայտնի չէ, թե-վել հանգող այս ինչ բայը կրավորակմն է, թե չեզոք: Երկրորդ՝ -իլ վերջացող ամեն բայ սկսեց ստանալ-վել ձևը. ինչպես ապստամբվել, պարապվել և ուրիշ անճոռնի ձևեր, որոնց դեմ ի դուր կռվում են մաքրասերները:

Այժմ անվերջ ասում են ու լսում ենք նույն իսկ ունեմ, ունես, ունի, լինեմ, լինես, լինի ևն:

19. Արևելահայերենը թեև ջնջել է Բ լծորդության բ տիպարի բայերի և հոդակապը (անցնել, մտնել, գտնել), բայց մյուս լծորդությանց մեջ դեռ պահում է: Արևմտահայերենում բայերի և հոդակապի ջնջումը ընդհանուր է. նրանից զերծ են մնում միայն գրարար բայերը. ինչ. ժամանել, տառապիլ, խաթարել ևն: Մյուսները բոլոր դուրկ են և-ից. ինչ. արթննալ, բաժնել, պողնալ, կատղիլ, կատղած, հասկնալ, հասկցող, ճանչնալ, ճանչցած, մեծնալ, մեծցաւ, մոռնալ, մոռցած, շատնալ, չորնալ, չորցած, պակսիլ, պատռել, պատռած, սենալ, սեցած, վերնալ, վերցած է, տաքնալ, փաթթել, փաթթուած ևն:

20. Այս կարգին են պատկանում նաև անցողական (պատճառական) բայերը, որոնց -ացնել վերջավորութիւնը արեւմտյան հայերենում դառնում է -ցնել. ինչ. ավելացնել—աւելցնել, լուսացնել—լուսցնել, մոռացնել—մոռցնել ևն: Խոնարհման ժամանակ կատարյալը լինում է՝

հասկացրի	հասկցուցի
հասկացրիր	հասկցուցիր
հասկացրեց	հասկցուց
հասկացրինք	հասկցուցինք
հասկացրիք	հասկցուցիք
հասկացրին	հասկցուցին

Հրամայականը լինում է հասկացրու (հասկցուր), դերբայը՝ հասկացրած (հասկցուցած):

21. Բացասականը տարբեր կազմութիւն ունի արեւմտահայ խոնարհման մեջ. այսպես՝

չեմ ուտեր	չեմ ուտում
չես ուտեր	չես ուտում
չ'ուտեր	չի ուտում

չենք ուտեր

չեք ուտեր

չին ուտեր

չենք ուտում

չեք ուտում

չին ուտում

Բացասականի կրկնությունը չի ընդունված արևմտահայ լեզվում. չեն ասում «ոչ ոք չկաք, ոչինչ չունիմ», այլ «ոչ ոք կար, ոչինչ ունիմ»:

22. Մակրայները և նախադրությունները մեծ մասամբ նույն են. արևմտահայերենը ներկայացնում է հետևյալ տարբերությունները.

ալ (էլ, ալ ևս)

անդին (այն կողմ)

անկէ ալ անդին (ներանից

էլ այն կողմ)

առտուն (առավոտը)

առջևը, առջին (առաջը)

ասդին (այս կողմ)

ետին (հետևը)

հոս, հող, հոն (այստեղ,

այդտեղ, այնտեղ)

հոսկէ, հողկէ, հոնկէ (այս-

տեղից...)

մեկեն (հանկարծ)

նորէն (նորից, դարձյալ)

շատոնց (վաղուց)

շատ շատ (առ առավելն)

ետքը (հետո)

երթալով (հետզհետե)

ի վեր (օր. վեց տարիէ ի վեր)

իրարու ետևէ (իրար ետե-վից)

իրիկվան (երեկոյան)

հարկաւ (ի հարկե)

հիմա, հիմակ (այժմ)

հիմակուան (հիմիկվա, այժմու)

հիմակուհիմա (առ այժմ)

ձւրկէ (որտեղից)

պատճառաւ (պատճառով)

վար (ցած)

քիչեն քիչ (առ նվազն)

քիչ քիչ (սակավ առ սակավ)

վարի (ներքեի)

վերի (վերևի)

Դ) Բառամբերքի տարբերություններ.—

23. Թեև հայ լեզվի բառամթերքը ընդհանրապես նույն է երկու բարբառների մեջ, բայց կան. նաև բազմաթիվ բառեր, սրոնք քիչ կամ շատ տարբեր են իրարից:

Առաջին հերթին պետք է հիշել այստեղ այն բառերը, որոնց միջավանդի ա ձայնավորը կրճատված է արևմտահայ լեզվում. ինչ. մատանի—մատնի, հարսանիք—հարսնիք, արթնանալ—

արթննալ, դադարիլ—դադրիլ, կատաղիլ—կատղիլ, մեծանալ—
մեծնալ—հիվանդանալ—հիվընդնալ ևն.

Կան բառեր, որոնք ամբողջական և սղված ձևով տարբեր
իմաստ ունին արևմտահայոց մեջ. բայց այդ նույնը չկա արե-
վելահայոց մեջ:

աշակերտ	— աշկերտ
վայելել	— վայլել
համարել	— համբել
համարուիլ	— համրվիլ

Նույնը գտնուում ենք նաև արևելյան հայերենում. ինչ.

վերացնել	— վերցնել

24. Երկրորդ խմբին են պատկանում այն բառերը, որոնք
մի երկու տառով միայն տարբերվում են իրարից: Այսպես են՝

ամաչել (ամչնալ)	թամքել (թամբել)
ամսեկան (ամսալան)	թքել (թքնել, թուքնել)
անել (ընել)	լինել (լլալ)
առաջաբան (յառաջաբան)	լցնել (լեցնել)
առաւօտ (առտու)	լցրած (լեցուցած)
ասել (րսել)	խորքը (խորը)
առե-կոսե (ըսի-ըսաւ)	խորքից (խորէն)
արգելիլ (արգիիլ)	ծալել (ծալլել)
բաղանիս (բաղնիք)	ծախս (ծախք)
գնացած (գացած)	կակղացնել (կակուղցնել)
գնացի (գացի)	կարենալ
գործ ածել (գործածել)	կարողանալ } (կրնալ)
գցել (ձգել)	կարող է (կրնայ)
գիպչել (դպչիլ)	կարող էին (կրնային)
երևի (կերևայ թէ)	կողպել (կղպել)
երկուս (երկուք)	կորած (կորսուած)
էժան (աժան)	կորչել (կորսուիլ)
էլ (ալ)	կրոն (կրօնք)
ընկած (ինկած)	հադիս (հազած)
ընկնել (իյնալ)	հազնված (հազուած)
թալանել (թալլել)	հազնվել (հազուիլ)
թամք (թամբ)	հիմի (հիմա)

հիմք (հիմ)
հոգս (հոգ)
հույս ունեմ (կյուսամ)
ճանաչած (ճանչցած)
ճանաչել (ճանչնալ)
մենակ (մինակ)
մեկմեկ (մէյմէկ)
մեն մենակ (միս մինակ)
մորեիս (մարաիս)
մորթի (մորթ)
մրսել (մսիլ)
մորուս (մորուք)
նմանեցնել (նմանցնել)
շեմք (սեամ)
շուր (սալոր)
շվաք (շուք)

ուղարկել (ղրկել)
ունք (յօնք)
պաչել (պագնել)
պաս (պահք)
սպանել (սպաննել)
սովորած (սորված)
սովորել (սորվիլ)
վախենալ (վախնալ)
վայր, վեր (վար)
վերել (վեր)
ցածր (ցած, վար)
քայլել (քալել)
քանիսը (քանին)
քանիսին (քանիին)
քնած (քնացած)
քնել (քնանալ)
օրեկան (օրական)

25. Բառը միևնույնն է, բայց երկու բարբառներում տարբեր իմաստ ունի՝ Այսպես՝

վայրկյան (¹/₆₀ րոպե. 2. րոպե)
պատել (շուռ տալ. 2. ման գալ, զբոսնել)
հայտնի (նշանավոր. 2. ականերկ)
հով (զով. 2. քամի)
մեկնել (երկարել. 2. բացատրել)
մէջք (թիկունք. 2. գոտկատեղ)
մտիկ անել (դիտել. 2. լսել)
իմանալ (գիտենալ. 2. լսել)
հարկավոր (պիտանի. 2. արտաքնոց)
մրափել (շան քնելը. 2. մարդու ննջելը)
շոր (հագուստ. 2. կեղտոտ շորի կտոր)
լաթ (կեղտոտ շոր. 2. հագուստ)

26. Կան բառեր, որոնք գործածական են միայն արևմտահայ գրականում (անցնելով ժողովրդական լեզվից) և անսովոր են արևելահայ գրականի համար. ինչ.

ակռայ (ատամ) կրթնիլ (նենլել)
աղէկ (լավ) կօգտէ (բավական է)
աղջնակ (փոքր աղջիկ) հոտիլ անուշ (բուրբիլ)
աղւոր (սիրուն) հրել (մղել)

ատեն (ժամանակ)
 ատեն ատեն (երբեմն երբեմն)
 արտորալ (շտապել)
 արտորնօք (շտապով)
 բզկտել (պատառոտել)
 գէշ (վատ)
 ընթերցարան (դասագիրք)
 Թաղ-խխում (շատ թըջված)
 Թօթվել (թափ տալ)
 խամաճիկ (տիկնիկ)
 խաւրել (ուղարկել)
 կաղանդ (նոր տարի)
 խոֆած (ցնորած)
 կանչվուտէլ (գողգոռալ)
 կոտտալ (երակը զարնել)
 կռահել (գուշակել)

ճանկուտել (չանգռել)
 ճանչւոր (ծանոթ)
 ճմրթկել (տրորել)
 մէկտեղ (միասին)
 մուխ (ծուխ)
 շտկել (ուղղել)
 պաղ (ցուրտ, սառն)
 պաղարիւն (սառնարյուն)
 պզտիկ (փոքր)
 պզտիկութիւն (ստորութիւն)
 պլլուել (փաթաթվել)
 պոռթկալ (ժայթքել, ցայտել)
 սահմուկիլ (սարսափիլ)
 սմքիլ (ցածրահալ, նստիլ)
 տապալտկիլ (թափալվիլ)
 քով (մոտ, կողքին)

27. Բառեր էլ կան, որ հատուկ են միայն արեւելահայոց (նույնպես բարբառներից անցնելով) և չկան արևմտահայոց մօտ. ինչ.

գազազած (կատաղած)
 գլուխ տալ (խոնարհիլ ողջունել)
 զարզանդ (սարսափ)
 Թխել հաց (եփել)
 Թոկ (շուան)
 իսկի (քնաւ)
 լուսամուտ (պատուհան)
 խուլանալ (գուլնը գցել)
 սարքել (յօրինել, շինել)
 տիկնիկ (կուկլա)

կածան (նեղ ճանապարհ)
 հերթ (կարգ)
 կուռ, կռներ (թե)
 շոգ (տաք)
 շուռ տալ (դարձնել)
 պոկել (փրցնել)
 պոռ (շրթունք)
 պրծնել (ազատվիլ, վերջանալ)
 տկլոր (մերկ)
 քորոց (գնդասեղ)

28. Կան դեպքեր, երբ երկու բարբառները իրար դեմ տարբեր բառեր են հանում, իբր թե տարբեր լեզուներ լինելին.

այժմ — հիմա
 այնու ամենայնիւ — ասոր հետ մեկտեղ

կուլ տալ — կլլել
 կպչել — փակչիլ
 կպցնել — փակցնել

անցկացրեց—անցուց
արի—եկ, եկուր
ափսէ—պնակ
բղաւել—պոռակ
գազար—ստեպղին
գժված—խենթեցած
գիժ—խենթ
գրչահատ—գմելի
դեղատոմս—դեղագիր
դեղատուն—դեղարան
դուրս գալ—ելլել
երկարած—երկնցած
երկարել—երկննալ
էգուց—վաղը
ընթերցարան—ընթերցա-
տուն

թանաք—մեկան
թանաքաման—կազամար
թանկ—սուղ
թվալ—երեկի
իսկի—բնաւ
ի վերայ այսր ամենայնի—
այսու հանդերձ
լիքը—լեցուն
խաչփողոց—քառուղի
խմիչք—ոգելից ըմպելիք
խմիչքեղեն—ոգելից ըմպե-
լիներ
ծրար (նամակի)—պահա-
րան
կանգնած—կեցած, կայնած
կանգնեցրեց—կեցուց
կանգնել—կենալ, կայնիլ
կեդտ—աղտ
կեդտոտ—աղտոտ
կծել—խածնել
վեր կենալ—ելլել
վերցնել—առնել

կռանալ—ծռիլ
կտուր—տանիք
համար—թիւ
հանգել—մարիլ (լույսը)
հարբած—գինով
հարբեցրած—գինովցուցած
հարկան—դրացի
հացթուխ—հացագործ
հեծանիւ—հեծելանիւ
հեշտ—դիւրին, դիւրաւ
հյուսիսսփայլ—հիւսիսայգ
հրդեհաշեջ—հրշեջ
ձեռնարկ—դասագիրք
ձու—հաւկիթ
ճղել—պատռել
մարդ ու կին—էրիկ-կնիկ
մեխ—գամ
մեխել—գամել
մեջք—կռնակ
նավթ—քարիւղ
ներքւ—վար
նախավերջին—վերջընթեր
շեմք—սեամ
պատվիրած (նամակ) —
յանձնարարված, ապա-
հոված

ջոկ—զատ
ջոկել—զատել
սազական—վայել
սազել—վայել
սար—լեռ
սպիտակ—ճերմակ
վաղ—կանուխ
վաղ թե ուշ—ուշ կամ կա-
նուխ
փակել—գոցել
փուլ փալ—փլիլ
քաղցած—անօթի
քաղցածանալ—անօթենալ

վայրկյան—երկվայրկեան
տղամարդ—այր
տղայ—մանչ
րուպե—վայրկեան
ցած, ցածր—վարը
ցույց տալ—ցուցնել
փակ—գոց

քամի—հով
քանդել—քակել, փորել,
փլցնել
քեռի—մօրեղբայր
քերծվել—քերթվել, սկըրթ-
վիլ

29. Արևմտահայերենը կյանքի է կոչել գրաբարի շատ բա-
ռեր, որոնք անգործածական էին դարձել. օրինակ՝ ազագուն,
ակաղձուն, թիրախ, թոնուրոն, խաթարել, խոկալ, խորհիլ, ու-
ժանալ (մի բանից սառչիլ), պուստել (ուռքերը կիտել), նոպայ,
քայռ (մանեակ), փուլ (phase), ցփսի (շալ), տափատ (շալվար)
սմբուկ (պատինջան), լուրիկ (պամիդոր) ևն ևն, որոնցից մի
քանիսը սկսան գործածվել նաև արևելյան գրականում:

Գրաբար բառերի գործածությունը երբեմն հասցնում են
սակայն չափազանցության. Հիշում եմ արևմտահայ մի գրողի
մի ոտանավորը, բաղկացած երեք տնից, առաջինը վերջանում
էր վսեմը բառով, երկրորդը՝ ցսեմը, երրորդը՝ պսեմը: Այս վեր-
ջինը միմիայն Առձեռն բառարանը և Արմատականը գիտեն.
Նշանակում է «վարդի փուլ» և հեղինակը այդ ոտանավորը գրել
է անշուշտ ոչ թե բանաստեղծական որևէ ներշնչումից ազդված,
այլ միմիայն ցույց տալու համար, թե ինքը այդ բառը գիտե:

30. Արևմտահայերը հնարեցին բազմաթիվ նոր բառեր,
որոնց դեմ արևելահայերը կա՛մ ուրիշ բառ են հնարել և կա՛մ
ավելի հաճախ օտար եվրոպական բառ են գործածում. ինչ.
կառախումբ (=գնացք), վայրաշարժ (=շոգեծարշ, լոկոմոտիվ),
ինքնաշարժ (=ավտո), լուսածին (=ֆոսֆոր), փապուզի (=տու-
նել), կնարան (=գինեկոլոգ), կարծրերակութիւն (=սկլեռոզ),
կաճառ (=ակադեմիա), կաճառորդ (=ակադեմիկոս), ուսուցչա-
պետ (պրոֆեսոր), սեղմիրան (կորսետ) ևն ևն: Այս կարգի բա-
ռերի թիվը շատ մեծ է, և հատկապես գիտական բառերի:

Այս բոլորը առանձին առանձին վերցրած մեծ բաներ չեն.
բայց երբեմն կարող են միասին պատահել և ստեղծել այնպիսի
նախադասություններ, որոնք անծանոթ կողմերի համար բոլո-
րովին անհասկանալի մնան: Օրինակ՝

Աս ասանկ՝ ըլլալէն եաքը=այս այսպես լինելուց հետո:
Խենթը շուքին մէջ հոս հոն կը սլքտար=գիժը շվաքում
այս ու այնտեղ թափառում էր:

Անոնց հիմակուան ըսածներուն նայելով կօզտէր որ յա-
ջողէի=նրանց այժմվա ասածների համաձայն՝ բավական էր որ
ինձ հաջողվեր:

Առտուն կանուխ արթնցանք, լաթերնիս թօթվեցինք,
շտկեցինք, շտկոտեցինք, անօթի փորանց մէյմէկ հաւկիթ կլի-
ցինք...=վաղ առավոտյան զարթնեցինք, մեր հագուստները թափ
տվինք, ուղղեցինք, մաքրեցինք, քաղցած փորով մի մի ձու
կուլ տվինք...

Հոն կեցած ատեննին ատ կիներուն ըսածները մտիկ կը-
նէին=այնտեղ կանգնած ժամանակ այդ կանանց ասածներն
էին լսում:

Ուշ կամ կանուխ էն աղվոր կաս-կարմիր ստեպղինները
պիտի փրցենք=վաղ թե ուշ, գեղեցիկ վառ կարմիր գազար-
ները պիտի պոկենք:

Հոսկէ հոն գացած ատեննիս պահ մը հող պիտի կանգ առ-
նենք=երբ այստեղից զնանք այնտեղ, մի քիչ ժամանակ այդ-
տեղ պիտի մնանք:

Սեպէ թէ ակուադ ելաւ=այնպես համարիր, թե ատամբ
դուրս եկավ:

Աղուոր ըլար նէ շատոնց կճանչցուէր=եթե գեղեցիկ լիներ,
վաղուց էր ճանաչված:

Մենք այստեղ նշանակեցինք 30 տեսակ տարբերություն
երկու բարբառների միջև. կարելի է դեռ շատ մանր-մունք
տարբերություններ էլ գտնել: Բայց այդ բոլորը այնպես չեն,
որ երկու կողմերը իրար անհասկանալի դառնան. և հայերենը
մնում է բոլոր քիչ թե շատ կրթված հայերի համար իբրև մի
միակ լեզու*):

*) Երկու գրական լեզուների միացման հարցին նվիրված մի տետրակ
հրատարակեց վերջերս բարբառագետ հայկաբան ուսուցիչ Պ. Գ. Վեմյան
(այժմ հայրենադարձ), հետևյալ վերնագրով. «Արևելահայ և արևմտահայ
գրական լեզուներու միաձուլման լեզուական խոչընդոտներու հաղթման նա-
խափորձ» (առտատպ. Բեյրութի «Միածան» թերթից, 1948 թ. նոյ.-դեկտ.):
Հեղինակը առաջարկում է հետևյալ 10 կետերը—արևմտահայերը պետք է
ընդունին ներգոյականի -ում, յոգ. սեռ. -եթի, -ճեթի, սահմ. ներկայի -ում
նմ, -ում ես և անցողական բայերի -ցի, -ցիր, -ցեց ձևերը: Արևելահայերը
պետք է ընդունին բացառականի -էն, հրամայականի գրէ՛, խօսէ՛ ձևերը, պետք
է հրաժարվին հայցականի տեղ տրական գործածելուց և պիտի ընդունին
«հոս, հող, հոն» մակբայները: Երկու կողմերն էլ միասին պիտի հրա-
ժարվին կրավորականի -վեցա, -վեցաք, -վեցավ և չեղոքի -եցա, -եցաք, -եցաւ
ձևերից և պիտի գործածեն գեղջկական ա, վա ձևը. ինչ. «գրվա, բացվա»
վառվա, վառա, դադրա, աղշա ևն:

ՆՈՐ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ԱՋԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՐԱ

Աշխարհաբարը գրաբարի ծնունդն է: Մայրը իր զավակին ոչ միայն տալիս է ծնունդ, այլ և սնունդ և խնամք: Բայց հաճախ է պատահում, որ մայրը տկար է լինում, չի կարողանում բավարար չափով խնամել իր զավակին, այն ժամանակ հրավիրում են մի դայակ կամ դաստիարակ, և մանկան խնամքը հանձնում նրան:

Գրաբարն էլ տվեց աշխարհաբարին այն, ինչ որ ունեւր և կարող էր տալ. բայց գրաբարը իբրև հին մեռյալ լեզու, անընդունակ էր արտահայտելու նոր ժամանակի, նոր գիտության և նոր կյանքին վերաբերյալ բազմաթիվ գաղափարներ: Ուստի անհրաժեշտ էր մի նոր լեզվի օգնությունը, մի լեզվի՝ որ կարողանար այդ թերությունները լրացնել ու դարմանել:

Այն ժամանակ, երբ հայերը սկսեցին կազմակերպել իրենց նոր լեզուն, հայ ժողովուրդը ամբողջապես գտնվում էր տաճիկների և պարսիկների լծի տակ: Թողնենք շատ խավար պարսիկներին, Եվրոպայի շեմքին ապրող տաճիկներն էլ այնքան հա- էին մնացած քաղաքակրթությունից, որ ոչ միայն չէին կարող առաջնորդ հանդիսանալ հայերին, այլև նույն իսկ նրանցից օգտվելու կարիքի մեջ էին գտնվում: Տեղը չէ խոսել գրական, գիտական, գեղարվեստական և առհասարակ կուլտուրական այն մեծ օգնության մասին, որ մատուցին հայերը տաճիկներին, բարձրացնելու համար նրանց մտավոր հորիզոնը: Արհեստներ, արվեստներ, տպարան, պրեսեր, թատրոն, դպրոց, լրագիր, տառեր, ամեն ինչ կրում է հայ մտավորականի կնիքը: Ինչ էր մնում, որ նույն իսկ հայերեն այբուբենը որդեգրելին նրանք:

Այդպիսի դրության մեջ ավելորդ էր մտածել, որ հպատակ

հայ ժողովուրդը իր անկիրթ տիրողներից (տաճիկներից և պարսիկներից) որևէ կուլտուրական օգնություն ստանար:

Օգնությունը պետք էր սպասել Եվրոպայից:

Մեր երկու ազգային հատվածներից առաջինը (արևմտյան հայությունը) կենտրոնացած էր Պոլսում: Եվրոպացիք շատ վաղուց գաղութներ ունեին այդ քաղաքում: Խտալացիք հաստատված էին Պոլսի մի մեծ թաղում, որ իտալական բառով էլ մինչև այժմ կոչվում է Կալաթա կամ Ղալաթիա: Ահա նրանց հետ շփման մեջ մտան Պոլսի հայերը: Խորիմուս էլ կային իտալացիք, որոնց հետ նույնպես շփման մեջ մտան հայերը: Այս շփման արդյունքը եղավ բազմաթիվ իտալերեն բառերի փոխությունը Պոլսի հայ ժողովրդական բարբառում: Այդ բառերը մինչև այժմ էլ շարունակում են իրենց գոյությունը. ահա մի քանի օրինակ նրանցից.

մանճա «կերակուր»

մօրթօ «մեռել»

զանցա «սովորություն»

ըռասպա «մեծ խարտոց»

լիմա «փոքր խարտոց»

չափա «փոքր»

սինթինա «ծովի հոտը»

սիկուրթա «ապահովագրություն»

մօտա «նորաձևություն»

ֆանէլա «բրդե սպիտակեղեն»

ֆալցօ «սխալ»

յօքանթա «ճաշարան»

սօլֆաթօ «խիսին»

վիտէլա «մի տեսակ ընտիր կաշի»

փիացա «հրապարակ»

փիաթա «պնակ»

օմոէլա «հովանոց»

սալամուրա «աղած ձուկ»

mangiare

morto

usanza

raspa

lima

zappa

sentina

sicurtà

moda

flanella

falso

locanda

solfato

vitella «երինջ»

piazza

piatta

ombrella

salamola (բայց

հմմտ. ֆրանս.

saumure).

tonnellata

agente

diploma

fabbrica

macchina

թօնէլաթօ «տոննա»

աճէնթա «գործակալություն»

տիփյօմա «վկայական»

ֆապրիքա «գործարան»

մաքինա «մեքենա»

Այս կարգի բառերի թիվը Պոլսի ռամիկ բարբառում շուրջ 600 է: Նրանք պատկանում են կոշկակարության, ոսկերչության, դեղագործության և այլ արհեստների ու գիտությունների, որով երևում է, թե որքան մեծ է ևղել իտալական կուլտուրական ազդեցությունը Պոլսի հայոց վրա ընդհանրապես:

Հայ-եվրոպական շփումը ունիթոոնների ժամանակից է սկսվում. այդ ժամանակից հայ ֆրանսերը (կաթոլիկ դարձած հայ կրոնավորները) շարունակ գնում էին Իտալիա (Հռոմ), պաշտոնական, կրոնական կամ քարոզչական գործերով: Մինչև անգամ հայկական վանքեր հիմնվեցին այն ժամանակ Իտալիայի զանազան քաղաքներում: Ֆրոնականի հետ սկսեց նաև Թարգմանչական գործունեությունը. նոր լատիներենից հայերենի Թարգմանեցին բազմաթիվ կրոնական ու փիլիսոփայական գործեր: Այս երթևեկը հայերի դեպի Իտալիա շարունակվեց շատ երկար ժամանակ:

Երբ պոլսահայոց շփումը եվրոպայի հետ ավելի շատացավ, երբ եվրոպական գիտությունների ճաշակը մտավ հայոց մեջ, առաջին երկիրը, ուր գիմեցին հայերը համալսարանական (հատկապես բժշկական) գիտություն ձեռք բերելու համար, Իտալիան էր: Վենետիկում, Միլիթար արքայի հիմնած վանքը և գաղափար (1717 թ.) մեծ զարկ տվին հայ-իտալական կուլտուրական հարաբերության: Այս ժամանակից են բազմաթիվ երկերի Թարգմանությունը ինչպես լատիներենից, նույնպես և իտալերենից հայերեն: Այս ժամանակից է առաջին հերթին աշխարհագրական նոր անունների մուտքը իտալերենից հայերեն, որ մինչև այսօր էլ շարունակվում է արեւմտահայ գրական լեզվում:

Ահա մի փոքրիկ ցանկ այդ կարգի անունների (բնականաբար արեւմտյան առաջադրվածությամբ):

Baviera **Պավիէրա**
 Svizzera **Չուիցերիա**
 Danimarca **Տանիմարքա**
 Formosa **Ֆորմոզա**
 Genova **Ճենովա**
 Giappone **Ճաբոն**
 Giava **Ճավա**
 Irlanda **Իռլանդա**
 Livorno **Լիվորնո**

Prussia **Քրուսիա**
 Napoli **Նաբոլի**
 Rumania **Ռումանիա**
 Siberia **Սիպերիա**
 Spagna **Սպանիա**
 Vienna **Վիեննա**
 Groenlandia **Գրոէնլանդիա**
 Islanda **Իսլանդա**
 Londra **Լոնդրա**

Malta Մալթա
Montenegro Մոնթենեգրո
Corsica Բորսիքա

Marsiglia Մարսիլիա
Costanza Բոստանցա
Cocincina Բոչինչին

Իտալացոց հաջորդեցին Ֆրանսիացիք, որոնց ազդեցությունը շատ մեծ եղավ ամբողջ Արևելքի վրա։ Բացվեցին նույն իսկ գուտ ֆրանսիական դպրոցներ, իսկ ֆրանսերեն լեզվի և գրականության ուսումը ոչ միայն Պոլսի կամ Զմյուռնիայի, այլ մինչև ամենավերջին տաճկահայ քաղաքի կամ գյուղի հայ դպրոցում պարտադիր էր։ Աշակերտությունը սովորում էր պետական լեզուն (տաճկերենը) լոկ իբրև դաս, բայց երբեք չէր սիրում, և երբեք չէր ձգտում խորանալու նրա ուսման մեջ։ Զէր եղած (թեկուզ իբրև բացառություն) մի աշակերտ, որ այնպես առաջդիմեր տաճկերենի մեջ, որ դասից դուրս մի որևէ տաճկերեն գիրք կարդար։ Եվ ինչ կարդար։ Տաճիկ գրականությունը այնքան ողորմելի էր, որ ամոթ էր համարվում նրանով գրադվել։ Իսկ ֆրանսերենը ուսման կատարելագույն աստիճանն էր համարվում։ Բոլորը սիրում էին այդ լեզուն։ Կրթված մարդը ֆրանսերեն պիտի իմանար կարդալ ու քիչ թե շատ խոսել։ Ֆրանսիական հին ու նոր գրականության բոլոր ընտիր երկերը Պոլսի և գավառական կարևոր կենտրոններն էին թափանցում։ Պոլսում նույն իսկ ֆրանսերեն լրագիր էր հրատարակվում։ Ֆրանսիացի բազմաթիվ հեղինակների ընտիր գործերը, ինչպես և ահագին քանակությամբ վեպեր (ռոմաններ) հայերեն թարգմանվեցին։ Կազմվեցին մեծ ու փոքր ամեն տեսակ բառարաններ հայերենից ֆրանսերեն և ֆրանսերենից հայերեն։ Գիտական բոլոր տեսակի գրքերը կազմվում էին միշտ այս կամ այն ֆրանսիացի հեղինակի հետևողությամբ, եթե ոչ թարգմանությամբ։ Մի խոսքով հայ մտավոր, գրական ու գիտական կյանքը զգալի չափով զտնվում էր ֆրանսիական գրականության ազդեցության տակ։

Այս ազդեցությունը աճում և զորանում էր հատկապես Ֆրանսիայում ուսում ստացած հայ ուսանողության միջոցով։ Իտալիայի համալսարանները երկար ժամանակ չհրապուրեցին հայերին։ Արևելքում ֆրանսիական ազդեցության զարգացման հետ, զարգացավ նաև Ֆրանսիայի համալսարաններում ուսանելու ջերմ փափագը։ Փարիզում հայ ուսանողների թիվը հարյուրի բարձրացավ։ Ուսանում էին գլխավորապես բժշկություն, ոմանք նաև իրավաբանություն, ուրիշներն էլ գրականություն։

Այս բոլորի արդյունքն այն եղավ, որ հայ գրական լեզուն սկսեց ենթարկվել ֆրանսերենի ազդեցության: Մտածողության եղանակը, գրելու ոճը, նույն իսկ առանձին դարձվածներ և ասացվածներ ֆրանսերենի կաղապարի վրա ձուլվեցին և կաղամալորվեցին:

Ի տարբերություն թուրքերենի ազդեցության, պետք է նշկատենք սակայն, որ ֆրանսերենի ազդեցությունը լեզվի նյութական կողմից (բառապաշար) երբեք կարելի չէ համեմատել ո՛չ թուրքերենի և ո՛չ իսկ իտալերենի հետ: Մինչդեռ Պոլսի ժողովրդական հայ բարբառը թուրքերենից փոխ էր առել մինչև 4000 բառ, իսկ իտալերենից շուրջ 600 բառ, ֆրանսերենից փոխ առնված բառերը պոլսահայ բարբառում շուրջ 200 էին, ինչ որ անհամեմատ սակաս է թուրքերենից և երեք անգամ պակաս իտալերենից: Եվ այս բանը շատ բնական էր. որովհետև հայերը թուրքերի հետ ամենօրյա շփման մեջ էին միայն Պոլսում շուրջ 500 տարի, իսկ ֆրանսիացոց հետ միայն մի դար: Շփումը անմիջական էր նույն իսկ իտալացոց հետ, մինչդեռ ֆրանսիացոց հետ անուղղակի, հեռվանց հեռու, հաճախ գրական ճամբով:

Ահա մի փոքրիկ ցուցակ պոլսահայ բարբառի մեջ մտած ֆրանսերեն փոխառյալ բառերի.

թոն «գնացք»	train
մէրսի «շնորհակալ եմ»	merci
ժառթիէ «ծնկակապ»	jarretière
ժառտէն «զբոսավայր»	jardin
միւսիւ «պարոն»	monsieur
մատամ «տիկին»	madame
մատմազէլ «օրիորդ»	mademoiselle
փարթի «մի ձեռք խաղ»	partie
պաֆօռ «շոգենավ»	vapeur
պիլէթ «տոմսակ»	billet
ափառթաման «մեծ բնակարան»	appartement
աօքթօռ «բժիշկ»	docteur
շմէնտիֆէռ «երկաթուղի»	chemin de fer
փօթին «կոշիկ»	bottine
պօթ «կանացի երկար կոշիկ»	botte

Մրանից ավելին, այսինքն ֆրանսերեն ամբողջական դարձվածներ կամ ասացվածներ, քաղաքավարական բացատրու-

թյուններ են հատուկ էին ֆրանսիական դպրոցներում սովորած կամ Ֆրանսիայի համալսարաններն ավարտած սերունդին, մանավանդ կաթոլիկ օտարամուհի հայերին, որոնց բուն հայերը որակում էին «գէվգէկ, գիւպպե» (թեթեսուիկ) ածականներով։ Մրանք ի բնե թրքախոս, ստիպված հայերեն սովորելով՝ փչացնում էին հայ լեզուն թուրքերենի և ֆրանսերենի անճոռնի խառնուրդով, մինչև անգամ հայերեն բառերը արտասանելով ր-ի տեղ ու-ով (անոռ համառ քեզի կսիրեմ կոռ)։

Անմահանուն երգիծաբան Պարոնյանը իր Ծիծաղում տալիս է այս կարգի հայերենի մի փոքր նմուշ, որ դնում եմ այստեղ (հրատ. Տիդիս 1899, էջ 480)։

— Պօնժուր, մօսեօ Քարլօ։

— Պօնժուր մուշու։

— Մատամն ռւր է։

— Մատամն մուշու Բիէռին հետ պղտիկ քուր մը բնելու գնաց երկու օրէ ի վեր և դեռ չդարձաւ։

— Այօն տօն, պղտիկ քուր մը որ երկու օր կը տւէ։

— Կերեայ որ սոււարէի մը գացած են։

— Վերջը կուգամ, օրըվուար։

Ի պատիվ պոլսահայ գրողների պետք է խոստովանինք սակայն, որ երբեք այսպիսի լեզու մուտք գտած չէ գրականության մեջ։ Ինչպես բուն ժողովուրդի, նույնպես և ավելի գրական լեզվի մեջ չափազանց սահմանափակ էր ֆրանսերեն բառերի գործածությունը։ Ծայրահեղ դեպքում օտար բառերը գրում էին շեղատառ, կամ նույն իսկ լատինական այբուբենով և հաճախ կցում էին նրան հայերեն հոմանիշը, որ տեղն ու տեղը շինում էին կամ որևէ բառարանից արտագրում։

Ահա մի փոքրիկ նմուշ նաև այսպիսի մի գրվածքից՝ «Նախ լողարանին մեջ քանի մը կաթիլ Lubin-ի հեղուկէն կաթեցնելէ վերջը թեթեւ լողանք մը քրավ և շուտով վրայէն անցուց իր շապիկներուն ամէնէն աղուոր վալանսիէներով զարդարուածը... քորսէն դնել տւելորդ սեպեց... մոխրագոյն demi drap շրջազգեստին տակէն, satin merveilles ժիւրօնը տանթելներով բեռնաւորուած՝ իր շարժումներուն ֆրոֆրուն կաւելցնէր։ Cherry Blossom-ի սրուակէն քանի մը շիթ... (Յ. Ալփիար, Ֆանթազիօ, Պոլիս 1913, էջ 73)։

Առաջին բարիքը՝ որ ստացան արևմտահայերը ֆրանսիական լեզվի ու գրականության ծանոթությամբ, մտավոր զարգացումն է։ Դիտության բոլոր տեսակները, սկսած փիլիսոփայությունից մինչև վերջին արհեստագիտական ծանոթությունը և առանին տնտեսության մեջ կարևոր մի տեղեկություն, ֆրանսերենի միջոցով հասավ արևմտահայերին։ Նրանք ֆրանսերենին են պարտական նաև ամեն տեսակի քաղաքական հարցերի շուրջ ծագած վեճերի ծանոթությունը, և այն բոլոր առաջադիմական գաղափարները, որոնք արծարծվեցին ԺԸ և ԺԹ դարերում եվրոպայում ընդհանրապես և ֆրանսիայում մասնավորապես։ Բայց այս բոլորը լեզվի պատմության հետ անմիջական կապ չունի։

Լեզվի պատմության հետ կապելու առաջին կետը հայ մտածողության հղանակի փոփոխությունն է։ Մինչդեռ առաջ հայ հեղինակները հետևում էին տաճկական պատիպատ ոճին (մի նշմուշ տես վերը, էջ 507), այժմ արդեն թողեցին այն և անցան բացատրության այն պարզ ու հստակ ոճին (տես վերը, էջ 508), որ ֆրանսերենի ու անգլերենի հատկությունն է (հակառակ ղերմաներենի, որ սիրում է կազմել մուլթ, խրթին, սահասկանալի, ամբողջ էջ բռնող նախադասություններ ու գլխապտույտ պարբերություններ)։

Երկրորդը գիտական լեզվի և գիտական բառերի կազմությունն է ֆրանսերենի հետևողությամբ։ Բոլոր գիտությունները նոր էին մեզ համար և բոլոր գիտական բառերը նոր։ Ոչինչ ավելի հեշտ բուն չկար՝ քան փոխ առնել այդ բառերը, այսինքն տառադարձել նրանք հայերեն տառերով և հրամցնել ժողովուրդին։ Բայց ժողովուրդը եթե նույնիսկ սովորեր այդ բառերը, չպիտի կարողանար թափանցել նրանց կազմության, այսինքն չպիտի ըմբռներ նրանց ներքին իմաստը, որովհետև հունարեն և լատիներեն չգիտեր։ (Այս երկու դասական լեզուների ուսումը, որ այնպես տարածված էր ամբողջ եվրոպայում և Ռուսաստանում, բնավ մուտք չգործեց Արևմտահայոց դրպարոցներում)։ Ահա թե ինչու հայ հեղինակները սկզբունքով հակառակ կանգնեցին փոխառության գաղափարին և բոլոր գիտական բառերը թարգմանեցին։ Մի երկրորդ պատճառ էլ, որ՝ ավելի ազգային-քաղաքական բնույթ է կրում, բացատրեցինք վերը՝ էջ 474։

Այսպիսով կազմվեց զուտ հայերեն գիտական լեզու, որի գիտական բառերը հաճախ ավելի հաջող էին քան եվրոպական

համանիշը (տես վերը՝ էջ 485—9)։ Այսպեսով նոր հայերենը մրցակից հանդիսացավ չեխերենին, որ իրեն կռիվ գերմանական ճնշման դեմ, որոշել էր շընդունել իր մեջ *սյ մի բառ*, որ սլավական չէ։ (Հայտնի է, որ չեխերենը օտար բառ չունի. նույն իսկ քաղաքն էր *բառը*՝ որ համալիսարհային է, չեխերենում *թարգմանված է սլավական արմատով՝ зрелище*)։

Հասնում ենք երրորդ կետին։

Փրանսերեն լեզվին այսքան ուժեղ հետևողությունը չէր կարող չազդել նաև ոճաբանության վրա։ Եվ տեսնում ենք, որ ֆրանսերենին հատուկ զանազան ոճեր բառացի թարգմանվում են հայերենի՝ մի մասը պատշաճորեն, մի մասն էլ խորթ ձևով։ Այս վերջինները պարտավոր ենք վերագրել թարգմանիչներին, որոնք կարող է են իրենց այնքան բազմաթիվ թարգմանությունց ժամանակ երբեմն սխալվել ու շեղվել ուղիղ ճանապարհից։

Այտընյանը, իր *Քնն.* քերականության մեջ, էջ 330—334, տալիս է մի ցուցակ այս կարգի ֆրանսաբանությունների։ Ամբողջությամբ դնում ենք այստեղ դրանք, ակնացնելով նաև մեր կողմից մի քանիսը։ Այն օրինակները, որոնք ինչ որ անճարակ թարգմանչի սխալն են, նշանակում ենք աստղանիշով։ Փակագծի մեջ դրվածը հարադաս հայ ձևն է։

1. Անխոհեմ (անզգոյշ)։
2. *Անարժանութիւն (անվայել դործ)։
3. *Երկկամունք (մէջք)։ Երկկամունքը չուանով մը գօտեորեց (մէջքը չուան փաթթեց)։
4. Պատիւ (պարծանք)։
5. Խորհուրդ (խրատ)։
6. Երկչոտ օրիորդ (ամչկոտ)։
7. *Արիւնային պատերազմ (արիւնահեղ)։
8. Դժբախտ գիշեր մը (աղետալից)։
9. *Գէշ գող (անյաջող, անվարժ, անմիտ)։
10. Դէպքին վկայ (ականատես)։
11. Ծշմարտանման (հաւանական)։
12. Գլխէն հնարել (մտքէն, իւր խելքէն)։
13. *Հաճութիւն (ուրախութիւն)։ Հաճութիւն ունեցայ (ուրախացայ)։ Մէկուն հաճութիւն մը ընել (ուրախացնել)։
14. *Հաւ, ոչխար մեռցնել (մորթել)։
15. Շուրջ չորս ամիս (չորս ամսու չափ. իբր չորս ամիս)։
16. Որոշ անձ մը (այս ոք, այս ինչ)։

17. Մեր փոքր թիւը (մեր քիչւորութիւնը).
18. Կրօնական զգածմունքդ (կրօնասիրութիւնդ).
19. Գազանի մը պէս յարձակեցաւ (զազանաբար).
20. Առանց ասոր (ապա թէ ոչ).
21. *Այնչափ աւելի որ (մանաւանդ որ).
22. *Ոսկի բաժակներու մէջ գինի խմել (բաժակներով).
Միևնոյն փայտեայ պնակին մէջ երկուքն ալ ոսպ կուտէին (մէջէն). Ձեռաց խոռոչին մէջ ջուր խմել (ափովը, ափին մէջէն). Լրագրի մը մէջ հատուած մը կարդալ (լրագրէ մը). Ափին մէջ բովանդակուած թոյնը (մէջի թոյնը).
23. *Մարգագետնի վրայ ժողված գոյնզգոյն ծաղիկներ (վրայէն քաղված). Կամրջին վրայ կառք մը կանցնէր (վրայէն).
24. *Առջև (առջկէն).
25. *Դեղագործի քով գնուած թոյն (դեղագործէ մը).
26. Առանց հյուսիսայգի՝ գաւառին բնակիչները խոր մթոյ մէջ կը քաղուէին (եթէ հիւսիսայգ չըլլայ՝ տեղացիք խոր մթոյ մէջ կը քաղուին).
27. Մեզի նկատմամբ գիշեր կսկսի. Ձեզի համար շահաւոր. Բոլոր աշխարհի համար փաստակար (ավելորդ են նախադրությունները).
28. *Ձմեռ չէ մսելու համար (ձմեռ չէ որ մսիս).
29. *Երբորդ անգամ մ'ալ ինկաւ՝ մէյ մ'ալ չելլելու համար (և մէյ մ'ալ չելաւ).
30. *Մանուկը գետնէն վերցուց՝ բազկացը մէջ պնդելու համար (և պնդեց).
31. Անորոշ ժամանակի մը համար յապաղուեցաւ պատասխանը (մինչև անորոշ ժամանակ մը).
32. *Ձիւքն իր խօսքերէն դատելու համար՝ կըռեմ թէ խաբերայ է (դատելով).
33. Բաւական սրամիտ է դատաստան ընելու համար (դատաստան ընելու շափ սրամիտ է).
34. Բնակուելու համար բաւական ընդարձակ (մէջը բնակուելու չափ ընդարձակ).
35. Աւելորդ պիտի ըլլայ (կըլլայ).
36. Յոյս պիտի ունենայի՞ք (կուսննայինք).
37. *Կերթամ բարեկամս գտնելու (բարեկամիս կերթամ).
38. *Գնա մախաղդ փնտռելու (գնա մախաղդ առ).
39. *Շատ ջրոյն պատճառաւ դիւրաւ կրցանք նաւարկել (ջրերուն շատութեանը պատճառաւ).

40. Գեշ օգն արգելք Լղաւ ըլլալու հանդէսներուն (եղանակին գէշութիւնը).

41. Նախընթաց ողորմելի նառերուն համար՝ այս անգամ նստարանները պարապ մնացին.

42. Բաժնուած սև հացերուն համար էր տրտունջը (հացերուն սեռութեան համար).

43. Անխոհեմ եղայ (անխոհեմութիւն կամ անզգուշութիւն ըրի).

44. Առատաձեռն եղար.

45. *Ես ունիմ քու սուրդ (իմ քովս է).

46. Նայելու յանդգնութիւնն ունեցայ (յանդգնեցայ).

47. *Քիչ մնաց որ հաց շումենայինք (հացերնիս հատնէր).

48. *Եթէ այսպէս վառես՝ ալ ածուխ պիտի շումենաս (ածուխ չի մնար).

49. *Այս դանակը գէշ կը կտրէ (չի կտրեր).

50. *Դուռս գէշ գոցուած էր (աղէկ չէր գոցուած).

51. Գէշ քնացայ.

52. Տեսնել կարծեցի (աչքիս երևաց).

53. Կարծեցի թէ կը լսեմ (ականջիս ձայն եկաւ).

54. *Քեզի օգնելու համար հոս եմ ես (կեցեր եմ).

55. *Ինչպէս կուգես որ չզարմանամ (ի՞նչպէս չզարմանամ).

56. Ի՞նչ կուգես որ ըսէ (ի՞նչ ըսէ).

57. *Ծառերը գորոնք խօսեցար, նոյնչափ նոր հարվածներ եղան հակառակորդներուդ (թօսած ճառերդ մէյմէկ նոր հարուած եղան).

58. Այս գիրը նոյն մեծ կռուին պատմութիւնը կը պարունակէ (պատմութիւնն է).

59. *Իւր ծառաներէն ընկերացած՝ սանդուղներէն վար կիջնար (ծառաները հետն առած, միասին կամ ծառաներու ընկերությամբ).

60. *Հոմերոս Վիրգիլիոսէն հետևեցաւ (Վիրգիլիոս Հոմերոսին հետևեցաւ).

61. *Կշտամբանքները զորոնք արդիւնատրեցայ (որոնց արժանի էի).

62. *Իւր հպատակներէն վախցուիլ (հպատակներուն ահարկու է).

63. *Բարեկամներէն օգնուիլ (օգնութիւն գտնել).

64. *Քարձրադիր անձերէն մին, որոնց մեջ Լուիզ պաշտպաններ շահելու աշխատեր էր, պարոնուհի Դիւրապէլ կ'գտնուէր (էր)(Անիծեալն, Թրգմ. Մամուրեան, Ջմիւռնիա 1875, հտ. Դ. էջ 7).

65. *Մահը խլեց այդ այլապէս ներհուն բանասէր փրօֆեսորը (շատ).

66. Ձեռք քաշէ արեցողութիւնէ. այլապէս առողջութենէդ ալ կը զրկվիս, հարստութենէդ ալ (ապա թէ ոչ).

67. Հայրս կրկու ամսէ ի վեր անկողնոյ կը ծառայէ (հիւանդ պառկած է):

Ինչպես ասացինք, այս ոճաբանությանց մի մասը անշընորհք թարգմանիչների գործն է. այսպիսիները մենք նշանակել ենք աստղանիշով: Հաճախ թարգմանիչը չի հասկանում ֆրանսերեն ոճի բուն իմաստը և թարգմանում է բառացի: Այսպես է օր. № 21 «այնչափ աւելի որ», որ ֆրանս. d'autant plus que ձևն է: Կան ոճեր, որոնք թերևս Այտընյանի օրով ընդունված էին, բայց այժմ բոլորովին անսովոր են: Ուրիշներ էլ ընդհակառակը. օր. այժմ ամեն տեղ ընդունված է № 15 «շուրջ», որ ֆրանս. environ բառի նյութական թարգմանությունն է: Սովորական է նաև № 66 «այլապէս» (ապա թէ ոչ—ֆրանս. autrement), իսկ № 65 «այլապէս» անսովոր ոճ է:

Ֆրանսիացիներից հետո Արևելք դիմեցին անգլիացիք և ամերիկացիք: Բոլորի էլ նպատակը քաղաքական էր. բայց իրենց բուն նպատակը ծածկում էին մերթ առևտրական ձեռնարկություններով, մերթ բողոքական կրոնի քարոզչությամբ և մերթ կրթական հիմնարկություններով: Այս վերջիններից նշանավոր եղան Պոլսի Ռոբերթ կոլէջը, Մարսիանի, Խարբերդի, Մաքաշի աստվածաբանական դպրոցները և աղջկանց «Հոմ սքուլը» Պոլսում: Բայց ինչքան էլ որ աշխատեցին նրանք, անգլերենը հայոց դպրոցների ծրագրում մուտք չգործեց. եղան միայն մասնակի հետեւողներ: Պոլսահայ բարբառում գործածական էին դարձել, որքան գիտեմ, միայն երկու բառ. իսլիմ «շոգի» <անգլ. steam և սթօփէն «կանգ առ» <անգլ. stop here: (Վալօն, քննէ ևն անցել են ֆրանսերենի միջոցով):

Ավելի ուշ, բայց ավելի մեծ թափով Արևելք դիմեցին գերմանացիք: Հայտնի է այն դերը, որ խաղացին նրանք հայոց հանդեպ, սիրաշահելու համար տաճիկներին, որոնց զոհաբերեցին ամբողջ արևմտահայ ժողովուրդը, բնաջինջ տնել տալով

մի միլիոն հայ, իսկ մնացյալ մի միլիոն հայությունն էլ ցիրուցան անելով ամբողջ աշխարհում: Բայց այդ բոլորը ապարդյուն ջանքեր եղան. առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Տաճկաստանի մեծագույն մասը անգլիական ազդեցության տակ ընկավ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո էլ գերմանական ղեկավարները ամբողջովին փուլ եկավ: Գերմաներենը ոչ մի ազդեցություն չգործեց արևմտահայ լեզվի և գրքականության վրա:

Կազմել եմ մի առանձին աշխատություն ճշգրտական լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա՝ վերնագրով, ուր հավաքել եմ պոլսահայ բարբառում գործածական բոլոր օտար բառերը, թվով 855: Այս թվից 600 հատը խալերեն է, մնացյալը՝ ֆրանսերեն. Անգլերեն բառերի թիվը երկու է միայն. նույնքան էլ գերմաներեն. Բուլղարերենից կա մի բառ՝ golém «խոշոր», որ ընդի սլավոնական բառ է (Berneker 320). Ռուսերենից փոխառյալ է պոլսահայ ուսմիկ բարբառով խափուխա, որ է «կազմբով պատրաստված կերակուր, սովուզ» (=капуста): Կարինում գործածական էր բուլմաժնիկ «գրամապանակ» (< ռուս. бумажник), 1900-ական թվերին, սահնակի գործածության հետ Կարին է մտել նաև ռուս. սանքա բառը (տես Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա. 362):

Տրապիզոնում լսել եմ փարախօտ «շողենավ» (< пароход) և խալափօր «կռիվ, խառնակություն» (ռուս. хлопотать):

Աշխատությունն 1922 թվին, Թավրիզից ուղարկել էի Վիեննա, հրատարակելու համար Հանդես Ամսօրյայում: Անցյալ տարի սկսել էր տպվել:

Ավելորդ է ասել որ այդ ժողովրդական փոխառություններից ոչ մեկը չի անցել գրական լեզվին: Գրական լեզուն ունի իր ուրույն փոխառությունները նոր եվրոպական լեզուներից: Դրանց թիվը իմ Արմատական բառարանում 44 է, որոնք հետևյալներն են.

1. Ալմանակ «օրացույց» < իտալ. almanacco
2. Անգելիկ «նարդոս» < ֆրանս. angélique
3. Անդիմոն (մետաղը) < իտալ. antimonio
4. Անեթում «աղմիթ» < լատ. anethum
5. Առինկ «տառեխ» < իտալ. aringa
6. Ասպիրակ «բուլյո» է < ֆրանս. spirée
7. Բադենա «կեռ ծովի» < իտալ. balena

8. Թէյ «չայ» < ֆրանս. thé (չինարենից)
9. Թողան (ձուկ է) < իտալ. totano
10. Թոն (ձուկ է) < ֆրանս. thon
11. Թուճ (Վենետիկի դուքս) < իտալ. doge
12. Լոգոր (կաշյա թռչուն) < իտալ. logoro
13. Կարտինար «ծխնի» < լատ. cardinalis
14. Կուսդար «նախաճաշ» < իտալ. gustare
15. Հայդուկ < բուլգ. hajdúk
16. Հերոս < հուն. hē'rōs (ֆրանս. héros)
17. Հորիզոն < ֆրանս. horizon (հուն. horizōn)
18. Հումել «գալլուկ խոտը» < լատ. humulus, բուլգ. hmel
19. Հրանունկ (ծաղիկը) < լատ. ranunculus
20. Մայժ «եգիպտացորեն» < լատ. maïs < ամերիկ. mahis
21. Մանձակ «բադամջան» < հուն. melitzána, իտալ. melen-
zana
22. Մատիտ < իտալ. matita
23. Մեթոս < հուն. méthodos>ֆրանս. méthode
24. Մելամաղձ < հուն. melancholia > ֆրանս. mélancholie
25. Մետէորայ < իտալ. meteora < հուն. metéōron
26. Մուզայ, մուսայ < հուն. moûsa > լատ. musa
27. Մորկեղ «սուենկ» < լատ. morchella
28. Զիբութ «մոլեխինդ» < լատ. cicuta
29. Պատրի, պատրիկ «կաթոլիկ կրոնավոր» < լատ. pater,
patri
30. Ռոկեղ (ներկանյութ) < լատ. roccella
31. Սաղվիա (խոտ)? < լատ. salvia
32. Սարդոյ (խոտ է) < լատ. sardoa
33. Սեղայ «թամբ» < լատ. sella
34. Սկիւռ < հուն. skiouros
35. Սոնքոն (բույս) < լատ. sonchus, հուն. sónkos
36. Սուկան «վերնաշապիկ» < ֆր. soucanie < ստ. հուն.
soukania
37. Սուզրոն «գարի» < բուլգ. soucrion
38. Րոք «իւ» < իտալ. rocca
39. Փարենթազիկ «փակագիծ» < հուն. paréntesis
40. Փարոս < հուն. pháros
41. Փեկոն (ծառը) < հուն. phēgos.-ón
42. Փեկուղ «նշա» < ֆրանս. fécule

43. Փռւսդայ «աւերակ» < լեհ. ?

44. Քարտիճ «գնդացրի լիցք» <իտալ. cartoccio

Այժմ անցնենք խոսել ուսներենի ազդեցության վրա, որ հայ կյանքի ամենանոր և ամենից նշանավոր երևույթն է:

Հայերի հարաբերությունը ուսաց հետ բավական հին է. Առաջին անգամ ուսները Հայաստանում հիշվում են 1000 թվին: Ճիշտ այս թվին մեռավ տայոց կյուրապաղատ Դավիթը: Չունենալով որևէ ժառանգ, որին թողներ իր երկիրը, կտակով իր երկիրը (Տայքը) հանձնեց հունաց Վասիլ Բ. կայսեր, որ այն ժամանակ Կիլիկիայումն էր գտնվում: Կայսրը իսկույն իր բանակով արշավեց Հայաստան և Դավթի իշխանության տեր դարձավ: Իր բանակում կար 6000 ռուս զորք, որ Վասիլը ուսաց Վլադիմիր ցարից էր խնդրել այն ժամանակ, երբ Վասիլի քույրը՝ հայազգի Աննա իշխանուհին ամուսնացել էր Վլադիմիրի հետ և ուսաց քրիստոնյա դառնալուն միջնորդ էր եղել (991 թ.):

Այս է այն առաջին հիշատակությունը, որ ավանդում է մեզ Ասողիկ պատմիչը (Գ. Խգ):

Այդ հիշատակությունը վերածվում է լուրջ պատմության ուսյն դեպքից կես դար հետո, երբ հայերը երևան են գալիս իբրև կազմակերպված գաղութ Ռուսաստանում:

ԺԱ դարում, Տուղրիի արշավանքի և Անիի առժան պատճառով խումբ-խումբ հայեր գաղթում են Թաթարստան և Լեհաստան: Այս գաղթականների մի մասը նստավ ուս-լեհական սահմանների վրա և իր քաջությամբ անուն հանեց: Այն ժամանակ Գալլիիան, որ կոչվում էր Կարմիր Ռուսիա, անկախ դքսություն էր: 1062 թվին, Կարմիր Ռուսիայի Դեմետր դքսի որդին՝ Թեոդոս մեծ իշխանը, լեհաց դեմ պատերազմ ունենալով և լսելով հայոց քաջության համբավը, հրավեր ուղարկեց Նաշախաչի գաղթական հայերին և նրանց հետ նիզակակցություն կազմեց լեհաց դեմ (Բժշկեան «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան», էջ 85, Ադոնց «Աշխ. Եւրոպ.» Ա. 94, Собрание актов, отд. VIII, էջ 283):

Ռուսաց իշխանը խոստացել էր հայերին տալ այն տեղերը, որ նրանք կընտրեին լեհերից զրավված հողերի մեջ, Ըստ այսմ հայերը բնակություն հաստատեցին Կիևում և ուրիշ քաղաքնե-

բում: Նրանց թիվը հետզհետե շատացավ, այնպես որ նրանք մի քարաշեն եկեղեցի էլ կառուցեցին Կիևում:

Հայերի երկրորդ գաղթականական ճյուղը ընկնում է 17-րդ դարում: Այս անգամ պարսկահայերը և հատկապես Նոր-Ջուղայի հայերն են, որ առևտրական կապեր են հաստատում ռուսաց հետ և հիմնում վաճառատներ Մոսկվայում, Աստրախանում, Նովոռոդում և Արխանգելսկում: Ռուս կայսրները տեսնելով հայերի ճարպկությունը՝ հրավեր են կարդում նաև Նվրոպայի, Հեհաստանի և Տաճկաստանի հայերին, գաղթել Ռուսաստան: Շատերը լսում են հրավերը և անցնում Ռուսաստան: Մոսկվան ցառնում է ամենից ավելի հայաբնակ քաղաքը, ուր և նրստում է Վհամայն Ռուսիոյ հայոց հոգևոր առաջնորդը՝ 1701 թվին:

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի և Ղարաբաղի հայոց ապստամբության առթիվ սկսեց հայոց երրորդ գաղթը, այս անգամ գեպի հյուսիսային Կովկաս՝ Ղզլար, Մոզդուկ, Դերբենդ և Աստրախան: Ավելացնենք սրանց վրա Ղրիմի հայոց գաղթը, որ տեղի ունեցավ 1778 թ. և հիմնեց Դոն գետի ափին Նոր-Նախիջևան քաղաքը: Քաղաքը ամբողջովին հայաբնակ էր. սկզբում ունեւր 12,000 հայ բնակիչ, իսկ վերջին շրջանում, իր 6 գյուղերով միասին՝ 30,000 հայ:

Այս բոլորը սակայն սկիզբն էր միայն այն մեծ պատմական երևույթի, որ տեղի պիտի ունենար հայոց կյանքում 1828 թվականին:

Այս պատմական մեծ երևույթը Արևելյան Հայաստանի ազատությունն էր 800 տարվա թուրք-պարսկական ստրկությունից:

1828 թվի ռուս-պարսկական պատերազմը ոչ միայն Կովկասը և առանձնապես Արևելյան Հայաստանը պարսկական ծանրը ստրկությունից ազատեց, այլև խավարի մեջ նստած ժողովուրդը հայությանը գիտության լույս և կուլտուրական կյանք պարգևեց:

Ամենից առաջ այս երկիրը, որ ռուսաց տիրապետության նախօրյակին ընդամենը 300,000 հայություն միայն ունեւր, ռուսաց միջոցով երկու տարվա մեջ 130,000 հայ ևս ստացավ: 1828 թվին Պարսկաստանից ներգաղթեց 40,000 հայ, իսկ 1820 թվին Տաճկաստանից (հատկապես Կարինի շրջանից) ներգաղթեց 90,000 հայ: Այս 430,000 հայերը շուտով այնպես աճեցին

ու բարգավաճեցին, որ մի դար չանցած արդեն երկու միլիոնից ավելի էին:

Երկրորդ. այս երկիրը, որ պարսական տիրապետության ժամանակ ոչ գիրք ուներ, ոչ դպրոց, կարճ միջոցում «ստացավ կուլտուրայի բոլոր բարիքները: Պաղատում ու ապահով կյանքը միջոց տվեց հայերին ամեն կողմ բաժնալու գյուղական դպրոցներ, գլխավոր քաղաքներում՝ թեմական միջնակարգ դպրոցներ, հիմնել տպարան, պարբերական մամուլ, լրագրեր, ամսագրեր, դպրոցական հանդեսներ, լսարան և դասախոսություններ, թատրոն և սպեյսին երաժշտություն:

Երրորդ. չբավականացան հայերը միայն իրենց տեղական ազգային դպրոցական կրթությամբ, այլ հայկական դպրոցները ավարտած աշակերտության մի ընտիր մասը դիմեց ռուսական համալսարանները և ձեռք բերեց գրականության և գիտության բոլոր ճյուղերում աչքի ընկնող հմտություն: Մեր բոլոր առաջավոր գործիչները ուղղակի կամ անուղղակի ռուսական դպրոցի սաներն են, սկսած Աբովյանից, Նազարյանից, Նալբանդյանից և այլն:

Չորրորդ. ռուսական գրականությունը աշխարհյա ամենաառաջավոր գրականություններից է. սնված առողջ գաղափարներով, ժողովրդական և ժողովրդասեր սկզբունքներով, նա այդ բոլոր ընտիր հատկությունները պատվաստեց նաև իր հայ սաներին, և նրան ենք պարտական այն ազատասեր, ազատախոհ ոգին, որով սնվեց նաև Կովկասի առաջավոր հայությունը:

Եթե արևմտահայոց մտավոր առաջադիմական շարժումը պարտական ենք ֆրանսիական 1848 թվի շարժումներին և այդ շարժումների մեջ ապրող ֆրանսահայ ուսանողության, կովկասահայ մտքի առաջադիմ շարժումներն էլ պարտական ենք ռուսական համալսարանին և ռուսական դաստիարակության:

Արևմտահայ ուսանողությունը, սակայն, ֆրանսիայում մեծ թիվ չէր կազմում, իսկ բուն ժողովուրդը Պոլսում և մանավանդ դավառներում, անմիջական շփում չուներ ոչ եվրոպացոց, և ոչ էլ եվրոպական գրականության հետ: Նա շփում ուներ միայն մի կողմից օսմանյան բռնակալ ու խավարամիտ կառավարության, մյուս կողմից հետամնաց թուրք և քուրդ կեղեքված ժողովրդական մասսաների հետ: Մինչդեռ Կովկասում և մանավանդ Ռուսաստանում, հայ ժողովուրդը ամենօրյա շփում ուներ ոչ միայն ռուս ավելի առաջադեմ և կուլտուրական ժողովրդի

հետ, այլև նրա առաջավոր տարբերի, ուստի գրականության, ուստի լրագրութեան, ուստի դպրոցի և ուստի թատրոնի հետ: Ահա, թե ինչպե՞ս Ռուսաստանի հայութիւնն էլ ավելի շուտ թոթափեց իրանից հնութեան փողին, յուրացրեց նոր և ազատական գաղափարները իր կյանքի, իր գրականութեան և իր լեզվի մեջ:

Ռուս լեզվի ազդեցութիւնը մեր արեւելահայ լեզվի վրա չափազանց մեծ է: Այս կողմից արեւելահայ հատվածը մենք կարող ենք բաժանել չորս կարգի:

Ա) Ռուսաստանի հայ գաղութները, որոնց մեծագոյնն է Նոր-Նախիջևանի հայութիւնը: Սրանք ընդհանրապես պահել են իրենց սեփական բարբառը, բայց թաթարերեն ու ռուսերեն բառերով այնպես խճողված, որ կարող ենք ասել, թե նրանց քերականութիւնն է միայն հայերեն, բառարանը ո՛չ:

Նոր-Նախիջևանցի երգիծաբան-հրապարակախոս Սահակ Մեսնիկյանը պատրաստել և հրատարակել է երեք նմուշ (Գաղութ շարաթաթերթ, 1916 թ. № 8, էջ 121—2) ցարական շրջանում Նոր-Նախիջևանցոց իրոսած խառնակ բարբառից: Դնում եմ այստեղ այդ նմուշներից մեկը:

— Սուստանա, դո՛ւնչքա, քաքրո՛ւթթօ նասթոայէնիդ վաժնւյ չէ:

— Յէշշօ՛՛ բը, Ա՛նիչքա, դուն ալ փաղօ՛րնւյ մամենթ-նէր փէռէժիվաթ անէ՛յիւր նը՝ նասթոայէնիդ աղբէս գըլար:

— Փռիչի՛նը. . .

— Նէռւժէ՛լի փռիչինը քէզի իզվէսթնը չէ:

— Քանէ՛չնօ:

— Ինչա առէխօ՛վըյ գաղղէռօփիս դեքօյլթէ շօլքըվըյ փլաթիս գար նը՝... Ռաստով փէռվօքլաննւյ, փառիժանքա մաղլսթքային փէռէդելքայի դարիլ էի դա՛. . .

— ՆԱԼ. . .

— Սավսէմ փօռթիթ չանէ՛:

— Դա նէռւժէ՛լի. . .

— Ուրիթքանէրս քանէչնօ թռէ՛րովաթ արի, նասթոնէզ աթքազ արավ:

— Դուն ալ իննչէ փասթուփիթ արա հէդը:

— Փածալուսթա, Ա'նիչքա, սավէթ դուր, ինչէ՞ս փասթուփիթ անիմ:

— Վայու մինո'ւթու արոաթիցցը էդիր փավէնէննըյի, թօշ վթօշ իզլաթիթ արա փլաթիիդ իսթօուին ու փուսիթ արա նէմէդլէննօ սուդ փաղավաթ թօ անէ... չուդնըյ փոխյածնըյ փավէնէննըյ ունիմ օ'ր...

— Նախըլմն փոաթիվաթ գանէ...

— Շի' դօն... Ռաստօվ...

— Փաղուօրնըյ ադուէսը գիդիս:

— Ա քաթ ժէ...

Հասավածից երևում է երկու կարևոր կետ լեզվաբանական տեսակետով:

ա) Արտասանությունը ուսական բառերի մեջ ճիշտ ժողովրդական է. բայց բաղաձայնները (փ, ք, թ) թաթարական են՝ արդյունք Ղրիմի թաթարական ազդեցության:

բ) Փոխառությունները միայն բառաբանական են. քերականությունը մնում է անվթար հայկական, ինչ որ վաղուց հաստատված գիտական ճշմարտություն է:

Բ) Բնիկ երկրի դյուղական ժողովուրդը, որ ընդհանրապես ուսերեն չգիտե, առհասարակ քիչ շփում ունի ուս ժողովրդի հետ և խոսում է իր մայրենի բարբառը: Այս բարբառների մեջ կան ուսական փոխառություններ, բայց նրանց թիվը մեծ չէ. 1900-ական թվերին ես կազմել էի այդ կարգի փոխառությունների ցուցակը, որ ուներ միայն 600 բառ: Ցուցակս զոհ գնաց Բաքվի թալանին՝ տաճիկների արշավանքի ժամանակ:

Գ) Բաղաքներում բնակվող և զուտ ուսական դպրոցներում ուսում ստացած ինտելիգենցիան, հատկապես հին սերընդի այս կարգի ինտելիգենցիան (բժիշկներ, փաստաբաններ, ճարտարապետներ ևն): Սրանք հայերեն համարյա չգիտեն և կամ շատ վատ գիտեն. նրանց առօրյա լեզուն ուսերենն է:

Դ) Հայկական դպրոցներում, մասնավորապես Մովսիսյան շրջանի դպրոցներում ուսում առած ինտելիգենցիան ամբողջությամբ, սկսած բժիշկներից, զանազան մասնագետներից, մինչև վերջին հասարակ ուսուցիչը գիտե հայերեն և ուսերեն, մասնավորապես հայերեն. նրանց առօրյա լեզուն հայերեն գրական լե-

զուհեմ է, որ զրուհի են ու խոսուհի, նրանով դասավանդուհի, կար-
դուհի, առանց կտրվելու զուգընթաց ուսուցիչներին:

Անշուշտ կան նաև այս շրջան կարգի միջին աստիճանները:

Ռուս լեզվի և գրականության մատուցած ծառայությունները հայ լեզվին ամփոփում եմ հետևյալ կետերում:

ա) Հայ ժողովուրդը դարերով սնված ու մեծացած կուպիտալ շրջապատում, ինքն էլ կուպիտալ ասիական ժողովուրդ էր: Ռուս-
ների ազդեցությունում և օրինակով մեր բարձր մեղմացան,
փափկացան, մտան եվրոպական կարգեր, մարդկանց իրիշտ-
դարձ հարաբերության մեջ բարեկրթություն, քաղաքավարական
ձևեր, մի խոսքով կուլտուրականություն թե՛ ներքին, և թե՛ ար-
տաքին կյանքում: Տաճկական ու պարսկական զգվելի շողոքոր-
թություն փոխարեն տիրեց մեր մեջ էլ չափավոր քաղաքավա-
րություն, խոսակցություն, մեջ հոգնակի ձևի գործածությունը
և նման բաներ, որոնք ժամանակակից կուլտուրական մարդու
հատկանիշն են կազմում: Փոխանակ «բարև — աստծու բարին»
հնավանդ ձևին, այսօր մարդիկ բարևում են միմյանց ասելով
«հարգանքներս», որ ուս. մոե պոչտենե ձևի թարգմանու-
թյունն է: Փոխանակ իրար կանչելու «Համօ, Համբօ, Կարօ,
Սաքօ, Արբօ, կամ աղա Պետրոս, աղա Գրիգոր, Կարապետ աղա
ևն», այժմ սկսել են գործածել, և անշուշտ ապագային ընդհա-
նուր պիտի դառնա, Խորեն Սերգեյիչ, Երվանդ Ակիժիչ, Արտեմ
Գրիգորիչ, Սոֆիա Գևրգիևնա, Ամալիա Արտեմովնա ևն ուս-
ական քաղաքավարական ձևի գործածություններ:

բ) Մեր երկիրը բաղկացած է բազմազգի ժողովուրդներից,
որոնցից ամեն մեկը գործածում է իր սեփական լեզուն: Այսպես,
վրացի, ադրբեջանցի, արխազ, մինգրել, լեզգի, և այլն: Իմա-
նալ այս բոլորի լեզուն՝ անկարելի է ուսուցիչները ծառայում է
մեզ իբրև միջազգային լեզու բոլորիս համար, որով կարողա-
նում ենք ազատ հաղորդակցություն ստեղծել մեր բոլոր դրացի
ժողովուրդների հետ:

գ) Բայց ուսուցիչները պետք է ոչ միայն մինչև Ռուսաստա-
նի ծայրը, այլ մինչև սոցիալիզմ էլ ծայրը: Չենք կարող մենք
բոլորս իմանալ ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն և նրանց
միջոցով ծանոթանալ համաշխարհային գրականության: Ռուս
գրականությունը տվել է ծովածովային քանակությամբ թարգ-

մանություններ բոլոր եվրոպական և ոչ-եվրոպական լեզուներից, և նրանց միջոցով կարող ենք ծանոթանալ բոլոր գրականությունների գլուխ գործոցներին:

դ) Հայերենը այսօր ունի գիտական բոլոր ճյուղերի համար դպրոցական դասագրքեր, նույնիսկ բարձրագույն դպրոցների համար որոշ չափով ձեռնարկներ. բայց այդ բոլորը տառամ են մեզ մինչև գիտություն շենքի շեմքը: Բայց այդ շեմքից ներս դեռ շատ ու շատ սենյակներ կան: Զուսինք դեռևս գիտություն բոլոր ճյուղերի մեջ խորանալու համար ոչ մասնագիտական գրքեր, ոչ գիտական հանդեսներ են: Այդ բոլորի համար պիտի օգտվենք ռուսերեն գիտական գրականություն անսահման աղբյուրներից:

ե) Այս բոլորը ռուս գրականության մատուցած ընդհանուր ծառայությունն է: Բայց խոսելով մասնավորապես, ռուսերենը մեզ հաղորդակցության մեջ է դնում եվրոպական գլուխն ու գիտական աշխարհի հետ: Այն բոլոր բառերը, սկսած ֆոսֆորից կամ ազոտից մինչև նորեկուկ ստրեպտոցոկը և պենցիլինը, ամեն ինչ մեզ հայտնի է դառնում միմիայն ռուս աղբյուրների միջոցով: Ի՞նչ միտք, ունի թարգմանել կամ աշխատել թարգմանել շակոլադը, վանիլը, վիտամինը, կակաոն, խլորը, ստամոսարոլժի էքսկավատորը, շպաղելը, շտոֆները, արդուզարդի պուզրան, պոմադան, կրեմը, լակը, դերձակի մանիկները, ևն ևն:

զ) Նույնիսկ հասարակ կյանքի մեջ անհրաժեշտ է մեզ փոխ առնել ռուսերեն բազմաթիվ սովորական բառեր: Հայերենը դիտել միայն «գլխարկ ու գդակ»։ ռուսերենից սլիտի վերցնենք նրա զանազան տեսակները (կարտուզ, կեպի, ցլիինդը, շապո, պանամա, մաչիշ, բերետկա): Հայերենը գիտե միայն «կառք և սայլ»։ ռուսերենից պիտի վերցնենք նրանց զանազան տեսակները (ֆուրգոն, կալյասկա, տրոյկա, ֆայտոն, սլավյոսկա, կարետա ևն): Կերակուրներից մենք ունինք մեր «հերիսան, ապուրը, թանե սպասը, խորովածը ևն», ստիպված ենք ռուսերենից վերցնել «կատլետ, ժառլո, բրուլի, անտրիկոտ, պաժարսկի, ասուրիլոյ, կաշա, սուպ, բորշչ ևն»: Խմորեղեններից ունինք «գաթա, նազուկ, անհոդի հաց, անկաճ, կաթնահունց, բլիթ», բայց ռուսերենից փոխ ենք առնում ռուզկի, բուրիկ, բարանկի, ռուլետ, պրյանիկ, տուրտ, պեչենի, գալետ, սուխարի, բիսկվիտ, կեկս, բուլկի, վենսկի, ֆրանզուլ, պիրոգ, պիշկի, պիրսոկի, պոն-

չիկ, խվորոստ, սլաշոնկա, վատրուշկա, վարենիկի, պառա, մագուրկա, պլյուշի, սիռնիկ, ալադի, բլինի, բլինչիկ» ևն: Կտորեղեններէից հազիվ գիտենք «աստառ, կերպաս, թավիշ, կտավ, սնդուս, ևն», բայց ռուսերենից հարկավոր է վերցնել «տրիկո, բյազ, բոստոն, ֆլանել, բումազեյա, սատին, լիբերտին, կավերկոտ, բատիստ, շիֆոն, մայա, կրեպդըշին, ֆայդեշին, կրեպ-ժոր-ժետ, կրեպ-գրանատ, կրեպոն, ինդիկո, մարկիզետ, տոռավիլ, շատլանկա, չեշուենչա, էպոնժ, կաշմիր, շեվրոտ» ևն: Կոշիկներէ տեսակներէից գիտենք «տրեխ, կոշիկ, կիսակոշիկ, կրկնակոշիկ, ոտնաման ևն», իսկ ռուսերենից հարկավոր է վերցնել «սապոգ, սկարախոդ, բասանոշի, տանկետկա, տուֆլի, սապոժկի, լողոչկա, սանդալ, սանդալետ ևն»: Զկներէից բավական տեսակներ ծանոթ են մեզ. բայց փոխ ենք առնում մեզ անծանոթ տեսակներէից «սիգա, լասասինա, վոբլա, ասետրինա, բելուգա, ստերլուդ, խամսա, սելոտկա, սազան, կեֆալ, սերուգա ևն»:

Այսքանը բավական ենք համարում հիշել փոխառութիւններէից. բայց նրանց թիվը անվերջ է և կլինի, քանի պիտի փոփոխվի կյանքը և ստեղծվեն նորանոր առարկաներ և երևույթներ:

է) Փոխառութիւններէից շատ ավելի հետաքրքրական են այն բառերը, որ հայ հեղինակները թարգմանել ու թարգմանում են շարունակ ռուսերենից (երբեմն ուղղակի և անփոփոխ, երբեմն էլ բարեւավելով ու գեղեցկացնելով) և մտցրել են մեր լեզվի մեջ: Ահա մի քանիսը դրանցից:

поезд—գնացք
конка—ձիաքարշ
пулемет—գնդացի
землемер—հողաչափ
паровоз—շոգեքարշ
теплоход—ջերմանավ (հետևողութիւնամբ пароход «շոգենավ» բառի.
гостиница—հյուրանոց
номер—համար, թիվ, բայց նաև հյուրանոցի սենյակ. և այստեղից էլ՝
номера—համարներ (իբրև հյուրանոց). նաև բաղնիսի համար.
пересмотреть—վերանայել

совпадать—համընկնել (հյ. գուգադիպել)
совместность—համատեղութիւն
поле зрения—տեսադաշտ
ледяное поле—սառցադաշտ
опытное поле—փորձադաշտ
целесообразный — նպատակահարմար
нецелесообразный — անընպատակահարմար
закономерность—օրինաչափութիւն
закономерный—օրինաչափ
использовать—օգտագործել
подпольный—ընդհատակայ

Այսպիսի բառերի թիվը չափազանց մեծ է և օրից օր պիտի ավելանա: Մի քանիսը հրավիրում են մեր ուշադրությունը:

Անպայման (безусловно). հայերեն բառը նշանակում էր «առանց պայմանի». օր. Անդրոնիկոսը պահանջեց Թորոսից անպայման հնազանդություն: Հայերենը ուսուցիչների հետևողությունով աշխատում է «անշուշտ, անպատճառ». ինչ. Վաղը անպայման կգամ: Այս նոր իմաստը ճիշտ չէ. բայց այնքան հին է և այնքան է տարածված, որ մինչև անգամ մտել է արևմտահայ գրականության մեջ:

Ինքնատեղ, որ թարգմանված է ռուս. самовар բառից. ավելի ուշ մտածեցին թե ջուրը ինքնին չի եռում և բառը ձևափոխեցին հեշտատեղ:

Փոխհարաբերություն (взаимоотношение). թարգմանված է ռուսերենից, բայց սխալ է. ռուսերեն отношение նշանակում է «վերաբերություն», իսկ сношение «հարաբերություն». հետևաբար взаимодействие եթե ճիշտ թարգմանելինք, պիտի լիներ «փոխվերաբերություն» և ոչ թե փոխհարաբերություն, որ անմիտ բառ է, քանի որ հարաբերությունը միշտ փոխադարձ է:

Հայտնի (известный). սովորական իմաստով նշանակում է «ծանոթ». օր. այդ բանը ինձ հայտնի է. այսպես նաև ռուսերենը: Բայց ռուսերենը ունի նաև «նշանավոր, երևելի, ակտիվ» իմաստը, որ մտել է նաև հայերենի մեջ: Չկա արևմտյանի մեջ:

Ոչինչ (ничего). նշանակում է «ոչ մի բան». այսպես նաև ռուսերենը. բայց ռուսերենը ստացել է նաև «ոչ վատ, համարյա լավ» իմաստը: Օր. «Как живете? — Ничего». այս իմաստը մտել է նաև հայերենի մեջ:

Աղդիր (приложением). առաջ ասում էին մերփակ կամ կից. բայց ներփակը ճիշտ չէր, որովհետև կարող էր լինել, որ գրությունը մի ծրարի մեջ ներփակված չլիներ: Նորակերտ աղդիր բառը, որի հեղինակը ինձ անհայտ է, շատ գեղեցիկ է և գերազանցում է բոլորից՝ մանավանդ իր ներդաշնակ հնչումով:

Կարճել (сократить). գրաբարումն էլ կա այս բառը և նշանակում է «կարճացնել». բայց արդի հայերենում, ռուսերենի հետևողությամբ ստացել է նոր, իրավաբանական իմաստ. կար-

նել գործը, այն է դատական հետապնդումից դուրս հանել, վերջ տալ գործին։

Ոճեր և դարձվածներ ռուսերենի հետևողությամբ

Ամուսնանալ մեկի վրա — жениться на...

Տարածվել մի խնդրի վրա — распространяться на...

Նամակ գրել մեկի վրա — писать на адрес

Ավելի ու ավելի — более и более. բուն հայ ձևն է *հետ-դետե* ավելի»։ այժմ այս ձևը ընդհանուր դարձավ. նույնը նաև ֆրանսերեն ասվում է de plus en plus.

X-ական թվերին (в X-ых годах). — այս գեղեցիկ ձևը չկար նախապես և մինչև այժմ էլ անծանոթ է արևմտահայոց, որոնք երկար դարձվածներով են արտահայտում նույնը, Ռուսականից մտած լավ սովորությունն է նաև թվականի մոտ դնել բ. համառոտագրությունը, որ ոչ մի եվրոպական ժողովրդի մեջ չկա. չկա նաև արևմտահայոց մեջ. ինչ. 1948 թ. (այն է 1948 թվականին), Արևմտահայերը դնում են նախադաս բ. բայց ոչ թե «թվական» իմաստով, այլ «թիվ», որի համար արևելահայերը դնում են Ջ. ինչ. Ջ 16 (=թ. 16)։

Առ 1-ն մարտի. — նախապես ասում էին «մինչև մարտի 1-ը»։ բայց չէր հասկացվում թե մարտի մեկն էլ միասին հաշված էր թե ոչ. սրա համար ավելացնում էին «ներառյալ» կամ «բացառյալ» բառերը, էջմիածնի Սինոդում, ռուսերենի հետևողությամբ հնարվեց մինչև մարտի 1-ը, ռուս. до 1-го марта մարտի 1-ը չհաշված և առ 1-ն մարտի, ռուս. по 1-ое марта, մարտի 1-ն էլ հետը հաշված, կավ ձև է։

Մի շարք «բազմաթիվ»։ առաջ ասում էին մի խումբ. այս վերջինը ցուցանիշն էր մեր ասիական անկարգության. իսկ մի շարք, որ ռուս. ряд բառի թարգմանությունն է, ցուցանիշն է կարգի ու կանոնի. ряд вопросов «մի շարք հարցեր»։

Հանդիսանում է (является). վերջերս սկսեց այս բառի գործածությունը. պարզապես նշանակում է «է»։ օր. Խորհրդային հանդիսանում է իրրե մեր հնագույն ազգագրագետը։ Չափավոր գործածությունը հաճելի է. բայց կան հեղինակներ, որոնք շարունակ կրկնում են նույն դարձվածը. նրանք հանդիսանում են իրրե անհաջող հետևողներ ռուս լեզվի։

Բոլորովին (совсем). դրական նախադասություն մեջ հայե-

լրեն և ոռւսերեն շատ լավ համապատասխանում են իրար. **сов-
сем чистый** = բոլորովին մաքուր: Իսկ բացասական նախադասու-
թյան մեջ (**совсем нечистый**) «բոլորովին մաքուր չէ», համա-
պատասխանությունը կորչում է: Արեւելահայ ընթերցողը այս
նախադասությամբ հասկանում է թե «բնավ մաքուր չէ», իսկ
արեւմտահայ ընթերցողը հասկանում է «մասամբ մաքուր է». և
«բնավ մաքուր չէ» իմաստը ստանալու համար ասում է ամե-
նեկին մաքուր չէ, Ուրիշ խոսքով բոլորովին բառի բացասականն
է ամենեկին (արեւելահայ լեզվով էլ կարելի էր ասել իսկի):

Խանգարել = мешать. ոռւսերեն բառը երկու իմաստ ունի
«1. խառնել. 2. խանգարել». և զանազանելու համար այս երկու
իմաստները իրարից՝ առաջինը դնում են հայցական խնդրով,
երկրորդը՝ տրական: Որքան «ոռւսագետ» հայեր կան, որոնք
չգիտեն այս փոքրիկ կանոնը և ասում են «я Вас мешаю?—не
мешайте меня», փոխանակ ասելու «я Вам мешаю? — не ме-
шайте мне», եվ որովհետեւ հայերենում դերանունների մեջ արեւ-
րական և հայցական նույն են, ուստի «ինձ մի խանգարիր, ես
Ձեզ խանգարում եմ» ձևերը տրական համարելով՝ ասում են
նաեւ «գործիս մի խանգարիր, գրելուն խանգարում է» ևն: Որպեսզի
համոզվինք թե խանգարել բայը հայերենում վերցնում է հայ-
ցական, օրինակ առնենք «կարգը մի խանգարե՛ք» հանրածանոթ
ձևը: Արեւմտահայերը երբեք չեն ասում «գործիս մի խանգարիր
ևն», այլ միայն «գործ» մի խանգարե՛ր...»:

Ես բաժանում եմ Ձեր կարծիքը, ես չեմ բաժանում Ձեր կար-
ծիքը = я разделяю Ваше мнение, я не разделяю Ваше
мнение. բնիկ հայ ձևն է «ես Ձեր կարծիքից չեմ, ես Ձեզ հա-
մակարծիք չեմ, ես Ձեր կարծիքին համաձայն չեմ» ևն:

Ես Ձեզ շնորհավորում եմ.— ինչո՞վ.— Նոր տարով = ոռւս-
я поздравляю Вас.— С чем?—С новым годом. բնիկ հայ ձևն
է. «Ի՞նչը.— Ձեր նոր տարին»:

Պատկերացրե՛ք, պատկերացնո՞ւմ եք. առաջ ասում էինք
«Ծրեակայեցե՛ք. երեւեկայ՞նում եք». ոռւս. воображать ձևի նոր
թարգմանությունն է. անհաճո չէ:

Անգամ և. նշանակում է «մինչև անգամ», հենքը գործ էլին
ածում այս ձևը, երեւի ոռւս. даже и ձևի հետևողությունը. այժմ
վերացվել է:

Միանգամայն. գործածվում է «ամբողջապես, բոլորովին»,

շատ» իմաստով. օր. Նրա խոսքերը միանգամայն իրավացի են. Դուք միանգամայն ճիշտ եք ասում: Նա միանգամայն գեղեցիկ է: Այսպիսի ձև չկար ոչ գրաբարում և ոչ էլ արևմտահայոց մեջ: Կարծում եմ կազմված է ուսուցիչների հետևողականությամբ. բայց չոր ձևի:

Ապրել (ЖИТЬ). գրաբարում ապրիլ նշանակում, է «աղատվել», աշխարհաբարում «կեալ, կյանք ունենալ», որ է ուսու. ЖИТЬ». բայց ուսու. ЖИТЬ ունի երկու տարբեր իմաստ. ա) «կեալ, ֆրանս. vivre, գերմ. leben, անգլ. to live». բ) «բնակիլ, ֆրանս. habiter, գերմ. wohnen, անգլ. to reside»: Ռուսերենը երկու իմաստը խառնած լինելով, կարող է անհրաժեշտ պարագային ասել առաջին դեպքում «БЫТЬ ЖИВЫМ», երկրորդ դեպքում «ОБИТАТЬ, ПРЕБЫВАТЬ»: Արևելյան գրական հայերենը հետևելով ուսուցիչների սովորական ձևին, գործածում է ապրել նաև «բնակվել» իմաստով, մինչդեռ ժողովուրդը չպիտե այդ և ասում է «նստել, կենալ, մնալ»:

Ինչ վերաբերում է = что касается... (գալով...):

Նայած = смотря (բայ, համաձայն):

Չնայած = несмотря (թեև, հակառակ):

Վեր առնենք = возьмем. հին ժամանակ գործածում էին «օրինակ, գոր օրինակ» իմաստով. այժմ վերացված է:

Մոտ (у). գրաբարի. առ նախդիրը ջնջվելուց հետո, աշխարհաբարում դժվար եղավ նրա փոխանորդը գտնել. Արևմտահայերը ունեցան քով բառը, որ շատ դեպքերում լավ ծառայություն է մատուցանում: Արևելահայերն էլ ունին կողքը, կողքին և մոտը, որ հաճախ շփոթվում է մոտիկ բառի հետ: Ինձ մոտ է նշանակում է թե՛ «իմ քոջն է», թե՛ «ինձ մոտիկ է, հեռու չէ» և թե՛ «ես ունիմ»: Այսպեսով պատահաբար հայերեն ձևերը զուգադիպեցին ուսու. у меня, у тебя, у себя ևն ձևերին: Զգուշալի է միայն երրորդ դեմքը, երբ ասում ենք «նա իր մոտ է» (նա իր տանն է, նա իր տեղումն է) — ուսու. он у себя:

Որոշ (определённый). հայերենը ուսուցիչների թարգմանությունն է. ուսուցիչն էլ կարծեմ ֆրանս. certain ձևի. երեքն էլ նշանակում են ընդհանրապես «անորոշ անձ կամ թիվ». օր. Որոշ մարդիկ արտահայտում են որոշ գաղափարներ: Արևմտահայոց մեջ չկա: Կարելի է ուրիշ ձևով ասել «Կան մարդիկ,

որոնք արտահայտում են զանազան գաղափարներ: Ռուսերենում այս առումը արդեն վերացվեց. բայց հայերենը մնում է և շատ հաստատուն է:

Ինձ հաջողվեց = мне удалось. վերածվել է անդեմ բայի. արևմտահայերը չգիտեն և ասում են «ես հաջողեցա»:

Բանը ինչո՞ւմն է = дело в чем? (բանը ի՞նչ է, ի՞նչ կա, ի՞նչ է եղել):

Ուրիշի ակնոցներով նայել = глядеть чужими очками. այժմ այս ոճը վերացել է ռուսերենից. ասում են այժմ чужими глазами смотреть, որի համապատասխանն է «ուրիշի աչքով նայել»:

Ընդհանուր լեզու գտնել = найти общий язык, նրա հետ լեզու գտա՞վ = с ним язык нашел.

Իրենից ի՞նչ է ներկայացնում = что представляет из себя? (ավելորդ է իրենից):

Տեսակետի վրա կանգնել = стать на точку зрения.

Բավարարել պահանջին = удовлетворить требованиям. այժմ ռուսերենն էլ վատ ձև է համարվում. լավ է ասել «պահանջը»:

Միայն թե = только что. գործածվում է «բայց» իմաստով. այսպես է նաև *seulement*.

Տիրել երկիրը = захватить землю. պետք ասել «երկրին» հայերենում տիրել ըմբռնվում է ոչ թե իրր «նվաճել», այլ «տեղ դառնալ»:

Կան բառեր ու ձևեր, որոնք թեև կազմված են ռուսերենի հետևողությամբ, բայց նրանք ճիշտ չեն, հայերենի մեջ ընդհանուր գործածություն չունին, գործածական են ոչ լավ հայերենագետների կողմից և հետևաբար զգուշալի են: Այսպիսիներից հիշենք մի քանիսը.—

Շնորհիվ սովի, երաշտի, վատ պայմանների ևն. իբր թրգմ. *благодаря* բառի հայերենի մեջ գործածում ենք միայն լավ բաների համար. ինչ. շնորհիվ առատ անձրևների. շնորհիվ իր աշխատասիրության ևն:

Բավականություն (УДОВОЛЬСТВІЕ). ասում են մինչև իսկ՝ դուք բավական մնացի՞ք: Հյ. բավական բառը քանակ է ցույց տալիս և ոչ թե որակ: Վերոհիշյալ բառերի ճիշտ հայերենն է «հաճույք, գոհունակություն, գոհացում, գոհ»:

Խոսք (СЛОВО). հայերենի մեջ բառ կամ խոսք շատ տարբեր բաներ են. բառը մի քանի տառերի գումարն է. իսկ խոսքը մի քանի բառերի գումարն է. ուսեբենում СЛОВО գործածվում է թե մի, և թե՛ մյուս իմաստով. հայերենի մեջ ճիշտ չէ խոսք գործածել «բառ» իմաստով:

Դա. մեր ուսանողության մեջ վերջերս սովորություն դարձավ ենթակայից հետո դնել դա ցուցականը, եթե ենթական կապված է էական բայի երրորդ դեմքի հետ: Օր. Երևանը՝ դա Հայաստանի մայրաքաղաքն է: Այս խոտելի երևույթը բարձրացել է գրականության և անցիլ է նաև հոգնակիին: Այսպես՝ «Եկվորների առաջին խումբը՝ դա շինարարների խումբն է» («Սովետ. Հայաստան» 1946 թ. հունիս 30, էջ ա, սյունակ 3-րդ):— «Նա եզրակացրեց, թե հաբեթական, հնդկրոպական, սեմական և այլ լեզվաընտանիքները, դրանք լեզվական զարգացման տարբեր վիճակներ դրսևորող լեզվախմբեր են» (Ա. Դարբյան, Տեղեկ. Արմֆանի, 1943 թ. № 2, էջ 6): Այս երևույթը բացատրվում է ուսեբենի սյն հատկությամբ, որ զեղջեղով էական բայը, հաճախ գործածում է это. ինչ. Ереван—это столица Армении.

Փոխադրել (переводить, перевести), փոխադրություն (перевод). ուսեբենում ունի երկու իմաստ՝ 1. տեղափոխել. 2. «թարգմանել»: Առաջինի մասին ոչինչ չունինք ասելու: Նախասովետական շրջանում մեր մեջ փոխադրել նշանակում էր նաև «թարգմանել» և փոխադրություն «թարգմանություն» (գուցե և ազդվելով գերմաներենից, ուր überse'tzen նշ. թարգմանել, իսկ ü'bersetzen նշ. փոխադրել): Նույնիսկ տարբերում էին «թարգմանություն»՝ «սովորական թարգմանություն», փոխադրություն՝ «ազատ թարգմանություն»: Այժմ այս առումը վերացված է: Ռուս-հայ. դպրոցական բառարանում (Կարաքեչիշյան և Սարատիկյան, Երևան, 1941, էջ 300) լավ է արված, որ այդ իմաստը հանված է. իսկ Ռուս-հայ, բռ. (Դարբյան, Երևան, 1945, էջ 259) դեռ մնում է:

Ակնոցներ (ОЧКИ). ինչպես որ հյ. աչք, վարք, բարք, երկինք, տուրք ևն բառերը անեզական են, նմանապես ռուս. ОЧ-

ԿՈՒ «ակնոց», ЧАСЫ «ժամացույց», НОЖНИЦЫ «մկրատ» անհրա-
կան են. սխալ է ուրեմն ասել հյ. ակնոցներ՝ իբրև եզակի. ինչ-
ես ակնոցներս աչքիցս հանեցի ևն, այլ միայն ակնոց: Հոգնա-
կին կարող է լինել ակնոցներ. ինչ. Այս խանութում լավ ակ-
նոցներ են ծախում:

Ապրիլ (апрель) ամսանունը. մինչդեռ ամբողջ աշխարհը
այս ամսանունը գործածում է i ձայնավորով (ինչ. լատ. aprilis,
հուն. aprillios, ֆրանս. avril, վրաց. ապրիլի ևն), չգիտեմ ինչո՞ւ
ոուս ձևը ունի e (նախկին յատ)՝ մի ժամանակ մեր մեջ էլ հե-
տևելով ոուսականին, ոմանք գրում էին ապրել, որ շփոթվում է
ապրել բայի հետ: Այժմ վերացված է:

Ծնվել է կոշկակարի ընտանիքում = родился в семье са-
пожника. հայերենում բոլորովին այլ միտք ունի. պետք է ասել
«կոշկակարի որդի էր»:

Մի քանի խոսք էլ ասենք անհատական թերությունների
մասին, որ կարելի է նկատել այս ու այնտեղ:

Մի քանի տարի առաջ Կուլտուրայի տանը ինչ որ երեկույթ
կար. տոմս առինք, որի վրա գրված էր անգամային բացթողուկ-
ուղեցե՛լ են՝ թարգմանել ոուս. разовый выпуск ձևը, այն է
«մի անգամվա տոմս». բայց սխալվել են, որովհետև раз այս
դեպքում նշանակում է, ոչ թե «անգամ», այլ «մի անգամ»:

3—4 տարի առաջ ոկսել էր տարածվել որպեսզի բառի մի
սխալ գործածություն. շփոթում էին ար շաղկապի հետ. ինչ-
գնա ասա, որպեոգի գա: Անշուշտ շփոթում էին ոուս. что և
чтобы: Շուտ վերացավ այս ձևը:

Երևանի ռադիոյի հայտարարությունց մեջ երբեմն լսում
ենք՝

X-ը կատարում է: Նույնի կատարմամբ: Դաշնամուրի վրա
կատարում է:

Այս ձևերը խորթ են մեր ականջին. պետք է ասել այն,
ինչ որ կատարում է (երգում է, նվագում է ևն):

Տոմսերը դրամարկղում.— լավ է, որ այժմ ասում են
«տոմսերը վաճառվում են»:

Ընտրությունների ժամանակ թերթերում մի քանի անգամ
կարդացինք նկարների տակ «X-ը իջեցնում է քվեն»: Իբր թե
թարգմանել է ոուս. опустить բայը. բայց սխալ է. ոուս. բառը
ծագում է пустить «թողնել, բաց թողնել» արմատից և շատ

հարմար է քվեն գցելուն: Հայերեն «իջեցնելը» շատ անհարմար է. կարծես թե վերևից չվանով կամ թելով ցած է իջեցնում:

Սրահներում ցուցանակների վրա գրված ենք տեսնում «2 ՄԽԵՆԼ»։ սա էլ ուսերենի կույր հետևողություն է՝ նկարիչների կողմից, ըստ որում ուսերեն գրում են не курить — բայց ուսերեն не առանձին բառ է և պետք է որ բայից ջոկ գրվի. իսկ հյ. շ մասնիկ է և իրավունք չկա մասնիկը առանձին գրել:

Այսօր Օթելլո է գնում.— идет Отелло (խաղում, ներկայացնում են):

Ռուս. значит բառը, որի իմաստն է «նշանակում է», հաճախ գործածվում է «ուրեմն» նշանակությամբ: Այսպես նաև հայերենում:— Ռուսաց մեջ, վատ խոսող մարդիկ միտքը ամփոփելու համար իբրև թարմատար գործածում են շատ հաճախ значит, Մեր մեջ էլ վատ խոսողները 3—4 բառը մեկ կրկնում են «ուրեմն», որ նույն բառի երկրորդ իմաստն է՝ անցած հայերենի: Որքան ձանձրալի է այս երևույթը:— Ոմանք էլ, չգիտեմ ինչու, ասում են «ուրեմն»:

Անհատական դեպքերը վաղանցուկ երևույթներ են. կզան ու կանցնեն. բայց երբեմն էլ նրանք մանրէների նման գիտեն տարածվել և ընդհանուր վարակում առաջ բերել:

Կան դեպքեր էլ, երբ հեղինակները կամ թարգմանիչները հետևում են իբր թե ուսերենին, բայց բոլորովին սխալ արդյունքի են հասնում: Նրանց գրածը ո՛չ ուսերենն է և ո՛չ էլ հայերեն:

Օր. Պողատու վայրի ծառեր՝ ինչպես օրինակ՝ հունական ընկույզի, վայրի տանձի կն. (Պորհ. Հայաստան 1934 օգ. 20, վերջին էջ, սյունակ ա). (իբր թե թարգմանում է ուս. грецкий орех, որ է «կաղին»):

Այսպիսի երևույթներ իրենց ծայրագույն աստիճանին են հասնում, երբ մի հայ թարգմանիչ, որ ուսերեն գիտե (???), բայց հայերեն չգիտե, հանդգնություն է ունենում ուսերեն մի գրվածք հայերենի վերածելու և նույն իսկ հրատարակելու:

Տարիներ առաջ Вестник центрального испол. Комитета, № 3, Москва 1923 տպագրել էր մի տետրակ հայերեն լեզվով: Նախ քան հրատարակելը՝ Կոմիտեն դիմել էր Հայաստան, պատկանյալ մարմիններին և խնդրել էր քննության առնել տետրակը: Տետրակը ուղարկվեց բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանին: Նա քննեց և գտավ այնքան վատ, որ կառավար

ըությունը և Կոմիտեն հանեցին տետրակը շրջանառությունից։ Նվառոտ էլ ներկա լինելով այդ աշխատանքին, արտագրեցի մի քանի տող նույն տետրակից և դնում եմ այստեղ, ցույց տալու համար թե ո՛ւր կարող է հասնել տգիտության չափը։

Պատիվ մեր Կառավարության և Կոմիտեին։

Հրամկազմության ճեմարանների և բարձրագույն դպրոցների բոլոր նրանց ըստ շտատերի պատկանող հիմնարկություններով և հաստատություններով հանդերձ (էջ 51)։

Ջրավորագույններին և ամենաքչահողայիններին, մանավանդ նրանց, վորոնք գործելու ընդունակ տղամարդ աշխատավորներ չունեն կամ թե նույնպիսի անասուններ (էջ 55)։

Ճանապարհը ծառայեցնող ոժանդակիչ ձեռնարկություններից ստացած պրոդուկցյայի ավելցուքը ռեսիլ-գացիայի յենթարկելը՝ ծախելով կամ ապրանքը փոխելով, ինչպես և ճանապարհի շահագործության անպետք կամ վոչ հարկավոր գույքը՝ շրջանառության կապիտալի մասին կանոնները կատարելով (էջ 67)։

*
* *
*

Այստեղ վերջացնում եմ քննությունը «Ռուսերենի ազդեցության դերի», որ մեր հայ ազգի և հայ լեզվի պատմության ամենամեծ և ամենակարևոր երևույթն է։ Գարեկի էր դեռ շատ երկար խոսել այս ընդարձակ նյութի մասին, բայց գրքիս սահմանափակ էջերը բավական չեն նրա համար։ Դա պահանջում է մի ամբողջ մենագրություն։ Ընթերցողին ուղարկում եմ երկու նորատիպ աշխատությունների, որոնք մասնագիտորեն զբաղվում են այս մեծ հարցով. սրանք են՝

Դ. Սեվակ.— Հայոց լեզվի զարգացման Մովսեսական փուլը. Երեվան 1946։

Ս. Ղազարյան.— Ռուսերենի դերը արդի հայերենի զարգացման մեջ. (Ն. Մառի անվան Լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու, հատ. 11)։ Մեծ մասամբ տալիս է ռուս-հայ հարաբերության պատմականը, թվում է ռուսերենից հայերեն

փոխառյալ հնազույն բառերը, քաղելով Նզյանի ժողովածուից (այս բառերից ամենահինն է եփոատոր (император 1699 թ.) և ապա ուսերենից փոխառյալ ամեն տեսակի բառերը արդի հայերենում (հաշվեցի այս բառերը և գտա 493 բառ, չհաշվելով տոմար բառը, որ սխալմամբ հիշված է ուսերեն բառերի շարքում): Վերևում դրված իմ բառացանկը բոլորովին անկախ է այս ցուցակից և պարունակում է միայն 111 բառ):

Նույն հեղինակը հայտնեց ինձ, որ ինքը, մեր Ակադեմիայի էնգլի ինստիտուտի հանձնարարությամբ պատրաստում է այժմ ընդարձակ մենագրություն, որի խորագիրն է «Ռուսերենի և ուսական լեզվաբանության դերը հայերենի և հայագիտության զարգացման մեջ»:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այստեղ պետք է տամ հայերենի ամբողջ արմատներին վերջնական հաշիվը՝ հիմնվելով Արմատական բառարանիս վեց հատորների և նրա հավելված է հատորի վրա:

Ամբողջ Արմատական բառարանի բովանդակած արմատներին թիվն է 11,000 (ճիշտ հաշվով 10,996, որ կլոր թվով դնում եմ 11,000). սրանից միայն 4231 բառն է, որ կենդանի և գործածական է արդի գրականում, ինչ որ անում է $38^0|_0$, իսկ բարբառներում՝ 2878 բառ, որ անում է $26^0|_0$ (տես վերը, էջ 388):

Այս 11,000 բառերից 1158 հատը Երեմիա Մեղրեցու անհայտ բառերն են, 416 հատը՝ Նոր Հայկազյան բառարանի հիշատակած և «Հին բռ.» մակագրած անվավեր բառերն են և 650 հատն էլ՝ սխալ բառեր, որոնք անկյունավոր [] փակագծի մեջ եմ դրած իմ բառարանում: Այս հաշվով անվավեր կեղծ բառերի քանակն է $1158 + 416 + 650 = 2224$:—Երեմիա Մեղրեցու 1158 բառերից երեքը (աբրալ «աղախին», ետր «աղջիկ կամ բող», ետրոնին «ընկեր կամ պառուակից»), դոցենտ Գևորգ Ջահուկցյանը շատ ճիշտ մեկնեց իբրև փոխառյալ հուն. ἀβρα «իբ տիրուհուն սիրելի, երիտասարդ աղախին», ἐταῖρα «հարձ, ապօրինի կին», ἐταῖρος «ընկեր» ձևերից (տես Bailly, էջ 3 և 818): Սրանով Մեղրեցու բառերից երեք թիվ պակասեց և հույն փոխառությանց վրա երեք թիվ ավելացավ:

Հնդկարոպական ծագում ունեցող բառերի թիվն է 909 (տես հտ. Ա, էջ 33, տող 10 տակից): Սրանց վրա ավելացնում եմ այժմ գի կամ գիհի<հնի. wītā «ուռի», յանդուգն<dheugh, dhug, բմբոստ<bhos-ti, յադթել<in-salt, հիւանդ<pi-p-to, կեղտ<g²ed-lo, ուրջու>putro, իջանել, էջ=սուս. иждн, առատիկ «չվան»<dē, առաքինի<svento, անդ «արտ»=թոխար. ānt «հար-

թափայր» (Lidén, Mél. Peders. 90, մինչդեռ ես Արմ. բռ. միացրել էի անդ «շեմք» բառին), կալ «բռնել»՝ ավելացնել թոխար. käll «ստանալ, ձեռք բերել» (Lidén, անդ. 91), երի՝ փոխել և դնել ըստ լիթ. հսլ. rēita>հյ. *երիյ>երի (Lidén, անդ. 88), երանիկ, երջանիկ<prēi, քեռի<swesrós (Թուրքերի մեկնություններս տես Տեղեկ. Ակադ. «Հայկականք» Ա—է շարքը), Հայել, ճայել<pā-, pat, արտաքալ<dra-, բայոց<bhū, bheu, հիսնալ<pī (չորսն էլ ըստ պրոֆ. Աղայանի): Բուրքի գումարը լինում է 927:

Միջերկրյան բառերի վրա ավելանում է մաթուգ (իբր արամաթուգ), որով գումարը լինում է 5:

Բնաձայն բառերի վրա ավելացնել հոյ «վախ» բառը, որ պետք է բաժանել հոյ<հնխ. poti «պետ» արմատից. գումարը կլինի 153:

Հարավային կովկասյան փոխառությունների մեջ պետք է ավելացնել ծարալ<կովկ. ծղարի «շուր» (ուղիղ մեկնեց H. Vogt, Arm. et cauc. «Norsk Tidsskr.» IX, 1938, էջ 330, ինչպես հաղորդեց ինձ պրոֆ. Արուստեան). սրանով գումարը լինում է 60 բառ:

Իրանյան բառերի վրա պետք է ավելացնել 6 բառ. ժպիրն <azi-piθra «օձահայր», դժպնի<duž-piθra «չարահայր», անեակ <պհլ. hōyak, դդեակ<պհլ. *dilek>վրաց. դիլեգի (ըստ Արուստեանի), տաք<տապք, բարակ «շուն»<պհլ. barak (պրոֆ. է. Աղայան), որով գումարը կլինի 1411:

Հին լատիներենից փոխառյալ բառերի վրա պետք է ավելացնել թուրք<titulus «գրություն», որով գումարը կլինի 11:

Ասորերեն բառերի վրա պետք է ավելացնել 2 բառ. լօշ կամ լաւաշ (ասոր. lāš) և սրանից կազմված լօշ կամ լօշտակ բույսը. գումարը 211:

Հունական փոխառությունները 915 հատ էին. նրանցից ջնջել սեմփորի և ավելացնել լաոնակ «առնունակալ կամ գերեզման»<λαρναξ (ըստ Արուստեանի) և արքայ «աղախին», ետր «բող» և ետրոնին «շնկեր» (ըստ Գ. Զահուկցյանի). գումարը լինում է 918:

Վրացերեն բառերի վրա պետք է ավելացնել մեմնաշաղել, որ ըստ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթբեկի վրացական ազգանուն է (տես հավելված 166), այսպես նաև սեմ «ցավ» (ըստ պրոֆ. Արուստեանի), նաև ալուր «վառարան», որ փոխառյալ է վրացերենից. գումարը լինում է 57:

Հին ֆրանսերեն բառերի թիվն էր 87. ֆոա բառը հաշված է երկու անգամ (մեկ այստեղ, մեկ էլ լատիներենում). ուստի գումարն է 86:

Վերջին հաշվով հայերենի 10,966 արմատների ծագումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

Անվավեր բառեր	2221
Հնգեվրոպական	927
Միջերկրյան	5
Բնաձայն	153
Փոքր-ասիական	9
Խալդերեն	15
Ասուրերեն	27
Կովկասյան	60
Իրանյան (966 պհլ. 445 պրս.)	1411
Հին լատիներեն	11
Ասորերեն	211
Հունարեն	918
Հունալատին	151
Եբրայական	138
Արաբերեն	702
Վրացերեն	57
Թուրք թաթարական	170
Հին ֆրանսերեն	86
Նոր եվրոպական	44

Ամբողջական թվից (10,996) դուրս գցելով 2221 անվավեր բառերը, մնում է 8775 արմատ: Ըստ վերի հաշվի սրանից մեկնը՝ ված է 5095 արմատ (4015 փոխառյալ), որով չմեկնված են մընում դեռ 3680 արմատ:

Ապագայի աշխատանքներից և նոր գյուտերից ենք սպասում սրանց լուծումը: Այսպես՝

1) Ինչպես գտնվեց հաթերի արխիվը, ուր երևան եկան 13,000 արձանագրություններ, ինչպես գտնվել են հազարավոր արձանագրություններ Նինվոում և Բաբելոնում, ինչպես գտնվեցին նորերս 30,000 ելամական արձանագրություններ, հույս ունինք որ ապագայում կգտնվի նաև խալդյան մի արխիվ, որից դուրս կբերվեն մեծաքանակ իալդերեն բառեր և կբացատրվեն շատ հայ բառեր:

2) Շատ բառեր կան հայերենում, որոնք իրենց արտաքինով հայտնում են, որ պահլավ են. այսպես են աշտանակ, աշտարակ, ամբաստանել, հանապազ ևն ևն. բայց մենք չենք կարող սրանց մասին մեր վերջին խոսքն ասել, քանի որ իրա-

նական որևէ լեզվում չենք գտել (տես Ա հտ., էջ 317)։ Սպասում ենք որևէ նոր գյուտի, որով հայտնի պիտի դառնան մեզ նորանոր պահլավական բառեր։ Nyberg, Hilfsbuch des Pehlevi գրքում (Uppsala 1928), հտ. Ա. էջ 14 պահլավական փոխառությունները հայերենում դնում է «über 1500, որոնք իրեն հայտնի են», չհաշված նոր պարսկերեն բառերը։ Բայց մեզ հայտնի են միայն 966 բառ. ուր են մնացյալ 534-ն ավելի բառերը. իր երկհատոր բառարանում էլ չկան։

3) Հայերենը ունի 113 բառ, որոնք հայերենից դուրս միայն մի հնդեվրոպական լեզվի մեջ գոյություն ունին (տես Ա հտ., էջ 85—90)։ Եթե պատահաբար այս երկրորդ վկաները ավանդված չլինեին, ինչը պիտի ապացուցաներ, թե նրանք բնիկ հայ են։ Այսպես էլ կան անշուշտ շատ հայ բառեր, որոնք միայն մեր լեզվի մեջ են պահպանված. ուստի նրանց ծագումը անհնարին է ստուգել։

4) Սպասում ենք մեր եղբայրակից վրացի լեզվաբաններից, որ կազմեն վրացերենի համեմատական բառարանը (ամեն մի բառի հնագույն վկայությամբ), կազմեն բոլոր կովկասյան լեզուների համեմատական քերականությունը և բառարանը, որով միայն վերջնականապես կարելի պիտի լինի վճռել հայ և վրացի հասարակաց բառերի ծագումը, համոզել բոլորին և հուսկացնել մերկ գիտական ճշմարտությունը։

* * *

Այս երկրորդ հատորով վերջանում է «Հայոց լեզվի պատմությունը»։ Առաջին հատորով լոսսել եմ հայ լեզվի սկզբնական շրջանի և դրացի լեզուներից նրա կատարած փոխառությունների մասին։ Երկրորդ հատորը նվիրված է հատկապես հայերենի իր մեջ զարգացման երևույթներին։ Նախ հայոց անգիր դպրություն մասին (վիպասանական շրջան), որի բառարանն եմ կազմել՝ առաջին անգամ լինելով (դժբախտաբար շատ փոքր՝ նյութի սակավության պատճառով)։ Սրան հաջորդում է հայ գրականության ամենաառաջին շրջանը, որ բռնում է 5-րդ դարի սկզբից մինչև 460 թիվը։ Այս շրջանը սովորություն է եղել կոչել «Ոսկեդար»։ Թե ով է տվել այս անունը առաջին անգամ՝ հայտնի չէ ինձ։ Չամչյանի մոտ (1784 թ.) դեռ չկա. բայց արդեն երևում է 1836 թ. Հայկազյան բառարանում (Ա հտ. էջ 9ա,

տող 5). «Ընտիր հայկաբանութիւն փայլէ յոսկի դարու սրբոց
թարգմանչաց մերոց»:

Մարդկության պատմության մեջ հները «Ոսկեդար» էին
կոչում այն չորս շրջաններից առաջինը, երբ ամբողջ երկրի վրա
տիրում էր մշտական գարուն և բոլոր մարդիկ բարի, մեղմ և
առաքինի էին: — Սա մի առասպել է, ծնունդ բանաստեղծա-
կան երեակայության, որովհետև երկրագնդի պատմության մեջ
այդպիսի ժամանակ գոյութիւն ունեցած չէ:

Իրական պատմության մեջ պատմաբանները սովորութիւն
են ունեցել «ոսկեդար» կոչել այս ու այն ազգի որեւէ փայլուն
շրջանը:

Այսպես հույների Ոսկեդարը մ. թ. ա. 499 — 429 թիֆն է, երբ
Աթենքի վրա իշխում է Պերիկլեսը, դեմոկրատների այդ նշանա-
վոր առաջնորդը: Այդ թվից քիչ առաջ պարսից երկու ուժեղ
թագավորների՝ Դարեհը և Գսերքսեսը, ամբողջ արեւմտյան Ասիան,
Ասորեստանը, Բաբելոնը, Փոքր-Ասիան և Եգիպտոսը նվաճելուց
հետո, մոտ երկու միլիոնանոց բանակով Եվրոպայի վրա էին
արշավել: Թրակիան, Սկիթաթոց երկիրները, Ռուսաստանը, իսպա
Մակեդոնիան նվաճելուց հետո, պարսիկները փոքրիկ Հունաս-
տանի վրա ընկան: Այստեղ երեւաց թե ինչ է առավել առա-
ջագիծ կարգերով զինված երկիրը՝ բարբարոս բռնապետության
դեմ: Փոքրիկ Հունաստանը հաղթեց. պարսկական երկու միլիո-
նանոց բանակը ջարդվեց. Թրակիան, Մակեդոնիան, Փոքր-Ասիայի
հունական գաղութները ազատվեցին և պարսից ոտքը կտրվեց
այդ երկրներից: Պարսկական արշավանքը վանելուց հետո, Հու-
նաստանը ուժ տվեց գիտության, գրականության և գեղարվես-
տին: Պերիկլեսը այդ շարժման զլուխն էր կանգնած: Իր շուրջը
խմբված հանճարներ այնպիսի մեծության հասցրին հույն կյան-
քը, որ այսօր էլ մեր հիացմունքին արժանի է: Էսքիլես, Սո-
ֆոկլես, Եվրիպիդես՝ ողբերգության մեջ, Արիստոֆան՝ կատա-
կերգության մեջ, Հերոդոտ և Թուկիդիդես՝ պատմության մեջ,
Անաքսագորաս և Սոկրատ՝ փիլիսոփայության մեջ, Փիդիաս՝
արձանագործության մեջ, Մենսիկլես՝ ճարտարապետության մեջ,
Ինքը Պերիկլես և Լիսիաոս՝ ճարտասանության մեջ մեծամեծ
վարպետներ հանդիսացան:

Հռովմայեցոց «Ոսկեդարը» առաջին դարին է, երբ Օգոս-
տոսն է բարձրանում Հռովմի գահի վրա և հիմնում հռովմեա-
կան կայսրութիւնը (30 թ.): Իր օրով հռովմեական պետու-

թյունը իբ մեծագույն աստիճանին է հասնում: Օգոստոսը տեսնելով, որ գրանից ավելի մեծ պետութիւն կառավարել այլևս անհնարին է, փակում է պետութեան սահմանները, վերջ է տալիս դարավոր պատերազմներին, և խաղաղութիւնը տիրում է երկրում: Ինքը աշխատում է այլևս առաջ տանել ներքին բարեկարգութիւնը. իր օրով են ծաղկում լատին մտքի մեծագույն հանճարները՝ Վիրգիլիոս, Օվիդիոս, Տիտոս Լիվիոս, Սալլուստոս, Օվիդիոս և շատ ուրիշներ, որոնք այսօր էլ մեր բոլորի հիացմունքին արժանի են մնում:

Գանք այժմ մեր «Ոսկեդարին»: 384 թվին պարսիկները և հույները համաձայնութեան դալով իրենց մեջ բաժանել էին Հայաստանը. երկրի արեւելյան $\frac{1}{6}$ մասը վերցրել էին պարսիկները, իսկ $\frac{1}{5}$ մասը՝ հույները: Երկու մասերն էլ ունեին իրենց հայազգի վասալ թագավորը. բայց հույները շուտով իրենց հպատակ թագավորութեան էլ վերջ տվին և Հայաստանի այն մասը հունական նահանգ դարձրին: Պարսիկները իրենց բաժնի թագավոր Խոսրովի վրա կասկածելով, բանտարկեցին և նրա եղբորը՝ Վռամշապուհին, հայոց թագավոր նշանակեցին (389 թ.): Սրա օրով տեղի ունեցավ հայոց զրերի գլուխը, և սկսվեց հայոց զրականութիւնը՝ Մեւրոպ Մաշտոցի ձեռքով և ակալեցութեամբ Սահակ կաթողիկոսի (404 թ.): Մեռավ Վռամշապուհը 414 թ. և նրա փոխարեն պարսից թագավորը դահ բարձրացրեց բանտից արձակված Խոսրովին, որ 8 ամիս միայն իշխեց ու մեռավ (415 թ.): Գահը դատարկ մնալով և Վռամշապուհի որդին՝ Արտաշեսն էլ անշափահաս լինելով, պարսից թագավորը իր որդի Շապուհին թագավոր նշանակեց հայոց վրա, որպեսզի նրա միջոցով հայերին պարսիկ դարձնի: Բայց հայերը վռնդեցին նրան: Շապուհը փախավ Պարսկաստան, ուր և պալատական ապստամբութեան զոհ դնաց (419 թ.): Պարսից նոր թագավոր Վռամր «նեերեց» հայոց հանցանքը և հայոց թագավոր նշանակեց պատանի և անփորձ Արտաշեսին: Արտաշեսը վարեց ցոփ ու անառակ կյանք. այնպես որ նախարարները զգլած սրանից՝ դիմեցին Վռամրին, բողոքեցին նրա և Սահակի դեմ և խնդրեցին, որ վերջ տա հայոց թագավորութեան: Վռամր ազնվականութեան ներսում ստեղծված հակասութիւնից օգտվեց, թագավորին ու կաթողիկոսին բանտարկեց և Հայաստանը մի պարսկական նահանգի վերածելով՝ Արշակունի թագավորութեան վերջ տվավ (428 թ.): 451 թվին տեղի ունեցավ հայոց առաջին ասպատամբութեանը՝ Վար-

դանանց ձեռքով, բայց անհաջող: Վարդանը պատերազմում սպանվեց, գործը ցրվեց, բազմաթիվ իշխաններ և հազևորականներ գերի տարվեցին Պարսկաստան, շատերը նահատակվեցին, շատերն էլ տասնյակ տարիներ աքսորի մեջ տանջվելուց հետո ներման արժանացան ու Հայաստան դարձան:

Ահա ամփոփումը մեր պատմության այն շրջանի, որ «Ոսկեդար» անունն է կրում: Եթե համեմատենք հունաց և հռոմայեցոց Ոսկեդարի հետ, նա ոչ թե «ոսկի», այլ փայտյա էլ չէ: Ի՞նչն է ուրեմն պատճառ, որ այս գեղեցիկ կոչման է արժանացել նա:

Քաղաքական կողմը բոլորովին նկատի չէ առնված մեր բանասերների կողմից, այլ միմիայն մատենագրականը: Հայերը սկզբնական շրջանից սկսած, գրից ու գրականությունից զուրկ, հանկարծ 404 թվին հայ գրի և հայ գրականության տեր են դառնում: Դարերով մթի մեջ ֆնացած խավար աչքերը հանկարծ արևի լույսն են տեսնում, Հայերենի է թարգմանվում Ս. Գիրքը, որ այն ժամանակվա կյանքի համար ամենից հիմնական կրթականն էր համարվում: Նրանից դուրս գրվում կամ թարգմանվում են նաև 40 կտոր այլ գործեր, որով 56 տարվա ընթացքում հայ գրականությունը տեր է դառնում 41 կտոր երկերի:

Այս թվերը պետք չէ համեմատել ներկա կյանքի հետ: Միմիայն մեր Պետհրատի 1950 թվի հրատարակությունների թիվը եղել է 600. Ինչ ահռելի տարբերություն երկուսի միջև: Բայց մենք բաժանված ենք իբրրից 1500 տարվա անջրպետով:

Նաև գրական արժանիքով այն գործերը երեկի բաներ չեն: Նախ՝ 41 գրքերի ամենամեծ մասը թարգմանություն է. բնագիր են միայն Կորիւնը (հաստատապես), Եզնիկը (խմբագրություն), Ագաթանգեղոսը և Բուզանդը, որոնց հարցը դեռ լիովին պարզված չէ: Ուրեմն լավագույն դեպքում հազիվ չորսն է հայ բնագիր: Գալով գրական արժանիքին, միայն մի քանիսը կարող են հիշատակվել. այսպես՝ Ս. Գիրքը իբրև եբրայական գրականության գլուխ գործոցը, Ոսկեբերանը, իբրև բյուզանդական գրականության գլուխ գործոցներից մեկը և «Վկայք արևելից», իբրև ասորական գրականության գլուխ գործոց: Մնացյալը ընդհանրապես սովորական կրոնական գործեր են, որոնք այսօր ամենեւին չեն հետաքրքրում որևէ մեկին: Կան միայն մի քանի պատմական գործեր, որոնց գիտական արժեքը մնայուն է:

Ըստ այսմ, եթե մեր «Ոսկեդարի» քաղաքական արժեքը

փայտյա է, եթե գրական արժեքը երևելի չէ, իսկ ծագման կողմից էլ հազիվ 4 կտորն է միայն ազգային, ուրեմն ի՞նչ մնաց:

Մեր այսպես կոչված «Ոսկեդարի» արժանիքը միմիայն լեզվի մեջ է. ամբողջ մեր հին մատենագրության մեջ, սկսած 5-րդից մինչև 15-րդ դարը, նա գրաբար հայերենի ամենահին և ամենահարազատ պատկերն է ներկայացնում, զերծ հունական, արաբական, լատինական և թաթարական ազդեցություններից: Նա մինչև անպամ շատ կողմերով տարբեր է նույն իսկ հինգերորդ դարի երկրորդ կեսի հայերենից, որ այս պատճառով էլ կոչվում է «արծաթե դար», Վերը (էջ 84—89) ցույց տվինք այն 18 կետերը, որով առաջին կեսի գրաբարը տարբերվում է երկրորդ կեսի գրաբարից, չհաշված բազմաթիվ ավելի մանր հանգամանքներ, ինչպես նաև ներքին տարբերությունները և արվեստը:

Եվրոպացիք սովորություն ունին «ոսկեդարը» կոչել իշխող անձի անունով. այսպես հունաց ոսկեդարը կոչվում է «Պերիկլեսի դար», լատիններինը «Օգոստոսի դար», մերոնք էլ երբեմն ասում են «Վռամշապուհի դար»: Բայց այս վերջինը բոլորովին անտեղի եմ գտնում: Վռամշապուհը ոչ մի մասնակցություն չունի մեր գրերի գյուտի մեջ, նրա միակ մասնակցությունը այն է, որ լուր տվեց Մեսրոպին թե Դանիել ասորու մոտ հին հայերեն գրե՞ր կան: Այս տեղեկությունը սուտ դուրս եկավ, բայց նրա պատճառով Մեսրոպը երկու տարի ավելորդ չարչարանքի ենթարկվեց և հայոց գրականությունն էլ երկու տարի ուշացավ: Ահա Վռամշապուհի տված օգուտը:

Ոմանք էլ ուզում են կոչել պարզապես «Հինգերորդ դար», բայց այս էլ ճիշտ չէ, որովհետև խոսքը ամբողջ հինգերորդ դարի մասին չէ, այլ նրա առաջին կեսին:

Ոմանք էլ կոչում են «ղասական հայերեն» (arménien classique). բայց այս էլ այն անպատեհությունն ունի, որ շատերը դասական ասելով հասկանում են ընդհանրապես գրաբարը:

Քանի որ Ե դարի գրական շարժման գլուխը կանգնած է Տարոնի գյուղացի Մեսրոպը, նա որ նախատեսեց հայ աշխարհի քաղաքական անկախության մոտալուտ անկումը և ժողովրդին կորստից փրկելու իբրև միակ միջոց հայ լեզվի պահպանությունը գտավ, նա որ առաջին անգամ մտածեց ու անձամբ հորինեց հայ գիրը և իր ձեռքով թարգմանեց առաջին հայ գիրքը, նա որ 35 տարի անգուլ անդադար ման եկավ Հայաստանի բոլոր

գավառները և երիտասարդի եռանդով և մեծ ուսուցչի կարողով անձամբ տարածեց ամեն կողմ հայ գիրն ու գրականությունը, նա, այո, արժանի է որ այդ դարը իր անունով կոչվի Մեսրոպյան դար:

Քանի որ սովորական է ասել Մեսրոպյան տառեր, Մեսրոպյան երկաթագիր, Միջին Մեսրոպյան երկաթագիր, ուստի կարելի է ասել նաև Մեսրոպյան հայերեն:

Վիեննայից երբեմն գործածում էին Մաշտոցյան հայերեն. բայց այս բառից կրոնական հոտ է գալիս, ուստի ավելի լավ է ասել Մեսրոպյան հայերեն:

ՎԻՐՋ